

ივ. ჯავახიშვილი

საქართველოს, კავკასიისა
და
მახლობელი აღმოსავლეთის
ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

Государственный музей Грузии имени акад. С. Н. Джанашиа

И. Джавахишвили

**ВВЕДЕНИЕ
В ИСТОРИЮ ГРУЗИНСКОГО НАРОДА**

КНИГА ПЕРВАЯ

**Историко-этнологические проблемы
Грузии, Кавказа и Ближнего Востока**

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР

ТБИЛИСИ

1950

აკად. ზ. ჯანაშიას საზღვლების საქართველოს საზღვარგარეთ მუზეუმი

ივ. ჭავჭავაძის შვილი

ქართველი ერის ისტორიის
მეცნიერება

ნიმუხი პირველი

საქართველოს, კავკასიისა და გასული
აზიისა და აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური
პრობლემები

შ ი ნ ა ა რ ს ი

რედაქტორისაგან

VII

თავი პირველი. წინააზიის ძველი მოსახლეობა (1—10).

1. სუმერები (1—3).
2. ჰურები (3—5).
3. კასიტები (5—6).
4. ხეთები (6—8).
5. ლუვიელები, პროტოხეთები, მუშკები (8—10).

თავი მეორე. ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა (10—34).

1. კოლხები (10—17).
2. მოსხები ანუ მესხები (18—20).
3. იბერნი, ალბანელები, სომხები (20—34).

თავი მესამე. ამიერ-იმიერ კავკასიური და წინააზიური სახელები (34—78).

1. წყარო, მდინარე, ტბა, ღელე, მთა (34—60).
2. მზე (61—62).
3. დღე და ღამე (62—65).
4. მთვარე (65—66).
5. წელიწადის დრონი (66—77).

თავი მეოთხე. სკითხვისა და სარმატების ჩამომავლობა (78—136).

1. თეორიები (78—86).
2. „უცნაურ“ სახელთა სადაურობა (86—116).
3. შარმატელებისა და ქართველების ეთნარქები (116—136).

თავი მეხუთე. ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა (137—164).

1. მზე და დღე (137—146).
2. ცისკარი, დილა, მწუხარი (146—151).
3. წელიწადისა და წელიწადის არეების აღმნიშვნელი სიტყვები ქართულ-შარმატულ ენებში (151—163).
4. მთვარე (163—168).
5. კოსმოლოგია და რწმენა (168—184).

თავი მეექვსე. ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომშობელი ტომები (184—224).

1. ღმერთი (184—190).
2. ბარბოლ-ბარბალი (190—199).
3. ქალ-ბაბარ-ი (199—201).
4. კვირია (201—207).
5. კობალა (208—210).
6. წყაროსთვლი, მთის ვეშაგი, ცეცხლი, ვეშაპი (210—220).
7. მოგზაურთა, ადგილისა და სხვა ღვთაებები (220—224).

დამატებანი.

Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшего периода (227—252).

ექსკურსები და ამონაწერები (253—277).

საძიებლები (278—338).

პირთა სახელები (278—285). — გეოგრაფიული სახელები (286—298). — ტომობრივი სახელები (299—304). ენების სახელწოდებანი (305—307). — ტერმინთა საძიებელი (308—338).

უმთავრესი ბეჭდვითი შეცდომები (339—340).

რელაქტორისაგან

როგორც ივ. ჯავახიშვილის წიგნის „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“-ს წინასიტყვაობიდან ნათლად ჩანს, ავტორს „ქართველი ერის ისტორიის შესავალი“ სამ წიგნად ჰქონდა განზრახული. ამათგან პირველ წიგნში უნდა ყოფილიყო განხილული საქართველოს, ამიერკავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, მეორე წიგნში ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა, ხოლო უკანასკნელ წიგნში ქართველთა და კავკასიელთა უძველესი ხანის კულტურული ვითარებისა და ისტორიის ზოგადი მონახაზი იქნებოდა მოცემული ენისა, ზნე-ჩვეულებათა ანალიზისა და ნიუთიერი არქეოლოგიური ძეგლების მარაგის მიხედვით. ამ სამეულიდან ავტორის სიცოცხლეში დაიბეჭდა ნაშრომის მეორე წიგნი, სახელდობრ: „ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა“, თბილისი, 1937 წ. ამჟამად იბეჭდება პირველი წიგნი.

ივ. ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორიის შესავალის“ პირველი წიგნი იბეჭდება ავტორის ხელნაწერი დედნის მიხედვით, რომელიც განსვენებულის არქივში არის დაცული. ხელნაწერი ხუთი შეკვრის სახითაა წარმოდგენილი (ხელნ. ფონდი ბ. დრ. № 1—5), რომელთაგან თვითველი შეკვრა ზემოდასახელებული წიგნის ცალკეული თავისათვის იყო განკუთვნილი. როგორც ჩანს დედანი წლების მანძილზე იწერებოდა: დაახლოებით 1930 წლიდან 1940 წლამდე. სხვადასხვა დროს დედანში ავტორის მიერ შიგადაშიგ სხვადასხვა მწლით შესწორებები და ჩამატებებია შეტანილი.

ნაშრომს არა აქვს სამოლოოდ დასრულებული სახე, პარაგრაფები და თავები დასათაურებული არ არის ორი გამონაკლისის გარდა („ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა. კოსმოლოგია და რწმენა“ და „ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომშობელი ტომები. ღმერთი“). ხელნაწერს არა აქვს პაგინაცია, რომელსაც ავტორი ჩვეულებისამებრ შრომას საბოლოოდ დამუშავებისას უკეთებდა ხოლმე. ნაშრომში წამოყენებული საკითხები მეტწილად დამუშავების საბოლოო საფეხურამდეა მიყვანილი, მაგრამ აკლია დებულებების სახით ჩამოყალიბებული დასკვნითი ნაწილი.

ხელნაწერი, რომლის მიხედვითაც ტექსტი აიწყო, ავტოგრაფიდან გადმოწერა ნ. ჯავახიშვილმა. ბეჭდვის პროცესში საკორექტურო ფურცლები შედარებული იქნა უშუალოდ ავტორისეულ ხელნაწერთან. ჩვენ შევეცადეთ დედანი შეუშლელად და შეუმცდარად დაგვებეჭდა. გასწორებულია ავტორის მიერ დაშვებული უნებლიე შეცდომები. ტექსტში კვადრატულ ფორხილებში მოთავსებული მცირე დამატებები ეკუთვნის რედაქციას. რედაქციაზე ეკუთვნის ყვე-

ლა თავისა და პარაგრაფის დასათაურება გარდა ზემოდასახელებული ორი შემთხვევისა.

რედაქციამ საპიროდ დაინახა და წინამდებარე ნაშრომს დაურთო როგორც დამატება ავტორის მიერ საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის სესიაზე 1939 წელს წაკითხული მოხსენება--„Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи“, რომელშიც შეჯამებულია ავტორის შეხედულებები წინამდებარე ტომში განხილული პრობლემების შესახებ (იბეჭდება ეურნალ „Вестник Древней Истории“ 1939 წლის IV ტომში მოთავსებული ტექსტის მიხედვით). დამატებაზე მოთავსდა ავტორის მიერ დაწერილი ცალკე ექსკურსები და ამონაწერები დატვირთული ამ ტომში განხილულ საკითხებთან.

კორექტურის მძიმე სამუშაო გაიზიარეს ირ. მახაშვილმა და ივ. ჯავახიშვილის კაბინეტის გამგემ ნ. ჯავახიშვილმა. უკანასკნელმა შეადგინა თანდართული საძიებლებიც.

გ. ჩიტაია

თავი პირველი

წინააზიის ძველი მოსახლეობა

1. სუმერები

სუმერების საისტორიო ასპარეზზე გამოჩენის ხანა მეოთხე ათასეულია ჩვენ წელთაღრიცხვამდე. ამ ხანითგან მხოლოდ არქეოლოგიური კვლევა-ძიებით მოპოვებული წიგნიერი ნაშთი არსებობს. რამდენადაც იგი ისტორიის უწინარესი ხანაა და მისი სამეცნიერო შესწავლა ჯერ კიდევ: სწარმოებს, ბევრი რამე ჯერ გამოსარკვევია. მატერიალური კულტურის ამ საყურადღებო ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრის საკითხი განხილულია I. Jordan-ისა და A. Nöldeke-ს *Berichte über die Grabungen in Uruk* (*Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse* 1929 წ. 3, 1930 წ. 4, 1932 წ. 2 და 6, და 1935 წ. 5.), V. Christian-ის 1933 წ. *Archiv für Orientforschung*-ში. გამოქვეყნებულ (8, გვ. 207—215) ნაშრომში და H. Frankfort-ის *Archeology and the Sumerian Problem*-ში (*Or. Inst. Chicago, Studien. Anc. Or. Civil.* 4, 1932 წ.).

მესამე ათასეულის პირველ ნახევარში სუმერებმა თავიანთი პოლიტიკური და კულტურული უპირატესობის წყალობით მესოპოტამია, შუამდინარეთი, სუმერულ ქვეყნად აქციეს. სუმერთა ისტორიის; ამ შუამდინარეთის ხანას მკვლევარნი [ადრეულ დინასტიის ხანა-ს] (*frühdynastische Zeit*) უწოდებენ (გრტყე *Heth.* 9—10). უძველეს ხანაში სუმერული კულტურა მთელს სამხრეთს შუამდინარეთზე იყო გავრცელებული. მისი არის ჩრდილო საზღვარი ჯერ დანამდვილებით გამორკვეული არ არის, მაგრამ ეტყობა, რომ იგი ევფრატისა და ტიგროსის ხეობებსა და ველობებამდე აღწევდა. სუმერული კულტურის უმნიშვნელოვანეს ადგილებად უნდა ურ-ი, ერიდუ, ლარსა, ლაგაშ-ი, შურუპაკ-ი, ადაბ-ი, კიშ-ი (*Kis*), ეშნუნა და უბი ჩაითვალოს (გრტყე *Heth.* 12—13).

ჩვენი წელთაღრიცხვის უწინარეს მესამე ათასეული შუამდინარეთის საისტორიო ასპარეზზე, რომელიც სუმერებს ეკუთვნოდათ, სემიანთა მოდგმის უბინადრო ტომების შეჭრისა და დამკვიდრების ხანაა (გრტყე *Heth.* 26).

დაახლოებით '2600 წ. ახლო ხანებში¹ ეს ქვეყანა აკადის მეფეთა მეთაურობით სემიანთ ჩაღვარდათ ხელში, რომელთაც პოლიტიკურ ძლიერებასთან ერთად 'თავიანთი ენა დამწერლობიანად და კულტურაც გააბატონეს, თუმცა კი დამწერლობა მათ სუმერებისაგან შეითვისეს (გრტყე *Heth.* 15—16). ევფრატის სანახევრიც ამ ხანაში სემიანთა მოდგმის ამორიტიელთა ტომები ყო-

¹ თარიღი ჯერ ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის და საკამათოა. ეს რიცხვი გრტყეს მოსახრებაზეა დამყარებული (იხ. იქვე *Heth.* 15—16, შენ. 2).

ფილან გაბატონებული. ისენი სემიანთა დასავლურ შტოს ეკუთვნოდნენ და ქანაანებთან უფრო ახლოს მდგარან, ვიდრე აღმოსავლური შტოს წარმომადგენელ აკადელებთან, რომელთაგან ენობრივად მკაფიოდ განსხვავდებიან. ამ ამორიტელებსაც ემჩნევათ სუმერული კულტურის გავლენა (გრტყე Heth. 17—18).

შუამდინარეთის სამხრეთი ნაწილი ბაბილონის სახელმწიფოს ეპყრა, ჩრდილო ნაწილი-კი ასურს, ასურეთს. პირველის დედაქალაქს ბაბილონი ეწოდებოდა, მეორესას ასური. მათი საზღვრები პოლიტიკურ გარემოებათა გამოც ცვალებადი იყო და ზედმიწევნითი ცნობებიც ყოველი მხრიდან გასაშინჯავად და ხაზის გამოსარკვევად ჯერ არ არსებობს. აღმოჩაყლეთით ბაბილონს ელამი მსაზღვრამდა, მაგრამ სიღ სახელდობრ, ჯერ არ ჩანს (Bilabel, G. Vorderasiens, 4 და 5). დასავლეთით ბაბილონს მოსაზღვრედ უდაბნო აკრავდა (იქვე 5).

აკადელების ბატონობის დროს ამ მიწა-წყალზე უბირატესობა სემურმა ნამ მოიპოვა და ამას არ შეეძლო სუმერულზე თავისი გავლენა არ მოეხდინა, იხევე, როგორც გაბატონებულმა სემიანებმა, აკადელებმა, სუმერთა მალა კულტურას ვერ გაუძღეს და მათაც მისი ძლიერი გავლენა საგრძნობლად დაეტყუათ. რაკი ახალი პოლიტიკური მდგომარეობა ხანგრძლივი იყო, ურთიერთ გავლენასაც და ბრძოლასაც, ურომლოდაც საქმეთა მიმდინარეობის წარმოდგენა შეუძლებელია, რასაკვირველია, არ შეეძლო ამ ორი განსხვავებული ერის როგორც შედგენილობა, ისევე ენა და კულტურაც თვალსაჩინოდ არ შეეცვალა. ასეთ გარემოებაში ტომობრივი და ენობრივი ურთიერთი შერევა აუცილებელი იყო. როგორც გაბატონებულ სემიანთ აკადელებს მრავლად უნდა შერთოდნენ გააკადელებული სუმერები და, ბუნებრივია, რომ ამასთანავე თავიანთი ენის, როგორც ლექსიკური მარაგი, ისევე თავისებურება უნებლიედ მაინც შეეტანათ სემურში, ისევე სუმერულის სიტყვათა საგანძურშიც სემიანთა ბატონობის ხანაში აკადურის სიტყვები მრავლად არ შესულიყო და თვით სუმერული ენის აღნაგობასაც უცხო, სემური ენის ძლიერი გავლენის, მით უმეტეს ბატონობის ანარეკლი თვალსაჩინოდ არ დასტყობოდა.

ზემო აღნიშნულ გარემოებათა გამო, როდესაც აღმოსავლეთის მთიანეთის ნახევრად-ველურმა ტომებმა გუტეებმა აკადელთა ბატონობის დამხობას ხელი შეუწყეს და სუმერებმა ამით ისარგებლეს და თავიანთი ოდინდელი უბირატესობის კვლავ აღდგენა შესძლეს, ცხადია, რომ მათ წარსული ვითარების მაღიანად აღდგენა არასგზით აღარ შეეძლოთ და მათ ენასაცა და მთელ ყოფა-ცხოვრებასაც ისევე, როგორც კულტურასაც საუკუნეთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილება უნებლიედ უნდა შეენარჩუნებინა. ამით აიხსნება, რომ სუმერების ამ განახლებულ სახელმწიფოებრივი ხანის ენას მეცნიერებაში ახალი სუმერული ეწოდება. ეს სწორედ ის ენაა, რომელიც უმთავრესად არის ცნობილი (გრტყე Heth. 19—20), უძველესი ხანის სუმერული ენა-კი ჯერ შესწავლილი არ არის.

სუმერთა განახლებულს სახელმწიფოს ისევ ამორიტებმა მოუღეს ბოლო, რომელნიც ეტყობა ზემო შუამდინარეთითგან ტიგროსის აღმოსავლეთის სანახებშიც შექრილან და ამრიგად სუმერთა სამხრეთი შუამდინარეთი ორი მხრით

მოუცვიათ და თავიანთი პოლიტიკური ძალა სამხრეთშიც განუმტკიცებიათ. მთელი ამ ქვეყნების პოლიტიკური გაერთიანება ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულის მიჯნაზე ჰამერაბი-მ შესძლო. ამ ამორიტებს ასურეთზეც ჰქონდათ გავლენა, ამ სახელმწიფოს ძლიერებისდა მიუხედავად. კაბადუკიაში ნაპოვნი კრამიტის წარწერიანი დაფებიდან ჩანს, რომ ასურეთის გავლენა მცირე აზიის ამ დასავლურ ნაწილამდისაც-ი აღწევდა და ეს გავლენა ამჟღავნებს, რომ ზემო შუამდინარეთიც უნდა სქეროდათ, (გრტცე Heth. 20—22). მრავალ-საუკუნოვანი ბრძოლა, რომელიც სუმერთა და სემიანთა წინააღმდეგ სწარმო-ებდა მესამე ათასეულის განმავლობაში, სემიანთა გამარჯვებით დამთავრდა: სუმერებმა თავიანთი ეროვნული სახე დაკარგეს, საკუთარი ენა დაკარგეს და უცხო, სემური ენა შეითვისეს. ამრიგად ისინი სემიანთა მოდგმას შეერთ-ვნენ და სემიანნი თავიანთი კულტურით გაანაყოფიერეს. ისევე, როგორც შუამდინარეთის ეს სემიანნი, ამ ხანითგან მოყოლებული უკვე თავიანთ წიაღში მრავალად შეიცვლნენ გააქადებულ სუმერებს, მათი კულტურაც სუმერულ-სე-მურ შენაღნობს წარმოადგენდა (გრტცე Heth. 22—23 და 26).

მეორე ათასეულითგან მოყოლებული ჩვენ წელთაღრიცხვამდე შუამდინა-რეთისა და მცირე აზიის საისტორიო არეზე ხალხთა დიდი მოძრაობა მოჩანს და მოსახლეობის ეროვნულს შემადგენლობაში და პოლიტიკურს ვითარებაშიც უაღრესად მნიშვნელოვანი ცვლილება მომხდარა (გრტცე Heth. 26—27).

როგორც ეტყობა, 1950 და 1750 წლებს შუა ჩვენ წელთაღრიცხვამდე ზემო შუამდინარეთს ჰურიტები შეჰყვანიან, ქვეყანა დაუპყრიათ და გაბატონე-ბულან. ამით აიხსნება, გრტცეს მოსაზრებით, რომ სწორედ ამ ხანითგან მო-ყოლებული ასირიელთა გაცხოველებული მიწერმოწერა კაბადუკიასთან უტბად წყდება: კავშირი ამ ორ ქვეყანას შორის შეწყდა და ვაჭრობაც ბუნებრივად უნდა შეფერხებულიყო (Heth. 31—32).

2. ჰურები

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულში ზემო შუამდინარეთში მიტა-ნელ მეფეთა სახელმწიფო შეიქმნა. მან ასურეთისა და ასურის დამორჩილება შესძლო (გრტცე Heth. 32). მიტანელთა სახელმწიფო ჰურიტებს ეკუთვნოდათ (იქვე—33). ამ ხალხს ჰური ეწოდებოდა და ბოლაზკოელს ხეთურს საბუთებ-ში მიტანნის სახელმწიფოს ჰურიის ქვეყნებს უწოდებენ და ენასაცა და თვით ხალხსაც ჰური-ების ენა [და ჰური-ები] ერქვათ (იქვე 101). აქადელები მათ სუ-ბარ-ის ეძახდნენ. P. Jensen-ი და A. Ungnad-ი ამირომ მიტანელების ენას სუ-ბარულს უწოდებენ (იქვე 101). Subar-ი Subartu-ს (სუმერულად Subir) სახელ-ზე უფრო მარჯვედ Fr. Bilabel-ს ჰური-ის სახელი მიაჩნია, რათგან სუბარტუ გეოგრაფიული სახელია და ბაბილონის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთის აღმნიშვნელია (იქვე 250—251). საყურადღებოა, რომ ხეთების უწინარეს იმავე მიწა-წყალზე მობინადრე არა-ინდოევროპულ ტომებსა და ერებს შო-რის, თვით ხეთებს გარდა, ყველაზე განთქმულნი ჰური-ები იყვნენ. ებრაელ-თა ძეგლებში მათი სახელი ო ხმოვანა ჰორი-ს სახით არის აღბეჭდილი; ეგვი-

პტელეები მათ სახელს ჰარუ-დ სწერდნენ (Fr. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens und Agyptens vom 16.—11. Jahrhundert v. Chr.*, Heidelberg 1927 წ., გვ. 138, § 127.) მიტანელები(ა) თავიანთ თავს ჰურარის ერად სთვლიდნენ (Fr. Bilabel, *Gesch. Vorderas.* 250).

იმისდა მიუხედავად, რომ ხეთები მიტანელთა სახელმწიფოს ჰურიტების ქვეყნებს უწოდებდნენ, გრტყე მაინც ფიქრობს, რომ თუმცა ჰურარი შემკრებლობით, ზოგად სახელადაც უზნარიით, მაგრამ მაინც ეს სახელიც თავდაპირველად ეწერო, ტომობრივ-თემურ სახელად უნდა ყოფილიყო გაჩენილი და მხოლოდ შემდეგში უნდა იყოს ზოგად სახელად ქცეული, თავდაპირველად შიტანნი და ჰურარი ცალცალკე ერთეულები უნდა ყოფილიყო. გრტყე ფიქრობს, რომ საკუთრივ მიტანელთა ქვეყანას ზემო შუამდინარეთი შეადგენდა კარგამიშ-ითგან მოყოლებული ტურ-გაბინ-ადის, ე. ი. ბალნშ-ისა და ჰაბურ-ის ხეობები და ნიზინის სანახები. ამ ქვეყნის აღმოსავლეთის საზღვარი ან ბითლისის წყალი, ანდა მისი პარალელური ხეობა უნდა ყოფილიყო. საკუთრივ ჰურიტების ქვეყანა-კი ენის სანახებშია საგულებელი (გრტყე *Heth.* 102—103).

ჩრდილო ასურეთსა და პალესტინაშიც ამავე ხანაში აგრეთვე ჰურიტების ზედა ფენა ჩანს გაბატონებული, რაც მათი სახელებითაც საცნაური ხდება. ამგვარადვე, როცა ეგვიპტეს მე-18-ე ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე აზიელები შეესივნენ, მათ შორის სემიანთა მოდგმის ტომებთან ერთად და უფრო მხურვალედაც იგივე ჰურიტები იღებდნენ მონაწილეობას (გრტყე *Heth.* 32). ჰურიული ენა სემური ენებისაგანაც და ინდოევროპული ენებისაგანაც არსებითად განსხვავდება და მერმინდელი სომხეთის მიწაწყლითგანა და ევფრატის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნითგან მოყოლებული, დიდ მანძილზე ასურეთამდეც-კი იყო ეს ენა გავრცელებული. ხოლო ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მესამე ათასეულის დამლევითგან მოყოლებული ჰურიტი თანდათან, მაგრამ მედგრად სამხრეთისაკენ მიიწევენ, აქაურობას იპყრობენ და თავიანთ ენას აგრცელებენ (Fr. Bilabel, *Geschichte Vorderasiens* გვ. 138—129).

გრტყე ჰურიტებსაც ინდოევროპელებს უკავშირებს იმდენად, რამდენადაც ჰურიტების მმართველი წრე და მოსახლეობის უზედაესი ფენა მას აგრეთვე ინდოევროპული მოდგმისად მიაჩნია, თუმცა-კი თვით ხალხს ჰურიტებს, მისივე სატყვით, ეწიო არც ინდოევროპელებთან და არც სემიანებთან კავშირი არ ჰქონდათ (*Heth.* 33)¹. ეს უცხო გაბატონებული ფენა, როგორც ეტყობა, ინდოელები უნდა ყოფილიყვნენ (იქვე—33).

ჰურიტების უზედაესი ფენის ჰინდოური შთამომავლობის საკითხი მმართველი საგვარეულოს წევრთა სახელების ანალიზს ემყარება. უკვე 1908 წ. Ed. Meyer-მა განიხილა ეს პრობლემა (*Kuhns Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 42, გვ. 17—20). ამავე საკითხს Joh. Friedrich-იც ეხება (*Arier in Syrien und Mesopotamien: Reallexikon der Assyriologie* 1, გვ. 144—148, 1929 წ.) დახასტულ N. D. Mironov-იც 1932 წ. (*Acta Orientalia*, Leiden, 10, გვ. 140—217).

¹ „Ihre Sprache, weder Indogermanisch noch semitisch... Aber über die Hurriter herrscht zweifellos eine indogermanische Herrschicht und zwar sind es diesmal Ostindogermanen, genauer, Arier und zwar wahrscheinlich Inder, denen wir hier begegnen.“ (გვ. 33),

პურირიტების უზედაესი ფენის სხვაგნებური წარმოშობილობას არაერთი გარემოება ამტკიცებს. მაგ. საყურადღებოა, რომ მიტანელთა სახელმწიფოში მთავრები მითრას, ვარუნასა და ნსატიას ფიცულობენ. დამახასიათებელია აგრეთვე, რომ ამავე სახელმწიფოს მმართველი საგვარეულოს წევრებს ასეთი არიულის მაგვარი სახელები ჰქონდათ, როგორცაა პარსაშატა, საუშშატარ, არატაშა, სუტარა, არატაშუტარა, ტუშრატა და შატტიშა, დასასრულ ჟაშაშატა. ხოლო ასურეთში გვხვდება შუტარდატა-ს, არტამანა-ს, პირი-დაშა-სა და ინდარუტა-ს სახელები, აღმოსავლეთს მცირე აზიაში-კი შუნა-შურა (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, 1928 წ. II, 1, გვ. 609; — J o h. Friedrich, Arier in Syrien und Mesopotamien: Reallex. d. Assy. 1, 144—148 და Alb. Götz, Heth. 33—34). ამავე საკითხის გასაშუქებლად იხ. მიტანელი ვინმე კიკკულ-ისგან შედგენილი ნაშრომი ცხენის გაშინაურება-გახედნაზე, რომელშიც ამასთან დაკავშირებით ნახმარი ტერმინები და რიცხვითი სახელები უცილობლად ჰინდურია, მაგ.: ეკა ერთი, ტრი სამი, პანკა ხუთი, სატა შვიდი და ნავა ცხრა (გრტცე. Heth. 34 და შენ. 2, სადაც ამ საკითხის მკვლევარნი მათი ნაშრომებიანად არიან დასახელებულნი). ყველა ზემოაღნიშნული გარემოება გრტცესა და სხვა მკვლევართ არწმუნებს, რომ ჰურარტებს აღმოსავლეთთან უნდა მჭიდრო კავშირი ჰქონოდათ, რომ მათი თავდაპირველი სამშობლო უნდა წინაზღოვის მთების ქედს იმიერ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში ყოფილიყო: მათი მოძრაობა აღმოსავლეთითგან იწყება და დასავლეთისაკენ არის მიმართული, მცირე აზიასა და თვით ეგვიპტის საზღვრებსაც-კი აღწევს (Heth. 34).

3. კასიტები

ქვემო შუამდინარეთშიც ამავე ხანაში მდგომარეობა იცვლება, ნაგრამ აქ უკვე კასიტების შესევის გამო. მათი მოძრაობა ჯერ კიდევ 1900 წ. უნდა დაწყებულიყო ჩვენ წელთაღრიცხვამდე, მაგრამ საბოლოო გამარჯვება მხოლოდ 1750 წ. მოუხერხებიათ, როდესაც კასიტების მთავარმა განდამ-მა ბაბელ-ის აღება შესძლო და მისი მემკვიდრეები საუკუნეთა განმეულობაში ბაბილონის მეფეებად იყვნენ (გრტცე Heth. 35).

იმისდა მიუხედავად, რომ კასიტური ენის აგებულებასაცა და თვით კულტურაზეც ძალიან ცოტა რამ არის ჯერჯერობით ცნობილი, მაინც Ed. Meyer-ი და გრტცე ფიქრობენ, რომ მაინც იმ სალხის, რომელსაც მათზე ძლიერი გავლენა მოუხდენია ეროვნული ვინაობის საკითხის გადაწყვეტა შეიძლება. იმის გამო, რომ კასიტების მზის ღვთაების სახელი შურიაშ უნდა იგივე ძველი ჰინდურა მზის ღვთაება სურჯა იყოს, და იმ გარემოებაზე დაყრდნობით, რომ კასიტების ბაბილონში დამკვიდრებასთან ერთად იქ საბრძოლო ეჭლი და ცხენიც ჩნდება, რომელიც ინდოეთითგან შემოტანილად არის მიჩნეული, ფიქრობენ, რომ კასიტებზეც ანუ კოსსეველებზეც ჰინდოეთის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენა საკმაოდ ძლიერი უნდა ყოფილიყო (Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, I, 2³, გვ. 651 და მომდევნო გვერდები და II, 1¹, გვ. 40 და მომდ., 1928 წ. გამოცემა;—გრტცე Heth. 35—36).

საგრძნობი ცვლილება ამავე ხანაში ყველაზე სამხრეთით მდებარე ქვეყანას, ელამსაც დასტყობია. თუ ჰამმურაბის დროითგან მოყოლებული ელამში ნაპოვნი მრავალრიცხოვანი საბუთებიდან ცხადად ჩანს, რომ ბაბილონის კულტურას ელამზე ამ ხანაში ძლიერი გავლენა ჰქონია, ჰამმურაბის სამეფო საგვარეულოს დამარცხებისა და დამხობის შემდეგ ამგვარი საბუთები ქრება და მხოლოდ XIV ს-თან კვლავ ჩნდება ელამური საბუთები. მაგრამ იქ დასახელებულია მიფე-რომელსაც ჰურპატილა ეწოდება. ეს სახელი ჰურირტული, ანდა კასსიტურ-ჰურირტულიაო და ამაზე უწინარეს ხანის მცირე რაოდენობით აღმოჩენილ საბუთებში ასეთივე სახელები გვხვდებაო. ამ მოსაზრების გამო ფიქრობენ, რომ ჰურირტების ტალასა და გავლენას უკიდურეს სამხრეთ საზღვრამდის მიუღწევია და ელამსაც შეჰხებია (გ რ ტ ცე Heth. 36).

4. ხეთები

ძველი წელთაღრიცხვის მეორე ათასეულის პირველ საუკუნეებში მომხდარი ცვლილება მართო პოლიტიკური არ ყოფილა, არამედ ამასთან ერთად საისტორიო ასპარეზზე მანამდე უცნობი, სრულებით ახალი ეროვნული ერთეული ჩნდება. ბოლანჯოგში ნაპოვნმა მრავალრიცხოვანმა კრამიტოვანმა ლურსმულ-წარწერიანმა ძეგლებმა მეცნიერებას ხანგრძლივი ძიებისა და არაეჭვობისი შეცდომების შემდგომ, საშუალება მისცეს ამ ახალი დიდი ერთეულის ეროვნული ვინაობა და მონათესაობა გამოერკვია. ზას შენდგომ, რაც ბედრიხ ჰროზნი-მ 1917 წ. პირველად გამოარკვია, რომ ამ ხეთური წარწერების ენა ინდოევროპული ენაა (Fr. Hrozny, Die Sprache der Hethiter: Boghazköi—Studien 1/2) ამ საკითხის შესწავლა სხვადასხვა მკვლევართა მონაწილეობით იმდენად დაწინაურდა, რომ 1929 წ. უკვე L. Delaporte-ის ამ ენის გრამატიკა გამოვიდა (Eléments de la Grammaire Hittite), ხოლო 1933 წ. ხეთურის შედარებითი გრამატიკის გამოქვეყნებაც კი შესძლო E. H. Sturtevant-მა (A Comparative Grammar of the Hittite Language). თუ თავდაპირველად ჰროზნი-ს აღმოჩენას არა ერთი მეცნიერი ეჭვის თვალით შეხედა, ამ ჟამად უკვე საყოველთაოდ აღიარებულია, რომ ხეთური მართლაც ინდოევროპულ ენათა მოდგმას ჰქონებია და თავისი თვისებებით ყველაზე ახლო კელტურთანა და იტალიურთან ყოფილა დაკავშირებული. ასე ფიქრობს გ რ ტ ცე (Heth. 30). მაგრამ Sturtevant-ის აზრით ხეთური ინდოევროპულის მოძმე ენაა. თუმცა ბილაბელიც თანახმაა, რომ ხეთური ენა უცილობლად ინდოევროპული ენა იყო, მაგრამ აღნიშნული აქვს, რომ მის ზნას დანარჩენ ინდოევროპული ენების უხვ ფორმიანობის მაგიერ გამარტივება ეტყობა და ამასთანავე სიტყვათა საგანძურის უდიდესი ნაწილიც ინდოევროპული კი არ არის, არამედ სხვა ჯერეთ გამოურკვეველი წარმოშობისაა. ამნაირად გაბატონებულ ხეთები ნარევეს ეროვნებას წარმოადგენენ. ბილაბელი ფიქრობს, რომ ინდოევროპიანელებთან შეკრეული ხალხის ეროვნულ-ენოვანი ვინაობა გამოურკვეველია და მაინც დამაინც პროტოხეთები არ უნდა ყოფილიყვნენო (G. Vorderasiens etc. 136).

ხეთურის იტალიურთანა და კელტურთან ახლო ნათესაობის მოსაზრებით, გ რ ტ ცე ამტკიცებს, რომ ხეთები მცირე აზიაში უნდა ევროპიიდან იყ-

ენენ მოსულნი. თუნდაც რომ ხეთების ზემოდასახელებული მახლობლობის დებულება უარყოფილ იყვეს, მაინც ისინი უნდა ევროპითგან მოსულად ვიგულისხმოთ (Heth. 30).

რაკი ხეთები და ჰურიტები გაინდოევროპელებულები აღმოჩნდნენ და მათი უზედასი ფენა ნამდვილი ინდოევროპული მოდგმის წარმომადგენელი გამოდგნენ და ხეთები დასავლეთითგან შემოსიენენ მცირე აზიას, ჰურიტების მოძრაობა-კი პირიქით აღმოსავლეთითგან მომდინარეობს, ამიტომ ინდოევროპელ ხალხთა ეს დიდი მოძრაობა აზიაში ორი მხრით დაწყებული შესვლის შთაბეჭდილებას ახდენს და, რაკი იგი ამასთანავე ერთსა და იმავე ხანაში იყო, საფიქრებელი ხდება, რომ მთელი ეს ხალხთა აღძვრის ისტორიული მნიშვნელობის მოვლენა უნდა ერთი და იმავე ქვეყნიდან მომდინარეობდესო. ასეთ ქვეყანად გრტცეს იმიერკავკასიის ფართო ველობები მიაჩნია, საითგანაც, კავკასიონის უღელტეხილისა და ზღეებისაგან შექმნილი დაბრკოლების გამო, ამ ინდოევროპელ ხალხებს შედარებით უფრო შორეული გზით მოუხდათ წამოსვლა და მიზნის მიღწევა: დასავლეთით ბოსფორსა და დარდანელზე გამოვლით, აღმოსავლეთის მხრით ტრანსკასანიით (Heth. 38—39). ხეთების ბატონობისა და ზეობის ხანა აღმოსავლეთის მცირე აზიაში 1900 წ. იწყება ჩვენ წელთაღრიცხვამდე და 1200 წ-დე გრძელდება, როდესაც ისენი მცირე აზიის საისტორიო ასპარეზითგან ქრებიან (Heth. 51).

მეორე ათასეულის დამლევისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე მცირე აზიის მოსახლეობის შედგენილობა თვალსაჩინოდ შეცვლილა. ხეთების სახელმწიფო (Das Hethiter Reich) უკვე გამქარაღია და მისს მიწა-წყალს უკვე ახალი ხალხნი დაპატრონებიან კაშკები (Die Kašker) უკვე ჰალისის [საქცევში] (in Halysbogen) დაბინავებულან, ხოლო მათ გვერდით დასავლეთით მუშკები (die Mušker), ყოველ შემთხვევაში ინდოგერმანული ენის მქონელები ერთი თრაკულ-ფრიგიული მოდგმის ტომთაგანი. ინდოგერმანელთა მოდგმის ახალი ბალკანეთითგან მომდინარე ტომები ფლობენ უკვე ამ ქვეყანას და აქ უკვე ფრიგიის სახელმწიფო იქმნებაო, ამბობს ალბ. გრტცე (Heth., Chur, etc. 155)¹.

ასურელები თავიანთი სახელმწიფოს ჩრდილო ქვეყანას ნაირი-ს ქვეყნებს უწოდებდნენ. ეს სახელი გრტცეს აზრით ეგვიპტური სახელის ნაჰარაჲ-ისაგან უნდა იყოს ვითომც წარმომდგარი, ამ ქვეყნის დასავლეთის საზღვარს მელიტენე ჩრდილოეთით მდებარე ადგილი შეადგენდა და არბელამდე აღწევს. სამხრეთის საზღვარი პოლიტიკური პირობებისა და მიხედვით იცვლებოდა, მაგრამ მისი შეუავალი ვანის ტბის სანახები იყო (Heth. 103—104).

პირველ ათასეულში ჩ. წ-მდე ვანის ცალკეული სამთავროების შეერთებით ურარტელების ანუ ხალდების სახელმწიფო შეიქმნა, რომლის დედა-ქალაქი თუშპა ანუ მერმინდელი ვანი იყო. რაკი ვანის ტბის სანახები ჰურიტების ძველი მიწა-წყალი იყო, ამიტომ გრტცე ფიქრობს ხალდები-ურარტელები თავიანთი წინამორბედი ჰურიტების პოლიტიკური ტრადიციების გამგრძელებელი იყვნენ (Heth. 104). საუურადღებოა, რომ ეგვიპტელები სამხრეთ პალესტინ-

¹ „Neben ihnen westwärts die Mušker, jeden falls ein thrakisch-phrygischer Volkstamm indogermanischer Zunge.“

ნისა და ხშირად მთელი სირიის სახელად ჰარუ (Haru: Ḫrw) ხმარობდნენ (Fr. Bilabel, G. Vorderasiens etc.—9). ბილაბელის სიტყვით ეს სახელი ჰურრიტების მოსახლეობას მოგვავონებს (იქვე)¹.

ბერძნებს უწინარესი მოსახლეობის გეოგრაფიულ სახელებზე, მცირე აზიის ფართობზე არაერთი მნიშვნელოვანი მონოგრაფია აქვთ გამოქვეყნებული, მაგ. Kretschmer, Einleitung in die griechische Sprache; A. Fick, Vorgriech. Ornamen und Hattiden und Danubier in Griechenland; I. Sundwall—Die einheimischen Namen der Lykier nebst einem Verzeichnisse kleinasiatischer Namenstämme (Klio, Beiheft 11).

5. ლუფიელები, პროტოხეტები, მუშკები

მცირე აზიის მიწა-წყალი ორ მთავარ, აღმოსავლურ და დასავლურ, ნაწილად იყოფა. მოსახლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობითაც განსხვავდება ეს ორი ნაწილი: დასავლური ნაწილი თუ ლუფიელებს ეპყრათ, აღმოსავლურში პროტოხეტური მოსახლეობა (hattische) იყო (გ რ ტ ც ე Heth, 27—28).

რაკი იქ ნაპოვნი ლურსმულ-წარწერიანი საბუთებითგან გამოირკვა, რომ კაპადოკიასთან სარგონის დროს ასურეთს მკიდრო სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონია, ცხადი ხდება, რომ ასურელებს მეორე ათასწლეულში ზემო შუამდინარეთიც, რომლის გზითაც უნდა კაპადოკიასთან ჰქონოდათ კავშირი, ხელთ უნდა სკეროდათ. ეფფრატის ველობის შუა ნაწილში ამორიტელნი ბინადრობდნენ (გ რ ტ ც ე Heth. 30—31).

ა ლ ბ რ ე ბ ტ გ რ ტ ც ე [პროტოხეტებს] (die Hattier) მცირე აზიის მოსახლეობის უღრმეს ფენად და თანაც ადგილობრივ მკვიდრ მოსახლეობად სთვლის (Heth., Chur. u. Assyrier 59)². პროტოხეტური ენა თავსართოვანი წარმოების მქონეებელი ენა იყო (Fr. Bilabel u. A. Grohmann, Geschichte Vorderasiens und Agyptens vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit, 1927 წ., 135). პროტოხეტური ენის თვისება ხეთური ენის თვისებისაგან ცხადად განსხვავდება: მას თავსართოვანი წარმოება აქვს (Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens 135). გ რ ტ ც ეს აზრით პროტო-ხეტური ენის თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ არსებითი სახელისა და ზმნის ფორმების წარმოება თავსართების საშუალებით აქვს. ამ თვისებებით ის მახლობელი აღმოსავლეთის ყველა ცნობილი ენებისაგან განსხვავდება—ინდოევროპულისაგანაც, სემიტურისა და კავკასიურისაგანაც. საექვოდ მიაჩნია გ რ ტ ც ეს ფორმების დებულებაც, რომ პროტოხეტური სუმერულის მონათესავე ენაა, რათგან სუმერულს თავსართოვანი წარმოება მხოლოდ ზმნაში აქვს (Kulturgeschichte des Alten Orients, München, 1933 წ., გვ. 50 და შენ. 10).

ჰურრიტების ენის შესასწავლად ჯერჯერობით მცირე მასალა მოიპოვება. მთავარ წყაროს მიტანელთა მეფის ტ უ შ რ ა ტ ა ს ეგვიპტის ფარაოსადმი

¹ „Südpalästina ist bei den Ägyptern Haru (Ḫrw) genannt worden, was an die hethische Bevölkerung erinnert“...

² „Die tiefste erkennbare Schicht, die Hattier, müssen wir vorläufig als eingeboren kleinasiatisch ansehen und, als Einheit Westkleinasien.“

მიტანურად მიწერილი წერილი შეადგენს, რომელიც პირველად O. Weber-მა გამოსცა (Knudtzons Ausgabe 1915 წ., № 24), მეორედ-კი შესწორებით Ioh. Friedrich-მა (Kleinasiatische Sprachdenkmäler, Bonner kleine Texte 163, 1932 წ.). მისი განმარტება F. Bork-სა აქვს (Die Mitannischprache: Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 1909 წ. 14, 1/2) და Th. Kluge-ს (იქვე 1907 წ., 12,5).

რაკი ჰურიტული და მიტანური გრტკეს ერთ და იმავე ენად მიაჩნია, ამიტომ მათი ბუნების გამოსარკვევად ორივე ენოვანი მასალის გამოყენება საჭირო. ბოლშაკოვში ნაპოვნ საბუთებს შორის-კი ჰურიტული სარწმუნოებრივი და მითოლოგიური შინაარსის ნაწყვეტებიც არის აღმოჩენილი, რომელთა შესახებ E. Forrer-სა აქვს მსჯელობა (ZDMG, NF, 1922 წ., გვ. 224—228) და A. Ungnad-ს (Zeitschrift für Assyriologie, NF, 1924 წ., 1, გვ. 138—140), ხოლო ახალი მასალები გამოქვეყნებულია 1934 წ. (Keilschrifturkunden aus Boghazköi XXVII-ში).

ჰურიტული ენა განსხვავდება ინდოევროპულისა და სემური ენებისაგანაც. მის დამახასიათებელ თავისებურებას სახელგებთანა და ზმნასთან სუფიქსების განცალკევებული ხმარების წესი შეადგენს. ამით ის ყველაზე მეტად სუმერულს მიაგავს, თუმცა მასთან ნათესაობრივი კავშირის დამტკიცება ვერა ხერხდება, კლუგე-მა და ფ. ბორკ-მა კავკასიურ ენებთან ნათესაობის დამტკიცება სცადეს, მაგრამ დამაჯერებელი საბუთები ვერა მოიყვანეს რა და ამიტომ საკითხი ჯერ კიდევ გამოურკვეველია (Heth. 107).

თუმცა Fr. Bilabel-ი უარყოფს Kittel-ის აზრს იმის შესახებ, რომ ჰურიტები ასურეთში ძალზე გასემიანდნენ და სემური ენა შეითვისეს (G. Vorderasiens 251—252), მაგრამ ეს თუნდაც იმიტომ მტკიცდება, რომ ქართულად იგი ებრაელთა ე. ი. სწორედ სემიანთა სახელად იქცა.

ფირკერი იმ ხალხის ერთ ენათაგანს ლუვი-ურს უწოდებს, ბილაბელი ფიქრობს, რომ ლუვი-ური უფრო სწორე მართლწერა იქნებოდა. უნგნად-ის მოსაზრება ამ ლუვი-ებისა და ბერძენთა ლკიკელების სახელების იგივეობაზე ძალიან გაბედულად მიაჩნია თუნდაც იმიტომ, რომ უცხო ხალხის სახელის გადათარგმნა ძნელი დასაჯერებელიაო. მეტად სათუოდ სთვლის ბილაბელი უნგნად-ის აზრსაც, რომ აფრიკის ლუბიელებს ამ ლუვი-ებთან ნათესაური კავშირი ჰქონოდა. Hüsing-იც რომ ამ ლუვი-ებს ბერძნულ წყაროებში ნახსენებს კოლხეთის ლიბე-ს იგივეობად აცხადებს, ბილაბელს არ სჯერა, რათგან ერთმანეთზე მათი მიწა-წყალი ძალზე დაშორებულიაო (G. Vorderasiens 249—250).

უნგნად-ი ლუვი-ებს პირველ ინდოგერმანელებად სთვლის, რომელთაც თავიანთი სამშობლო შუა და სამხრეთ ევროპაში მიატოვეს და მახლობელ აღმოსავლეთში გადასახლდნენ, სადაც დაპყრობილი ერების ენებისაგან ბევრი რამე შეითვისესო. ბილაბელს უნგნად-ის ეს დებულება შეუკამათებელი მოჰყავს და ეტყობა უცილობელ კემარიტებად მიაჩნია (G. Vorderasiens 267). ლუვიელნი (Luwier) ალბ. გრტკეს ინდოგერმანელებად მიაჩნია (Heth.,

Chur. u. Assy. 52)¹, რომელთაც დასავლეთის მცირეაზიელებად სთვლის (იქვე 59)².

მუშკები გოტების ინდოევროპული ენის მქონეები თრაკიულ-ფრიგიული ხალხის მოდგმად მიაჩნია (Heth. 153)³, რომელთაც ის, როგორც ეტყობა ბალკანეთითგან ახლად მოსულ ინდოგერმანულ ტომებად სთვლის და რომელნიც სხვებთან ერთად მისი აზრით ფრიგიის სახელმწიფოს დამაარსებელნი უნდა იყვნენ (იქვე)².

თავი მეორე

ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა

1. კოლხები

კოლხთა ბინადრობის სივრცე ბერძენთა ისტორიკოსის ჰეროდოტეს ზედმიწევნით განსაზღვრული არა აქვს. მას მხოლოდ ზოგადად კოლხთა მოსაზღვრე ერები ჰყავს დასახელებული და ამ ცნობითგან ირკვევა, რომ სამხრეთით მათ სასპეარნი ჰსაზღვრავდენ (IV, 37), მაშასადამე ისპირი კოლხთა მაშინდელი ბინადრობის სამხრეთით მომიჯნავე თემად უნდა ვიგულისხმოთ.

კოლხთა მოსახლეობის მიწაწყალი ჩრდილოეთით კავკასიონის ქედამდის ვერ აღწევდა. ეს გარემოება ჰეროდოტეს იმ ცნობითგან ირკვევა, სადაც მას აღნიშნული აქვს, რომ სპარსეთის ახემენიანთა მეფეებს ნებაყოფლობით ოთხწელიწადში ერთხელ ძღვენს უგზავნიდენ კოლხები და მათი მეზობლები კავკასიონის ქედამდე („Καὶ ποιεῖσθε μῆξι, Καταδύσας θρῆας“: III, 97). საფიქრებელია, რომ მათ ჩრდილოელ მეზობლად სვანები იქნებოდნენ.

სად უნდა ყოფილიყო ამ დროს სვანთა და კოლხთა ბინადრობის შორის საზღვარი, დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, სრულებით ცხადია მხოლოდ, რომ ფაზისი, ანუ რიონი კოლხთა მიწა-წყალი ყოფილა ჰეროდოტეს და პინდაროსის დროსაც და რამოდენიმე საუკუნით უწინარესაც; არგონაველთა ხანაშიც რიონი კოლხთა ბინადრობის არედ ითვლებოდა. მაგრამ საკმარისია აღამიანმა პეროდოტესგანვე ჩაწერილი ცნობები გადაიკითხოს, რომ ცხადი შეიქმნეს ის დიდი ცვლილება, რომელსაც კოლხთა წინანდელი ბინადრობის საზღვრები შეუმცირებია. თერმოლონტსა და მდ. პართენიონის სანახებში მცხოვრებ ასურებს ბერძენთა ისტორიკოსისათვის უთქვამთ, რომ წინადაცვეთის ჩვეულება მათ კოლხებისაგან შეუთვისებიათ (II, 104). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ წინათ კოლხებს თერმოლონტისა და მდ. პართენიონის სანახების მეზობლად თუ არა, მაზლოზლად მაინც უნდა ეცხოვრათ.

ქსენოფონტეს აღწერილობითგან ირკვევა, რომ IV ს. ჩვენ წელთაღრიცხვამდე კოლხებს შავი ზღვის სიმახრეთ-აღმოსავლეთის სანაპირო სკერიათ.

¹ „luwische Eisprengungen—ebenso indogermanisch.“

² „zugewanderte Westkleinasiaten.“

³ „die Musker jedenfalls ein thrakisch-phrygischer Volksstamm indogermanischer Zunge.“

აღმოსავლეთით მეზობლად მაკრონები ჰყოლიათ (IV, 8, § 8), კოლხეთის საზღვარი სამი დღის საფარზე ყოფილა მაკრონების მიწა-წყლისაგან დაშორებული. კოლხთა სამკვიდრებელი-კი, რომელსაც ქსენოფონტე კოლხეთს, კოლხიდას („ტენ კოლხიდა“) უწოდებს, სწორედ იმ ადგილას ყოფილა გადაკედილი, სადაც შავი ზღვის სანაპიროზე სინოპელ ბერძენთა ახალშენი ქალაქი ტრაპიზონი მდებარეობდა, რომელიც საზღვარს 2 გარდასავლისა და 2 ფარსახის მანძილზე ყოფილა დაშორებული (IV, 8, 22—24),

აქაური კოლხების დასავლეთით, როგორც ვიცით, ჯერ დრიღები, შემდეგ მოსხიციები, მერმე ხალჯები და სულ ბოლოს ტიბარენები ბინადრობდნენ. ტიბარენებს ზღვის სანაპირო ქვეყანა ეპყრათ იმ სანახებში, სადაც სინოპელ ბერძენებს ახალშენი ქალაქი კატორა ქონდათ გაშენებული (V, 2, § 1—6, 5 § 1—3). სწ. ბიზანტიელის ცნობით-კი ჰეკატაოსს მიღებული ალწმული ჰქონია, რომ პონტში მობინადრე ეს ხალჯები თერმოდონტის ხეობაში ყოფილან დამკვიდრებულნი, ხოლო სამხრეთით მათ თურმე სომხები. ყოლიათ მოსაზღვრედ (Frag. 195)¹. ამ ცნობით ჰეროდოტეს დროინდელი მოსაუბრე ასურების მონათხრობი უფრო დამაჯერებელი ხდება, რათგან ირკვევა, რომ კოლხთა თუ არა, მათი მონათესავე ტომის ხალჯების მოსახლეობა, ვითარცა მათ მსგავსად თერმოდონტზე მობინადრე, მართლაც მათი მეზობელი ყოფილა. მაკრონებიც, როგორც დაერწმუნდით, კოლხების მეზობლები იყვნენ, მაგრამ აღმოსავლეთით; ამის გამო ცხადი ხდება, რომ ასურნიც ხალჯებისა და კოლხების მომიჯნავედ შესაძლებელია მხოლოდ დასავლეთით ყოფილიყვნენ.

რაკი ჰეროდოტეს დროს თერმოდონტელი ასურნი ამტკიცებდნენ, რომ წინადაცვეთის ჩვეულება კოლხებისაგან შეითვისეს, მაშ კოლხები და ასურნი ერთმანერთის მეზობლებად უნდა ჰყოლოდათ ნაგულისხმევი. ცხადია, რომ ეს ამბავი მათ და ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში უნდა მომხდარიყო, რათგან ჰეროდოტეს, კოლხეთის მიწა-წყალი, როგორც დაერწმუნდით, შავი ზღვის აღმ. სანაპიროსა და რიონის აუზის არეში აქვს აღნიშნული. ჰეროდოტეზე უწინარეს ხანაში კი, როგორც ახურთა ზემომოყვანილი გარდმოცემითგან ჩანს, კოლხები ჯდ. თერმოდონტის არეშიც ყოფილან. ამ ცნობის სისწორეს ქსენოფონტეს აღწერილობაც ამტკიცებს, რომელშიც კოლხეთად და კოლხთა მიწა-წყლად ტრაპიზონის სანახებში მდებარე სივრცე არის დასახელებული. ამნაირად, ცხადი ხდება რომ არგონავთთა თქმულებიდან მოყოლებული, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს დროსაც კარგად ცნობილ, მდ. რიონის აუზში გადაკედილ კოლხეთს გარდა, IV ს. ქსენოფონტეს დროს, მეორე, ტრაპიზონის სანახებში მდებარე კოლხეთიც არსებობდა. თუ მდ. რიონის მიწა-წყლის კოლხეთს, ტერიტორიის დიდი სივრცისა და იქ სხვა ტომთა ბინადრობაზე უცელობელი ცნობის არსებობის გამოც უეჭველია ზოგადი, პოლიტიკურ ჰეგემონიის წყალობით გაჩენილი მნიშვნელობა ჰქონდა, ტრაპიზო-

¹ „Ἡμέλει, περὶ τὸν Πόντον ἐπιτοὶς ἐπὶ τῷ Θερμαδόντι... καὶ Χέλσπι· περὶ Ἐχχταίῳ· ἑχέλσπι·σ· πρὸς νότον Ἀρμένιοι ἰδοῦσι·“

ნის სანახების კოლხეთს, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია მხოლოდ ვიწრო, ტოპოგრაფიული მნიშვნელობა ჰქონოდა.

კოლხი-ს სახელის ზოგადი შემკრებლობითი მნიშვნელობა ჰეკატაიოსის თხულებიოგანაც ჩანს. მას მესხებიც-კი კოლხთა ტომად ჰყოლია დასახელებული ისევე, როგორც კორაქს-ები (Fr. 185 და Fr. 188). მაგრამ ცხადია, რომ დიდ კოლხეთშიც ქვეყანას კოლხთა ტომის სახელი ზოგად სახელად ვერ დაერქმეოდა, თუ რომ იქ კოლხებს წინათაც თავიანთი, ვიწროდ შემოფარგლული, მხოლოდ მათი ტომით დასახლებული თემი არ ექმნებოდათ. ასეთ თემად უნდა ის მიწა-წყალი ვიგულისხმოთ, რომელსაც კოლხების სახელის ქვალი თვით გეოგრაფიულ სახელწოდებაშივე ემჩნევა. კოლხი-ს სახელი სატომო სახელების ბოლოსართის ზი-ს შეიცავს, რომლის ჩამოცილების შემდგომ გვრჩება კლ. ცნობილია, რომ საქართველოში არსებობდა და ეხლაც არსებობს¹ თემი, რომელსაც კოლა ეწოდებოდა და ეწოდება ეხლაც. ჰეკატაიოსსაც აქვს კოლას მთები („კოლიკს ორე“) დასახელებული. ტომიც იყო, რომელსაც კოლაელეზს („კოლაჲ“) უწოდებდნენ და რომელიც სწორედ კოლაში ბინადრობდა. იმავე ჰეკატაეოსით კორაქსთა ქვეყანაც არსებობდა („კორაქსიკე ხორა“) და კორაქსთა ტომი, რომელიც კოლხთა ტომად ითვლებოდა და კოლაელთ მეზობლად ბინადრობდა (Fr. 185 და 186). უფრო ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ კოლხთა და კოლას სახელები ერთმანერთთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

თუ თერმოდონტელ ასურთა გარდმოცემა წინადაცეთის კოლხთაგან შეთვისებაზე მათ მეზობლად ოდესღაც კოლხთა მოსახლეობას გვაგულისხმებინებს, ქსენოფონტესა და ვგონებ თვით ჰეკატაეოსის ბანაშიც-კი თერმოდონტზე უკვე ხალხები ჩანან და კოლხთა მიწა-წყალი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მხოლოდ ტრაპიზონის სანახებით-ღა განისაზღვრებოდა. ეს შესაძლებელია მარტო ორი გარემოების შედეგი იყოს: ან იმ დროს, რა ბანასაც ასურთა ცნობა ეხება, აქაური კოლხების ქვეგვამონა თერმოდონტამდე იქმნებოდა გაერცვლებული და შემდეგ პოლიტიკური ვითარება შეიცვალა, კოლხების მიწა-წყლის ფართობი ისე შემცირდა, რომ ტრაპიზონის სანახებით-ღა განისაზღვრებოდა და თერმოდონტზე ასურთა მეზობლად ხალხები გაჩნდნენ.—ანდა ამ გარდმოცემაში კოლხების სახელი ზოგადი, შემკრებლობითი მნიშვნელობით იყო ნახმარი და ასურთა მომიჯნაველ მაშინაც კოლხთა ტომად მიჩნეული ხალხები იყვნენ.

I ს. დამლევისათვის ჩვენ წელთაღრიცხვამდე სტრაბონის დროს მცირე კოლხეთის მიწა-წყალი უფრო დაპატარავებულია და იმ დროს ეს კოლხეთი თურმე უკვე ქ. ტრაპიზონის აღმოსავლეთით-ღა მდებარეობდა (Lib. XII, cap. 3, § 17). ასევე ყოვლია 134 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით ა რიანეს დროს, როდესაც კოლხთა მეზობლად აღმოსავლეთით ქანეთი² ყოფილა. მათ

¹ ამ ჯამად რსწაღეთის ხელშია.

² დაბეჭდილია *Μετανοή Οίαννικη*, საფიქრებელია დედანში *Μετανοή Οίαννικη* რაც ქანეთს ნიშნავს. სტრაბონსაც ხოც ნათქვამი აქვს, რომ მაკრონებს, რომელნიც კოლხების მეზობლები იყვნენ აღმოსავლეთით. მის დროს სანაპირო ე. კ. ქანნი ეწოდებოდა.

შორის საზღვრად თურმე მდ. ოფი ყოფილა, რომელიც ნავთსადგურ ჰქსსოვდაახლოებით 90 სტადიონით ჰშორავდა (§ 8).

საკმარისია აღამიანმა არიანეს 134 წ. ზენი წელთაღრიცხვით შედგენილი მოხსენება გადაიკითხოს, რომ მისთვის კოლხთა სახელის გაქრობა უცილობელ კემშარიტებად შეიქმნეს. ამიერკავკასიაში, შავი ზღვის აღმ. სანაპიროზე ზღვრიტებსა და აფშილებს შუა კოლხების მაგიერ მას ლაზები ჰყავს დასახლებული, რომელთა მეფესაც მალასი ჰრქმევია სახელად (§ 15). ამიტომ საფიქრებელია, რომ პტოლემეაჰოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის სახელი წარსულის გეოგრაფიულ-პოლიტიკური ვითარების ანარეკლად უნდა იქმნეს მიჩნეული. ამ მოსაზრებას ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ თვით პტოლემეაჰოსსაც კოლხეთის მოსახლეობაში მხოლოდ ლაზები, მეგრელები და ეგრისის მცხოვრები ჰყავს დასახლებულნი, ხოლო კოლხთა ტომის ხსენებაც კი არ მოეპოვება (Lib. V, cap. IX, § 1 და 5).

აღსანიშნავია, რომ კლავდიოზ პტოლემეაჰოსის გეოგრაფიაში კოლხეთის („ქე კოლხის“) საზღვრად ჩრდილოეთით სარმატია არის დასახლებული კორაკის მთასთან და შავ ზღვასთან (Lib. V, cap. 8, § 14 და cap. 9, § 1). სამხრეთით კოლხეთის მომიჯნავედ აღნიშნულია კაპადუკიის პონტი იქ, სადაც იგი იწყება, და მის იქით მდებარე დიდი სომხეთის ნაწილი შეადგენდაო (იქვე Lib. V, cap. 9, § 3).

პტოლემეაჰოსის საშრომზე დამყარებული სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელ რედაქციაში, რომელშიც ბერძნული კოლქის-ის სახელზე ნათქვამია „ეგრი არის“-ო, კოლხეთის ნაწილად ქანეთიკაა დასახლებული ქანებიტურთ, „რომელნიც ხალდები არიან და რომელშიც მდ. მეგალო-პორტომია [დის]“-ო. მას, ამავე წყაროს ცნობით, სხვა მდინარეებიც ჰქონია: „აკამ[ქ]სის, რომელიც ჯომ (მიჩ) არის და დიდი სომხეთითგან მომდინარეობს. ხუთი ქალაქიც გააჩნია იანი (ჩანჩ), კოთა („კოტა“ *Κοισα*, ბერძ. „კვტაჰაი“, ქართული ქუთაისი), როდოპოლისი (ე. ი. ვარდციხე), ათინა, რიზე (*Ριζιον*—„რიზონ“) და ბევრი სხვა „ემპორიონი, ე. ი. ზღვის სანაპირო სოფელ-ქალაქები, რომელთაგანი ტრაპიზონიც არის“-ო (იხ. *Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolémé, par le p. Arsene Soukry. Venise 1881*, სომხ. ტექსტის გვ. 27—28). თუ ქუთაისი და ვარდციხე მართლაც იმ ტერიტორიაზე იყო, რომელსაც ძველად მართლაც კოლხეთი ეწოდებოდა, ათინა და რიზე უკვე ქანეთშია, ხოლო ტრაპიზონი თუმცა მართლაც კოლხთა მიწა-წყალს ეკუთვნოდა, მაგრამ დიდისა-კი არა, არამედ მცირეს, რომელსაც აღმოსავლეთით ღრილები, მაკრონები და ჰენიოხები ჰსაზღვრავდნენ.

ამნაირად აქ კოლხეთი მთლიანი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ერთეული გამოდის, რომელიც კავკასიონის ქედითგან მოყოლებული ტრაპიზონამდე და ტრაპიზონს იქით შავი ზღვის მთელ სანაპიროზეა გადაქიმული! საკმარისია აღამიანმა არიანეს მოხსენება გადაათვალიეროს, რომ დარწმუნდეს, რომ II ს-ში ჩვ. წელ. აღრ-ით, მაშასადამე პტოლემეაჰოსის ზანაშიც, არამცთუ ასეთი დიდი და მთლიანი პოლიტიკურ-გეოგრაფიული ერთეული არ არსებობდა, არამედ რიონის აუზის არეში კოლხების სახელის ხსენებაც-კი აღარა ჩანს. ეს-

დენ დიდი კოლხეთი იყო მხოლოდ პოლემონისა და მის თანამეცხედრის პუტოლორის დროს, რომელთაგან უკანასკნელნი სტრაბონის სიტყვით თურმე კოლხებზეც, ტრაპიზონზე და ფარნაკიაზე, ტიბარენებსა და ხალდეზზეც მეფობდა (Lib. XI, cap. 2, § 18 და lib. XII, cap. 3, § 28).

განსაკუთრებით საყურადღებოა სომხური უსახელო გეოგრაფის ცნობა კოლხეთის აღმოს. საზღვრის შესახებ. იქ ნათქვამია: „*ძირესი ესაქსაჲ ქაიანი ჯიორქი დადიქ, ირ დაძარსი ძნუ ზაი და ძნუ „ქსრა“*“ (იხ. ავგერიანის გამ. გვ. 27). „კავკასიის მთამდე და მის შტომდე, რომელიც მას იბერიისაგან ჰყოფს“-ო. კლავდიოზ პტოლემამაც, რომლის ნაშრომის შენაწესსაც ეს სომხური გეოგრაფიული ძეგლი წარმოადგენს, ისევე, როგორც სტრაბონსაც აღნიშნული აქვთ, რომ კოლხეთს აღმოსავლეთით იბერია ჰსაზღვრავდა. მაგრამ, სტრაბონის სიტყვით, კოლხეთის აღმოსავლეთ საზღვრად კავკასიონის მთის შტო-კი არა, არამედ სანაპირო ციხე შორაპანი და მახლობელი მდინარის ღრმა ხეობები იყო (L. XI, c. 2, § 17 და c. 3, § 4). ხოლო პტოლემამაც ოსს აღმ. საზღვრის მარტო ხაზის მდებარეობის 75°—47° საშუალებით აქვს აღნიშნული (L. V, c. 9, § 4). არც კავკასიონის შტო, არც შორაპანი და მახლობელი ხეობა მას დასახელებული არა აქვს. უცნაურია, რომ რატომღაც მის ნაშრომში შორაპანის ციხის ხსენებაც კი არ მოპოვება.

ამნაირად სომხურ უსახელო გეოგრაფიის ავტორს ცნობა კოლხეთისა და იბერიის საზღვრად კავკასიონითგან ჩამომაველი მთის შტოს შესახებ, ბერძენთა ზემოაღნიშნული გეოგრაფების ნაშრომითგან არ შეეძლო ამოღო, არამედ, ან რომელიღაც მერმინდელი წყაროთგან უნდა ჰქონდეს ჩართული, ან მისი საკუთარი შენამატი იქნება. სამწუხაროდ მისი ცნობა გარკვეული არ არის, ამიტომ არა ჩანს, თუ რომელი მთის შტო აქვს მას ნაგულისხმევი, ლიხის მთა, თუ სხვა რომელიმე. დანამდვილებით რომ გვეცოდნოდა, რომ საზღვრად სწორედ ლიხის მთა იყო მიჩნეული, მაშინ ამ ცნობის დროის დათარიღება შეგვეძლო.

ყოველი ტომი ერთი განსაზღვრული მიწა-წყლის პატრონია, რომელზედაც ის ბინადრობს ხოლმე. დროთა განმავლობაში, შინაგანი თუ გარეშე მიზეზების გამო, ამა თუ იმ ტომის ბინადრობა იცვლება სივრცისა და მდებარეობის მხრივაც, ზოგჯერ მისი კერის მთლიანობაც ირღვევა უცხო ტომისა, თუ ხალხის შემოჭრისა, თუ პირიქით, ამ ტომის სხვა ტომისა თუ ერის მიწა-წყალში შეჭრა-დაპყრობის წყალობით.

მეკლეფარის ყურადღება უნდა მიიპყროს იმ გარემოებამ, რომ გარკვეულ ხანაში ორი კოლხეთი არსებობდა: ერთი შავი ზღვის სამხრეთ სანაპიროს არეში, ტრაპიზონის სანახევარში, მეორე—ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროს ზოლში, კეარგად ცნობილ კოლხეთში, რომელსაც, პირველი, პატარასაგან გასარჩევად, შესაძლებელია დიდი კოლხეთი ვუწოდოთ. რა თქმა უნდა უკვე მარტოს იმ გარემოებაც, რომ კოლხთა ტომის თავდაპირველი შემადგენლობა ორად განკვეთილა და ერთი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, მეორე ამიერკავკასიაში, ამავე ზღვის აღმ. სანაპიროში აღმოჩენილა ფრიად საყურადღებოა და ამას თავისი ღრმა მიზეზი

უნდა ჰქონოდა. მარტო კოლხთა მოსახლეობის ორი, განცალკევებული, ტერიტორიის არსებობაც, სხეც არაფერი რომ არ გეცოდნოდა, იმ დიდი ბრძოლისა და შეხლა-შეცილების, შეჭრა-ჩასახლებისა და აყრა-გადასახლების ძლიერი პროცესის გამომჟღავნებელია, რომელიც ქართველ ტომებსა და მათ მიწა-წყალს გამოუვლია.

კოლხთა გარეგნულ თვისებებზე უძველესი ცნობა გამოჩენილ ბერძენ ლირიკოსს პინდაროსსა (522—442 წ. ახ. ხ. ჩვ. წ. აღ-მდე) და განთქმულ ისტორიკოსს ჰეროდოტეს (484 წ. ახ. ხ.—425 წ. ახ. ხ.) მოეპოვებათ. ამათგან პირველს აღნიშნული აქვს მხოლოდ, რომ კოლხები მუქკანიანები ყოფილან. მას ნათქვამი აქვს, რომ არგონაველები ფაზისში მოვიდნენ და იქ აფეტთან მუქსახიან კოლხებს შეებრძოლენ (Πισίονααι Δ' Vv. 211—213. SC. I 324)¹

კოლხების მუქკანიანობაზე ცნობა ჰეროდოტესაც მოეპოვება, რომელსაც ამასთანავე ისიც აქვს აღნიშნული, რომ კოლხები ხუჭუქთმიანები ყოფილან. ეს ცნობა იმიტომაც უფროა ყურადღების ღირსი და კოლხთა გარეგნული თვისების უტყუარ აღწერილობად უნდა ჩაითვალოს, რომ თვით ჰეროდოტე ამ ორ ნიშანს არსებით თვისებად არ სთვლიდა და თუმცა ესეც კოლხების ეგვიპტელობის მოსაზრების დამადასტურებლად აქვს გამოყენებული, მაგრამ იქვე ნათქვამი აქვს, რომ ეს ორი თვისება მუქკანიანობა და გრუზობა, თავისდა-თავად არაფერს ამტკიცებს, რადგან ასეთი თვისება სხვა ხალხებსაც აქვთო (Histiae II, 104)².

ჰეროდოტეს აზრით, კოლხების ეგვიპტიზმთან წარმომდინარეობას უფრო უცილობლად თითქმის ის გარემოება ამტკიცებდა, რომ ეგვიპტელები, ეთიოპელები და კოლხები წინადაცეთას მისდევდნენ. ამ შემთხვევაშიც ბერძენთა ისტორიკოსს არ გამოპარება ის გარემოება, რომ წინადაცეთაც მარტო ეგვიპტელთა ჩვეულება არ იყო, არამედ, რომ ასეთსავე ჩვეულებას ფინიკიელნი, თერმოლონტთა და მდ. პართენიონთან მცხოვრები ჰურნიც, ისევე, როგორც მაკრონებიც მისდევდნენ. მაგრამ მას გამოუკითხავს და გამოურკვევია, რომ თვით ფინიკიელთა, ასურთა და მაკრონთა ცნობით ეს ჩვეულება მათ მეზობლებისაგან შეუთვისებიათ: ფინიკიელთ უთქვამთ, რომ წინადაცეთა ეგვიპტელებისაგან ვისწავლეთო, ასურელებსა და მაკრონებს-კი განუცხადებიათ, რომ დიდი ხანი არ არის მას აქეთ, რაც ეს ჩვეულება კოლხებისაგან შევითვისეთო (იქვე II, 104).

თანამედროვე მეცნიერება რა თქმა უნდა ბერძენთა გამოჩენილი ისტორიკოსის მსჯელობას ვერასგზით ვერ დაეთანხმება, რადგან ამა თუ იმ ერისა თუ ტომის მონათესავეობის საკითხის გადასაწყვეტად, ცხადია, მის ფიზიკურ თვისებებს, ეთნარცა მტკიცე და ძირითად ნიშანს აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა რომელთა შეცვლა არავითარ გარეშე-გაელენას, ფიზიკური მემკვიდრეობის კანონებს გარდა არ ძალუძს. ისეთ ზნე-ჩვეულებას-კი, როგორიც წინადა-

¹ ზღ Φαειν δ' ἐπειπεν ἥλιον. ἔνθα ἀχαιῶν παρῶν Κάλχιοι: βίαν μὲν ἄν Ἀιήτῃ παρ' αὐτῷ.

² „οἱ Κάλχιοι... μελάρχροες εἰσι καὶ οὐκ ἀνθρώχαιοι. καὶ τοῖσιν μὲν ἔς οὐδὲν ἀνήκει εἰσι γὰρ καὶ ξέροι τοιοῦτοι.“

ცვეთაა, ვითარცა დროთა განმავლობაში შეძენილს ან და მეზობელთაგან შეთვისებულს და ცვალებად გარემოებას, შეუძლებელია ანგარიში გაეწიოს. პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობებითგან ირკვევა, რომ კოლხები მუქკანიანები და გრუზა ყოფილან. ყველანი? ეს არა ჩანს, მაგრამ ჰეროდოტეს სიტყვებისა და მიხედვით საფიქრებელია, რომ თუ ყველა არა, კოლხთა უმრავლესობა მაინც ხუჭუქთმიანი უნდა ყოფილიყო. ამავე ისტორიკოსის მსჯელობითგან ჩანს, რომ ამ ორი ფიზიკური თავისებურებით, მუქკანიანობითა და გრუზობით, კოლხები დანარჩენ ქართველურ ტომთაგან, მაგ., მაკრონებისაგან, განირჩეოდნენ. ეს განსხვავება იმდენად დიდი და თვალსაჩინო ყოფილა, რომ ბერძენთა მეცნიერს კოლხები სხვა შთამომავლობის ტომადაც კი მიუჩნევია, მაინცდამაინც დაჰბადვია აზრი, რომ ისინი სხვა შთამომავლობის ტომი უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტე გადაჭრით ამბობდა: საგონებელია, რომ კოლხები უნდა ეგვიპტელები იყვნენ. ეს მოსაზრება მე თითონ დამებდა მანამდე, ვიდრე ამას სხვებისაგან გავიგონებდიო¹ (იქვე, II, 104). მაშასადამე კოლხთა სხვაგნე ბურობის აზრი მარტო ბერძენთა ამ ისტორიკოსის ნასიბრძნი არ ყოფილა, არამედ სხვებსაც მოსვლიათ ფიქრად. შეუძლებელია თანამედროვე მეცნიერებამ ამ ცნობასა და კოლხთა ფიზიკური თვისების ამ გარემოებას ანგარიში არ გაუწიოს. უპირველესად უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს იმ კოლხთა ბინადრობის იდეალი, რომელნიც პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ცნობით, მუქკანიანნი და ხუჭუქთმიანი ყოფილან. ჰეროდოტეს დროს კოლხებს, როგორც დაერწმუნდით საკმაოდ ფართო მიწა-წყალი ეპყრათ და ამიტომ, ცხადია, უნდა ვიცოდეთ, თუ რა ადგილას მცხოვრებ კოლხებს გული-სხმობდა იგი მუქკანიანებათა და გრუზად: იმისდა მიუხედავად, თუ მათი მოსახლეობის ჩრდილო, შუასა, თუ სამხრეთის ზოლში მობინადრე კოლხებზე ჰქონდა ბერძენთა ისტორიკოსს საუბარი, ამ ნიშნების სადაურობის საკითხიც სხვადასხვანაირად უნდა იყოს გაშუქებული. ჰეროდოტე ამაზე გარკვევით არაფერს ამბობს, მაგრამ მისი იმ თეორიისა და მიხედვით, თითქმის სეზოსტრისე ეგვიპტელთა მეფეს თავისი ჯარის ნაწილი სწორედ მდ. ფაზისზე განჯრახ დაესახლებინოს, თუ თვით ჯარი თვითნებობით დიარჩენილიყოს, ცხადი ხდება, რომ ბერძ. ისტორიკოსი მუქკანიანებადა და ხუჭუქთმიანებადა მდ. რიონის აუზის კოლხებს გულისხმობდა. მაშასადამე ეს ორი ფიზიკური თვისება კოლხთა ტომის მოსახლეობას, თუ შუაგულში არა, თითქმის მაშინდელი უკიდურეს ჩრდილო ზოლამდე ემჩნეოდა.

თანამედროვე მეცნიერებისათვის არც ჰეროდოტეს და არც ეგვიპტელთა მოსაზრება კოლხთა მუქკანიანობისა და გრუზობის ასახსნელად, თითქმის ეს გარემოება სეზოსტრისეს, ანუ რამზეს II-ის ჯარის ნაწილის კავკასიაში დასახლების შედეგი იყოს (იქვე, II, 103), სრულებით სავალდებულო არ არის, მით უმეტეს, რომ ეგვიპტელებს ეს გარემოება, ჰეროდოტესავე სიტყვით, არ ხსოვებოდათ, კოლხებს კი თავიანთი ეგვიპტური ჩამომავლობის ამბავი უკეთესად

¹ «φάνισται: μὲν γὰρ ἔοικε οἱ Κέλαι: Ἀγύριοι, νοήσας δὲ πέρζερον, ἄνθρωποι αἰούσας ἄλλαν λέγει.»

სცოდნოდეთ (იქვე II, 104). ნამდვილად-კი, როგორც ეტყობა, მთელი ეს თეორია ჰეროდოტეს ნასიბრძნი უნდა იყოს. ამ გარემოებას თვით ჰეროდოტეს მონათხრობიც ამტკიცებს. მას ნათქვამი აქვს: კოლხების ეგვიპტელობის აზრი მე თითონ დამებადა და ამან იმდენად დამაინტერესა, რომ ორთავეს ეგვიპტელებსაცა და კოლხებსაც, გამოკითხვა დაეუწყეთ. ამ გზით გამოკვეთილია, რომ კოლხებს ვითომც ეგვიპტელებზე უკეთესად ჰსომეზიათ თავიანთი ეგვიპტელობის ამბავი. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად ჰეროდოტეს მოსაუბრე ეგვიპტელებს თავიანთი მოსაზრება შინიც გამოუთქვამთ, ვფიქრობთ, რომ კოლხები სეზოსტრისეს ჯარის ეგვიპტელთა შთამომავალნი უნდა იყვნენო (II, 104). ცხადი ხდება, რომ აზრი კოლხთა ეგვიპტელობაზე თავის ეგვიპტელ და კოლხ მოსაუბრეთათვის ჰეროდოტეს ჩაუნერგია. ერთი სიტყვით, აქ ისეთსავე მოვლენასთან უნდა გვექონდეს საქმე, როგორმაც ხეცურთა ვითომცა ჯეაროსან-თაგან შთამომავლობის თეორია წარმოშვა, რომელიც უცხოელ მოგზაურებმა მოხვედრესა და ხეცურებსაც კი ჩაუნერგეს.

თუ J. Morgan-ი სამართლიანად უარჰყოფს პროფ. Ritter-ის ნაშრომში „Vorhalle Europ. Völkersch.“ გამოთქმულ მოსაზრებას, თითქოს კოლხეთის შავკანიანები, თავიანთი ქვეყნის საქონლით სავაჭროდ მოსული ჰინდოელნი უნდა ყოფილიყვნენ იმ საბუთით, რომ ჰინდოელნი ჰინდოეთის უსამხრეთს ნაწილში ბინადრობდნენ, რომელიც კოლხეთს მეტად დაშორებული იყო (MSC II, 79), თითონ მას ჰეროდოტეს თეორია უფრო დამაჯერებლად მიაჩნდა. ძველ ეგვიპტესთან კოლხეთის ოდინდელი კავშირის ანარეკლს დემორგან-ი ე. წ. კოლხურ ფულისაც ამჩნევდა: მართალია ამ ფულების ზედაპირზე აღამიანის გრუზას მაგ.ერ სწორთმიანი თავია გამოსახული, მაგრამ სამაგიეროდ ქვედაპირზე ხარის თავია გამოკვეთილი, რომელიც ნუმიზმატთა უმრავლესობას კურო აპისად მიაჩნიათ. ამნაირად ფრანგი მეცნიერი ფიქრობდა, რომ ამ კოლხურ ფულს მხოლოდ ეგვიპტური ხელოვნების კვალი ეტყობოდა (MSC II, 81). ეგვიპტელმა შავკანიანებმა რომ ფაზისის, ანუ მდ. რიონის შესართავამდე მოაღწიეს და დასახლდნენ, დემორგანს უცილობელ კეშმარიტებად მიაჩნდა. მას მხოლოდ იმ გზის გამოკვეთვა ჰსურდა, რომლითაც მათ ნილოსის სანაპიროებიდან რიონამდის მიღწევა შეეძლოთ. ის ფიქრობდა, რომ უშუალოდ თვით ეგვიპტელი შავკანიანები ამას ვერ მოახერგებდნენ და ამის გამო ფრანგი მეცნიერის აზრით, ქუასთან უფრო ახლოს იქმნებოდა გეგეფიკრა, რომ მათ ფინიკიელთა დახმარებით, მათი ზომალდებით, შესძლეს ეგვიპტითაგან მდ. რიონის აუზამდე მოღწევა (MSC II, 81). ეგვიპტელ შავკანიანების რიონის აუზში დამკვიდრების ხანად დემორგანს X—IX სს ქ. წ. ზიანდა. თავისი ეს ქრონოლოგიური განსაზღვრა მას იმ მოსაზრებაზე აქვს დამყარებული, რომ არგონაეტელთა შესახებ თქმულებაში ამ შავკანიანების არავითარი კვალი არ ჩანს და VI ს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, პინდაროსისა და ჰეროდოტეს ხანაში, ხსოვნა უკვე ბუნდოვანი იყო, ქსინოფონტესა და სტრაბონის ხანაში-კი კოლხეთში შავკანიანები უკვე აღარსად ჩანდნენ, თეთრკანიან მოსახლეობაში გადაჯიშებულებიყვნენ, ან ამოწყვეტილებიყვნენ (MSC II, 82).

2. მოსხები ანუ მესხები

მოსხების, ანუ მესხთა ამიერკავკასიაში ბინადრობის სიგრძის ზედმიწევნით გამორკვევა, დაცული ცნობების სიმცირის გამო უძველეს ხანაში, შეუძლებელია. ჰეკატაეოსის მოწმობით მოსხები, რომელსაც ისინი კოლხთა ტომად მიაჩნდა, მატინეების მეზობლები ყოფილან (Fr. 188). მეორე მხრით ჰეროდოტეს თხზულებითგან ჩანს, რომ მოსხები აგრეთვე ტიბარენებისა, მაკრონებისა და მოსჯნიკების მეზობლებიც ყოფილან, რათგან ისინი ყველანი მარებთან ერთად ახემენიანთა სპარსეთის მე-19 საგადასახადო ოლქს შეადგენდნენ თურმე (III, 94).

თუმცა ჰეროდოტეს ორგან ხაზგასმით აქვს ნათქვამი, რომ კოლხებსა და მიდიელებს შუა მხოლოდ სასაქარები, ანუ ისპირელნი ბინადრობდნენ (I, 104), მაგრამ ამავე ისტორიკოსის სხვა ცნობითგან ირკვევა, რომ სასაქარების მეზობლად მატინეებიც ყოფილან. ამას ის გარემოებაც ამჟღავნებს, რომ, ჰეროდოტესავე სიტყვით, ისინი აღაროდებთან ერთად თურმე ახემენიანთა სპარსეთის მე-18 საგადასახადო ოლქს ეკუთვნოდნენ (III, 94). ცხადია, რომ მატინეები ისპირელთა აღმოს. მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. ზემოთყვანილი ცნობების მიხედვით მესხეთის მაშინდელი მდებარეობის გამოსარკვევად წინასწარ მატინეთა ქვეყნის მდებარეობის ცოდნა საჭირო. ამის გაგებას ჰეროდოტეს ნაშრომი გვშეველის, რათგან იქერთგან აღნიშნულია, რომ მდ. არაქსის სათავე მატინეთა ქვეყანაში ყოფილა (I, 202). მაშასადამე, მატინეთა მიწაწყალი ბასიანის მაზლობლად უნდა ვიგულისხმოთ. ამისდა მიხედვით მატინეები მაშინდელ მესხეთის სამხრელ მეზობლებად უნდა ვიცნათ და თვით მესხეთი ბასიანის თემის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო, თუ მატინეები მოსხთა სამხრელი, ისპირელნი სამხ. დასავლეთისა, ტიბარენები, მაკრონები და მოსჯნიკები მათი დასავლეთელი მეზობლები უნდა ყოფილიყვნენ. მაგრამ რაკი ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ ქსერქსის აღშქრობაში მესხებსა და ტიბარენებს საერთო წინამძღოლი, მაკრონებსა და მოსჯნიკებს კიდევ სხვა საერთოვე წინამძღოლი ჰყოლიათ (VII, 78), ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს ვფიქროთ, რომ ტიბარენთა, მაკრონთა და მოსჯნიკთაგან მოსხების უახლოეს მეზობლებად ტიბარენნი უნდა ყოფილიყვნენ.

მესხეთი დროთა განმავლობაში დამცირებულა და მეზობელთა წყალობით სამ ნაწილადც გაყოფილა. სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მის დროს მესხეთის ერთი ნაწილი კოლხებს სჭერიათ. მეორე ნაწილი კიდევ იბერებს ქპონითი ხელთ, მესამე კიდევ სომხებს ჩაუვლიათ (lib. XI, cap. 2, § 18). მესხეთის ოდინდელი სიდიდის გასათვალისწინებლად კარგი იყო გვეცოდნოდა, თუ რომელითგან, რომელ მათგანს და როდის შეუერთებიათ თავიანთ სამფლობელოსათვის. პლუტარქოსის ცნობის თანახმად კავკასიის მთავარ ერებად ალბანელები და იბერნი იყვნენ, რომელთაგან იბერნი დასავლეთით ბინადრობენ, მესხეთის მთებთანა და პონტოს ზღვასთან, ალბანელნი-კი აღმოსავლეთით კასიის ზღვისაკენ (Vitae parall. მომპეფოსი XXXIV—ლათინური I, 491).

სტრაბონის ცნობით იბერიას თვდაპირველად ეკუთვნოდა ის სამი თემიც, რომელიც ანტიოქოზ დიდის ორმა შემდეგში გამეფებულმა სარდალმა არტაქ-

ნამ და ზარიადრმა სომხეთის გასაფართოებლად ჩამოაპრეს, სახელდობრ „პარიადრის ფერდობები, ხორზენე და გოვარენე მტკერის იქით მდებარე“¹ (Strabo, Geographica, I. XI, c. XIV, § 5).

ბერძნული ხორძენე და ხორძანენეს, აგრეთვე პროკოპი კესარიელის *Κορ-ζάνης*-ს შესატყვისად სომხურში იხმარებოდა *ხორძან*, ნ. აღონცის² აღნიშნული აქვს, რომ უცნობი ავტორის სომხური გეოგრაფიის სიტყვით „ხორძანის ჩრდილოეთის ქვეყანა შეადგენდა, რომელშიაც მდინარე გადო კოლობერდის გვერდით მიეკანება, ხოლო ხორძენის დასავლეთის სანახებში პალანის ციხის პირდაპირ, რომლის სამხრეთით ბალასოვიტის სანახები იყო“.

ამასთანავე არისტაკეს ლასტივერელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ ხორძანის თემის თავში მდებარეობდა სოფელი მორანსი, ან მორმრანსი³, რომელიც ნ. აღონცის აზრით ეხლანდელ ჭელამერანს, ანუ, როგორც ლინჩის რუკაზეა, დამახინჯებულს Mola Omer, Mulla Omar-ს [უღრის].

ამისდა მიხედვით ნ. აღონცის ფიქრობს, რომ ხორძანის ჩრდილოეთით საზღვრავდა მთები ხალხალ და ხაჩ, რომელიც მდინარე კოლის (მერმინდელ სომხურ-თურქული გამოთქმით კოლის) ანუ ლიჩიკის სათავეებს ეკედლებოდნენ, სამხრეთით ამტოიანენა ეკვროდა, დასავლეთით მდინარე კოლის ერთერთ შემდინარეზე მდებარე პალანის ანუ პალინის ციხის მიდამოები. ამ ციხე-ქალაქის ნაშთი ეხლაც არის შენახული ქ. პერის მახლობლად მყოფი პატარა სოფლის სახითაო, ამტოიანენსა და ხორძენის შორის საზღვარი მდ. გოინჯის სათავეს ხეობა უნდა ყოფილიყო, რომელიც ხორძიანში შედიოდაო („Армения в эпоху Юстиниана“, 14—15).

ს. კაკაბაძის აზრით სტრაბონი ხორძენელ ჰეულისხმობდა „შემდეგ-ბრონიდელ სამცხეს და მის სამხრეთით მდებარე ოლქებს ვიდრე ქოროხამდე“ („ქართ. სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „სისტ. მოამბე“ 1924 წ. წიგნი I, 20). ს. კაკაბაძის აზრით „ცხადია, რომ პარიადრის მთებად უნდა იგულისხმებოდეს პონტოს ანუ ლაზისტანის ქედი, რომელიც... ჩრდილო-აღმოსავლეთით აპარამდის უწყევს. პარიადრის ქვეყანაც ამის მიხედვით ქოროხის ხეობაში უნდა ყოფილიყო... ეხლანდელ კარჩხალის მთების მიდგამდის. პი-

¹ „Ἰστοροῦσι δὲ τὴν Ἀρμενίαν, μὲν πρῶτον οὖσαν, ἀνζήμῃναι διὰ τῶν περὶ Ἀρτάξιν καὶ Ζαριάδριν, οἱ πρῶτον μὲν ἦσαν Ἀντιόχου τοῦ μεγάλου στρατηγῆς, βασιλεύσαντες δ' ὕστερον μετὰ τὴν ἐκείνου ἡτταν, ὁ μὲν τῆς Σαφηνῆς καὶ τῆς Ἀχισσηῆς καὶ Ὀδομαντιδος καὶ ἄλλων τινῶν, ὁ δὲ τῆς περὶ Ἀρτάξαν, συνηγῆσαν, ἐκ τῶν περιειμένων ἐμὴν ἀποτεμόμενοι μέρη... Ἰβήρων δὲ τῇ τε παρῶρειαν [τοῦ Παρσάδρου καὶ τῇ Χορζηντῇ καὶ Γωγερηντῇ, πέραν οὖσαν τοῦ Κόρου.“ (Strabo, Geographica, lib. XI, c. XIV, § 5).

² „Она называлась в древности Паркарскими или Париадрскими горами и часть ее продолжается вдоль Чорота, и по ныне носит древнее название Партаи или Болкар.“ („Армения в эпоху Юстиниана“, გვ. 62).

³ *ჰორძანის ქსიქი წრახი... რაჲ არ ქანს*.

⁴ Н. А. Дониц, „Армения в эпоху Юстиниана“.

რიადრი ამგვარად წარმოადგენდა უმთავრესად შემდეგდროინდელ ისპირს და ტაოსაც“ („ქართული სახელმწიფოებრივობის გენეზისის საკითხები“. „საისტორიო მოამბე“ 1924 წ. I, გვ. 19), ხოლო „ხორძენესთვის რჩება ქვეყანა მტკვრის დასავლეთით ვიდრე ქოროხამდის და მესხეთის .მთებამდის“-ო (იქვე). ხორძენე-ს ანუ ქორძენე-ს რაობის გამოსარკვევად უნდა გათვალისწინებული იყოს სტრაბონის ცნობა, რომ ხორძენე და კამბუზენე სომხეთის თემთაგან ყველაზე ჩრდილოეთით მდებარე და უფრო თოვლიანი არიან და კავკასიის მთებს, იბერიისა და კოლხეთს ესაზღვრებიან. ამბობენ, რომ მათი გადასავლებზე ხშირად მთელი ქარავენები თოვლში იფლებიანო (Geographica, I. XI, 144). ამ ცნობის მიხედვით ეს ორი თემი მთაგორიანი მაღლობი უნდა ყოფილიყო, რომელშიც დიდი და თოვლიანი ზამთარი უნდა სცოდნოდა. ამასთანავე ეს ორი თემი იბერიისა და კოლხეთის მოსაზღვრე ყოფილა. რაკი კამბუზენე ანუ კამბეჩიანი ალმ. საქართველოს, იბერიის უკიდურესი აღმოსავლეთის თემად არის აღნიშნული თვით სტრაბონის მიერვე, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ იმ ორ თემთაგან სწორედ „ხორძენე“ უნდა ყოფილიყო კოლხეთის მოსაზღვრე თემი. ამ თემის გადასავლების დიდთოვლიანობისა და სიძნელის შესახებ ცნობას კარგად უდგება მარკეარტის შესწორების წყალობით აღდგენილი „ხოლარძენე“ ანუ კლარჯეთი, რომელიც მართლაც კოლხეთის მოსაზღვრე იყო, უაღრესად მთაგორიანია და ზამთარში დიდი თოვლის გამო მეტად ძნელი გადასაღაბავია.

აპოლოდორის ერთი ცნობით, რომელიც სტრაბონსა აქვს თავის გეოგრაფიაში მოყვანილი, საქართველოსა და სომხეთს შორის საზღვრად მდ. არაქსი ყოფილა¹.

3. იბერნი, ალბანელები, სომხები

კლ. პტოლემემაო სს იბერიის სამხრეთი საზღვარის ხაზი ზედმიწევნით აღნიშნული არა აქვს. თვით იბერიის აღწერილობაში ნათქვამია: „იბერია განისაზღვრება... სამხრეთითგან დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც კოლხეთის საზღვრითგან მომდინარეობს 76°10'—44°40' მდებარე საზღვრამდე (lib. V, cap. X).“²

ხოლო ალბანეთსა და სომხეთს შორის არსებულ სამხრეთის საზღვრის შესახებ იმავე პტოლემემაო სს უწერია: „ალბანია განისაზღვრება... სამხრეთით დიდი სომხეთის იმ ნაწილით, რომელიც იბერიის საზღვართან იწყება. ვიდრე ჰირკანის (გურგანის) ზღვამდე მდ. მტკვრის შესართავთან, რომელიც 79°40'—44°30'-ზე იმყოფებაო (κατὰ τὰ ἐξῆς τῶν Κύριον ποταμῶν“, lib. V, cap. XI, 1). აქ მაშასადამე სომხეთსა და ალბანეთს შორის მყოფი საზღვრის

¹ ... „Ἰβήρων μὲν... ὑπὲρ τοῦ Πόντου ἔστι τῆς Κολχίδος ἑβόλους μετὰ καὶ μένων ὅς θ' Ἀρδίζης ὧς φησὶν Ἀπολλοδωρὸς, ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας ἔρ' ἔπει, Κύριος δὲ μέλλων καὶ τὰ ἑρῆα καὶ Μοσχία.“ (Strabo, Geogr., I. I, c. 3, § 21).

² „Ἡ Ἰβήρη περιουρίζεται... ἀπὸ δὲ μετὰ Ἰβήρας μέρει τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας τῇ ἀπὸ τοῦ πρὸς τῇ Κολχίδι: ἑρῶς μὲν: πέρας αὐτοῦ, ὅς ἡ θύσις ἐπέχει μισράς οὐ ἐμὸ γό“.

უკიდურესი აღმოსავლეთი სამხრეთის წერტილად მტკვრის შესართავია დასახელებული. თვით დიდი სომხეთის აღწერილობაში-კი პტოლემემაჟოსს ნათქვამი აქვს: „ღრდი სომხეთი ჩრდილოეთით განისაზღვრება კოლხეთის ნაწილით და იბერიითა და ალბანით ზემოაღნიშნული ხაზის გასწვრივ მტკვარზე“ (lib. V, cap. XII, 1).¹ სომხეთის აღმოსავლეთის საზღვრის შესახებ ამავე მეცნიერს უწერია, რომ სომხეთი აღმოსავლეთით ჰერკანის (გურგანის) ზღვის ნაწილით განისაზღვრება მტკვრის შესართავითგან 79°45'—43°20'-ზე მდებარე ზღვამდისო (იქვე, lib. V, cap. XII, 3).

იხადება საკითხი, თუ რას ეკუთვნის პტოლემემაჟოსის ცნობა „ზემოაღნიშნული ხაზის გასწვრივ მტკვარზე“: ალბანიასა და სომხეთს შორის არსებულ საზღვარს, თუ იბერიას შორის მოსაზღვრე ხაზსაც. ის გარემოება, რომ თვით იბერიის საზღვრების აღწერილობაში სომხეთსა და იბერიას განმსაზღვრელ ხაზად მტკვარი იხსენიება და იმავე დროს მტკვრის შესართავის ხაზი მას სწორედ ალბანიასა და სომხეთს შორის მყოფ საზღვრად აქვს დასახელებული, თანაც სომხეთის საზღვრების აღწერილობაშიც ცნობა მტკვრის ხაზის შესახებ უშუალოდ სწორედ ალბანიის სახელს მისდევს, უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ პტოლემემაჟოსს მტკვარი განმსაზღვრელ ხაზად, ისიც შესართავთან, ალბანიასა და სომხეთს შორის უნდა ჰქონოდა ნაგულისხმევი.

იბერიისა და სომხეთის სხვადასხვა დროინდელი საზღვრების ხაზის გამოსარკვევად ყურადღების ღირსია სტრაბონის ცნობა, რომ მდ. მტკვარს სათავე სომხეთში ჰქონდა („*ἡ γὰρ ἀρχὴ τοῦ ποταμοῦ ἐστὶν Ἀρμενίας*“ Geographica, lib. XI, cap. III, 2). რაკი მტკვარს სათავე კოლას მთებში აქვს, ცხადი ხდება, რომ ყოლა I ს. ქ. წ. სომხების ზღმაში ყოფილა. მტკვარს, პლუტარხოსის სიტყვით კი, სათავე იბერთა მთებში ჰქონდა, სომხეთითგან გამომდინარე არაქსი ერთვის და თორმეტ ტოტად კასპიის ზოვას უერთდება. (Vitae parall. პომპეუსი XXXIV, ლატიშევი I, 491).

იბერიისა და სომხეთს შორის I ს. ქ. წ. არსებული საზღვრის გამორკვევის დროს უნდა აგრეთვე სტრაბონის შემდეგი ცნობაც იქმნეს გათვალისწინებული. მისი სიტყვით იბერიაში სომხეთითგან გადასავალბად მტკვართან და არაგვთან მდებარე ვიწროებია („*ἡ γὰρ ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας εἰς τὴν Ἰβηρίαν περὶ τὸν ποταμὸν Κούρου*“ Geogr., lib. XI, cap. III, 5).

ეს ცნობა შინაგანი წინააღმდეგობის შემცველია: ერთსა და იმავე დროს რამდენიმე გარდასავალია დასახელებული, რათგან ბერძნულად მრავლობითად არის ნათქვამი—გარდასავალნიო (ἡ γὰρ ὁδὸς). ისე გამოდის, რომ თითქოს არაგვთან ცალკე გარდასავლები უნდა ყოფილიყო სომხეთითგან იბერიაში. ეს ცნობა რომ სწორე ყოფილიყო, მაშინ იბერიასა და სომხეთს შორის საზღვრად არაგვიც უნდა ყოფილიყო, ე. ი. არაგვის აღმოსავლეთით მდებარე კახეთიც მთლად თუ არა, მისი უფრო სამხრეთისაკენ მყოფი ნაწილი სომხეთის ზელთ

¹ ἡ γὰρ ὁδὸς ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας εἰς τὴν Ἰβηρίαν περὶ τὸν ποταμὸν Κούρου τὸν ποταμὸν γαλατίην.

რედ ამ სოფელ კოტ-თან უნდა ყოფილიყო (იქვე). რაკი დღინითგან ტფილისამდე დასახლებული კოლბი, ცხადია სომხეთის სადგური იყო, ამ გზას უქველია, უკვე საქართველოს დედა-ქალაქამდე დიდ მანძილზე საქართველოს საზღვარი, რომელსამე სადგურთან უნდა გადმოეღაზა, ამიტომ რაკი კოლბსა და ტფილისს შუა ს. კოტ-ის გარდა სხვა არაფერია დასახლებული, მართლაც საფიქრებელია, რომ მარკვარტის აზრი სწორე უნდა იყოს და საქართველოსა და სომხეთის საზღვარი ს. კოტ-თან უნდა ყოფილიყო.

მეორეს მხრით იმ მოსაზრებით, რომ სად. უგუზმბრე-მდის რომაულ რუკაზე 66 ისეთი საზომის ერთეულია აღნიშნული, რომელიც რომაულ მილიონზე მოზრდილი უნდა იყოს, მაგრამ სპარსულ ფარსახზე მომცრო, და მხოლოდ უგუზრე-თგან მოყოლებული მანძილები ისევ რომაულ მილიონად არის ხოლმე აღრიცხული, პროფ. მარკვარტი ფიქრობს, რომ ეს გარემოება უგუზრე-ს განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამომამჟღავნებელია, სახელდობრ, რომ უგუზრე სომხეთსა და საქართველოს შორის სასაზღვრო სადგური უნდა ყოფილიყო (Skizze, 859)¹.

არტაშატითან არმაზში მიმავალი გზის გეზის გამოსარკვევად პროფ. მარკვარტ-ს რომაულ რუკაზე აღნიშნული სად. Geluina გელუინა-ს სახელი, რომელსაც რავენის ანონიმის კომპილაციის Teganina ტეგამინა-ს უდრის, აქვს გამოყენებული. მარკვარტის აზრით Teganina ბერათა გადასმულობისა და გრაფიკული შეცდომის წყალობით L ლასის T ტარად წაიკითხვის გამო თავდაპირველი Gelamia გელამია-სგან უნდა იყოს წარმომდგარი. რომაული რუკის Geluina გელუინა-ც მას თავდაპირველი გელამია-სგან წარმომდგარად მიაჩნდა. გელამია-კი უდრის სომხური გელამის ტბის (Նով Կիլիմայ) ანუ გელარქუნის, რომელსაც შემდეგ სევანგის ან გოქჩის ტბა ეწოდა, სანაპიროზე მდებარე თემს, რომელიც სივნიეთის ერთ-ერთ ნაწილს შეადგენდა (Skizze 831).

მარკვარტ-ს ამასთანავე აღნიშნული აქვს, რომ ზემოდასახელებულ თემს გარდა აფრატის სანახების მაზაზის თემშიაც არსებობდა ადგილი Գև-ყამაչან გელამაშენ, რომელსაც შემდეგ გარნისი ეწოდა. მაგრამ მარკვარტის აზრით ეს კარგად ცნობილი ქ. გარნისი არტაშატთან მეტად ახლო მდებარეობდა და ამის გამო რომაული რუკის სადგურ გელუინასთან საერთო არაფერი უნდა ჰქონდეს (Skizze 831—832). თუ რომაული რუკისა და რავენის ანონიმის Geluina მართლაც გელამს უდრის, მაშინ მარკვარტის დებულება, რომ არტაშატიდან არმაზში მიმავალი გზა ჯერ არეზის ხეობას მიჰყვებოდა („scheinbar dem Araxestale folgend“), სწორე უნდა იყოს (Skizze 827).

იბერთაგან ჩამორთმეულ თემთაგან ჲ Դաყაդիր გოგარენეს მდებარეობა სტრაბონ-ს ზედმიწევნით აღწერილი არა აქვს, ზოგადად ნათქვამი აქვს მხო-

¹ სად. Philado ფილადო ხომ ფოლადაურს არ უდრის, ხოლო Telada, Taleda ტელეა თელეს? Ugubre, Ucnuri—გუმბრ-ს? გუმბრა გურაისა და იმერეთში გვიმრას ანუ ჩაღუნას Peris aquilina-ს ჰქვიან (რ. ერისთავის ბოტანიკ. დ. და ბოლოლოვის ДРК 401—402). იქნებ ამასთან არის დაკავშირებული? უნდა გამოიკვყეს იქ იზრდება, თუ არა?.

ამის მსგავსი სახელის მქონებული ქვეყნის არსებობას გვაგულისხმებინებს. „გუ-შარაჲ“ საგეოგრაფიო სახელთა შორის არ გვხვდება, მაგრამ იმ მიწა-წყალს, რომელსაც ზემომოყვანილი ცნობა ეხება, სომხურად „გუგარქ“-ი ეწოდებოდა, ბერძნულში-კი „გოგარენე“ ერქვა. ამიტომ ბუნებრივია, თუ ვიფიქრებთ, რომ გუშარა სწორედ ამ გუგარენე—გუგარქის ეპონიმი უნდა იყოს. თუ ეს მცდარი აზრი არ არის, მაშინ ცხადია, რომ მ. ხორენელს, ან ეგების მის წყაროს, ამ ეპონიმის სახელის შექმნის დროს მის სამფლობელოდ მიჩნეული მიწა-წყალის სახელად „გუგარქი“ არ შეიძლება ჰქონოდა მიჩნეული, რათგან ამ შემთხვევაში გაუგებარი იქნებოდა, თუ საითგან და როგორ გაჩნდა „გუშარა“ მოსალოდნელი „გუგარ“-ის მაგიერ. მ. ხორენელის აგან დასახელებული „გუ-შარაჲ“ ქვეყნის სახელად „გუშარ“, ან „გუშარენე“-ს გვაგულისხმებინებს. ქართული დაბოლოებით იგი უნდა „გუშარ-ეთ“-ად წარმოგვედგინა. მართლაც ეხლაღ შენახულია ხეობა, რომელსაც „გუშარეთი“ ჰქვია.

რაკი შ 2 და ჯ 2 სომხურ დამწერლობაში ერთიმეორეს მიაგვანან, ამიტომ შესაძლებელია მ. ხორენელს თავდაპირველ ტექსტში, ან ეგების მის წყაროში, გუშარაჲ-კი არა, არამედ გუგარაჲ ეწერა კიდევ. ერთი სიტყვით, ცხადი ხდება, რომ მ. ხორენელს, ან მის წერილობითსა, თუ ზემოთ წყაროს, ამ ეპონიმის სახელის შეთხზვის დროს ამ კუთხის სომხური, ან ბერძნულით-კი არა, არამედ სწორედ ქართული სახელით უხელმძღვანელია (ან იქნებ ქართული წყაროს ცნობა გამოუყენებია და გადაუყეთებია?). აღსანიშნავია, რომ გუშარა—გუგარის სამფლობელოდ მ. ხორენელს კანგარქი, ჯავახეთის ერთი ნახევარი, კოლხისა, წობისა და ძორის ხეობები აქვს დასახელებული. აბოცი და ტაშირი-კი ცალკეა გამოყოფილი და გუშარას შთამომავლის ჰაქ-კახნის სამფლობელოდ არის აღნიშნული. საყურადღებოა მ. ხორენელის ცნობა, რომ შარამ დაიმკვიდრა *ყქსაჲს ოქსი, ირ ჯ ჰასყაჲრ*. „მთა მთინ, რომელიც კანგარქ-ი არის“-ო. რაკი „მთინ“ ძველ სომხურში ბნელს, უცნობს, ნაკლებცნობილსა ჰნიშნავდა, პროფ. ემინი ამ ადგილს სთარგმნიდა: „темный родъ—Кангарк“, „ბნელი მთა კანგარქი“ ე. ი. „მთინ“ საკუთარ საგეოგრაფიო სახელად-კი არა, არამედ ზედსართავად მიაჩნდა. მ. ხორენელის ისტორიის კრიტიკულად აღდგენილი ტექსტის გამომცემლებმა იგი სრულებით სამართლიანად გეოგრაფიულ სახელად მიიჩნიეს და თავიანთ გამომცემაში მთავრული ასოთი დაბეჭდეს.

მ. ხორენელის აგან ნახპარი გამონათქვამი *ყქსაჲს ოქსი* ამავე დროს ცხადყოფს, რომ „მთინ“-ს აქ ზედსართავის ადგილი უკავია და ამიტომ იგი ერთსა და იმავე დროს ზედსართავ სახელადაც არის და საგეოგრაფიოდაც, მაშასადამე, ნაგულისხმევი. ცნობა ასე უნდა გავიგოთ: „მთა მთინ (ე. ი. ბნელი), რომელიც კანგარქ-ი არის“-ო, შესაძლებელია „ბნელი მთის“ სახელით აქ ის მთა იგულისხმებოდეს, რომელსაც შემდეგში დაახლოებით ასეთივე სახელი ერქვა, მაგრამ სომხურად-კი არა, არამედ თურქულად, სახელდობრ „მთა ყარაღაჯი“. თურქულად სრე ყარ ჰნიშნავს შავს, ხოლო. *جغا* აღაჯ ხეს, ტყე. ამგვარად „ყარაღაჯი“ შავტყეს აღნიშნავს. თუ ეს

აზრი მცდარი არ არის და სომხური „მთა მთინ“ ანუ „ზნელი მთა“ და ყარაღაჯის მთა ერთმანეთის შესატყვისობაა. მაშინ, რაკი ყარაღაჯის მთის მდებარეობა ეხლაც ცნობილია, ამისდა მიხედვით კანგარქის მდებარეობის დაახლოებით მაინც გამოჩვენება შესაძლებელი გახდებოდა.

აღსანიშნავია, რომ კლავ. პტოლემეაჲოსის თემი გოგარენე მოხსენებული არა აქვს, მაგრამ ისიც იხსენიებს იმ მიწაწყალს, რომელიც მტკერის სამხრეთით, მდებარეობდა და სომხეთის საშფოთლოს შეადგენდა. არსებითად, მაშასადამე, მასაც დაახლოებით იგივე ცნობა მოეპოვება. როგორიც სტრაბონსა¹ აქვს, ამის გამო სტრაბონისაგან დასახელებული თემი გოგარენე-ს შესატყვისად უნდა კლ. პტოლემეაჲოსის მიერ მტკერის გამოღმა მდებარე ἡ Τασαρηνη ἡ: ἡ Τασρηνη „ტოსარენე და ტოტენე“ ვიცნოთ. „ტოსარენე“-ს სახელის მქონებული ადგილი იბერიაში, ანუ აღმოს. საქართველოში არ არსებობს. მაგრამ, რაკი ეს აღმოსავლეთ საქართველოში და სახელდობრ მტკერის სამხრეთით მდებარე თემის სახელია, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ტოსარენე მართლაც აღმ. საქართველოში მტკერის სამხრეთით მდებარე თემის „ტაშირი“-ს, გადაშენებულ და მახინჯებული სახელი უნდა იყოს. რაკი ბერძნულში „შინი“ არ არსებობს, ამის მაგიერ ყველა ამისთანა შემთხვევაში „ს“ არის ნახმარი. ამგვარად თავდაპირველ დედანში ალბათ Τασρηνη „ტასირენე“ ეწერებოდა.

გუგარეთის სამხრეთ-აღმოსავლეთის საზღვრების გამოსარკვევად შეიძლება ის გარემოება გამოვიყენოთ, რომ ფსევდოპ. სომხური გეოგრაფიის ცნობით, ეს თემი უტის ეკვროდა და შეიცავდა ქვეყნებს *Μοροφιορ, Κολοφιορ, Σοραιοφιορ, Σακιορ, Χανιο* და *Καντακ* ძოროფორს, კოლბის ხეობას, წოფაბორსანე, წობის ხეობას, ტაშირს, თრიალეთს და კანგარს (იხ. სომხ. ტ. გვ. 34, ფ. თარგ. 46).¹

ჩამოთვლილ ხეობათაგან მნიშვნელობა ზემოდასახელებული საკითხის გამოსარკვევად ძოროფორს, კოლბის ხეობას, ტაშირსა და კანგარსა აქვს. კოლბის ხეობა რასაკვირველია ეხლანდელ ყაზახის თემს უდრის, სადაც გეოგრაფიული სახელი კულბი მართლაც არსებობდა და ჩვენ დრომდისაც შენახულია. საგეოგრაფიო სახელების თანამიმდევრობისდა მიხედვით ძოროფი კოლბის ხეობის აღმოსავლეთით არის ნაგულისხმებული.

კორჯნსაც ერთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება ჰერეთისა და ქართლის სამხრეთის საზღვრებში შემავალი თემების გამოსარკვევად. მას ნათქვამი აქვს, რომ მატოც-მესრობი ქართველთა იმდროინდელ მეფე არჩილთან (*ἡ ἡγεσία τῶν Κιλικιανῶν αὐτοῦ τοῦ Πανταγερῆος Ἀρχιλάου*) გაემგზავრა თუ არა, იმავე დროს ტაშირის მთავარმა (სომხურად სწერია „ტაშირელთა“ მთავარმა *ἡ Κιλικιανῶν Σαταραქი*) არშუმშაძე (*Σαταραξ*), კაცმა პატროსანმა და ღვთისმოყვარემ თავისი თავიცა და თავისი სანახებრც

¹ არაქსის ველის შემდგომ *μετὰ ταῦτα, ἡ Σαταρηνη, ἡ ἀντὶ τῆς Ἀλβανίης πρὸς ἄρσος ἡδὲ τῆς Κέρσας ποταμῶν, εἰς ἡν τῶν Τασαρηνην* (Strabo, Geogr., I. XI, c. 14, § 4). „τῶν Τασαρηνην, πέρσας ὁν σαρ τὸν Κέρσας“ (ივე I, XI, c. 14, § 5).

მას შეუერდოო. მაშტოცმა აქაც ისევ იმოძღვრა, როგორც სხვა სანახებში და ჩააბარა ისინი იმ წა ეპისკოპოსს სამუელს, რომელიც ზევით მოვისხენიეთ, თვით-კი დიდ სომხეთში დაბრუნდაო (*შათმ. ქაიყაღ ზე მაზილან სერიკი* *Uchridak*, ლუკასიანის 1913 წ: გამოცემის გვ. 29—30).

თუმცა კორჯნის ზემომოყვანილ მოთხრობაში ტაშირის მთავრის ქართლის მეფის არჩილისადმი დამოკიდებულების შესახებ გარკვევით არაფერია ნათქვამი, მაგრამ საქმეთა მიმდინარეობითგან ნათლად ჩანს, რომ არშუშა იბერიის მეფისა და სამეფოს მთავარი იყო: ჯერ კორჯნს ნათქვამი აქვს, რომ მაშტოცი ქართულეთა მეფის სამფლობელოებში მივიდა (*ღუქჩაღ ზე კაღ-მანან ან ირიქ ქამონასკად სრქიღ ანონ ქადაქირსაქ ქრაგე*) შემდეგ არშუშაზეც არის საუბარი და შერამ აღნიშნულია, რომ მაშტოცი აქეთგან ისევ სომხეთში დაბრუნდაო.

არშუშას სამფლობელო რომ ქართლის სამეფოსა და ქართული ეკლესიის კუთვნილებად ჰქონდა კორჯნს ნაგულისხმევი, ამას ის მისივე ცნობაც ცხადჰყოფს, რომ მაშტოცმა არშუშას სამფლობელოს მოსახლეობა სამუელ ეპისკოპოსს ჩააბარაო. ეს სამუელ-კი კორჯნისავე სიტყვით იბერიის, ანუ აღმოს. საქართველოს „სამეფო სახლის ეპისკოპოზი“ ყოფილა (*ნუჰაქსიიყი თანს არქილნასკარს*: იქვე გვ. 23).

კორჯნს არშუშისათვის არაჩვეულებრივი წოდებულება მიუკუთვნებია: ტაშირელთა, ე. ი. ტაშირის მთავრად იხსენიებს. არშუშები-კი, როგორც ქართული და სომხური საისტორიო წყაროებიდან, ისევე როგორც არშუშას ბექედის ბერძნულ წარწერითგანაც ვიცით „ქართლისა პიტიახში“ იყო (იხ. ჩემი „ქართ., ერის ისტორია“ I, 258). მართლაც მ. კალანკატუელის მესროპის შესახებ მეორე ცნობაში ამავე ამბავის გარემოება ასეა მოთხრობილი: თვით მაშტოცი—მესროპი „ქართველთა პიტიახშ ჰაშტუშტ“-თან მივიდა, მისივე მიწვევის თანახმადა“-ო (*ნუჰაქსიი* *ქე კაღ ჩიქსაქსინ ქრაგე ან ჰაჰაიიკაჰ*. *შათმ. სკილანსიე აქსარჩი*, ლუკასიანის გამ. გვ. 132).

ცხადია, რომ მხოლოდ პიტიახშის სახელი „ჰაშტუშტ“-ია დამახინჯებული გადამწერათგან „ჰარშუშა“-ს (*ჰარჰილჰაქ*) მაგიერ. სხვაგვარი კორჯნის „ტაშირელთა მთავარი“ არშუშა მ. კალანკატუელის ცნობის „ქართველთა პიტიახშ ჰარშუშა“-ს უდრის, როგორც ამ ხელისუფლის საგვარეულოს თანამდებობის მქონებელნი წვერნი ცნობილნი იყვნენ.

კორჯნის ცნობას იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ქართლისა პიტიახში მას ტაშირელთა მთავრად ჰყავს დასახელებული. რაკი პიტიახში თანამდებობით მართლაც მთავარი, ან ერის-მთავარი იყო, ამიტომ იბადება საკითხი ორი ზემომოყვანილი გეოგრაფიული სახელის შესატყვისობის შესახებ. „ტაშირელი“ იმ თემის სახელისაგან არის ნაწარმოები, რომელსაც „ტაშირი“ ეწოდებოდა ძველად, ხოლო მე-XVII ს. უკვე ყოიყული ერქვა. იგივე საზღვრები ჰქონდა მაშინაც ამ თემს თუ უფრო ფართო, ამას ჯერ გამოარკვევა სჭირდება. მაგრამ ამემამდ ამის ცოდნა აუცილებელი არც არის, რათგან რაოდენად ფართო საზღვრებიც არ უნდა ჰქონოდა ტაშირის ოდენსმე, მაინც ცხადია, რომ ქართლი ტაშირზე უფრო ვრცელი გეოგრაფიული მიწაწყლის აღმნიშვნელი იყო: ქართული საისტორიო ძეგლებითგან ცხადი ხდება, რომ უკვე მე-V ს.

ქ. შ. და რასაკვირველია გაცილებით ამაზე უწინარესაც, ქართლი მთელი აღმ. საქართველოს სამეფოს ტერიტორიას გულისხმობდა. ხოლო რაჟი კორუნი ქართლისა პიტიახშს, ანუ მთავარს ტაშირელთა, ანუ ტაშირის მთავარს უწოდებდა, ეს გარემოება იმის გამომავლანებელია, რომ მის დროს ტაშირი „უფველი ქართლის“ ე. ი. იბერიის სამეფოს ნაწილსა და თემს წარმოადგენდა და ქართლისა პიტიახშების საგამგეო მიწაწალიც მიეკუთვნებოდა და მისი ერთ-ერთი შემადგენელი თემი ყოფილა.

გუგარეთი მ. ხორენელსაც იბერიის თემად მიაჩნდა: „პირისპირ კავკასიის მთისა ჩრდილოეთის მხარეთ-მპყრობელად აწესებს დიდსა და ძლიერ გვარს.. გუგარელთა პიტიახშს, ნახარა მირდატ დარევის შთამომავალთაგანი, რომელიც მოიყვანა ალექსანდრემ და დარევა ივერიელთა ტომის ტყვეების მთავრად, ესენი მოიყვანა ნაბუქოდონოსორმა, როგორც მოგვეთხრობს აბუდენოსი, იტყვს რა ესრე:.... შეკრიბა ჯარი ნაბუქოდონოსორმა [და მიალწია] ლიბიელთა და ივერიელთა ქვეყანას... დი ხელთ ქვეშ დაიმორჩილა... და ერთი ნაწილი მათგან პონტოსის ზღვის მარჯვენა მხარეს წაიყვანა და დასახლა. არის ივერია ქვეყნის კიდეს, დასავლეთს. ხოლო დიდი ბასიანის ხევს დააწესა მამათმთავრობა, ორდუნიად წოდებული, რომელიც პაიკის შთამომავალთაგან არის“ (სომხ. ისტ. 114).

აღმოსავლეთით გუგარეთს უტის თემი ჰსაზღვრავდა. სწორედ აქედგან, უტითგან გადიდის ავშინი გუგარეთში და ქართლში (*მოქარა, ლიქი, შიასი*. 178). გუგარეთი ქართველთა დედა-ქალაქს ტფილისს ეკრა და სომეხთა მეფე ტფილისში მჯდომ არაბთა ამირებს გუგარეთითგან ესხმებოდა¹ ხოლმე თავს.

განთქმული ციხე-ქალაქი სამშვილდეც სწორედ გუგარეთში მდებარეობდა. იოანე კათალიკოზის ისტორიაში მოთხრობილია, რომ აშოტ სომეხთა მეფე გუგარეთში მოვიდა იმ დიდი ციხის მახლობლად, რომელსაც ქართულად საშვილდე ეწოდებოდა². ერთის მხრით გუგარეთი, იოანე კათალიკოზის სიტყვით, თითქოს დარიალანამდე უნდა ყოფილიყო გადაჭიმული. მას ერთგან ნათქვამი აქვს, რომ დიდ ქორეპისკოპოსს (ალბათ კახეთ-ჰერეთის ქორეპისკოპოზი უნდა იგულისხმებოდეს) გუგარეთის ერთი დარიალანის მახლობლად მდებარე ნაწილი ჰქონდა დამკვიდრებული³. კონსტანტინე აფხაზთა მეფე, რომელსაც სომეხთა ისტორიკოსი იწე კათალიკოზი მეგრელთა მეფეს უწოდებს, ამავე ავტორის ცნობით.

კორუნიის თხზულების ვრცელი ზედაქიის სიტყვით მაშტოცს ალბანეთითგან წამოსულს საქართველოზე გამოუვლია და ამ გზით გარდაბანის ხეობამდე მიუღწევია, სადაც მას გარდაბანის მთავარი, სახელად ხურხი მიჰგებებია (ლუკას. გამ, გვ. 29). საფიქრებელია, რომ ეს ჩვეულებრივი გზა უნდა ყოფილიყო. რას უდრის *ბარასი* წობაფორ ანუ წობის ხევი? შეიძლება თუ არა დელიჯანის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე ჩობორაკი-*(Чоборак თუ ქობირაკი?)* წობაფორაკი-საგან წარმომდგარად ვიგულისხმოთ, თუ აქ „წობ“-ი წობენის მონათესავე საყოფარდო სახელად უნდა ვიგულისხმოთ?

¹ „აშოტ მეფე... მოვიდა გუგარეთის მხარეს, ახლოს დიდი სიმაგრისა. რომელსაც ქართულად შამშულდე, ესე იგი სამი იშვილი ეწოდება“ (იოანე კათ., ისტორია, 295).
² იკვ. გვ. 301–302.

ლ. ფარპელის სიტყვებითგანა ჩანს, რომ კანგარის სანახები *ყასიყ-ყასიყ* სომხეთის მოსაზღვრე მთავორიანი მიუვალნი თემი იყო (წ. ჯ. 132—133), და ვახტანგ გურგასლის დროს ასევე საქართველოს ეკუთვნოდა, აღწერილობის მიხედვით კანგარი ფაშაკ—ერევნის მთების მიდამოებში უნდა ვიგულისხმო. პ. როფ. აღონცი-ც კანგარს გუგარეთის უსამხრეთეს თემად სთვლის, მაგრამ მისი მდებარეობა განსაზღვრული არა აქვს, („Армения“ 222).

თუ ლაზარე ფარპელის თხზულებითგან ცხადი ხდება, რომ კანგარქი აღმ. საქართველოს, ქართლის სამეფოს უკიდურესი სამხრეთი თემი ყოფილა, სომხეთის საზღვარზე მდებარე, სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელი რედაქცია ამ თემის მდებარეობის უფრო ზედმიწევნით გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. ამ ძეგლის სიტყვით სამხრეთით მდებარეობდა ჯავახეთის (*ქაიზაყაყაჲ ჟაღაქაყ*) ნაირ-ნაირ თევზებით სავსე ბევრი ტბებითურთ და თრიალნი (*მოსიყ*=თრიალ-ეთს) და ტაშირი, რომელთა სამხრეთით კანგარქი¹ მდებარეობს (სუქრის გამ. 28)¹. მაშასადამე, კანგარი ჯავახეთის აღმოსავლეთი ნაწილისა, თრიალეთისა და ტაშირის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა ყოფილა სომხეთამდე.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის შევსებული რედაქციის ცნობით იბერიას სომეხთაგან უკანდაბრუნებული შემდეგი თემი ეკავა: კლარჯეთი, არტაშანი, მანგლისისა, ბოლნისისა და პარუარის ხეობები, წოფისა, კოლპისა და ძორის ხეობები, შემდეგ კიდევ იხსენიება თრიალეთი (*მოსიყ*), ტაშირი და კანგარი (სუქრის გამ. 28). ეს ცნობა არეულია და წესიერადაც დალაგებული ვერ არის. ამავე ძეგლის იმ წ-ში, რომელიც გუგარქის აღწერილობას შეიცავს ყველა ზემოდასახელებული ხეობები გუგარქის თემის შემადგენელ ნაწილებად იხსენიებიან (გვ. 34), თვით ზემო-ჯავახეთიც-კი (*ყაღაქაქი ქსრქ*) თითქოს ამავე გუგარქს უნდა ჰქუთნებოდა (იქვე), რაც წინა ცნობაში სრულებით მოხსენებული არ არის. იბერიის აღწერილობის მიხედვით ჯავახეთი და სამცხე სომეხებისად არც უსახელო გეოგრაფიის ავტორს აქვს მიჩნეული.

სომხური უსახელო გეოგრაფიის ვრცელი რედაქციის ცნობით პარუარის თემი (*ყაიღარაყ ყაღარა*) ქალაქ თბილისს ეკვროდა (*ყაღარაყ ყაღარაყ ყაღარაყ*). ამავე წყაროს მეორე ადგილითგან ჩანს, რომ პარუარის სანახები ქ. თბილისის აღმოსავლეთით მდებარე თემი უნდა ყოფილიყო. იქ სახელდობრ ნათქვამია რომ, ზემო ქართლითგან მომავალი მტკვარი ქართველთა დედაქალაქ ტფილისზე დის, ხოლო იქიდან (*ყაღარაყ ყაღარაყ*) პარუარზე აქვს მიმდინარეობა (სუქრის გამ. გვ. 28). ტფილისი თავის სანახებითურთ. და პარუარის სანახებიც იბერიის უცილობელი სამფლობელო ყოფილა და სომეხებს დაპყრობილი არ ჰქონიათ. სომხური უსახ. გეოგრაფიის მიხედვით სომეხთაგან დაკავებული ტერიტორიის ჩრდილოეთის უკიდურეს ზოლს თითქოს ბოლნის-მანგლისის ხეობები შეადგენდნენ. სომხური უსახელო გეოგრაფიის ზემოგანხილული

¹ არს. სუქრის ფრანგულ თარგმანში ნათქვამია „au sud de ces lacs“ (გვ. 39) „ამ ტბების სამხრეთით“, მაგრამ ეს თარგმანი სწორე არ არის, რადგან ტექსტში არ არის ნათქვამი, რომ ტბებიც სამხრეთით იყო, არამედ მხოლოდ იქვე „ჩაყარაღ“ რომელთა სამხრეთით, და რაიც ეს ორი სიტყვა თრიალეთსა და ტაშირს მისდევს, ცხადია, რომ ჯავახეთის ტბებსა და თრიალეთ—ტაშირის სამხრეთით იგულისხმება,

ცნობებიდანაც ირკვევა, რომ იბერიასა და სომხეთს შორის არსებული იმდროინდელი საზღვარი-კი, როდესაც სომხებს იბერიის ზოგიერთი თემი ჰქონდათ დასაკუთრებული, სრულებით მტკვრის გასწვრივ არ მიმდინარეობდა.

საკასენეს მდებარეობას სტრაბონის სიტყვები გვირკვევენ: არაქსის ველი, რომელზედაც მდ. არაქსი დის ალბანეთის მთებში და შემდეგ კასპიის ზღვას ერთვის, ხოლო იმის შემდეგ „საკასენე“ (ή Σακασηνή), რომელიც აგრეთვე ალბანია და მტკვრის მოსაზღვრეა, მერმე გოგარენე“ (Geographica, lib. XI, c. XIV, 4; ლათინური I, 154). საფიქრებელია, რომ კლავდიოს პტოლემემაქოსის ή Σακασηνή „საკასენე“, რომელიც პარჯარდის მთასთან იდო და სტრაბონის „საკასენე“ ერთი და იგივე უნდა იყოს და პტოლემემაქოსის თხზულებაში ეს საგეოგრაფიო სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს დამახინჯებული „საკასენე“-ს მაგიერ. ამასთანვე იქვე იმ მთის სახელიც „პარჯარდი“ უნდა იყოს დამახინჯებული, რომელთანაც იგი იმყოფებოდა. თვით პტოლემემაქოსს ალბათ ამ მთის სახელად ეწერებოდა *τὴν δὲ Περσικὴν Περσικὴν* პარახოტარას მთები. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სტრაბონის სიტყვით აღმოსავლეთ კავკასიაში კასპიის ზღვამდე და ზღვის გასწვრივ აღმოსავლეთით და ჩრდილოეთის სანაპიროებზე მდებარე მთებს სწორედ პარახოტარას მთები ეწოდებოდა (*χαλκιστὴ δὲ ταῦτα τὴν μέρη πέντε τῶν περὶ Περσικὴν*) პარჯადრი-კი სამხრეთ-დასავლეთ კავკასიაში სახელდობრ იბერიის საზღვარზე მდებარეობდა¹.

ქართლის მოქცევის მატანიის წარმოდგენით მტკვრის აუზის მოსახლეობად „იებოხელთა ნათესავნი იყვნეს“ და იქვე ყოფილან „ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუევით ოთხ ქალაქად“ სარკინე ქალაქად, კასპად, ურბნისად და ოძრატად თავ-თავიანთი ციხეებოთნით (Omn. II, 708). ალექსანდრე მაკედონელს ამას გარდა თავის წინ წარმოუქცევია და შემოურეკია „კედარსა მას ქუეყანასა“ რომელიც „ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი“ (იქვე). ლ. მროველს სომეხთაგან ქართლის ნაწილის დაპყრობის ამბავი ასე აქვს მოთხრობილი: *ქრდესაც მეფე იქმნა სომხითს დიდი იგი მეფე იარაყანდ* „დაიფიწყა მან კეთილი ქართველთა, ემძლავრა ფარსმანს არმაზელსა და მიუღო საზღუარსა ქართლისასა ქალაქი წუნდა და არტაანი მტკუარამდინ, დასხნა წუნდას შინა კაცნი მკეცნი ნათესავნი და უწოდა სახელად ქაჯატუნი, რომელი-ესე ითარგმანების „დედთა სახლად“ და ვერ ძებნეს მეფეთა ქართლისათა საზღუარნი“ და მწუხარებანი მიიცვალენო (ცა მეფთა * 149, გვ. 31—32).

მათი შვილები არმაზ და საზუკ საქმის გამოსწორებას შეეცადნენ და განიზრახეს „ძიება საზღუარათა ქართლისათა.“ როდესაც სუმბატ ბივრიტიანმა არაევანდ სომეხთა მეფე მოკლა და მის მაგიერ არტაბანი¹ გაამეფა, ამ დროს ქართველთა მეფეებმა იმიერკავკასიითგან მთიულნი გადმოასხეს და შეერთებული ძალით სომხეთს შეერივნენ, „წარმოსტყუენეს შირაკავანი და ვანანდი ბაგრევანდამდე და ბასიანამდე.“ აქეთგან დიდძალი ტყეითა და ნატყევენავით დატვირთულნი რომ კამბეჩიანში მოვიდნენ და ნადავლს იყოფდნენ, სუმბატ ბივრი-

¹ შმ დ'უს ქ'აც: არტან, ქ'აც: არტაშან.

ტიანი დაეწია და შეთანხმება სთხოვა იმ პირობით, რომ მხოლოდ ტყვეები განეთავისუფლებინათ. რაკი შეთანხმება ვერ მოხდა, ბრძოლა დაიწყო, რომელიც სომეხთა გამარჯვებით დამთავრდა. ამით წაქეზებული „სუმბატ გამარჯუებული“ შემოვიდა ქართლად და მოაოჯრა ქართლი, რომელი პოვა ციხეთა და ქალაქთა არღარა ებრძოდა, რამეთუ არა მხად იყო მსწრაფელ გამოსული-საგან. აღაშენა ციხე ქუეყანასა ოძრგისასა, რომელს ეწოდებოდა სამცხე, აღ-გილსა, რომელსა ჰქვან დემოთი მოკიდებულად მთასა ღაღოსსა, დაუტევნა მას შინა ლაშქარნი შემწედ წუნდათ და მებრძოლად ოძრგეველთა და წარვი-და.“

ქართველები თავიანთ ჩრდილოელ მოკავშირეებითურთ წართმეულის უკან დაბრუნებასა და სამაგიეროს გადახდას ცდილობდნენ. ოძრგეს ერისთავი მეგრელთა დახმარებით ებრძოდა წუნდა-დემოთის სომეხთა მეციხოვნეებს და „უფროსი ბრძოლა მათი იყუხ მდინარესა ზედა, რომელსა ჰქვან ნოსტე.“ ხო-ლო კლარჯეთში იყო „ერისთავი არძუჲ მუფისა აზნაურთაგანა და იგი ავ-ნებდის აზნაურთა სომხითისათა ქუეყანასა პარხლისასა, რომელ არს ტაო და ვერავინ შეუვიდა მანე კლარჯეთს, რამეთუ შეუვალი და მაგარი იყო ტყი-თა და კლდითა და მკვდარი კლარჯეთისანი იყუნეს მკვრცლნი მკენნიცა.“ თავიანთ მხრით. რასაკვირველია „თუ მეთენი ქართლისანი მცხეთით გაღმართ ევნებოდიან სომხთს გუასა აზოცსა და მარადის ესრეთ ეკირთებოდის ქარ-თუელნი და ოვსნი.“ ამის გამო „წარმოემართა ძალითა მისითა ყოვლითა არ-ტაბან მეფე სომეხთა და სპასხეტი სუმბატ ბიერიტიანი“ და „მოვიდეს სომეხ-ნი და დადგეს მცხეთას.“ 5 თვის ბრძოლის შემდეგ ქართველებს გაუქირდათ და „ითხოვეს შეიდობა და აღუთქვეს მორჩილება და არღარა ძიება სისხლი-სა და ზღუარისა“ სომეხთა მეფე დათანხმდა და ამისდაგვარად „ქმნეს ფიცო და აღთქმა და დაიმონნა იგინი ქართველნი და ოვსნი სომეხთა მეფემან და წარვიდა.“

მაგრამ, როდესაც ამის შემდგომ „გარდაქდეს... წელნი რაოდენნიმე“ და ქართლი კვლავ მოეშენა და თანაც „უცალო იქმნეს სომეხნი“, რათგან „იწყეს ბრძოლა სპარსთა და ბერძენთა“, მოკავშირეებმა ამით ისარგებლეს „მოვეხ მას შინა უამი მარჯუე ქართუელთა და ოვსთა, იწყეს კირთებად სომეხთა.“ სომეხთის მეფემ არტაბანმა თავისი ჯარი „წარმოგზავნა ქართველთა ზედა და ოვსთა“, რომელსაც ქართველები თავიანთი მოკავშირეებითურთ „მიეგებნეს ქუეყანასა ჯავახეთისასა, ეწყუნეს და დასძლივნეს ქართველთა და ოვსთა, დაატყუევეს ზარენ, ძე სომეხთა მიფისა, და მოსრეს სპა მისი ყოველი და ზღედნეს საზღუარათამდე სომხითისა და შეიპყრეს ზარენ ძე მეფისა ტბის პირ-სა, რომელსა ეელი სახელ-ედების.“ ოსებს სომეხთა ამ უფლისწულის მოკლა უნდოდათ, მაგრამ „ქართუელთა დაიცუეს ცოცხლებით „ძიებისათჳს საზღუარ-თა მათთასა“ და ამიტომ იგი დარიალანის ციხეში ჩასვეს. ორი წლის შემდ-გომ „წელსა მესამესა მოვიდა სუმბატ ბიერიტიანი და ძენი მეფისანი არტავაზ და ტიგრანი ყოვლითა სპითა სომხითიანითა.“ შემოქრილი „სომეხნი... დადგეს თრიალეთს“. ამ შემთხვევაში საქმე ბრძოლამდე არ მისულა, რათგან საზავო :მოლაპარაკება გაიღებოდა. ქართველებს სომეხთა დატყვევებული უფლისწული

განუთავისუფლებიათ, სომეხთათვის მტრის შესვლის დროს სამხედრო დახმარებას შეჰპირებიან, თანაც აღუთქვამთ „ვქმნეთ ქალაქსა ამას ჩუენსა ქართულთასა დრამა არტაბან მეფისა ზადითა“ და სამაგიეროდ ყველა „ამისთესცა უქმოსცეს სომეხთა საზღუარი ქართლისა წუნდა და ციხე ღემოთისა, ჯავახეთი და არტანი და მიერიტვან იქმნეს მოყუარენი სომეხნი და ქართულნი და ოვსნი და სამნივე ერთობით ბრძოლეს მტერთა“—ო (ცა მფთა * 149—158, გვ. 31—36). ვახტანგ გორგასალს „უქუსცა კისისამან საზღუარი ქართლისა ციხე თუხარისი და კლარჯეთი ზღვითვან ვიღრე არსიანთამდეს და ქვენი, რომელნი მოსდგმენ ღაღოთა“—თ (ჯუანშერი—ცა ვახტანგის * 357—358, გვ. 156—157).

მ. ხორენელის ცნობით, ვალარშაკ სომეხთა მეფემ „ჩრდილოეთის, კავკასიონის მთის პირდაპირ (მდებარე ქვეყნის) მფლობელად დიდი და ძლიერი ტომი განაწესა და მის მთავრობას სახელად გუგართა პიტიახშობა უწოდა. იგი დარიოზის მთავრის მიჰრდატის ჩამომავალი იყო, რომელიც ილექსანდრემ მოიყვანა და ნაბუქოდონოსორისაგან მოსრულ ივერიელთა დაყვავებულ ტომებზე მთავრად დასტოვა, როგორც ამას. აბუდენოსი ასე მომთხრობელი გვიამბობს: ეროზრავალი ნაბუქოდონოსორი, რომელიც ჰერკულესზე ძლიერი იყო, შეყრილი ჯარითურთ ლიბიელთა და იბერიელთა ქვეყანაში მოვიდა და გაანადგურა რა, დაიმორჩილა, ხოლო მის მცხოვრებთა ერთი წილი იქითგან წამოსხმული პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეს დაასახლა—ო (წ. ჯ. II, 1; გვ. 114). მ. ხორენელის სიტყვებითგან ჩანს, რომ გუგართა ტომი და საპიტიახშო მას ჩრდილოეთით ეგულებოდა, მაგრამ ნათქვამი არ არის, თუ რის ჩრდილოეთით. ამ თემის მდებარეობა მხოლოდ დაახლოვებითაა განსაზღვრული, კავკასიონის პირდაპირ მყოფ ქვეყანად არის აღნიშნული. კავკასიონის ქედის მისი პირისპირ მდებარეობის შესახები ცნობა ამტკიცებს, რომ ის კავკასიონის ქედის არეში არ ყოფილა და თითონაც ამ ქედის პირისპირ მდებარე მაღლობი თემი უნდა ყოფილიყო. ამიტომ საფიქრებელია, რომ მ. ხორენელს გუგართა თემი გუშარა, თუ გუჯარას სამფლობელოს ჩრდილოეთით, ე. ი. კანგარ, აშოც და ტაშირის მოსაზღვრედ და უფრო ჩრდილოეთით მდებარე კუთხედ აქვს ნაგულისხმევი.

საგულისხმოა, რომ მ. ხორენელსაც გუგართა ტომი იბერიელთა ტომად ჰყავდა მიჩნეული. პროფ. ემინს თავის რუსულ თარგმანში სომეხთა ისტორიკოსის სიტყვები სწორედ არა აქვს გადმოცემული, თითქოს გუგართა ტომი იქ დარიოზ მეფის მთავრის მიჰრდატის შთამომავლობად ყოფილიყოს („Племя это происходит от Михрлата, сатрапа Дареха“. об. История Армении М. Хоренского, пер. Н. Эмин, Москва, 1858 წ., გვ. 84). თუმცა მ. ხორენელის წინადადება წესიერად და გრამატიკულად სწორედ აყვებული ვერ არის და ეს გარემოება მის აზრს ოდნავ ბუნდოვნად ჰხდის, მაგრამ მაინც მთელი ამ ადგილის შინაარსითგან მტკიცდება, რომ სომეხთა ეს ისტორიკოსი გუგართა პიტიახშს სთვლიდა დარიოზის მთავრის შთამომავლად, ხოლო თვით ტომის სადაურობა მას აბუდენოსის ცნობის თანახმად აქვს განმარტებული: გუგარელნი იბერიელთა ერთ-ერთ იმ ტომად მიაჩნდა, რომელიც ვითომც ნაბუქოდონოსორ მეფეს თავიანთ თავდაპირველ

სამშობლოთგან შავი ზღვის აღმოს. სანაპიროზე უნდა გადმოესახლებინა.

მ. ხორენელის სიტყვით არტაშეს სომეხთა მეფემ ჯარის მხედართმთავრობა ოთხად გაჰყო და აღმოსავლეთის ჯარი დაუტოვა არტავაზდს, დასავლეთის ჯარი ტირანს მისცა, სამხრეთის ჯარი სმბატს ჩააბარა, ხოლო ჩრდილოეთისა ზარეჰ-ს. ზარეჰი მკვებარა კაცი და გარეულ ცხოველებზე მარჯვე მონადირე გამოდგა, ბრძოლაში-კი მხდალი. ამ გარემოების მცოდნე ქარაძე ქართველთა მეფემ ქვეყანა ააჯანყა, თვით ზარეჰიც შეიპყრა და შებორკილი კავკასიაში საპყრობილეში ჩააგდო. არტაზადმა ტირანთანა და სმბატთან ერთად თავიანთი ბრძოლით ძმა დაიხსნეს (წ. ჯ. II ჰტ, გვ. 183—184). ტრდატ სომეხთა მეფის თანამედროვედ დასახული მიჰრანი, ანუ მირიპანი მ. ხორენელს მოხსენებული ჰყავს ქართველთა მეფედ-კი არა, არამედ წინამძღოლად და გუგარელთა პიტიახშად, ამასთანავე ჩრდილოეთის ჯარის სარდალად (*„Մխրան ասպնիոյ Էրսաց Բլեանի Դուստրացուց, սպարապետ Հրախսային Գորնոն Դ. ჯ. III, 9, გვ. 262, შეად. II ჰტ, 231*). ამავე ავტორს ნათქვამი აქვს, რომ ხოსრო სომეხთა მეფის დროს ჩრდილოეთ კავკასიის მცხოვრებნი შაპუჰ სპარსთა მეფის წაქეზებით სომხეთს შემოესივნენ, რომელთანაც თითქოს მიჰრანი ჩრდილოეთის ჯარის მეთაური, ე. ი. მირიანი უნდა დამარცხებული და მოკლული ყოფილიყოს (III, 8, გვ. 266—267).

უკვე პროფ. გრ. ხალათიანცს ჰქონდა აღნიშნული, რომ მ. ხორენელს მირიანი ტენდენციურად ჩამომცრობილი და სომეხთა მეფის ხელქვეშე ხელისუფლად ჰყავს გამოყვანილი, რომ ჩრდილოეთ კავკასიის ტომთა სომეხეთში შემოსევის ამბავი ფაუსტოს ბიზანტიელს აქვს მოთხრობილი, მაგრამ სულ სხვანაირად და მის მოთხრობაში „მიჰრანი“-კი არა, არამედ მეჭუნდაკია, რომელიც ქართველთა წინამძღოლი-კი არ ყოფილა, არამედ რშტუნიელი ზთავარი (იხ. გრ. ხალათიანცის Арх. Аршакун, 149 და 183—196).

„ეჰმა მას, ოდეს თუთმპყრობელი იუსტინიანოს მეფე ბერძენთა ჰბრძოდა კერძოთა ოვსეთისათა საზღუარსა ავაზგიანსა ნათესავსა ტასკუნთასა, რამეთუ ექმნა მათ განდგომილები, მაშინ მიუძღუნა ნიჭი დიდი იუსტინიანოს ფარსმანს ქართულთა მეფესა და ევედრა, რათა შეეწიოს მეცდრობასა მისსა ყოვლითა ძალითა თჳსითა და ბრძოლა-უყოს ტასკუნთა. ისმინა უკუე ფარსმან ევედრება ბერძენთა მეფისა და დაუტევა ევაგრე, მცველ სამეფოსა თჳსსა, ხოლო უკუე თუთ წარვიდა და შეეწენითა ღმრთისათა დაიმორჩილა ნათესავი იგი ტასკუნთა და მთავარნი მათნი ყოველნი შეპყრობილნი შეპრავლინნა წინამე იუსტინიანესსა. მერმე მოიქცა თჳსსადვე სამეფო¹ (ცა შიოგსი, საქ. სამოთხე 236). მ. ხორენელის ცნობითგანა ჩანს, რომ ალბანეთის მოსახლეობა მას ოთხი ტომისაგან შემდგარად მიაჩნდა: უტიელთა, გარდმანელთა, წავედეელთა და გარგარელთაგან¹ (წ. ჯ. გვ. 113). ხოლო ალბანეთის მიწაწყალი

¹ „ქი იორა (ა. ჯ. ასანაჲ) დასაკჳთ ათხზ სხრხაჲ დაგდჳს იოსტანცოჲ ზ ჴარჲ ძანაყციო ზ შარჲხაყციო ზ ჴარჲყარაყციო ტჳქსანიოქსნ“

მას ალბანეთის დიდ ველად და მის მთა ადგილებად აქვს წარმოდგენილი რახ-
სის მდინარითგან მოყოლებული ციხე ჰნარკერტამდე (იქვე) ¹.

თავი მესამე

ამიერ-იშიერკავკასიური და წინააზიური სახელები

1. წყარო, მდინარე, ტბა, ღელე, მთა

ისტორიული საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ეროვნული ვინაობის გამოსარკვევად ერთ საუკეთესო საშუალებათაგანად უნდა გეოგრაფიული სახელების ანალიზი იყოს მიჩნეული. ს. ორბელიანის ერთი განმარტებითგან ირკვევა, რომ დიახეტს, ანუ ე. წ. შაქრის ავადმყოფობას ქართულად წყურტი სწოდებია ძველად. მას ნათქვამი აქვს: „წყურტი სნეულობა არს, რომელი მრავალს წყალს ასმევს კაცს და განაჰმობს სიმპლითო“-ო (ლექსიკონი). სიბა ორბელიანს წყლების სხვადასხვა თვისებისა და გემოს მიზეზი ასე აქვს განმარტებული: „ზღუათა და მღირეთაგან განვლიან ხოროთა ქვეყანისათა და ზღვისა სიშწარესა ქვეყანა დასწურავს და შესუამს და ვითართა ადგილთა განვლიან წყარონი, კეთილთა ანუ ცუდთა, ეგვეთარნი იდინებთან გემოთა: და უკეთუ გოგირდისა ლითონთა განვლო, ტფილნი იქნებთან წყალნი, ვითარცა მღუღარე“-ო (ლექს.: წყარო).

საბას კარგად აქვს განმარტებული ფშა-ს და ფშანი-ს რეალური მნიშვნელობა. მისი სიტყვით, „უკეთუ მდინარისა მახლობლად მისგანვე გამოდიან წყალნი, არა უწოდო წყაროდ, არამედ ფშნად“-ო (ლექს.: წყარო). არსებითად ასევე, მაგრამ მოკლედ მოჭრილი განმარტებაა თვით ფშა-ს ქვეშე: ფშა არის „მდინარისაგან წყარო მუნვე ახლო გამოდენილი“-ო, ხოლო ფშანი უკვე „მრავალი ფშა“-ო (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ქართულში ფშატალა-ც ყოფილა ტერმინად და საბას განმარტებით ფშატალა არის „გაზაფხულის წყალი თოვლიანი“ (ლექს.). ცხადია, რომ ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შესდგება ფშა-სა და ტალა-საგან. პირველი ამითგანის მნიშვნელობა უცილობელია, ამიტომ სიმწიფის იქ მხოლოდ მეორეს, ტალა-ს რეალური რაობის გამორკვევა წარმოადგენს.

3 მეფეთა 18₃-ს დამოწმებით ს. ორბელიანი გვიმტკიცებს, რომ „ტბა, ზღვა არის მომცრო“, ხოლო, საქმე მოციქულთას 27₁₂-ზე დაყრდნობით, რომ ამასთანავე „ტბას უწოდენ ნავთსაყოფელსა“-ც (ლექს.: ტბა). ტბორაჰ-ზე კიდევ ცალკეულად ნათქვამი აქვს: რომ „ავი გუბე“-ა, მაგრამ წყა-

¹ „შაბაზისგან ყდაჯიზს მდინარისი ქ. გენისასილიან ზიქის ყაჯიზის, 'ქ. გენიის' ხრამ-
ქაჟი ქიზის ვამიონი იქ ათხ ჰნარკერტამდე“

რო-ს ქვეშე განმარტებული აქვს, რომ ტბორე უფრო „ცუღსა, მცირესა ტბათაგანსა“ ნიშნავდა (ლექს.).

აღსანიშნავია, რომ ყაბარდოულად სულს, სულიერებას, სიცოცხლეს, ცხოველურ ძალას „ფსე“ ანუ ეწოდება, ხოლო წყალს, მდინარეს, წყაროს—ფსგ ანუ (იხ. Н. Яковлев-ის Материалы для кабард.-сл. словаря I, 79). ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ „ლიახვის მდინარეს აქათ ტაშისკარამდე; რომელნიცა მდინარე-ქვენი აღესწერენით, უწოდებენ თვინიერ შოლისა, ფრონეთა“-ო (გ. გ. რ. ფა—268). მდ. ლიახვის სახელი შესაძლებელია ყინულის დნობის აღნიშვნელი ლხობა ზმნასთან იყოს დაკავშირებული. იელზ-არ (ვ. ა. დ. ბ), იელზუ—წვიმის მოსვლას, გაწვიმებას და თვალბთან დაკავშირებით ტირილ-საიკ ნიშნავს (ჩაჩნ. ე. 179). საბას განმარტებით, „რა თოვლი აპრელდეს, იგი არს ლილო“ (ლექს.). თვით ამ სიტყვის ქვეშეც მას ნათქვამი აქვს, რომ „ლილო თოვლქრელი“-ს სახელი იყო (იქვე). საგულისხმოა, რომ საბას ცნობით „თუცა შემბალი თოვლი შეყინა“, ქართულად ამას „ეწოდება ბზარი და, რა ბზარი მზემან შეაღბოს, ეწოდება ლელმა“-ო (ლექს.).

ს. ორბელიანის ცნობით, ქართულად „ღერწმოანთა საფლობთა ეწოდებიან ღია და წყალთა და ზღვათა საფლობსა უეც და ტევრთა შინა და მინდორთასა ეწოდებიან ნოყა (ლექს.: საფლობი).

უმაჯველია, ამავე ფესვისაგან ნაწარმოები სიტყვებად უნდა იქმნეს მიჩნეული: „ფშა“ და „ფშანი“, რომელთაგან მეორე მხოლოდ მრ. რ-ის ფორმად აქვს საბა ორბელიანს მიჩნეული: „ფშანი მრავალ ფშა“ არისო (ლექს.). ხოლო თითონ „ფშა“ ასე აქვს ამავე ავტორს განმარტებული: „მდინარისაგან წყარო მუნეე ახლო გამოდენილი“ (იქვე), „უეტუ მდინარისა მახლობლად მის-განეე გამოდიან წყარონი, არა უწოდთ წყაროდ, არამედ ფშად“ (იქვე, იხ. წყაროს ქვეშე).

დასასრულ ს. ორბელიანს შეტანილი აქვს სიტყვა „ფშატალა“, რომელიც მისივე განმარტებით გაზაფხულში თოვლნარეე წყალს ეწოდებოდა (ლექს.).

ს. ორბელიანის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ფშა მახლობელ მდინარი-საგან გამომდინარე წყაროს, ან წყალს ეწოდებოდა. ამ შემთხვევაში, რომ სიტყვის მთავარი დედააზრი წყლის სიმცირის ცნების გამომხატველი არ უნდა ყოფილიყო, ამას ქართული გეო-ჰიდროგრაფიული სახელებიც ცხად-ჰყოფენ. ცნობილია, რომ ქ. გორი ირწყევება „ფშანით“, რომელიც სრულებით წყაროს მსგავსად პატარა არ არის, არამედ საკმაოდ მოზრილია, ისე რომ იქაურ ბა-ლებსა რწყავს. ასეთი სახელი ამ პატარა მდინარეს მხოლოდ იმიტომ ეწოდება, რომ მდ. ლიახვის გამოწინაონ მდინარეს წარმოადგენს.

„ფსმა“ ს. ორბელიანის განმარტებით „ფსლის დათხევა“-ს აღნიშნავს (ლექს.), ხოლო თვით „ფსელი“ 4 მეფეთა 18^{-ის} დამოწმებით შარდად აქვს განმარტებული (იქვე).

მეგრულად ფსმას „ბსგმა“, „ფსგმა“, და „სგმა“ ეწოდება, ხოლო ფსელს— „ნა-ბსგმა“, „ნა-სგმა“ და „ფსელა“ (მ. გ. 208).

კანურად—„ფსუმ“—„ფსი“—ფეს-ამ, ფესი და „ფსელი“ (A), ან „მსელი“ (V)—ფსელი (ქ. გ. 194).

ზანურად—„ოფშა“—ჰნიშნავს საეცეს,—„ეფშერი“ და „ფშაფერი“ გამსებულს—„გე-ბო-ფშა“—გა-ვამსებ (ქ. გ. 177).

მეგრულად: „მო-ბშა“—სამე, გამსებული (მ. გ. 210),—„ბშაფა“, „ფშაფა“—ესება, გა-მსება (იქვე 340).

მაგრამ არსებობს ზმნა „ფშვა-ც, რომელიც სუნის გამოღებას, გამოცემას აღნიშნავდა ძველ ქართულში. ქება-ქებათაჲს ზაქარის გამოცემით ნათქვამია: „ლაწენი მისნი, ვითარცა ფიალნი ნელსაცხებელთანი, ჰფშვიან კეთილსულწელებასა“-ო. ეს ადგილი ოშკ-ათონის დაბადების ხელთნაწერში სხვანაირად არის ნათარგმნი. „ლაწენი მისნი ვითარცა ფიალნი სუნწელთანი, რომელნი აღმოაცენებენ ნელსაცხებელსა გბოლვილსა“ (იხ. პროფ. ალ. ცაგარელის СПГ I, დამატ. გვ. 42). ეს პარალელური ადგილი იმ მხრივაც არის საგულისხმო, რომ სახელზმნა „ფშვის“ თანამნიშვნელოვან სახელზმნად „აღმოცენება“-ს შეიცავს. „ფშვა“-სგან არის ნაწარმოები მიმღობა „მფშუელი“ (იხ. ს. ორბელიანის ლექსიკონი) და „მფშვინვარება“—ვახუშტი ამბობს: მესხეთის „მთა და ველნი შროშნითა ფშვიანო“-ო (გვ. 78).

ძველ ქართულში „შუშინვა“ სუნთქვას ჰნიშნავდა. პროფ. ნ. მაჩარს იპოლიტეს „აღთქუმითგან“ მოყვანილი აქვს წინადადება: „შობასა მას პირველსა შუშინვითა ცხოველითა შეიქმნების კაცი იგი მუცელსა მას შინა დედისა თვისისა“-ო (TP. III, გვ. LI), ე. ი. დედის საშვილოსნოთგან ახალშობილი პირველი სუნთქვით ცხოველი შეიქმნებაო.

აქეთგანვეა ნაწარმოები „საშუშინველი“ (იხ. გრიგოლ ნოსელის „კაცისა შესაქმევ“ მ. ჯანაშვილის „მწერლობა IX—X ს.“, გვ. 102 და 103) სასუნთქის მნიშვნელობის მქონებული. აგრეთვე „მშუშინვიერი“ („კაცი. შეს.“, გვ. 116). მსულთქველი, სულიერი, რომელიც ნ. მაჩარს სამართლიანი დაკვირვებით უდრის სომხურს *հշխարհ*-ს (TP, III, გვ. LII) იმგვარადვე, როგორც „შომინვა“—სომხურს *հշխ*-ს (იქვე, გვ. LI).

როგორც ძველს, ისევე თანამედროვე ქართულში „სული“-სა და „სულთქმის“ ცნება ერთი სიტყვით გამოითქმის და მხოლოდ „სუნი“-სათვის არსებობს განსაკუთრებული ტერმინი. საგულისხმოა, რომ ძველად „სუნის“ აღსანიშნავად „სური“ გვეყვლინება. ამ სახით არის იგი დაცული სიტყვაში „სურწელებაჲ“, და „სურწელი“, რომელიც ს. ორბელიანს უკვე სპეციალ ტერმინად ესმის და ამბობს, რომ „სურწელი მხალნი სუნწელნი შენაყილნი“ არისო (ლექს.). თვით „სურწელი“-კი მას „სუნწელ“-ად აქვს დაწერილი (იქვე), მაგრამ იქ დაძვნილია, რომ ეს სიტყვა „მრავალთა სულწელად აღუწერიათ“-ო.

საბა და ეს შეცდომად მიაჩნდა: „არა ეწოდების სულწელად, არამედ სუნწელი, ვინათგან სული ეწოდების სულსა კაცისასა, ხოლო სახელი სუნწელისა არს სუნი, ვინათგან უსუნებთ და ვისუნებთ საყნოსლითა, რომელსამე ავი სუნი უვადი რომელსამე კეთილი სუნი და ნელი“-ო (იქვე).

ს. ორბელიანის მიერ მოყვანილი მავალითებითგან ჩანს, რომ სუნის აღსანიშნავადაც „სული“-ც იხმარებოდა (სულ-წელი), ე. ი. სამივე (სული, სულ-

თქმა, სუნი) ცნებისათვის ერთი სიტყვა იხმარებოდა. მაგრამ სულთქმისა (სუნთქვა) და სუნისათვისაც ერთი სიტყვა (სუნ-ი) იხმარება. დასასრულ, აღ-სანიშნავია, რომ სუნი ძველ ქართულში, „სური“-ს სახითაც გვევლინება. თუ გავიხსენებთ, რომ მეგრულად და ქანურად „შური“ სულსაც, სუნთქვასაც და სუნსაც აღნიშნავდა, მაშინ ცხადი გახდება. რომ სამწერლობო უძველესი ქარ-თული „სური“-ც ამასვე ეკუთვნის (მეგრ. „შური“, სული, სუნი. მ. გ. 358). ქანურად „ფურამ“, „ფურაფ“—ფშვი, სუნი მაქვს (наху), „ოშურა“—სუნვა, „ეიშურამ“—ვისუნავ, ვსუნავ, „ვაშურამ“—შებერვით ვაშორებ რამეს (сашаю), „ეოშურაფამ“—ვასუნებინებ, „შურა“-სუნი, „შური“—სიო, სუნთქვა, სული, სუნი, —„შური გონტამს“—სუნი გამოაქვს, —„შურონი“—სუნიანი, —„შუ-რონი“—ღედა-თხა, „შურონი თიკანი“—თიკანი (ქ. გრ. 207—208). ამგვარად „შუმინვა“ სულის გამოღებას, ამოსუნთქვასა და შესუნთქვას ჩნიშნავდა. ეს ზმნა ნაწარმოებია, როგორც „გმინვა“.

ერთი სიტყვით „ფშისა“ და „ფშანი“-ს ცნების ძირითადს მნიშვნელობას მიწითგან გამომდინარეობა, მდინარის გამოქონვა შეიძლება და გამონაჟონის და გამომდინარის აღმნიშვნელი იყო. თუ ამ გარემოებას გაეითვალისწინებთ, მაშინ ცხადი იქნება, რომ ამ ტერმინს ეტიმოლოგიურად კავშირი უნდა ჰქონ-დეს „ფშვა“-სთან, რომელიც, როგორც დაერწმუნდით აგრეთვე გამოცემას, გამოღებას ჩნიშნავდა, მხოლოდ სუნისას. ამ ორ ტერმინს შორის მხოლოდ ის განსხვავებაა, რომ „ფშვა“ სუნის გამოცემასა და გამოღებას ნიშნავდა, „ფშანი“-კი გამოცემულ სითხეს, წყალს აღნიშნავდა. საფიქრებელია, რომ ეს განსხვავება მნიშვნელობათა მერმინდელი დიფერენციაციის შედეგი უნ-და იყოს.

მეორეს მხრივ ძველ ქართულშივე იყო ზმნა „ფშვინვა“, რომელიც საბა ორბელიანის სამართლიანი განმარტებით „მძინარისაგან სულის ბერვა“-ს ანუ სუნთქვას ჩნიშნავს (ლექსიკ.). აქეთგანვეა ფონე-ტიკური შენაცვლებით ნაწარმოები თანამედროვე და უკვე ძველიდაც არ-სებული „ჭშინვა“, „ჭშენა“, რომელიც ს. ორბელიანსაც მოეპოვება და „არს სნეულისაგან საძნელო სულის-კუეთა, რომელი მკარათა ატანებინებდეს“-ო (იქვე). ამასთანვე უნდა იყოს დაკავშირებული „დამაშურალისა და ნარბენისა ცხოვე-ლისაგან სულის-კუეთაჲ, რომელსა მსოფლიონი ჰოშინსა უწოდებენ-ო“ (ლექს.).

რაკი „ფშვა“-ც სუნის გამოღებას, გამოცემას ჩნიშნავდა, ბუნებრივად იბა-დება საკითხი სულის გამოღება.—შესუნთქვის აღმნიშვნელი ზმნის „შუმინ-ვა“-ს, „ფშინ-ვა“ და „ფოშინ“-ის და სუნის ან სითხის გამოღება-გამოცემის აღმნიშ-ვნელი ზმნის „ფშვის“ იგივეობის შესახებ: „შუმინ-ვა“ და „შემინ-ვა“-ს „ფშვი“-საგან არსებითად მხოლოდ თავკიდური „ფ“ ბგერა განასხვავებს, მაგრამ ასე-თივე თავკიდური ბგერა სუნთქვის აღმნიშვნელ ზმნის „ფშინ-ვა“-სა და „ფო-შინ“-საც აქვს. ამიტომ ეს განსხვავება მათი იგივეობის საწინააღმდეგო გარე-მოებად არ შეიძლება გამოყენებულ იქნეს. ამ ორი ზმნის იგივეობის აზრის გამო თავისდათავად უნდა წამოიჭრეს ერთი მათგანის პირველადობის სა-კითხი. ამ საკითხის გამორკვევის დროს უნდა ყურადღება როგორც ზმნას, ისევე არსებითი სახელის ფორმასაც მიექცეს. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრე-

ბული ურადლების ღირსია „ფშანი“ და „ფშა“. რაკი „ფშვა“ ზმნაა, „ფშანი“- და „ფშა“-კი არსებითი სახელი, რომელიც გამოღებულს, გამოცემულს, გამოცემულს ჰქონდა, მაშ „ფშანი“ და „ფშა“ მიმღებლად უნდა ვიგულისხმოთ. თუ ეს სიტყვა მიმღებობა და მიმღებობის მაწარმოებელი შერჩენილი აქვს, ის შეიძლება მხოლოდ იმ შემთხვევაში მოიძებნოს, თუ ამ სიტყვას „შუმიწა“- „შემინისაგან ნაწარმოებლად ვიგულისხმებთ, მაშინ „ფ“ მიმღებობის მაწარმოებელი თავსართი იქმნებოდა.

ამასთანავე ფშინვა და ფშვა-ში, როგორც ჩანს, პირველადწარმოების ზმნები-კი არა გვაქვს, არამედ ნასახელარ—ნამიღებობარი ზმნები. ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს ძველ ქართულ თარგმანებში, მაგ. დაბადებაში მიღებული ტერმინი „შუმიწარი“, რომელიც მხეველის მნიშვნელობით იხმარებოდა, თავდაპირველად და არსებითად-კი სულიერს და ცხოველს, იმავე „მშუმიწა“-ს ჰქონდა. იმგვარადვე, როგორც აღმოცენება მარტო მცენარეს შესახებ-კი არ ითქმის, არამედ წყლის შესახებაც, „ფშანი“-ც მარტო გამოწარმოებული და მდინარეს-კი არ ჰქონდა და ჰქონდა და რაქულ თქმაში „ფშანი“-ც, წნელსც ჰქონდა. სახელდობრ იმერულსა და რაქულ თქმაში „ფშანი“- იგივე „ქილევა“ და „ნერგი“ არის, ხოლო „ქილევა“ ანუ „ქილევა“ არის „წნელი“ შემოვლელი ხარდის ირგვლივ ვაზის დასამაგრებლად, ქიო, ფშანი (იხ. გ. ბერიძის სიტყვის-კონა იმერულ და რაქულ თქმათა, პეტერბურგი, 1912 წ.). მაგრამ თითქმის გაუგებარია და რატომღაც ფშალა ქართულად სვიასაც ეწოდება (საბას ლექსიკონი).

„ლიფშირა“ სვანურად შობას და გამრავლებას ჰქონდა (იხ. ივ. ნიქარაძის p.—c. сл.: плодить. плодиться). „ლი“ აქ თავსართი ფორმანტია, ფუძედ გვრჩება „ფშირე“, ძირად კი „ფშ“. ეს ძირი, უეკველია, „ფშვა“ ზმნასთან არის დაკავშირებული, რომელიც გამოღებას, გამოცემას ჰქონდა. მაგრამ სვანური სახელზმნა ცხადჰყოფს, რომ ნაყოფის გამოღებისა და შობის აღმნიშვნელიც უოფილა.

ივ. ნიქარაძის ლექსიკონის მიხედვით плодить და плодиться-ს სვანურად „ლიშნავი“ ეწოდება. „ლი“-შნავი“-ს ძირს „შნავი“ წარმოადგენს, რომელიც გასაოცრად გვაგონებს დედალი ირმის ხვესურულ სახელს „შუნ“-ს და ძუნა ძალის აღმნიშვნელ სომხურ სიტყვას շուն „შუნ“-ს.

წყაროს სუმერული იდიოგრამმა არის ტულ ანუ თულ, ხოლო ბოლახ-ქოჰის ტექსტებში არიან ამავე ნიშნავსო. უკანასკნელი სიტყვა ფორრის აზრით წყაროს ლუვიტური სახელი უნდა იყოს, რომელიც პროტოხეთურითგან არ ჩანს ნასესხებო, არამედ ნამდვილი ლუვიტური სიტყვა უნდა იყოს. (E. Forrer, Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien: Glotta 1938 წ. XXVI. B. 3—4 Heft, გვ. 178, 194).

რაკი-უ და-გა ბოლოკლუფიანი წარმოება ნამდვილ კანისურს სიტყვებში არ გვხვდება, ამიტომაც, ფორრის ამბობს, საფიქრებელია, რომ vattaru უნდა სხვა რომელიმე ინდოგერმანულის მაგვარი ენითგან (einer anderen indogermanoiden Sprache) იყოს შეთვისებული, სახელდობრ ლუვიტურიდან (Quelle und Brunnen in Alt-Vorderasien: Glotta 180). სუმერული Tul და ხეთუ-

რი (კანისური) vattaru წყაროს კი (Quelle) არ უნდა ნიშნავდეს არამედ (Stehbrunne) (იქვე 180), წყაროს (Brunnen) აღმნიშვნელი მეორე კანისური სახელი altannis აღტანის-ია, რომელსაც წინდასმული Tul იდეოგრაფითაც Tul—altanni-სადაც არის ხოლმე აღბეტილილი (E. Forrer, Quelle u. Brunnen 180—181). ეს სიტყვა ძველებში აგრეთვე altdannies, aldannis, aldanis და aldanni-დაც გვხვდება (იქვე 180 შენ. 4).

Altanna ქალაქის სახელია, ჩემი აზრით პაფლაგონიაში Kassu-Olgassys მთის ძირას მდებარე. ამავე ძირის სიტყვაა მდ. Alta-ს სახელიც, ხეთების აღმოს. ქვეყანაში უნდა ყოფილიყო. ეგების ამავე ძირის სახელი იყოს რუმინეთის მდინარის Aluta-ს სახელიცაო (Forrer-ის Quelle und Brunnen, გვ. 181).

წყაროს, კოდის წყაროს (Sprudel, Sprudel-Quelle), მესამე კანისური სახელია saknis. ეს სახელი ნაწარმოებია sakunis-ისაგან, რომელიც იმ მიწასა და ნიადაგს და ფართობს (იმ სიღრმესაც?) [ნიშნავს]¹, საითგან წყალი ზევით ატეხს (Forrer, Quelle und Brunnen 181). ეს სახელი იმითაა საყურადღებო, რომ ზღვის აღმნიშვნელ პირველად გერმანულ ძირს * saigwi—See-ს უკავშირდება, რომელიც თავის მხრით ზოგად გერმანულის განშტოებას, გუთურს saivs Landsee, Sumpfland, ძველს ზემოგერმანულს se(o) see, Meer=asächs. Seo, ნიდერლანდურს (ndl.) Zee, ანგლ-საქსურს soē, ინგლისურს sea, ძვ. ჩრდ. soer Meer, მეორე მხრით-კი ძვ. გისგ See, Sumpf-ის ემყარებაო (Quelle und Brunnen, 181—182). ფრიდრიხმა გამოარკვიაო, რომ კანისურში sakuva „die Augen (singularis sakni neutr.) ნიშნავს, რომელიც მხოლოდ სქესით განსხვავდება კოდის წყაროს (der Sprudel) აღმნიშვნელ sakuis-ისაგანო (E. Forrer Quelle und Brunnen 182).

ხეთების მეფის სახელი Soppilulioma (ზოგჯერ Soppiliuma-დაცაა დაწერილი) ერთგან იდეოგრაფიულად KNG-TUL-ina-დ სწერია. რაკი tul წყაროსა ნიშნავს, kug კანისურად წმიდას, სუფთას ნიშნავს, ლუეიტური saappi-ც ამასვე უნდა ნიშნავდესო, ამიტომ Iulio, ანუ Iulia ლუღია აგრეთვე წყაროს (Quelle, Brunnen) აღმნიშვნელი უნდა იყოსო (Forrer, Q. u. B. 183—184).

ხეთებს შორის 7 განთქმული მდინარე იყო, რომელთაგან ერთს სწორედ სოპი-ლუღიაა ეწოდებოდა და ფორერის ფიქრობს ასეთი სახელი იმ მდინარეს უნდა პრქმეოდა, რომელსაც ეხლა ჩარშემებს წყალი ეწოდება და რომელიც ბევერ-გარლის ალპურ ტბითგან გამომდინარეობს, შემდეგ ზღლა-გარლის ტბას ერთვის და ისევ გამოსდის და კონის ველობს ანაყოფიერებსო (Quelle u. Brunnen გვ. 184). Labarnas luluaza—„Quellteich des Kaisers“ ანუ „Teich des Labarna oder Kaisers“ ალბათ ქ. ბოლშეკოვს არეზე უნდა ვიგულისხმოთ (E. Forrer, Quelle und Brunnen 184—185).

„Tapasvanti lüli“ „am fieberschwangeren Teich“ ლუეიტურიდან ნასესხებ სიტყვად არის მიჩნეული. უკვე Hrozny-მ tapas-a-ს სწორედ განმარტა და ციების სახელად სცნო, ძველ ერანულს tapas სიტყვს, პამანაქებასა და ლათინურს tepor-ს, სითბოს დაუკავშირაო (Boghaskoi-Studien III), იქვე 185 და შენ. 2 და 3).

¹ საკუნისი შედ. საქან-ს, რომელიც ვიწისქვეშა საცავს ნიშნავდა. პირი-სახეში იოპ სახე თვალს არ ნიშნავს.

ქ. პატრუშაში (ბოლბუ-კაოჲში) ტაროსის ღეთების ტაძარში ლუღიჲა¹ („Teich“) იყო, რომელშიაც ერთგვარი ნათლობაა ერთს (Bo. 115) ტექსტში აღწერილი².

წყლის (Wasser) სახელად გვლდენშტედტს ორსავე აბხაზურში Dse ძე აქვს აღნიშნული (R. II, 531) ეხლა კი ა-ძე-ს ხმარობენ, რომლის მრავლობითი რიცხ. ა-ძეჲ არის (უსლ.), — დღესსა და მდინარისათვის (Stroni) საშპრეთ-დასაელეთოჲ Dsedu ძედუ, ჩრდილო-აღმოსავლეთში-კი Sedu სედუ უწერია (იქვე). თანამედროვე აფხაზურში მდინარეს ეწოდება აძდჳ, რომელიც წყლის — ა-ძე-სა და დიდის აღმნიშვნელი ა-დჳ-საგან არის შედგენილი და რომელსაც, როგორც უკვე უსლარსაც აქვს განმარტებული ღიდ წყალს (აბხ.), უფრო წყალ დიდ-სა ნიშნავს.

შესაძლებელია აღამიანს ეფიქრა, რომ გვლდენშტედტის ჩაწერაში წყლის აბხ. სახელის ძე (ა-ძე)-ს ხმოვანი შეცდომით ანდა სათანადო ასოს უქონლობით აქვს ნახშარი გ-ს მაგიერ, ე. ი. რომ წყალს მაშინაც ისეთივე სახელი ჰქონდა, როგორიც ეხლა აქვს. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ჩანაწერში ამ სიტყვის მაშინდელი სახე უტყუარად უნდა იყოს აღბეჭდილი. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ თანამედროვე აბხაზურსაც-კი არამც თუ ასეთი, არამედ ამ სიტყვის ამაზე უფრო ადრინდელი სახე აქვს დაცული. სახელდობრ წყლის სახელთან დაკავშირებულ ზმნებში აბხაზურს ამ ცნების გამოხატელობად ძან აქვს. მაგ. მე წყალში ვიცქირები იქნება სძან ფჳგლუეჲტ (აბხ. გვ. 216), რომელშიც სგ მე-ს გამოხატეული თავსართოვანი ნიშანია, — ძან — წყალს ნიშნავს, ფჳგ გამოჰხატავს ცქერას, ეჲტ-კი ზმნის მაწარმოებელია. ამ შემთხვევაში, რომ წყლის ამ ძან სახელში მართლაც ამ სიტყვის ძველი სახე გვაქვს დაცული, იქითგანაც ჩანს, რომ ზმნებში შემავალ ამ ძან-ს მართო წყლის მნიშვნელობა-კი არა აქვს ხოლმე, არამედ ზოგადად სითხის, კერძოდ მაგ. შესაძლებელია ღვინოს გამოხატეულიც იყოს: ქალაღი ღვინოჲ მე ჩაჲდე აბხაზურად ითქმის აქლაჲდ (ქალაღი) აძჲ (ღვინო) იძანსნიტ (ჩაღდი) და ძან თუმცა წყლის სახელია, მაგრამ აქ ღვინოდ იგულისხმება, ე. ი. ზოგადად სითხის მნიშვნელობა აქვს. რასაკვირველია, ასეთივე ზოგადი აღმნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ სიტყვას წინადაც; ამრიგად ძან ამ სიტყვის ძველი სახეც არის და ძველი მნიშვნელობის მქონებელიც. აფხაზური ძველი ძან და მერმინდელი და თანამედროვე ა-ძე და ა-ძჲ უეჭველია იმავე ძირის სიტყვაა, როგორც ქართული ვეძა-ა.

წყაროს (Quell) ორივე აფხაზურის სახელად გვლდენშტედტს აქვს Sig— ჴიგ (R II, 531) ჩაწერილი, თანამედროვე აფხაზურში ა-ძეჲ-ს ხმარობენ, რომელიც წყლისა ა-ძჲ და სიტყვის გამოხატეული ხთა-ს პირველი თანხმევისაგან არის შედგენილი და სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცივის ნიშნავს (ღონდ. რ.— აბხ. ლ. родник). ტბას აბხაზურად ა-ძთაჲჲ ეწოდება (უსლარა—აბხ. ე. 215 ლით.). ე. ი. ა-ძთაჲჲდ გამოითქმის. ტბის ამ აფხაზური სახელის მეორე ნაწი-

¹ ლუღიჲა შეად. ღიას, ღიამჰალს და მეტარე ღიასჴს-ს. Soppi—სუფთას.

² E. Forrer, Quelle und Brunnen, 186.

ლი თატაა, უსლარის განმარტებით შთა-ს მნიშვნელობის მქონებული თა-
შმნის წინდებულისა და ჯდომის აღმნიშვნელი ტაა ძირისაგან შესდგება და
ერთად ჩასაჯდომის, საჯდომის, ხოლო მთლიანად ა-ძთატაა უკვე წყლის
საცავს ნიშნავს (იქვე გვ. 215—216, 252 და 254).

მაგრამ ჯდომის, საჯდომის ან უფრო სწორედ რომ ითქვას საცავის
გამომხატველი ეს ტვა შესაძლებელია ძირეულად ქართულ ტევა-სა და ტაბა-ს
და მეგრულ-ქანურ ტობა-საც დაუკავშირდეს. წყალს (Wasser) ყაბარდოულად
გულდენშტედტით Psi—მის ეწოდებოდა (R. II 531) და ეხლაც პსე ჰქვია
(რ. ყაბ. ლ.; псид). წყაროს (Quell) კი წინათ Psinna მსინა სწოდებია
(R. II 533), ამჟამად მსენებს ეძახიან (იქვე), რომელიც სამწაწილდეს სიტყვას
წარმოადგენს (პსე წყალი+ნი თვალი+მს წყალი) და ნიშნავს წყალის თვა-
ლის წყალი. წყაროს ეხლა ყაბარდოულად პსენ-იც ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.;
родник), რომელიც შესაძლებელია წყლის აღმნიშვნელი პსე+თვალის გამომ-
ხატველს—ნეს ხმოვნს მოკვეცილს შერწყმულს ფორმას წარმოადგენდეს,
მაგრამ რომლის ბოლოციდურ ნ-ს შესაძლებელია სხვა განმარტებაც მოეძებნოს.

მდინარე-წყალს ყაბარდოულად ჟჟე ჰქვია (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. 166;
текущий). პსეზუაზე ყაბარდოულად აბანოს მინერალური წყალის სახელია
(იქვე), მაგრამ სიტყვა-სიტყვით წყალ-ცხელსა ნიშნავს. ყაბარდოულსა და აფ-
ხაზურს, რომ წყლის სახელად წინად მშა ანუ ფშა-ც ჰქონია ეს შესაძლებე-
ლია ლამისა და ქვიშის ყაბარდოულის Pschachau ფშაჩაუ-სა და ორივე აფხაზუ-
რის Pschacha ფშაჩა-ს (R. II 533: Saud) სახელითაც დამტკიცდეს. ეხლაც ხომ
ქვიშას ყაბარდოულად ასევე ფშაჯო ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.: псид), ჩერქეზუ-
ლადაც ფშაჯა ჰქვია (რ.-ჩ. ლ.). ორსავე სიტყვაში ჯო, ანუ ზო უნდა ფეტვის
მარცვლის აღმნიშვნელი ზუგუის პირველი ნაწილი და მთლიანად წყლის
(ფეტვის) მარცვლის აღმნიშვნელი ყოფილიყო თავდაპირველად. ქართული სო-
ლა სიტყვის უფრო ადრინდელი შედგენილობა მეგრულს აქვს დაცული, სადაც
ფსილა გვაქვს, მაგრამ ამ სიტყვის ამაზე უფრო სრულ სახეს მეკლევარი მხო-
ლოდ აფხაზურში იპოვის, სილას იქ ფსაგლგმ-ს ეძახიან. ამ სახელისა—არ-
თრონის ჩამოცილების შემდეგ ფსაგლგმ დაგვრჩება; იგი რთული აგებულე-
ბის, ორი ნაწილის ფსაგლგ-სა და მშ-საგან შედგენილი სიტყვა უნდა იყოს.
ფსაგლგ ჩერქეზული, წყლის აღმნიშვნელი, აწინდელი ფსე-ს ძველი ფორმა
უნდა იყოს, მშ-კი ჩერქეზულივე, ქვის გამომხატველი, მჰჰაჰ-ს შეკუმშული,
ბმოვნებმოკლებული, ფორმა ჩანს. ამ რიგად მთლიანად ეს სიტყვა თავდა-
პირველად წყლის ქვების აღმნიშვნელი ყოფილა. როგორც ეტყობა, აფხაზურ-
საცა და ქართულსაც ეს სიტყვა ჩერქეზულითგან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებუ-
ლი. ჩერქეზულად წყალს ჰქვია პსე, წყაროს-კი მსინეჩაჩე (რ.-ჩ-ზული ლ.:
псид, родник). წყალს (Wasser) ჩაჩურადაც, ქისტურად და წოგურადაც Chi
ბი-ს ეძახდნენ (R. II, 508). ეხლაც ასევე ჰქვია (ჩაჩ. კ. 221), მაგრამ მდინა-
რესაც ამავე სახელს უწოდებენ (იქვე). ჩაჩურაში მდინარისა და წყლის დამა-
ბასიათებელი შემდეგი გამოწვევები არსებობს: სასმელს ანუ ტბილ წყალს
ეწოდება მირზინი ხი, მლაზე წყალს—დუირინი ხი, გემრიელ წყალს—ჩამ

(გემო) ბოლუნძი,—ღრმა მდინარეს—ქორგუნ ზი და ჩქარ მდინარეს—ჩესკინ-ბი (ჩაჩნ., 221).

გვლდენშტედტის ჩანაწერთი წყაროს (Quell) სახელად ჩანსურად Kulau-კულაუ, ქისტურად chichaiast ხიხაიასტ, ბოლო წოდებულ ქართული შეთვისებულ Tzkar წყარო პქინათ (R. II 510). წყაროს გვლდენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილი ქისტური სახელი ხიხაასტ chichaast (R. II, 510), ცხადია, რომ ორი ნაწილისაგან არის შედგენილი. პირველი ამ ნაწილთაგანის გამოყოფა ადვილია და რასაკვირველია, ზი არის, რომელიც ლილურს სამსავე ენაში წყალსა ნიშნავს. ამით ირკვევა, რომ სიტყვის მეორე ნაწილი ხაასტ-ია, ისევე, როგორც ამ ტერმინის პირველი ნაწილი ცალკეული სიტყვა აღმოჩნდა, მეორე ნაწილიც ხაასტ მით უმეტეს ასეთივე თვისებისა უნდა იყოს. ჩანსური სათანადო ლექსიკური მასალის უქონლობის გამო, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ საკითხის წამოყენება შეიძლებოდა. სახელდობრ ეს ხაასტ ხომ იმავე ძირის სიტყვა არ არის, რომლისგან უნდა ნაწარმოები იყოს სამსკვალის ანუ ლურსმნის აღმნიშვნელი ქასტამ-ი? გვლდენშტედტის ჩანაწერით მდინარეს Fluss, ჩანსურად Dokonchi დოკონხი ანდა დოკონხი,—ქისტურად Dokachi დოკაჩი, ანდა დოჟაჩი და წოდებულ მარტივად Chi—ზი ეწოდებოდა (R. II, 510).

ორი პირველი სიტყვის ბოლო მარცვლი ზი, ცხადია, იგივეა, რაც წოდური სახელი ხი-ა. თანამედროვე ჩანსურადაც ზი წყალსაცა და მდინარესაც ნიშნავს (უსლ. ჩ. 221). გამოსარკვევი ამრიგად მხოლოდ პირველი ორი სიტყვის პირველი ნაწილია: დოკონ, ანუ დოჟონ და დოკა ანუ დოჟა. შესაძლებელია ეფიქრა ვისზე, რომ დოკონ ანუ დოჟონ ჩანსური სიტყვის წვიმის აღმნიშვნელი დოლუ-ს ნათ. ბრუნვის დოლუნუნ-ის ბოლო შეკვეცილი ფორმაა. მაგრამ ამაზე უფრო სწორე იქმნება, თუ დოლუ-ს მოხვლა და დენის აღმნიშვნელი ჰრ ზმნისაგან ნაწარმოები მიძლეობა მე-4 და 5 სქესკატ. ფორმად (1 სქ. კატ. ფორმა ოლუნ იქნება) დრლუნ. ე. ი. მომსვლელის ქართული მდინარე-ს სრული შესატყვისობად მივიჩნევდით. ამრიგად ჩანსური დოლონხი, სიტყვა-სიტყვით გადმოთარგმნილი, „მდინარე-წყალი“ იქმნება.

უეკველია, წვიმის თანამედროვე ჩანსური სახელი დოლუ-ც ასეთივე მიძლეობის ფორმა და იგიც თავდაპირველად მხოლოდ მომსვლელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ქართულად და სხვა ენებზეც ხომ ეხლაც ვამბობთ ხოლმე „წვიმა მოდის“, რუს. дожиль идет? მდინარის ქისტური სახელის დოჟაჩი-ს პირველი ნაწილი დოჟა უნდა დიდი-ს აღმნიშვნელი ჩანსური ოჯტუნ-ის აგრეთვე მე-4-5 სქესკატეგორიის ფორმის დოჯტუნ-ის ქისტური შესატყვისობა იყოს. სწორედ ზედსართავის ეს ფორმა იმიტომაც უნდა იყოს აქ ნახმარი, რომ წყლის სახელი ზი-სთან დუ-ე. ი. სწორედ ამ სქესკატეგორიის ფორმა იხმარება. მაშასადამე მდინარის ქისტური სახელი დოჟარი არსებითად დიდი წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა.

წყაროს აქუშურ სახელად გვლდენშტედტს აღნიშნული აქვს Hinitseh—ჰინიჰ (R. II 525); თანამედროვე ჰაკილურად-კი გინიძი ეწოდება. ამივე დროს გინი ჰაკილურად ზამთრის სახელია (ჰაკ. 421). ამის გამო საფიქრებელი ხდება, რომ წყაროს სახელი შესაძლებელია გინი-სა და ძ-საგან იყოს

შედგენილი. პირველი ამათგანი ცივის ცნების გამომხატველი ყოფილიყო, მეორე ძ- მაშინ წყლის ძველ სახელად უნდა გვეგულისხმა, რათა თანამედროვე ჰერკილურში წყალს ეწოდება შინ (ჰერ. ე. 466), ძი-კი მარილს ეწოდება (იქვე 339), ძაჟ კიდე წვიმას (იქვე). აქუშურადაც XVIII ს. წყლის სახელი Tschim კიშ და Schin შინ ყოფილა (R. II 523). მაშასადამე, წყაროს აქუშური სახელი პინიჟ ორნაწილადი სიტყვა ყოფილა და ცივის გამომხატველი გინი-სა და წყლის კიშ-ის პირველი თანხმოვნის შემცველი და ერთად, მთლიანად ცივი წყლის აღმნიშვნელი ყოფილა. ღრმას (tief) გამოსახატავად ჩაჩნებსა და ქისტებს, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, Kargunda ქარგუნდა უხმარიათ, წოვებს-კი Korkurum (P. II 511). თანამედროვე ჩაჩნურად ღრმა იქმნება ქორგუნს (ჩაჩნ. ე. 187), რომელშიც ო უნდა უკუტკევიით ასიმილაციით იყოს პირველადი ა-საგან გაჩენილი. მდ. არღუნის სახელი უნდა ჩაჩნური ქორგუნ-ის XVIII ს. სახელისაგან იყოს წარმოდგარი თავიკლური ქ-ს გაქრობით. ჩაჩნურად ქორგუნს ეხლაც ღრმასა ნიშნავს და ღრმა მდინარეს.—ქორგუნს ზი ეწოდება (ჩაჩნ. ე. 187 დი 221), მაგრამ XVIII ს. ა—ხმოვანა ფორმა ყოფილა და თურმე ქარგუნ-დად გამოითქმოლა (R. II 511)...

ზანაშინ-ს გარდა საქართველოში გეოგრაფიულ სახელად ზანა-ცა და ზანა-ნათ-ც გვხვდება. ზანა ზუგდიდის სანახებში სოფლის სახელიც არის (დიდი და პატარა ზანა არსებობს, 5-ვერს. რუკით გნ 59°45'—42°30') და მდინარი-საც. ზანაზ წყალი სენაკისა და ზუგდიდის სანახებში დის (5 ვერს. რ. გნ 59°45'—42°30'). სენაკის სანახებში ზანაშინ-ც არსებობდა (5 ვერს. რ. გნ 59°45'—42°15'). მაგრამ საქართველოსა და ამიერკავკასიის ოდინდელი მოსახლეობის ტომობრივი მიკუთვნილობის გამოსარკვევად ზემო აღნიშნულზე უფრო საყურადღებო ის გეოგრაფიული სახელებია, რომელთა მეორე ნაწილსაც ფსჟ. ფს და ფშ შეადგენს, როგორიცაა მაგ. მდინარის სახელები აფხაზეთში: ახგფს, ააფსჟ, ზგფსჟ, ლაშაფსჟ ერთი მხრით და გულრგფშ, ზეცრგფშ, ღარარგფშ, ღრგფშ, გაგრგფშ და რაფშ. ყველა ზემოთყვანილი სახელები იმ თვალსაზრისითა და იმიტომ არის საყურადღებო, რომ ამ ფს-სა და ფშ-ს მდინარის სახელში აბხა-ზურად ვერავითარი განმარტება ვერ მოეძებნება, სამაგიეროდ-კი ფსჟ ჩერქე-ზულად წყალს ნიშნავს, ფსუხუო-კი მდინარეს. ცხადია, რომ ეს გარემოება ამჟღავნებს ზემოჩამოთვლილი აფხაზეთის წყლების ფს-ბოლოკიდურიან სახე-ლების სახელმდებელთა ტომობრივს ვინაობას; ასეთი სახელების დარქმევა ჩერ-კეზებს ადვილთ. თუმცა ფშ კომპლექსი თანამედროვე ჩერქეზულს წყლის სა-ხელად აღარა აქვს, მაგრამ წინათ რომ ჰქონია, ეს იქითაგანაც ჩანს, რომ ქვი-შას, ლაშას ჩერქეზულად ეხლაც ფშასტა და ყაბარლოლად ფშაჟო ეწოდება (ლლჟ. რ.-ჩერკ. ლ. ლოპე. რ.-ყაბ, ლ.: нежа), რომელიც წყალს ნიშნავს. ეს გარემოებაც მდინარეების ფშ-ბოლოკიდურიანი სახელების სახელმდებელად იმავე ჩერქეზ-ყაბარლოლთა ტომებს გვეგულისხმებინებს. მაგრამ ამავე მასალის ანა-ლიზით აბხაზეთსა და სამეგრელოზე უფრო სამხრეთით მდებარე მიწაწყლის ძე-ლის-ძველი მოსახლეობის ტომობრივი ვინაობის გაგებაც ხერხდება. ამ თვალსაზ-რისით საყურადღებოა, რომ გურიის ერთ მდინარეთაგანსაც სუფხა ეწოდება. ამ სახელის ფსჟ ბოლოკიდური მკაფიოდ მეტყველებს და მის სადაურობასაც

ამელაენებს. ამასთანავე საყურადღებოა, რომ ამ მდინარის მარტო ბოლოკიდუ-
რი წყლის აღმნიშვნელი ფსა-კი არ ამელაენებს მის ადიღეურობას, არამედ
თვით ამ სახელის პირველი სუფ ნაწილიც: ყუბანის ერთ შემდინარეთაგანს,
რომელიც კავკასიის უღელტეხილის ჩრდილო ფერდობისაგან გამოდის და შატ-
სუტების მიწაწყალს აბაძეების თემისაგან საზღვრავს, სწორედ სუფ ეწოდება.
შათსუტები სუფსა და ალაფუშს შუა მდინარე ხეობებში ბინადრობდნენ (ლუღ-
ეს „Однѣмъ ханѣмъ“, а „О ханѣхъ, ханѣхъ, ханѣхъ и ханѣхъ“).

იოანე საბანისძის თხზულების ის ადგილი, სადაც აფხაზეთის სამ-
თავროს სამხრეთი საზღვარია აღნიშნული, დამახინჯებული ჩანს გადამწერ-
თაგან. იქ ნათქვამია: „საზღვარ მათდა არს ზღუაჲ იგი პონტოჲსაჲ... მისაზ-
ღვარდმდე ქალდიჲასა ტრაპეზუნტიჲ მუნ არს სოფელი იგი აფხარეჲასაჲ და
ნათსაჲს (მეორე ხელთნაწერში: ნათსეის) ნავთსადგური“-ო (წმშმე ჰაბოჲსი 19.
შენ. 1).

სოფელი აფხარეჲასაჲ აფსარის ხეობას უდრის. ფლ. არ რ ი ა ნ ე ს მოხ-
სენებითგან ვიცით, რომ მდ. აფსარი არქაბებს წყალზე 60 სტად. ყოფილა და-
შორებული (Peripl. § 8 (7), SC I, 219). ე. ი. ეხლანდელი ქანეთის თემში იყო.
ამასვე ადასტურებს იოანე საბანისძის სიტყვები მისი ქალდიასა და
ტრაპიზონის მოსაზღვრეობა, რომელნიც მდ. აფსარის ხეობის დასავლეთით
მდებარეობდნენ. „ნათსაჲ ნავთსადგურის სახელი გადამწერთაგან უნდა იყოს
დამახინჯებული. რაკი აფსარის მდინარის უახლოესი ადგილი აკამფსის ხეობა
და მდინარე იყო, რომელიც სანაოსნოდ (ναυπηγοεις) ითვლებოდა (იხ. ფლ.
არ რ ი ა ნ ე ს Perip. § 9, SC I, 219), ამიტომ იბადება საკითხი, ნათსაჲ ხომ
აკამფსაჲს დამახინჯებას არ წარმოადგენს?

თანამედროვე აფხაზეთის საზღვრებში მრავლად ჰხვდება აღმნიანს ისეთი
გეოგრაფიული სახელები, რომელთა მეორე ნაწილი მშაბაჲა. უსლ არ ს ჰქონ-
და აღნიშნული, რომ აშშაბა, რომელში ა ართრონია, ზოლო ყუარა ფუძე,
აფხაზურად მდინარის ქვეანარი რიყისა და ნაპირების სახელია. აფხაზეთში
ასეთი მდინარეების ქვიანი, ზოგჯერ რამდენიმე კილომეტრის სიგრძის მქონე-
ბელი რიყე ზღვის შესართავთან ყველა მდინარეებს აქვთ. ამ სიტყვის ძირი
ცნობილი არ არისო, აშშაბ აფხაზურად ზღვის რიყისა ჰქვინავს და სოხუმის
ადგილობრივი სახელი ბყუა-ც ალბათ ამავე ძირის სიტყვა უნდა იყოსო (Aнх.
яз. гл. 246). რაკი აყუარა-ს პირველი ხმოვანი ა ჩვეულებრივი აბხაზური არ-
თრონი არის და ფუძედ ყუარა-ა, რომელიც სწორედ ქვეანარის ცნების გამომ-
ხატველია, ამიტომ თუ მისი თვისტომის მოძებნა აფხაზურში შეუძლებელია,
ქართულის მკვლევარს მას შეადგომინებს. უეჭველია, რომ ყუარა უნდა ქართულ
ყორ-სთან იყოს დაკავშირებული. შოკრ ხომ „არს ქვით უკიროდ აღნაგები
ზღუდე, გინა კედელი,“ „უტალახოდ“ და „უკიროდ, ლიტონის ქვით ნაშენები“
(საბა, ლექს.: ზღუდე, ყორე). აბხაზურად ა-შშაბა ხელოვნურად უკირო-ტა-
ლახოდ აგებულს-კი არა, არამედ ბუნებრივად აშენებული გამორიყული ქვი-
საგან გაჩენილი მდინარის ერთგვარ ზღუდეს, ნაპირებს ჰქვინავს¹.

¹ აყუარა, ყუარა იხ. V. ს. ს. გვ. 246. შეად. ყარაჲ, კშაბა-ს რაჲში და თიანეთში,
ნათე რეჲაჲე—ყუარა-ს კომპოზიტიანი სახელები და მდ. აკამფსის—აყუა+ფსი? (ვახშ. 376 და
442).

დაკავშირებულია თუ არა ყუბარა-სთან ღელეს აფხაზური სახელი კუარა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მხოლოდ ეს სიტყვა აბხაზეთის მდინარეების არაერთი სახელის მეორე ნაწილად გვხვდება, მაგ. რაშყუარა, კაბზრდამიკვარა, ხენძკვარა, ჯუშპალკვარა, სეუაკვარა, მეზაჯვარა, მაშგმიკვარა, ქიაჩიკვარა, შცკვარა, ხეცკუარა და ღვრიკუარა. ამრიგად ასეთი სახელების სიხშირე აბხაზეთში და კუარას ცალკეულ სიტყვად არსებობა უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ ამისთანა სახელები აბხაზური გეოგრაფიული სახელებია. ამის შემდეგ ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ კვარა-ს სახით ეს გეოგრაფიული სახელი რაქშიცი არის დაცული, სადაც მდინარისაცა და ციხის სახელი იყო და არის ეხლაც (იხ. ვახუშტის გვ. 376 და 442).

ამაზე უფრო საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელი თიანეთშიც არის ორგან დაცული (იხ. 5 ეერსიანი რუკის ეხ 62—30—42—30). ამა-თუ-იმ მიწაწყლის მოსახლეობის, როგორც წინანდელი ტომობრივობისა, ისევე მისი ოდინდელი ფართობის გამოსარკვევად ერთი და იმავე გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არესაც აქვს მნიშვნელობა. რა თქმა უნდა, ამ გზით მოპოვებულ ცნობებს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება უცილობელი ღირებულება მიენიქოს. თუ იმ სახელის სადაურობა, რომელიც დიდ ფართობზე არა ერთხელ გვხვდება, დანამდვილებით ირკვევა. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული სახელი ფიჩორა, რომელიც შავი ზღვის სანაპირო ფართობზე ამ ჯამად უკვე სამ სხვა და სხვა ტომის მოსახლეობის ალაგას გვხვდება. ფიჩორა აბხაზეთშიც არსებობს, სახელდობრ სოხუმის მაზლობლად, სამეგრელოშიც, სენაკის მაზლობლად, არის ოტობაიას სამხრეთ-დასავლეთით მდებარე ადგილი, რომელსაც აგრეთვე ფიჩორა ეწოდება და გურიისშიც მოიპოვება მდ. ფიჩორა, რომელიც პალეასტომის ტბას ერთვის. ცხადია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელი ერთი და იმავე ხალხის მიერ უნდა იყოს დარქმეული.

ამრიგად ფიჩორა ან ერთი იმ ტომთაგანის ან აბხაზთა, ან მეგრელთა ან გურულ წინაპართაგან უნდა იყოს დარქმეული, ან შესაძლებელია იგი არც ერთს მათგანს არ ეკუთვნოდეს, არამედ რომელიმე სულ სხვა, წინათ მთელი ამ მიწაწყლის მფლობელი ტომის ნაშთიც აღმოჩნდეს. ამ საკითხის გამორკვევა შესაძლებელია მხოლოდ თვით ამ სახელის აგებულებისა და პირველადი მნიშვნელობის მიგნებით მოხერხდეს. ფიჩორა-ს-კი უკვე ისეთი დამხასიათებელი რა დაბოლოვება აქვს, რომელიც ქართულში და მეგრულში ბოლოსართად არ გვხვდება, სეანურსა და აბხაზურში-კი ამჟამადაც არსებობს და ამასთანავე, რაც უფრო საყურადღებოა, რა—ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები აბხაზეთში მრავლად მოიპოვება, სეანურში-კი მხოლოდ რამდენიმე, სულ რვა, მოგვეპოვება¹. აბხაზეთში კი 77 რა-ბოლოკიდურიანი საგეოგრაფიო სახელი არსებობს. ეს გარემოება ამნაირი სახელების სადაურობის საკითხის გადაწყვეტას გვიადვილებს: მათი სახელმდებელნი უეჭველია აბხაზთა ტომის წინაპრები

¹ სვანეთის რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელებია: მდ. ყოშარა (ჩეაბე და ჟაბე) მდ. მუხრა, მთავრ. ნაშკოდრა, მდ. გუზრა, მდ. ლახუშტერა, მდ. წოდრა, მდ. ხელრა და მთა ღვანდრა.

უნდა ყოფილიყვნენ. საყურადღებოა, რომ რამდენიმე რა-ბოლოკიდურიანი გეოგრ. სახელი სენაკის რაიონის ჩრდილო ნაწილშიც მოიპოვება (მთები მაარა და მუერა). მეტად საყურადღებოა რომ კანები ქ. ტრაპიზონს სულ სხვა სახელს უწოდებენ ტამტრა-ს, ან და ტრამტრა-ს (ქ. გ. 188). ეს სახელი თავის საერთო თავისებურობას გარდა, ბოლოკიდური რა-თიც იპყრობს უნებლიეთ ყურადღებას.

საყურადღებოა არგვეთის თემის ს. ბჟინევის სახელიც, რომელსაც ქართულად არავითარი განმარტება არ მოეძებნა, ჩერქეზულად-კი ბჟინჟ და ყაბარდოულად ბჟენჟუხუ ნიშნავს ნიორს (ლულ. და ლოპ. ლექსიკ.). ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან შედგება: ბჟინე ჩერქეზულად და ბჟენ ყაბარდოულად ზაზვის სახელია, ჟე და ზუჟუ ამივე ენებში თეთრის აღმნიშვნელი. ამრიგად ნიორის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები ზაზვის სახელისაგან ყოფილა ნაწარმოები და თავდაპირველად მისი სახელი თეთრი ზაზვის გამომხატველი ყოფილა. მაშასადამე ჩერქეზულად ნიორის აღმნიშვნელი ს. სახელი ბჟინევი საფიქრებელია ქართველებზე უწინარეს აქ ჩერქეზთა ტომის ოდინდელი სახელობის გამომქლავებელი ნაშთი უნდა იყოს. ეს სახელი ისეთივეა, როგორიცაა კახეთში დაცული გეოგრაფიულივე, მაგრამ უკვე მთლიანად ქართული სახელი სანიორე.

ამნიარადვე საყურადღებოა ს. გოსტიბეს და გოშტიბეს სახელები, რომელნიც დასავლეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოში მდებარეობენ. ვერავითარს განმარტებასა და გააზრიანებას ქართულად ამ სახელებს ვერ მოეძებნით, ჩერქეზულად-კი გუასტოლა (ლულ. რ. ჩერ. ლ.: cоcтa) და ყაბარდოულად უოზდლეჟ ნიშნავს ფიჭვს (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. 158). მაშასადამე, აქ ისეთივე გეოგრაფიული ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი გვექონია შერჩენილი, როგორც ქართული სოჭია შავი ზღვის სანაპიროზე, აბხაზეთში. საგულისხმოა, რომ ასეთი გეოგრაფიული სახელი თვით აღიღევთშიც არსებობს და ერთ ზეობათაგანს, რომელიც ყუბანს ერთვის სწორედ გოსტიგაჟა (რუს. რუკაზე გოსტუგაჟ) ეწოდება (იხ. ლულაგს Оныиъ востокъ: Черкесия 7).

აფხაზეთის მდინარეთა სახელებში გვხვდება სხა-ბოლოკიდურიანი, მაგ. ფსგრტსხა (ფსგრტხა უნდა ყოფილიყო თითქოს ისმის: ფსგრტსხა, ფსგრტ-სხა, კხა, თხა, მხმ)¹. ასეთ სახელების დაბოლოებას აბხაზური განმარტება არ მოეძებნება. ჩერქეზულად და ყაბარდოულად-კი თავს და სათავეს ნიშნავს. აბხაზეთშივე ზოგი ადგილების სახელები, როგორც მაგ. ობცხუა, მუგუ ძგრხუა, ჩუბურხუა და ბლაბურხუა მით იპყრობს ყურადღებას, რომ ყველა ზვა-ბოლოკიდურიანი წარმოების შთაბეჭდილებას ახდენს (ა-ხუჯ მთა. ბზიფ-ა-აჟუჯ). ასეთი ბრტყოლსართი და არც სიტყვა აბხაზურს არ უჩანს, ამიტომ მათი აბხაზურ გეოგრაფიულ სახელებად მიჩნევა არც შეიძლება. ჩერქეზულად-კი შხუო და ყაბარდოულად შხო ნიშნავს მსხვილსა და დილსა და ყოველთვის მართლაც სიტყვის ბოლოს ისმის ხოლმე და მასთან ერთად შერწყმული იხმარება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს გეოგრაფიული სახელებიც ჩერქეზული უნდა იყოს.

¹ ეს ადგილი დაწერილია სხვისი ხელით, ცალკე ფურცელზე (რედ.).

ქართულ საისტორიო ძეგლ ძეგლებში რომ გვხვდება **პართალი** და **პართალი** კახეთში მცხოვრები ტომისა და მყოფი თემის სახელი აგრეთვე ქართული ტომის სახელი არ უნდა ყოფილიყო. **პართალი** ვახუშტის დროს უკვე მხოლოდ გეოგრაფიული ტერმინია, რომ **პართალი** ელნიც იყვნენ მან ან ალარკი იყის ან ამის მოხსენება ავიწყდება. მის გეოგრაფიაში მარტო **პართალის მთა** და **პართალის ქვეყანა** დასახელებული. ბაზალეთის სოფლების სიაში ვახუშტის ციხის-ძირის შემდეგ, ს. **პართალი**ც აქვს დასახელებული (იხ. ბროსე გამ. გვ. 474).

პართალის მთა ბაზალეთის ჩრდილო საზღვარი ყოფილა ალექსის მთასთან ერთად, რომელიც დასავლეთის საზღვარი ყოფილა. **პართალის ქვეყანა** „ანანურის ზეით ერთვის არაგვს დასავლიდამ“ (გვრფა იქვე 220). მართალია საბა ფიქრობდა, რომ „**პართალი** სომხურია, ქართულად მრავალ მტკეველსა კაცსა ჰქვიან“-ო (ლექსიკ.), მაგრამ **ენა-პართალი** საძრახისი სახელია, აგენიანობის გამოხატველი. **პართალი**, ვითარცა ტომის სახელი უნდა **პართისა** და **თალისა**გან შედგენილი სახელი იყოს. **პართი** ისედაც ცნობილი ლეგური ტომის სახელია, **თალი**-კი ლენძურში დაცული **შენობიხა** (хѣтор) და ხკის აღმნიშვნელი **თალა**-ს (მრ. რ. თალბ: იხ. ლუნ. ე. 184) ხმოვან ჩამოცილებული ფორმა იყოს. ამ რიგად **პართალი** თავდაპირველად თემის სახელი უნდა ყოფილიყო. წინათ რომ **პართალი**, მარტო პატარა თემისა-კი არა, არამედ ცეცხლებით უფრო ფართო მიწაწყლის სახელი ყოფილა და მთელ კახეთსაც სწოდებოდა, ეს იმითაც მტკიცდება, რომ ანდიელები კახეთს ეხლაც **პორა**-ს უძახიან და **კახურ** დიდრქა ხარებს სწორედ **პართალ** უნსოლ-ს უწოდებენ (ნ. მარის Кавк. племя хазария 34) (ეგების ქალეთის სახელი ჩერქეზთა ტომის **ენა**-ების სახელთან იყოს დაკავშირებული?).

ისტორიულად ცნობილი საქართველოს მიწაწყლის ოდინდელი მოსახლეობის ტომობრივობის გამოსარკვევად წოვანთა საკითხსაც აქვს მნიშვნელობა. წოვას შესახებ ვახუშტს შემდეგი ცნობა მოეპოვება: „პანკისის გარდასწორ, კავკასის იქით არის წოვა, წოვას იქით გომეწარი და მას ქვეით ჩალმა და ჩალმიდამ გარდავალს გზა თორღას და ლოპოტის ქვეზედ... ამის ჩრდილოთ არს ფარსმანის თუშეთის ქვეი, რომელთა უძეს შორის კავკასიე... და გაჰყოფს ფარსმანსა და წოვა-გომეწარ- ჩალმართის ქვეთა ქისტ-ლლიღვიდამ წამოსული კავკასი, აღმოსავლეთ-ჩრდილოთ შუა-მდებარე... ხოლო სარწმუნოებითა და ენითა არიან ქართულითა... ხოლო რომელნი შინა არიან მჭარეთა ქისტთა და ლლიღვთა უწყიან უფროს ენანი მათნი, გარნა ფარსმანის ქვეისანი სარწმუნოებით და ენით შერეულნი არიან, ვითარცა ქისტნი“-ო. (გვრფა, ბროს. 328).

როგორც ვახუშტის ზემოთყვანილი სიტყვებითგან ირკვევა, წოვებს ის იმავე ქართველ თუშებად სთვლიდა, ოღონდ ფიქრობდა, რომ ქისტ-ლლიღვითან მეზობლობის გამო მათი ენაც ჰქონდათ შეთვისებული და ნარევეს ენას ლაპარაკობდნენ.

შიფნერმა და უსლარმა წოვური სამართლიანად სცნეს ჩანურისა და ქისტურის მონათესავედ და ლლიღურ ენათა ჯგუფს მიაკუთვნეს. არც ერთს მათგანს ფიქრად არ მოსვლია, რასაკვირველია, წოვური დამახინჯებულ

ჩაჩნურად მიეჩნია, თუმცა ორივემ კარგად იცოდა, თუ რამდენად დიდი გავლენა ჰქონდა ქართულს წოვეურზე, უმთავრესად მის სიტყვათა საგანძურზე.

წოვეურის ენობრივს რაობა-ნათესაობის შიფერისა და უსლარის აზრს ად. დიკრიცი იზიარებდა, მხოლოდ ის წოვებს თუშეთის ადგილობრივ ტომად-კი არა, არამედ გადმოსახლებულ და გაქრისტიანებულ ჩაჩნურ ტომად-სთელიდა¹. ამ საკითხთან დაკავშირებით უნდა გვიხსენოთ ქართველთა განმანათლებელის ცხოვრების მოკლე რეაქცია, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეში არის შეტანილი. იქ მოთხრობილია: ქრისტიანობის გასავრცელებლად ნინო „წარვიდა და დადგა წოხენს და მოუწოდა მთელთა: ქართალელთა, ფხოველთა და წილკანელთა“, რომ ახალი სარწმუნოება მიეღოთ, მაგრამ მათ უარი უთქვამთ (Опис. II, 716).

წოხენის სახელი შემდეგშიც გვხვდება: მცხეთის საკათალიკოზო უძრავი ქონებისა და სოფლების გამსაზღვრელს 1579 წ. ალექსანდრე კახთა მეფისაგან ბოძებულს წიგნში სხვა სოფლებს შორის დასახელებულია „წირადლი, ზატის წოხენა, ნოჯა და ნაჯიკეთი“. (სქს სიძვლნი I, 10).

ასეთი გეოგრაფიული სახელი დღევანდლამდისაც არის შერჩენილი დარუსულ 5-ეგორისანს გეოგრაფიულ რუკაზე, იორსა და არაგვს შუა ს. ს. ნოჯიკეთისა და ნოჯის ჩრდილოეთით მართლაც აღნიშნულია: „წობონო-მთა და ს. წობონა (იხ. გბ 62°30'—42°15')". ხოლო მდ. ლეხურაზეც ს. ზახორის სამხრეთით იქვე აღნიშნულია წუბენი (12°0'—42°15').

განა დასაჯერებელია, რომ ძველი წოხენის, ზატის-წოხენისა და სოფლების თანამედროვე სახელების წუბენი, წობონო და წობონო-მთას და თუშეთში მოსახლე ტომის სახელ წოვა-ს სახელების მსგავსების უარყოფა? რაკი მსგავსება ცხადია, შემთხვევითი ხომ არ იქნება ეს მსგავსება? ამიტომაც თავისდათავად იბადება აზრი, რომ ეს სახელები წოვათა ტომის ლეხურ-ქსნისა და არაგვი-იორის ხეობათა შორის მდებარე ფართობზე ოდინდელი სახლობისა და ბინადრობის მაჟწყებელი-გამომჟღავნებელი ნაშთი უნდა იყოს².

მაგრამ უეჭველია, არც საქართველოს მიწაწყლის ზემო აღნიშნული შუანაწილის ზოლი იყო ამ წოვათა ტომის თავდაპირველი ბინადრობის ადგილი. აქაც ისინი უნდა სხვაგანითგან იყვნენ მოსულნი. მათი უფრო ადრინდელი ბინადრობის მიწაწყლის მიგნებას ამ შემთხვევაშიც გეოგრაფიული სახელი გვშველის. უკვე სტრაბონს აქვს აღნიშნული, რომ მის დროს და უფრო ადრეც სომხებს ეპყრათ სხვათაშორის ერთი თემიც, რომელსაც სჰაჰენე ეწოდებოდა. ბერძნულად ამ თემის მეორე ნაწილს სოფანენე-ს ეძახდნენ, მისი სომხური სახელი-კი იყო შოჰიდ წოჰკ. ასურები ამავე ქვეყნის მცხოვრებთა სახელად ცოფანაფენს

¹ „Diese isower Thuschen sind ein eingewandter und christlich gewordener Tschetschenestanin“ (Einführung 5.)

² აკად. ნ. მაჩასაც აქვს აღნიშნული კავშირი წოხენისა და წოვას სახელებს შორის, მაგრამ იგი წორხანსაც, ერწოსაც, წორბისსაც, წუნარხაც ამასთანავე დაკავშირებულად სთელიდა და ამტკიცებდა. ამ ადგილების სახელმწიფოდ ტომს წორ-ი უნდა ჰქმედოდა და რომ წორ-და წოვ ერთიდაიყოფ, ერთი და იმავე ჩაჩნების ტომის სახელიაო. (იხ. Кавказские племенные названия и их местные параллели, 28—31, Петроград 1922 г.).

ხმარობდნენ. პროფ. ნ. აღონცს¹ სწორედ აქვს აღნიშნული, რომ სოფენეს-ანუ წოფენე-ს სახელი უდრის სომეხთა უწინარესი ხანის Supani-ს სახელწოდებას. მას ამასთანავე კარგად აქვს შემჩნეული, [რომ] ეს სუპანი და სომხ. წოფე აგებულებითაც-ი ერთი და იგივეა, რათგან ისევე, როგორც სომხური ბოლო-კიდური ძ. მრ. რ. ნიშანია, ძველი სუპანი-ს დაბოლოება ანი-ც იქ წინათ მობინადრე ერის ენის მრ. რ. ნიშანივით. რომელი ერის ენა უნდა ყოფილიყო და რა ენა უნდა ყოფილიყო სახელდობრ. ავტორს ნათქვამი არა აქვს (Армения в эпоху Юстиниана 40). რა თქმა უნდა, სუპანი და ისევე წოფანი ნაკლულევანი ტრანსლიტერაციანა, როგორიც ბერძნული სოქენე სომხური წოფ-ის. მაგრამ ამის თქმა მხოლოდ ამ სახელის პირველი ორი თანხმოვანის შესახებ შეიძლება, პირიქით ანი და ენი დაბოლოება ბერძნულს სომხურზე იმ მხრივ აქვს უკეთესად დაცული, რომ მრ. რ. თავდაპირველი ნიშანი შეცვლილი არ არის.

ამრიგად ამ ქვეყნისა და ერის სახელად წოფანი და წოფენი გვრჩება. საქმარისია ქართული წოფენი გავიხსენოთ, რომ წოფენი და წოფანი-ს ტომობრივ-გეოგრაფიული რაობის მასთან იგივეობის აზრმა გავგიჟღოს, რათგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ორი სხვადასხვა ტომის სრულებით მსგავს სახელთან გვეჩადეს საქმე. მაშასადამე, წოფენი, ანუ წოფანი ლეხურა-იორის შუამოქცეულ მიწაწყალზე დასახლებამდე მრავალი საუკუნით უწინარეს გაცილებით უფრო სამხრეთით, ტიგროსისა და მის შემდინარეების არეში ყოფილა დაბინაებული.

ვახუშტის საქ. გეოგრაფიაში აღნიშნული აქვს ფიფინეთი, ვითარცა ადგილისა და ფიფინეთის წყალი, როგორც მდინარის სახელი. ამჟამად რუკაზე ასეთი სახელები არ მოიპოვება, ვახუშტის ამ ადგილისა და წყლის გეოგრაფიული მდებარეობა ასე აქვს განსაზღვრული: „ხორანთა ზეით ალაზანს ერთვის წყალი ფიფინეთისა, გამოსდის იმასვე კავკასს, მოდის ფიფინეთამდე ჩრდილოდამ სამჯრით, მერმე აღმოსავლიდამ დასავლით, მერმე ჩრდილოდამ სამჯრიდ. ხოლო მთის ძირს არს ფიფინეთი, სადა დასხნა ე მეფემან ლევან ლეკნი, რათა უზიოდნ ზაფხულს კავკასიიდან ყინული. და იყო არჩილამდე ეგრეთ, შემდგომად იწოდა ქარი“-ო. (ბროსეს გამ. 306). როგორც ვახუშტის სიტყვებითგანაც ჩანს ფიფინეთისა და ფიფინეთის წყალის სახელები ლეკების იმ ხეობაში ლევან მეფისაგან დასახლებამდე ყოფილა. თვით ეს სახელი თავისი აგებულებით უპირველესად ბოლოკიდური ვთი-ც თავის ქართულობას ამელავნებს და ცხადყოფს, რომ ლეკების აქ ჩასახლებამდე აქ ხეობაში ქართული მოსახლეობა ყოფილა. მაგრამ ამ გეოგრაფიული სახელის პირველი ნაწილი გვამცნებს, რომ ვერც ეს ქართული მოსახლეობა ჩაითვლება ამ ადგილისა და წყლის პირველ სახელმდებლად.

მართალია ფიფინა საბას განმარტებით „ბრინჯის ფუშრუკის“ აღნიშვნელი ყოფილა (ლეკს.), მაგრამ ასეთი ცნების გამომხატველი სიტყვა გეოგრა-

¹ იხ. მისი Армения в эпоху Юстиниана გვ. 38—43, სადაც ყველა ცნობები მოღვაწილი ამ თემის შესახებ, მაგრამ სახელის სადაურობაზე გარკვევით არაფერს ამბობს.

4. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შეს. I

ფიული სახელისათვის გამოყენებული ვერ იქნებოდა. ჩვეულებრივ ან მცენარეულების, ან გეოფიზიკური მოყვანილობის, ან მოსახლეობის ამა-თუ-იმ ტომისა, თუ საგვარეულოსადმი მიკუთვნილობისა ანდა სამეურნეო, თუ სამხედრო დანიშნულების გამომხატველი სახელებია ხოლმე აღგილების სახელდების დროს გამოყენებული. ამას გარდა რ. ერისთავს ბოტანიკურ ლექსიკონში მოყვანილი აქვს ფიფი როგორც ნიჩვისა და ფითრის მეგრული სახელი. მაგრამ ასეთი სახელის მქონებული ადგილი არც სამეგრელოში ჩანს და ამიტომაც ფიფინეთის სახელის ამ სიტყვასთან დაკავშირებას დამაჯერებელი ძალა ეგონებ არ უნდა ჰქონოდა.

უფრო საფიქრებელია, რომ ფიფინეთის ძირითადი ნაწილი ფიფინ უნდა იყოს კერული პიპონი, რომელიც კერულად წიფელას ნიშნავს (იხ. კვ. ე. 517). ამრიგად ფიფინეთი თავდაპირველად წიფლნარის აღმნიშვნელი [უნდა] ყოფილიყო და ქართული გეოგრაფიული სახელების წითელგორის, წიფლავაკის, წიფლავანისხევის, წიფნარისა და სხვაც ბევრი ამნაირივე სახელწოდების შესატყვისობას უნდა წარმოადგენდეს. თუ ზემოგამოთქმული მოსაზრება სწორეა, მაშინ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ამ მიწაწყალს ქართველებზე წინათ ლეკების ერთი ტომთაგანი, ეტყობა კერული, უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე ქართველებზე აღრე და ლეკების ხელმოკრედ ჩამოსახლებაზე დიდი ხნით უწინარეს ეს ადგილი ლეკების მიწაწყალი ყოფილა. ამნაირივე თვალსაზრისით საყურადღებოა გეოგრაფიული სახელი ძეგამის, რომელიც კახეთის სამეფოშიც იყო და ესლაც საქართველოს აღმოს. მდებარე მეზობელი რესპუბლიკაშიც შერჩენილია, ამ სახელის მქონებული რკინის გზის სადგურიც არსებობს. არც ქართულად და არც მით უმეტეს თურქულად ამ გეოგრაფიულ სახელს არავითარი განმარტება არ მოეპოვება, ლეგურ ენათაგანს კერულში-კი ძილამ მოიპოვება და მაყვლის ბუჩქის სახელია (კვ. ე. 428). ამრიგად ძეგამი თავდაპირველად ლეგურ ენათა ჯგუფის მოსახლეობას უნდა ჰქონოდა და მისივე სახელდებულია ვითარცა მაყვლის ბუჩქებით მოფენილი მაყვლოვანი ადგილი.

გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არეს თვალსაზრისით სსყურადღებოა აგრეთვე, რომ ჯერ კიდევ VI ს. ქ. წ. მდ. 'ბუგსა და დნეპრს შუა კაილიპიდეების ზემოთ ბინადრობდა ტომი, რომელსაც ალაჰონე ჰრქმევია, ზოლო მით კარგა აღმოსავლეთით მდ. პანტიკაპის 14 დღის სავალის აღმოსავლეთით ყოფილა' მდინარე, რომელსაც სახელად გერაროს-ი სწოდებია.

ხოლო, როგორც სტრაბონისა და პტოლემეაფოსის აღწერილობებითგან ვიცით საქართველოშიც, სახელდობრ იბერიაში, იყო მდინარე, რომელსაც ალაჰონოზ-ი ეწოდებოდა და დღევანდლამდე ალაზანი ჰქვია, ალბანეთში კი ყოფილა მდინარე, რომელსაც აგრეთვე გერაროს-ი ჰრქმევია. ალბანეთში იყვნენ აგრეთვე ერთი თემის მკვიდრნი, რომელთაც ბერძნები გერაროს-ის (პტოლემეაფოსი I. V, cap. 8) ქართველ შერ-ებსა და მათ თემს შერეთს უწოდებდნენ. ზემოაღნიშნულზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ ჰენიოხები, როგორც ვიცით შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ სანაპიროზეც მაკრონების გვერდით იყვნენ და (არაიანე § 15) ჩრდილოეთ სანაპიროზეც, იმიერ-კავკასიაშიც ჯიქების მეზობლად (სტრაბონის

„С. lib. XI, c. 2, § 12) აწმარადღე კავკასიის შუა და აღმოსავლეთ ნაწილშიც იყვნენ. თუ ჩრდილოეთ კავკასიაში სინდების გვერდით სირაკ-ები (of Σιράκας „ჰოა სირაკეს“) ბინადროდნენ, ამიერ-კავკასიაშიც არსებობდა სირაკენე-დ შირაქ-ად წოდებული თემი, თუ კასპიის ზღვის დას. სანაპიროს არეში ცნობილი იყვნენ უტი-ები, ამიერ-კავკასიაშიც, იბერიის მეზობლად, აღმოსავლეთით არსებობდა თემი ოტენე-დ სახელდებული და ტომი უტიელნი. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ყაბარდოელები შავი ზღვის სანაპიროზე მობინადრე აბხაზებს აიბგა-ს უწოდებენ. მგერელებს-კი ტოლო-ს ეძახიან (ლულაგს Черкесия 9, შენ. 1), სახელს, რომელიც თოხელის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს. ლუნძები კუმუზ-ლეკებს „თუმალ“-ს უძახიან, ერთს—„თუმბა“-ს. მეორეს მხრით დამახასიათებელია, რომ ლუნძები ლუმუქელ ლეგებს თუმალ-ს ეძახიან. უკვე კლ პაროთსა აქვს აღნიშნული, რომ ლეკები ალანის სათავეების მიღამებში მცხოვრებ თუმებს „მოსსოზ“-ს (Mossok) უწოდებდნენ (V. !II, 353). ლეკები ქართველ თუმებს მოსოზს უწოდებენ. უსლარს სამართლიანად ჰქონდა აღნიშნული, რომ ეს გარემოება იმ შორეული წარსულის ნაშთი უნდა იყოს, როდესაც მოსოზი ქართველთა ზოგადი სახელი იყო (Древнейшие сказания о Кавказе: Сборник свед. о кавк. горцах X, გვ. 312).¹

ლუნძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობრლ-ალ“-ს უწოდებდნენ. ერთ მთიელს „ჰობრლაუ“-ი ჰქვია. —ხალხები სკვითების ტომად იყვნენ მიჩნეულნი ძველ ბერძნულ მწერლობაში. ისინი თუმცა შავი ზღვის სამხრეთ აღმოსავლეთის სანაპიროზე ბინადროდნენ, სკვითები-კი იმიერკავკასიაში, მაგრამ ესკილს კავკასიაზე სკვითთა აქვს მოთავსებული (როსტოვეცი CB 20 — 21), სოფოკლესთვისაც სკვითები კოლხეთის მოსაზღვრეა (იქვე, 21).

საქართველოს დასახლებული ადგილების სახელებში საყურადღებოა ბოლოკიდურ აანი-ანი სოფლების სახელები, როგორიცაა ქიზიყში და კახეთში ლუკანი, ოზანა, მირზანი, ტიბანი, ფანიანი, ჯუგანა, მაჩხანი, გურჯანი, შაშანი, მატანი, ბურღანი, არტოზანი, არტანი, ბარსიზანი, ახტანი.

განსაკუთრებული ყურადღებისა და განხილვის ღირსია ერთი დამახასიათებელი თვისება, რომელიც ალბანეთისა და დაღესტნის სატომო სახელებს ემჩნევათ. ამ სატომო სახელებს ბოლოში „ონ“ ახლავთ. რაკი ზემოთყვანილ შემთხვევებში მრავლობითის ცნება ნათლად არის გამოხატული, ამიტომ ბუნებრივად იბადება აზრი, აქ ხომ მრავლობითი რიცხვის „ონ“ ნიშანი არა გვაქვს, რომელიც, როგორც ცნობილია, ახალ სპარსულშიც არსებობს.

¹ რაკი წოვა-თუშნი (ტუსკოა) ჩაჩნების ანუ ნახჭურს ტომია, ლეკები კი მათ „მოსსოზ“-ს უწოდებდნენ, ამიტომ ეს სახელი „მოსსოზ“-ი ნახჭურს ტომის სახელადაც გამოდის და ჩვეულებრივ-კი ქართველთა ტომის, მესხების სახელად ჰიზმარებოდა. თოხელი, ან ტუბალი ტიბარებისა და იბერების წინაპარი ტომის სახელად იყო და არის მიჩნეული, მაგრამ ლუნძები კუმუზ-ლეკებს „თუმალ“ (მრ. რ. თუმბა) უძახიან, რაც იმავე თეზალის სახეა ცალკა. და იგივე ლუნძები ყველა მთიელებს, მათ შორის თავიანთ თავსაც „ჰობრლ-ალ“ (მრ. რ. ჰობრლაუ)-ს უწოდებდნენ, რაც თეზალის ფონეტიკური ცვლილებების (ჰეზალ-ჰიბერ) ერთი საფეხურის ფორმათაგანია. ამგვარად ერთი და იგივე სახელი აქვს ლეკთა ტომებსა და ქართველ ტომებს.

თავისდათავად იბადება აზრი, რომ ლათინურ *Lupenii*, *Lupones*, *Lepon*, —სომხურს *Լիქինე* „ლუინ-ქ“-სა და ლათინურსავე „Masageton“-ში „ონ“-და „ონ“ სუფიქსი „ან“-ის შესატყვისი მრავლობისავე აღმნიშვნელი სუფიქსი უნდა იყოს. რაკი „ან“ და „ონ“ სუფიქსების არსებობა უკვე რომაული მწერლობით არის დადასტურებული, ამიტომ მისი ახალ სპარსულ სუფიქსად მიიჩნევა, რასაკვირველია, არ შეიძლება.

ქართულში, როგორც ცნობილია, არსებობდა და ეხლაც არსებობს სუფიქსი „იანი“-ი და „ანი“-ი, რომელიც გვაროვნული სახელების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ასე ნაწარმოები გვაროვნული სახელებისაგან გეოგრაფიული სახელებიც მრავლად მოგვეპოვება, მაგ. თინიკანთ-კარი, მიდელანთ-კარი, ქენკიანთ-კარი, გურამიანთ-კარი, წინამძღვრიანთ-კარი.

საფიქრებელია, რომ ალბანეთისა და დაღესტნის ტომთა სახელებში და-ცული „ან“ და „ონ“ სუფიქსებიც მათი ფონეტიკური სახენაცავლებითურთ ამავე წარმოშობილობისა და თვისების სუფიქსები უნდა ყოფილიყვნენ.

აღსანიშნავია, რომ რომაულ რუკაზე ლუპონეს *Lupones*, ტომი, რომელსაც პლინიუს სეკუნდუსი *Lupenii*-სა და სომხები *Լիქինე*-ს უწოდებდნენ მტკვრის, სახელდობრ მტკვრის მიმდინარეობის ქვემო ნაწილის სამხრეთითა და კასპიის ზღვის დასავლეთით არიან მოთავსებულნი (იხ. რუკა) ე. ი. ალბანეთში, რაც საგვებით სწორეა. მტკვრის სამხრეთით, სად. ფილადო-ს (*Philado*) სამხრეთ-დასავლეთით და სად. უგუბრე-ს *Ugubre*-ს აღმოსავლეთით აღნიშნულია რომაულ რუკაზე ტომი *Hiroae* „ჰიროე“, რომლის შესახებაც მარკვარტს ნათქვამი აქვს, რომ ეგების ეს იმავე ტომის სახელი იყოს, რომელიც კავკასიონის ჩრდილოეთით *Chiroae*-ს სახელით ამავე რუკის სათანადო ადგილას (იხ. *Segm. X. 1*) იხსენიება (*Skizze 831*, შენ. 8). მდებარეობის მიხედვით უფრო საფიქრებელია, რომ აქ იგივე ტომი იგულისხმებოდეს, რომელსაც ძველ ქართულ საისტორიო წყაროებში „ჰერანი“ ეწოდებოდა და ბერძნულ მწერლობაში Γέρραι-ს სახელით იყო ცნობილი.

პროფ. ნ. ადონცის უტიელთა ტომის მოსახლეობის გარდანაცვლების ზთავარი საფეხურები კარგად აქვს გამოჩვენებული¹.

ი. მარკვარტს სტრაბონის *Σακασηνῶν* „საკასენე“-ს შესატყვისობის გამოსარკვევად აღნიშნული აქვს, რომ სტრაბონის აღწერილობისამებრ საკასენე მტკვრის მაზლობლად მდებარეობდა და ალბანეთს ეკვროდა. ეს ცნობა „შეკაშენ“-სა და ფაუსტოს ბიზანტიელის „შეკაშენ“-ს (5, 13 და II, 36) უდრის, რომელიც უტიში შედიოდაო. ამგვარად „საკასენე“ და „შეკაშენ“ ერთი და იმავე თემის სახელია. ამ ქვეყნის სახელი უკვე ერატოსთენეს სცოდნია. სტრაბონს წყაროდ ამ შემთხვევაში პოსეიდონიუსის თხზულება უნდა ჰქონოდა და მას აქვს აღნიშნული, რომ საკასენე საკების

¹ „Атропатена и побережья Каспийского моря издавна были населены многочисленными племенами пастушеского или кочевого образа жизни. Циря Тигрине многие из них, бродившие по Араксу, явились к нему на помощь против рихлян. Рядом с готами, кадусианами, амардами упоминаются оути: утия или уития, с которыми находятся в родстве“ (Н. Адонц 420).

ტომის ახალშენი იყო. ეს აზრი მარკვარტს ამ გეოგრაფიული სახელის, ზერძენ მწერლის მიერ შეთხზულ, უბრალო ეტიმოლოგიად მიაჩნია (J. Marquart, *Eranshr* 120—121 შენ. 3). ჰუბშმანიც საკასენეში საკების სახელისაგან წარმოებას არ ეთანხმება (*Armenische Grammatik* I 213. შენ. 1).

საკების ერთი ნაწილი სომხეთის გზით დასავლეთისაკენ გაემგზავრა და შავი ზღვის სანაპიროებში დასახლდა. საკების ერთი ნაწილი სომხეთში დამკვიდრდა ნაყოფიერ ქვეყანაში, რომელსაც საკასენე ეწოდა. ამ ბოლო დროს საკასენეს სახელსა და საკებს შორის რაიმე დამოკიდებულებას უარყოფენო, მაგრამ უსაფუძვლოდ, ამბობს ნ. აღონცი. ჯერ კიდევ დარიოზ კოდომანის [დროს] ალბანელთა და კალსიეგბ გვერდით ტომი *Σακασα* იხსენიება. ჰუბშმანის აზრი, რომ სომხურად *saka* უნდა „საკ“-ად დარჩენილიყო და „არა“ „შაკ“-ად გამხდარიყო, ნ. აღონცს იმით არ მიაჩნია უცილობელ მოსაზრებად, რომ „შაკ“ შეიძლება ალბანური ან უტიური გამოთქმის ნაყოფი იყოსო (*Армения* 420—421).

არლუნ-ი საჩანეთში არა ერთი მდინარის სახელია, მაგ.: არსებობს ჩანჯუ-არგუნ, შარო-არგუნ.

ზი-ბოლოკიდურიან მრავალ მდინარეების ჩანურ-ქისტურ სახელებს გარდა, საჩანეთში არა ერთი *ზოა*—ბოლოკიდურიანი წყლების სახელებიც გვხვდება, მაგ. მდ. ფორტანგის შემდინარეები: *აზზოა*, *ნეტზოა*, *თუნითზოა*, *დალისტნის* ლეგური ტომების მიწაწყალზე კიდევ გეოგრაფიულ სახელებს სხვანაირი თავისებურება ემჩნევა. უკვე ეს სახელები სხვა თემის ასეთივე სახელებისაგან განსხვავდება. ცხადია მერმინდელი თურქული საგეოგრაფიო სახელები ჩვენი მიზნისათვის, რასაკვირველია, ამჟამად საკირო არ არის და მხოლოდ ადგილობრივი სახელების დამახასიათებელ თავისებურების აღნუსხვას უნდა შევედგეთ. ზოგს გეოგრაფიულ სახელს *დალისტანში* მეორე ნაწილად *ბეთერი*-ი უჩანს, მაგ.: *მთა ცინალა-ბეთერი*, *მთა კულდაკალ-ბეთერი*, *მთა ომარ-ვახუნაუ-ბეთერი*, *მთა გაკო-შანი-ბეთერი*, *მთა ნაგოლ-ლჯსულ-ბეთერი*.

ისეთი გეოგრაფიული სახელებიც გვხვდება, რომელთა მეორე ნაწილს ბაკლი შეადგენს, მაგ.: *მთა კულდაკალ-ბაკლი*.

გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს *გოა* აქვს კიდურად, მაგ.: *მთა ბეერგოა*, *მთა ატარა-გოა*, *მთა ზაზი-გოა*, *მთა ნუხეჩებ-გოა*.

მთების სახელების ერთი ჯგუფის მეორე ნაწილი არის ხოლმე *მეერი*. მაგ.: *სუაბი-მეერი*, *კილდერ-მეერი*, *კორკენუ-მეერი*, *შუგუ-მეერი*, *სეზე-მეერი*, *როგ-დო-მეერი*.

თუმცა ორ (მრ. რ. ორალ) ლუნძურად ეხლა *თხრილსა* ნიშნავს (ლუნძ. ენ. 142), მაგრამ ლუნძეთის გეოგრაფიული სახელებითგან ჩანს, რომ წინათ ზევისა და ღელეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგალითად საყურადღებოა, რომ ლუნძეთის მთივარი მდინარის *კოასუ*-ს ბევრ შემდინარეს სახელი *ორ*—ბოლოკიდურიანია, მაგ.: *თიანა-ორ*, *ანუ კანა-ორ*, *გოხლ-ორ*, *ჯოოხ-ორ*, *კულა-ორ*, *ცემა-ორ*, *ხვან-ორ*, *ორია-ორ*. *დალისტნის* სამხრეთით მომდინარე ზოგს წყალსაც *ორ*-ბოლოკიდურიანი სახელი აქვს, მაგ.: *კაბალის წყლის შემდინარეს ღარა-სალდა-ორ* ეწოდება, არსებობს *ანწალ-ორ* და *ლაგოდეს-ორ-ი*.

მდინარე-ხევეების ორ-ბოლოკიდურიანი სახელების არსებობა დალისტანის ფართობზე უფრო საყურადღებო გარემოებად გვეჩვენება თუ კახეთ-ჰერეთის მდინარის ორის სახელსაც ვავისხვებით: აზრი ორ-ისა და იორ-ის სახელების იგივეობაზე თავისდათავად იბადება. საყურადღებოა, რომ პატარა შემდინარეების ზოგი სახელი საჩაჩხეთში ჟო-და ჩუ-ბოლოკიდურიანია, მაგ. მდ. ფორ-ტანგის შემდინარეები შალაფი არღუნის შემდინარეს ხეობათა სახელი: ვეგი-ჩუ, კიოხის შემდინარეების ხეობანი: კიი-ჩუ, ზაჩი-ჩუ, ჩარდ-ჩუ, ბუგი-ჩუ.

უკვე ის გარემოება, რომ ძველ ქართულში დიდი და მცირე ალაზანის სახელები არსებობდა, რომელთაგან მეორე სათავითა და დიდ მანძილზე პირველისაგან სრულებით დამოუკიდებელი მდინარე იყო და თავისი საკუთარი სახელიც იორი ჰქონდა, ალაზანის სახელის ოდინდელს ზოგადს მნიშვნელობას ამჟღავნებს. ამ რიგად ალაზანი საფიქრებელია წინათ ზოგადად მდინარის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგში ჩანს ჯერ ორი პარალელური მიმდინარეობის მქონეებელი ზემოდასახელებული წყლების, ხოლო შემდეგ უკვე საკუთრივ მარტო ერთად-ერთილა მდინარის სახელად ქცეული. ზემოვამოთქმული მოსაზრება, რომ სრულ კემშარიტებად მისაჩვენებელი გახდეს. უნდა თვით ამ სახელს ალაზან-ში ან მთლიანად, ან ნაწილობრივ მაინც მდინარის ან და წყლის, გინდ სასმელის ოდინდელი აღმნიშვნელობის რაიმე კვალი მაინც ჩანდეს. ადიღურს, ჩერქეზულ-ყაბარდოულს ენოვან ჯგუფს ეს სიტყვა მარტო სასმელის მნიშვნელობით-კი არა აქვს დატული, არამედ წყაროს. წყლის სახელებადაც მოეპოვება. უკვე აკ. კლაპროთ-მა განმარტა, რომ ჩრდილო კავკასიის განთქმული ვეძას სახელი ნარზანი წარმოდგარია ნართზან-ისაგან და ორი ცალკეული ნაწილისაგან ნართ-ისა და ზან-ისაგან არის შემდგარი. ზან სასმელს, წყაროსა ნიშნავს, ხოლო ნართ ადიღეველთა წარმართული პანთეონის გმირების სახელია.

საკმარისია ამის შემდეგ ჩვენი ანალიზის საგნად კვლავ ალაზანი ვაქციოთ, რომ მდინარის ამ სახელის აგებულების ორნაწილეობის ექვი თავისდათავად აღგვეძრას: საფიქრებელია, რომ იგიც ალა-სა და ზანისაგან იყოს შემდგარი და, რაკი ბუნებრივია, რომ ზანი აქაც სასმელის, წყაროს და წყლის აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ, ამიტომ, ნართ-ის მსგავსად ალა ეგების ამ წყლის ან განკუთვნილობის ან კუთვნილების გამოძღვლებელი იყოს.

გეოგრაფიული სახელების ორ ჯგუფს დალისტანში ბოლოკიდურად ზი, ახ, ოხ, იხ, უხ მოეპოვება, მაგ., კუანზი, ზარახი, კახი, შაპიხ, მთა ცინკიხ, ხუნზახ, კახი-კალახ, ჩარახ, ხინდახ, ახვახ, ტლახ, ამოატლახ, რუკლახ, ტლახ, ბოთლიხ, ციხალ-ბოთლახ, მორახ, ჩოხ, ხეტოხ, მდ. რუტლუხ-ხეანუხ. ანუ ინუხ, გინუხ, მთა ურუხ-ნუხ, მუსრუხ, ანწუხ, ნეტლუხ-დუხ, მურუხ, ლუშუქ. გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ნაწილად კოლო აქვს, რომელიც ცალკეულ სახელადაც გვხვდება, მაგ. ორთა-კოლო, გოხა-კოლო, თად-კოლო, კოლო-ხარა-დერიკ, კოლო, ღართ-კოლო, გოზლო-კოლო, ზარი-კოლო, გოროტ-კოლო, ზოლა-კოლო, ჩოლა-კოლო, ნუხუტლ-კოლო, ოლო-კოლო, გარა-კოლო, მდ. კოლოროსოლო, კოლო, გენი-კოლო. საუბულისხმოა, რომ ერთ-მთას ტოლო-კორო ეწოდება (არის ინხო-კორო-იც). კოლრ, ანუ კოლრ ლუნძურად ყუთო-ის ნიშნავს (ლუნ. ე. 114).

დალისტნის გეოგრაფიული სახელების ერთ ჯგუფს ბოლოკიდურად ტა აქეს, მაგ.: მეთლენტა, ტლარაბა, აშილნტა, ტასუნტა, ინკოალიტა, ორო-ტა, ტეკიტა, გამაშტა, წალკიტა, კარაბა, ტოკიტა, შოტოტა, ზანაბა, ხოდოტა, გინტა, ტალაროტა, სანარტა, ტანოტა მრავალ გეოგრაფიულ სახელს დალისტანში ბოლოკიდურ მარცვლად და აქეს, მაგ.: შოდროტა, ზახადა, ობო-და, ცადა, ტლმენდადა, ხუშდადა, ყუანადა, სუშადა, გონოდა, დარადა, ანგედა, კოროდა, მურადა, კუიდა, ხოჩადა, მაჩადა, ოროდა, მთა ობო-და, რუგელადა, სამოდა, ბაცადა, მთა ბეკოდა, მთა ბაკ-კარადა, ცულადა, ხაჩადა, ტავოდა, ხარადა, კარადა, კალადა, მაზადა, ტამშუდა, სინიდა, ნიტ-ლიდა, ბეუუდა, მთა მიტლნდა, გოგოდა, აოდა, გაბზუდა, ნახადა, გინდა, ტლმზადა, შილადა, ტლანადა, ჩოროდა, მთა შეკოდა. გეოგრაფიული სახე-ლების სხვა ჯგუფს ბოლოკიდურად ტხლს ან ტყლს ან და ტკლს მოეპოვე-ბა, მაგ. მთა რახვადლიტლს, ვაგატლს, ცილიტლს, ჩიტლს, კილატლს, მთა და დაბა ზეტლს, ქელი როცოტლს.

დალისტნის მიწაწყლის სახელების ერთ ჯგუფს კიდევ მეორე ნაწილად ღირალი-ი ახლავს; მაგ. ზილოდირალს, გარდასავალი არტხლადირილს.

ჩრდილოეთისა და ჰამიერ-კავკასიის გეოგრაფიული სახელების თავისებუ-ლებისა და დამახასიათებელი თვისებების ცოდნა საშუალებას გვაძლევს ხალ-ღურ წარწერებში აღბეჭდილი გეოგრაფიული სახელების თავდაპირველ სახელ-მდებრეთა ტომობრივი ვინაობასაც მივაგნოთ.

იქ მოხსენებული სახელების ორი დიდი ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება: ერთს ჯგუფს ბოლოკიდურ მარცვლად ახი, ეხი, უხი ან და ხა აქეს, როგორც, მაგ. ერიახი, იგანეხი, კუმუხი, ვიტირუხი, ველიკუხი, არგუხი, დიაუხი, — ში-შირჩხა, ხალციდიხა, კულხა, ზაბახა.

მეორე ჯგუფს ბოლოკიდურად ანი, იანი, უნი და აინი, მოეპოვება. მაგ., იგანი, ალკანი, ალზირანი, აბილიანი, კურიანი, ეტიუნი, მაკალტუნი, მელა-აინი, ზამაინი, ელაინი, უშედლაინი, ტურიანი.

გეოგრაფიული სახელების ანალიზით ზემომოპოვებული დაკვირვება მგო-ნია სრული სიცხადით უნდა ამგლავნებდეს, რომ ხალღურ წარწერებში მოხსე-ნებული ადგილების სახელების დამრკმევი შესაძლებელია მხოლოდ ქართულ-შარმატული ტომები ყოფილიყვნენ, რათგან ასეთი ბოლოკიდურიანი გეოგრა-ფიული სახელები დღევანდლამდე მხოლოდ მათ მოეპოვებათ და მარტო მათი ენით შეიძლება ამ ბოლოკიდურების მნიშვნელობის გაგება.

ფრ. ბილაბელი ამტკიცებს, რომ ხეთების ექსპანსია დასვლეთით ეგავს აღწევდა, ხოლო აღმოსავლეთით ხურთა ქვეყანაში, მერმინდელს სომხეთში, არასდროს ეფერატის ზემო ნაწილს მაინცდამაინც ძალიან შორს არ გასცილებია. შუპირალიუძას გაბედული შეტევა იშუშა-ზე, ალ-შე-სა მიტრანი-ზე მათი სამფლობელოს გაფართოების უკიდურესი საზ-ღვარი იყო და ეტყობა, რომ აღმოსავლეთის ამ ადგილების დამორჩი-ლება ყოველთვის სათუო ყოვილა. სად იყო ჩრდილო აღმოსავლეთით კიძბატ-ნა და ზემო ქვეყანა-ში საზღვარი ჯერ ვერ ირკვევა. ხეთების ხელიაუფლე-ბის არეს საზღვარი ყველაზე კარგად სამხრეთით არის ცნობილი ეგავსა და ეფერატს შუაო. ხოლო, იყო აუ არა დასავლეთს მცირე აზიაში ერთიანი ხე-

თების მოსახლეობა, ამის გამოკვეთა მომავალი კვლევებიდან ამოცანას შეადგენს. გეოგრაფიული სახელების ანალიზი მაინც გეარწმუნებს, რომ ოდესღაც ადგილობრივი დასავლეთ მცირეაზიის შვიდრი ერთენოვანი მოსახლეობა ხეთების მიწაწყლის ფართობის დიდ არეზე უნდა ყოფილიყო, რასაც -ს(ს)ოს და -ანდა ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელების არსებობა ცხადყოფს (G. Vorderasiens 281, § 71).

-ანდა, -ანტა — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები უძველესი ხანის ლერსული დამწერლობის ძეგლებში მცირე აზიის მიწაწყალზე ბევრია ცნობილი, რომელთაგან ბილაბელს შემდეგი აქვს მოყვანილი: „Allanda (Hitt. Texts Brit. Mus. II, 1, 13), Arianda, Pūrandā (in Arzawa), Buruḫhanda, Lānda (KBo. 1, 1. Rs. 50, I, 4. Kol. IV, 35), Maraḫhanda (-Maraḫḫantijaš), Maḫḫhanta (KBo. III, 1. Kol. I, 10; Kol. III, 31), Sijanta, Taḫhanta (in der Nähe des Flusses Kumiḫnaḫaš), Taitanda (Hitt. Texts Brit. Mus. II, 1, 13), Tappaḫhanda, Uistauwanda (KBo. III, 6, Kol. II, 26), Wajanawanda (-Oinoanda), Ziplanda-Zippalanda (aus den Forrerschen Aufsätzen); ferner Jjalanda, Millawanda (Milawata).“

-შაშ (ბერძნულად — Ἰσῆς) — ბოლოკიდურიანი სახელებითგან იმავე მეცნიერის ჩამოთვლილი აქვს: „Adḫuliḫaš (KBo. V, 6, Rs. 1, 2), Apāḫaš, Aripāḫaš (KBo. III, 4, Rs. IV, 37; IV, 4, Kol. IV, 4 im Lande Azzi), Piḫaš (KBo. III, 1, Kol. III, 26), Pitaḫḫaš (KBo. IV, 10, Vs. 16 u. ö. VI, 41, Kol. I, 32), Pitaḫḫaš (KBo. III, 5, Kol. I, 4), Daddaḫaš, Harruwaš(?)aš, Hattuḫaš, Jahriḫaš = Jjāhriḫaš (KBo. IV, 4. Kol. III, 29, 40), 'Nennaḫaš (KBo. VI, 28, Kol. I, 7), Wargāḫaš, Zaparaḫḫaš (G. Vorderasiens 281). ბილაბელს აღნიშნული აქვს ის გარემოება, რომ -შაშ — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები ხეთების სამფლობელოს მთელ ფართობზე გვხვდება, -ანდა, ანუ -ანტა — ბოლოკიდურიანი გეოგრაფიული სახელები კი იქ არ ჩანს, ჯერჯერობით მაინც (G. Vorderasiens 281).

უკვე Kretschmer-მა აღნიშნა, რომ ძველ ბერძნულში სახელების მთელი ჯგუფია, რომელთაც „ინთ“ სუფიქსი აქვთ, ამავე გერმანელმა მეცნიერმა და შემდეგში სხვებმაც ამ სუფიქსის უცხოურობა სცნეს: ყველანი დარწმუნებული არიან, რომ ეს ფორმანტი არც ბერძნულია და საერთოდ არც ინდოევროპულია. მაგრამ მისი სადაურობა აქამდე გამოურკვეველი დარჩა. ერთი მნიშვნელოვანი გარემოება მაინც უკვე გამოურკვეველია, სახელდობრ, რომ ის ენა, რომლითგანაც ძველ ბერძნულს ეს „ინთ“-სუფიქსიანი სიტყვები შეუთვისებია, მცირე აზიაში მცხოვრები ერის ენა უნდა ყოფილიყო.

ძველ ქართულში არსებობდა სუფიქსი „ედ“ და „ად“-ი, რომლებიც ეხლაც იხმარება, თუმცა წინადადებთან შედარებით გაცილებით უფრო ნაკლებად. ეს „ედ“ სუფიქსი მქონებლობის გამოხატულებაა, ად“-ი კი ამისთანავე დანიშნულებისა, მაგ. კუთხედი — კარედი, მაგ. კარედი ხატი, ე. ი. რომელიც ორად ან სამკარად არის გაკეთებული და იკეცება და იხურება, — მუხლედი, მაგ. ლერწამზე ითქმის და სხვ., — თვალედი ხატი, ან სხვა ნივთი ძვირფასი თვლებით შემკული, — თვალადი ე. ი. თვალად კარგი შესახედავი, გამოსაჩენი, ტანადი, — ხელადა (ხელში დასაქირი კურკელი), — გულადი (მამაცი გულის პატრონი) და სხვაც არა ერთი.

ამის შესატყვისად ქანურში „ლო“ ან „ილო“ ფორმანტი იხმარება: მაგ. „ქაილო“, „ხაშილო“ (იხ. ქანური გ. 63 § 185).

მეგრულში მოქმედებითი მიმღეობის ფორმები „შა“ თავსართითა და „და“ ან „ჯა“ ბოლოსართით არის ნაწარმოები, მაგ. „შა-ჩაჰინ-და“, ან „შა-ჩაჰინ-ჯა“ მკებნავი (მ. გ. გვ. 094, § 105, 5).

მეორე მხრით არის „შა“ თავსართითა და „მეჯი“ ბოლოსართით ნაწარმოები მოქმედებითი მიმღეობის ფორმებიც, ზოგჯერ უთავსართოდ მხოლოდ ბოლოსართიანი ფორმებიც იხმარება, მაგ. „შა-ჩა-მეჯი“ არსებული, მყოფი, „გი-შა-ჩა-მეჯი“ მდგომარე, „ლუ-ჩა-მეჯი“ მძინარე (მ. გ. გვ. 094, § 105, 3).

ეს „მეჯი“ ბოლოსართი აგრეთვე „ო“ თავსართიან წარმოებაშიც გვხვდება, მაგ. „ო-ჩა-მეჯი“ სამყოფელო, თავშესაფარი, — „მულარენჯი“ (— „მულ-ორენჯი“) საცხოვრებელი (მ. გ. გვ. 096, § 105, C, 2). მეგრულში „ხჰმანა“ ჯდომა ზმნისაგან ნაწარმოებია მიმღეობა: „შახჰმეჯი“ მჯდომარე, „ნახჰმეჯი“ ნაჯდომი, „ოხჰმეჯი“ საჯდომი (მ. გ. 408). იბადება საკითხი ბერძნული ნასესხები სიტყვების „ინთ“—ი ბოლოსართი ხომ იგივე ინდ, ინჯ ბოლოსართი არ არის?

მ. ხორენელს იბერიელნი, აბჯდენოსის ცნობის თანახმად, ნაბუქოდ-ნოსორ მეფისაგან თავიანთ პირვანდელ სამშობლოთგან ამიერკავკასიაში გადმოსახლებულად მიაჩნდა. პროფ. გრ. ხალათიანცმა აღნიშნა, რომ ეს ცნობა სომეხთა ისტორიკოსს უშუალოდ აბჯდენოსიოთგან-კი არა, არამედ ექსეტიკოს კესარიელის ქრონოგრაფიოთგან, სახელდობრ მისი სომხური თარგმანიოთგან, უნდა ჰქონდეს ამოღებულიო (Арм. эпос в Истории Армении Моисея Хореняского, 52).

მ. ხორენელის მხრე მოყვანილი აბჯდენოსის ცნობა მოიპოვება ევსეების ექსარიელის თხზულებაში „Προπαρτασιας βασιλεως“ „პროპარასიკე ევანგელიკე“ ე. ი. „სახარებისადმი წინამომზადება“-ში, რომელშიაც ნათქვამია: „Εὐριον δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀβιδηῖον περὶ Ἀστυριῶν γράφει περὶ τοῦ Νεβουχιδονόσορ τῆς αὐτῆς Μεγαμέδωνος δὲ φησὶ Νεβουχιδονόσορ Ἡρακλέους ἀλκιμῶτερον γέγοντα ἐπὶ τῇ Ἀσίῃ καὶ Ἰβηρίῃ σφρατίζεσθαι τὰς δὲ χερσὶν αὐτοῦ ἀνδρῶν εἰς τὴν δειξίαν τοῦ Ἰβηρῆος καὶ αὐτῶν“ (IX, 41, 1—ლათიშვე SC I, 664—665) „აბჯდენოსის ასსირიელთა შესახებ ნაწერში ნაბუქოდონოსორზე შემდეგი ვიპოვე: იხლო მეგასთენე ამბობს, რომ ნაბუქოდონოსორმა, პერკულესზე უძლიერესმა, ლიბჯასა და იბერიაში გაილაშქრა. ხოლო დაიმორჩილა და ხელთ იგდო რა ისინი, ნაწილი მათგანი პონტოს ზღვის მარჯვენა მხარეზე (ე. ი. პონტოს აღმოსავლეთით) დაასახლა-ო. ევსეები კესარიელის თხზულების ამ აღდგოლითგან ჩანს, რომ ცნობა იბერიელთა ნაბუქოდონოსორისაგან გადმოსახლების შესახებ პირადად აბჯდენოსის-კი არ ეუთვნის, არამედ მეგასთენეს. ამგვარად ეს ცნობა ქ. წ. III ს.-ის დროისა უოფილა. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ იბერიელნი უკვე ამაზე დიდი ხნით უწინარეს უნდა ამიერ-კავკასიაში ეიგულისხმოდ და კერძოდ შავი ზღვის აღმოსავლეთის სანაპიროს მახლობლად. მეგასთენეს ცნობა ამტკიცებს, რომ იბერთა პოლიტიკური ჰეგემონია III ს. უწინარეს უნდა დაწყებულიყო. მესამე საუკუნის ბერძენთა ამ ისტორიკოსის აზრით იბერთა კავკასიაში დასახლება თითქმის VI ს.

პირველ ნახევარში უნდა მომხდარიყო. გამოსარკვევია თუ რომელ ქვეყანას გულისხმობდა მეგასტენე იბერიელთა პირვანდელ სამშობლოდ.

ლიბჯა აფრიკაში მდებარეობდა ეგვიპტის დასავლეთით და ნაბუქოდონოსოსი მართლაც ეგვიპტეში ძლევამოსილი ლაშქრობა მოუწყვია. უეჭველია სამხრეთითვე უნდა ვიგულისხმოთ იმერიელთა წინანდელი მიწაწყალიც, მაგრამ, სად ეგულებოდა იგი მეგასტენეს, ძნელი სათქმელია. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ რაკი ქართველ ტომთა უკანასკნელი ტალღა VII ს. ქ. წ. დაძრულა, საეპეოა, რომ ნაბუქოდონოსოსს VI ს. იბერიელთა ამიერკავკასიაში გადმოსახლება შესძლებოდა. ამიტომაც ეგების მეგასტენეს ამ ცნობაში იბერიელთაგან თავიანთი წინანდელი ბინადრობის ადგილის მონაცვლების მიზეზის გამოსარკვევად შეთხზულს თეორიასთან გვეჯონდეს საქმე, ვიდრე ეხოვრების სინამდვილას ანარეკლთან.

ზემოაღნიშნული გარემოების გამო დასახული მიზნის მისაღწევად და საკითხების გადასაწყვეტად უნდა იმის გამოარკვევა ვცადოთ, თუ როდის უნდა იყვნენ სკოლოტ-შარომატთა ტომ-ერები ქედს იქით გადასულ-დაბინავებულნი ამის გამოარკვევისათვის შესაძლებელია ერთი ხალხური გადმოცემა იყოს გამოყენებული, რომელიც უკვე ჰეროდოტეს ჰქონია გაგონილი და ჩაუწერია და სწორად ამ თქმულების განხილვას უნდა შევუდგეთ.

ჰეროდოტე ს აღნიშნული აქვს, რომ სკოლოტ-ები, რომელთაც ბერძნები სკვთებს ეძახდნენ, თავიანთ ერს სხვა ყველა ხალხებზე უფრო ახალგაზრდა ახალხალად სთვლიდნენ [და] თავიანთ წინაპრად და მამამთავრად ტარგიტას სთვლიდნენ. მათი გარდმოცემით ეს ტარგიტა ღვთაებრივი თვისების არსება უნდა ყოფილიყო. ჰეროდოტეს სიტყვით სკვთებს ტარგიტად დიოსა და მდ. ბორჯს-თენის ასულის შვილად მიაჩნდათ, მაგრამ ბერძენთა ისტორიკოსი უმატებს, ჩემის აზრით შეცდომითაო.

მათ სამი ძე მისცემიათო: ლიოქსაჲ, აპოქსაჲ და მესამე და უმცროსი კოლიქსაჲ (Κολίξαι-ς). ამ სამი ძმის მამის ტარგიტას მეფობის ხანა, სკვითებს, ანუ სკოლოტებს ქრონოლოგიურად ასე ჰქონიათ განსაზღვრული: დარიოზ მეფის ჩვენ წინააღმდეგ გამოლაშქრებამდე ათასი წლის წინად ყოფილაო (Lib. IV, cap. 5 და 7). სკოლოტების ამ გარდმოცემას თუ დავეყრდნობით და დარიოზ მეფის ამ ხალხის წინააღმდეგ გალაშქრების წელიწადს, 513 წ. (იხ. Ferd. Justi, Geschichte Irans: Grundriss der iran. Philologie, II Band., გვ. 440--443) თუ მივიღებთ სკოლოტების ისტორიის დასაწყისი ხანის გამოსაანგარიშებლად, გამოვა, რომ სკოლოტები საისტორიო ასპარეზზე 1513 წ. უნდა გაჩენილიყვნენ ქ. წ., რაც, თუ ეს თარიღი ოდნავად მაინც სინამდვილეს უახლოვდება, სკოლოტებს სრულებით ისეთ ახალ ხალხად არ ჰხდის, როგორც მათ წარმოდგენილი ჰქონდათ.

სკოლოტების ჩრდილოეთ კავკასიაში დასახლების ხანის ზემომოყვანილ-განსაზღვრას ნივთიერი კულტურის ის საფეხურიც კარგად უდგება, რომელიც სკოლოტ-შარომატული ტომ-ერებს უძველეს ხანაში ჰქონიათ. ჰეროდოტესაგან ჩაწერილ სკოლოტურ გარდმოცემა-თქმულებაში მათი წინაპრების მამამთავრების ზეითიდან ჩამოვარდნილი სამივე ნივთი ოქროსია, თვით ისეთიც, როგორიც სახენელია. ცნობილია სკვითურ-შარომატული ძველი სამარხე-

ბის საგანძურებში ოკროს ნივთების განმაცვიფრებელი სიუხვე. რკინა იქ არა ჩანს. ეს გარემოება განსაკუთრებით არის საყურადღებო.

ძნელი დასაჯერებელია, რომ ამ ტომებს რკინა არ გამოეყენებინათ, ეს ლითონი და მისი დამუშავება, რომ იმ ქვეყანაში, საითგანაც ისინი იყვნენ წამოსულნი, იქ ხანაში უკვე ცნობილი ყოფილიყო. ეს მოსაზრება გვაფიქრებინებს, რომ შარომატული ტომები ქედს იჭით უნდა რკინის აღმოჩენამდე იყვნენ გადასულ-დასახლებულნი. ბოლო უკვე გამორკვეულია, რომ რკინის ლითონის არსებობის დასაწყისი ხანა ეგვიპტის და ხეთას მეფეების მიწერმოწერით სკამიოდ კარგად არის უკვე გამორკვეული და XIV ს. მიეკუთვნება ქ. წ. ამისდა მიხედვით, მაშასადამე, უნდა დავასკვნათ, რომ სკოლოტ-შარომატები ამაზე უწინარეს ხანაში უნდა იყვნენ ჩრდილოეთში გადასახლებულები.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატიანეში ნათქვამია: „პირველ ოდეს ალექსანდრე მეფემან ნათესავნი იგი ლოთის შვილთანი წარიქცინა და შეჲაღნა იგიინი კედარს მას ქყნასა, იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი, მსხდომარენი მდინარესა ზედა მტკუარსა მიხუეით ოთხ ქალაქად და დაბნები მათი“ (Опшс. II, 708).

ამ ცნობაში ნახმარი სიტყვა აქლადარის მნიშვნელობა საბ-ას 119, ფსალმუნის დამოწმებით, განმარტებული აქვს: „ბნელი საქმუნავი“-ს აღმნიშვნელი არისო (ლექსკ.). მაგრამ ეს განმარტება რომ მცდარია თვით მატიანის ცნობის შინაარსითგანაც ჩანს, რათგან აქ კედარი იმ ქვეყნის სახელი გამოდის, სადაც ვითომც ლოთის ნათესავნი ალექსანდრე მეფეს შეუღდენია და რომელშიც ბუნთურქთა ტომი დაჰხედრია. ამავე ძეგლის მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ამ კედარ ქვეყანად მტკვრის აუზის ის ნაწილი იგულისხმებოდა, რომელშიც ქალაქები სარკინე-ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაჲ მდებარეობდა, ანუ: ზემო ქართლი ანუ მესხეთი და შიდა ქართლი.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ის ა გ ა ნ დამოწმებული ფსალმუნის 119, -ითგან სრულე-ბით არა ჩანს, რომ კედარი „ბნელი საქმუნავი“-ს აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყოს. როგორც ბერძნული, ისევე ლათინური და სომხური თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა გეოგრაფიულ სახელად აქვთ მიჩნეული. იქ სწერია: *οἱμο: ὡς ἡ παροικία μου ἐμαχαρσινῶ, ἡδεσθηῖσά μετὰ τῶν σαρκαμάδων Κυρῶν* (CNIX₃), — „Heumih, quia incolastas meus prolongatus est: habitavi cum habitantibus Cedar“, — „*საქ ქარა იქ ცხო ხეცარ სიქ ოსანცხოთიქ ქარსა ქარ, ცხასცეც სი 'ი ქარსა სიყარო (ძიქს' § 5)*. ქართულადაც ასევეა ნათქვამი: „ვად მე რაშეთუ განმიგრძდა მე მწირობა ჩემი და დავიმკვიდრე მე საყოფელთა თანა კედარისათა“-ო (რით, 5).

კედარი, რომ მართლაც გეოგრაფიული სახელია, ეს ფსალმუნის ამ ადგილის ებრაული დედნითგანაც ჩანს, ისე, რომ ბერძნული, ლათინური, სომხური და ქართული თარგმანების ავტორებს ეს სიტყვა სწორედ გადმოუთარგმნიათ, ამავე მუხლისა და წინადადების პირველი ნაწილის შინაარსი-კი მთლად სწორედ ვერ გაუგიათ. მაგრამ სანამ ამის განხილვას შევუდგებოდეთ, ჯერ კედარის რაობა უნდა გამოვარკვიოთ. Socin-ის სიტყვით, კედარ ასურეთ-არაბეთის უდაბნოს უბინადრო, მაგრამ მნიშვნელოვანი ტომი იყო. მისი აზრით ეს ტომი-

არაბთა ეროვნებისა იყო, რაც შესაქმნეთა წიგნში შეტანილი (25₁₃) ცნობითაც მტკიცდება. მისი ისმავლისაგან შთამომავლობის შესახებ ამ ადგილას ნათქვამია: „ესე სახელნი ძეთა ისმავლისათნი, სახელებისაგებ ნათესავთა მისთასა: პირშო ისმავლისი ნებეთ და კიდარ და აბდილ და მასსან და [და]მასკან და ილუმა და მასი და ქორდად და თიმან და იეცურ და ნაფეს და კედმან“. მაგრამ ამ ტომის სახელი კედარი კიდეც ბევრგან სხვაგანაც იხსენიება: ესაიას 21₁₆—და 42₁₁, იეზეკიელის 27₁₁, იერემიას 49₂₈—და ქება-ქებათაჲს 1₅-შიო. იერემიას ცნობაში შესაძლებელია კედარი ზოგადად არაბთა უბინადრო ტომების მნიშვნელობით იყოს ნახმარიო (H. Guthe-ს Bibelwört.: Kedar). ებრაულად ნათქვამია: „ეჲმ მე, რომ ემწირობ მოსოხთან, ემკვიდრობ კარებსა თანა კედარი-ხათა“ (Psal. CXIX 5).

ამნაირად ებრაული ტექსტიდან ცხადი ხდება, რომ კედარი სწორედ მოსოხის ე. ი. მესხთა ქვეყნის ერთი ადგილთაგანის სახელი ყოფილა, მაშასადამე, ქართველთა ამ ტომის მიწაწყალს შეადგენდა. ძნელი გადასაწყვეტია, ჰქონდა თუ არა „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ შემატანიეს ამ ცნობისათვის რაიმე ძველი ქართული წყარო, როდესაც „კედარსა მას ქუეყანასა“ თავის მკითხველს საქართველოს გარკვეულ ადგილად უსახელებდა და აცნობდა. თუ ამისათვის მას ქართ. წყარო არ ჰქონდა და ფსალმუნის საბასაგანაც დამოწმებულ მუხლს ემყარებოდა, მაშინ მას ან ებრაული დედანი, ან ებრაულითგან ნათარგმნი ქართული ტექსტი უნდა ჰქონოდა, რათგან სხვა თარგმანებში, როგორც დავრწმუნდით, ეს ადგილი მცდარად არის ნათარგმნი, მოსოხის სახელი არ მოიპოვება. საგულისხმოა, რომ კედარი ქუეყანა შემატანიეს ეგულებოდა ოძრ-ხითგან მოყოლებული სარკინე-ქალაქამდე გადაქიმულ მტკვრის ხეობის არედ. ისტორიულ ხანაში ასეთი სახელი, არსებული წყაროებისდა მიხედვით ამ მიწა-წყალს არ ჰქმევია, მაგრამ კავკასიონის სანახებში დაცული იყო XVIII ს-ის დამლევამდე კუდარო-დ წოდებული ადგილის სახელი. ვახუშტის სიტყვით ჯეჯორის მდინარის „ზეით მოსახლენი არიან ოგსნი და უვენახო, უზილო, ვითარცა ხხვანი მთის ადგილნი, უწოდებენ ამას კუდაროს“-აო. „ამავე მეცნიერს აღნიშნული აქვს, რომ „გარდავალს აქილამ (ე. ი. წონითგან) და კუდაროდამ გზა ქრცხინეალის კეობასა ზედა, დბანს ზედა, ქართლში.“ ყოფილა ადგილი, რომელსაც კუდაროს ჩახამაღნი ჰქმევია სახელად: „ჯეჯორის მდინარე... გამოსდის კედელას კავკასსა და დის კუდაროს ჩასავლის კარგა ქვეითამდე“ (გვრფა 378).

ძლეულს ჯეობის „მდინარის სათავილამ გარდავალს გზა კედელის კავკასსა ზედა კუდაროს და რაქას და ქართლს“-აო (გვრფა 444—446).

ამ ცნობებისდა თანახმად კუდაროდ უნდა ჯეჯორას ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მიწაწყალი ვიგულისხმოდ წედისის აღმოსავლეთით მოყოლებული ჩასავლამდე და უფრო აღმოსავლეთით ჩასავლისა და ჯეჯორას ჩრდილოეთით.

2. მზე

გვლდენშტედტის სიტყვით მზეს (Sonne) ორსავე აბხაზურში Mara მარა-პრკმევია სახელად (R II, 533).

ყაბარდოულად-კი მზეს მაშინვე Digga დიღა სწოდებია (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს მზის სახელად ა-შრა და მრაკჟ აქვს (უსლ., მარ.-დონდ.), ჩერქეზულად ტოგოგო თუ ტოგოლო ეწოდება (ლვლ.), ხოლო ყაბარდოულად ღგლაჟქვიან (ლოპ.).

მზის სახელად ჩაჩნებს აქვთ მალხ, რომლის ნათ. ბრ. არის მეღზინნ, მიც. მალხანა, მოკმ. მალხუშ, მრ. რ. მეღზიშ (ჩაჩ. ე. 194). ალსანიშნავია, რომ მასთან ზუ (მზ.) და დუ (მრ. რ.) სქესკატეგორიად იხმარება (იქვე). ქისტურადაც მალხ ჰქვიან და იმავე სქესკატეგორიისაა (ზ. მალსაგოვი, Имя существа грам. 180).

წოვეურად მზის სახელი ოდნავ განსხვავებულია და შათხ ეწოდება. მასთანაც ზ სქესკატ. ხმარობენ (შიფ. 148). მზის (Sonne) სახელად გვლდენშტედტს ლენძურისათვის Boak ბოაკ, კარულისათვის და ანწუხურისა Baxk ბაჰკ და დიდოურისათვის Buk ბუჰ აქვს აღნიშნული. (R II, 517).

თანამედროვე ლენძურში მზეს ეწოდება ბაჰ, მრ. რ. ბაჰალ (ლუნ. ე. 48), დიდოურად-კი მართლაც ზუჟ, ყაფურურად ზოჟ და ხეარშულად ზეჟ (ანდი-დიდ. მის. 110), უდურად-კი მზეს ეძახიან ზელ-ს (ალ. 165). მზეს (Sonne) გვლდენშტედტით, ლუშქურად Barch ბარხ, აკუშურად-კი Beri ბერი პრკმევია (R II, 525).

თანამედროვე ლუმეჟურს საკმაოდ კარგად დაუცავს მზის წინანდელი სახელი და ეხლაც ბარლ-ს უწოდებს. საგულისხმოა, რომ ამ სიტყვასთან ზ სქესკატ. ნიშანი იხმარება და რომ მზის სახელის მრ. რ. ფორმა ზურლილ უკვე უ-ხმოვანაა.

მზის არქული სახელი ბარჯ (ბერჯენ: არკ. ე. 133) ძველ ლუმეჟურთან უფრო ახლოა, ვიდრე თანამედროვესთან, რომელსაც უკანასკნელი თანხმოვანი გამეღერებული აქვს. საყურადღებოა, რომ არკ. ბარჯ-იც მესამე სქესკატეგორიის სიტყვად ითვლება (არკ. ე. 133).

აკუშურის მონათესავე ჰერკილურს მზის ძველი სახელის მხოლოდ პირველი ზ თანხმოვანი უჩანს შენაცვლებული და, წინანდელი ბარ[ჰ]-ის მაგიერ, ეხლა უკვე გარჰრ-ია (ჰერკ. ე. 300).

მზეს ჯეკურად ვურალ-ს ეძახიან (ალულ. ე. 165), ხოლო ბუდუხურად ვირალ-სა (ალულ. ე. 165) და წახურულად ჟირგლ-ს (წახ. ე. 143). ეს სიტყვაც წახურულში მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (იქვე). რუთულურადაც მზეს ვირგლ ეწოდება, მაგრამ მისი ნათ. ბრ. უკვე ვირგლ-ია. აქაც ეს სახელი მესამე სქესკატეგორიას ეკუთვნის (რუთ. ე. 127).

შემდეგ საყურადღებოა აღლულურის მზის სახელი რად, რომლის ნათ. ბრ. იქნება რადუნ (ალ. ე. 139). ასეთივე სიტყვა მხოლოდ კარულსა აქვს კიდევ ამ მნათობისათვის და კარულის მზის სახელიც რად-ია, რომელსაც სხვა ბრუნებად აქვს რაჟლინი, რაჟლინა და რაჟლარ (კვრ. ე. 536) და თაბასარანული

კიდევ ხმარობს რელ-ს, რომლის დანარჩენი ბრუნებია რელინ და რელარ (თაბაზ. ე. 203). მხოლოდ მზის ანდიურ სახელად აქვს გვლდენშტედტს Mit'li შიტხლოი აღნიშნული (R II, 525) და ესლაც ანდიელნი მზეს მართლაც ასევე უწოდებენ (ანდ. ე. 141). ამასთანავე ლოდობერულად, ახვახურად და ტინდა-ლურადაც მზეს ასევე შიტხლოი ჰქვია (ანდ.-დიდ. მას. 110).

კარატელები მზეს უკვე შითხლოე-ს ეძახიან, კამალალურად-კი შიტხლოე-ს უწოდებ (ანდ.-დიდ. მას. 110).

დასასრულ მზის ბოთლიხური სახელია მიჰი (იქვე) და მარტო ხინალუ-ლურსა აქვს მზისათვის სრულებით განსხვავებულ გონკს სახელი (ალულ. ე. 165).

ჰ. დღე და ღამე

დღეს სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით Misch მიშ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Mischtsche მიშჩე ჰრქმე-ვია (R II, 533).

მაგრამ დღეს, ამ დღეს სამხ.-დას. Jechba აეხბა¹ და ჩრდილო-აღმოსავ-ლურად Wachta აუხა ყოფილა (იქვე). თანამედროვე აფხაზური დღის სახელად ა-მეშ და მეშქ-ს ხმარობს (უსლ. დონდ.), ჩერკეზული კიდევ მაჰქ-ს (ლვლ.). მაგრამ დღეს აბხაზურად იქნება ააჰა (უსლ.) აეხა (მარ.-დონდ.), რომელ-შიც აა ანუ აე ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელის ნაშთი უნდა იყოს¹, ხოლო ზაა. ანუ ზა უკვე დღის გამომხატველი გამოდის. გამონათქვამის დღეს ჩერკეზ. ნაჰქ-ს (ლვლ.) არც ჩერკეზულსა და არც სხვა ენის დღის სახელთან საერთო არა უჩანს რა.

დღის ყაბარდოულ სახელად ძველად Machua მახუა ყოფილა (R II, 533), მაგრამ გამონათქვამი დღეს თურმე Noba ნობა იქნებოდა (იქვე), თანამედროვე ყაბარდოულში დღისათვის სახელად შაზო-ა, დღეს-კი ესლაც ნოზე იქნება მარ-თლაც (ლოპ.).

დღის სახელად ჩაჩნებს აქვთ დე, რომლის ნათ. ბრ. დინინ, მიკ. დიენა, მოქ. დიენუჲ, მრ. რ. დიენუოშ იქნება. დღის ამ სახელთან დუ სქს. კატ. იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 170).

თუმცა წოვურადაც დღეს ასევე დე ეწოდება, მაგრ. ნათ. ბრ. იქნება დენა, დღე-ღამეს ჰქვია დეზუისა (შიფ. 137). გვლდენშტედტით დღეს ლუნ-ძურად Dschoka ჯოჟა და დიდოურად Dschekul ჯეჟულ უწოდებდნენ, ანწუ-ხელებსა და ქარელებს-კი დღის სახელად Ko ყო ჰქონიათ (R II 517). თანა-მედროვე ლუნძურშიც დღეს ძველი ქარულის მსგავსად ყო ეწოდება (ლუნძ. ე. 152) და ჯ ბგერა არც-კი მოეპოვება, მაგრამ რომ ჯოჟა არც მოგონილი უნდა იყოს და არც შეიძლება წარმოადგენდეს, ამას დღეს გამონათქვამის თანა-მედროვე ლუნძური ფორმა ჯაჟა-ც (ლუნ. ე. 80) კარგად ამჟღავნებს. ახვახუ-რად-კი ეს დღის სახელიც-კია (ანდ.-დიდ. მას. 92). დიდოურს დღის თანამედ-

¹ უსლარკი ამბობს, ამ აა-ს მნიშვნელობა ვერ ამიხსნიაო (იქვე).

როვე სახელად ძველი, გვლენშტედტის ჩანაწერში აღბეჭდილს ჯეჟლ-ის მაგირ, აქეს ლუიდი, რომლის მრ. რ. ლუიდიბი-ა, ხოლო ყაფუქრის—ჟოდო (ანდ.-ლიდ. მას. 92).

ალულურ დღის სახელი არის ალ (ალულ. ე. 123), კვრული აოლ (კვრ. ე. 451), თაბასარანული-კი აილ, რომლის ნათ. ბრ. აელან-ია მრ. რიცხ. აელარ (თაბ. ე. 179). ასევე რუთულურსა და წახურულშიც: აილ-დღეა, დღისით რუთულურად იქნება აილა (რუთ. ე. 147 და წახ. ე. 170). არკულად დღეს ეწოდება უკვე იჭ, რომლის ნათ. ბრ. იქნება იჭლინ (არკ. ე. 153). უღურად დღის სახელია ღი, ღენ-ახ. (უღ. ე. 16).

თანამედროვე წახურულს დღის აღსანიშნავად აქვს აილ, რომლის მრ. რ. აილბჟა-ეს სიტყვა მე-4 სქესკატ. ითვლება (წახ. ე. 170). როგორც ღმერთის წახურული სახელის ანალიზთან დაკავშირებით მოყვანილი მსჯელობით ირკვევს, დღის სახელად წახურულს წინათ ღე ჰქონია. დღის რუთულური სახელი არის აილ, ხოლო დღისით იქნება აილა (რუთ. ე. 147), მაგრამ დღეს რუთულურად უკვე ღილა-ა (იქვე 132). რაკი ღა თანდებულა და ზე-სა ნიშნავს, ამიტომ დღის გამომხატველი ამ გამონათქვამში ღი გამოდის. დღეს კვრულად ეწოდება აოლ (კურ. ე. 451). უღურად დღეს ეწოდება ღი, მაგრამ ნათ. ბრ. ფორმაში ღენა-ში, დღის სახელს უკვე ღე გამოხატავს (უღ. ე. 14).

დღის ანდიური და ლუმუქური ძველი სახელები ლეგური სხვა ენების სახელებისაგან განსხვავებული ყოფილა: გვლენშტედტით ანდიურად Bu ბუ სწოდებია, ხოლო ლუმუქურად Kini ყინი (R II, 525). ხოლო ეხლაც დღეს ლუმუქურად ისევე ყინი ჰქვიან, როგორც XVIII ს. მეორე ნახევარში ჰრქმევია (ლუმ. ე. 338) და გამონათქვამიც ამ დღეს იქნება ჰაყენუ (იქვე 273).

რუნაურა, რომ თანამედროვე ანდიურს დღის სახელად ბუ-კი არა, არამედ ზუბუ აქვს, რომლის ნათ. ბრ. ზუბუტყლთა¹, მრ. რ. ზუბოდულ, ზუბულ, ნათ. ბრ. ზუბოდატყლთა (ანდ. ე. 124) მაგრამ „ამ დღეს“ იქნება უკვე შეტხლალ, დღისით-კი—ტხლალ (იქვე 166) (შეად. ანდ.-ლიდ. ზიფუ-ს ფურის სახელს, მზე ვითარცა მდებარ. სქ.).

ანდიურის მსგავსად, კარატულად, ტინდალურად და ხვარზულადაც დღის სახელად ზებუ-ა, ყუანაღურად ზედ-ს უწოდებენ, ბოთლიხურად და ლოდობერულად-კი ზიბუ ჰქვიან (ანდ.-ლიდ. მას. 92). მაგრამ საგულისხმოა, რომ დღეს ლუმუქურად გვლენშტედტის დროს Dechta დეხტა ყოფილა და შუადღე (Mittag) Achten ახთენ, ანდიურად-კი დღეს თურმე ითქმოდა Shetal შეტალ, ხოლო შუადღე T'lal ტლალ იყო (R II, 525).

დეხტა არის თუ არა თანამედროვე ლუმუქურში, ვერ გამოვარკვევ, სამაგიეროდ მოიპოვება მართლაც ახტაჰნ, რომელიც სწორედ შუადღისას ნიშნავს (ლუმ. ე. 244).

ამგვარადვე საყურადღებოა, რომ თუ დღის სახელად ანდიურს ზუბუ აქვს, სამაგიეროდ დღეს ანდიურად ეხლაც ძველებურად შეტხლალ და დღისით აგრეთვე თხლალ (ანდ. ე. 166) ეწოდება. აქუშურად „დღეს“ გვლენშტედტის

¹ ტყლთა ანდიურში ნათ. ბრ. ბოლოსართია.

დროს ყოფილა Isberi (R II, 525). თანამედროვე ჰერკილურს ამავე ცნების გამოსახატავად აქვს ომ ვარჰი (ჰერ. ე. 301), რომელიც ჰიშ ვარჰი-საგან არის წარმოდგარი და ამ დღეს ნიშნავს.

ღამე (Nacht) ძველად აბხაზურად სამხრეთ-დასავლურად Wak ჟაჱ, ჩრდილო-აღმოსავლურად Wakla ჟაჱლა ყოფილა (R II, 533), ყაბარდოულად-კი ღამეს სულ სხვა ძირის სიტყვა Shesch ვეშ ჰრქმევია (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს ღამის სახელად აქვს აწჷხ, ხოლო ღამით იქნება წჷხლდ (უსლ. დანონდ.). მაგრამ ამავე ცნების გამოსახატავად აჯგლა-საც ხმარობენ, ისევე, როგორც ამაღმ იქნება აჯგ (უსლ.). ორსავე უკანასკნელს გამონათქვამში ააძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს, ღამეს-კი ჯა გამოხატავს. თანამედროვე ჩერქეზულს ღამის სახელად ჩეშე აქვს, ღამით-კი იქნება ჩეშე და ჩეშოგე (ლვლ.).

ღამის ყაბარდოული სახელი ამ ერთი საუკუნის განმავლობაში არ შეცვლილა და ისევ ისე ვესხ-ს ხმარობენ (ლოპ.). რთულნი ღამეს უკვე ჟუშ-ს უწოდებენ და ამავე სახელს ხმარობენ სალამოსთისაც (რუთ. ე. 128). თვით სიტყვა მეოთხე სქესკატეგორიისად ითვლება (იქვე). აღულურად ღამეს ეწოდება გჯშ (ალ. ე. 156). თაბასარანულად ღამის სახელად არის აიშში (თაბ. ე. 180), ხოლო კერულად—აიჰ (კურ. ე. 451). დასასრულ ღამეს უღურად შაუ ეწოდება (უდ. ე. 14). არქული ღამის სახელი ევაშა არის, ხოლო, „ღამით“ იქნება ევაშამის, სალამოთი-კი ევაშამინ (არკ. ე. 143). ღამეს ჩაჩნები ბუნიის-მეძიან. მისი ნათ. ბრ. იქნება ბუნისინი, შიკ. ბუნისინა, მოკ. ბუისინეშ, მრ. რ. ბუნისინიშ (ჩაჩ. ე. 162). ამ რიგად, სახ. ბრ.-ის გარდა სხვა ყველა ბრუნებში ამ სიტყვის ფუძედ ბუნისინ-ია. საყურადღებოა, რომ ღამის ამ სახელთან ორსავე რიცხვში ჩაჩნები აჟ-ს ხმარობენ (იქვე).

წოვურად-კი ღამეს ბუისუ-ს უწოდებენ. ისინიც ამ სიტყვისთან ა სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ხოლმე (შიფ. 146). ღამეს სახელად, გვლდენშტედტის ცნობით, ლუნძებს, კარელებსა და ანწუხელებს Surdo სურდო ჰრქმევია (R II, 517) და ეხლაც ლუნძურად ასევე სოორდ-ს ეძახიან. მაგრამ მისი ნათ. ბრ. იქნება უკვე სოორდლ და მრ. რ. სოორდლ (ლუნ. ე. 183). ღამის დიღოურ სახელად გვლდენშტედტს აწერილი აქვს Gidod გილოდ (R II, 517), მაგრამ თანამედროვე დიღოურად ღამეს სულ სხვაიარი სახელი, ნეშირაუ, ეწოდება (ანდ.-დიდ.-მას. 102). ამის მსგავსი სახელი ნიშე აქვს ღამის-თვის ყაფუჩურსაც (იქვე).

ღამეს (Nacht) გვლდენშტედტის დროს ლუმუქურად Chu ხუ, ანდიურად Ret'lo რეტხლო და აქუშურად Dukke დუჟჟე სწოდებია (R II 525). მართლაც თანამედროვე ლუმუქურსაც ღამის სახელად ხსაჟ აქვს (ლუმ. ე. 278). ანდიელებიც ღამეს და ხაღამოსაც სწორედ ასევე რეტხლო-ს უწოდებენ (ანდ.-დიდ. მას. 88). ანდიური რეტხლო-ს მსგავსად, ლოდობერულს, კარატულსა, ახვახურს, ტინდალურსა და ხუარშულსაც ღამის აღსანიშნავად რეტხლო აქვს. ბოდობერულსა და ყუანდურს-კი რეპა (ანდ.-დიდ. მას. 102).

აქუშურის მონათესავე ჰერკილურსაც XVIII ს. მსგავსად დუღი მოეპოვება ღამის აღსანიშნავად. (ჰერკ. ე. 331). მზე ამოდის თანამედროვე აბხაზურად იქნება აშრა გვლუგატ,—მზე ჩადის კიდეც აშრა თაშიიუგატ, ხოლო მზე ანათებს—შრა აქრლაუგატ (უსლ. 233—234).

საგულისხმოა მზის მოძრაობის გამომხატველი ჩანსური გამონათქვამები. მზე ანათებს იქნება მალს ჯიწუთ (ჩაჩ. ე. 194), რომელშიც ზმნა ჯაჟარ-ისაგან არის ზედშესრული ნაწარმოები. ჯაჟარ-კი 2 უღელ., რომლის აწმყო სულ-ჯოჟუ, მოთხ. ღრ. ჯეჟინა არის, ცქერას, მჯერას, ჯეჟტას ნიშნავს. 1. უღელ-კი სწორედ ჯიეჟარია და მრავალგზისობის გამომხატველია. ამრიგად, რომ გამოიხატოს მზე ანათებს-ო ჩანსურად ითქმის მზე იჟეიტეჟაო.

მზე ამოდის ჩანსურად ითქმის მალს ჯიწ-ტუ (ჩაჩ. ე. 194). უსლარის განმარტებით ეს გამონათქვამი ნამდვილად ნიშნავს „მზე ეცემა“, „ერთყმევა“-ო (იქვე), ე. ი. ზმნა ჯიწტარ-ისაგან ნაწარმოებდალ მიაჩნია.

წოვეურად მზის აღმოსვლას და აღმოსავლეთს ეწოდება მათხ ბატხლინ (შიფ. 148).

მზე ჩადის ჩანსურად ითქმის მალხუ ბუჟუ, რაც, უსლარის განმარტებით, ვითომც მზის ამხებას უნდა ნიშნავდეს სიტყვა-სიტყვით (ჩაჩ. ე. 194), მაშასადამე, უზარ (ვ, ა, დ, ბ) ზმნისაგან უნდა იყოს ზედშესრული ნაწარმოები.

4. მ თ ვ ა რ ე

მთვარეს (Mond) XVIII ს. ორსავე აბხაზურში Mesé—მეჟე ჰრქმევია სახელად, ყაბარდოულად-კი Masa მაზა სწოდებია (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურს ა-მა და მეჟეგ (განსაზღ.) აქვს (უსლ. აბხ. გ. 233 და მარ.დონდ. რ.—აბხ. ლ. ყუჟა).

ჩერქეზები ეხლა მთვარეს ეძახიან მაჟერო-ს (რ.—ჩერ. ლ. 102: ყუჟა). ყაბარდოულად-კი მაჟე-ს (რ. ყაბ. ლ. 68: ყუჟა).

ჯერ კიდევ XVIII ს. ყაბარდოულს მაზა ჰქონია და საფიქრებელია, რომ ჩერქეზულსა და აბხაზურსაც ამაზე ჟურო აღჩინდელ ხანში ასევე მაზა უნდა ჰქონოდა.

სამწუხაროდ გვლდენშტედტის ჩანაწერში მნათობთა ჩანსურ-ქისტურ-წოვეური სახელები გამოტოვებულია. სამაგიეროდ კლავაროთის წიგნშია შეტანილი. ჩანსურად მთვარეს Bout ბუტ, ქისტურად But ბუტ და boutto ბუტ-ტო და წოვეურად But ბუტ ჰრქმევია (V. II, 366. Lune).

მთვარეს ჩანსურად ბუტ-ს ეძახიან. მისი დანარჩენი ბრუნვებია: ბეტტინიზ, ბატტანა, ბატტურ, ბატტოჟ, ბატტალ და ბეტტინიზ. საგულისხმოა, რომ მთვარის სახელთან ბუტ იხმარება ბუ და ღუ (ჩაჩ. ე. 163).

თანამედროვე ქისტურს მთვარის სახელად აქვს ბუტტ, რომლის მრ. რ. არის ბეტტაჟ. ეს სიტყვა ბ სქესკატეგორიისა მხ. რ-ში და დ სქესკატეგორიისა მრ. რ-ში. [ამ სიტყვასევე ხმარობენ თვის სახელდაც (ზ. მალსაგა, ქისტ. მ. 131).

წოვეურადაც მთვარეს ეხლა ბუთ ეწოდება, მაგრამ მისი ძირი, შიფერის აზრით, არის ბათ. აქაც ეს სახელი ბ სქესკატეგორიისადაც ითვლება.

იმავე სიტყვას ხმარობენ წოვანი თვის აღსანიშნავადაც (შიფ. 146).

მთვარეს, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ლუნძურად, კარულად და ანწუხერად Moos მოოჟ ჰრქმევია (R II 517) და თანამედროვე ლუნძურსაც იგივე

მოწა სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. მოწარმ და მრ. რ. მოწილ არის (ლუნ. ე. 134).

დიდოურად მთვარეს XVIII ს. Butsi ბუწი პრქმეგია (R II, 517), თანამედროვე დიდოურში-კი ბუცო და ყაფურურად ბოცო (ანდ.-დიდ. მას. 99), საფიქრებელია, რომ ასევე ბუცი ერქმოდა XVIII ს.-შიც. აქუსელები, გვლენშტედტის ცნობით, მთვარეს Baz ბაძ-ს ეძახდნენ (R II 525), ესლა-კი პკრილურად ზაძ, ე. ი. ზვამ ეწოდება (პკრკ. ე. 298). ანდიურად მთვარის სახელი XVIII ს. თითქოს Ports — ფორც-ი ყოფილა (R II 525), ამეამად-კი ბორცის ჰქვიან. მისი ნათ. ბრ.-კი არის ბორცხილტყლნი, მრ. რ. ბორცხადულ, ნათ. ბრ. ბორცხადუტყლიო. ეს სიტყვა მესამე სქესკატეგორიისად ითვლება (ანდ. ე. 118).

მთვარის ლუმექური სახელი XVIII ს. Bers. ბერზ ყოფილა, (R II, 525) და თითქმის ასევე ბარზა ეწოდება ესლაც, მაგრამ საყურადღებოა, რომ ამ სიტყვის ნათ. ბრუნვა უკვე არის ზურულ, ამგვარადვე მრ. რ. ბარზულ-ა ამავე რიცხვის ნათ. ბრ. ზურდალდილ. აღსანიშნავია, რომ ფურცსუ მთვარის ბოთლიხური და ლოდობერული სახელია, კარატულად მორცსო ჰქვიან, ტინდალურად ბოცხუ, ბინალულურად ბუცსა, ყუანადურად და ჰაპალალურად-კი ბოცს (ანდ.—დიდ. მას. 99). ამ სიტყვასთან ბ სქესკატ. ნიშანს ხმარობენ ხოლმე (ლუმ. ე. 250).

საგულისხმოა, რომ კერულად მთვარეს ჰქვიან ჭარბ (კკრ. ე. 365). ჯეკურად ჭაძ; თაბასარანულად ვაძ, რუთულურად და წახურულად ჭაზ, და ბუდუ-ბურად გოზ არის სახელად.

მთვარის მხოლოდ უდური სახელი ზაშ (უდ. ე.-) განსხვავდება ყველა სხვა შარმატული ენების სახელებისაგან.

ნ. წელიწადის დრონი

აბხაზურს თბილის სახელს ფხა-ს (ძველს) და სითბოს თანამედროვე აღმნიშვნელს აფხაზა-ს, რომელშიც ა ართრონია, ხოლო რა განყენებული ცნების გამომხატველი ბოლოსართია, ძირი-კი ფხა, ყაბარდოულში ზუაბა (ძველი) და ზოაბეს (თანამედროვე) უდრის. თუ მთლიანად აბა და აბე არა, ბა და ბე მაინც და მაინც სიტყვის ძირეული ნაწილი არ არის. ამრიგად სითბოს ცნების გამომხატველად ყაბარდოულში ზუ, ზო ანდა ზუა, ზოა გვჩნება. ამავე ცნების გამომხატველს აფხაზურ ფხა-სთან შედარებით მას მხოლოდ თავში ფ აქლია, და სხვაფრივ-კი მისი უ და ო ხმოვანი სახესხვაობას წარმოადგენს.

თბილის ჩერქეზული სახელი ჭაბე უეჰველია ზუაბე-საგან არის წარმომდგარი ჯერ ზუაბე-დ, შემდეგ ზაბაბე-დ ქცევითა და სულ ბოლოს ზა-ს გაქრობის გზით.

საფიქრებელია, რომ ქართული ფუნე რომელიც, საბას განმარტებით ეთიომც „კმელსა ნეხესა“ ნიშნავდა: „კმელსა ნეგვსა წივა და ფუნე“ ეწოდებოდა (ლექს. სკორე), ფუნე-საგან არის წარმომდგარი და თავდაპირველად ხმელს-კი არა, არამედ სწორედ ცხელს, აფუვებულს ნიშნავდა. ეს მოსაზრება რომ

მცდარი არ უნდა იყოს, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ფუნაფა და ფუალა მეგრულად ღუღღოს ნიშნავს (მ. გ. 338). სეანურადაც ფუფე აგრეთვე ღუღღოს და მანფუფა (— მანფუნა) კიდევ მღუღარეს ეწოდება (რ.—სვ. ლ. кипение, кипиток). საგულისხმოა, რომ აფხაზა აბხაზურად სითბოს ნიშნავს, სიტყვა, რომელიც ამას გარდა აბხაზურშიც უშუალოდ ბგერითაც გვხვდება ჯაჯაფხულის თანამედროვე სახელს აფგნ-ში უკვე ფგნ-ის სახით. ფგნ-კი ქართულ ფუნე-სა და მეგრ. ფუნა-ფა-ს მთლიანად უდგება.

მეორე მხრით ქართულშიც თბილისა და ცხელის აღმნიშვნელის, ზემომოყვანილი სიტყვების გარდა, ჯაჯაფხულისა და ჯაფხული-სა ისევე, როგორც მოწმენდილი ცის გამომხატველს ქანურსა და სეანურს მათხა-ში სითბო-სიცხეს აღმნიშვნელი ნაწილი ფხულ-ისა და ფხა-ს სახით, ე. ი. აგრეთვე ხ-თანხმოვნითანად გვაქვს დაცული. ამრიგად ქართულსა და აბხაზურს შორის სრული ანალოგიაა.

რაკი ფხუნ ოდესღაც მართლა ცხელს ნიშნავდა, შესაძლებელია, რომ ცხუნ-ება და ცხელი, რომელნიც ამავე ცნების გამომხატველი სიტყვებია, როგორმე ფხუნ-სა და ფხ-ს დაეუკავშიროთ.

ქართულს, როგორც ვიცით, ჯაფხულ-ში ფხუნ-ის მაგიერ ფხულ-ი აქვს. ფხულ-ისა და ცხელ-ის თავიკიდური ბგერების, ფ-სა და ც-ს დაკავშირება შეუძლებელია, მაგრამ თუ გავიხსენებთ ძვ. ქართულში თ-სა და ც-ს შენაცვლების (თიკანი—ციკანი და სხვ.), მაშინ შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ცხელ-ი წინანდელი თხელის შენაცვლებას წარმოადგენს. ამნაირადვე ცხრო-ც შესაძლებელია თხრო-ს ფონეტიკურ სახესხვაობად მივიჩნიოთ. თხრო-კი თავისი ბგერითი შედგენილობით ანდ-, ლოდ-, ახვახ. და ტინდ. მიტხლოი-სა და კარატ. მიტხლოე-საგან არსებითად მხოლოდ თავიკიდური მი მარცვლის უკონლობით განსხვავდება. ეს ორი სიტყვა-კი, როგორც უკვე ვიცით, მზის სახელია. თუ ზემომოყვანილი მოსაზრება ცხრო-ს წინამორბედი თხრო-საგან წარმომდინარეობისა და მიტხლოი-ის მსგავს სახელთან ოდინდელი კავშირის შესახებ მცდარი არ არის, მაშინ უნდა გვეფიქრა, რომ ცხრო ამ ავადმყოფობის თავდაპირველი სახელის ორნაწილად შედგენილობის მხოლოდ ერთი-ღა შერჩენილი ნაწილი უნდა იყოს და რომ წინათ, ლგურ ენების მსგავსად, ქართულშიც ციებ-ცხელების სახელი მზის ავადმყოფობის გამომხატველი ყოფილა. ამრიგად ფხული და ცხელი და ცხრო ერთმანეთთან უშუალოდ დაკავშირებული არ უნდა იყვნენ.

საყურადღებოა, რომ მკაცრს სიცივეს და უალრეს სიცხეს ქართულში ერთი და იგივე გამომხატველი ჰყავს, მაგ. სუხხი საბას განმარტებითაც „მცირე და ზრიალა“—ა და „სიცივის ნაწილი რამ დამწველი, დამწოხელი“—ო (ლექსიკ. სუხხი და სიცივე). მეორე მხრით მოხუხხვა, იმავე მეცნიერის სიტყვით, „შანთის წასმით მოწვა“-ს, მ—რედუქციით „მოწვასავით“ ნიშნავსო (ლექს.).

მეგრულად სიცხეს ჰქვიან ჩხანა, ხოლო ჩხანაფა ნიშნავს ცხუნებას და ჩხე კიდევ ცხელს (მ. გ. 367).

მაგრამ ჩხური უკვე ცივს გამოხატავს, ჩხურუ-კი სიცხევს (იქვე 369)..
ყინვას მეგრულად წინი და ყინვიანს—წინჩი ეწოდება (იქვე 419). ჰანურად,
ცხელსა და თბილ ჰავასა და ჰაერს ეწოდება ჩხაფა, ჩხაჟა (ვიწ.),—
ჩხოფა, ჩხოპა (ხოფ.), ტარონი ჩხოფა (ნ. მარის ქ. გ. 213), ცხელ საქმელს-
კი ტუცა-ს ეძახიან (იქვე 191),—თბილს კიდეც შოლა ჰქვია (იქვე 168) და
ჩუჩუნა (იქვე 212).

სიცხისა და ცხელის, ისევე როგორც სიცხივსა და ცივიის მეგრული სა-
ხელების ერთმანეთთან შედარება დაარწმუნებს ყველას, რომ ორივე ამ მო-
პირდაპირე ცნებას უტყნაურად ერთი და იგივე ჩხ ძირი აქვს. ცხელს სვანუ-
რად ათვი და ლუთიუნე ეწოდება (რ—სვ. ლ. 45), სიცხეს იგივე ათვი და-
ნაითვი (იქვე 73). თბილი-კი იქმნება ტბზი (იქვე 458).

ამასთან დაკავშირებით სიყურადღებოა, რომ გვლდენშტედტით ცხელი
(Warm) სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად Pchagu ძხაგუ, ანუ ფხაგუ, ჩრდილო-
აღმოსავლურად-კი Jpcha აძხა, ანუ აფხა (R II, 524), ხოლო ყაბარდოულად
Chuaba ზუაბა ეწოდებოდა (იქვე). თანამედროვე აბხაზურს ცხელის სახელად-
აც აქვს (უსლ., მარ.-დონდ.), სიტფოს-კი მართლაც აფხარა და ფხარა ეწოდება
(უსლ., მარ.-დონდ.). ჩერქეზულად თბილს ჭაბე-ს, სითბოს-კი ჭაბაგე და ჭაბე-ს.
ეძახიან. (ლულა). ყაბარდოულად სითბოს და თბილს ეხლაც ზოაბე ჰქვია (ლოპ.).

თბილს (Warm) XVIII ს. სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად Pchagu ფხაგუ.
ჰრქმევია, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Jpcha იფხა (R II, 534).

ამავე დროს სიცხეს (Hitze) სამხრეთ-აღმოსავლურად Pchau ფხაუ სწო-
დებია, ხოლო ჩრდილო-დასავლურად—Pcha ფხა (R II, 534).

თანამედროვე აბხაზურად სითბოს გამოსახატავად არის აფხარა, ხოლო
იფხაროუზ ნიშნავს თბილს-ს (უსლ. აბხ. ე. 241).

ჩერქეზულად თბილს უწოდებენ ჭაბე-ს, სითბოს-კი ჭაბაგე-სა და ჭაბერ-ს-
(ლულ. тѣплѣи, тѣплотѣ).

ყაბარდოულად თბილს (Warm) XVIII ს. Chuaba ზუაბა ჰრქმევია სახე-
ლად, სიცხესაც (Hitze) იგივე chuaba ზუაბა სწოდებია (R II, 534).

ეხლაც თბილიცა და სითბოც ყაბარდოულად ზოაბე იქნება (ლოპ. ყაბ. ლ.).

სიცხეს (Wärme) XVIII ს. ჩაჩნურად და ქისტურად Iaueche ააუეხე,
წოვურად-კი Iobche აობხე ჰრქმევია (R II, 510). ამეზად ცხელსა და თბილს
უწოდებენ ოვხუნ-ს და სქესკატეგორიისდა გვიარდ ან გ, ან ა, დ და ბ თავ-
სართით ხმარობენ ხოლმე. სითბოსა და სიცხის აღმნიშვნელად-კი აოვხუო-ა.
მიღებული, როპელთანაც აუ იხმარება (ჩაჩ. ე. 199).

ცხელს (Warm) გვლდენშტედტით ჩაჩნები და ქისტები Dauchan დაუ-
ხან-ს უწოდებდნენ, წოვები კი Iubche აუბხე-ს (R II, 511).

ზემომოყვანილს თანამედროვე ჩაჩნურში თბილის (тѣплѣи) სახელი მია-
გავს მხოლოდ და ეხლა ვოვხუნ, აოვხუნ, დოვხუნ, და ბოვხუნ-ს ხმა-
რობენ სათანადო სქესკატეგორიისდა მიხედვით. აოვხუონი და აოვხულა-
უკვე სითბოსა ნიშნავს (ჩაჩ. ე. 199). უსლარს ამ სიტყვის ფუძედ, თუ ძირად.
მიანიია ოვხუნ (იქვე).

საყურადღებოა, რომ ჩანებს გვლდენშტედტისათვის ცხელის ზოგად ჟორმად დ—სქესკატეგორიის თავსართოვანი ფორმა დაუსახელებით, თითქოს ცხელი (წყალი) ჰქონდეთ ნაგულისხმევი.

თანამედროვე წოვერში-კი სიცხისა და სითბოს გამოსახატვად დაფხოლი ცხელის აღსანიშნავად დაფხე იხმარება, ისევე, როგორც წვასაც ეწოდება დაფხაჩ (შიფ. 137).

თბილი (warm) ანწუხურად XVIII ს. ყოფილა chenab ხენაბ, ხოლო სითბოს (Wärme) chenti ხენტი ჰრქმევია (R II, 519 და 518), ამავე ცნებათა გამოხატველი ქარული, ღუნძური და დიდოური სახელები-კი გვლდენშტედტის ჩანაწერში სამწუხაროდ გამოტოვებულია.

ღუნძურად თბილს ეხლა ხრნტხლდეუ ეწოდება, სითბოს კიდეც ხინტხლდ და ხინ, მაგრამ თბილა იქნება ხინ ბუგო, ან და ხრნტხლდუნ ბუგო. საფიქრებელია, რომ სითბოს ანწუხური XVIII ს. სახელი ხენტი იგივე ხენტხლდე უნდა იყოს, რაც თანამედროვე ღუნძურშია, მხოლოდ ჩანაწერში შეცდომა ჩანს შეპარული.

ცხელი (Warm) XVIII ს. ლუმეჟურად Gilisa ღილისა, ანდიურად Unsa უნსა და აკუშურად Bozarle ბოცარლე, ანდა ბოწარლე ყოფილა (R II, 526).

ცხელს ღუნძურად ეხლა კირი ეწოდება და კირისნა, სიცხეს-კი კირიში-ბუ-ს ეძახიან (ლუმ. ე. 298). ღელისა-კი ამ ემად თბილსა ნიშნავს (იქვე 261), მაგრამ სითბოს ეხლაც ღერიშიბუ ეწოდება (იქვე 262). გვლდენშტედტის ჩანაწერში-კი სითბოს (Wärme) ღუმეჟურ სახელად Kirisa კირისა, ანუ ჟირისა არის მოყვანილი (R II, 526).

ცხელის ძველი ანდიური სახელი უნსა უდრის თანამედროვე ანდიურის თბილის სახელს უნსა-ს, ანუ ონსა-ს, რომლის მრ. რ. იქნება ონსაოლ. მაგ. თბილი წყალი ანდიურად არის ონსა ცხლენ (ანდ. ე. 143).

სიცხის ძველი ანდიური სახელი გვლდენშტედტის წიგნში გამოტოვებულია (R II, 526).

ცხელის აკუშური ძველი სახელის ბოცარლე-ს, ანდა ბოწარლე-ს მსგავსი სიტყვა ჰრკილურში უსლარს არ მოეპოვება. ცხელის სახელი მას სრულებით მოყვანილი არა აქვს, თბილს-კი, ამ მეცნიერის ცნობით, ჟანალ ეწოდება; ხოლო ჟანა იმავე დროს სითბოსაც ნიშნავს, (ჰრ. ე. 311). მაგრამ გვლდენშტედტის ჩანაწერში, რომ დაცული ცხელის სახელი ბოწარლე მართალი უნდა იყოს, ამის დამტკიცება იმითაც შეიძლება, რომ წა ჰრკილურად ცეცხლს ნიშნავს (ჰრ. ე. 454) და გაჯაფხულსაც ამ ემად ღუწრუმს ეწოდებენ (იქვე 335).

საფიქრებელია, რომ ბოწარლე შესდგება ბო სქესკატ. თავსართისა და წარლე ძირისაგან, რომელიც ცეცხლს ნიშნავს და მთლიანად სიტყვა მწველის გამოხატველი ჩანს. ამნაირადვე ზაფხულის თანამედროვე სახელს ღუწრუმშიც დუ სქესკატ. თავსართისად, წრ ძირი უნდა გვეკონდეს, რომელიც აგრეთვე ცეცხლისა და წვის ცნების გამოხატველი უნდა იყოს.

სიცხის აკუშური სახელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში არა ჩანს (R II, 526).

საყურადღებოა, რომ სევანურად სიცივესა და ცივს ერთი და იგივე სახელი აქვს და მცხი ეწოდება (რ.-სე. ლ. 498), ცივსადაც მანცხია-ს ეძახიან. (იქვე 182). აქ უმთავრესად ის გახლავთ გასაოცარი, რომ ცივისა და სიცივისათვის იგივე ცხ ძირი ჩანს, რომელიც სიტყვა-სა და ცხელ-ში გვაქვს.

ცივს (Kalt) გვლდენშტედტის დროს სამხრეთ-აღმოსავლურ აბხაზურად Echts — ახთა, ჩრდილო-აღმოსავლურად — კი Ichta იხთა ჰქონია სახელად. (R II, 534).

იმავე ხანაში სიცივის (Kält) სახელი სამხრეთ-აღმოსავლურად იგივე Echts ეხთა ყოფილა, რომელიც ცივსა ნიშნავს, ჩრდილო-აღმოსავლურად-კი Tchts თხთა (იქვე).

თანამედროვე აბხაზურად ახთა ნიშნავს სიცივეს, ხოლო იხთრუპ-ცივს-ს გამოხატავს (უსლ. აბხ. ე. და დონდ.).

ცივს ეხლა ახაშიაშია ჰქვიან (დონდ.), ან და ახაშიაშია (უსლ. აბხ. ე.). ჩერქეზულად სიცივეს ეწოდება ჩჳარ, ხოლო ცივს-კი ჩჳა (ლულ, хайи-ио). ცივს (Kalt) ყაბარდოულად XVII ს. Schaa შაა ჰქონია სახელად და იგივე, მხოლოდ ოდნავ განსხვავებული სახელი Schaa შაა უხმარიათ სიცივის (Kälte) აღსანიშნავად (R II, 534).

თანამედროვე ყაბარდოულს ცივის და სიცივისათვის ერთი და იგივე სიტყვა სჳა აქვს (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ.).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ცივი (Kalt) ჩანურად და ქისტურად Tschiale ჩიალე ყოფილა, წოვურად-კი Pschele პშელე ანუ ფშელე, ხოლო სიცივეს (Kälte) ჩანურად და ქისტურად Schile შილე, წოვურად-კი ისევე Pschele პშელე ანუ ფშელე (R II, 511 და 510). თანამედროვე ჩანურს ცივის სახელად აქვს შილან, ხოლო სიცივისათვის შიელუო, რომელთანაც აქ სქესკატ. იხმარება (ჩან. ე. 231).

წოვურად სიცივეს მართლაც ეხლაც პშელ ეწოდება და მასთანაც სქესკ. ნიშანია. (შიფ. 142).

გვლდენშტედტით სიცივეს Kälte ჩანურად და ქისტურად Schile შილე, წოვურად-კი Pschile პშილე ეწოდება (R II, 510). უსლარიო-კი შიელუო ჰქვიან (ჩ. ე. 231).

ეს სიტყვა ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი შიე-სა და ლუო-საგან. პირველი ამთავანი ყინულის აღმნიშვნელი შა-ს შექმნითი (ინფა.) ბრუნვის ფორმა შიე — უნდა იყოს, მეორე ლუო-კი ჩანურად თოვლსა ნიშნავს. ამგვარად ერთად და მთლიანად ყინულით თოვლის გამომხატველი გამოდის.

ცივის ანწუხურ სახელად გვლდენშტედტს უყვრია Bucharab ბუხარაბ, ხოლო სიცივეს-კი როჰი Rohi (R II, 519 და 518).

პარული, ლენძური და დიდიური ასეთივე სახელები ამავე მეცნიერის ჩანაწერში გამოტოვებულია (იქვე).

თანამედროვე ლენძურს ცივის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, კოაჩაჩაბ, აქვს, სიცივესაც ეწოდება კოჩ (ლუნ. ე. 112).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ცივს (Kalt) ლუმუქურად Derku დერკუს-ს ან და დერკუს ეძახდნენ (R II, 526).

თანამედროვე ლუმეჟურად ცივს ეწოდება სქესკატეგორიისა მიხედვით, ან ღარჯჯაოსა ან ბაუჯჯაოსა, ანდა აუჯჯაოსა (ლუმ. ე. 241). ცხადია, რომ მე-XVIII ს. ცივის სახელი დერჟუ უდრის ამ ცნების გამოხატვას და სქესკატეგორიას თანამედროვე ფორმას ღარჯჯაოსა-ს. შესაძლებელია კ მამინაც კვ-ს გამოხატადა. საგულისხმოა, რომ ამ ზედსართავის ზოგად ფორმად დ-ს სქესკატეგორიანი ყოფილა მამინ მიჩნეული. სიცივეს (Kälte) XVIII ს. ლუმეჟურ სახელად გვლდენშტედტს Darusa ღარუსა აქვს აღბეჭდილი (R II, 526).

თანამედროვე ლუმეჟურად—სიცივეს ღარჯჯაოს-ს ან ღარჯჯაოლულ ანდა ღარჯჯაოლ (ლუმ. ე. 240—241) [უწოდებენ].

საკმარისია ცივის ლუმეჟური სახელი ღარჯჯაოსა გავიხსენოთ და XVIII ს. ჩანაწერის სიცივის სახელს ღარუსა-ს შევადაროთ, რომ საქმის ნამდვილი ვითარება ცხადი გახდება: სიცივის ნამდვილი სახელის მაგიერ ცივი-ს აღმნიშვნელი ზედსართავი ყოფილა ჩაწერილი. ამასთანავე, როგორც ჩანს, ღარუსა-ს შეცდომით შემოვი ღარუსა აკლდეს და საფიქრებელია, რომ იმ ხანაშიც ღარჯჯაოს იქნებოდა. შესაძლებელია კ-ს (ჟ) გამოვარდნა კორექტურულ შეცდომასაც-კი წარმოადგენს. ცივი ანდიურად XVIII ს. ყოფილა Sado სადო (R II, 526) და თანამედროვე ანდიურსაც თითქმის ასევე სოდო აქვს (ანდ. ე. 152), ცივი წყალი ანდიურად იქნება სოდო ტსლენ (იქვე).

სამწუხაროდ სიცივის ანდიური სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 526).

ცივის აკუშურ სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Dale დაწლე არის მოყვანილი (R II, 526), მის მონათესავე თანამედროვე ჰარკილურს-კი ცივის აღსანიშნავად სქესკატეგორიისა მიხედვით ან უნარია, ან დუნალო, ან და ვუნალი იხმარება. მაგ. წყალი ცივი გახდა იქნება შინ დუნალოლი სარი, ხოლო როდესაც მამრ. სქესი იგულისხმება უნალ-ს ხმარობენ (ჟუტეარიალ-ის მაგიერ, რათგან ი-სა და უ-ს წინ ჟ კრება ხოლმე). საშუალო სქესკატეგორიისათვის კ თავსართიანი ფორმა მიღებული (ჰარ. ე. 441), ზემომოყვანილი გვლდენშტედტის ჩანაწერის ცივის აკუშური სახელი დაწლე ისე მიაგავს თანამედროვე ჰარკილურის დუნალოლი-ს, რომ საფიქრებელია: ან ძველ ჩანაწერში ან ბეჟედის დროს შეცდომა უნდა იყოს შეპარებული და იმ დროსაც დუნალო იქნებოდა.

სიცივის XVIII ს. აკუშური სახელი გვლდენშტედტს არ მოეპოვება, ეხლა-კი ჰარკილურად დუნა ეწოდება (ჰარ. ე. 333).

თუ გავიხსენებთ, რომ ცივობა-ს ჰარკილურად უნარ-ს უწოდებენ (ჰარ. ე. 441) და სიცივის აღმნიშვნელს დუნა-ს შევადარებთ, ცხადი შეიქმნება, რომ დუნა-ს ბოლოკიდური რ აქლია, მაგრამ სამაგიეროდ თავში დ აქვს. უეჭველია, რომ იგი სქესკატეგორიის შეზღუდული ნიშანი უნდა იყოს, ისეთივე სქესკატეგორიის თავსართი, როგორიცაა წყალი ცივი-ს გამოხატველი შინ დუნალოლი-ს თავიკიდური დ ირის.

გაზაფხულის (Frühling) სამხრეთ-დასავლურ აზიურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Apra აფნა არის მოყვანილი, ჩრდილო-აღმოსავლური-სად-კი Gapne ღაფნე (R II, 533).

აჲფენ მართლი ეხლაც აბხაზურად გაჲაფხულსა ნიშნავს (უსლ. აბხ. ე. და დონდ.) ყაბარდოულად და ჩერქეზულად ლათხე ეწოდება (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ. და ლულ. რ.-ჩერ. ლ).

გვლდენშტედტის ჩანაწერშიც გაჲაფხულის ყაბარდოულ სახელად Gatche ლათხე სწერია (R II, 533).

ამრიგად გაჲაფხულის აბხაზური და ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელები კარგად უოფილა დაცული. გამოსარკვევია ლათხე ს სახელის მქონებელი თანამედროვე სინდურენოვანი წარმომადგენელი.

გვლდენშტედტის ჩანაწერში გაჲაფხულის (Frühling) ჩაწერა და ქისტურ სახელად Gura გურა არის აღნიშნული, წოვეურისად-კი Gasapul გაჲაპულ (R II, 510). მაგრამ, რადენდაც წოვეურს სახელში მხოლოდ კორექტურული შეცდომა უნდა იყოს შეპარული და დედანში საფიქრებელია Gasapchul გაჲაფხულ-ი ეწერებოდა, ქართული სახელი, რომელიც წოველებს შეთვისებული აქვთ და რომელსაც ოდნავ შეცვლილს გაჲაფხულის-ს სახით ეხლაც ხმარობენ (შიფ. 122), ჩაწერა-ქისტური სახელი ცხადს შეცდომას და გაუგებრობის ნაყოფს წარმოადგენს.

გაჲაფხულს ჩაწერად ბენესტიე ეწოდება და ეს ფუძევე აქვს მას ყველა ბრუნვებში, აუ სქესკატ. იხმარება (ჩაჩ. ე. 162).

გვლდენშტედტის ჩანაწერის გაჲაფხულის სახელად მოყვანილი გურა-ს მსგავსი სიტყვა ჩაწერაში მართლაც არსებობს, გურიჲ, რომელთანაც აუ სქესკატ. იხმარება, მაგრამ ის შემოდგომის ნიშნავს (ჩაჩ. ე. 166). გაჲაფხულს (Frühling) XVIII ს. ანწუხურად Ichti იხტი პრქმევია, ლუნძურად-კი Ochos-sh ოხოსხა, ხოლო დიდოურად Atoch ატოხ. პარული სახელი ჩანაწერში გამოტოვებულია (R II, 518). გაჲაფხულს ლუნძურად ეწოდება იჲ, მისი ნათ. ბრ. არის ატალ. გაჲაფხულზე იქნება აჲოლისა და სიგაჲაფხულს ჰქვიან ჯრლილ (ლუნძ. ე. 104).

მტკობა, რომ გაჲაფხულის გამოძახებელი წინათ მართლაც ოჯოლ უნდა ყოფილიყო: ეს სიგაჲაფხულს ოლმნიშენელის ოჯრლილ-ის და გამონათქვამის-გან „გაჲაფხულზე“ ოჯრლისა-თიკ მტკიცდება. გვლდენშტედტის ჩანაწერის გაჲაფხულის ლუნძური სახელი ოხოსხა-კი თანამედროვე ოჯრლისა-ს მიაგავს, რომელიც ეხლა მიინც გაჲაფხულზე-ს ნიშნავს.

თმცა გვლდენშტედტს გაჲაფხულის დიდოურ სახელად მოხსენებული აქვს ატოხ, მაგრამ თანამედროვე დიდოურად გაჲაფხულს იჲ ჰქვიან, (ანდ.-დიდ. 21, 88) ე. ი. ისევე, როგორც ლუნძურად. ხოლო ატაოჲ დიდოურად ჲაფხულსა ნიშნავს (იქვე 99).

გაჲაფხულის დიდოური სახელის ნამდვილი XVIII ს. ფორმა, როგორც შემოდგომის სახელის განხილვის დროს დავრწმუნდებით, შეცდომით შემოდგომის სახელად არის მოყვანილი, ნამდვილად-კი Imcho იმხო ყოფილა, რომელიც თანამედროვე დიდოურ იჲ-ს საძაოდ მიაგავს.

გაჲაფხულს (Frühling) XVIII ს. ლუნძურად Intu ინტუ, ანუ ინთუ პრქმევია (R II, 524).

თანამედროვე ლუმბუტურში გაზაფხულს ეწოდება *ინთ*, ხოლო *ინტაუ* ნიშნავს გაზაფხულზე. *ინთ*-ის ნათ. ბრ. არის *ინთლილ* და ამ სიტყვასთან დ სქესკატეგორია იხმარება (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის დღე-ღამის გათანასწორებას დაღისტნელები დღესასწაულობენ და გაზაფხულის დასაწყისს უწოდებენ—*ით* და *აღიხუ*, გაზაფხულისთვის—*ინთლილ* ბარზ, ხოლო გაზაფხულის დროს—*ინტაუქენ* (ლუმ. ე. 284).

გაზაფხულის (Frühling) ანდიურ XVIII ს. სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში *Kinu* ყინუ არის აღნიშნული, ზაფხულის (Sommer) აღმნიშვნელად-*კი Ribu* რიბუ-ა მოყვანილი (R II, 525). თანამედროვე ანდიურად-*კი* სწორედ წინაუქმოა: რეაბუ მხოლოდ გაზაფხულს ნიშნავს (ანდ. ე. 144), უინუ-*კი* ზაფხულის სახელია (იქვე 147). ორივე სიტყვა მეოთხე სქესკატეგორიისაა, რეაბუ-დ ი რ რს უცხო სიტყვად მიაჩნდა (იქვე გვ. 144).

ამრიგად უმეტესად, რომ გვლდენშტედტის ჩანაწერში აქ ცნობები არეული ყოფილა და მაშინაც, ცხადია, ანდიურად გაზაფხულს რიბუ ან რეაბუ ერქმეოდა.

გაზაფხულისათვის ასეთივე და მსგავსი სახელი კიდევ შემდეგ ენოვან ერთეულებს აქვს: ლოდობერულად რეებუ ეწოდება, კარატულად რეგებუ, ბოთლისურად რებუ, ყუანადურად რებუ, რება, ტინდალურად რიბო (ანდ.-დიდ. მას. 88).

გაზაფხულის აკუმურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში გვაქვს *Ejau* ეაიუ (R II, 525), თანამედროვე პერკილურს-*კი* ჰიეგ (პერ. ე. 359).

გაზაფხულის ამის მაგვარი სახელი კიდევ აღუღლური ჰიორ და რუთულური ჰიანდ არის (აღ. ე. 161). წახურულად-*კი* აუხან-ს უწოდებენ, თაბასარანულად—ხარაქავ, კვრულად—ღაბატაქარ, ჯეკურად—ყარეაზ, არკულად—ტხლანნიყე, ხილანულურად—ჩოზ და უდურად უჭადულ (აღ. ე. 161). დასასარულ, ყაფურურად არის ემედა და ხვარშულად ემე, რომლის მრ. რ. ემება-ა (ანდ.-დიდ. მას. 88).

საყურადღებოა, რომ ზაფხულს (Sommer) გვლდენშტედტის ცნობით სამხრეთ-დასავლურ აფხაზურად *Apch*—აფხ, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლურად *Pchne*—ფხნი ჰქმნიდა (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურსაც ზაფხულის სახელად აქვს *აფხენ* (უსლ. დონდ.) გვლდენშტედტს მხოლოდ ყაბარდოულის ზაფხულის სახელად აქვს *Gamachwa* გამახუა ანუ ღამახუა ჩაწერილი, რომლის მსგავსი აგებულების სახელსავე წარმოადგენს ყაბარდოულის ზამთრის სახელი *Shimachwa* შიმახუა (R II, 533).

თანამედროვე ჩერქეზულს ზაფხულის აღსანიშნავად გამოიყენებენ ლომა-ფე მოეპოვება (ლვლ.), ყაბარდოულად-*კი* ღამახო (ლოპ.), ხოლო ზამთარს ჩერქეზულად ჩეამაფე და ბუეგხა (ლვლ.) ყაბარდოულად-*კი* ხშიგმახო ჰქვია (ლოპ.).

ზაფხულს (Sommer) ჩაჩურ-ქისტურად, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, *Akche* აკხე, ხოლო წოვურად *Chko* ხკო სწოდებია სახელად (R II, 510).

მართლაც, ჩანები ზაფხულს ეხლაც ეხკიწ-ს ეძახიან, რომელთანაც აუ-სკესკატ. ხმარობენ. მაგ. თბილი ზაფხული ჩანურად იქნება—აოფხუნ, ეხკიწ (ჩაჩ. ე. 174).

ზაფხულის (Sommer) ანწუხურ სახელად გვლდენშტედტს Rü რიი აქეს ჩაწერილი, ლუნძურისად-კი Ridal რიდალ (R II, 518), ქარული სახელი გამო-ტოვებულია (იქვე).

თანამედროვე ლუნძურში ზაფხულის სახელად რიი იხმარება, რომლის ნათ. ბრ. რორლ, მიმარა. ჩორდა-ა, ხოლო რიიდა ანუ რიიდალ ნიშნავს ზაფხულში (ლუნძ. ე. 175).

ზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილია Semit' სემიტხლ (R II, 518), მაგრამ, როგორც გაზაფხულის სახელის განხილ-ვის დროს გამარკვეული გვერნდა, ზაფხულს ეწოდება ატოფხ, ზემომოყვანილი სიტყვა-კი შეცდომით არის ზაფხულის სახელად მიჩნეული, ნამდვილად შემოდ-გომას აღნიშნავს.

შემოდგომის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. Bsheha ბეჰა ყოფილა (R II, 533) და ეხლაც შემოდგომას ასევე მსუფხა ეწოდება. (ლოპ. რ.-ყაბ. ლ.). ჩერკეზებიც ამნაირსავე სახელს ბეჰა და ბეჰაფჰ-ს ხმარობენ (ლვლ. რ.-ჩერკ. ლ.).

შემოდგომის (Herbst) ჩანურ და ქისტურ სახელად გვლდენშტედტის ჩა-ნაწერში მოყვანილია Basti ბასტი, წოფურად-კი Staboje სტაბოჟე (R II 510).

მართლაც შემოდგომას წოფურად ეხლაც სტაბო ჰქვიან (შიფ. 131) და მასთანაც ა სკესკატ. იხმარება. იგივე ვერ ითქმის ჩანურ-ქისტური სახელის ჩანაწერზე: შემოდგომას ჩანურად, როგორც უკვე დავრწმუნდით, გუიჩრე ჰქვიან, Basti ბასტი-კი, უეკველია, თანამედროვე ზენსტიფ-ს უდრის, რომელიც, როგორც უკვე ვიცით, გაზაფხულსა ნიშნავს. ცხადი ხდება, რომ გვლდენ-შტედტის ჩანაწერებში გაზაფხულისა და შემოდგომის სახელები არეულია და ერთი მეორის მაგიერ არის გამოყენებული.

შემოდგომა (Herbst) გვლდენშტედტს ლუნძურად Chasab ხასაბ და ანწუ-ხურად Chasal ხასალ-ად აქვს ჩაწერილი (R II, 518). ქარული სახელი იქ გა-მოტოვებულია.

ლუნძურის თანამედროვე სახელი შემოდგომისათვის არის ზოსა ლიტ-ხლი, ხოლო ზანხელ ეხლა ზამთარს ნიშნავს (ლუნ. ე. 198—199), რაც გვლდენშტედტსაც აქვს აღნიშნული (R II, 518). მაგრამ ზამთრისათვის თანა-მედროვე ლუნძურში მეორე სახელიც, ტალინ, არსებობს (ლუნ. ე. 235), რომელიც გვლდენშტედტის ჩანაწერში ზამთრის ანწუხურ სახელად არის მოყვა-ნილი (R II, 518). შემოდგომის (Herbst) სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში შეცდომით, როგორც გაზაფხულის სახელზე მსჯელობის დროს გვეკონდა უკვე ნათქვამი, გაზაფხულის აღმნიშვნელი სიტყვა Imchio იმხო არის მოყვანილი (R II, 518). შემოდგომის სწორე სახელი სულ სხვაა: შეცდომით ზაფხულის დიდოურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში რომ Semit' სემიტხლ მოგვე-პოვება (R II, 518), ნამდვილად შემოდგომის სახელია: თანამედროვე დიდოურს

ოითქოს ეტხლანოც უნდა ჰქონდეს¹ და ერთს მის კილოთაგანს სეზიზ (ანდ.-დიდ. მას. 104). გვლდენშტედტის სეზიზხლ, სწორედ ამ ორი სიტყვის სეზიზ+ეტხლანოც-ის შერწყმული და ბოლომოკვეცილი სახე, შემოდგომას ნიშნავს დიდოურად. ხვარზულსაც ზაფხულისათვის ამის მსგავსი სახელი ატაანუ აქვს (ანდ.-დიდ. მას. 99).

ზაფხულს (Sommer) ლუმუქურად XVIII ს. Gwintul ლუნიტულ ჰქონია (R II, 525), ეხლაჟი ზაფხულს ღე, ან და ღენთ ეწოდება, რომლებთანაც დ სქესკატ. იხმარება. ცხელ ზაფხულს ჰქვიან ქირისხადე, ხოლო გრილ ზაფხულს ღედჰოხლულაა (ლუმ. ე. 261). ლუმუქურის მაგვარი ზაფხულის სახელი კვრულს მოეპოვება, რომელიც ღაად-ს ხმარობს,—წახურულსაც, რომელშიც ეწოდება ღელ, და რუთულურსაც, სადაც ღელღე ჰქვიან. ხინალულურად მეხერ-ს, ჭატქურ-ს და თაბასარანულად ხარ-ს ეძახიან.

ზაფხულის აბულური სახელი არის ღალ,—არქული პიტტიჟა,—ჯეკური ჭატქურა და უდური ჟოდულ (აბ. ე. 157).

ზაფხულის ანდიურ სახელად, როგორც დავრწმუნდით, გვლდენშტედტის ჩანაწერში შეცდომით რიბუ-ა მოყვანილი, მაგრამ ნამდვილად ყინუ იყო, რომელიც შეცდომით გაზაფხულის სახელად არის იმ წიგნში აღნიშნული. ანდიურის მსგავსი ზაფხულის სახელები კიდევ არა ერთს ლეგურს ენოვან ერთეულს მოეპოვება, მაგ.: ლოდობერულადაც ყინუ ჰქვიან,—ბოთლიხურად და ტინდალურად ყინუ,—ბოთლიხურად ყინუ-დაც ითქმის,—ახვახურად ყინო ეწოდება,—გარატულად და ყუნადურად-კი ყინა-ს ეძახიან (ანდ.-დიდ. მას. 99). ზაფხულის აქუმური სახელად გვლდენშტედტს Ejawlasch schala ეაჟლანშ შალა უწერია (R II, 525), ჰვრკილურს-კი ეხლაც ზაფხულის; აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, ღუმურუმ მოეპოვება (ჰვრკ. ე. 335). მაგრამ ზაფხულის ძველი აქუმური სახელი ეაჟლანშ შალა, ცხადად ჩანს, რთული აგებულების ტერმინია, რომლის ზოგი ნაწილების გამორკვევა ადვილია. მაგ. ეაჟლანშ ხომ, როგორც უკვე ვიცით, გაზაფხულსა ნიშნავს, შალა-ც ჰვრკილურად ცალკეული სიტყვაა და სინათლის სახელია (ჰვრკ. ე. 461). ამ ტერმინის ამ ორი ნაწილის მნიშვნელობის ცოდნა ზაფხულის აქუმური სახელის მიგნებას უკვე საკმაოდ გეშველის; იგი ცხადია გაზაფხულისა და სინათლის ცნებებთან ყოფილა დაკავშირებული. გამოსარკვევი, ამრიგად, შუა ღალ ნაწილის რაობა და მნიშვნელობაა.

შემოდგომის სამხ. დასავლ. აბხაზურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში Atsue მოგვეპოვება, ჩრდ.-აღმ. აბხაზურად-კი sme (R II, 533).

თანამედროვე აბხაზურში შემოდგომას ეწოდება ჩიჯრა თაგალან, რომელთაგან პირველი სიტყვა ზოგბლეულს ნიშნავს, მაშასადამე ტერმინი მთლიანად პეტრეულის მკის ანუ აულების ცნების გამომხატველი უნდა იყოს (უსლ. აბხ. ე. 276, დონდ. რ.-აბხ. ე.).

შემოდგომას (Herbst) ლუმუქურად XVIII ს. Subtil სუბტილ-ი ჰრქმევია (R II, 525). ეხლაჟი სჟუტ-ს უწოდებენ, ხოლო სჟუტილ ნიშნავს შემოდგო-

¹ დ ი რ ს ამ სიტყვასთან კითხვის ნიშანი აქვს დასმული.

მით, შემოდგომაზე. სიუტ-თან ღ სქესკატ. ხმარობენ (ლუმ. 351). ამრიგად, ძველი ჩაწერის შემოდგომის სახელი სუბტილ უდრის თანამედროვე სიუტ-ილ-ს, რომელსაც ეხლა ოდნავ განსხვავებული მნიშვნელობა აქვს.

შემოდგომის (Herbst) ანდიურ სახელად გვლდენშტედტის ჩანაწერში მოყვანილი Sirbu ხირბუ (R II 525), ამჟამად-კი სიბარუ ეწოდება (მრ. რ. სიბირდულ) და მეოთხე სქესკატ. სიტყვად ითვლება (ანდ. ე. 150). შემოდგომის ანდიური სახელის მსგავსი ტერმინი კიდევ ყუანადურს აქვს—სიბურლა, ყაფუ-ქურს—სიბოტა, ხვარშულს—სსიბო (მრ. რ. სსიბობა). ახვახურად კიდევ ცხო-რო ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 104). შემოდგომის აქუმურ სახელად გვლდენშ-ტედტს Bechni ბენჩი აქვს აღნიშნული (R II, 525), თანამედროვე ჰერკილურ-ში-კი შემოდგომის ციშუნი ეწოდება (ჰკრ. ე. 418).

ძველი აქუმურის ოდნავ მსგავსი სახელი შემოდგომისათვის თანამედრო-ვე ტინდალურის თითქოს ჰინიბაჰარ უნდა იყოს (ანდ.-დიდ. მას. 104).

ზამთარს (Winter) ორსავე აბხაზურში XVIII ს. Gine ღინე ჰრქმევია (R II, 533). თანამედროვე აბხაზურში ასეთი სახელი არ ჩანს, არამედ ზამ-თარს ეწოდება აზგნ (უსლ. აბხ. ე. 216 და ღონდ. რ.—აბხ. ლ.).

ზამთრის ყაბარდოული სახელი მე-XVIII ს. Shimachwa შიმაჩ-ტა ყოფილა (R II, 533) და ეხლაც თითქმის ასევე, ხშაქმახო, ეწოდება (ლოპ. რ.—ყაბ. ლ.).

თანამედროვე ჩერქეზულს ზამთრის აღსანიშნავად ორი სიტყვა მოეპოვე-ბა: ერთი ჩემაჰე-ა, შეორე-კი ბუქლხა (ლულ. რ.—ჩერ. ლ.) ე. ი. თითქმის იგი-ვე, რაც შემოდგომისათვის აქვს, რომელსაც ბუქლა ჰქვია.

ზამთრის ჩაჩურ-ქისტურ სახელად გვლდენშტედტს Ai აი აქვს მოყვანი-ლი, წოვურისად კი Ach ახ (R II, 510).

თანამედროვე ჩაჩურად ზამთარს ჰქვია ნა, რომელთანაც ღუ სქესკატ. იხმარება ორსავე რიცხვში (ჩაჩ. ე. 204). მაგ. ცივი ზამთარი იქნება შნლინნ ნა, ხოლო თბილი ზამთარი—ღოვხუნნ ნა (იქვე), ნაჰ-კი თანამედროვე ჩაჩუ-რადაც არსებობს, მაგრამ ნიშნავს ზამთრით, ზამთრის განმავლობაში (იქვე).

ზამთრის სახელი, გვლდენშტედტით, ღუნძურად ყოფილა Chasel ხასელ, ანწუხურად-კი T'lin ტლლინ, ან ტულინ ან და ტალინ (R II, 518).

მართლაც თანამედროვე ღუნძურსაც ზამთრის სახელად ძველებურად აქვს ხასელ (ღუნ. ე. 199), თუმცა ამავე ცნების გამოსახატავად მეორე სახე-ლიც ტალინ-იც მოეპოვება (იქვე 235), ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც გვლდენ-შტედტის ჩანაწერში ზამთრის მხოლოდ ანწუხურ სახელად არის მოხსენებული. (იხ. აქვე). ზამთრის (Winter) დიდოურ სახელად XVIII ს. Et'l'ermo ეტალ-ეერმო სწერია (R II, 518), თანამედროვე დიდოურს-კი სეზიბი აქვს, მაგრამ გვლდენშტედტის მიერ აღბეჭდილი სიტყვის მსგავსი ზამთრის სახელი ხვარ-შულსა აქვს გეტალანუ (ანდ.-დიდ. მას. 94). ზამთრის აზნაირივე სახელია ყა-ფუჩური ტულილმა-ც (ანდ.-დიდ. მას. 94).

ზამთარს (Winter) ანდიურად XVIII ს-შიც Klinu კლინუ ჰრქმევია (R II, 525), და ეხლაც ტალინუ ეწოდება. მისი მრ. რ. არის ტკლინაღულ (ანდ. ე. 169).

ზამთრის აკუსურ სახელად გვლდენშტედტის წიგნში Goni გონი გვაქვს. (R II, 525), რომელიც შესაძლებელია ღონი-სა და ჯონი-ს გამომხატველიც. იყოს, ესლა-კი პკრკილურად ზამთარს წინი ეწოდება (პკრ. ე. 525).

ზამთრის (Winter) ღუმუქურ სახელად გვლდენშტედტს Kintul ქინტულ-აქეს ჩაწერილი (R II, 525). თანამედროვე ღუმუქური ქი-ს ეწოდება, რომლის-დარჩენილი ბრუნებებია ქინილ, ანდა ქინთ, ქინთილი. ამ სიტყვასთან დ სქესკატეგორიის ხმარობენ (ღუმ. 297), ხოლო ქინტაულ ანდა ქინთილბუ ებ-ლა ნიშნავს ზამთრობით, ზამთარში (იქვე). ძველი ჩანაწერის ქინტულ, ცხა-ლია, სწორედ იგივეა.

ქინტაულსაა იხმარება საზამთროს, ზამთრისა-ს გამოსახატავად. ზამთრის-დასაწყისს ეწოდება ქი დაადიუ, შუა ზამთარს-კი ქი დაჩრთუ და ზამთრის-დასასრულს—ქი დაადიტუ (ღუმ. ე. 297).

კკრულად ზამთარს ჰქვიან ყულ (კკრ. ე. 533),—წახურულად ყრდომ, რომელიც მეთხე სქესკატ. ეკუთვნის (წახ. ე. 197). თაბასარანულად—ყრდ. (თაბ. ე. 201),—არკულად ეწოდება ყოტტიუ და აგრეთვე მეთხე სქ. კიტ. სიტყვად ითვლება (არკ. ე. 177) და რუთ. კკიდ, ანუ კკიდ ჰქვიან და იმავე სქესკატეგორიის სიტყვაა (რუთ, ე. 153).

ზამთარს ლოდობერულად და ბოთლიხურად ცხიბურუ ჰქვიან, ახვახურად ცხიბორ, კარატულად ცხიბერა, ტინდალურად ცხიბარ, ყუნადლურად ხხიბურა ეწოდება (ანდ.-დიდ. მას. 94).

შემოდგომის და ზამთრის ღუნძური და ანწუხური ძველისა და თანამედ-როვე სახელების ერთმანეთთან შედარება მათს ცხადს მსგავსებას ამჟღავნებს. ამის დასარწმუნებლად საკმარისია თუნდაც მარტო იმის გახსენებაც, რომ ერთი მხრით შემოდგომას ღუნძურად ხახალიტხლი ეწოდება, ტკლინ-კი ზამთარს, მეორე მხრით-კი ხახელ, შემოდგომის აღმნიშვნელი სიტყვის პირველი ნაწი-ლის თითქმის იგივე ფორმაა (იქ ხომ ხახალ-ია!), ზამთარს ნიშნავს. როგორც ჩანს, უსლარსა და უფრო-კი მის ცნობის მიმწოდებელსაც საქმის ვითარება ასევე ჰქონდა წარმოდგენილი, რათგან ხახალიტხლი მნიშვნელობის განმარ-ტებაში რუსულად ნათქვამი აქვს (ღუნ. ე. 198): „осень (подзимье)“, ე. ი „შემოდგომა (შეზამთრება)“.

შესაძლებელია, შემოდგომის სახელის მეორე ნაწილი იტხლი ნაწარ-მოები იყოს სიარულის აღმნიშვნელი იტლთინე (ღუნ. ე. 106) ზმნისაგან და-დაახლოებით დამდევს ნიშნავდეს, ე. ი. შემოდგომა აღქმული და სახელდებული იყოს, როგორც ზამთრის დამდევი წლის დრო.

თავი მეოთხე

სკვითებისა და სარმატების ჩამომავლობა

1. თეორიები

ბ. მარი ამბობს: „Targita это составное слово, означающее ‘главу таргов’, или торгов, или тергов, т. е. черкесов. Родоначальником выдвигаются, следовательно, черкесы, а производятся от них Lipo-skaу, дети Lip’a или lipin’w (арм. Լիփն), т. е. племя лезгинского происхождения, Argo-skaу, дети Arg’a, т. е. — hargma — sargma, т. е. сарматы, и Kola-skaу, дети Кола, т. е. Колхи, родоначальник которого, по Геродоту (гл. 5), и получает в наследие золото. Каждое из перечисленных имен скифского родословия в передаче Геродота есть племенное название, связанное с целым рядом сродных терминов, но мы довольствуемся указанием, что по этой традиции в скифское племенное объединение входят по нынешней терминологии северо-кавказские яфетиды, действительно имеющие связь более тесного родства друг с другом по природе и с колхами и сарматами по скрещению, как то выявляется палеонтологическими разысканиями и в языках их и в языках мегрелов и грузин, этих ЭПИГОНОВ КОЛХОВ и САРМАТОВ“ (Термин „скиф“ გამოქვეყნდა 1922 წ. Избр. работы V, 41).

სარმატების საკითხს აკად. ნ. მარი შემდეგშიც არაერთხელ შეჰხებია. იმ გადასინჯვის პროცესში ნ. მარის შეხედულება სარმატების ეროვნულ მიკუთვნილობაზეც თანდათან უფრო გართულდა. 1922 წ. ის ამტკიცებდა, რომ ჩრდილო კავკასიელი იაფეთიანნი ერთმანეთთან ბუნებით (по природе) მკიდროდ არიან დაკავშირებულნი, კოლხებთან და სარმატებთან-კი შეჯვარების წყალობით („с колхами и сарматами по скрещению“), თვით კოლხებისა და სარმატების შთამომავლებად ის მეგრელებსა და ქართველებს სცნობდა („в языках мегрелов и грузин этих эпигонов колхов и сарматов“: „Термин скиф“, Избр. рзб. V, 41). მაშასადამე, სარმატების მერმინდელი და დღევანდელი შთამომავალი ქართველები ყოფილან.

1926 წ.-კი, სკვითური ენის განხილვის დროს ნ. მარს გულისყური უკვე სულ სხვა მხრისაკენ ჰქონდა მიპყრობილი. ის ეთანხმება იმ მკვლევართ, რომელთაც პეროდოტესაგან დასახელებული ჩრდილოელი ტომების თანამედროვე ხალხებს შორის წარმომადგენლების მოძებნა შეუძლებლად მიაჩნდათ, მაგრამ იმ შესწორებით, თუ ჩვენ ასეთ წარმომადგენლებს თანამედროვე ცალკეულ ერებში დავუწევთ ძებნასაო. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს ის გარემოება, რომ დროთა განმავლობაში მათი შთამომავალი სხვა ტომებს შეერივნენ, ზოგჯერ-კი ორ და მეტ ერადაც გაიყვნენ. ამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომის შემდგომ ნ. მარის ახალი დებულებით სარმატების შემკვიდრება ჩერემისებსა და ჩუვაშებს შორის ყოფილა განაწილებული: „Sawro-inat

собственно¹ шаго-mat, он же Sarmat, в других местах представлен не только черемисами, но и чувашами, при этом такая связь этих двух народов, чувашей с черемисами находит оправдание реально в языке: между прочим, окончание мн. числа луговых черемисов татат одного происхождения с окончанием мн. ч. чувашей sam (|| sem): чувашское окончание оказалось усеченным видом черемисского“ (Скиф. яз. Изб. раб. V, 210).

ბ. მარის აზრით ჩერემისებს სხვა ხალხები *meremis*, *sarm-ა* (ჩუვაშურად) ჩერემიზ-ს, ე. ი. სარმატებს უწოდებენო (Черемисов: народы со стороны называют meremis, sarmas (по чувашски), т. е. сарматами ратван, როგორც ჩვენმა ანალიზმა გამოამჟღავნა ჩერემიზ-ი და სარმეზ-ი მხოლოდ და მხოლოდ სარმატ-ის სახესხვაობას წარმოადგენსო, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს მარ-ის უწოდებენ, ე. ი. იბერ-ებსა (1925 წ. Приволжские и соседящие с ними народности: Избр. раб. V, 299—300).

რაკი ჩერემიზ-ი იგივე სარმატი ყოფილა და მარი იგივე იბერი, ხოლო ცნობილია, რომ იბერები ქართველები არიან, მაშასადამე, სარმატები ისევე-ისე ქართველები ყოფილან. 1929 წელს ყველა წინანდელ განმარტებებს ისიც ერთვის, რომ ჩუვაშ ანუ ჩევაშ (Чуваш) შუმერ-ის ორეული ყოფილა და მხოლოდ სარმატ-ის ფონეტიკურ სახესხვაობას წარმოადგენს (Первая выдвигавшаяся экспедиция: Избр. раб. V, 443). მაგრამ ამის გარდა ამ წერილში ბ. მარი ბოლოსდაბოლოს უხსნის მკითხველს ჩერემიზ *meremis*-ის, ანუ *Sarmas*-ის სახელის ორივე ნაწილის მნიშვნელობას და ამის წყალობით ირკვევა *sarmat*-ის შედგენილობა—მნიშვნელობაც ისე, როგორც მას ესმოდა. მეტყველების პალეოგეოლოგიამ უნდა ჩააგონოს [მკვლევარს], რომ ჩერემიზ-ი ანუ *sarmas* ოდესღაც მშის, სიტყვა-სიტყვით ცის (ჩერე, —*sar*) შვილს (-*nis*, -*mes*) ნიშნავდა (იქვე გვ, 444). მაშასადამე, სარმატ-იც ამავე მნიშვნელობის მქონებული უნდა ყოფილიყო. ძნელი გასაგები ხდებოდა, თუ როგორ უნდა შეთანხმებული ყოფილიყო სარმატ-ის უკანასკნელი გააზრიანება მისსავე წინანდელ დებულებასთან, რომ სარმატ-ი იგივე ქართული წარმართ-ი და ღვთაების თავგანისმცემელის აღმნიშვნელი იყო.

მაგრამ 1931 წ. ბ. მარს მ. ჩხაიძის ნაშრომის წინასიტყვაობაში გარკვევით და გულახდილად ნათქვამი აქვს: Вообщем здесь целый узел различных местный трансформаций, требующий более осторожного обращения с отождествлением и русского *verte-mi-s* с тотемом *ker+e-me-t* при чувашском *sar-ma-s*, да и более уточненного анализа по элементам, чем то сделано было нами раньше: *sar+ma-s*—двойник хорошо известного *sar+ina-t* с тотемом *tar-ma-t*¹, сохранившимся у славян в значении ‘бога’—*tar+ma-t*, а у грузин в значении ‘язычника’ (←‘поклонника бога’ *tar+ma-t*)—*tar+mar-t*“ (Изб. раб. V, 536).

¹ „Сумма характерных их особенностей, как-то получается в итоге сообщений Геродота, прослеживается с замечательной яркостью в общем этнографическом облике наших приволжских народов“ (Скифский язык: Избр. раб. V, 210).

ქ. კოლობოვას ცდა „K вопросу о сарматском языке“ („სარმატული ენის საკითხისათვის“), რომელიც 1933 წ. გამოქვეყნდა (იხ. კრებული: „Из истории до капиталистических формаций. М.-Л., 1933 წ. 416—437), დამყარებულია ტანაისის ბერძნულ წარწერების ენაში სინტაქსური საგრძნობი შეცდომების დაკვირვებაზე. ასეთი შეცდომები მას სარმატული ენის ანარეკლის შედეგად მიაჩნია. მისი მკაცრი მსჯელობით, Müllenhoff-ის გამოკვლევა „Ueber die Herkunft und Sprache der pontischen Scythen und Sarmaten“ სკვითურ-სარმატული ენის რეალურად წარმოდგენისათვის არსებითად არას გვაძლევს. და თანაც ინდოევროპეისტებსაც თურმე მოძველებულად მიაჩნიათ, M. Vasmer-ის ნაშრომზე „Die Iranier in Südrussland“ (1923 წ.) მხოლოდ შემდეგში აპირებს საუბარს. თავისი საკუთარი მსჯელობა მას მთლიანად შეცდომებზე აქვს დამყარებული და ამისდა მიხედვით სწვევებს საკითხს სარმატული ენის მორფოლოგიურ თავისებურებათა შესახებ.

ქ. კოლობოვა ამბობს: „Конечно, если бы мы имели налицо памятники сарматской или скифо-сарматской речи, мы легко могли бы вскрыть основу этих ошибок на привлечении материалов сарматского языка. Но, к сожалению таким материалом мы не обладаем. Однако наличие синтаксических ошибок в языке греческих надписей негреческого Таваиса с несомненностью указывает на факт сармато-греческого скрещения уже в самих надписях, тряскибируемых по-гречески, но уже не представляющих образца чистогреческой речи. Скрещение это захватывает не только фонетическую часть греческого языка, но идет глубже, ломая конструкцию фразы... Конечно, на первый взгляд прозвучит обсурдно утверждение, что греческая речь Таваиса, даже та ее часть, которая отразилась в надписях, уже не столько греческая, сколько греческо-сарматская речь. Но все же это, повидимому, так. Может быть, только с тем акцентом, что если законсервированный в канцелярских штампованных формулах греческий язык—мышление надписей Таваиса было греческо-сарматским, то тот же процесс в устной речи должен был сказываться гораздо сильнее и в дальнейшем скрещении, уже, может быть, с переносом акцента, как сармато-греческий“ (K вопросу о сарматском языке: Из истории до капиталистических формаций, 1933 წ. გვ. 423—424).*

იმას გარდა, რომ ასეთი მეთოდი არც მართებულია და არც მიზანშეწონილი, მას, როგორც ვ. კაგაროვს სამართლიანად აქვს აღნიშნული, იმ გარემოებისათვისაც-კი უკრძალდება არ მიუქცევია, თუ რამდენად შესაძლებელია ტანაისის ბერძნულ წარწერებში შემჩნეული სინტაქსური შეცდომების მხოლოდდამხოლოდ ბოსფორის ბერძნულის თავისებურებად მიჩნევა. პროფ. ა. კაცვევალოვის ნაშრომის ცნობებზე დაყრდნობით, პროფ. ე. კაგაროვს თავის რეცენზიაში აღნიშნული აქვს, რომ ასეთი სინტაქსური შეცდომები ბოსფორის და რაც უფრო საუკრძალეობა, თვით არკადიის ბერძნული წარწერების ენაშიც მოიპოვება (იხ. Проблемы истории докапиталистических обществ, 1934 წ. № 9—10 გვ. 215).

უქანასწელი გარემოება კოლოზოვას მეთოდსა და მსჯელობის ყოველგვარ ღირებულებას უკარგავს, მით უმეტეს, რომ მთელს ნაკვლევში არსად სარმატული ენის აღნაგობაზე, სხვა რაიმე სანდო და ურყევი მასალების მიყვლით, არაფერია ნათქვამი.

ე. მკლენჭოფე-ის სამართლიანად მიაჩნია, რომ, სკვით-სარმატების ეროვნების საკითხის განხილვის დროს, Zeuss-მა და შაფარიკ-მა ქ. ანაპისა და სინდიკე-ს წარწერებს გვერდი აუქციეს და თავიანთ მსჯელობის დროს ქ. ოლბიის წარწერების ცნობებს დაემყარნენ. ამიტომაც ის Bძეკ-ს არ ეთანხმება, რომ მან სინდური და ოლბიური, რომელიც მკლენჭოფეს ნამდვილ სარმატულად მიაჩნია, ერთად განიხილა. არცერთი ძველი ავტორი, ამტკიცებს მკლენჭოფე — სინდიკეს ნახევარკუნძულის მკვიდრთ სარმატებად არსთელიდაო. თითონ მკლენჭოფე-ს კი სინდები კავკასიელებად მიაჩნდა¹.

რასაკვირველიაო, მკლენჭოფე განაგრძობს, იმის უარყოფა არ შეიძლება, რომ ბოსფორის სახელმწიფოსა და მახოტებს შორის საურომატული სახელებიც შესაძლებელია გაერკვლებული ყოფილიყო და უკვე საურომატ მეფის სახელიც ამას ცხადყოფს, მაგრამ მაინც არც ერთი ბოსფორულ და მახოტურ სახელს უფლება არა აქვს ნამდვილ სარმატულად მივიჩნიოთ, თუ უცილობელი ცნობების ან და ერანულთან მტკიცე ანალოგიების მიხედვით ასეთად არ აღმოჩნდა (Deut. Altert. III, 103). რასაკვირველია, რომ ასეთი დებულების შემდეგ და ამგვარი რწმენით გამსჭვალულს, ყველაფერი, რაც-ს ამას არ უღებება და ცხადად ეწინააღმდეგება, მკვლევარს შეუდევლობაში მიღებული არ ექმნებოდა და ამოცანის განხილვის დროს არავითარი ანგარიში არ გაეწეოდა. მაგრამ საკითხისადმი ასეთი მიდგომა ამელაფნებს, რომ იგი უკვე წინასწარ გადაწყვეტილად ითვლება. ეს-კი ცხად-ყოფს, რომ აქ იმდენად სამეცნიერო კვლევადიებით მოპოებულ შედეგებზე დამყარებულ დასკვნასთან არ გვქონია საქმე, რამდენადაც მტკიცე წინასწარ რწმენასთან. ასეთი განწყობილების დროს ბევრი კვლევა-ძიება არც იყო საჭირო და მთელი მუშაობა უფრო სარწმუნოდ აღიარებული დებულებისათვის გამოსადეგ ცნობების შერჩევას უდრიდა.

არ სჯეროდა ვს. მილლერს, არც მკლენჭოფეს ერანული ეტიმოლოგიების სისწორე სკვითების ლეტაებათა, ჰეროდოტეს მიერ მოყვანილი სახელების განსამარტავად წამოყენებული, სახელდობრ: აპოლონის სკვითური სახელის *Oἰζόσσιος ὁ Ἀττοβζროს* (Her. 4, 59), ანუ მეორენაირი *Oἰζόσσιος ὁ Ἀττοβζროს* (Inscript. 3.601²), — პოსედონის — *Θαμυσαδῆς τῆς Ὀψιμας* (Her. 4, 59), — დედამიწის ლეტაების — *Ἀπὸ ἀπὸ* (Her. 4, 59), — თრანის *Ἀπριμια* არტიმპაზა (ვარიან. *Ἀπριμια* არტიმპაზა) ზევის *Παπαιος* (იქვე) დისეთი სკვითური გამონათქვამებისაც, როგორცაა ამაზონების — *Ὀβραμα* (ჰეროდოტეს განმარტებით *ὀβρ-ἄμα*-ს სკვითები მამაკაცს უწოდებდნენ), აღგილის სახელი *Ἐξάμαδος* ექსამადაოს (Her. 4, 52), რომელიც ბერძენთა იმავე

¹ „keiner der alten Bewohner der indischen Halbinsel, die wahrscheinlich zu den Kaukasiern gehörten, zu den Sarmaten zählt“ (Deutsche Altertumskunde III, 103, ზგ. 3).

მსგავს წყაროებითგან ამოღებულ მასალას დაემყაროს. ასეთ პირობებში კონკრეტურებისა და შესწორებათა გარეშე რისიმე გაკეთება ძნელია, ტექსტისა და სიტყვების ასეთ შესწორების დროს-კი თვითენობისაგან თავის დაცვა შეუძლებელია.

ერთადერთი წყარო, სადაც შესაძლებელია სკვითურ-სარმატული გეოგრაფიული და პირთა სახელები თავიანთი პირვანდელი სახით და დაუმახინჯებელი იყოს დაცული, ეპიგრაფიული ძეგლების წარწერებია, რომელთა ზელახლად გადაწერის შემთხვევა, რა თქმა უნდა, იშვიათს მოეუენას და გამონაკლისს წარმოადგინს ხოლმე. მეკვლევის უფლება აქვს დარწმუნებული იყოს, რომ სწორედ წარწერებში აღმოუჩნდება დაუმახინჯებელი და სრულებით სანდო მასალა, იმ სახით, როგორც მაშინ ამბობდნენ და სწერდნენ. მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც ამ გზით მოპოვებული შედეგი ამა-თუ-იმ მეცნიერს ხელთ აღმოაჩნდება და სკვითურ-სარმატული ენების მიკუთვნილობის საკითხს შუქი უკვე საკმაოდ მოეფინება, შესაძლებელია ისტორიულსაც და გეოგრაფიულს თხზულებებში დაცული მასალის შესწავლასაც შეუდგეს და კონკრეტურებსაც და შესწორებასაც უფრო მეტი რწმენითა და გამბედაობით მიჰყოს ხელი. წარწერების ბერძნული ტექსტების ენაში შეპარული უნებლიეთი შეცდომების ანალოზით ადგილობრივი ენის სინტაქსური წყობის ანარეკლის ძეგნაც მხოლოდ მას შემდეგ შეიძლება დამატებით საბუთად იყოს გამოყენებული, როდესაც ზემოდასახელებული მასალითა და გზით სკვით-სარმატების ენის მიკუთვნილობა ძირითადად უკვე გამორკვეული იქმნება.

დონს აქეთ, ვს. მილერის აზრით, ერანული ტომობრივი ელემენტი იყო გაბატონებული და აზიელი სარმატებიც, რომელნიც ჰეროდოტეს დროს ტანაისს აქეთი მიწაწყალზე მომთაბარეობდნენ, აგრეთვე ერანული ტომები იყვნენ. ერთი სიტყვით, მეოტიდისა და შავი ზღვის ჩრდილო სანაპირო რამდენიმე საუკუნით ჩვენ წელთაღრიცხვამდე უკვე ერანულ ტომებს ეპყრათო (Эпиграфические следы иранства на юге России: ЖМНП, 1886 წ. სექტემბრის №-ის გვ. 234—235.). პანტიკაპეის წარწერებში დაცული ერანული სახელების მიხედვით, ვს. მილერს შესაძლებლად მიაჩნია დაასკვნას, რომ ერანული ელემენტი პანტიკაპეის ქალაქის მოსახლეობაში ჩვენ წელთაღრიცხვაზე უწინარეს ხანაზე აღრე უნდა იყოს გაჩენილი (Эпиграф. следы иранства 268).

ვს. მილერის ანგარიშით ქ. ოლბიის წარწერებში აღნიშნულ 100-ზე მეტი სახელითგან ნახევარზე ცოტა ნაკლები შესაძლებელია ერანული ენების ლექსიკური მარაგით იყოს გააზრინებული (Эпиграф. следы иранства 266—267).

ხოლო პანტიკაპეის 110 არა-ბერძნულ სახელებში იმავე მეცნიერმა 15-ზე მეტი ერანული წარმოშობილობისად მისაჩნევი სახელი ვერ აღმოაჩინა (იქვე 267).

ტანაისის 13 არა-ბერძნულ სახელითგან-კი მხოლოდ ორი Ἀλξάρχης აღექსართოს (IV ს. ქ. წ.) და Φαρνᾶης ფარნაკეს (შავი ზღვის სანაპიროს სხვაგნებურ წარწერებში გვხვდება), არის უცილობლად ერანულიო (იქვე 268).

ანაბის 40 არა-ბერძნულ სახელებში 7—8 სახელზე მეტი ერანული ვერა გამოირჩევაო (იქვე 268).

ტანაისის 160 სახელითგან ასზე მეტი ეს. მილლერს ერანულად მიაჩნდა. ამ სახელთა უმეტესობისათვის მისივე აზრით განმარტება ოსურ ენაში მოიპოვება. ამიტომაც ის ფიქრობს, რომ ერანულ-ოსური მოსახლეობა დონის შესართავის არეში მნიშვნელოვანი რაოდენობით უნდა ყოფილიყო. ეს დასკვნა აზიელ დონს ამერეთის სარმატების ერანელობის სხვა ცნობებსაც ზედმიწევნით უდგებაო (Эпиграф. следы иранств. 267).

ქ. ოლბიის მცხოვრებთა ბერძნული წარწერებითგან კარლ მკლენ-ჰოფს ამოღებული აქვს ადამიანის შემდეგი ოთხი სახელი:

Μουσαιναγος მუკუნაგოს,

Κουσαιναγος კუკუნაგოს,

Ῥηχισναγος რეხუნაგოს,

და Ἀργισναγος არგუნაგოს.

გერმანელ მეცნიერს აღნიშნული აქვს ამ სახელების უცნაურობა („Namen von seltsamen ausschen“), მაგრამ ამასთანავე სხვა სახელებს ნამდვილი ერანული იფრთხილავს და ეს გარემოება სხვა მოსაზრებებთან ერთად მას ამ სარმატების ინდოევროპელობის დამამტკიცებლად მიაჩნდა (იხ. Deutsche Altertumskunde III 107—122).

ნაგოს—ბოლოკიდურიან საკუთარ სახელებს გარდა, ამავე ადგილების მცხოვრებთა სახელებში აციც—აგოს—ბოლოკიდურიანიც, როგორც მაგ. Βαδμάციც ბადაგოს, Δαδμάციც დადაგოს და სხვაც ბლომად გვხვდება. მკლენ-ჰოფის სიტყვით ასე ნაწარმოები სახელები ოლბიაში მერმე და მერმე ძალიან მრავლდება (იქვე გვ. 108—109).

ეს. მილლერს აღნიშნული აქვს, რომ ქ. ოლბიისა და მის სანახების წარწერების საერთოდ ასზე მეტი სახელების მნიშვნელოვანი პროცენტი უნდა ცხადად არა-ერანულად იქმნეს მიჩნეული და რომელიღაც სხვა, ჩვენთვის უცნობი ენის კუთვნილობას უნდა წარმოადგენდესო. ასეთ არა-ერანულ სახელებად მილლერი სთვლის Ἀδότης აღრეს-ს, Ἀλσιმა[γ]იς აღჰთაგოს-ს, Βοτ-საიς ბოტატლოს-ს, Τόλας ტოლას-ს, Ζάლსიς ძალსის-ს, Ἡροσάν ჰეროსან-ს, Κουσαιναγος კუკუნაგოს-ს, Κοισιან კონსის-ს, Μουσαιναγος მუკუნაგოს-ს, Μουσαιναγος მუკუნაკროს-ს, Ῥησιπιδ[α]იς რესპინდრალოს-ს, Ῥηχισναგოს-სა და ზოგიერთ სხვა სახელებს (Эпиграф. следы иранства 267).

ტანაისის წარწერების უცილობლად არა-ერანულ სახელებად ეს. მილლერი სთვლის: Κισάλις კინოლრს-ს (შეად. პაფლაგონიის ქალაქს Κισάλη კინოლესით, Strab. 12, 545), Κοισιან კოსისუს-ს (შეადარე, თრაკიულს სახელს Κόισιας კოსსას-სო), Λάβις ლაბეის-ს, Μόκჩიς მრკკოს-ს (თრაკიულიაო?), Πάτεζ (პანტიკაპესა და ტამანშიც გვხვდებაო), Ῥησιპიორიς რესკუპორის-ს (ბოსფორის მეფეთა სახელია), Σεσმუჯ სეჰტეს-ს (შეად. Σεσმუჯ სეჰტეს-ს თრაკიის მეფის სპარაღოის ძე...) და სხვასაცო (Эпиграф. следы иранства: 267).

პანტიკაპეის 110 არა-ბერძნულ სახელთაგან ერთნაირად მისაჩნევ სახელე-
ბის რიცხვი, ვს. მილლერის დასკვნით, 15-საუკი არ აღემატება. ხოლო,
თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ სახელების მომეტებული ნაწილი ტანაისის
წარწერებშიც გვხვდება მათი მოგვიანე ხანისადმი (II და III ს. ქ. წ.) მიუ-
თენილობა ცხადი შეიქმნებაო.

ძველს, IV და III ს. ქ. წ. წარწერებში აღბეჭდილ 20 სახელთაგან კი
არცერთს ერანული თვისება არ ემჩნევაო. იმ დროინდელ ასეთ არა-ერანულ
სახელად ვს. მილლერს მიაჩნდა Ἄλδιος (gen.), Ἀνθόηιος ანთჲნიოს; Ἀτ-
της ატრტეს, Βόλξας ბოლას, Βρόταχος ბრტახოს, Δάλατος დალატოს. Δροβ-
λους დრობოლუს, Θάγας (gen) თაგაზ, Ἰτίη იტინ (ქალაქ. სახ.), Μῆνη მნ-
დას, Πάργα პარმა (ქალის სახ.), Παριάτα პარმატა (ქალაქის სახ.), Τιάη-
ჯაჲჲს და სხვ.

ხოლო იმ წარწერებში, რომელთა დრო განსაზღვრული არ არის, ანდა
რომელიც რომელს ხანას ეკუთვნის, შემდეგი სახელები ჰქონდა ვს. მილ-
ლერს არა-ერანულად აღიარებული: Κόστας კოსას, Κοσσίνος კოსინუს, Κό-
της კოტის და Κότας კოტუს (შეად. თრაკიელ მეფეთა სახელს, Κότας კრტუს-
საო), Μοχάτορις მოკამორის (თრაკიელიაო?), Μόχιος მოკოს, Ῥομηνάκης რომ-
მეტალკეს (მეფე), Σαμάδας (შეად. თრაკიელ მეფეს Σαμάდეს სადალოს (შეად.
თრაკიელ მეფეს Σαμάდეს სადალეს-სო: Dio (ass. 41, 51), Σάλαჲს საკლეს,
Σάλαჲს სალას, Σῖσος სისოს, Τροσίνος ტრტინოს, Χημάτα ხეშატა (ქალის სახ.),
Χοίβρα ზოჲდრა (ქალის სახ.) და სხვაო (Эпигр. следы иранства 267—268).

ტამანის წარწერების 13 არა-ბერძნულ სახელებს შორის, რომ ორს ერა-
ნულს გარდა, დანარჩენი არა-ერანულია. მაგ. Ἠζιάჲ ეძუს (პანტიკაპეიაში-
ცა), Κασσαλῖα კასალია (ქალის სახ.), Κοσλῖα (ქალის სახ. პანტიკაპეიაშიც),
Πατρῆας, Πάτρεις (ტამანსა და პანტიკაპეიაში) და სხვაო (Эпигр. следы иран-
ства 268).

ანაპის 40 არა-ბერძნულ სახელთა შორის 7—8 ერთნაირად მისაჩნევს
გარდა, ყველა არა-ერანულია. ანაპის წარწერების სახელებითგან Ἀζῖαჲ ატრას,
Κοσσίνος კოსინუს, Κρόφαριος კრფარნოს, Μασσίνος მასტუს, Παპῖας პაპას, Σαμ-
βῶν სამბიონ, Φαρνῖχος ფარნავოს, ფარნავიონ, ფარნაკიონ პანტიკაპეისა და
ტანაისის წარწერებშიც გვხვდებაო. ზოგიერთი სახელი შესაძლებელია სინდე-
თის მეზობლად მომინადრე კავკასიელთა ტომების ენას ეკუთვნოდესო (Эпигр.
следы иранства გვ. 268).

შავი ზღვის სანაპიროს არა-ბერძნულ სახელებს შორის ვს. მილლერს ზისე-
თებიც აქვს აღნიშნული, რომელთა ერანულით გააზრიალება შეუძლებელი აღმო-
ჩენილა, მაგრამ, რომელიც თავიანთი ბევრითი შედგენილობითაც თანამედ-
როვე ოსურს უახლოვდებიან, თუმცა-კი მათი წარმოშობილობის შესახებ არა
ვიციოთ რაო. ასეთ სახელების მთავალითა მას მოყვანილი აქვს: სახელი Βάβας
ბაბოს (ტანაისის) შეადარე ოსურს ბაბა და ბაბო-ს, Βόλξας ბოლას (პანტიკაპეია)
—ოსურს ბოლა-ს, Γοργῖσας გორგოსას (ანაპის)—ოსურს გორგას, Δάβας, დ-
დას და დადოს—ოსურს დადო და დადო-ს, Δαδῖჯიჲ დადაჯოს—ოსურს დო-
ჯოჲს. შესაძლებელია აქ შემთხვევითი მსგავსებაც იყოს, ამბობს ვს. მილლერ-

Μουσιαναιος;

Ῥηχισαιος;

თითოეულს ამ სიტყვათაგანსაც ბოლოკიდური ნაწილი საერთო აქვს და ასეთ ნაწილად რომ აქ უკვე *ნაიოს* ნაგოს, ანდა *ნაიოს* ნაიოს-ია მისაჩნევდ, სრულებით ცხადია.

შესაძლებელია სახელების მესამე ჯგუფიც გამოიყოს. ამ ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს:

Βαρσιφάδις, Καπαρσάδις, Καρσάσας, Καρσინάδις, Ξαίρσας, Λισρ-
σάδις, Χσδσρადიς ეგების ამავე აგებულებისა იყო *ზაძინს* და *ჰახნაძი* სანდა-
რბოს-ი?

რაკი ყველა ამ სახელების საერთო კუთვნილება ბოლოკიდური *აძა* აძოს (აძდუ და ძიოს-ი?) არის, სწორედ მიტომაც ცალკეულ ნაწილს უნდა წარ-
მოადგენდეს. აძოს რომ მართლაც ზემომოყვანილი სახელების განუყოფელი
შედგენილობად მისაჩნევი არ არის, ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ ყოფილა
სახელი *Καρσεί* კარძეა-ი, რომელსაც აძოს დაბოლოება არ ახლავს და ამ
ბოლოკიდურიანი კარძაძოს და კარძაძოს-იც.

უკვე მკვლევარებმა მიაქცია ყურადღება ბოსფორში და ტანაისში გავრ-
ცელებულ სახელებს *Μάξ* და *Ἀαμᾶξ* შაზა-სა და ატამაზა-ს (იხ. K. Müll-
lenhoff Deutsche Albertumskunde III, გვ. 115).

ნაგოს და *აგოს* — ბოლოკიდურიანი საკუთარი სახელები ფრიად საყურა-
დებოა და სწორედ ასეთი უცნაური აგებულება — გარეგნობის სახელების ანა-
ლოზით მოპოვებული შედეგი მკვლევარს ამ სკვით-სარმატების ეროვნების შეუმ-
ცდარად გამოკჩევეს შეაძლებინებს.

რასაკვირველია, უკვე ზემოგანხილული სახელების აღნაგობის გაგება და
მათი ზოგადი ნაწილების მნიშვნელობის მიგნება, ნაწილობრივ მათს ენობრივს
მიკუთვნილობას ამჟღავნებს. მაგრამ ცხადია, რომ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრი-
ლად მიჩნევისათვის მარტო ეს საკმარისი არ არის. ამისთვის ზომ ამ სახელე-
ბის პირველი, უკვე განსხვავებული ნაწილების მნიშვნელობის ცოდნაც არის
საჭირო და თითოეული ამ სახელთაგანის გააზრიანება ბუნებრივი და დამაჯე-
რებელი უნდა იყოს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ ამ სახელების ეს განსხვავე-
ბული პირველი ნაწილებიც იმავე ენობრივი საგანძურის კუთვნილება გამოდ-
გება, რომლისაც მათი მეორე საერთო ნაწილებია, ამ სახელების სადაურობის
საკითხი უკვე მთლად ნათელი გახდება. ცხადია მაინც, რომ ამ შემთხვევაში
და ასეთი მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები პრობლემის გადაჭრის დროს, როგო-
რიც სკვით-სარმატების ტომობრივი-ენობრივი მიკუთვნილობის საკითხია, ამ
სახელების მარტო თეორიულს, თუნდაც ძალიან დამაჯერებელს ეტიმოლო-
გიებსა და გააზრიანებაზე დამყარება არ შეიძლება, არამედ უნდა დამტკიც-
დეს, რომ ამნაირი აგებულებისა და სწორედ ასეთი და მსგავსი სახელები ამ
ხალხსა და ენას მართლაც მოეპოვება. მაშინ უფლება გვექნება მათი ნამდვილი
სადაურობა და ენობრივი მიკუთვნილება უცილობლად და საბოლოოდ გადა-
წყვეტილად ჩავთვალოთ.

შვილის აღმნიშვნელი ბოლოკიდურიანი საკუთარი სახელებიც მოგვეპოვება ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში აღბეჭდილს შორის, მაგრამ იქ შვილის გამომხატველი არის აგოს, ისეთი სახელებში, როგორიცაა Βαδῆχοις ბადაგოს, Δαδῆχοι; დადაგოს. ბერძნული აგოს უდრის აჟო-ს, ანუ აჟეა-ს, რომელიც ძველად შვილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, ეხლანდელი ყოა-ს მაგიერ. საქართველოშიც დაცული ისეთი საგვარეულო სახელებითაც, როგორიცაა ინგო-როყვა თუ ინგორაყვა მტკიცდება, რომ შვილს ყაბარდოულად და ჩერქეზულად წინათ მართლაც ოყვა, აჟეა ანუ ოჟო, აჟო პრქმევია.

ბადინოჟ-ში, რომ ინ და მეტადრე ნ სახელს არ ეკუთვნის, არამედ ბოლოკიდური ნაწილია, ეს ბერძნულ წარწერებში დაცული სახელით ბადაგოს-ითაც მტკიცდება, რათგან აქ უკვე ნ არ ჩანს და პირველი ნაწილი არის ბად, რომელსაც მხოლოდ ბოლოკიდური აგოს ერთვის. ამ რიგად ცხადი ხდება ბადინოჟ-სა და ბადაგო-სის სახელები (უკანასკნელი უდრის ბადაჟოს-ს) ერთი და იმავე ბად სიტყვისაგან არის ნაწარმოები იმ განსხვავებით, რომ პირველს მეორე ნაწილად წოჟო აქვს დართული, მეორე სახელს-კი აჟო (-აჟეა), ამის გამო ორი თუმცა მონათესავე, მაგრამ მინც განსხვავებული საკუთარი სახელია გამოსული. ყაბარდოული წარმართული თქმულებების გმირის სახელი სოსრუჟო უეჭველია ორნაწილად სიტყვა უნდა იყოს. მისი მეორე ნაწილი ადვილი გამოსაყოფია და, რასაკვირველია, იგივე უჟო-ა, რომელიც ოჟო-ს სახით სხვა სახელების მეორე ნაწილადაც გვხვდება. პირველ ნაწილად ამრიგად გვჩება სოსრ.

ნაგოს სინდურს ენათა ჯგუფის აღმოსავლურს წარმომადგენელს ყაბარდოულშიც დაცულს ნეხუხში უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც სოსრუჟოს ძველს თქმულების გალექსილ ნაწილში გვხვდება და საყვარელსა ნიშნავს: „სოსრუჟო დო ყანეს მჲ, სოსრუჟო დი ნეხუხ მჲ—სოსრუჟო ჩენი შვილობილია, სოსრუჟო ჩენი საყვარელია“-ო (იხ. ლ. ლოპატინსკის Кабардинские тексты: СМОНПК XII, გვ. 4).

ლოპატინსკის თავის რუსულ-ყაბარდოულს ლექსიკონში სიტყვა ნეხუხში—საყვარელი შერტანილი არა აქვს, და ეგების ეს გარემოება იმით აიხსნებოდეს, რომ იგი უკვე ჩვეულებრივს სასაუბრო ყაბარდოულში ან აღარ, ან და იშვიათად-ო იხმარება. მაგრამ წინათ, რომ ეს სიტყვა ძალიან გავრცელებული ყოფილა და თანაც ბერძნულ წარწერებსა და წყაროებში დაცულ ფორმასთან ეხლანდელზე უფრო დაახლოებული სახეც წოჟო ჰქონია, ეს ყაბარდოულ თქმულებებში დაცული ისეთი საკუთარი სახელებითაც მტკიცდება, როგორიცაა: პსშიბადინოჟო, აგხშაანაჟო და სხვა. (იხ. Канар. сказания 21 და 72).

საფიქრებელია, რომ საყვარელი წოჟო, იმავე ძირის სიტყვა უნდა იყოს, რა ძირისაღ ძველი ქართული ამავე ცნების გამომხატველი ზედსართავი სა-ნუკვ-ა რ-ი-ა.

ლოპატინსკი პსშიბადინოჟო-ს სახელის ასეთს ანალიზსა და გააზრებებს გვაწვდის: პსშიგ თავადს ნიშნავსო, ბადინო-კი რა არის, არ ამბობს,

მაგრამ რაკი ამ სიტყვის პირველი ბგერა მთავრული ასოთი აქვს დაბეჭდილი, ეტყობა საკუთარ სახელად სთვლიდა, ხოლო უკანასკნელ ნაწილად ლოპა-ტინსკის გამოყოფილი აქვს ყო, რომელიც შეიღობს აღმნიშვნელი ყოა-ს ბოლომოკვეცილ ფორმად მიაჩნდა (იქვე გვ. 35). ნამდვილად-კი ამა და ზემოთყვანილ მსგავს სახელებში ბოლოკიდური ნოყო-ა და შეილს-კი არა, არამედ საყვარელს უნდა ნიშნავდეს. ამ რიგად ბერძნული წარწერების ზემოჩამოთვლილი სახელები მუკუს-საყვარელს, კუკუს-საყვარელს, რეხუს-საყვარელსა და არგუას-საყვარელს გამოხატავს საკუთარი სახელები.

მხდვ ბადას სახელიც მართლაც გვხვდება ადილეველთა ხალხურ თქმულებებში; მაგ. ადილეველთა და ლენძთა მთავრის ბაქანს შორის მომხდარ ბრძოლის მომხრობედს ხალხურ ლექსში, რომლის რუსული თარგმანი შორა ნაგომოვის ნაშრომშია მოყვანილი (იხ. История Адыгейского народа, 1861 წ. ად. ბერეეს გამოცემა, ტფილისი გვ. 57) და რომელშიც ერთ-ერთ გმირს მიბრძოლს მუჟო დიეინუჟო პადის-ის შვილი (Мую Дижинүко Падисов) ეწოდება.

Βάγγας Ἀμαρομαρას ბაქსაგოს ამრომარუს სახელის პირველი ნაწილი ბაქს დატული გვაქვს ჩერქეზეთს, დიდი ყაბარდოს განთქმული ნარტის (გმირის) დაყო-ს ძის ბაქსან-ის სახელშიც. ეს თქმულება შორა ნაგომოვის ნაშრომშია მოთხრობილი. ამ ბაქსაგოსის მამის სახელის ამრომარას მეორე ნაწილი — მარო — შესაძლებელია იგივე მარე იყოს, რომელიც მამაკაცის სახელის მეორე ნაწ. გვხვდება შორა ნაგომოვის წიგნში მოყვანილ ადილეურს ხალხურ თქმულებაში თავად იდარ-იხა და ტამატარკას სამთავროს განადგურების შესახებ. იქ აღნიშნულია, რომ იდარის მეორე შვილს სახელად მარე-მისო პრქმევია (Ист. адмг. нар. 84).

Δουδάριος Πίνεი ღუწარაგოს პიდეს ძის სახელი და მამის სახელთაგან შესაძლებელია ღუწარაგო-ს დაუკავშირდეს ადილეურს სახელს ღუდარუჟო-ს, ტამატარკანის განადგურების თქმულებაშია დასახელებული (იხ. შორა ნაგომოვის ადილეური ხალხის ისტორიის გვ. 83), რათგან როგორც ღუწარაგოს შედგენილია ღუარ და აგო-სგან, ისევე ღუდარუჟო-ც ღუდარ-ისა და უჟო-საგან არის ნაწარმოები. რაკი ორივე სახელის მეორე ნაწილი შვილს ნიშნავს, ამიტომაც პირველ ნაწილად ღუარ, ღუდარ დაგვრჩება, რომელთა იგივეობა ძნელი დასაჯერებელი არ უნდა იყოს.

პიტე-ს სახელიც კი, რომელიც ამ ღუწარაგოსის მამას პრქმევია, უეჭველია იგივე პიტუ უნდა იყოს. ასეთი სახელი Πιτυ ჰქონია ადილეური ხალხური თქმულებით თავად იდარ-ის უფროს შვილს, როგორც ეს შორა ნაგომოვის ნაშრომში მოყვანილი ცნობით ირკვევა (ად. ხ. ისტ. 84).

ბერძნულს წარწერებში აღბეჭდილი ამ სახელის პიტე ფორმა სრულებით სწორე უნდა იყოს, რათგან ამ სახელის ხალხურ თქმულებებში დატულს პიტუ-ს ფორმაზე პიტე უფრო უკეთესად იცავს იმ ბგერითს სახეს, რომელიც მის გააზრიანებას და თავდაპირველი მნიშვნელობის მიგნებას გვიადვილებს. ჩერქეზულად პიტე ნიშნავს მაგარასა და მტაცებს. ამ უკანასკნელი ცნების გამო-სახატავად პიტტე-დ გამოითქმის (იხ. ლუღეს რ.-ჩ. ლ. крепкий и твердый).

ყაბარდოულადაც მაგარსა და მეკრის თითქმის ასევე ბედე ეწოდება (ლოპატ. რ.-ყ. ლ. крепкий და упрямый), ე. ი. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ყრუ შ-ს მაგიერ მღერი ბ არის და ე ხმოვანი ნახევარხმოვან გ-დ არის ქცეული. ამ ძირის სიტყვები ქართულსაც მოეპოვება: სახელობრ პიტალო, რომელიც, საბაას განმარტებით არის „ილეკო, რომელიც ერთ-ერთი შეერყუნელ იყოს“-ო (ლექს.) ე. ი. მაგარი ლითონი. მაგრამ ეს განმარტება, რომ არც სრულია და არც ზედმიწევნითი, თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ არ სეზობს პიტალო კლდე-ც გამონათქვამი, რომელიც ლითონთან დაკავშირებული არ არის.

პიტალო-ს ძირით მონათესავე სიტყვა უნდა იყოს ტალი-ც, რომელიც კაჟის სახელია, ე. ი. მაგარი, ოდნავ გამჟღავნებული, დარტყმით კვესისაგან ნაპერწკლის გამოყრელი ქვის ნალექია. პიტალო-სა და ტალი-ს ერთმანეთთან შედარება პი-ძირისეული ნაწილად მიჩნევას საექვოდ ხდის და ამიტომაც მისი ფორმანტობის აზრი თავის და თავად იბადება¹.

Ἰσαδάριος ინსაძავოს-ს ეს. მილლერი ოცის ირანულის სახელის * vinsatki-საგან ნაწარმოებად სთვლიდა. ავესტაში 20-ს visaiti, ახ. სპარსულში Pist, ოსურის დიგორულს დიალექტში ინსბი, ირონულ დიალექტში-კი სსაძ ეწოდებო (Эпигр. следы 245), იმას გარდა, რომ 20-ის სახელისაგან აღამიანის საკუთარი სახელის წარმოება ძნელი დასაჯერებელია, — აგ სუფიქსს მაინც აქ მაშინ რაღა საქმე უნდა ჰქონოდა.

Ἰσαδάριος ინსაძავოს-ის პირველი ნაწილი ინსაძ, საფიქრებელია გვირისა და ბუმბერაზის (великан) აღმნიშვნელი სიტყვის ჰინჯუ-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულს ხალხურ თქმულებებში გვხვდება (იხ. ლ. ლოპატინსკის Кабардинские предания: СМОМПК XII, გვ. 47), რომელიც, როგორც ჩანს, უფრო ადრინდელ ჰინჯუ და ჰინჯუ-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ამრიგად ინსაძავოს აღილეურად გვირის შვილის აღმნიშვნელია.

საგულისხმოა, რომ ბერძნულ წარწერებში დასახელებული პირის Ἰσαδ-ჯა სანავოს სახელი თითქმის მთლად ასევეა აღილეურში დაცული კაზბურუნის ბრძოლის ლექსში, რომელიც სწორუპოვარ გვირად სამაგუ შიფშ-ის ძეა დასახელებული (ლექსის თარგმანი იხ. შორა ნავომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. 86), სანავოს ქართულ გვარს სანაძე-საც გვაგონებს, როგორც ბეგერთად, ისევე თავის შედგენილობითაც (სან+ავო=სანა+ძე).

საყურადღებოა სახელი და მასის შეილობა იმ პირისა, რომელსაც შაქ-ჯაჯა ჯიმეჯია სარმატას ზოდეკიუ ეწოდება. „სარმატას, რა თქმა უნდა, ტომობრივობის, ან ეროვნების სახელია, ზოდეკიუ-კი ნიშნავს, რომ მის მამას ზოდეკის მსგავსი სახელი ჰქმევია და ისიც ზოდეკის ძე ყოფილა. მართლაც ასეთი სახელი ადილეურს ხალხურს ერთს თქმულებაში, რომელიც შორა ნავომოვის აქვს მოყვანილი, გვხვდება. ამ გარდმოცემით, კემირგოელთა ტომს.

¹ ტყე რომ არს კლდე გამჟვალა, კაცთა კორცისა გამჟვეთელი“, „კლდე მაგარი. და აღმა ამართული“ (საბა), ხომ ამვე ძირის სიტყვა არ არის?

უძველეს ხანაში სამი თავადი ჰყოლია, რომელთაგანს უფროსს ბოლოთოჟო, შუათანას ზანს და მესამეს ხოტოკოჲ პრქმევია სახელად (ადილ. ხალხ. ისტ. 72). ბერძნულ წარწერაში აღბეჭდილი ხოდეკის სახელი სწორედ ამ ხოტოკოჲს ტრანსლიტერაციის უნდა წარმოადგენდეს. ნატუხელებისა და შავსულების ტომებთან შერეული ერთი, ნადხო-ს, ტომის ერთს განშტოებთაგანსაც ხულოჟო ეწოდება (ლულაგს О хуложах, хулогах и абадзах, 20).

უჭაღმა ქიახურად მარტოდ-მარტოს ნიშნავს (გ. როვავის ცნობა). ყაბარდოულად-კი უჭაღმა-დ გამოითქმის (რ.-ყ. ლ.).

АЦагъც აძიაგოხ-ის, 'АЦагъც აძიაგოხ-ის, 'АЦа—აძია-ს და 'АЦიც აძოხ-ის. პირველი ნაწილი აძი გვხვდება მდ. უზინის შემდინარის აჯჯახ-ის¹ სახელშიც და საქართველოშიც ზემო ქართლში არსებობს სოფელი, რომელსაც აძიკა ეწოდება. ტფილისის სამხრეთითაც არის ადგილი, რომელსაც აძიკვა ერქვა. როგორც უკვე ვიცით, Мисахъагъც მუკუნაგოხ-ის პირველ ნაწილად მუკუ არის მისაჩნვეი და მართლაც მუკო ადიღეურ საგმირო პოეზიაში ადამიანის ცალკეულ სახელადაც გვხვდება: ადიღეველ-ლუნძთა ბრძოლის მრმთხრობელ ლექსში აღნიშნული გულად მუკო დიჟინუჟო პადის-ის ძის გმირული სიკვდილი (იხ. შორა ნაგომოვის ადილ. ხალხ. ისტ. 57).

'Атацццц ატამაძს, ან და 'Атацццц ატამაძს და 'Отацццц (ქ. ოლბისაში) ოხპინაძს-ის სახელები ეს. მილერსაც ორ ნაწილედ სიტყვებად და ატა, ანუ ატა, ოხპინ-ისა და საერთო შაძს ნაწილებისაგან შემდგარიად მიიჩნდა. ატა, ატა-ს იგი სკვითების სამეფო საგვარეულოს სახელს 'Ата-ჯჰჰ ატაკაჰ-ს აღარებდა, მაგრამ თვით ამ სიტყვის რაობა და მნიშვნელობა მაინც გაუგებარი დარჩა.

ოხპინ-კი რკინის ერანულ სახელებს, ავღანურ ოspīnah, ოspanah პამირის დიალექტებში spin, ოსურს ოpčāk-ს გვაგონებსო (Эпиграф, слелы 257).

"Атац ატაჰს ძალიან გავრცელებული სახელი ჩანს, ხუთჯერ გვხვდება 'Атацццц ატამაძს-იც. ამას გარდა ერთხელ Илцццც პინშაძოხ-იც იხსენიება და ერთხელ Мццццц მაძოტოხ, რომლის მაძო ეგების იმავე თვისებისა და მნიშვნელობის სიტყვა იყოს, როგორისაც მაძა და მაძოხ-ია საგულისხმებელი. ამრიგად ასეთი ბოლოკიდურიანი სახელები ცალკე ჯგუფად არის გამოსაყოფი.

Маац მაჰას უეჭველია ადიღეური სახელია, რათგან მაჰე ყაბარდოულად და მაზერა ჩერქეზულად ეხლაც მთვარის სახელია: წინათ-კი რომ მთვარეს მაჰა სწოდებია, ეს სინათლისა და შუქის აღმნიშვნელი ყაბარდოული სიტყვითგან მაჰალო-საგანაც ჩანს.

მაჰა-ს მკლ ლენკო ფი სანსკრიტულს შაჰ-სა და ზენდურს მაჰ-ს უკავშირებს, რომელიც დიდს ნიშნავდა (იქვე). მაგრამ უფრო ბუნებრივია მთვარის სინდურს მაჰა—სახელს დაუუკავშიროთ, რათგან ამ მიწაწყალზე სინდები

¹ ამ შემდინარის სახელი იხ. ლ. ლულაგის Общий взгляд на страны, занимаемые черкесами: Черкессия 5.

ცხოვრებდნენ. აბა-კი ჩერქეზულს აატტეს-უნდა უდრიდეს, რომელიც მამახ ნიშნავს. მამასადაზე, აბაშაზა მთლიანად მამამთვარის გამოდის.

Казѣцѣ კარძო-პოსის პირველ ნაწილს ეს. მილ ლკარი ერანულს *Karsa, ავესტ. karsa—გრძელს, ვიწროს უკავშირებს—მეორე ნაწილი-კი ოსურს უწეს-სიმიძმეს და ავესტ. vaza-ს ძალას გვეგონებოს (Эпиграф. слем 257). მაგრამ ნათქვამი არა აქვს, თუ ამ ორი სხვადასხვა მნიშვნელობის სიტყვის შერწყმით, რის მაუწყებელი სახელი გამოვიდოდა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, Казѣцѣ კარძო-პოს და Казѣ-აჯაჲ კარძო-პოს პირველი ნაწილი კარძო ანუ კარძოა, ცალკეულადაც გვხვდება სახელად კარძე-ს და კარზა-ს-ის ფორმით. საგულისხმოა, რომ აღილეველთა ნატუხუაჯელების ტომის აზნაურთა საგვარეულოს სწორედ კარ-ზეაღა ეწოდება (იხ. ლ. ჯკლავს О патухажпах, шапсугах и абхазцах: Черкессия. გვ. 21). ობაჯჯაჯაჲ უახრძაქოს ბერძნულ წარწერებში რომ გვხვდება აღამიანის სახელად, ორნაწილელი სიტყვა ჩანს: მის ასეთს თვისებას მეორე მსგავსივე აგებულების სახელი ობაძჯაჯაჲ; უახრძაქოს ამჟღავნებს. უახრძაქოს უნდა ობაჯა—უახო-სა და ჯაჯა—ძაქო-საგან იყოს შედგენილი, ბოლოკადური ა-ს აქაც ბერძნული ჩვეულებრივი დაბოლოებაა. უახო უეჭველია ჭადო უნდა იყოს, რომელიც ყაბარდოულად ვარსკვლავსა ნიშნავს; ხოლო ჯაჯა-ძაქო-ს უნდა ყაბარდოულივე სიტყვა ჯაყუა იყოს, რომელიც ერთად-ერთსა და მართოს ნიშნავს (იხ. რ.-ყ. ლ. одиноким, единственым).

ამრიგად, ობაჯჯაჯაჲ უნდა უახოჯაყო-ს ტრანსლიტერაციას წარმოადგენდეს, რომელიც ყაბარდოულად ერთად-ერთის, ანუ, როგორც ქართულად მარგალიტზე ითქმოდა, ობოლი ვარსკვლავის აღმნიშვნელია. ოჯაჯაჯაჲ ოხრძაქო-ს სახელი, რომელიც ტანაისის წარწერაში (IPE II, 454) გვხვდება, ცხადია, იგივე უნდა იყოს, რაც უახრძაქოს, სახელდობრ ამ სახელის ფონეტიკურს სახესხეობას უნდა წარმოადგენდეს.

ვგონებ სახელების ცალკე ჯგუფად უნდა იქმნეს მიჩნეული ობაჯჯაჯაჲ უახრძაქოს. ობაჯჯაჯაჲ უახრძაქოს, რომელთაც საერთო ნაწილია ბოლოკადური ძაქოს. აქ რომ სწორედ ძაქო-სა გამოსაყოფი, ამას ის გარემოებაც ცხად-პოუფს, რომ ამ ქვეყნის წარწერებში ობაჯაჲ უახრძაქო-ს სახელიც გვხვდება ორ-ჯერ, რომელსაც ბოლოში ძაქოს არ მოეპოვება. იგივე უნდა ითქვას ობაჯჯაჯაჲ უახრძაქო-ს ეტიმოლოგიაზეც. რასაკვირველია, ამ სახელის პირველ ნაწილს უახრძაქო-ს არადერი საერთო მართვა-გამგეობის აღმნიშვნელს ოსურს არაზ-უნ-თან არ უნდა ჰქონდეს, როგორც ეს ვს. მილ ლერს ეგონა, არამედ სწორია მხოლოდ მისივე მეორე ეტიმოლოგია, რომლითაც ის ამ სახელს ავესტურს სიტყვას varāza ვარაძა-ს უკავშირებს, და რომლიც გარეულ ტახსა ნიშნავს (Эпигра. слем 251). მართლაც აღამიანის ასეთი და ამასთან დაკავ-შირებული სახელები ძალიან გავრცელებული იყო ძველს ირანსა და სომხეთსა და საქართველოშიც. მაგრამ ამ სახელის უახრძაქო-ს პირველი ნაწილის გააზრიანების სისწორისდა მიუხედავად განა შესაძლებელია აქ აქ ზგ სუფიქ-სი იყოს? რა კავშირი აქვს ასეთ მაწარმოებელს ამნაირ სახელთან? ცხადია, რომ აქ აქ სხვა რაიმე ენების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო.

ბერძნულ წარწერებში არაერთხელ $\Sigma\alpha\zeta\alpha\varsigma$; ძაძუ-ს (გ. როგავას ცნობა) სახელიც [გვხვდება]. თუმცა ძაძუ-ს პირთა საკუთარ სახელად აღიღერის ვერც ძველს ხალხურ თქმულებებში და ვერც სხვა წყაროებში ვერ ვიპოვე, მაგრამ ეს სახელი, რომ მაინც უცილობლად აღიღერები უნდა ყოფილიყო იმითაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ ძაძუ იქაური სიტყვაა და ყაბარდოულად ჩვილს ნიშნავს (იხ. ლოპატინსკის რ.-ყ. ლ.: малютка). ასეთი საალერსო სიტყვა, ბევრგან, სხვადასხვა წარმოშობის ხალხს აქვს საკუთარ სახელად ქცეული და აქაც ეტყობა ასევე მომხდარა. ამრიგად ძაძუს ბოლოკიდური ს ბერძნული-დაბოლოებაა, მაგრამ თვით სახელი ძაძუ ყოფილა, საკუთარ სახელად ქცეული აღიღერები, ყაბარდოული საალერსო სიტყვა. ყაბარდოულში ეხლაც არის ფართოდ გავრცელებული ქალის სახელად. სამეგრელოში ორივე სქესისათვის იხ-მარება სახელად.

$\Sigma\alpha\mu\alpha\chi\alpha\varsigma$ 'A-ა სრმახოს ატა-ს სახელის პირველი ნაწილი სომახოს-ის ბოლოკიდურ ს, რასაკვირველია, ვითარცა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბოლოება ჩამოსაცილებელია და ამიტომაც სრმახო გვჩვენა ნამდვილ სახელად. მაშაქაცის ეს საკუთარი სახელი ისევეა ნაწარმოები, როგორც მწვერვალის. იალბუზის ყაბარდოული სახელი ოშხამახო (იხ. ლოპატინსკი: $\text{Кабардинские тексты СМОНК XII. 43}$) და შატ-მთის იქაური სახელწოდება ოშხემახო (შ. ნავომოვის: აღილ. ხალხ. ისტორია, 53).

ამ სამ სიტყვას მეორე ნაწილი მახო საერთო აქვს, პირველი ნაწილი-კი განსხვავებული, დოშხა-კი მთას ნიშნავს. ეს პირველი შა სრ ნაწილი უნდა აღიღეროს სჟჱ-ს უდრიდეს, რომელიც კეთილს და ბედნიერს ნიშნავს (რ.-ჩ. ლ. добротыи, добрыи), მახო-კი დღეს გამოჰხატავს (რ.-ყ. ლ. дехь), საგულისხმოა, რომ ტანაისის ერთს წარწერაში (IPE II, 454) ეს სახელი სწორედ ამგვარ მართლწერით გვევლინება და იქაა $\Sigma\alpha\mu\alpha\chi\alpha\varsigma$ სირმახოს, ე. ი. პირველი ნაწილი შა -სო-ს მაგიერ უკვე შა სიო-დ არის გადმოცემული, რაც სჟჱ უკეთ უახლოვდება.

ამრიგად სრმახო და სირმახო დღე-ბედნიერის, ხვე-კეთილის აღმნიშვნელი აღიღერები სახელი უნდა იყოს.

$\chi\alpha\zeta\alpha\varsigma$ $\Gamma\omicron\rho\gamma\iota\sigma\alpha$ ხაზას გორგრას-ს სახელის პირველი სიტყვა ხაზას აღიღერებოთა ერთ-ერთი ტომის სხაპეტე-ს საგვაროს სახელად გვხვდება ხახუ-ს ($\chi\alpha\chi\upsilon$) სახით (ეს სახელი იხ. ლ. ჯღაღეს $\text{О хатухахцах, хатухцах и андассцах: Черкессия, 20}$). ხოლო ნეტახო-ს ტომის ერთს საგვარეულოს ხახურატე (იქვე 20) ერქვა, რომლის სახელის პირველი ნაწილი ხახუ-ი ცხადია იგივე სიტყვაა. ჭოჭუ თანამედროვე ყაბარდოულში მიხალმეხაზა და ალერსს ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. 129).

გორგოპიის წარწერაში დასახელებულ პირთა, რომელთაც ცხადად ისეთი არა-ბერძნული სახელები ჰქვიათ, როგორიცაა Κοισσος 'A-ა Κοισσος, Κοισ-υας 'A-ა, $\Sigma\alpha\rho\mu\alpha\tau\alpha\varsigma$ $\text{Κοδδρ\alpha, Π\delta\pi\alpha}$ (აკად. ს. ებელაგოვის $\text{Βοσφορ. επιγραμ 53}$), ეროვნებად აღიღერი გამოსარკვევია. მაგ., Κοισσος კოსსუს უნდა ყაბარდოულ სახელს კაშვე-ის ანარეკლს წარმოადგენდეს. კაშვე მაშაქაცის ყაბარდოული სახელია და ერთს ყაბარდოულს ხალხურს თქმულებში გვხვდება. ამ სახელის მა-

ტარებელი მთელი საგვარეულოც-კი არსებობს (იხ. СМОНПК, წ. XII, გვ. 24) უძველეს დროს, როგორც ჩანს, კოშუე-ად გამოითქმოდა.

ამ სახელის მომდევნო ატბა უეჭველია ჩერქეზულს ატბა-ს უნდა უდრიდეს, რომელიც მაშას ნიშნავს. ამ რიგად Котамინ; *Атца Котамინ ნიშნავს კოშუე, კოსუტის მაშა. ეგების Хотамინ ზოსსტეს, რომელიც წარწერაშია მოხსენებული (IPE IV, 435) ამავე კოშუე-ის ტრანსლიტერაციას წარმოადგენს?

მეტად საყურადღებოა იმ პიროვნების ვინაობა, რომელსაც შპრამი; Картуаძეს ბ ზაქ; *Илѣიც ქსარტაშოს კარძუაძე შო კაა ილბიოს, ქსართაშ კარძუძის ძე სწოდებოდა, რომელსაც ილბიოს-იც პრქმევია. ცნობილი წყაროების მიხედვით, ქსართაშ-ი აღიღეურს არც ძველს ხალხურ თქმულებებში, არც სხვა წარმოშობის ცნობებში სახელად არ უჩანს ჯერჯერობით მაინც. მაგრამ ეს სახელი სამაგიეროდ ეროს ქართულ სახელს, რომელიც ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება, ძალზე მიაგავს. მისი ცნობით „ვიდრე ადრე-კისამდე (sic) ერთი დაჯდის ქართულელთა მეფედ, რაზომცა მრავალ იყუნინან შვილნი მეფეთანი და ამას ადერკის (sic) ესხნეს ორი ძე, რომელთა განუყო ქალაქი მცხეთა და ქუეყანა მტკუარსა შიგა ქართლი, მცხეთა მუხნარით კერძი და ყოველი ქართლი ქართლსა ჩრდილთ ჟურითგან (sic) ვიდრე თავადმდე მტკუარისა და ეგრისისა, ესე მისცა ბარტომ[ქ]ს, ძესა თჳსსა, ხოლო არმაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა სამხრით ქართლი ხუნანითგან ვიდრე თავადამდე მტკუარისა და კლარჯეთი მისცა ქართაშს ძესა თჳსა“-ო (ცა მეფეთა * 147 — 148, გვ. 31). შემდეგ იმავე ისტორიკოსს ნათქვამი აქვს: „ხოლო მო-რა-კუ-დეს ადერკის ძენი ბარტომ და ქართაშ მეფე იქმნა (sic) შემდგომ მათხ შვილნი მათნი არმაზის ფარსმან და შინა ქალაქსა კაოს“ (იქვე * 148, გვ. 31). ამ წინა ორი მეფის შვილისა და მეფის სახელები მოქცევად ქართლისაჲს მართიანეში ცოტა სხვანაირად სწერია: „მეფობდა ქართაშ არმაზს და მცხეთას ბარტამან“-ო (Опис. II, 709), ე. ი. ქართაშ-ის ზავიერ ქართაშ-ია. მაგრამ აქ დიტიტოგრაფიული შეცდომა უნდა გვქონდეს, რათგან ერთს სიტყვაში ორი ერთი და იგივე ზგერა ძველ ქართულში საერთოდ არ იწერებოდა და არც ამ შემთხვევაში იყო მოსალოდნელი. ამიტომაც სახელი ქართაშ-ის დაწერილობა ლ. მროველის თხზულებაში სწორედ უნდა იყოს დაცული.

საკმარისია ამის შემდგომ გავიხსენოთ შავი ზღვის სანაპიროს ბერძნულს წარწერებში აღბუქდილი სახელი ქსარტაშ, რომ ქართული ქართაშ-ისა და იმ ქსარტაშ-ის ორივე მამაკაცის სახელის მსგავსება, რომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს, ამას ქსართაშის მამის სახელიც კარძუაძე გვაფიქრებინებს. ქართაში თავდაპირველად ზედსართავი უნდა ყოფილიყო და ბალნიანის, ბუსუსიანის აღმნიშვნელი ისეთივე სახელი იქნებოდა, როგორიც ქართული დაფანჩული და ყაბარდოული ტლფებიცე, რომელთაგან პირველი ზოგად ბალნიანის, მეორე-კი აწწილობრივ და მხოლოდ ფეხბალნიანის აღმნიშვნელი იყო¹.

Котамინ; *Атца კოთინას ატბა-ს პირველი სახელი კოთინა უნდა კოჩინა-ს

¹ ტლფებიცე-ს ასეთი განმარტება იხ. ლოპატინსკის Кабардинские тексты, გვ. 50 შენ. 11: СМОНПК XII.

სახელის ტრანსლიტერაციის წარმოდგენდეს, რომელიც ქართულ საგვარეულო კოინაშვილის სახელში გვაქვს დაცული და რომელიც ვაჩინას სახელის ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს.

საყურადღებოა შავი ზღვის სანაპიროს ეპიგრაფიკულ ძეგლებში სამგან მოხსენებული *Χαίριμα*-ც ზურსამოს-ის სახელი. არც ადილეურს ხალხურს თქმულებაში და არც სხვა წყაროებში ამნაირი სახელი არა გვხვდება. მისი გააზრიანება ვერც ადილეური ენების ლექსიკური მარაგით ხერხდება, სამაგიეროდ ზურსამოს გვაგონებს ძველი საქართველოს ისტორიაში ცნობილი საგვარეულოს სახელს ჯურტიძე-ს, რომელიც ზურსიძედაც გამოითქმოდა, შემდეგში მაინც. ამ საგვარეულოს განთქმული მოღვაწე მესხეთის ამბებშიც გვხვდება და მწერალ-ქალს გულბაათს (ოლა ბაგრატიონის ფსევდონიმი იყო) გაზეთ „მოსკოვის უწყებებში“ გამოქვეყნებული ჰქონდა ძველი ქართული თქმულების რუს. თარგმანი, ოში დაღუპული ზურსიძისა და მისი სატრფოს შესახებ, რომელიც ია-ვარდად იქცნენ. ამ რიგად ჯურსიძის სახელი ძველ საქართველოში გმირთა ზღაპრულ სამყაროს კუთვნილებდაც უფილა ქცეული. ზურსიძეა დის. საქ-ში, მაგ. სამეგრელოში, ეხლაც არის შერჩენილი.

Ζαχαρα-ც ძარანდოს იმ სახელთა ჯგუფს ეკუთვნის, რომელიც არც ხალხურს თქმულებებსა და არც სხვა ადილეურს წყაროებში არ მოიხანს, ჯერეთ ცნობილ მასალების მიხედვით მაინც. მაგრამ ზარანდია საქართველოში საგვარეულო სახელს წარმოადგენს და საფიქრებელია, რომ სწორედ ამასთან უნდა იყოს ზარანდოს-იც დაკავშირებული. *Ζοιρძι*-ც *Τεσιμα*-სა და *ძურძის ტეტოშ*-სა და მის სახელი ისევე, როგორც *Ζοიρძი*-ს ძურძის გვარის სახელია თანამედროვე საქართველოში-ც და ამასთანავე ადამიანის სახელად ძველ საქართველოს ხალხის აღწერის დავითებში ძლია-ც გვხვდება.

უფრო ძნელი გამოსარკვევი სახელია *Ξαχαρα*-ს ქსაიროსაძეს კამოხსაძე, მაგრამ ერთი რამ უკვე ჩანს, რომ ორსავე სახელს ქსაიროსაძეს-საცა და მისი მამის სახელს კამარსაძეს-საც სიტყვის მეორე ნაწილი საერთო აქვს ხაძეს და სამოს. ამის მსგავსი სახელი-ც ირსებობს და სამენ ეწოდებოდა აზეგა-ს ანუ აბხაზთა იმ ტომს, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე ცხოვრობდა მდ. ხამგში-თიდან მოყოლებული გაგრამდე (ლელაგ: *Οναυα* *μαρα*: *Χερκεσ* *μα* 9). ამრიგად უმოთხრესად უკვე ამ სახელების პირველი ნაწილის *Ξα*-ი ქსაირო-ის და კამო-ის რაობა-და გვჩვენა გამოსარკვევი. უკანასკნელი სიტყვა თუმცა *’Αμαρ*-ისა და *μαρ*-ის პირველ ნაწილს *μα*-ის მიუთავს, მაგრამ არც მისი რაობა ირკვევა, ვერც ეს გვიშვლის რასმე. სკვთების ძველი სპარსული, ჰეროდოტეს მიერ ჩაწერილი, სახელი *Ξαχ*: *საქა*, რომლის სისწორეც შესაძლებელია დარბოთ ჰისტორიის დროს ძველ სპარსულს წარწერაში მოხსენებული სახელით—*Sakā humavarkā* (= *საქამი* *’Αμαρ*-ის) *Sakā tigraxauda* და *Sakā paradaraga*, ე. ი. ზღვისმიერი საკების დამტკიცდეს, ეს. მილერს ჰსურდა თვით სკივებისავე საკუთარი სახელისათვის სკოლოტო *Σακ*-ის დაკავშირებინა. ჰეროდოტეს ცნობით ხომ სკივებს სკთოა *Σα*-ის სახელს მხოლოდ ბერძნები ეძახდნენ, თითონ ისინი-ც თანთან თავს სკოლოტო-ს უწოდებდნენ.

ეს. მილლერი სამართლიანად ფიქრობდა, რომ სკვითების სახელიც შეუძლებელია ბერძნებს ამ ხალხისათვის დაერქმიათ, თუ ეს სახელი თვით იქვე. ადგილობრივ ფართოდ გავრცელებული არ ყოფილიყო. ამიტომაც ის ცდინლობდა ამ ერის სპარსული სახელს საკან-სა და ბერძნული სკვთა-ს ერთმანეთთან დაკავშირებას. ამ მიზნის მისაღწევად მას ბერძნულად შინგეული სახელის თაა მარცვლი ბოლოსართად აქვს მიჩნეული, ძირად-კი სკ-სა სთვლიდა. ხოლო მომდევნო ჯ ა ხმოვანი ძირისა და ბოლოსართის შემავსებლები ეგულებოდა. ამ ხალხის სახელის ძირითად ნაწილად მილლერს სპარსული სახელი საკა მიაჩნდა. როდესაც ამ საკა-ს თაა ბოლოსართი მიემატა, მაშინ ამ დართვამ ძირის შუა ა ხმოვანი ამოადგო და გააქრო და ამ გზით საკა-საგან ბერძნულში დაცული სკვთაა გაჩნდაო (Эпиграф. следы ирв-ства 281).

ზემომოყვანილი დებულების დასაჯერებლად საჭირო იყო, რომ თაა-ს ბოლოსართობა სხვა მაგალითებითაც უცილობელი გამხდარიყო. ამის დასამტკიცებლად ეს. მილლერმა ოცამდე სკვითურ-სარმატულს ტომთა სახელებს მოუყარა თავი, რომელთაც მისი აზრით ყველას * ta ბოლოსართი ჰქონდა. ასეთ ბოლოსართიან სახელების მაგალითად მას მოყვანილი აქვს: 1. 'Αύχται ავხატა, ლიპოქსაქსი შთამომავალი სკვითა ტომის სახელი (Her. 14, 6). — 2. Παρχλται პარალტა, კოლაქსა შთამომავალი ტომის (Her. იქვე). — 3. Σκωθται: სკოლოტა, სკვითების საერთო სახელი, — 4. 'Ασινται ასირტა — სკვითთა ხალხი Scythia intra Inaumi (Ptol. VI. 14, 10) — 5. Μαλται მალტა ანუ მაღრტა, — 6. Τορεται სკვითთა ტომი (Strabo XI, 49, 5) ანუ Τορεტა (Mela I, 2, 5 და Plin. VI, 5), — 7. Τυρραγεται: ტურაგეტა, ანუ Τυρραγεται: ტურაგეტა, Τυραγεται, Τυραγεται: ტურეგეტა, ტურიგეტა (Strabo II, 118 და Ptol. III 5, 25), ტურასის აღმოსავლეთით, — 8. Θευαται: თემერტა (Ptol, V, 9, 17) ევროპის სარმატეთში — 9. Θισαγεται: თისაგეტა (Her. IV, 22) ანუ Thyrsagetas (Val. Flac. VI, 135) ევროპისა და აზიის საზღვარზე, — 10. 'Αρσაται არსინტა (Ptol. III, 5, 20) ევროპის სარმატეთში — 11. 'Αγορεται: აგორეტა ანუ 'Αγυρται: აგორტა (Ptol. V, 9, 18) ევროპის სარმატეთის საზღვარზე. — 12. Μαθαγεται: მასაგეტა კასპიის ზღვის მახლობლად, — 13. Καρσται კარეტა (Ptol.), — 14. Κερχται კერკეტა სინდების მეზობლები. — 15. 'Σκοπαται: ექსოპეტა (Ptol.) როქსოლანებსა და ამაქსობიებს შუა, — 16. Ιλχυρται: მაჯარტა (Ptol. III, 5, 22) აზიის სარმატეთში, — 17. Ζαχται: ჯაკატა (Ptol. V, 9, 16) აზიის სარმატეთში, — 18. Ξαρμαι: სარმატა, — 19. 'Ιαμαται: იაქსამატა, ვარიანტები: 'Ιαμαται, 'Ιξοმაται, 'Ιξიმამა: დაქსამატა, იქსომატა, იქსობატა — და 20. Θισαμαται: თისამატა (Inscrip. Bökh. 2058 B, 9).

განა შესაძლებელია შემთხვევითი იყოსო, კითხულობდა მილლერი, რომ ტომთა ამდენს სკვითურ-სარმატულს სახელს ბოლოკიდურ ნაწილად იქა ტაა. აქვს. ამისთანავე საყურადღებოა, რომ ზემომოყვანილ სახელებს გვერდით დაცული გვაქვს უამბოლოსართო სახელებიც, მაგ.: ჰეროდოტეს (7, 71) მოხსენებული ჰყავს სპარსელი Ματαγχε მასანგეს და თითქოს ეს სახელი უნდა.

გექონდეს მასსაგეტაჲ-შიო. ზემოაღნიშნული ისტორიკოსისავე ცნობით $\Sigma\alpha\lambda\iota\sigma\iota$ სკოლარტოჲ მეფის სახელისაგან იყო ნაწარმოები და შეადარეთ იუს-ტინეს (2, 4) მიერ აღბეჭდილს სახელს Scolopitus-სა და ჰეროდოტესაგან მოხსენებულს სკვითების მეფის $\Sigma\alpha\lambda\eta\varsigma$ სკვლეს-ის სახელსაო (Эпиграфические следы иранства, 281—282).

ზემოჩამოთვლილი სატომო ოცი სახელის მაგალითის ანალიზზე დაყრდნობით, ეს. მილლერმა წამოაყენა დებულების მსგავსი მოსაზრება, რომ - $\alpha\epsilon\iota$, - $\alpha\tau\alpha\iota$, - $\epsilon\tau\alpha\iota$, - $\iota\alpha\epsilon\iota$ და სხვა დაბოლოებანი მხ. რიცხვის სუფიქსს უნდა წარმოადგენდნენ, სწორედ იმავეს, რომელიც ოსურს მოეპოვებაო. - $\epsilon\alpha$ ბოლოსართით ნაწარმოებია ყველა ოსური საგვარეულობიცი, მაგ. ტუკატჲ, სანატჲ, კოკიტჲ, რომელთა გვარები რუსულად ტუკაევჲ-ად, შანაევჲ-ად და კოკიევჲ-ად გადააკეთესო, შესაძლებელია — ტაჲ ბოლოკიდურიანი სკვითურ-სარმატული სახელებიც ნამდვილად საგვარეულოს უფროს წინაპრის სახელისაგან ნიწარმოები სახელები იყოსო (Эпиграф. чл. 282—283).

მაგრამ ეს. მილლერს საჭიროდ მიაჩნდა აღენიშნა, რომ სკვითურ-სარმატულ სახელებში — ტა ბოლოსართის არსებობა, რომელიც ოსურშიც არსებობს, თავისიდათავად, სხვა საბუთების გარეშე, ამ ბოლოსართის ერანულობის დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება, რადგან თვით ოსურშიც ამ-ტჲ სუფიქსის სადაურობა გაუგებარია და ირანისტების ყოველი ცდა, მათ შორის პირადად ჩემიცაო გერჯერობით ნაკლებ არის დამაჯერებელი. რაკი ოსურმა მრ. რ. ძველი პრაირანული სუფიქსი დაკარგა, თავისი კანკლედობა ურალ-ალტაურს ანუ უგრულ-ფინურის წარმოების წესის მსგავსად გადააკეთათ: მხ. რ. ფორმებს ჯერ მრ. რ. სუფიქსი დაურთო, ხოლო შემდეგ უკვე ბრუნვათა იგივე ფორმანტები მიუყენა, რომელნიც მხ. რიცხვში აქვს და ამ რიგად მრ. რ. კანკლედობის ფორმები მხ. რ. ფორმებისაგან მარტო ფუძე-ძირსა და ბრუნვებს შუა ჩართული მრ. რ. ფორმანტით განსხვავდებოა, მაგ. ვალ ხარისაგან მხ. რ. ნათ. ბრ. იქნება ვალ-ტი (იქვე 283). ეს. მილლერს თვითვე აქვს აღნიშნული, რომ კანკლედობის მრ. რიცხვის ფორმებით წარმოების ასეთი პრინციპი მხოლოდ ერანულ ენებში, ახალ-სპარსულში, ქართულში მოიპოვება ისე, რომ ვგონებ ძალიან გაზედული მოსაზრება არ უნდა იყოს, თუ ვიტყვით, რომ ეს პრინციპი ერანს მეზობელი თურანისაგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებულიო (იქვე 283).

მრ. რ. საწარმოებლად -ტ სუფიქსი ურალურ ენებშია გავრცელებულიო, ამბობს შემდეგ ეს. მილლერი, მაგ.: ფინურში მრ. რ. სახ. ბრუნვა თვალის არის silmä (მხ. რ.) და selmä-t-na, ვოლულურად სახლი kval (მხ. რ.) და kvallet (მრ. რ.). მაჯურულშიც, ფრ. მკლერის (Grundriss der Sprachwissenschaft. II. B. II, 'Alteit, p. 267) თანახმად, მრ. რ. სხვადასხვა სუფიქსებს შორის (-sa, -sc, -si, ri) -ტა და -ტი სუფიქსებიც მოიპოვება. მაგ. enue დედა emeic დედები. იმავე წყაროზე დაყრდნობით (გვ. 258), მონღოლურშიც მრ. რ. ნიშნად -ut და -od არის, მაგ.: ლუაწლი იქნება ärdäm, ღვაწლები-კი ärdämod. märeätši მსროლელია, ხოლო inäreätšut მსროლელებია.

ყველა ამის გამო ეს. მილლერი ფიქრობდა, რომ თუ ოსურში და ურალ-ალტურსა და უგრო-ფინურში მრ. რ. სუფიქსების ასეთი მსგავსება შემთხვევითი მოვლენა არ არის, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ შავი ზღვის სანაპიროების ერანულებმა, ოსების წინაპრებმა მრ. რ. -ტა ნიშანი თავიანთ მეზობელ სკვითებისაგან შეითვისეს, სულ ერთია ვინც არ უნდა ყოფილიყვნენ ისინი გათურანელებული ერანელები თუ გაერანებული თურანელები (იქვე 283).

ეტყობა ეს. მილლერი ძალზე მოწადინებული ყოფილა, რომ -თა და ტაა დაბოლოება რადაც არ უნდა დასჯდომოდა ერანულ-ოსურად გამოეყენა, რომ მას ამ მისწრაფებით მხურვალე გატაცებამ თავისივე ეტიმოლოგიაც-კი დააეწყო. სარმატას სახელის ავტულობისა და სადაურობის გამორკვევის დროს, მას ამ სიტყვის ერანულობის ცხადად გამომჟღავნებლად მისი პირველი ნაწილი სარ ჰქონდა აღიარებული და ამ სახელს სარ და მატას-ად ჰყოფდა (იხ. აქვე შიურ. следи 257 წ 80), -თა და -ტა-ის მრ. რ. ოსურის მსგავსი მაგალითების გასამრავლებლად-კი სარმატას მან უკვე სარმა-და-ტაა-საგან შედგენილად გამოაცხადა. მას აგრეთვე მაქსამა-ტაა, მაქამა-ტაა, იქსომა-ტაა და იქსომა-ტაა-ც მიაყოლა, თუმცა მოსალოდნელი იყო, რომ სარ-მატას მსგავსად იმათ მეორე ნაწილადაც მატაა უნდა მიეჩნია.

ეს. მილლერი შერძოდა სარმატას-ის სახელს სარ-ის მატას-ისაგან შედგენილობის შესაძლებლობას გულისხმობდა, თუმცა-კი აღიარებული აქვს, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილი მისთვის გაუგებარი იყო, პირველ ნაწილს-კი სარ-ს ერანულ თავად სთვლიდა (Эпиграф. следы иранства на юге России: ЖМНП, 1886 წ. სექტ. გვ. 257).

ეს. მილლერის მსგავსად და მის თეორიის გავლენით ნ. მარმატ 1922 წ. გამოქვეყნებულ ნაშრომში Термин „скип“, Sarmat-ის სახელი Sarm და at-ისაგან შედგარად მიიჩნია, ბოლოკიდური at-იც მრ. რ. ნიშნად აღიარა (Термин „скип“, 1922 წ. Изв. раб. V, 31), მაგრამ 1926 წ. დაბეჭდილს მოხსენებაში „სკვითური ენის“ შესახებ (Скифский язык) სარმატების სახელის სხვასებობა Sawromat (მისივე პარალელით * Woromat იგივე Sarmat) უკვე Sawro და mat-ად აქვს დაყოფილი (Изв. раб. V 207 და 210), მაგრამ ნ. მარს მაინც აქ განმარტებული არა აქვს თუ თვითული ამ ნაწილობრივი რის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. 1929 წ. წაკითხულს მოხსენებაში ეს სახელი უკვე სამ ნაწილად აქვს ნ. მარსავე დაყოფილი. იგი ამბობს: „sarmat + obrazovanie trekhslennostno s izlishkom -i, perezhitkom elementa S, uslovno tipicheski nazyvaiemogo yon“ (Первая передвиженческая яфетидологическая экспедиция: Изв. р. V 444). ამრავად ავტორის დებულებათ: sarmat წარმოადგენს sal-ber-yon-ის ანუ ABC ელემენტების შენაერთებს (იქვე). მაგრამ 1931 წ., როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, ამ საკითხის განხილვისას მსჯელობის სიფრთხილის აუცილებლობა სენო.

დღით ხანი უკვე აღნიშნულია, რომ იმიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ერთა ზოგ სახელებს ბოლოში ახლათ „მატ“, როგორც საურომატ-ი, სარმატ-ი, მაქსამატ-ი. პროფ. კ. პატკანიანმა ამ ჯგუფს სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-ენაქ“-იც დაურთო, რომელიც მას „ნახჭამატ + ენაქ“-ისაგან წარმომდგარად მიაჩნდა. ამასთანავე „ნახჭა“ მას ჩაჩნების სახელად „ნახჩე“-დ ჰქონდა აღიარ-

რებული და „ეანქ“ სომხურ მრ. რ. დაბოლოებად. ყველა ასეთი ტომობრივი სახელების მეორე შემადგენელი ნაწილის „მატ“-ის შესახებ-კი ფიქრობდა, რომ ალბათ ქვეყანას, მიწაწყალს ჰნიშნავდაო (Армянская География VII века, 38).

აკად. ნ. მარის სიტყვით ამნაირ სატომო სახელების გავრცელების ტერიტორიისდა მიხედვით უფრო ბუნებრივი იქნებოდა სიტყვა „მატ“ ჩაჩნურსა და მის მონათესავე ენებში გვევლინა. ამიტომ „მატ“-ი ენის აღმნიშვნელ ჩაჩნურ სიტყვად მიმაჩნია, რომელსაც ეხლა „მატ“, ინგილოურად „მოტტ“ ეწოდება, რომელსაც ტომობრივ სახელებში ხალხის მნიშვნელობა ენიჭებოდა (Кавказские племенные названия и местные параллели, Петроград 1922 წ. გვ. 20—21).

ასეთი აზრით მით უფროა საფიქრებელი, რომ სომხური გეოგრაფიის „ნახჭამატ-იანქ“ (ნახჩანაქიან-იანქ) პტოლემეოსის გეოგრაფიის 'Ιεζμαζαζ, ჭმოვად“-ის თარგმანსა და შესატყვისობას წარმოადგენს ე. ი. „აქსა“ სომხური თარგმანის ნახჩანა „ნახჭა“-ს უდრის, რომელიც მართლაც ნახჭო-ერის ჩაჩნების სახელს წარმოადგენს და რომელსაც ჩაჩნები ეხლა თავიანთი თავის აღსანიშნავად ხმარობენ. რაკი „მატ“ ჩაჩნურად ენას ანუ ტომსა ჰნიშნავს, მაშასადამე, მთელი ეს სატომო სახელი „ნახჭამატ“ ანუ ბერძნული გადმოცემულობით „აქსამატ“-ი ჩაჩნების, ანუ ნახჭუების საკუთარ ეროვნულ სახელს წარმოადგენს.

არც პატკიანისა და არც ნ. მარს ამ საკითხის განხილვისათვის ჯეროვანი ყურადღება არ მიუქცევიათ და არც მთლიანად გაურჩევიათ იგი და არც ამისგან რაიმე დასკვნა გამოუყვანიათ.

უპირველესად უნდა ბერძნული აქსამატ-ისა და სომხური ნახჭამატ-ის ურთი-ერთ წარდგენა დამოკიდებულება იყოს გამოკვეთული: რაკი სომხურის უსახელო გეოგრაფიას ერთ მთავარ წყაროთაგანად კლ. პტოლემეოსის გეოგრაფია ჰქონია, რომელსაც მხოლოდ ალაგ-ალაგ შეუვსია [იგი], იბადება საკითხი ნახჭამატ-იანქ-ის პირველი ნაწილი ნახჭ-ი პტოლემეოსის აქსა-ს თვით სომეხ ავტორის მინაგნებს წარმოადგენს თუ არა? თვით მან შესძლო იმის მიხედვრა, რომ ბერძნული აქსა ჩაჩნურ ნახჭა-ს უდრიდა, თუ პტოლემეოსის ნაშრომის იმ ხელთნაწერში, რომელიც მას ხელთა ჰქონია, ნახჭა-ს მსგავსი სახელი ეწერა? საკითხი უმთავრესად თავიიდურ ასოზეა დამოკიდებული, სახელდობრ თავდაპირველად Νεζμαζაζ ნახჭამატ ხომ არ ეწერა, რომელშიც შემდეგდროინდელმა გადამწერებმა შეცდომით N ბერძნული ნაჩი I ინად მიიჩნიეს? ეს კითხვა მით უფროა გასაგები, რომ ძნელი დასაჯერებელია იმ ხაზში, რომელსაც შედგენილია სომხ. უსახელო გეოგრაფია, მწერალს აქსამატ-ისა და ნახჭამატ-ის სახელების იგივეობის აზრი გასჩენდეს. მეორე საკითხი ზემოთყვანილი სატომო სახელების ბოლო ნაწილს მატ-ის მნიშვნელობაა, ის რომ ნახჭამატების, ე. ი. ჩაჩნების სახელში გვექნოდა დაცული, საკმე გაადვილებული იქნებოდა. მაგრამ იგი ისეთ ზოგად სახელშიც გვხვდება, როგორიც საჯრომატი, რომელიც სკვთივით მრავალ ტომის აღსანიშნავად იხმარებოდა. ამის გამო გაშისარკვევია, თუ რამდენად გვაქვს უფლება სიტყვა მატ მართა

ჩაჩურის, ნახჭოების და მათ შონათესავე ტომებისა-კი არა, არამედ სხვა, უფრო დაშორებულ ტომთა და ერთა ენის კუთვნილებად ვიცნათ, რომ ზემომოყვნილ სატომო სახელშიც მისი არსებობა არ გვეუცხოვოს.

ამასთანავე, ზემოაღნიშნულ ტომობრივ სახელებს გარდა, ბერძნულ წყაროებში „იქსობატ“-ის ტომის სახელიც იხსენიება. ცხადია, რომ ეს სახელიც ისევეა ნაწარმოები, როგორც სავრომატ-ი, სარმატ-ი და აქსამატი-ა. მაგრამ, თუ ამ სახელის პირველი ნაწილი „იქსო“ შესაძლებელია იმავე „აქსო“-ს პარალელურ ფორმად მიგვეჩნია, მეორე ნაწილს ხომ „მატ“-ის მაგიერ „ბატ“-ი შეადგენს. ამიტომ ისიც გამოსარკვევია, თუ ეს „ბატ“-ი რაღას უნდა ჰქონდეს.

იქსობატები (Ἰξωβαται), რომელნიც სინდების ქვეყნის, სინდეთის (Σινδοί) მეზობლად ცხოვრობდნენ უკვე ჰეკატაეოსის ჰყოლია მოხსენებული (Fr. 166).

ნახჭურად, ანუ ჩაჩურად ენას -XVIII ს. დამლევს მოტ-ი ან და მუტ-ი ეწოდებოდა, ინგუშურად-კი მოტტი (გვლდენშტედტის Reisen II, 507 და კლაპროტის Voyage II, 365).

XIX ს-ში და ეხლაც შოთ-ის ჰხმარობენ (უსლარის ყ. გვ. 197). ამნაირად მატ-ის ა ხმოვნის მაგიერ ო და უ ხმოვანი გვაქვს. მაგრამ საქმარისია აღამიანმა მუოტ-ის სხვა ბრუნვების ფორმებს მიაქციოს ყურადღება იმის ცხადსაყოფელად, რომ ძველად ენას ჩაჩურად მართლაც მატ-ი უნდა ჰქმედებოდა. მართლაც მხოლ. და მრ. რ. ნათესაობითსა და დანარჩენ ბრუნვებში ყველგან ა-ხმოვანია დაცული. მატტანა, მატტუშ, მატტუშ—მრ. რ. მატტალ-ია (იხ. უსლარი ყ. გვ. 197). მაშასადამე ჰეროდოტეთგან მოყოლებული ბერძნულ წყაროებში აღბეჭდილი მატ თავისი ბგერითი შედგენილობით ბერძენთა მიერ სისწორით ყოფილა ჩაწერილი და დაცული.

ქვემომოყვანილი მაგალითები ადვილად დაარწმუნებენ ადამიანს, რომ ენის აღმნიშვნელი ეს სიტყვა მართო ჩაჩურსა და მის დიალექტებში არ ყოფილა შენახული, არამედ მისი ფონეტიკური სახენაცვალი დაღესტნის ენებშიც ფართოდ ყოფილა გავრცელებული. დამახასიათებელია, რომ მისი პირველი თანხმოვანი უცვლელი დარჩენილა და ცვლილება ზოგან მხოლოდ ხმოვანსა, ხოლო ყველგან მეორე თანხმოვანს დასტოვია. მაგ. ლენძურსა და მის დიალექტებში ისევე, როგორც ანდო-დილოურ ენებსა, თუ დიალექტებში უკანასკნელი თანხმოვანი წ არის ტ-ს ნაცვლად. სახელობრ ლენძურად, კარულად და ანჭურად ენას XVIII ს. ჩანაწერის მიხედვით და ეხლაც მაწ, ან მაწ ეწოდება (გვლდენშტედტი Reisen II, 524—უსლარის ან. გვ. 130 და კლაპროტის Voyage II, 326). თანამედროვე კარატულშიც ენას მაწ-ი ჰქვია. ანდო-დილოურშივე ა ხმოვანიც მ-დ ყოფილა შენახული ისე, რომ დილოურად ენას მეწ სწოდებია და ასევე ეწოდება ეხლაც (იხ. გვლდ. R II, 514, კლაპრო. V. II, 326) ხოლო ანდოურსა, ბოთლიზურსა, და ანდოს ჯგუფის ყველა ენებში მ უკვე ი-დ ქცეულა და მიწ-ი იხმარება. იხ. დირის Mat. для изучен яз. и наречий Андо-дылской группы გვ. 114).

ამ სიტყვის შემდეგი ბგერითი ცვლილება იმავე მეორე თანხმოდანს დას-ტყობია. დატული ტ-სა და ლუნძურ ანდო-დიდოურში წ-დ შენაცვლებულის მა-გიერ უკვე ძ და ზ თანხმოდანი გვევლინება, სახელდობრ კვრულ-ლეკურად მ-ხმოდანი ენას მეძ-ს ეძახიან (უსლარის Кир. ж.), ტაბასარანულად-კი მელა (დირის Граммат. Табас. ж.), ხოლო კუმუხურ ლეკურს ა ხმოდანი დატული აქეს და იქ მაზ-სა ჰხმარობენ (იხ. უსლარის Яак. ж.). დასასრულ, რუტუ-ლურად და წახურულად ი-ხმოდანი ფორმაა—მიზ (დირის Рут. ж. და Иак. ж.).

საფიქრებელია, რომ ამავე მატ ძირის ფონეტიკური სახენაცვალი უნდა იყოს ენის აღმნიშვნელი აბხაზური და ყაბარდოული ისევე, როგორც ჩერქეზუ-ლი სიტყვები. უსლარის ცნობით ენას აბხაზურად ზოგადად აზ-ს ეძახიან, ხოლო მისი განსაზღვრული ფორმაა ბზა (Абз. ж.) გვლდენშტედტის და კლაპროტის ჩანაწერით-კი ენას XVIII ს. მიჯ-ი ეწოდებოდა (R. II, 530 და V. II 427).

ყაბარდოულად XVIII ს-შიც ენას ბზეუ სწოდებია (გვლდენშტედტის R II, 530) და ეხლაც მეტყველების ორგანოს, ენის აღსანიშნავად ეს სიტყვავე იხმარება (იხ. ლოპატინსკის Каб. гр. 184). მეტყველების თვით პროცესსა და ენას ბზე ჰქვია (იქვე და Яковлев-ის Матер. для кабар. словаря I, 60). და-სასრულ, კლაპროტის ჩანაწერით ენას ჩერქეზულად ბაჰჰ, ბზჰ, ბზეუ და ბზეკ-ი ჰრქმევია (V II, 399), ლულგეს-კი თავის ლექსიკონში მხოლოდ ბზე-გუ აქვს აღნიშნული (გვ. 244).

მას შემდგომაც, რაც მატ-ის ბოლოკიდური თანხმოდანის დაღესტნის კუ-მუხურ-ლეკურისა, წახურულისა და რუტულური ენებში დატული ზ შესატყ-ისობის გარემოება (მაზ, მიზ) ხოლო კვრულ-ლეკურში და ტაბასარანულში ძ-სი უკვე აღნიშნული გვაქვს (მეძ. მელძ) აბხაზურ-ყაბარდულ-ჩერქეზულის ზ აღარ გაგვაკვირვებს. ამ ენების დამახასიათებელ თვისებას ამ შემთხვევაში ორი გა-რემოება შეადგენს. პირველია ხმოდანის შუა ადგილითგან ბოლოში მონაცვლე-ბა (ბზაჰ, ბზე, ბზე-გუ, ბზეკ) ან და ნახევარ ხმოდან ქცევა და სრულიადი გაქრობა (ბზჰ-კ, ა-ბზ), რომელშიც ა, ვგონებ, ჩვეულებრივი, აბხაზური ა ათ-რონი უნდა იყოს). საფიქრებელია, რომ ყველა ზემოთყვანილი ფორმები წარ-მომდგარია ბაზ და ბეზ ფორმებისაგან.

მეორე, მაგრამ ზემოაღნიშნულზე უფრო ძირითადსა და თვალსაჩინო გან-სხვავებას მატ-ის პირველი თანხმოდანი აბხაზურ-ყაბარდოულ-ჩერქეზული ბ-ს შესატყვისობა წარმოადგენს. მატ-ის ასეთი ბ-თანხმოდანი პარალელური ფორმა უკვე უძველეს ხანაშივე არის დადასტურებული. მართლაც, როგორც დავრწმუნდით, თუ ჰეროდოტეს საურომატ-ისა და კლ. პტოლემეო-სის აქსამატ-ის, თუ ნაქსამატ-ის სახელები მოეპოვებათ, ჰეკატაეოსის მილეტელს სინდეთის მეზობლად იქსიმატ-ნი ჰყავს დასახელებულნი. ამ სა-ხელწოდებათა აგებულების სრული მსგავსება უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ მატ-ის მსგავსად ბატ-იც ენისავე აღმნიშვნელი სიტყვა იყოს. ბატ-ი და მატ-ი უმკველია ერთი და იმავე წარმოშობილობის სიტყვები ჩანს, დროთა

განმავლობაში და თანაც დიალექტურად თავიკიდური თანხმოვნის შეთანხმების წყალობით ერთმანეთისაგან განსხვავებული.

საგულისხმოა, რომ ენისა და მეტყველებისა, თუ ხმის გამოცემის აღმნიშვნელი ასეთი ძირის სიტყვები ქართულშიც მოიპოვება.

მაგ. შესაძლებელია დასახელებული იქმნეს ბუტბუტი, რომელიც დაბალი ხმით წყრომისა და უქმაოფილების გამოშატეველი თავისთვის წალაპარაკების აღმნიშვნელია. იგი გაორმაგებულ ფუძიან სიტყვათა ჯგუფს ეკუთვნის და ბუტ-ისაგან შესდგება. ეს ბუტ-ი თანამედროვე ჩაჩნური მუოტტ და მოტტ-ის მსგავსად ო-ხმოვნიან ფორმას წარმოადგენს. ამნაირად ცხადი ხდება, რომ, როგორც ბატ-ის ა-ხმოვნიან ფორმას გარდა მოტტ-ის სახით ო-ხმოვნიანი ფორმაც არსებობს, ისევე ბერძნულ წყაროებში დაცული ბატ-ის გარდა ბუტ-ბუტ-ში უ-ხმოვნიანი ფორმაც გვაქვს დაცული.

ქართულს ამავე ცნების გამოსახატავად ისეთი სიტყვაც აბადია, რომლის თანხმოვანთა შედგენილობა აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულში ენის აღმნიშვნელ ზემოყოფიან სიტყვებს სრულად უდგება. ცნობილია, რომ ქართულში არსებობს მეტყველების გამოშატეველი ტერმინი ბუზღუნა. თუმცა ს. ორბელიანის განმარტებით ეს სიტყვა თითქოს „მწყრალობით ჩუმი რამ წყრომა“-ს [უნდა] ჰქონდადეს (ლექს.), მაგრამ ეს განმარტება არც სრულია და არც ზედმიწევნითი. ამ ახსნას უნდა დაერთოს, რომ ბუზღუნა დაბალი ხმით მწყრალობისა, თუ უქმაოფილების თითქოს თავისთვის, მაგრამ ნამდვილად სხვისთვის საგრძნობლად გამოთქმას ჰქონდა. ამ ტერმინის ასეთი მნიშვნელობა დ. ჩუბინაშვილისა აქვს აღნიშნული (ლექს.). იმერულსა და რაქულში ეს ტერმინი „ბუზღუნა“-ს სახით არის დაცული და ე. ბერიძის სიტყვით ჩუმი ხმის, ჩამჩუმის, ჩურჩულის მნიშვნელობით იხმარება („სიტყვის-კონა იმერულ და რაქულ თქმათა“, გვ. 7)¹.

ბუზღუნა ორნაწილად ტერმინია, ბუზ და ღუნ-ისაგან შემდგარი. ღუნა (ალექუდად არის დაცული, სახელდობრ მტრედის ხმიანობის აღმნიშვნელ სიტყვა ღუნუნ-ში, ს. ორბელიანის განმარტებით, ამ ტერმინს ზემოაღნიშნულზე უფრო ზოგადი მნიშვნელობაც კი ჰქონია ისე, რომ სიტყვით „ღუნუნა წარზიდული კმა“ ყოფილა (ლექსიკ.)².

რაკი ბუზღუნა-ს მეორე ნაწილი ხმიანობის აღმნიშვნელი ყოფილა, მისი პირველი ნახევარი ან იმავე ცნების გამოშატეველი უნდა იყოს და ამ შემთხვევაში ერთი და იმავე მნიშვნელობის მქონეებელი, მაგრამ სხვადასხვა ძირის ორმაგი შედგენილობის სიტყვა გვექმნებოდა,—ან არა და პირველი ნაწილი ბუზ იმ არსებობს. თუ ორგანოს სახელი უნდა იყოს, რომელიც ხმიანობს, ხმას იღებს. ამ შემთხვევაში შესაძლებელია საკითხი წამოიჭრას, ბუზ, აფხაზურ აბზ-ისა და ყაბარდოულ ბზე-სა და ჩერქეზულ ბზაჰ-ს მსგავსად, ხომ ენისავე აღმნიშვნელი ძველი სიტყვის ნაშთი არ არის? ბუზღუნა თავდაპირველად ენის ხმიანობას ხომ არ ნიშნავდა?

¹ ილია ქყონიასაც თავის „სიტყვის-კონა“-ში აღნიშნული აქვს „გაბუზუნება“, რომელიც უკვე „სულის განაბისა“ და „მოყრუების“ აღმნიშვნელად ქცეულა.

² ღუნუნა როგორც ცახცახი, ხითხითი, ბუტბუტი და მრავალი სხვა.

ბუზლუნის-ს მეორე ნახევარსაც რომ თავი დაეანებოთ, უამისოდაც ცხადია, რომ ბუზ და ბზ კომპლექსები ქართულში ხმის გამოცემის ცნების გამომხატველია. ამის დასაბუთებლად საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ქართულში არსებობს, ბზუილი, რომელიც, საბას განმარტებით, „ბუზთ ხმაჲ“ არის, ბუზების ხმაურობის აღმნიშვნელია (ლექს.) ამას გარდა უეჭველია ამავე ძირის სიტყვაა ბუზი-ც, რომელიც ზოგადი ცნების გამომხატველი ტერმინი იყო თავდაპირველად, მწერთა მთელი ჯგუფის სახელად იხმარებოდა. ეს გარემოება შემდეგი კარგად ცნობილი ხალხური ანდაზითგანაც ნათლად ჩანს: „ყველა ბუზი ბზუის, ფუტკართან კი ყველა ტყუის“. ამ ანდაზის მიხედვითაც ხალხს ფუტკარიც ბუზად ჰყოლია მიჩნეული. მისი მწერთა ჯგუფისადმი მიკუთვნება, როგორც ამავე ანდაზითგან ირკვევა, იმაზეა დამყარებული, რომ ფუტკარიც ბზუის. ამის გამო საფიქრებელია, რომ თვით ბუზიც, რომელიც სვანურად ბუზულად ითქმის თავდაპირველად მწერთა ამ ჯგუფს სწორედ ამ ხმის გამომცემლობის, ბზუილის, უნარის გამომხატველი სიტყვა უნდა ყოფილიყო. მაშასადამე, ბუზი მწერთა ბზუილა ჯგუფის ამ თვისების დამახასიათებელი ზოგადი სახელი დროთა განმავლობაში იმ კონკრეტული მწერის სახელად ქცეულა, რომელსაც ეხლაც განსაკუთრებით ბუზს ეძახიან.

ყველა ზემომოყვანილი მაგალითებისა და მოსაზრებისა მიხედვით შესაძლებელია დავასკვნათ, რომ მატ, მუტტ, მაწ და მაზ ერთი მხრით, ხოლო მატ, ბუტ, ბუზ, ბზა და ბზე მეორე მხრით მეტყველებისა, თუ ხმის გამომცემლობისა და ენის მნიშვნელობით ჩრდილოეთ კავკასიაშიც და ამიერკავკასიის დას. ნახევარში ფართოდ გავრცელებული ძირი ყოფილა.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ამ ძირის მ-თანხმოვნიათი ფორმა ჩრდილოეთ კავკასიის მხოლოდ აღმ. ნაწილში, დაღისტნისა და ჩაჩნურ ენა-დალა-ლექტებშია დაცული, მ-თანხმოვნიათი ფორმა-კი ამიერ-კავკასიის მარტო დას. ნაწილშია, სახელდობრ, აბხაზურ-ჩერქეზულ-ყაბარდოულშია, და ამიერ-კავკასიის დას. ნახევარშივე, ქართულში, გვხვდება. თავის ადგილას უკვე დაერწმუნდით მ (მატ) და მ-თანხმოვნიან სახეად (მატ) უკვე VI ს-შია აღბეჭდილი ქ. წ. და საყურადღებოა, რომ მაშინაც მ-თანხმოვნიათი ფორმა (მატ) ნახჭოების ე. ი. ჩაჩნების, მაშასადამე, ჩრდილ-კავკასიის აღმ. ნაწილში მცხოვრებ ხალხის სატომო სახელში გვევლინება; მეორე მხრით ჰეკატაფოსით მ-თანხმოვნიათი ფორმის სახელის მქონელები ტომი იქსობატები სინდების მეზობლები ყოფილან. სინდები ჩერქეზ-ყაბარდოელ ტომთა ჯგუფს ეკუთვნოდნ. რაჟი მათ, აბხაზთა ტომებთან ერთად, ენის აღსანიშნავად ეხლაც მ-თანხმოვნიათი ფორმა აქვთ დაცული, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იქსობატ-ებიც თავიანთი სახელის მ-თანხმოვნიათი ფორმის გამო, იმავე დასავლური ჯგუფის ტომებს უნდა ჰკუთნებოდნ. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ უფლება გვექნებოდა დავვსკვნა, რომ ენისა და მეტყველების აღმნიშვნელი ორი მ ბა მ-თანხმოვნიათი ფორმების გარჩევა მაშინაც ყოფილა და გეოგრაფიულად ჩრდ. კავკასიაში დაახლოებით ისევე ჩანს განაწილებული, როგორც შემდეგში: მ-თანხმოვნიათი ფორმა დასავლეთსა, მ-იანი აღმო-

საელეოს ნაწილში ყოფილა. მაქსამატების სახელის მეორე ნაწილის ბაჟის მნიშვნელობის ცოდნა საჯრომატებისა, სარმატებისა და სჯრმატების სახელის ანალიზს უადვილებს შეკვლევას. ცხადია, აქაც მატ.ს მხოლოდ იგივე, ენის, ანუ ეროვნების მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეს. მაგრამ როგორც მაქსამატების სახელის სრული მნიშვნელობა მართო მისი პირველი ნაწილის მაქსა-ს სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში დატულმა შესატყვისობამ ნახჭა-მ გაგვაგებინა, ისევე საჯრომატებისა, სარმატებისა და სჯრმატების სახელის სრული მნიშვნელობის გამორკვევისთვის ამ ეთნიური სახელების პირველი ნაწილის საჯრო-ს და სარ-ის ცოდნა საჭირო.

მაქსამატებისა, ანუ ნახჭამატების სახელის მსგავსად საჯრო ანუ სარ-იც, უძველესი, ერის სახელი უნდა იყოს. მართლაც, ასეთი სახელის მქონებული ერი ყოფილა კიდევაც. პლინიუსი ეკუთვნის ცნობით, ქსებასტოპლით-გან 70,000 ბიჯზე დაშორებულ ქ. ჰერაკლეუმის სანახებსა და სამხრეთით მდებარე შავი ზღვის სანაპიროზე და ირეში ჯერ თურმე აქაელნი, მარდნი და ჩერქეზები, ხოლო მათ შემდგომ სერრ-ები (Seri) და კეფალოტმები ბინდრობდნენ, ეს ის სანახები ყოფილა, სადაც პიტყინა (Pitys) მდებარეობდა (lib. VI, § 16); მაშასადამე სერრ-ები დაახლოებით სოკ-გაგარისა და ბიკვინტის შუა მდებარე ზიწაწყლის მფლობელად უნდა ვიგულისხმოდ, ე. ი. მერმინდელ აფხაზეთის ჩრდილო ნაწილსა და მის მოსაზღვრე ზოლში.

სერრ-ი თავის თანხმევანთა შედგენილობით საჯრო-სა და სარ-ს კარგად უდგება¹, მაგრამ ხმოვნით განსხვავდება.

ამის მსგავსი სახელის მქონებული აფხაზეთის მახლობლად მდებარე, ადგილის გეოგრაფიულ-ტოპოგრაფიული სახელი ერთ ქართულ წყაროშიც არის მოხსენებული. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ, გ. მერჩულის ცნობით გეოგრაფიულ სახელად შარო ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიაშიც ამ ისტორიკოსის სიტყვით აშორე კურაპალატის ძის ადარნერსე კურაპალატის თანამეცხედრე ყოფილა თურმე ასულ² „მაგრატ შაროელისა გელმწიფისაჲ (ცა გვლ ხნძთლსა, გვ. ნტ. სტრ. 30—31).

ამ „გელმწიფის“ სამფლობელოს დაახლოებით გეოგრაფიული მდებარეობის გამოსარკვევად, შესაძლებელია გამოყენებულ იქმნეს გ. მერჩულის ავეის ცნობა, რომ, როდესაც მაგრატ კურაპალატი თავის მეუღლეს, ამ შორეული „გელმწიფის“ ასულს გაეყარა, მან თურმე თავის სამშობლოშივე დააბრუნა: „ცოლი თჳსი და წარგზავნა ქუეყანად თჳსად აფხაზეთად“-ო (იქვე გვ. ნტ, § 5 ნ ვ. სტრ. 4—5). მაშასადამე, შარო აფხაზეთში (იგულისხმება მაშინდელი ე. წ. აფხაზეთი სამეფო, ანუ დას. საქართველო), შემაღალი ერთ-ერთი პოლიტიკური ერთეულის ქვეყნის სახელი ყოფილა. მაგრამ ამ ჟამად ასეთი სახელი იქ არა ჩანს,—5-ვერსიანი რუკის საძიებლის მიხედვით მაინც,—და ამიტომ გამოურკვეველი რჩება ამ შაროს უფრო ზედმიწევნითი გეოგრაფიული მდებარეობა. ამისდა მიუხედავად სერრ-თა მიწაწყლისა და შარო-ს ქვეყნის გეოგრაფიული მდებარეობის დაახლოებითი იგივეობა ამ ორი სახელის იგივეობა-

¹ ბოლოკიდურ მეორე რ-ს ბუნება ცალკე განსახილველი.

საც გვაფიქრებინებს ის გარემოება, რომ ქართულად ამ ქვეყნის სახელი შინით იწერებოდა, ლათინურ წყაროში-კი *s* სინით სწერია, მათი იგივეობის მოსაზრებას ვერ შეარყევს, რადგან, როგორც ცნობილია, ბერძნულსა და ლათინურს ში თანხმოვნის გამოსახატვად ასო არ გააჩნდათ. რადგან მათ ასეთი ბგერა არც ჰქონდათ, ამიტომ უცხო ენის ში თანხმოვანიც უნდა *ხ* ასოთი დაეწერათ; შარო-ც რომ ლათინურად, ან ბერძნულად ჩაეწერათ, სარო გამოვიდოდა. ამის გამო ამ ასოთი ბერძნულად და ლათინურად დაწერილი უცხო სახელების ნამდვილი გამოთქმა ყოველ კერძო შემთხვევაში უნდა იქმნეს გამორკვეული: ბერძნებისა და რომაელების საჯრომატი-სა და სარმატ-ის *ხ* ასო ამ ეროვნების სახელის მართლაც *ხ* თანხმოვანსა, თუ *შ*-ს [გვავარაუდებინებს], ანდა სხვა გადაწყვეტა მხოლოდ ასეთ შემთხვევაშია შესაძლებელი, როდესაც ეს სახელი *ხ* და *შ* ასოების მქონებული დამწერლობით შეჰხედება მკვლევარს აღბეჭდილი. თავისდა-თავად, მაშასადამე ბერძნული და ლათინური ანბანით ჩაწერილი საჯრო და სარ-ი შესაძლებელია შაჯრო-სა და შარის გამოხმატველიც ყოფილიყო. თუ პლინიუსისაგან დასახელებული ხალხის სერა-ის სახელი საჯრო-სა და სარ-ისაგან თავისი ხმოვნით განსხვავდებოდა, ქართველი ისტორიკოსის ნაშრომში მოხსენებულ შარო-ს ხომ ეს განსხვავებაც აღარა აქვს.

მაგრამ საჯრომატებისა და სარმატების სახელი ჩრდილოეთ კავკასიაში და დონის აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყანაში, როგორც დაერწმუნდით ზოგად ეთნიურ სახელად იყო ქცეული. შესაძლებელია, თუ არა დამტკიცდეს, რომ შაროს—სახელის კვალიც ასევე თუ არა, დიდ მანძილზე მაინც არის შერჩენილი? შესაძლებელია. „შარო“ გეოგრაფიულ სახელად მაგ. საჩჩანეთშიც გვხვდება, სახელდობრ „გროზნო“-ს ოლქში (5-ვერს. რუკაზე ე. ნ. 63—15, 42—15)—იქვე, ამავე ქვეყნის სახელთან დაკავშირებული მდინარის სახელიც არსებობს: „შარო-არლუნ“, რომელიც 6 ვერს. რუკაზე ე ნ, ე ნ 63—15, 42—43 და ე 5 63—15, 43-ზეა მოთავსებული.

რაკი ჩაჩურში „არლუნ“ მდინარეთა ზოგადი აღმნიშვნელი სიტყვაა ისევე, როგორც ძველ ქართულში „არაგვი“ იხმარებოდა, ამიტომ „შარო-არლუნ“ ნამდვილად „შაროს“ წყალს, ანუ მდინარესა ჰნიშნავს.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ კახეთშიც, თელავის მაზრაში, არის „შარო-ხევი“ (იხ. 5-ვერს. რუკის ე ნ 63—30, 42—00)¹.

გამოსარკვევია, ამავე ძირის სიტყვა-სახელებია თუ არა „შარო-ხევი“, რომელიც თიანეთის თემში მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერსიანი რუკის ე ნ

¹ ამას გარდა, საკულისიშოა რომ შარო გეოგრაფიულ სახელად დასაველთსა, სამხრეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოშიც მოიპოვება, სახელდობრ, ერთი მესხეთში „შარო საზაფხულსა სასახლე აწინდელთა მეფეთა“ (ვახუშტი გ. გ. 374, მისივე საქ. ისტ. ხ. ქიქ. გამ. II: 338); მეორე შორაპნის თემში მდებარეობდა და ეხლაც არის (იხ. 5-ვერს. რუკის დ ნ 60—45 42—15), მესამე რაჭაშია (იხ. 5 ვერს. რუკის დ ნ 60—45, 42—30). გამოსარკვევია შარო ხომ საჯრო-ის სახელის ნაშთსე არ წარმოადგენს? საჯრომატების სახელის კვალი საქართველოს გეოგრაფიულ ნომენკლატურაში გასარკვევლი არის, რადგან სტრაბონის მოწმობით, როგორც ეიცით, ძველი საქართველოს მთის მოსაღლეა ყოფაცხოვრებიათა და წარმოშობილობით სარმატებს ენათესავენოდა.

62—30, 42—15) და „შარა-წყალი“, რომელიც ოზურგეთის თემის მდინარის სახელია (იხ. 5-ვერს. რუკის გ 6, 59—30, 42—00), იმ გვარადვე, როგორც რაქის მდინარის „შარაულა“-ს სახელიც (იქვე დ. 6, 60—30, 42—30)?

საფიქრებელია, რომ ამავე შარ-ების მოსახლეობის გეოგრაფიულ კვალსვე წარმოადგენდეს აღმ. ამიერ-კავკასიაში, ძველი ალბანეთის ფარგლების ზემო ნაწილში, მდებარე თემის შარვან-ის სახელიც, რომელიც შემდეგში შირვან-ად იქცა და დღევანდლამდეა დაცული. ძველ ქართულ წყაროებში ამ ქვეყანას სწორედ შარვანი და მის მფლობელს, ან მეფეს შარვაშა ეწოდებოდა.

ეს სახელი, ან ორნაწილელი სიტყვა უნდა იყოს, შარ-ისა და ვან-ისაგან შემდგარი, ან და შარვ-ისა და ან-ისაგან, რომელთაგან შარვ—შესაძლებელია წინანდელი შარუ, ხოლო ან მრავლობის ფორმანტი იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში შარვანი უნდა ტომის სახელად გვეგულისხმა და ისეთ წარმოებადვე მიგვეჩნიო, როგორიც იყო ლეკან, ტაბასარან, ჭილან და სხვა.

დამაფიქრებელია მხოლოდ, რომ ვან-ი მეორე ნაწილად მარტო ქალაქის ან სოფლის სახელებში მოგვეპოვება. ქვეყნის ანუ თემის სახელთა შორის-კი ასეთი წარმოება არა ჩანს.

დასასრულ არაბ გეოგრაფებს ალბანეთსა და ეხლანდელ დაღესტანში მოსახლე ერთა შორის დასახელებული ყავთ „ალ სერირ“, ასე იკითხება ამ ერის სახელი ჩვეულებრივ (იხ. კარაულოვის Известия, გვ. 46 და 48—49 და შემ. 84). არაბ. გეოგრაფების ცნობით ამ ერის სამფლობელო ხაზართა სახელმწიფოს მოსაზღვრე იყო.

არაბთა გეოგრაფებს „სერირ“-თა ტომის სახელის წარმოშობის შემდეგი განმარტება მოეპოვებათ: ვითომც ასეთი სახელი იმიტომ წოდებოდეთ, რომ სპარსთა მეფის ბაჰრამ-ჩუბინის ერთი უკანასკნელი ჩამომავალთაგანი დაღესტანში შეხიზნულიყოს და გაბატონებულყოს. რაკი მან თან ოქროს ტახტი მოიტანა და ტახტს არაბულად „სერირ“-ი ეწოდება, ვითომც ამიტომაც თვით ამ პირმა თავის თავის „საჰიზას-სერირ“-ი ე. ი. ტახტის მპყრობელი უწოდა, ხოლო მის ქვეშევრდომ ხალხს „სერირ“-ის ერი დაერქვაო (ისტაჰარი de Goeje ۴۳, კარაულოვი 48—49 და გვ. 71. შენ. 84). მაგრამ, რასაკვირველია, ეს მხოლოდ უცნობი ერის გაუგებარი სახელის გასააზრიანებლად შეთხზული არაბული ხალხური გულუბრყვილო ეტიმოლოგია უნდა იყოს.

ისტაჰარის ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ „სერირ“ სახელმწიფოს სახელი იყო მხოლოდ და არა ქალაქის ან ხალხისა (გვ. 48—49). უკვე ეს ცნობა არღვევს ზემომოყვანილ არაბულ თეორიის მთელ შენათხზს.

არაბული ანბანით უცხო ერის სახელების ჩანაწერების ნამდვილი გამოთქმის აღდგენისას ადამიანს უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეს, რომ უძველეს ხანაში არაბულ დამწერლობას ს და შ ბგერისათვის მხოლოდ ერთი ასო ს მოეპოვებოდა და მარტო შემდეგში შ-ს გამოსახატავად ზემომოყვანილ ასოს ზეითგან სამი წერტილი დეიმტა და ამით ს-გან (س) განსხვავებული არაბუ-

ლი ს შ ასო შეიქმნა. ამიტომ არაბ ძველ ავტორების სერიჩ—შესაძლებელია შერიჩ-ის ან და შარიჩ-ის გამომხატველიც ყოფილიყო, რადგან, როგორც ცნობილია სხვა სემურ დაშვარლობათა მსგავსად, არაბულ დამწერლობაშიც ხმოვნებისათვის ასოები არ არსებობდა და ხმოვნები არ იწერებოდა, წამკითხელს წაკითხვის დროს ხმოვნები თითონ უნდა დაერთო.

მართლაც შერიჩ-ის, ანუ შარიჩის მსგავსი თემის სახელი არსებობდა კიდეც, იგი დღევანდლამდიც-კია დაცული.

ამიერ-კავკასიაში ეხლაც არსებობს თემი, რომელსაც „შარურ“-ი ეწოდება. ასეთი გეოგრაფიული სახელი ახალი არ არის, არამედ ძველი დროითგანაა შერჩენილი. ამ გარემოებას ერთი VII ს. ძველიც, უსახელო სომხური გეოგრაფი(კ), ცხად-ჰყოფს. სომხურს ანონიმურს გეოგრაფიაში ნათქვამია: *კსლქე ღიდას ჴიდასაჲ სრ ფაქსაიღ მდებარჲ ჯ მდებარჲ ღიღჲ, ღრჲ ძიჲ ჯაჲსიჲ ჴსაჲიჲ ღიღიჲ ჯ ჴსაჲიჲ ღიღიჲ ჯ ჴსაჲიჲ ღიღიჲ* (იხ. სუქ-რის გამ. გვ. 34).

სერიჩ, ანუ შარიჩ და შარურ იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ ამ სახელს ორი რ აქვს. პლინიუსის ცნობითაც ხომ შავი ზღვის სანაპირო ტომის სახელსაც სერაის ბოლოში ორი რ მოეპოვება, ამ მეორე რ-ს ბუნება ამ შემთხვევაში გამოსარკვევია, მაგრამ კავკასიაში მოზინდარე ერების ენებში ახმოვნებულ თუ უხმოვნო რ ფორმანტი ჩვეულებრივია.

მასასადამე, Serri-, შარო-ს და სერიჩ-შარურ-ის ოდინდელი არსებობის კვლი ჩრდილოეთსაკა და სამხრეთ კავკასიაშიც მოიპოვება. ამით მისი წინათ ფართოდ გავრცელებულობა მტკიცდება. ეს საჯრომატებისა და ხარმატების სახელის განზოგადების გარემოებას კარგად უდგება. ცხადია თავდაპირველად ეს სახელი ტომთა ერთი მოდგმის აღმნიშვნელი იქმნებოდა და მხოლოდ შემდეგში, პოლიტიკური ჰეგემონიის მოპოვების წყალობით უნდა იყოს ზოგად სახელად ქცეული. შარო-ს და საჯრომატების სახელის მიგრაციის ზემოაღნიშნული გარემოება, რა თქმა უნდა, თვით ტომთა ამ მოდგმის ბინადრობის მონაცვლების შედეგაცა და მომასწავებელიც არის.

სტრაბონის ნაშრომის ერთი ადგილითგან-კი ჩანს, რომ საქართველოს ჩრდილოეთით, ამიერ-კავკასიაში მცხოვრებ ტომებსაც-კი სარმატებად სთვლიდა. იბერიის მოსახლეობის აღწერილობაში მას აღნიშნული აქვს: იბერიის მთის ნაწილის მოსახლეობა სკვთურ და ხარმატთა, რომელთა მოსაზღვრენიცა და მონათესავეებიც არიან, ზნე-ჩვეულებას მისდევს (lib. XI, cap. 3, § 3) მასასადამე სარმატებად ყოფილან ცნობილი.

ქ. პანტიკაპეს სახელი ვს. მილლერს ერანულად ეგულებოდა. მისი აზრით ამ სიტყვის პირველი ნაწილი *panca* არის, რომელიც ზუთს ნიშნავს, მაგრამ ამ სახელის მეორე ნაწილის რაობა ვერ გამოურკვევია,—მეორე ნაწილი გაუგებარიო („вторая часть не ясна“: *Этимология слов иранства*, 241).

აკად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ სინოპოტიან დაწვეული ქ. პანტიკაპემდე მეფე სანაპირო ოდესღაც ეკავა ხალხს, რომელსაც მრ. რ. ნიშნად პ თანხმეოვნი ჰქონდა. ამ რწმენისდა მიხედვით ამ სანაპიროს ქალაქების სინოპის, ზოფისა, ანაპისა და პანტიკაპეს სახელებს ხინო და პე-სა, ზო და პე-ს, ა-ნა და პ-ა-სა და პანტიკა და პე-საგან შედგენილად სთვლიდა და ყველა

მრ. რიცხვის წარმოებად მიაჩნდა (Гермин „Скѣп“. Избранные работы V, 27). მრ. რ. ეს ბოლოსართი—პე დატულია ახემენიანთა ლურსმული წარწერების მეორე კატეგორიის ენაში, გავრცელებულია მეგრულში—ეფ-ის სახით, ქანურში—ფე-ს, ქართულში — ებ და ანდი-დიდოურსა და ლეგურს სხვა ენებში—ბი-ს სახითაო (ნ. მარის: О происхождении имени Анапа, Избр. работы V, 273).

ამ დებულებისდა მიხედვით განმარტებულია ანაპას ეტიმოლოგიაც, მაგრამ პანტიკაპეზე უფრო სრულად, რამდენადაც ამ უკანასკნელის მთავარი ნაწილის პანტიკა-ს რაობა მარს დასახელებული არა აქვს, ანაპა-სთვის ორი ეტიმოლოგია-ც-კია წამოყენებული. ერთი მხრით ნ. მარის სიტყვით ანაპა უნდა ზეღის აბხაზური სახელის ა-ნაპ-ს თითქმის შეუცვლელ ფორმას წარმოადგენდეს, მაგრამ აქ მრ. რ. ფორმა თავდაპირველად მრ. რიცხვად უნდა ყოფილიყო გაგებული და ზეღების აღმნიშვნელი იქმნებოდაო. ასეთი სახელი ამ ადგილს უნდა დარქმეოდა ვითარცა ზღვის სანაპიროზე მდებარეს, მდინარის ტოტთან ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ნავთსადგურთან მდებარეობასთან დაკავშირებითაო (იქვე V, 272).

ამავე ანაპი-სათვის აჯად. [მარს] იმავე წერილში მეორე უკვე სრულებით განსხვავებული ეტიმოლოგია აქვს წამოყენებული: ამ მეორე ეტიმოლოგიით ანაპა წარმომდგარია ღვთაების აბხაზურში დაცული სახელის ან-ისაგან, რომელსაც მხ. რ. ნიშანი პე აქვს დართულიო. მართალია ღმერთს აბხაზურად ანცია ეწოდება და აქ მრ. რ. ნიშანი ცია არის, მაგრამ შესაძლებელია ამ ან-ს მრ. რ. ნიშნად -პე-ც ჰქონოდაო. ამრიგად ანაპა უნდა ღმერთების აღმნიშვნელად გვეგულისხმა და ასეთი გააზრიანებისათვის ეგების არჩიანეს ცნობის გამოყენებაც შეიძლებოდეს, რომელიც Ίερός λιμνῆ-ს ჰიეროს ლიმენ-ს ასახელებს, რაც, ვ. ლატიშევის აზრით, ანაპას უნდა ეხებოდესო. მაგრამ მაინც ნ. მარის ამბობს, რომ, რაკი -პი მრ. რ. ელამური ენის ნიშანია და ღმერთს ელამურად ნაპიპე და ძველს ელამურში ნაპ ეწოდებოდა, მაშასადამე, ანაპის სახელი ძველ ელამურ მოსახლეობასთან უნდა დაგვეკავშირებინა. თუმცა ნ. მარის გრძნობს იმ სიძნელეს, რომელიც ამ ქალაქის სახელის ასეთს ხნიერებას ელოდება რადგან ბერძნულ წყაროებში მას Γοργυῆσιν (ფულის ზედწერილებში) Γοργυῆα (სტრაბონით) Γοργυῆη გორგიპე (სტეფანე ბიზანტიელით) ეწოდებოდა, მაგრამ აქ იგი უცხო ქვეყნებურ სახელად მიაჩნდა, ანაპას-კი იმაზე უფრო ძველად და ადგილობრივ სახელწოდებად სთვლიდა (О происхождении имени Анапа: Избр. работы V, 273).

იმ სიძნელის გარდა, რომლის გადალახვა მაინც ნ. მარს დიდ დაბრკოლებად არ მიუჩნევია, ანაპისა და პანტიკაპეს ისევე როგორც დანარჩენი მისგანვე დასახელებული ადგილების სახელწოდებათა მისგან წამოყენებული ეტიმოლოგია-ც და გააზრიანება-ც სხვადასხვა თვალსაზრისით სათუო და დაუჯერებელია. უპირველესად თვით ზოგადი დებულება, რომ სინოპე, სოამე, ანა-პე და პანტიკაპე ყველა მრ. რ. ფორმანტიანი წარმოებაა და მრ. რ. ფორმები, ძნელი დასაჯერებელი არის, რამდენადაც გასაგებია, რომ დასახელებულ გეოგრაფიულ ადგილებს თავდაპირველად სახელები მრ. რ. ფორმით ჰქონოდა,

თუ რომ სახელი მოსახლეობის წესის გეაროვნულს პრინციპზე იყო დამყარებულ და საგვარეულო სახელის გამოშხატველი ყოფილა, იმდენად მოულოდნელია, რომ სანაპიროზე მდებარე ნავთსადგურებსაც მრავლობითად ნაწარმოები სახელები ჰქონდა. კერძოდ ანაპის რატომ უნდა ქონოდა ასეთი სახელი, როდესაც იქ რამდენიმე ტოტიანი მდინარე არ მოიპოვება, რამდენადაც მხოლოდ პატარა ხევია ქაობებდალ ქტეული.

ამ სახელის მეორე ეტიმოლოგია უფრო ძნელი შესაწყნარებელია, რადგან, თუ ანაპა თავდაპირველად ღმერთებს ნიშნავდა, რატომ უნდა ჰქონოდა ამ აბხაზურ სიტყვას მისი საკუთარი მრ. რ. ფორმატი-კი არა, არამედ ელამური. ხოლო, თუ ის ელამურ სახელად უნდა მივიჩნიოთ, რატომ საფუძველად ღმერთის ელამურივე სახელი ნამ არ იყო აღებული, არამედ აფხაზური ან?

გეოგრაფიული სახელის ეტიმოლოგიების წამოყენებისა და პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევის დროს მკვლევარმა უპირველესად ანა-თუ-იმ ადგილის მდებარეობისა და თვისების დამახასიათებელი გარემოებანი უნდა გაითვალისწინოს და ჩაუკვირდეს სხვა იქაურ მსგავსივე გეოგრაფიული სახელების აგებულებასა და მნიშვნელობას.

ასეთი ბოლოკიდურიათი გეოგრაფიული სახელები აღიღეველთა მოსახლეობის არეზე არა ერთი გვხვდება, მაგ. ხევი აშამე, რომელიც ზღვას ერთვის (ოვლაი—Овший взгляд: Черкесия 7),—ანაპის სამხრეთით მდებარე ხევი ბუაჰე, ანუ ბუ, რომელიც აგრეთვე ზღვას ერთვის (იქვე 19),—ხევი პსეზაჰე ანუ პსეზჰე (იქვე 17),—ზღაპრევე შემდინარე ხევები კაზიაჰ ანუ კაზრაჰ და ბერენდუჰე (იქვე 8) ყველა ზემომოყვანილი სახელები ზღვაში შემართველი წყლების სახელებია და ყველას ერთნაირი დაბოლოება უჩანთ. მაგრამ ამ სახელების ერთმანეთთან შედარება ცხადყოფს, რომ აქ სუფიქსად პე-კი არ ყოფილა, არამედ აჰე. ამ აჰე-ს, რომელიც ხმოვან შეკვეცილი ფორმით აპან-ადაც გვხვდება, მრავლობითი რიცხვის ფორმანტთან საერთო არაფერი აქვს. აჰე გვხვდება ყაბარდოულს ტერმინში, ფსხეზაჰე-შიც, რომელიც მდინარის შესართავს ნიშნავს (რ. ყ. ლ. ყსге рехи). ეს სიტყვა წყლის აღმნიშვნელი ფსხ-სა, შესართავის გამოშხატველი ზეჰოს-სა (იხ. იქვე: ппание) და აჰე-საგან! არის შედგენილი. უკანასკნელი პირის ცნების აღმნიშვნელია, ე. ი. არსებითად შესართავს და სანაპიროს ნიშნავს.

მაშასადამე, გამორკვეა, რომ ზემოგანხილული ზღვაში შემართველი ხევი-მდინარეების სახელები ორ ნაწილადი აგებულების სახელები ყოფილა, რომელთაგან პირველი საკუთრივ თითოეული ამ მდინარის, ან ხევის სახელია, მათი მეორე საერთო ნაწილი აჰე-კი სწორედ შესართავის გამოშხატველი ყოფილა. ამის შემდეგ, კვლავ სინოჰე-ს, ხოფე-სა, ანამე-სა და პანტიკაჰნის დავებრუნდეთ, რაკი ყველა ეს ნავთსადგურებიც ზღვის შესართავთან მდებარე ადგილებს წარმოადგენენ და ამიტომ აქაც ბუნებრივია ამ სახელების მეორე ნაწილად აჰე მივიჩნიოთ. ეს მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ანაჰე და პანტიკაჰეს აღიღეველთა მოსახლეობის ოდინდელს არეზე, ანუ არედ მისაჩნეე ფართობზე მდებარეობდენ. უფრო ძნელი გადასაწყვეტია სინოჰე-სა და ხო-

ფე-ს საკითხი, თუ რომ ორივეს ან სინ-აპესა და ხო-აპ-ესაგან წარმომდგარად არ მივიჩნევთ ან და ოპე-ს რაობისა და მნიშვნელობის გამორკვევას ვერ მოვახერხებთ, მაგრამ ამ ორს უკანასკნელსაც ვითარცა შავი ზღვის ჩრდილო სა-ნაპირისაგან დაშორებულს ნავთსადგურებს რომც ამეამად დროებით თავი დაეანებოთ, ანაპე და პინტაკაპე-ს მაინც შესაძლებელია ან და აპე-სა და პან-ტიკ-აპე-საგან შედგენილად ვიცნათ რაკი ნათი -აპე აქაც შესართავის აღმნიშვნელი უნდა იყოს, ამ გეოგრაფიული სახელების პირველი ნაწილებიც ან და პანტიკ თვით იმ მდინარეების ოდინდელი აღგილობრივი სახელები უნდა ყოფილიყო, რომელთა შესართავთანაც მათი ნავთსადგური მდებარეობდა.

ან-ის სახელის მატარებელი მდინარე, ანდა ხევი ადილეველთა ოდინდელს არეზე არ ჩანს, არსებული ცნობებისა და მიხედვით მაინც. მაგრამ თუ წარმოვიდგენთ, რომ ან-ი შესაძლებელია უფრო ადრინდელი ზან-ისაგან იყო ხ-ს ჯერ გაასპირატებისა, ხოლო შემდეგ გაქრობის გზაზე, მაშინ ეგების უმნიშვნელო გარემოება არ იყოს, რომ საქართველოს ისტორიულ გეოგრაფიაში დასავლეთს საქართველოში ცნობილია ასეთი მდინარე ზანის-წყალი (იხ. ეახუშტის გგ-რფია 354), რომლის სახელიც ეხლაც დაცულია და რუკებზეც არის აღნიშნული.

ეხლა უკვე შავი ზღვის სამხრეთ სანაპირო გეოგრაფიულ სახელებსაც დაუბრუნდეთ. სინოპე-სა და ზოფე-ს ეტიმოლოგია ოდნავ განსხვავდება. უკვე ის გარემოება, რომ აქ აპე-ს მაგიერ ოპე გვაქვს, გვაძლავს ამ ბგერითს განსხვავებას ჯეროვანი ყურადღება მივაქციოთ და დამაჯერებელი განმარტება მოვუძებნოთ. უპირველესად გამოსარკვევია: სწორე-კია ამ გეოგრაფიული სახელების სინ და ოპე-სა, ზ და ოფე-საგან შედგენილად მიჩნევა? ამის შეუძლებლად გადაწყვეტა იმაზე დადგომილი, შეგულებით, თუ არა, თითოეული ამოთვანის ცალკეულ სიტყვებად არსებობის დამტკიცებასაცა და თანაც აღმოჩნდება თუ არა ყოველ ამოთვანსაც ისეთი მნიშვნელობა, რომელიც ამნაირი გეოგრაფიული სახელებისათვის შესაფერისი და ნიშანდობლივ გამომხატველი გამოდგება. დაუჯერებელია, რომ ოპე ამ სახელებში აპე-საგან პროგრესიული, გინდ რეგრესიული ასიმილაციის გზით იყოს წარმომდგარი, რადგან ამისთვის არავითარი გამოწვევი გარემოება არ ჩანს. აპე ჩერქეზულ სახელებში გვხვდება, ყაბარდოლს-კი როგორც ჩანს ო ხმოვანა ოპე სახესხეობაა ჰქონია.

ოპე-ს უ—სახესხეობა მართლაც არსებობს ცალკეულ სიტყვებად თანამედროვე ყაბარდოლულშიც და ტუჩს, ანუ ბაგეს ნიშნავს. საბედნიეროდ იმავე ყაბარდოლულში ხ-ც მოგვეპოვება ზე-ს სახით და ზღვის სახელია (იხ. რ. ყ. ლ.: ყყა და ყყე). ამ რიგად ზოფე თავდაპირველად ზღვის ბაგის, პირის აღმნიშვნელ სიტყვად უნდა ყოფილიყო, რომელიც შემდეგში საკუთარ გეოგრაფიულ სახელად ქცეულა.

პლინიუს სეკუნდუსის დაცული აქვს ცნობა, რომ მდინარე ტანაისის, ანუ დონს სკუთები სინ-ს უწოდებდნენ, მაჰოტიის ზღვას-კი ტემარუნდას, რაც მათებურად ზღვის დელას ჰნაშაესო (Lib. VI, § 20).

როგორც მრავალ ამგვარ შემთხვევაში, აქაც საფიქრებელია ტანაისის „სკიითური“ სახელი წყლის ან მდინარიის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილიყო. მართლაც კუმუხურ-ლეკურად წყალს სწორედ სინ-ს უწოდებენ (იხ. კლაპროტის

V II, 317:). ამ ძირის სიტყვა ჩრდ. კავკასიის ენებსა და ქართულშიც, როგორც თავის ადგილას დაერწმუნებით, ფართოდ ყოფილა გავრცელებული.

სინოპე-ს სახელის მეორე ნაწილის ოპე (უპე)-ს რაობაცა და მნიშვნელობაც ზემომოყვანილთაგან უკვე ცხადი უნდა იყოს და ამიტომაც მხოლოდ პირველი ნაწილის რაობა და თავდაპირველი მნიშვნელობა-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. სინ ამ სიტყვაშიც ან ხევის, ან მდინარის, ან წყლის, ან ზღვის სახელად არის საგულისხმებელი. უკანასკნელი ცნობისათვის, როგორც დაერწმუნდით, სხვა სიტყვა ყოფილა, წყაროს-კი ყაბარდოულად ჰქვიან ფხჲ, მდინარეს კიდეც ფხჲ და ასე ეწოდება წყალსაც (იხ. რ.-ყ. ლ. родник, река, вода), ჩერქეზულად კის წყალს ჰქვიან ფსინეშაჲ (რ.-ჩ. ლ. колодец), რომლის მეორე ნაწილი შაჲ ზედსართავია და ცივის გამომხატველია. (ყაბარდოულში სხვა ეწოდება რ.-ყ. ლ. холодный), პირველი ფსინე-კი წყალისა დი წყაროს სახელია. წყაროს ეწოდება ფსინეჩარე, რომლის პირველი ნაწილის რაობა ზემონათქვამით-განაც ჩანს, მეორე ნაწილი-კი ცივის გამომხატველი ჩჲა-ს, ჩჲა-ს (გ. როგავა) (იხ. რ. ჩ. ლ. холодный)-თან არის დაკავშირებული, ხოლო წყალს მარტივად ფხჲ და ამავე დროს მდინარეს ჰქვიან ფხუხუჲ, ფხგხუჲ (რ.-ჩ. ლ.), რომლის მეორე ხუჲ ნაწილი ძარღვს (იხ. რ.-ყ. ლ. жила), პირველი ფხუ-კი წყალს გამოჰხატავს, ამრიგად მთლიანად წყლის ძარღვს ანუ ნაკადს ნიშნავს. მაშასადამე აღიღებურს ენებში წყლის აღმნიშვნელი არის ფსინ, რომლის თავკიდური ფ ოდინდელი შეზრდილი სქესკატეგორიის ნიშანია და წყლის ცნების გამოხატველად აქ სინ არის მხოლოდ, მაგრამ ბოლოკიდური ხე-ცა და ნ-ც ძირისეული არ არის. როგორც თავის ალაგას გამორკვეული მაქვს ეს ძირი სხვადასხვა ბგერითი სახესხვაობით ლეგურს ენებშიცა და ქართულშიც ყოფილა.

სინოპე-ს სახელს ან თავში უნდა ჰქონდეს ფ ფორმანტი გამქრალი, ან წყლის გამომხატველი უკვე უფორმანტო ფორმა ყოფილა გამოყენებული. მაშასადამე, სინოპე სრულებით მრ. რ. ფორმა არ არის, მისი მეორე ნაწილი პე-კი არა, არამედ ოპე-ა და მთლიანად ორივე ნაწილი თავდაპირველად წყლის-პირის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რაც ამ სანაპირო ადგილს შეეფერება კიდევაც. ყველა ზემონათქვამის შემდგომ ვგონებ უფლება უნდა გქონდეს დავასკვნათ, რომ სინოპე, ზოფე, ანაპე და პანტიკაპე ორნაწილედ და ერთიდაიმავე აგებულების სიტყვებია, ოთხივე ზღვისა სანაპიროობისა და წყლის შესართაობის ცნების გამომხატველი ყოფილა თავდაპირველად, ოთხივე აღიღებური ენით მოუბარი ტომების სახელწოდებას წარმოადგენს, მაგრამ სამხრეთის სანაპიროების გეოგრაფიული სახელები სინოპე და ზოფე ო-ხმოვანი კილოკაის კუთვნილება ჩანს, ანაპე და პანტიკაპე-კი ა-ხმოვანასია. იმის გადამწყვეტად შეიძლება, თუ რა სახელი უნდა ჰქმევოდ იმ ერს უძველეს ხანაში, რომელმაც ამ ადგილებს ასეთი სახელები დაარქვა.

ბერძნულს გეოგრაფიულს წყაროებში აღნიშნულია სანახები, რომლის სახელინ Κηφισი ექნა ბერძნულად ბაჲზისა ნიშნავს, მისი მდებარეობა სტრაბონს ასე აქვს განსაზღვრული: კორკონდამიტის ტბის მარცხნივ შეანავორია

და კეპოა არის, ხოლო ჰჰპანისის ანუ ყუბანის მარჯვენით მხარეზე სინდთი და აფროდიტე-ამატურის სამლოცველოაო (XI, 2, § 10=SC I, 132). რაკი კოროკონდამიტის ტბა მდ. ყუბანის შესართავს უდრის (Kiepert 350), მაშასადამე კეპოა ყუბანის მარცხენა მხარეზე მდებარეობდა. საფიქრებელია, რომ კეპოა აღვილობრივი მოსახლეობის ტომობრივ-გეოგრაფიული სახელის ბერძნული თარგმანი უნდა იყოს. რაკი ბერძნებს ეს სახელი ბალეზად-უთარგმნიათ, ამიტომაც უპირველესად ამნაირი ბგერითი კომპლექსია საძებნელი. ჩერკეზულად ბალსა და შტილს, ბოსტანს ზატე ეწოდება, ყაბარდოელები-კი ამავე ცნებათა გამოსახატავად მსგავსსავე, მაგრამ ოდნავ განსხვავებულს ჯადეს-ს (რ.-ყ. ლ.—сэд) ხმარობენ.

საგულისხმოა, რომ ამ ბგერითი კომპლექსის მაგვარი ორი ტომობრივი სახელიც არსებობს: ერთს ტომს, სახელდობრ, ეწოდებოდა ზეტუკ, ანუ ზატუკ, რომელსაც თურქები „აძალე“-ს ე. ი. კუნძულელს, უძახდნენ იმიტომ, რომ რუსთა ჯარისაგან ამ მხარის დაპყრობამდე, ტამანის ნახევარკუნძულზე ბინადრობდნენ. მათი მცირერიცხოვანი ნაშთი ტამანის 30 ვერსის დაშორებით მდებარე ს. ალა-ში იყო შერჩენილი (იხ. Л. Любе-с-Общий взгляд на стра-ны, занимаемые черкесами (адыге, 6).

მეორე თითქმის მთლად ასეთივე სახელის მატარებელი ტომი ზატუკაა, ანუ ლატუკაა იყო, რომელსაც სხალუაშე-ს და ფშიზ-ის მდინარეების შუა მდებარე მიწაწყალი ეკავა (ლულაეს ცნობით: იქვე 8) ანდა სხალუაშეს ქვემო ნაწილის ფართობი ეკირა ყუბანთან შესართავამდე (ლოპატინსკით СМОПК XII, გვ. 2).

ბერძნული გეოგრაფიული სახელი კეპოა (ბალები), როგორც ჩანს, ამ ზატუკ-თა და ზატუკაა, ლატუკაა-ს ტომთა სახელების იმდროინდელს ხალხურს ეტიმოლოგიასა და გააზრიანების უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც სინდ-ჩერკეზთა ენის მცოდნე ბერძენთა წრეში ბალის აღმნიშვნელის ზატე-ს და ზატუკ-თა ტომის სახელების ბგერითს მსგავსებაზეა დამყარებული.

წყითი, ფსესს-ების სატომო სახელი უნდა დაკავშირებული იყოს მდ. ყუბანის (ბერძ. ჰჰპანის-ის, ჩერკეზ. ფშიზ) შემდინარის ფშიზ-ის სახელთან. იგი გამოდის აბაძეების მთებიდან და ყუბანს სამხრეთითგან ერთეის შემდ. სხალუაშეს (ეხლ. რუს. ბელაჰას) დასავლეთით. იმ ხეობაში ბუეღულეების ანუ ზუეღულეების ტომი ცხოვრობდა. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ მდინარის ხეობისა და ტომის სახელის ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს ბერძნული ფსესსოა. სინდები (of Σινδοί) ტამანის ნახევარკუნძულზე და მისს მიმდგომს მიწა-წყალზე იყვნენ დასახლებულნი სინდთა ნავთსადგურამდე (აკად. ს. ებელდო-ვის Βοσφορские этюды: Из истории Босфора გვ. 17).

დანდარი-ებსა (Δανδαρι) და ფსესს-ებს (Ψφσ) ტორეტების აღმოსავლეთით გადაკიშული ფართობი ეკავათ ყუბანის მარცხენა მხარისა და მისი შემდინარეების მთელ არეზე (Tomaschek R. E. IV 2099 და აკად. ს. ებელდო-ვის Βοσφ. στ. 18).

თავის შედგენილობით **რომეტიკეს** რთული სიტყვის შთაბეჭდილებას ახდენს და ალბათ ორი ნაწილისაგან უნდა იყოს შემდგარი. ამის მსგავსი წარმოების პირთა სახელები ადიღეურში მოგვეპოვება, მაგ. ადიღეველთა და ლუნძთა ხანის ბაჟსან-ის ომის ხალხურ თქმულებაში მოხსენებული გმირი **შერატლოყო** (იხ. შ. ნაგომოვის ადიღ. ხალხ. ისტ. 57). რუსულს ძველს საბუთებში ჩერკებ თავადთაგან დასახელებულია **ეზუტლუყო** (იხ. *Благоустройство* 2). ამ ორი სახელის ბგერითი შედგენილობის ერთმანეთთან შედარება ცხიდ-ჰყოფს, რომ მათი საერთო ნაწილია **ტლოყო**, რომელიც ცალკე გამოსაყოფი ნაწილი ყოფილა, ხოლო პირველ ნაწილებად **შერა** და **ეზუ** უნდა მივიჩნიოთ. მართლაც პირველი ამ სახელთაგანი, რომ **შერა** და **ტლოყო**-საგან უნდა იყოს შედგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ **შერუ** და **შორა** ცალკეულადაც გვხვდება და იგიც სწორედ მამაკაცის სახელია (იხ. შ. შორა ნაგომოვის ადიღ. ხ. ისტორ. და ყაბარდ. ტექსტ.: *СМОНПХ XII*, 24). სშერასზე ყაბარდოულად **სამჟაულს**, მშვეენებას ნიშნავს. (რ.-ყ. ლ. *ყარაყაყა*). სახელის მეორე ნაწილად **ტლოზ** ადიღეველთა **ნადხოზ** ტომის ნემეტლოზ-ის საგვარეულოს სახელწოდებაშიც გვხვდება (ლულგე—*О нутхажуах* და სხვ. *Черкес*. 20) და სხაბეტეს ტომის საგვარეულოს **ხატლოზ**-ისაშიც (იქვე) და ვგონებ **გოაგო-ხატლოზ**-ის ტომის **ტლოზუზოყ-ისაშიც** (იქვე).

ამის შემდგომ შესაძლებელია **რომეტიკეს**-საც დავებრუნდეთ და მისი შედგენილობის გამოკრევესაც შევუდგეთ. **რომეტიკეს**-ის **შერატლოყო**-სა და ეზიტტლუყო-სთან შედარება დაინახებებს ადამიანს მამაკაცის ამ სახელის ბოლოკიდური ნაწილის ტალკეს და **ტლოყო**-ს ცხადს მსგავსებას. ამიტომაც **რომეტიკეს** სახელშიც ტალკეს მეორე ნაწილი უნდა იყოს. არ უნდა დაგვაიწყდეს, რომ ტალკეს-ის ბოლოკიდური ხ შესაძლებელია აქაც სახელთა ჩვეულებრივი ბერძნული დაბოლოება იყოს და ამის გამო სახელის ძირისეულ ნაწილად მისაჩნევი არ არის, არამედ უნდა ჩამოცილებული იქმნეს. ამრიგად დაგვჩრება ტალკე ერთი მხრით დი ტლოყო მეორე მხრით. ბერძნულად მას არავითარი ეტიმოლოგია არ მოეპოვება. ადიღეურს **ტლოყო**-ბოლოკიდურიანს სახელებში წარმოდგენილი **ტლოყო-კი**, თუ მას რეგრესიული ასიმბლაციის გზით უფრო ადრინდელ **ტლაკო**-საგან წარმომდგარად მივიჩნივთ, იმისდა მიხედვით, თუ რომელი ბგერის ტრანსლიტერაციად მივიჩნივთ კ-ს, შესაძლებელია ორნაირად გააზრიანდეს: თუ კ აქ ყ-ს უდრის, **ტლაყო** გვექნება.

ტლაყო-კ ყაბარდოულად **ფეხხა** და **თათს** ნიშნავს (რ.-ყ. ლ. *лапа, нога*), ხოლო კ აქ უნდა ლ-ს შესიტყვისობად ვიგულისხმოთ, უკვე **ტლალო** გვექმნება და **ტლალო** ყაბარდოულადვე საყვარელს ნიშნავს. ჩემი საყვარელი ყაბარდოულად **ზეტლალო** იქმნება (რ.-ყ. ლ. *любимый* და *любимеш*), რომლის დაეკიდური ზ სწორედ ჩემის გამოხატულებაა. რაკი **ფეხი** და **თათი** ადამიანის სახელის შემადგენელ ნაწილად ძნელი დასაჯერებელია, ამიტომაც საფიქრებელია ზემოთყვანილს ორს ადიღეურს სახელში მეორე საერთო ნაწილის **ტლოზ**-ს წინამორბედს ფორმას **ტლალო**-ს უნდა თავდაპირველად საყვარელის მნიშვნელობა ჰქონოდა. ამ სახელების პირველს, განსხვავებულს ნაწილებში-კი

„ას უნდა იყოს აღბეჭდილი, თუ ვის საყვარლად იყო თვითმკვლელობის მათგანი“

როამენ-ტალკენ-ს მეორე შემადგენელი ნაწილიც ტალკენ შესაძლებელია აზოვის ადგილმონაცვლებით იყოს ტალკენ-საგან წარმომდგარი და იმავე ტალკენ-ს ბერძნული ტრანსლიტერაცია იყოს, ე. ი. აქაც საყვარელის აღმნიშვნელი ყაზარდოული სიტყვა, ხოლო როამენ მისი განმსაზღვრელი იქმნებოდა, ანუ იმის განმსაზღვრელი, თუ ვის საყვარელად ითვლებოდა.

სახელები *შავ-ბაქჯის ხან-დარძიოს* (ტანაის.) და *Xა-ბაქჯის ხრ-დარძოს* (ვოლბიის), საერთო მეორე ნაწილად, რომ დარძი-ს და დარძ-ს შეიცავენ, ვს. მიღ ლ ე რ ი ს აზრით, ჰერის გამომხატველ ერანულ *dorz-თან უნდა იყოს. დაკავშირებული: ავესტ. darez ჰერასა და გაშვარებას ნიშნავსო, ხოლო *შავ ხან* გვგონებ ღვინის ოსური სახელი *ხან* უნდა იყოსო. მართალია, ამ სიტყვის შესვა ერანული პარალელები ცნობილი არ არის და დარწმუნებული არც კი ვარა, რომ იგი ნამდვილი ერანული სიტყვა იყოსო, მაგრამ შავი ზღვის სანაპიროს ქვეყნებში, რომ ეს სიტყვა ძველის-ძველია ამას ცხად-ჰყოფს ჰენზ-ქიოსის გლოსისა *Шавапуу тѣн ойыауу Шапмаи ханаиои* [უწოდებდნენ] სკვითები ღვინონახამსაო. ეგების ღვინოს სახელი ხან თრაქიული სიტყვა იყოს კიდევაც. მაინც და მაინც აპოლონ როდოსელის სქოლიასტი, Φαίσαςჭა-ვიც ფილოსტეფანოსის დამოწმებით, ამბობს: οὐ μάλιστα; *шавапуа: λείγυνται πα-ρὰ θραξίν* მთერალებს თრაქიელთ შორის სანაპიერი ეწოდება, პა-ს კი ხმის აღმნიშვნელი ერანულ ძირიაო (*Эпиγραф. следы 256*).

ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში რამოდენიმე ცნობა სკოლოტთა ენისა, თვისებისა და ღვთაებათა პანთეონის გასათვალისწინებლადაც მოგვეპოვება. მაგ. ჰეროდოტეს საკრამაბოთა წარმომადგენლობის ამბავში გვყვრით ნითქვაში აქვს, რომ სკვთები ამადონებს ოაბრაჰა-ს (იბრაჰაჲ) უწოდებენ, რაც ქმრისგვლელებს ჰნიშნავს, რათან ოაორ (იბრ) ქმარსა ჰნიშნავს, პატ-ი (პატა) კელასო (lib. IV, 110).

ქმრის აღმნიშვნელი სკოლოტური ოჯარ შესაძლებელია თუ არა ან ქმრის მეგრულ-ქანური შესატყვისობის ქოშოლის წინამორბედ ქოშორ-ის დაუკავშირეთ ქ-ს გაქრობითა და მ-ს ნ-ს მსგავსად დ-დ შენაცვლების გზით. მოკვლის აღმნიშვნელი პატა-კი ქართულ ქვატრა-ს, გამოფატრა-ა-ს, რომელიც გამოწლის უდრის. საბაჰ სიტყვითაც „დაპატრული“-დაბეჭდილი“-ს აღმნიშვნელია (ლექს.).

ამავე ისტორიკოსის მიხედვით მზენულ-სკუთებისა და ალაძონების ქვეყნების საზღვარზე მდებარე მწარე წყაროს სკუთურად ექსამპია (*Ἐξάμεια*; ექსამპია-ოს) ჰრქმევია, ელინურად-კი წმინდა გზები (*Ἱερὰ ὁδὸν*; ჰირაჰ ჰოდრა) ეწოდებაო (ჰეროდოტე IV, 62). ტემენე ჩერქეზულად ჰაობს ნიშნავს (ლულ. რ.-ჩერლ. 9: ნიოიო) და გეოგრაფიული სახელი ტამანის ნახევარკუნძულიც ამავე ჩერქეზულ სახელთან არის დაკავშირებული. ეს გარემოება ცხადჰყოფს, რომ ოდესღაც ტემენე მარტო ჰაობსა-კი არა, არამედ ტბასა და ზღვასაც [ალ-ნოშადალ].

ზღვის დედას სკვითური სახელის ტემარუნდა-ს პირველი ნაწილი ტემარუნდა შესაძლებელია ამ ტემენე-სთან იყოს დაკავშირებული, ხოლო დაბოლოკიდული ისეთივე მნიშვნელობისა იყოს, როგორიც ტამატტე-სა და თაჰმალა-შიასადაც ატტე და ალა მშობელს აღნიშნავს.

ბერძენთა და რომაელთა ცნობები ჩრდილოეთ კავკასიისა და მის ზემოთ მდებარე ვრცელი მიწაწყლის შესახებ თავდაპირველად მეტად მცირე, თანაც ეიწრო ასპარეზით შემოფარგლული და უმეტესად განაგონზე დამყარებული, თანდათანობით, ბერძენთა ახალშენების გაცხოველებისა და სამხედრო მოქმედებათა წყალობით, საგრძნობლად შეივსო, შესწორდა და გაფართოვდა.

ჰეროდოტესი და სხვათა ცნობების სისწორით გასაგებად და გამოსაყენებლად მათი ღროინდელი გეოგრაფიული სახელების, სახელდობრ მთებისა და მდინარეების თანამედროვე შესატყვისობათა ცოდნა საჭირო.

3. შარომატელებისა და ქართველების ეთნარქები

ცხადია, რომ ბერძენთა თქმულებაში დასახელებული სამი ვაჟიშვილი აგათრსი, გელლონი და სკუთი სამი ტომის ეპონომია.

პირველი ორი სკუთზე ანუ სკოლოტზე უფროსები არიან, უკანასკნელი კი უნცროსია. პონტოელ ბერძენთა ზემომოყვანილი თქმულება სწორედ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ სკოლოტების ოდინდელი ტომობრივი შემადგენლობისა და ურთიერთშორისი დამოკიდებულების გათვალისწინების საშუალებას გვაძლევს. მართლაც აღაშინაძე რომ სკოლოტების მიწაწყლის საზღვრებისა და იქ დასახლებული ტომების ჰეროდოტეს აღწერილობა გადაიკითხოს დააწმენდებოდა, რომ მისდროინდელი სკოლოტთა ანუ სკვითთა უკვე ორ ნაწილად იყოფებოდა, რომელთაგანი ერთი მდ. ისტრითგან ანუ დანუბითგან იწყებოდა და მდ. ტრასთან, ანუ დნესტრთან თავდებოდა, ჰეროდოტეს დროს ძველი სკვითთა (ἡ ἀρχαία Σκυθία) ჰე არქაჟე სკუთი) ჰქმნიდნენ (IV, 99). მაშასადამე, ახალი სკვითაც ყოფილა, რომელადაც დნესტრითგან მოყოლებული ტანაისამდე, ანუ დონამდე გადავიშული ქვეყანა უნდა ვიგულისხმოთ. ეპონიმების უფროს და უმცროს ძმებად დაყოფაც უეჭველია ამ გარემოების ანარეკლი უნდა იყოს. ამისდა მიხედვით უფროსი ძმების აგათრსისა და გელლონის ოდინდელი სამკვიდრებელი ძველ სკუთთაში უნდა ვიგულისხმოთ.

მაგრამ ჰეროდოტეს ხანაში და, რა თქმა უნდა, იმაზე გაცილებით უწინარესე, არც აგათრსები (Ἀγαθρσίοι: აგათრსოზ) და არც გელლონები (Γελωνοί: გელონრა) სკოლოტების, ანუ სკუთების ქვეყანას არ ეკუთვნოდნენ, არამედ მათ ბერძენთა ისტორიკოსი სკუთების მეზობლებად [სთვლის] (Ξενοφ. πον. ἐν πύξ. πλῆθος: ἐχάρσας 'αγυλλῆσαι, IV, 102).

აგათრსები ჰეროდოტეს დროს მდ. ისტრის, ანუ დანუბის ჩრდილო აუზში მობინადრე მეზობლები ყოფილან, ხოლო გელლონები ბუდინების მეზობლები ყოფილან (IV, 108—109), რომელნიც საკრძოტებს ზემოთ მდებარე ქვეყანაში ბინადრობდნენ.

ზემომოყვანილი თქმულება აგათურსებისა და გელლონების ტომებისა და სკოლოტების ძმური ნათესაობის, თანაც მათი წინანდელი სამკვიდრებელით-გან ახალ ადგილებზე გადასახლების ოდინდელ გარემოების ამქლავნებს. მარ-თალაა ჰეროდოტეს ნათქვამი აქეს, ვითომც გელლონები წინათ ბერძნები ყოფილიყვნენ, სახელდობრ სავაკრო ქალაქებისა და სოფლებითგან ბუდინების ქვეყანაში ჩასახლებულ მოახალშენეთ შთამომავალნი, რომელთაც სკვითური ენა შეისწავლეს და ისე შეითვისეს, რომ ბერძნულადაც და სკვითურადაც ლაპარაკობდნენ; ბუდინები-კი ჰეროდოტეს ადგილობრივ მოსახლეობად მიაჩნდა, რომელიც გარეგნობითაც და ენითაც გელლონებისაგანაცა და სხვა მეზობლე-ბისაგანაც სრულებით განსხვავდებოდა. ბუდინები ცისფრთვალა და ხუჭუქ-თმიანი ღიდი და მრავალრიცხოვანი, მაგრამ უბინადრო და ველური ხალხი ყოფილა, რომელიც ვითომც ფიქვის თესლსაც-კი სჰამდა. გელლონები-კი თურმე მიწისმოქმედებისაც მისდევდნენ და პურით იკვებებოდნენ. მათ ბალებიც-კი ჰქონიათ (იხ. იქვე).

მაგრამ თვით ჰეროდოტეს განეე ჩაწერილი თქმულებაცა და სხვა მო-საზრებებიც მის დებულებას არ ამართლებენ. ზემომოყვანილ თქმულებითგან ჩანს, რომ გელლონები თავდაპირველად სკოლოტების მოძმე, მაგრამ საისტო-რიო ასპარეზზე გამოსვლით სკოლოტებზე უფრო ხნეირი ტომი ყოფილა. მათი დედა-ენა რომ სკოლოტური უნდა ყოფილიყო და არა ბერძნული, იმითაც შეიძლება დამტკიცდეს, რომ მათ ბუდინების ქვეყანაში ამ ერის შესწავლა არ შეეძლოთ, რათგან თვით ჰეროდოტეს ცნობითგანვე ირკვევა, რომ ისინი სკოლოტები, ანუ სკვთები არ ყოფილან. მას ნათქვამი აქეს, რომ ბუდინები იმ ენას-კი არ ლაპარაკობენ, რომელსაც გელლონები, არამედ სხვასაო. გელ-ლონები-კი, როგორც თვით ჰეროდოტესვე აქეს აღნიშნული, სკვთურსა და ბერძნულს ლაპარაკობდნენ. მაშასადამე, ბუდინების დედა-ენა არ შეიძლება არც სკოლოტურ და არც ბერძნულ ენად ვიგულისხმოთ.

ყველა ამ გარემოებათა გამო საფიქრებელია, რომ გელლონები-კი არა, არამედ სწორედ ბუდინები, ვითარცა მოხეტიალე, უბინადრო ერი, უნდა იყუ-ნენ უკანასკნელად გადმოსახლებულნი გელლონებისა და მათგან დამკვიდრებულ მოშენებულ ქვეყანაში. ამ მოსაზრების სისწორეს ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ ბუდინების ქვეყანაში მყოფ ქალაქს, რომლის სიერის გასათვალისწინებ-ლად ისიც კმარა, თუ გაეისხნებთ, რომ ქალაქის ვალავანს სიგრძე ოთხივ მხრივ 30 სტადიუმი ჰქონია, სახელად გელონ-ოს-ი ჰქმევია. ამნაირად, ბუ-დინების ქვეყნის თვით გეოგრაფიული სახელითგანაც ჩანს, რომ თუ ამ ქვეყნის ავტოხთონობის გამორკვევაზე მიდგებოდა საკითხი, მის მკვიდრებად ბუდინები-კი არა, როგორც ჰეროდოტეს ეგონა, არამედ სწორედ გელლონები უნდა გვეცნო.

მაგრამ, რა თქმა უნდა, არც გელლონების მიწაწყლის ჰეროდოტეს-დროინდელი მდებარეობისა და მით უმეტეს არც პონტოელ ბერძენთა შო-რის გავრცელებული ზემომოყვანილი თქმულისა მიხედვით, მათი სადაურო-ბისა და პირვანდელი სამშობლოს საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისათვის უფრო სანდო საფუძველს გეოგრაფიული სახელების ანალიზით მო-პოვებული ფაქტები წარმოადგენენ, რათგან ასე უფრო უკეთესად შეიძლება

ამა-თუ-იმ ერისა, თუ ტომის ბინადრობის მონაცვლეობისა და გზის გათვალის-წინება.

რაჲი გელონის ეპონომისდა მიხედვით გელონთა ტომი სკოლოტების, ანუ სკოტების მონათესავე ტომი ყოფილა, ვინც ბერძნული წყაროების, მეტად-რე სტრაბონის ცნობებს გულდასმით გადაიკითხავს და გელონების მსგავსი სახელის ძებნას შეუდგება, უძველესა ის ყურადღებას მიაპყრობს იმ გარემოებას, რომ იმიერკავკასიაში, ამჟამინთა და ქედს შუა ბინადრობდა ერი, რომელსაც: *Γήλας*—გელ-ები ეწოდებოდა.

მართალია, გელონებისა და გელების სახელები არც მთლად ერთნაირია და არც ერთნაირად იწერება. გელონ-ების სახელი *Γελαῖναι* გელონაჲ (მოკლედ ენით, ეფსვლონით) ერთი ლ-ასოთი და გრძელი ონით იწერებოდა, ეპონიმის სახელი-კი: მოკლე ენითა, ორი ლასით და გრძელი ონით: გელლონ. ამავე დროს ბუდილებისა და გელონების ქვეყნის მთავარ ქალაქს სახელად *Γελαῖναι*, გელონოს-ი პრემეცია და მოკლე ენით, ერთი ლასით და გრძელი ონით იწერებოდა.

კავკასიის ჩრდილოეთით მობინადრე ერის სახელი გელ-აჲ *Γήλας*, ბერძნული მრ. რ. დაბოლოების აჲ-ს ჩამოცლის შემდგომ გელ-ის სახით წარმოგვიდგება. იგი გრძელი ენ-ით, ეტათი იწერება და ერთი ლას-ით. ამას გარდა, მას ის *ლ* დაბოლოებაჲ აქლია, რომელიც ეპონიმისაც, ტომისაცა და ქალაქის სახელებს თანახლავს.

ამ შემთხვევაში მთავარი საკითხია ეს ონ მარცვალი ამ სახელების ძირეული ნაწილია, თუ არა?

არსებითად, ზემოაღნიშნული სამი სახელის მაგიერ, მხოლოდ ერთად-ერთი სახელი გვაქვს, რათგან ცხადია, რომ ეპონიმის სახელი ამ შემთხვევაში ხალხის სახელისაგან არის შეთხზული და დედაქალაქსაც ხალხისავე სახელი წოდებია. ამნაირი მაგალითი არა ერთია. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია [დავასახელოთ] სპარსთა უძველესი სატახტო ქალაქის სახელი *პასარგადა*, რომელიც სპარსთა სახლსა *პნიშნავდა*. ამიტომ საკითხი გელონების სახელწოდების გელონ-ოჲ-ს *ლ* მარცვლის ბუნებას ეხება, რათგან *ოჲ* ბერძნული მრ. რ. სახ. ბრუნვის დაბოლოებას წარმოადგენს და ბერძნული დანართია.

ასეთი ონ ბოლოსართი ეთნოგრაფიულსა და გეოგრაფიულ სახელებს შორის ბერძნულსა და რომაულ წყაროებში არა ერთი გვხვდება, მაგალითად, შესაძლებელია იქმნეს *ლუპ ონ-ეს*, *ლუპ ონ*, და *მასაგეტ ონ* დასახელებული. ისევე, როგორც „*პატრია მასაგეტონ*“-ში სრულებით უდაოოა, რომ ონ ძირეული არ არის (რათგან ამ ტომს მასაგეტ-ებს უწოდებენ), არამედ მრ. რ. ნათესაობითი ბრუნვის ბერძნულ ფორმატს წარმოადგენს, ასევე პირველ ორ მაგალითშიაც *ლ* ძირეული არ არის, არამედ ფორმანტია. ძირეული არ არის ონ მარცვლი ტომის სახელ გელონში. აქ რომ *ლ* ხმოვანი გრძელი არ ყოფილიყო, მაშინ ეს ონ-ი შესაძლებელია იმ *ვ* ბოლოსართის ონ-ხმოვნად შესატყვისობად მიგვეჩნია, რომელიც ამიერკავკასიისა და დაღესტნის ერ-ტომთა სახელებში ხშირად გვხვდება და, როგორც თავის ადგილას გამოჩვეული გვაქვს, ქართულშიც ფართოდ გავრცელებული ნათესაობისა, თუ ტომობრივი სადაურობის აღმნიშვნელი სუფიქსი იან-ს უდრის, რომელიც გარკ-

ვეულ ბეგრით პირობებში (ამაზე იხ. პროფ. აკ. შანიძის ქართულ გრამატ. I, 57) ან-ად იქცევა [ხოლმე და წინამავალ ა-სთან ერთად გრძელი ა ბგერის შთაბეჭდილებას ახდენს.

მაგრამ გელონ-ში სწორედ გრძელი ო გვაქვს და ჰეროდოტესაც წმენდა უწერია. ამიტომ ეს წნ ბოლოსართი ამ შემთხვევაშიც უფრო ბერძნული მრ. რ-ნათესაობითი ბრუნვის ნიშნად არის საგულისხმებელი. როგორც ეტყობა, ამ ტომის ბერძნული სახელი გელონა უნდა ისეთი საგვარეულო და სატომო სახელების ფორმის ბერძნულ თარგმანს წარმოადგენდეს, როგორიც ქართულ-ში ფართოდ გავრცელებული სახელებია, მაგ. მიდელაანთი, თინიკაანთი და ნონიკაანთი, სადაც გვარის სახელისაგან ნაწარმოებს მრ. რ-ნათესაობითი ბრუნვის ფორმას კვლავ სახ. ბრუნვის ნიშანი აქვს დართული და ამ გზით ტომობრივი კუთვნილების სახელია ნაწარმოები.

ამნაირად საფიქრებელია გელონ-თა ტომის ნამდვილი ადგილობრივი სახელი გელ-ი უნდა ყოფილიყო. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის ძნელი დასაჯერებელია, რომ მას კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთის მომხინდრე ტომის გელაჰ-სთან სრულებით არაერთგვაროვანი კავშირი არ ჰქონდეს, პირიქით, საფიქრებელია, რომ აქ ერთი და იმავე ტომის ორი სხვადასხვა დროინდელი სახელი იყოს. ეს იგივეობა მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ჩრდ. კავკასიელ გელეზებსაც სტრაბონი პომპეიუსის ლაშქრობის მონაწილე და ალბანელებთან ნამყოფი თოფანეს ცნობით სკვთა ტომად ასახელებს (lib. XI, c. 8, § 1). ამ ორ სახელს შორის მხოლოდ ის განსხვავება ემჩნევა, რომ გელონების სახელი მოკლე ენით, ეფსკლონით, იწერებოდა, იმიერკავკასიელ გელეზისა-კი გრძელი ენით, ეტათი. მაგრამ ეს რატომ უნდა, ისეთი არსებითი განსხვავება არ არის, რომ ამის გამო ამ ორი სახელის იგივეობის აზრის უარყოფა შეიძლება ბოლეს.

დასასრულ, უნდა კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროზე მომხინდრე გელაჰ-ს ნუგა გელების არსებობაც გაეცხნოთ (სტრაბონი X, 8, § 1). ჩრდილო კავკასიელი და კასპიის ზღვის სანაპიროელ გელების სახელი სრულებით ერთნაირად იწერებოდა. ეს გელები, ელანდელი გილანელების წინაპარნი ძველადვე არიელ სპარსელებისაგან განსხვავებულ, არა-არიელ ტომად იყვნენ მიჩნეულნი.

საზრომატების ფიზიკური წარმოშობილობისა და ეროვნული ენაობის შესახებ ჰეროდოტეს დაცული აქვს ერთი, როგორც ჩანს, პონტოელ ბერძენ მოახალშენეთა შორის გავრცელებული თქმულება, თითქმის ისინი მამაკაცი სკოლოტებისა და ამადონების შეუღლებისაგან ყოფილიყვნენ წარმოშობილნი (IV, 110—117). ამასთან არის დაკავშირებული მისი თეორია საზრომატული ენის ბუნებაზეც.

სკოლოტებისა და საზრომატების ენის შესახებ ჰეროდოტეს ზოგადად ნათქვამი აქვს: საზრომატები თუმცა სკვთურსე, მაგრამ ძველითგანვე დამახინჯებულ ენას ლაპარაკობენ, რადგან ამადონებმა მისი სათანადოდ შესწავლა ვერ შესძლესო (IV, 117).

პეროდოტეს ამ ცნობას, რომელიც მის-დროინდელ ბოსფორელ და პონტოელ ბერძნებს შორის გავრცელებული აზრს უნდა იმეორებდეს, თანამედროვე მეცნიერებისათვის იმ მხრივ აქვს მნიშვნელობა, რომ ორი გარემოების გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს.

საჯრომატული იგივე სკოლოტური ანუ სკიითური ენა ყოფილა—ეს ერთი და მეორეც, რომ საჯრომატული სკოლოტურის უკვე ძალზე დაშორებული დიალექტი ყოფილა.

დაშორებულება იმდენად დიდი არ ყოფილა, რომ საჯრომატულისა და სკოლოტურის ენობრივი ნათესაობა უცხოელისათვის, პონტოელ ბერძნებისათვის, ცხადი არ ყოფილიყო.

ამ ორ დასკვნას გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს სკოლოტური და საჯრომატულის ენების ნამდვილი ბუნების გამოსარკვევად, რადგან თუ ერთი მათგანის ბუნების გამორკვევას შევძლებთ, ამით მეორის ბუნების გაგებაც გავიადვილებთ.

მეტად საგულისხმო გარემოებაა, რომ შავი ზღვის სანაპიროს სტრაბონის აღწერილობაში აბხაზნი მოხსენებულნი არ არიან. არ იხსენებიათ ისინი პლინიუს მცირეს 77 წ. ჩ. წ. დაწერილ ნაშრომშიაც. მაგრამ ამ უკანასკნელს უკვე აფხილები ანუ აფშილები ჰყავს დასახელებული.

ამასთანავე საყურადღებოა, რომ მისი ცნობით, აფშილების ზევით სანიგები ბინადრობენ. პირველად აბხაზები არ არიან ჩვენს 134 წ. ქ. შ. მოხსენებული აფშილების მეზობლად და ჩრდილოეთით, ზოლო აბხაზებს ზევით სანიგები არიან. უცნაურია, რომ კლავდიოზ პტალემეაძისი, რომლის შრომა მეორე საუკუნის მესამე მეოთხედს ეკუთვნის, აფსილებსა და აბხაზებს არ იხსენიებს, თუ რომ სირაკენთა მეზობლების *Ψήσσι* ფსენსოჲს სახელი 'Αψήλσι, Αψίλσι: დამახინჯებას არ წარმოადგენს. მაგრამ, თუნდაც, რომ ეს ასეც იყოს, მაშინ აღსანიშნავია, რომ ისინი მეოტიის ანუ აზოვის ზღვასა და იპიკურ მთებს შუა, იმიერკავკასიაზე ასე მოშორებულს ქვეყანაში არიან ბინადრად დასახელებულნი. აქედგან ცხადი ხდება, რომ აფშილები ამიერკავკასიაში საისტორიო ასპარეზზე ქ. შ. პირველი საუკუნის მეორე ნახევარში ჩნდებიან, აბხაზები კიდეც მეორე საუკუნის პირველი ნახევრითგან. საითგან უნდა გაჩენილიყვნენ?

'Αψίλαι, Absilae ტომი აფსიების განსაზღვრით კოდორის შესართავთან, კოლხთა ჩრდილოეთით მობინადრე აბხაზთა ტომი იყო. ბერძენთა უძველეს გეოგრაფებს ამიტომ აფსილები, ანუ აფშილები „*კორაქსოჲ*“-ს სახელითა ჰყავთ მოხსენებული. მათ ქვეყანას 'Αψίλαι Absilia, ქართულად აფშილეთი ეწოდებოდა. თვით სახელი ტომი აფსი აბხაზურ „აბეიღ“ შუაგული-საგან ნაწარმოებად მიაჩნია თითქოს. აფშილეთში მდებარეობდა *Emporium Dioskurias* (Pauly RE II, 277).

ქართულ-შარომატული ენების ცალკეულმაცა და შედარებითმა შესწავლამაც მათი თავდაპირველი აგებულების იგივეობა და ლექსიკური საგანძურის

ნათესაობა ცხადყო. ამის შემდგომ უნდა შეძლებისდაგვარად გამოკვეთული იყოს, თუ რა მიზეზი ან მიზეზები უნდა ყოფილიყო, რომ თავდაპირველად ერთი წარმოშობილებისა და ბუნების ეს ენები ერთმანეთს ასე დაცილდა და სახელდობრ როდის დაახლოვებით, რომელ ხანაში უნდა მომხდარიყო ის ძირითადი ცვლილება, სქესკატეგორიების სრულიადი გაქრობა, რომელმაც უპირველესად დააშორა ეს ენები ერთმანეთს.

ცხადია, რომ ამ საკითხების გადასაწყვეტად ამჟამად ლოგიკურს, აპრიორულ მოსაზრებებს გარდა სხვა დასაყრდენი ბევრი არაფერი არ შეიძლება გვქონდეს. რა თქმა უნდა, ეს საკმარისი არ არის, მაგრამ ახალი მასალების აღმოჩენამდე, ასეთი საკითხების გამოკვეთისათვის სხვა არაერთარი საშუალება არ არსებობს.

ქართულ-შარომატული ენები ერთმანეთს რასაკვირველია გეოგრაფიულ გარემოებასაც უნდა დაეშორებინა. მას შემდგომ, რაც ისინი ერთმანეთს ისე დაშორდნენ, რომ მათი ბინადრობის არც უმწვერვალესი და უზარმაზარი კავკასიონის მთების ორ დიდ, განცალკევებულ ერთეულად იქცა, მათ შორის მკიდრო დამოკიდებულება თავისდათავად უნდა შესუსტებულიყო და თითქმის შეწყვეტილიყო კადევაც. თვითუღეს ამ ორ ერთეულთაგანს თავისი პოლიტიკური არსებობის და ყოფაცხოვრების განვითარების საკუთარი მიმდინარეობა გაუჩნდებოდა და ცხადია, რომ შეუძლებელია ამას ენაზეც თავისი გავლენა არ მოეხდინა მით უმეტეს, რომ მათი მეზობლებიც იქა და აქ სხვადასხვა მოდგმის ხალხები იყვნენ.

ამის გამო შარომატული ერების ქედს იქით, ჩრდილოეთ კავკასიაში და უფრო შორსაც გადასვლასა და დაბინავენას ამ პროცესისათვის უაღრესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

ფრ. დელიჩის სიტყვით, სუმერულში მამრობითი და მდედრობითი სქესისათვის არავითარი ფორმანტი არ არსებობდა. სქესის გამომხატველი ზოგი ცნებისათვის მას ცალცალკე სიტყვები ჰქონდა, მაგ. მამაკაცს ეწოდებოდა—**გიშ**, დედაკაცს—**ქიშ** და **მეშ**, მას—**შეშ**, დას თუ ქალიშვილს—**ქი**—**ნი** (Sum. Gr. 43). ცხოველთა სქესის აღსანიშნავად სუმერულში ასევე ცალცალკე სახელები იყო, მაგ. ხვად ძაღლსა და ლომს ერქვა **ურ**, ძუენა ძაღლსა და ლომს—**ქი**—**ნი**, გარეულ ხარს (Wildochs)—**ამ**, გარეულ ფურს (Wildkuh)—**ქი** **შილამ**,—ხვად ვირს—**ანშე** და **კა** ვირს **ქი** **მეშ**,—ჯიხეს **მაშ**, მამალ **ჯიხეს**—**ქი** **მაშ**—**ნიტა** (Sum. Gr. 42).

მაგრამ ზოგი სიტყვა სუმერულს ორივე სქესისათვის საერთო გააჩნიაო, მაგ. **ქმრისა** და **ცოლის**, **მეუღლის** აღსანიშნავად იხმარებოდა **დამ**,—**ლმერ**—**თისათვის** ორივე სქესისათვის საერთო **ლიმირ** და **ლიმირ**,—ქალიშვილის სახელად შეიღის აღმნიშვნელი **დშეშ** და **დშ** გვხვდება, ეფიშვილს **იბილ** ერქვა,—**მამაშვილისა** და **ღოფაღისათვისაც** (Herr, Herrin) ერთი და იგივე სიტყვები **ნი**, **მეშ**(რ), **შეშ** და **გაშანი**-ი იყო (Sum. Gr. 42).

მაგრამ, თუ ადამიანი ჩაუყვირდება, საქმის ნამდვილი ვითარება სხვანაირად წარმოუდგება. საკმარისია, მაგ., იმ გარემოებას მივაქციოთ ყურადღება, რომ ხვად ლომსაცა და ხვად ძაღლსაც ერთნაირად **ურ** ეწოდება, რომ ცხადი

შეიქმნეს, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონია ურ-ს სუმერულში. უეპველია, ურ ძალ-
ლისა და ლომისა-კი არა, არამედ მხოლოდ ხვადობის და მამრობითო-
ბის გამომხატველი უოფილა.

ეს დებულება ურყევ ქეშმარიტებად წარმოგვიდგება, თუ ამასთანავე
გაეისხენებთ, რომ სუმერულად მამაკაცსაც ერქვა ურ, (St. Langdon, A Sum.
Gr. და Sum. Spr. I, 114).

ხვად ლომისა და ძაღლის სახელად მიჩნეული ურ, რომ ლომს, გინდა
ძაღლს-კი არა, არამედ მხოლოდ სქესს ჰნიშნავს ამას თუნდაც ის გარემოებაც
ამტკიცებს, რომ ლომს სუმერულად ჩვეულებრივ ეწოდება ურ-მად (Langdon
254 და დელიჩი Sum. Spr. 114) აქაც ურ ხვადობას ჰნიშნავს, ლომის სახელი-კი
უოფილა მად.

ამაირადვე SAGDU (გ) საგ-დუ (გ) სუმერულად თავს და პიროვნებას
ნიშნავს (იხ. Fr. Delitch, Sumnerische Sprachlehre 133 და Ioh. Friedrich,
Staatswerträge des Hatti-Reichs, Indices: 204). იგი თავი-ს აღმნიშვნელი
sag-საგ-ისა და გვერდის (Seite) გამომხატველი da და-საგან არის შედგენილი.
ამავე დროს ur-sag ურ-საგ უკვე მამაცს, გულადსა და გვირს ნიშნავს (ფრ.
დელიჩის, სუმ. ენა 114 და ფრიდრიხის ნაშ. 213). ცხადია, რომ აქაც თავისა
და პიროვნების მაუწყებელ სიტყვას მამაცობის, ე. ი. მამაკაცობის მნიშვნელო-
ბას იგივე ურ ანიჭებს.

ხვადისა და მამაკაცის აღმნიშვნელ სუმერულ ურ სიტყვაში უ ძირეული
არ უნდა იყოს, არამედ ქართული ური-სა და ურ-ს მსგავსად მამრობითო-
ბის გამომხატველი ფორმანტი ჩანს. ეს გარემოება შესაძლებელია, იმიტაც
დამტკიცდეს, რომ მამაკაცსა და მამაცსაც სუმერულად ეწოდება უშ (Sum. Sp.
115), რომელიც ქართულ მამ-სა და ვოჟ-ს უდრის ხოლო ვერძს, მამალ
ცხვარს—უდუ (იქვე 114). ამავე დროს დუ და დუშუ სუმერულად ბავშვსა და
შვილსა ჰნიშნავდა (Sum. Spr. 125). თავკიდური უ ამ დუ-ს მამრობითობის
მნიშვნელობას ანიჭებს. სხვა სიტყვებსაც თავკიდური ურ მამრობითობის მნიშ-
ვნელობასვე ანიჭებს, მაგ. ხვადს მამალ ლეკს სუმერულად ეწოდება ურ-ბურ
(Sum. Spr. 114). —ფოცხვერს, გარეულ, ხვად, ძაღლს —ურ-ბარბა (იქვე და
Langdon 254).

ყურადღების ღირსია თხის აღმნიშვნელი სახელები. დელიჩის ცნობით,
სიგბა სუმერულად მამალ თხას, ე. ი. ვაცსა (Ziegenbock) ჰნიშნავდა, ხოლო
უშ (uz) დედალი (?) თხის სახელი იყო (Ziege, Sum. Spr. 135 და 115). მაგ-
რამ სუმერული სიგბა ცხადია ქართული ციკანი-ს შესატყვისობას წარმოად-
გენს, უშ-კი ქართ. მამ-ს მიაგავს. რაკი სუმერულად და ქართულად ორივე
სიტყვა თხის სახელებია და ქართულის მნიშვნელობა-კი სრულებით უდავოა,
ამიტომ იბადება საკითხი სუმერული ზემოთყვანილი სიტყვების მნიშვნელობის
განმარტება მცდარი ხომ არ არის და ნამდვილად სუმერულშიც უშ ხომ ვაცს
არ ჰნიშნავდა, ხოლო სიგბა თხის ზოგადი სახელი ხომ არ იყო? თუ ამ სიტ-
ყვების მნიშვნელობა სწორედ არის განსაზღვრული, მაშინ საფიქრებელია,
რომ მათი თავდაპირველი მნიშვნელობა შეცვლილი უნდა იყოს.

საგულისხმოა აგრეთვე, რომ დიოფალს სუ მერულად ეწოდებოდა ნინ. ეს სიტყვა მდებარ. სქესის ლთაებათა, მეტადრე მპ-ს სახელს ახლავს ხოლმე (Langdon, A Sum. Gr. 231). ნინა და ნენა-კი, როგორც ცნობილია, ქართველურში დედას ნიშნავს.

საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ძუ ლომსა და ძაღლს სუ მერულად ერქვა ნიზ (Sum. Sp. 131). თუ გავითვალისწინებთ, რომ ლომს სუ მერულად ეწოდებოდა უზ (იქვე 114), მაშინ შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ძუ ლომის სახელი ნ+უზ-ისაგან არის წარმომდგარი. მაინც და მაინც ამ ორი სიტყვის შედარება თავიადური ნ-ს არა ძირეულობას ამჟღავნებს. ხოლო თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ეგონებ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ნ თავსართი სუმერულშიც ოდესღაც მდებდრობითი სქესის ფორმანტი უნდა ყოფილიყო. მამაკაცის აღმნიშვნელი სუმერ. გიზ (Sum. Sp. 120) შესაძლებელია მამრობითობის აღმნიშვნელი ქართ. ძმარ-სა და ზეშ-ს შევადაროთ.

ცხენის სუ მერული სახელი ძურ (Sum. Sp. 123) უდრის ქართ. კეიცის სახელს ძურ-სა და ძურან-ს.

გარეული ხარისა და ფურის სუ მერული სახელების ერთმანეთთან შედარება დედალის აღმნიშვნელი სუმ. სიტყვის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სახელდობრ გარეულ ფურს იქ ეწოდებოდა შილამ (Sum. Sp. 136). გარეულ ხარს-კი ამა ანდა ამ (Langdon 207 და Sum. Sp. 110). რაკი ამ გარეული ხარისა და ფურის ზოგადი ნიშნითა, ამიტომ უუკველია, ის თავდაპირველად ორივე სქესისათვის ზოგადი თვისების, ე. ი. ზროხის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. გარეული ფურის სახელის პირველი ნაწილი-კი შილ ზროხის ამ ზოგად სახელს დედ ლოზის მნიშვნელობას ანიჭებს. მაშასადამე, შილ სუმერულად მდებდრობითი სქესის, დედალის, აღმნიშვნელი ყოფილა.

ქალისა და გოგოს სუ მერ. სახელი ძიშლ (Sum. Sp. 122) ერთი მხრივ დაიკუთვნის მეორე შემადგენელ ნაწილს კეულ-ს მიაგავს, მეორე მხრივ კალს.

შესაძლებელია ადამიანს ეფიქრა, რომ დედის ღუნძურ ანწუხურ-ქარული სახელი მბამ, თურქულითგან შეთვისებული სიტყვაც თურქულად აქ მბამ ebe—ბებიაქალს, აღმქმელსა და დიდ-დედას ჰნიშნავს. მაგრამ სიეკვია, რომ მბამ თურქული იყოს, რათგან თურქულად ეს სიტყვა სწორედ დედის აღსანიშნავად არ იხმარება, ბებია-ქალს-კი ღუნძურად ბემ, ხოლო ბებიას, დიდ-დედას ქოდო-ს ქაბიან (უსლ. ავარ. ენა 237).

ამას გარდა ებელ-ის მრ. რ. უღბულ, რომლის პირველი მარცვლის ლ შენაზარდი უნდა იყოს და მეორე მარცვლის ლ უუქტევეთი გავლენით გაჩენილი, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ შესაძლებელია წინათ მრ. რ. ფორმა უბამ-ის, ან იქნებ უბუშ-ის სახითაც ყოფილიყო.

დედის ღუნძურ-ანწუხურ-ქარული სახელი მბამ დედის. ორსული ქალის სუმერულ სახელს მმპ-ს (Sum. Sp. 113 და 115) მიაგავს, რომელსაც იქ ქაკი ვირის აღსანიშნავადაც ჰხმარობდნ (იქვე) და ბოლოკიდური თანხმოვანი ჩამოცილებილი უჩანს. შესაძლებელია ამავე ძირის სიტყვა იყოს ვაუი-შეილის

სუმერული სახელი იბილბა და იბილშუ-ც (Sum. Sp. 111), რომელიც ქართულ ბილ-ს და ბარ-ს მიაგავს. თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ორსულის სუმერული სახელი მშმ ნასახელარი ზმნის, ან მიმღეობის ფონეტი. სახესხვაობად უნდა ვივულისხმოთ.

სუმერული ენის მორფოლოგიის ისე, როგორც ფრ. დელიჩს აქვს წარმოდგენილი, გრამ. სქესი უყვე დაკარგული ჰქონია და მხოლოდ ზემოთყვანილი სიტყვების ანალიზი საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გრამ. სქესი სუმერულს, ქართულის მსგავსად, ოდესღაც ჰქონია.

გრამ. სქესის დაკარგვის გამო გასაკვირველი არ არის, თუ რომ სუმერულში მამრ. სქესის ისეთი სახელებიც შეგვხვდა, რომელთაც თავიდან ბგერად მათთვის შეუფერებელი თანხმომანი აქვთ.

ჯიხვის (Steinbock) სუმერ. სახელი ლშარ (Sum. Sp. 124) ქართულ სახელს ღურაჲ-ს გვაგონებს, რომელიც საბას განმარტებით, ჯახვის წალის ანუ შეილის სახელია (ლექს)... .

საყურადღებოა, რომ ბოლაჯკოვს (2512, I—41, II—6, III—27) გამოქვეყნებულს ტექსტში პირის სახელად ტულ-ბი-ტესსუბას (TUL-bi-Tessubas) და იქაურსავე ასეთსავე მეორე ტექსტში (1995 I 21), რომელიც ჰორ-იტ-ულია. პირის სახელადვე TUL-bi-Sarrumas (ტულ-ბი-შარუმას) გვხვდება (Forrer, Quelle und Brunnen: Glotta 187).

რაკი ტულ წყაროს სუმერული იდეოგრამაა, ხოლო ტესსუბი და შარუმ-ბი ღვთაებათა და შემდეგ პირთა საკუთარი სახელები იყო, ამიტომ ტულ-ბი-ტესსუბას უნდა ტესუბის წყარო-ს, ხოლო ტულ-ბი-შარუმას—შარუმის წყაროს აღმნიშვნელად მივიჩნიოთ. ცხადი ხდება, რომ ორსავე სახელში ბი შესაძლებელია მხოლოდ კუთვნილების გამომხატველი და მასასადამე ფორმანტი უნდა იყოს. ამ რიგად ეს ბი წყაროს აღმნიშვნელ ტულ-თან-კი არ არის დაკავშირებული, რადგან წყარო აქ შესაძლებელია მხოლოდ სახ. ბრუნვას წარმოადგენდეს, არამედ ტესსუბას და შარუმას-თან, რომელნიც სწორედ ეისადმი მიკუთვნილების გამომჟღავნებელნი უნდა იყვნენ. ამ გვარად ბი ორსავე შემთხვევაში თავსართია და აქეთგან ჩანს, რომ იმ ენაში (ამ შემთხვევაში ჰორ-იტ-ულში), საითგანაც ეს სახელები მოგვეპოვება, მიკუთვნილობა თავსართივანი წარმოებით გამოიხატებოდა.

...die Personennamen TUL-Bi-Tessubas und TUL-bi Sarrumas. Aber diese Namen gehören nach den in ihnen enthaltenen Götternamen Tessubas und Sarrumas dem horreschen Kultkreis an, wie auch der Name des Gottes Aabi (Akl. Aabin)¹, mit dem der Gott Aava² wahrscheinlich identisch ist“ (E. Forrer, Quellen Brunnen 187).

ეგ. ფორრერ-ის ცნობით ბოლაჯკოვს ერთს (1931 : 103) ტექსტში

¹ Bo. 414. I 19'. 21'. 25'. 27' (-KUB. X 63). Hier wird (Gott) Aabis räumlich als „Brunnenlich verstanden“.

² Bo. 4948. III, 31 (=KUB. XXI 49)—Vielleicht nur ungen. Schreibung für Awi mit dem Zeichen wi = VA+. (n).

„die ... horrische Gottheit Aabi mit der Endung -ti versehen in der Form (AN). —a-a-bi-ti vorkommt, ist an der Zuweisung des Wortes aabi und seiner Dativform aabiti an das Horrische kaum mehr zu zweifeln. Mit der luvischen Endung -ti hat es dann nichts zu tun“ (Quelle und Brunnen: Glotta 1938, XXVI, Band, 3/4 Heft. S 187).

ჭერტილუი მდებრობითი ლეთების სახელი აბიტი გასაოცრად გვაგონებს ჭეროდოტეს საისტორიო ნაშრომებში მოყვანილს ქალი ლეთების ერთ სახელს. მისი სიტყვით სკეითები თავიანთს ყველაზე უფრო თაყვანცემულს ლეთებას ტაბიტის უწოდებდნენ და ეს ლეთება პესტა-აო (IV, 59).

A-ab-ba—Meer (heth. aruna: Sommer OLZ 1921. 197 H) სუმერულია (E. Forrer, Q. n. B. 188)—ხეთური aabi „Wasserloch, Brunnen“ უნდა იმავე სუმერულს სიტყვას დაუთავსიროთო (იქვე 188).

აბა ზღვა შეად. ქართულს ტაბა, ტბას, ფორერის-კი ეს ააბა, ააბი ა-სა და აბ-ისაგან შემდგარად მიიჩნია: რაკი აბ-ს სუმერულია „die Bedeutung „Loch, Fenster, Wohnung“ აქვს, აქ წყალს უნდა ნიშნავდეს და მთლიანად ააბი უნდა „eine alte Zusammensetzung nördlichen Ursprungs sein, in der das Bestimmende nicht wie später nach, sondern vor steht, so dass es nicht „Wasser des Loches“, sondern vielmehr „Wasserloch“ bedeutet. Die Entwicklung zu „Meer“ ist dann eine Sonderentwicklung. Wir haben hier also ein Wort vor uns, das dem Horrischen und Sumerischen gemeinsam ist und angesichts des ganz verschiedenen Baues dieser Sprachen mindestens in einer der beiden eine Entlehnung ist“ (იქვე 188). მაგრამ შემდეგ საბოლოოდ ფორერის თავისი მსჯელობა ასე აქვს დასკვნილი: „Wir dürfen also in diesem zusammengesetzten Worte a-ab „Wasser Loch, See, Meer“ ein in Kleinasien eher bei den Proto-hattieren als bei den Luviern, in Ober-Mesopotamien bei den Horriern und in Babylonien bei den Sumeriern übliches Wort erblicken, dessen Ursprung ich in dem aus Kleinasien gekommenen, dem Proto-Hattischen verwandten Element des Sumerischen suche“ (Quelle u. Brunnen 189).

მართალია აბ—ძველ სპარსულში და ავესტაში, ხოლო ფაქლურში, აბ და ახალსპარსულში აბ, ავ, ძველპინდურში-კი აბ—წყალს ნიშნავს, მაგრამ რაკი სხვა ინდოევროპულ ენებში ეს ძირი არა ჩანს, ამიტომ ფორერის აზრით სპარსულ-ინდურშიც ეს სიტყვა ნასესხები უნდა იყოს და ზღვის სუმერულ სახელ ა-აბ და სამხრეთ-სუმერული აბ-ს უნდა წარმოადგენდესო (Quelle und Brunnen 189). იგი უნდა 4800—4200 წ. შუა ჩ. წ-მდე, უფრო 4200 წ. ახლო ხანებში იყოს წითლად შეფერადებულ პროტოირანულ გალიბულ თიხის ქურკელთან ერთად შეთვისებულიო. ამ თავდაპირველი სუმერული და შერეულ პროტო-ირანულ-სუმერული მოსახლეობის ორი შრისაგან უნდა იყოს 4200 წ. ახლ. ხანს დაწყებული სუმერთა ხალხის წარმოშობა (Die Entstehung des Sumerischen Volkes), რომლის პროცესიც 3600 წ. ახ. დამთავრდაო (იქვე 189).

„Der Name der Landschaft Abba[v]itis in Mysien, die an dem einzigen See Mysiens liegt“ ფორერის აზრით დაკავშირებულია ქვეყნის სახელთან.

(des Landes a-ab-pa-vi-ja an der Südküste Kleinasien vor, worin das Zeichen PA ebensogut ba gelesen werden kann. Der Schreiber hat es auch einmal A-AB-BA—vi-ja geschrieben, also mit dem Ideogramm für «Meer» A-AB-BA, hat also sicher an «Meer» dabei gedacht¹ (Quelle und Brunnen 188).

მაგრამ Abbaitis შესადლებელია Abbai-სა და iti-ს-საგანაც იყოს შედგენილი. ფოკიდის ჩრდილო-აღმოსავლეთში ხომ არსებობდა განთქმული ქალაქი ა! აბაი, რომელსაც ეხლა Modi ეწოდება, და სადაც თავისი აპოლონისადმი მიძღვნილი საკერპოთი და Ἀβαιοσ აპოლონის სახელით ფართოდ ცნობილი ძველი ქადაგური სამისნო იყო. იგი აქ გეოგრაფიული სახელების ქართულში ჩვეულებრივი ეთ-ი დაბოლოების შესატყვისობაა, რომელიც ქართულშიც ხშირად გვხვდება, მაგ. ნიგოთი, ხრეთი და სხვა.

უფიკი-ს სახელი ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ გეოგრაფიული სახელი უფიკეთი მოეპოვება. საქმე მოციქულთას 2⁻-ზე დაყრდნობით მას ნათქვამი აქვს, რომ „უფიკეთი ბაღდადი“-აო (ლექსიკ.). საბაბაგან დასახელებულ ძეგლში არც 2⁻-ში და არც 2⁻-ში, სადაც მართლაც სხვადასხვა ქვეყნელი არიან დასახელებულნი, უფიკეთი არ არის და ბერძნული და ლათინური ტექსტების მიხედვით ქვეყნის სახელი აქ არც არის მოსალოდნელი. აქ ნაირ-ნაირი ხალხია მხოლოდ ჩამოთვლილი. იქ ნათქვამია, რომ მოციქულთა ქადაგება სხვადასხვა ენაზე იერუსალიმში მყოფ უცხოელებს აცვირებდათ, ამ ქალაქში მყოფ ეროვნებათაგან სხვათაშორის იქ დასახელებულნი არიან „პართნი და მიდნი და უფიკნი და გლამიტელნი და გვიდრნი შუამდინარისანი, ჭურთხანისანი და ასიამსანი“ (§ 2⁹). ამ ცნობათგან სრულებით არა ჩანს, რომ უფიკნი ბაღდადელნი იყვნენ. საგულისხმოა, რომ ზერძულსა და ლათინურ საქმე მოციქულთას კანონიან ტექსტში უფიკთა სახელის შესატყვისობა არ მოიპოვება, არამედ იქ სწერია „Πάρθοι καὶ Μήδοι καὶ Ἐλαμίται“, „Parthi et Medi et Elamitae“... ე. ი. პართნი და მიდნი და ელამიტელნი. აღსანიშნავია, რომ უფიკთა სახელი არც სომხურ თარგმანში მოიპოვება, იქაც ნათქვამია: *Պարթևք և Մարք և Իլամայիք*. ცხადია, რომ საქმე მოციქულთას ქართველ მთარგმნელს არ შეეძლო ეს უფიკთა სახელი თითონ ჩაერთო, არამედ მას ხელთ ისეთი რედაქცია ჰქონია, სადაც უფიკნიც ყოფილან მოხსენებულნი.

ქართლი ანუ იბერია შატბერდისეულ წა ნინოს ცა-ში დახასიათებულია ვითარცა „ჩრდილოისა ქუეყანა, სომხითისა, მთელ არს, საწარმართოა ქუეყანა, საველწიფოა ბერძენთა და უფიკთა (Опис. II, 744). ცხადია, რომ აქ საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობაზეა საუბარი, რომ იგი „ბერძენთა და უფიკთა“ სახელმწიფოს ეკუთვნოდა, რათგან მათ ყმადნაფიცად

¹ Das Zeichen BA wird nie in kanitischen Worten, aber gelegentlich in Namen protohattischen und öfters in solchen babilonischen Ursprungs gebraucht. Übrigens ist das sumerische a - a b b a «Meer» nicht als eabba oder aabba, sondern als ajab(u) «Meer» auch ins Assyrische entlehnt worden. Auch in Kanisechen würde man zwischen zwei Silben bilden-de a ein j gesetzt [haben]“ (იქვე).

იყო ქცეული. ზემოაღნიშნული გარემოება საშუალებას გვაძლევს გამოვარკვიოთ, თუ რომელი ეროვნება უნდა იყოს უუიკებად ნაგულისხმევი. ქართველთა გაქრისტიანების მომდევნო ხანაში აღმოსავლეთი საქართველო რომის და სპარსეთის სახელმწიფოებს შორის იყო გაკლესის სფეროებად ქცეული და უმადნაფიც ორ სამეფოდ გაიყო.

რაკი „საველმწიფოა ბერძენთა“ უუიკელია რომის იმპერიას უდრის, ამის გამო ცხადია, რომ „საველმწიფოა უუიკთა“ შესაძლებელია მხოლოდ და მხოლოდ სასანიანთა დროის სპარსეთს ჰგულისხმობდეს.

უუიკელია საბას მიერ დასახელებული უშიკათი მისი შეთხზული არ შეიძლება იყოს.

უშიკათი და უშიკი უდრის სომხურს *Մուշասիան*-სა *Մուշիկ*-ს, არაბთა და სპარსთა გეოგრაფების ზუზისტანს, ხოლო ბერძენთა ზუზიანე-ს, რომელთაც მე-X ს-ში არაბ. გეოგრაფები არაბისტანის შესატყვისობად სთვლიდნენ, ე. ი. სპარსეთის სრუტის ჩრდილოეთით მდებარე სანახებს. ახემენიანთა ხანაში ქ. სუზა სპარსეთის დედაქალაქი იყო. სასანიანთა დროს უუიკე მისი მნიშვნელობა სხვებთან შედარებით ჩამოშლული იყო, მაგრამ მაინც მნიშვნელოვან ცენტრად ითვლებოდა (იხ. პროფ. ბარტჰოლდის *Историко-географ. обзор. Ирана*, 123—124).

იმასდა მიუხედავად, რომ შატბერდისეულ წა ნინოს ცა-ში უშიკი უცილობლად სპარსელის მნიშვნელობით არის ნახმარი, ძველ საქართველოში მაინც იცოდნენ, რომ ტომობრივად უუიკნი სპარსნი არ იყვნენ. ეფთჳმე მთაწმინდელს ეს ორი სატომო სახელი ერთიმეორის გვერდით და მასასადამე განსხვავებული ერთეულის მნიშვნელობით აქვს ნახმარი. მახლობელ ნათესავთა შორის სქესობრივი კავშირისა და ცოლქმრობის შესახებ მსჯელობის დროს, მას აღნიშნული აქვს, რომ „ურთიერთის თჳსთა და ნათესავთა აღრევაჲ“ უფრო „წარმართთა შორის იქმნების, სპარსთა და უუიკთა და სხვათა უსჯულოთა“-ო (კანონ. სინან. 28).

ქ. ქეკელიძის აზრით, „ქავკასიაში მობინადრე ტომების შთამომავლობის შესახებ საკითხი, რომელსაც ბერძენებიც ეხებოდნენ, ჩვენს მწერლობაში პირველად, ქარსებული წყაროების მიხედვით, ექვთიმე ათონელმა წამოაყენა და გადაჭრა. მეათე საუკუნის გასულს მან სთარგმნა მაქსიმე აღმსარებლის თხზულება «ნეტარისა თალასეს მიმართა»¹, რომელიც კითხვა-მიგების სახითაა დაწერილი; ოცდამეცხრე კითხვა-მიგება ეხება სხვადასხვა ტომთა და ერთა გენეალოგიას; აქ ქართველნი, მესურელნი, სომეხნი, პერნი, ოსნი, ჯიქნი, აფხაზნი და მეგრელნი აღნიშნულნი არიან როგორც სემის შთამომავალნი, ხოლო თობელ, მოსუქ, გარბანელნი, ლეკნი, სომეხნი, ქუენანი, არეველნი, კოლქელნი და ქართველნი დასავლეთისანნი სპანნი, როგორც იაფეტისა“-ო (ლეონტი მროველის ლიტერატურული წყაროები: ტფ. უნივ. მოამბე III, 33—34).

¹ მარტვილის მონასტრის ხელნ. № 1, 152—166; ჯრუჭის მონასტრისა № 4, გვ. 541—586, სიძვ. მუხ. № 636, ფ. 91—92 და სხვ.

ქ. კეკელიძის სიტყვით, „ჩანს, გემატიანეს (ე. ი. ლეონტი მროველს) არ აკმაყოფილებდა არც ეს (ე. ი. ეფთუმეს მიერ ნათარგმნი მაქსიმე აღმსარებლის ხალხთა შთამომავლობის შტო), არც სხვა ბერძენ მწერალთა (ჰეროდოტე, ეფსეო კესარიელი, ეპიფანე კვპრელი, ესტატე ანტიოქიელი) გენეალოგიური ტაბულა, ვინაიდან მათში ერთი და იგივე ტომი ან ეროვნობად ორ სხვადასხვა მამამთავრისაგანაა გამოყვანილი, ამიტომ მას მიუძღრათეს სხვა წყაროსათვის. რომელიც მისი აზრით, უფრო იყო ნდობის ღირსი. ეს წყაროა «სომეხთა ისტორია» მოსე ხორენელისა, რომლის მიბაძვით გემატიანეს კაცკასიაში მოზინადრე ტომების მამამთავართა სახელები უწარმოვებია. ტოპოგრაფიული სახელებიდან ანარა და წინაუქმ“-ო (ლ. მროველის ლიტ. წყაროები: ტფ. უნივ. მოამბე III, 34).

თეიმურაზ ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს: „რაცა შევუძლე პოვნად ძველთა და უძველესთა შინა გამოძიებათა სრულიად შემოვკრიბენ იგინი და არა დაუტრევენ იგინი არცა ერთი“. ყველა ასეთი ცნობები სხვადასხვა წარმოშობისაა და „რომელნიმე სხვათა ენისა მოთხრობათაგან, რომელნიმე ჩვენთა და რომელნიმე ზეპირცა სმენილნი არა უგულებელს ვუვენ აღწერად ნივთთა განმრავლებისათვის ამბავთა შინა“-ო (ისტორია 1—2). უცხო ავტორ-ისტორიკოსებად თეიმურაზს დასახელებული ჰყავს „ბეროზ“ („გეისტორიე ასურასტანისა“) შემკრები ძველთა ქალდეელთა შთამომავლობათა მოთხრობათა შინა შეთხზვისათვის ბაბილონელთა ისტორიისა“ (ისტორია გვ. 4, 5 და ბევრგან სხვ.), ისტორიკოსნი... „ავიციენ და აჰლორ“ (იქვე 5).

ამას გარდა თეიმურაზს „იოსაფ ფლავიოს“-ის თხზულებითაც უსარგებლია. ივერიელთა თემის შთამომავლობათა უწყებათა თავში მას აღნიშნული აქვს: „მოთხრობანი ჩვენნი, ესე იგი ივერიელთანი და სომეხთანიცა იტყვიან თარგამოსისაგან, რომელიც იყო შვილის-შვილთაგანი ნოეს ძის იაფეთისა; და ამათარგამოსისა ძენი იყვნენ: ქართლოს ნათესაფთ-მთავარი სრულიად ივერიელთა და სხვანი ძმანი მათნი ექვსნი ხელისაქვეშეთნი ქართლოსისანი“-ო. ასეა აღწერილი, „ესრეთ გარდამოიციემიან საქართველიისა, ესე იგი ივერიელთა ისტორიათაგან ქართლისა ცხოვრებისაგან ვახტანგ მეექვსისა... მიერ აღწერილსა და ძისა მისისა ვახუშტისაგან და სხვათაგანთა აღწერილთა... ძველთა მტრანეთა და მომთხრობელთაგან და რომელთამე ახალთა და ერმანთაცა ისტორია, ესე იგი სომეხთა, მოუთხრობს ეს-სახელდე“-ო (იქვე, გვ. 9). მაგრამ ამისგან განსხვავებული დებულება აქვს იოსაფოს ფლავიოსისა. თეიმურაზი ამბობს: „ხოლო იოსაფ ფლავიოს მწერალი იუდიანთა ისტორიისა, ძველთა ებრაელთა მოთხრობათა შინა წიგნსა პირველსა, ნაწილსა და თავსა 6-სა, მოუთხრობს ესრეთ: „სულ ძველად ქართველთა, ესე იგი ივერთა, თობელი ეწოდებისო, ვინაჲდგან იგინი შთამომავლობანი არიან იაფეთის ძის თობელი-სანი“-ო და სომეხთა, ესე იგი ერმანთათჳს იტყჳს: „იგინი არიან შთამომავლობანი იულისან სემის შულის შულისაგან“-ო (იქვე 9, 10).

თეიმურაზ ბატონიშვილს თავის მსჯელობის დროს იოს. ფლავიოსის თხზულების დედანი-კი არ ჰქონდა ხელთ, არამედ, როგორც თვითვე აქვს აღნიშნული, „ქართულად თარგმნილი უფლისა ფილოსოფოსი მამისა ქართველთა მთარგმნელისა იოანე პეტრიწის მიერ“. ამ თარგმანითგან მას ამონაწერი

აქეს სიტყვა-სიტყვით მოყვანილი: ეს ავტორიო ამ გარემოებას მკითხველს „მოუთხრობს სიტყვითა ამით: «დაამკვიდრებს უკუშ თოველოსა, თოველთა-სა, რომელნი აწ ივერად იწოდებიან» (ესე თოველოს ანუ თოველ არს ძეა იაფეთისა თობელ)“-ო დაძენილი აქეს თეიმურაზს (იქვე, 9 შენ. *).

ჰეროდოტეს სკვთებისა და საზომატების ეროვნების და მათი ურთიერთისადმი ტომობრივი დამოკიდებულების შესახებაც მოეპოვება ცნობები. მისი სიტყვით სკვთების სახელს თავიანთ-თავს თვით ისინი კა არ ეძახდნენ, არამედ ასე მათ ბერძნები უწოდებდნენ, თითონ ისინი-კი თავიანთ-თავს სკოლოტებს ეძახდნენო. სკოლოტის სახელი-კი მათი მეფის სახელისაგან წარმომდგარა (IV, 6). მაშასადამე სკოლოტი ეპონიმური სახელი ყოფილა და, როგორც ჩანს, თანაც მათი მიკუთვნალების გამომხატველიც უნდა იყოს.

სკოლოტების თქმულებით ქვეყანაში ვითომც ცითგან ოთხი ოქროს საგანი ჩამოეარდვითა: სახენელი, უღელი, ცული და ფიალა. ჯერ ამ ნივთებს თურმე უფროსი ძმა ლიპოქსაჲ მიჰეარდნია ასაღებად, მაგრამ მის მიახლოვებისთანავე ოქროს ცეცხლი წოსდებია და ამიტომ ამ საგნების აღება ვერ მოუხერხებია. შემდეგ მათი აღება მეორე ძმას უცდია და, რაკი ოქრო კვლავ აღგზნებულა, მათი ხელში ჩაგდება ვერც არპოქსაჲს მოუხერხებია. უმცროსი, კოლაქსაჲ-კი რომ ამ ნივთებს მიახლოვებია უმაღ ცეცხლი ჩაშქარალა და ამის წყალობით ეს ოთხი ოქროს საგანი თავისთან წაუღია და დაჰპარონებია. მის უფროს ძმებს ეს მოეღენა ღვთაებრივ ნიშნად მიუჩნევიან და ამიტომ მთელი სამეფო კოლაქსაჲსთვის გადაუციათ. რაკი სკოლოტთა ქვეყანა დიდი ყოფილა, კოლაქსაჲსაც თავისი სამფლობელო თავისი შვილებისათვის სამ სამეფოდ გაუყვია. ერთი ამ სამეფოთაგანი გაუდიდებია და სწორედ იქ ყოფილა კიდევაც ეს ოქროს ნივთები დაცული. ყოველწლივ მათ თურმე დიდ პატივსა სცემდნენ და უხვ შესაწირავს სწირავდნენ ხოლმე (ჰეროდოტე IV, 5 და 7).

სკოლოტები თავიანთ თავს თურმე სხვებზე უფრო ახალ ერად სთვლიდნენ და თვით მათაც თავიანთ წარმოშობილობაზე და მათ მეზობლებსაც რამდენიმე თქმულება ჰქონიათ, რომელნიც ჰეროდოტეს ცილს ჩაუწერია და თავის ნაშრომში მოყვანილი აქეს (IV, 5—6, 8—12). სკოლოტების თქმულებით მათ პირველადელ უღაბურ სამშობლოში პირველი აღამიანი გაჩენილა, რომელსაც სახელად ტარგატაოსი ანუ თარგათაოზი (Ταργатаος) ჰქმევია. ამ ტარგატაოს ღედ-მამად სკოლოტები თურმე ძევსსა და მდ. ბორჯხთენის, ანუ ღნეპრის ასულს ასახელებდნენ, რაც ჰეროდოტეს დაუჯერებელ ცნობად მიიჩნდა (ὁὐ πιστὸν Ἀέγιονες). ამ ტარგატაოს სამი ვაჟი შესძენია, რომელთაგან უფროსს ლიპოქსაჲ-ოსი (Λιποξείος), შუათანას არპოქსაჲ (Ἀρποξείος), უმცროსს-კი კოლაქსაჲ-ოსი (Κολαξείος) ჰქმევია (IV, 5).

ლიპოქსაჲ-საგან სკოლოტების ის ტომიყოფილა წარმოშობილი, რომელსაც აჯკატ-ები ეწოდება (οἱ Ἀβχταὶ γένος), საშუალო ძმის არპოქსაჲ-საგან კატაირ-ები და ტრასპი-ები (οἱ Καταίροι, Τράσπει) გაჩენილან; უმცროსი ძმა კოლაქსაჲ-კი პარალატების წინაპარი ყოფილა (ჰეროდოტე IV, 5).

სკოლოტების წარმოშობაზე პონტოელ ბერძენთა მოახალშენებსაც ჰქონიათ თქმულება, რომელშიც, როგორც ეტყობა ელინური და ადგილობრივი სკოლოტური გარდმოცემა უნდა იყოს ერთად შექსოვილი. ასეა-თუ-ისე ამ თქმულებასაც აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რამდენადაც აქ სკოლოტების ოდინდელი სამკვიდრებულისა და მთავარი ტომების ეპონიმების შესახებ ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული და ამიტომაც საყურადღებო ცნობებია დაცული. პონტოელ ბერძენებს ჰქონდათ სკოლოტების გაჩენაზე შემდეგი თქმულება უაზნით: ერთხელ ჰერაკლე (ჰერკულესი) გერკონის ხარებს რომ მიერეკებოდა იმ ქვეყანაში მისულა, რომელიც ეხლა სკოტებს უკავიათო, მაგრამ რომელიც მაშინ უდაბური იყო. აქ მას ქარიშხალმა და ყინვამ მოუსწრო ისე, რომ სიცოცხსაგან ლომის ქურკში გაეხვია და მიეძინა. მაშინ მისი ცხენები აეშენენ და ღვთაებრივი ბედისწერით გაქრნენ. ჰერაკლეს რომ გამოეღვიძა და თავისი ცხენები ვერსადა ნახა, ძებნა დაუწყო. მათ ძებნაში ერთ ქვეყანაში მივიდა, სადაც ერთ გამოქვაბულში შენარევი ბუნების, არსებას წააწყდა, რომელსაც სხეულზემო ნაწილი ქალისა ჰქონდა, თეძოებს ქვემო ნაწილი-კი გველისა.

გაოცებულმა ჰერაკლემ ჰკითხა თავისი დაკარგული ცხენების ამბავი. ამ კითხვაზე მან უპასუხა, რომ მისი ცხენები იმასთან არიან, მაგრამ ამ ცხენებს არ დაუბრუნებს, თუ მას არ შეუუღლდება. ჰერაკლემაც აუსრულა თხოვნა, რომ თავისი ცხენები უკან დაებრუნებინა. მაგრამ ის ქალ-გველი მათ დაბრუნებას განზრახ აკიანურებდა, რომ ჰერაკლესთან უფრო ხანგრძლივ ეცხოვრა. ბოლოს და ბოლოს მან ჰერაკლეს ცხენები დაუბრუნა, მაგრამ თან ასე უთხრა: გზა-აბნეული ცხენები შეგინახე, მაგრამ შენც სამავიერო უკვე გადამიხადე, რადგან შენგან სამი შვილი შემეძინა. ახლა დამარიგე, როგორ მოვიქცე, როდესაც წამოიზრდებიან, აქვე დავესახლო, თუ შენთან გავგზავნო.

ჰერაკლემ ასე უპასუხა: როცა შენი შვილები დავაეცადებიან, არას დააშვებ (ე. ი. ემჯობინება), თუ ასე მოიქცევი: ვინც ჩემს მსგავსად ამ შვილდის მოზიდვას შესძლებს, სარტყელსაც ისევე შემოირტყავს, როგორც მე, ამ ქვეყანაში სწორედ ის დაასახლე, ხოლო რომელიც ამას ვერ შესძლებს ის ამ ქვეყნიდან გაისტუმრეო. თუ ასე მოიქცევი, შენც მოიგებ და ჩემ სურვილსაც ასრულებო. ამასთანავე ჰერაკლეს თავისებური შვილდის მოზიდვაცა და სარტყლის შემორტყმაც უჩვენებია ქალ-გველისათვის, ოქროს თავ-შესაკრავიანი ქაშირაც გადაუცია და შემდეგ წასულა. თავის დავაგატყებულ შვილებს დედამ სახელები დაარქვა: უფროსს—*ავათრს*-ი, მომდევნოს—*გელონ*-ი და უმცროსს—*სკოტ*-ი (*Ἀγαθήρ, Γελων, ὁ Σκώτης*). უფროსმა და შუათანამ შვილდის მოზიდვა და სარტყელის შემორტყმა ვერ შესძლეს და ამიტომ დედამ თავის სამფლობელოთგან მოიშორა და სხვაგან გაიხიზნენ, ომცროსი-კი, რაკი შესაფერისი ძალღონეცა და ნიჭიც გამოიჩინა, იქვე დარჩა და მთელი ის ქვეყანა დაიმკვიდრა, რომელსაც მისი სახელი ეწოდა, და რომლის შთამომავალნი იყვნენ სკოტთა მეფეებიო. სკოტებს რომ ჩვეულებად აქვთ ქაშარზე შესაკრავად ფიალების ხმარება, ეს ჩვეულებაც ჰერაკლესაგან გადაცემული ფილიანი სარტყლითგან წარმოსდგაო (ჰეროდოტე IV, 8—10).

ზემომოყვანილი თქმულება იმდენად არის საყურადღებო, რამდენადაც ამელაუნებს აგათარსისა და გელონების ტომების სკვითებისაგან გამოცალკეება — ჩამოშორებას.

ტარგიტაჲ-ს ეპონიმის წარმომშობელი წყარო სკოლოტა ტომების სახელთა შორის უნდა ვეძიოთ. ეს სახელი სინდთა მეფის ჰეკატაეოსის მეუღლის ჭაოტიელი ტარგატაო-ს სახელს გვაგონებს (იხ. Polyæni Strategematon VIII, 55). მათ შორის განსხვავება მხოლოდ ა და ო ბმოყანთა ადგილმონაცვლებით ემჩნევა. რაკი ტარგიტაჲ-სა (და ტარგატაო-საც) ეპონიმი უნდა ტომთა სახელებში გვეგულებოდეს, ამიტომ ადამიანს, რომელსაც სკოლოტა ტომების სახელები ახსოვს, ყველაზე უმალ ტარგიტების ტომის სახელი მოაგონდება. ისინი მღ. ტარახ-ზე, ე. ო. ღნეტრზე ბინადრობდენ (იხ. A. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie, Berlin, 1878 წ. გვ. 341).

მას შემდეგ, რაც სკვით-სარმატების საკუთარი და გეოგრაფიული სახელების ანალიზმა საშუალება მოგვცა დაერწმუნებოდაყავით, რომ სკვთები და სარმატები სინდურ-ლილლურ-ლეგური მოდგმის ტომების წინაპრები ყოფილან, რომელნიც ენობრივად ქართველთა წინაპრების მოძმენი ყოფილან, უნდა იმის გამოჩვევაც ვცადოთ, რომ გაეიგოთ, ხომ თვით სკვთურ-სარმატულს ძველ გარდმოცემაში მათ წინაპართა სახელებში დატული არ არის რაიმე კვალი მათი ქართულელებთან ნათესაობის გამომვლადენებული. ამ საკითხზე ნაწილობრივ უკვე გვქონდა საუბარი, როდესაც ტარგიტაჲ-ის სამი ვაეიშვილის: ლაოქ-საჲო-ის, არპოქსაჲ-ისა და კოლაქსაჲ-ის სახელების ტომობრივობის შესახებ გვქონდა საუბარი [sic!]. მაშინ დაერწმუნდით, რომ პირველი სახელი ჩვენი აღმოსავლეთით მობინადრე ალბანთა ერთ-ერთი ლუბენ-ებად წოდებული ტომის მამამთავრის განსახიერებას წარმოადგენს, მესამე შვილი-კი ქართველთა ტომის კოლაელთა მამამთავრისას. მაშინ განუხილველად დაეტოვეთ შუალა ვაეიშვილის არპოქსაჲ-ისა და თვით ამ სამი ძის მამის, სკვთების ერთი შტოთაგანის მამამთავრის ტარგიტაჲ-ის სახელები. ეხლა, როდესაც ქართველ ტომთა წინაპრების მამამთავართა სახელების ანარგული დაბადების პირველი წიგნის ებრაელთა გარდმოცემაში უკვე ნაპოვნი გვაქვს და ტომთა მთავრების, ეთნარქების, იქ დატული სახელების ვინაობაც მიგნებული გვაქვს, შესაძლებელია ტარგიტაჲ-ისა და არპოქსაჲ-ის ტომობრივ ვინაობათა გამოჩვევაც ვცადოთ. მაგრამ ჯერ ორიოდ სიტყვა იმ მოსაზრებათა შესახებ, რომელიც ამ სახელების რაობაზე წინანდელ მკვლევარებს ჰქონდათ გამოთქმული.

K. Müllenhoff-ი, რასაკვირველია, ტარგიტაჲ-ის სახელს ცხადს არიულ კვალს ამჩნევს (Deutsche Altertumskunde III, 111).

აკად. ნ. მარის განმარტებით-კი ტარგიტა რთული სიტყვაა, რომელიც ტარგ-ების, ანუ ტერგ-ების ანუ თერგ-ების თავს ე. ო. ჩერქეზების მამამთავარს ნიშნავსო (იხ. „Термин «скиф»: Изв. рачоты V, 40—41).

Тарг-ის სახელის ჩერქეზთა სახელთან დაკავშირება შეუძლებელია, რათგან ამისთვის არც რაიმე ბგერითი მსგავსება არსებობს, თუ-კი არ დაეუკავშირებთ მღ. თერგის სახელს, რომელიც უძველეს წყაროებში არ გვხვდება

და რომლის გაჩენის ხანაცა და პირველადი მნიშვნელობაც ჯერ გამოსარკვე-
ვია. დაბადების შესაქმეთა წიგნში აღბეჭდილი ხალხთა შთამომავლობითი-
შტოს ერთ-ერთი წარმომადგენლის Thogarma-ს, ბერძნულ თარგმანში *Θεργαμα*.
თერგამა-დ გადმოღებული, სახელი. დაბადების ამ ცნობით, იგი გომერის-
შვილია, რომელიც იაფეტის უფროსი ძე გამოდის. მის ძმებად მაგოვი, მადაჰ,
აჯან-ი, თუბალ-ი, შეშეხ-ი და თირას-ი არიან დასახელებულნი (შესაქმეთა-
10₂). ხოლო გომერის ძეებად პირველად აშქენაზ-ი, მერმე რიფათ-ი და სულ-
ბოლოს თოგარმა არის დასახელებული.

რაკი ქართველ ტომთა მამათმთავრების სახელები დაბადების პირველ-
წიგნში შეტანილს ეთნარქების სიაში აღმოჩნდა, სკთ-სარმატების ქართვე-
ლებთან ნათესაობის უკვე გამორკვეულობის შემდგომ ბუნებრივი იქნებოდა,
თუ ვეცდებოდით გავგვეო ებრაელთა ზემოაღნიშნულს გარდმოცემაში ტარგი-
ტაოს-ისა და არპრქსაჰს-ის სახელების ანარეკლიც ხომ არ მოიძებნება. თუ
საიქთხს ამ თვალსაზრისით მივეუდგებით, მაშინ „შესაქმეთა“ წიგნის 10₂-ში
აღვილად ვიპოვით ტარგიტაოს-ის ბერძნული—ოს დაბოლოება ჩამოცილებული-
სახელის ტარგიტა-ს ეთნარქის მსგავს სახელს: გომერის ძედ იქ 10₂-ში დასა-
ხელებულია თოგარმა. ასეა ებრაულსა და ასურულ ტექსტებში, ბერძნულს თარგ-
მანში-კი *Θεργαμα*, *Θεργαμα* და *Θεργαμα*, *თორგომა*, *თორგამა* და *თერ-*
გამა-დ წერია, ხოლო ლათინურში *Thogorma*. ასევე *Thogarma* არის სომ-
ხურშიც.

გომერ-თან და გოგ-თან ერთად ეზეიკლსაც 38-ში ჰყავს თოგარმა მოხ-
სენებელი, ხოლო 27₁₄-ში მათი მეურნეობის მთავარი დარგის პირუტყვის
(ცხენების) მომშენებლობაც არის აღნიშნული.

იმის გამო, რომ სომხები თავიანთ თავს თორგომოსიანებად სთვლიდნენ,
თოგარმა ჩვეულებრივ დასავლეთის სომხების მამათმთავრად მიაჩნიათ, მაგრამ
ასეთი გაიგივება ბერძენთაგან მომდინარეობს და ამიტომ მცდარი არისო, ამ-
ბოხს პროფ. სოცინი. De-Lagarde-ს თოგარმა მცირე აზიის ადგილის ტვეთ-
რანის შესატყვისად მიაჩნდა, ზოგი კიდევ სტრაბონის მიერ გალაციასა და
კაბადუკიაში დასახელებულ *Τροχαιοι*, *Τροχαιοι*: ტრარკოჰა, ტროკენოჰა-ს უკვე-
შირებსო (A. Socin: Guthe-ს Bibelw.—Thogarma).

ფრიდრიხ დელიჩს თავის გამოკვლევაში „Wo lag das Paradies?“
„სად მდებარეობდა სამოთხე?“ (გვ. 246) გამოთქმული აქვს მოსაზრება, რომ
შესაქმეთა წიგნისა და ეზეიკელის წინასწარმეტყველების თოგარმა ლურსმულ-
წარწერებში მოხსენებული ქალაქის Til-gar-rini-mu თილ-გარ-რიმ-მუ-ს მია-
გავს, რომელიც ხორსაბადის წარწერის ცნობით, კაბადუკიაში მდებარე ქ. მე-
ლიტენეს იმ დროინდელი სახელი იყო, სანჭირიბის წარწერის ცნობით-კი ტა-
ბალის ქვეყნის საზღვარზე მდებარეობდა (za pād mar Ta-ba-li).

თოგარმას შესატყვისად ლურსმულ დამწერლობიან ხეთურს ძეგლებში,
ზემომოყვანილი თილგარიმუ-ს მაგიერ სხვა დაწერილობაც რეგარამა-ც მოი-
პოვება (იხ. Götz, Geschichte des Alten Orients 3. Abschnitt, 1. Abt. 68-

და Fr. Bilabel, Geschichte Vorderasiens und Agyptens I B., გვ. 141, 151, 261—2, 273—4 და 469). მისი მდებარეობა გოტცე-ს ზემო ჰალისსა და ზემო ეფრატს შუა მყოფს სანახებში აქვს განსაზღვრული (იქვე გვ. 68)¹. ძველი თეგარმა მას აწინდელი გვარჯ-ის ადგილას ეგულება (იქვე 50). ფრ. ბილბელ-ი თეგარმა-ს გაშვ-ების ქვეყნის ჩრდილოეთით მდებარე ხეობების ერთ-ერთ სანახებთანად მიიჩნევს, რუკაზე-კი იგი მუსკების ქვეყნის არეზე აქვს მოთავსებული (G. Vorderasiens, გვ. 141² და რუკა)³.

ეზეკიელის 38⁴-ითგან ირკვევა, რომ თოგარმის ტომებს გოგის, ე. ი. გოგარელთა, მოსოხ-ისა და თუბალ-ის მიწაწყლის ჩრდილოეთით ჰქონია ბინადრობა. ხოლო შესაქმეთა 10⁵-ითგან ცხადი ხდება, რომ თოგარმა ტომთა მთავრების თუბალისა და მეშეხის ძმის გომერის შვილია, მაშასადამე, მახლობელ მონათესავე ტომად მიიჩნია. ამიტომაც მათი ბინადრობა მართალია თუბალ-მეშეხის ტომების მახლობლად იყო საგულისხმებელი, მაგრამ, როგორც ეზეკიელის სიტყვებითგან ჩანს, მხოლოდ ჩრდილოეთით. ბილბელ-ს, როგორც დავრწმუნდით, თეგარმა მუშეების ქვეყანაში ეგულება, მაგრამ ასეთი ვითარება შესაძლებელია ხეობის ხანაში ყოფილიყო, იმ დროს-კი, როდესაც ებრაული გარდმოცემა ჩამონაქეთილა, უეჭველია ასეთი სახელის მქონებული ქვეყანა ტაბალ-მუშეების ჩრდილოეთით ყოფილა. შესაძლებელია, ეს დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების შედეგი იყოს.

ამრიგად ამ გეოგრაფიული და ეთნარქის სახელის მრავალმა ბეგრითმა სახესხვაობამ მოაღწია ჩვენამდის: ერთი მხრით გვაქვს თიღგარიმუ (ასირ.),

¹ „Zwischen oberem Halys und oberem Euphrat lokalisiere ich Halysum, Harana, Samuha, Temelkia, Luhusatia und Tegarma“.

² „Eine Anzal hattischer Gaue, von denen ich Durmitta. sicher zu den Gassgäsländern gehörig, das Gebirgland Harana, Tegarman und das schon auf dem Ostufer des Euphrat gelegene Grenzland Suwa nenne (იქვე, გვ. 141).“

³ თოგარმა ან თგარმა (LXX თარგმანთა *Θογαρχα, Θεργαρχα, Θοργουα*) მიჩნეულია არა სემიტურ სიტყვად და როგორც ჩანს მას სემიტური ეთიმოლოგია არ მოეუბნება, Delitzsch-ი (Wo lag das Paradies? ლაიპციგი 1881 წ. გვ. 246) აღნიშნავს, რომ ეს სახელი მოგვაგონებს ლურსმული წარწერების ქალაქ Til-gar-rim-nu თილ-გარ-რიმ-მუ-ს, რომელიც ხორსაბადის წარწერის (Oppert-Ménant, Les Fastes de Sargon. traduits et publiés d'après le lrextre assyrien de la grande inscription des salles du palais de Khorsabad. Paris 1863. სტრ. 81) თანახმად იყო ქალაქ მელიტენეს ციხის სახელი კაბადუკიაში, ხოლო სანქარიბის წარწერის მიხედვით (შდრ. George Smith, History of Sennacherib. ლონდონი, 1878, .86, 24) მდებარეობდა თაბალის ქვეყნის საზღვარზე (ša pad mat Ta-ba-li). Delitzsch-ის სიტყვით „auch Kiepert und Dillmann halten Togarma für das südwestliche Armenien.“

სწენებული ლიტერატურის გარდა იხ. De Lagarde, Gesammelte Abhandlungen, 257; Armenische Studien § 865; Abhandlungen der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen 35. 142; Halevy, Melanges de critique, 163.

მეორე მხრით თეგარმა (ხეთ.), მესამე მხრით თოგარმა (ებრ.), შემდეგ თერგამ (ბერძ.), თოგარმა (ბერძნ., ლათინ.), თორგომა (ბერძ. და სომხ. დაბად.), თორგომ (სომხ. მ. ხორენ.), თერგამ (ბერძ. დაბად.) და თარგამ-ოს და თარგამა-ძე (გვარ.) (ქართ.).

ყველა ამ ფორმების ინალიზს, რომ შეუვლევთ, შესაძლებელია აღინიშნოს, რომ მათი სიმრავლისდა მიუხედავად, ძირითადი განსხვავება მათ შორის მაინც არ არის, განსხვავება მხოლოდ მათი სხვადასხვანაირად ახმოვნებითა და შუა თანხმოვნების რ-სა და გ-ს ადგილმდებარეობით გამოიხატება. საგულისხმოა, რომ ასეთი სხვაობა უკვე უძველეს ხანაში ხეთურსა, ასირიულსა და ებრაულ ძეგლებშიც გვხვდება. ახმოვნების თითქმის ყველა სახესხვაობა მოგვეპოვება. თითოეული მათგანი ასიმილაციის გზითაც იცვლება და განსხვავდება.

ო-ხმოვანაა: თოგარმა (ლათ.) და თორგომა (ბერძ. და სომხ.).

ა-ხმოვანაა: თარგამა (ქართ.). ა-ხმოვანა ფორმისგანვე წარმოდგარი ე-ხმოვანა თეგარმა (ხეთ.) და თერგამ (ბერძ.) და ი-ხმოვანა თილგარიმუ (ასირ.).

შუა თანხმოვანთა ორნაირი ადგილმდებარეობაა: ერთ ჯგუფს რგ აქვს. მეორეს წინაუქმო გრ. პირველ რგ თანხმოვნის ეკუთვნის თორგამი და თორგომ (ბერძ. და სომხ.), თერგამა (ბერძ.) და თარგამა და თარგამ (ქართ.).

მეორე, გრ-ჯგუფიანს შეადგენს თეგარმა (ხეთ.), თოგარმა (ებრ.) და თორგომა (ბერძ. და ლათინ.). რ-ს შერბილების გათვალისწინებით ამავე ჯგუფს უნდა თილგარიმუ-ც მიეთვალოს.

აღსანიშნავია, რომ ამ სახელის სხვადასხვა ბგირითს სახესხვაობას მაინც ყველას ბოლოკიდურ მარცვლილ მა მოეპოვება. ამ მხრივ ერთად-ერთს გამოწვევის მხოლოდ ასირიული თილგარიმუ წარმოადგენს თავისი ბოლოკიდური—მუ-თი. ამ ბოლოსართის ხმოვნის თავდაპირველი სახე უეჭველია ა უნდა იყოს. მისი უ-ხმოვანა სახესხვაობა საფიქრებელია მთელი ამ სახელის უ-ხმოვანა ფორმისგან პროგრესიული ასიმილაციის გზით [წარმოიქმნა].

რაკი ეს ბოლოკიდური -მა მარცვალი ამ გეოგრაფიულ სახელს არათავს, ის ადვილად უკავშირდება და ეკუთვნის იმ მრავალრიცხოვან გეოგრაფიულ სახელებს, რომელნიც უძველეს დროიდან მოგვეპოვებოდა საქართველოში, ისეთს მაგ. როგორიცაა: ზარზმა, უჯარმა ანუ უჯარმო, ზოქორმა და სხვ.

ცხადია, რომ -მა აქ ბოლოსართია, რომლის ზედმიწევნითი მნიშვნელობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ის გეოგრაფიული სახელების ბოლოსართია. უეჭველია, ასეთისავე თვისების ბოლოსართი უნდა იყოს უკანასკნელი -მა და მუ მარცვალი თერგამა, თორგამა, თოგარმა, თარგამა და სხვა მათ ბგირითს სახესხვაობაშიც. მაშასადამე რაკი -მა და-მუ ამ სახელის ძირითად ნაწილად მისაჩნევი არ ყოფილა, თუ მას ჩამოვეშორებთ, სახელად დავგრჩება თარგა, თერგა, თილგარ, ანდა თოგორ, თოგარ და სხვა.

ამის შემდგომ, რომ კვლავ ტარგიტას დაეუბრუნდეთ ტარგიტა-ში, რომ ბოლოკიდური ტა გვაქვს, შესაძლებელია ადამიანთა ისეთს ქართულ -ტა ბოლოკიდურიან სახელებთან იქმნეს დაკავშირებული, როგორიც გოგი და გოგი-

ტა-ა, შოშია და შოშიტა, ნანიტა, პაპიტა, ირის. ტა ბოლოსართი ასევე შემთხვევებში უფრო კინობითი და საალერსო ნაწილაკის შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე თავის აღმნიშვნელისას. შესაძლებელია ტარგიტა-შიც ტა ასეთი თვისებისა იყოს, თუმცა ევების თავდაპირველად თავის აღმნიშვნელიც ყოფილიყო. ასეა-თუ-ისე, რაკი ტა ამ სახელის ძირითადს შედგენილობას არ ეკუთვნის, ჩამოსაცლებელია და ამის შემდეგ სახელად მხოლოდ ტარგი დაგვჩვენებ. მეორე მხრით დაბადებაში გვაქვს თუბალ-მოსოხის ჩრდილოეთით მობინადრე ტომების ეთნარხის სახელი თოგარმა, თოგორმა ანუ თარგამა. საკმარისია წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სახელის ბოლოკიდური -მა-ც ძირეული არ არის, რომ აქაც სატომო სახელად თარგა დაგვჩვენებ ე. ი. ტარგ-ის თითქმის სრული შესატყვისობა. ამასთანავე ტარგი-ც ხომ, ვითარცა სკვთ-სარმატთა ერთი შტოს ეთნარხის სახელი, იბერ-მესხთა მართლაც მონათესავე იყო და ისევე, როგორც თოგარმა-ს ტომებიც, სკვთ-სარმატებიც აგრეთვე ტაბალ-იბერ-მეშეხ-მესხთა ჩრდილოეთით ბინადრობდნენ, თანაც თოგარმასავე იხინიც ცხენომომშენებლობას მხურვალედ მისდევდნენ. ნუთუ ყველა ზემოაღნიშნული მსგავსება შემთხვევითია?

სკოლოტთა ამ თქმულებაზე უკვე გვქონდა „საქართველოს ეკონომიურ ისტორია“-ში (I 2) საუბარი, ჩამდენადაც ეს სახელის გაჩენის საკითხთან გამოსაყენებელი იყო. იქ აღნიშნული იყო, რომ ამ თქმულებაში დასახელებული პირების სახელები ტომთა სახელებისაგან შეთხზული ეპონიმებია. უმცროსი ძმის ეპონიმი, როგორც დაერწმუნდით კოლაქსელთა ტომის სახელის გაპიროვნებას წარმოადგენს. აქ, ამის გამო მხოლოდ დანარჩენი ეპონიმების წარმოშობილობა-ღა გვაქვს გასარჩევი: ტარგიტა-სა, ლიპოქსა-ს და აპოქსა-ს სახელები.

სამსავე ზემოთყვანილ სახელს მეოთხე კოლაქსა-სის მსგავსად საერთო დამახასიათებელი თვისება აქვთ, ოთხივე ეპონიმის სახელი ა-ხმოვნით ბოლოვდება, რომელსაც შემდეგ უკვე სახელობითი ბრუნვის ჩვეულებრივი ოს დაბოლოება ერთვის.

ცხადი ხდება, რომ ჰეროდოტეს ოთხსავე შემთხვევაში ამ სკოლოტთა ეპონიმების სკოლოტური სახელები დაუცავს და მარტო ბოლოში ბერძნული ოს ბოლოსართი მოუმატებია. ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს დაერწმუნდეთ, რომ სკოლოტთა სახელებს მხ. რ. სახელობითი ბრუნვის ბოლოსართი ჰქონიათ.

ლიპოქსა-ს ეპონიმი რომელი ტომის სახელისაგან უნდა იყოს ნაწარმოები დანამდვილებით ძნელი სათქმელია. შესაძლებელია იგი იმ ერის სახელისაგან იყოს შექმნილ-შეთხზული, რომელსაც ლათინურ წყაროებში ლუპინი ან ლუპინეს-ი, ან და ლეპინ-ი ეწოდებოდა (Plinius Secundus V § 26 SC. II. 181—182) სომხურ წყაროებში ლფინქ-ია. როგორც თავის ადგილას გამოჩეული გვაქვს ამ და სხვა მსგავს ტომობრივ სახელებში ენ, ონ, ინ დაბოლოება გეაროვნული მოსახლეობის მაუწყებელი მრავლობის აღმნიშვნელი ფორმანტია, ამიტომ ამ ტომის სახელის მხ. რ. ფორმად უნდა ლუპი და ლეპი ვიგულისხმოთ [ზრდ. აქვე, გვ. 52].

ლიპოქსაჲ-ს თავის მხრით ამავე ლეპონთა ტომის სახელის ზემომოყვანილ ფორმას ტომობრივი სახელების ჩვეულებრივი ქართული ფორმანტი ზი-ს კსი შესატყვისობა ახლავს და ამ ფორმიტგან ნაწარმოებია თვით ეპონიმიც. თუ ეს მოსაზრება მცდარი არ არის, მაშინ ლიპოქსაჲ ლეპონთა ანუ ლუპენთა ტომის სახელის გაპიროვნებად უნდა მივიჩნიოთ. ისტორიულ ხანაში ეს ტომი დალისტანის სანახებში ბინადრობდა და იმ მოდგმასა და ერს ეკუთვნოდა, რომელთა ზოგადსახელად ბერძენთა და რომაელთა ავტორები ლეგ-ეს-ს ე. ი. ლეკ-ებს უწოდებდნენ, ლეკებს-კი სტრაბონი სკუთების ტომთაგანად სთვლიდა. ამ მხრივაც, მაშასადამე, არავითარი დაბრკოლება არ არის, რომ ლიპოქსაჲ ლეპონიშთა ტომის ეპონიშად მივიჩნიოთ.

ესლა აპოქსაჲს ეპონიშის წარმოშობის საკითხი-ლა გვაქვს გამოსარკვევი. ტარგიტაჲს შვილის აპოქსაჲ-ს სახელი შესაძლებელია იგივე სახელი იყოს, რომელიც იმავე შესაქმეთა წიგნის ხალხთა შთამომავლობით შტოში არფაქსად-ად იწოდება და რომელიც იქ სემ-ის პირმოშო შვილად არის აღნიშნული (თავი XI, 10).

ბერძნულ თარგმანში, როგორც ეს ლუქას თავის სახარებითგან (III, 36) ჩანს, დატულია ცნობა, რომ სემს კიდევ ჰყოლია სალასა-გან შვილი, სახელდობრ კაინან, მაგრამ იგივე კაინან იმავე შესაქმეთა წიგნში (V, 3—8) ადამის ძის შვილის ენოხის ძედაც არის დასახელებული, რომელსაც ჰყავდა შვილი მაჰალაელი, ხოლო მის ძედ იარედ იხსენიება, იარედისად-კი ჰენოხ-ი და ლამეხი (§ 18), რომელსაც ჰყავდა ძე მეთუხაელ (§ 21). არფაქსად-ის სახელს ერთნი ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე არარაპახიტის-ს უკავშირებენ, მეორენი ჰარან-ს (Guthrie-ს BW).

არფაქსად-ის რეალურ შესატყვისობად ზოგს მკვლევარს ასურეთის ჩრდილოეთით მდებარე სანახები არარაპახიტისი მიაჩნია, ზოგს ბაბილონი.

სოცინ-ის აზრით ამ საკითხის გადაწყვეტა იმაზეა დამოკიდებული თუ აბრაჰამის წინაპრების სამშობლოდ რომელ ქვეყანას ვცნობთ, ზემო აღნიშნულს, თუ ჰარანს (Guthrie-ს Bibelw.: Arphachsad).

სკუთურ-სარმატული არპოქსაჲ-სა და შესაქმეთა წიგნში დატული კაინანის, ჰენოხისა და მეთუხაელის ნათესავის არფაქსად-ის სახელების ბევრითი მსგავსების უარყოფა შეუძლებელია. ამას ზედ ის გარემოებაც ერთვის, რომ ისევე, როგორც არპოქსაჲ, ვითარცა სკუთთა ეთნარხი, არფაქსადიც ჰენოხებისა და ტუსკების, თუშების ტომების ეთნარხებს, ჰენოხსა და მათუსალას ენათესავება, ეს ორი გარემოება უფლებას გვაძლევს იმ ორ ჰიპოთეზს, რომლებიც ბიბლიოლოგების წრეში არფაქსადის რეალური შესატყვისობის გამოსარკვევად არის წამოყენებული, ზემოაღნიშნული მესამე ჰიპოთეზიც ამოუყენოთ გვერდით.

რაკი ჰეროდოტეს ცნობით სკოლოტის სახელი ამ ხალხის ერთი მეფის სახელითგან ყოფილა ნაწარმოები, მაშასადამე თვით ამ სახელსაც უნდა ჰქონდეს ამის მაუწყებელი ფორმანტი. ამ გარემოების გათვალისწინება და ამ ფორმანტის მიგნება სკოლოტური ენის ამ მორფოლოგიური ელემენტის გაგებას შეეგვიძლებინებდა.

თავი მეხუთე

ქართველთა უძველესი მსოფლმხედველობა

1. მზე და ღლე

მზის სახელები სინდურ ენებში უნდა ორ ჯგუფად გაიყოს: ერთს, აბბა-ზურს, ამ მნათობის აღსანიშნავად მე-XVIII ს. მარაჰ ჰქონია, ეხლა-კი ა-მარა და მარაკჷ აქვს. უარტორნოდ ამრიგად მარა არის ამ ეამად ამ ცნების გამოხატველი. ცხადია, რომ მზის აბბაზურ სახელს შუა ა ხმოვანი დაჰკარგვია ა—ართორნისა და მახვილის მასზე გადასვლით გამოწვეული შეეკუმშვის გზით.

მეორე ჯგუფს ჩერქეზული და ყაბარდოული შეადგენს, რომელთაც სულ სხვა ბგერით შედგენილობის მზის სახელი აქვთ. ყაბარდოულს მე-XVIII ს. დილა (ანდა დღღლა?) ჰქონია, ეხლა-კი დღლას ხმარობს. ჩერქეზულსაც ამის მსგავსი. მხოლოდ მისი ო-ხმოვანა და ყრუ-თანხმოეიანი სახესხვაობა ტოლო მოეპოვება.

რაკი გვლენშტედტის ჩანაწერში მზისა და სხვა მნათობთა ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვეური სახელები გამოტოვებულია, კლაპროთის ნაშრომს უნდა დავეყაროთ. ჩაჩნურად და ქისტურად მზეს სწოდებია Malkh მალხ, წოვეურად-კი Matkh მათხ (VII 372: Soleil).

ამრიგად ლილურეი ენების მზის სახელი ორი ბგერითი სახესხვაობით არის წარმოდგენილი: ეხლაჲ ჩაჩნურ-ქისტურს წინანდებურად აქვს მალხ, წოვეურს-კი მათხ, იგი უ სქესკატეგორიის სიტყვაა მხ. რ. და დ სქესკატეგორიის მრავლობითში (მალსაჲ. ქისტური გრ. 180).

ამ უკანასკნელის თ-ს გაჩენისა და ბუნების საკითხი საყურადღებოა, მაგრამ ცალკე უნდა იქნეს გარჩეული.

აღსანიშნავია, რომ მზის ჩაჩნურ-ქისტური სახელის მხ. რ. ფორმები თუ ა-ხმოვანია, მრ. რ. ფორმა ჩაჩნურში უკვე ე-ხმოვანია, მელხიშ.

ლილურეის მეზობლებს ლუნძებს მზის სახელად მე-XVII ს. თითქოს ზოაჲ ჰქონოდათ, ანწუხელებსა და კარელებს-კი ბაჲჲ. რაკი თანამედროვე ლუნძურად მზეს ისევე ბაჲ ეწოდება, როგორც კარულ-ანწუხურად მე-XVIII ს. ყოფილა, ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ლუნძურს ძველ ჩანაწერში კორექტურული შეცდომა იყოს შეპარული და მზეს ლუნძურადაც მაშინ ბაჲ ჰქმნოდეს. მაგრამ მაინც ისიც გასათვალისწინებელია, რომ დიდოურს უკვე მე-XVIII ს-შიც უ ხმოვანა სახელი ბუჲ ჰქონია და ეხლაჲ ბუჲ აქვს, ხოლო ყაფუზურს სწორედ თ-ხმოვანა ბოჲ მოეპოვება.

მზის ხვარშული სახელის ხმოვანი დასასრულ გაქრობაზეა მიმდგარი და ბგჲ-ის სახით-ლა არის შერჩენილი.

მზის უღურეი სახელი ბგლ ზეარშულისაგან მარტო ბოლოციდური თან-ხმოვნით განსხვავდება, რომელიც მას გამეღვრებული აქვს.

მზის ლუმუქური ძველი სახელის ბარხ-ისაგან თანამედროვე ფორმა ბარლ მხოლოდ უკანასკნელი თანხმოვნის გამეღვრებით განსხვავდება. აღსანიშნავია, რომ ამ სიტყვის მრ. რ. უკვე უ-ხმოვანა ბურდილ-ია.

ძველი ლუმუქურის მსგავსი სახელი არქულსაც აქვს, რომელშიც მზეს ეწოდება ბარჯ. აქ მხოლოდ ჯ-დ არის შენაცვლებული. აღსანიშნავია, რომ ამავე არქულს სხვა ფორმა უკვე ეხმოვანა აქვს (ბერჯენ).

არქული ბარჯ-ით გვლდენ შტედტის ჩანაწერის ლუმუქური ბარხ-ის სისწორე მტკიცდება.

საფიქრებელია, რომ აკუშური ძველი ჩანაწერის ბერი იმდროინდელი ბარჰის-ს გამომხატველი უნდა იყოს, რათგან ძველი აკუშურის მინაგვარს თანამედროვე ჰერკილურს მზის სახელად ვარჯია აქვს, ე. ი. ა ხმოვანიც შერჩენილია და რ-ს. შემდეგ ჰა-ც ისმის. მაშასადამე, ზ უკვალოდ-კი არ არის გამ-ქრალი, არამედ მხ-დ ქცეულია.

მზის ჰერკილური სახელი ვარჯია საყურადღებოა თავისი პირველი თანხმონით: აქ ბ-ს მაგიერ, როგორც ლუმუქურს, არქულსა და აკუშურში ყოფილა, უკვე პ ისმის. ამ თვისებით ჰერკილური სახელი ლეგურ ენათა შორის მთლად განმარტოებული არ არის, არამედ იქ მზის ვთავიკიდურიანი სახელების მქონებული ენათა მთელი ჯგუფიც-კი მოგვეპოვება. ამ ჯგუფს ჯეკური ვურად ბუდუხური ვირად, წახურული ჟიოგლ და რუთულური ვირჯლ ეკუთვნის. ვთავიკიდურიანობის გარდა ამ ჯგუფის მზის სახელის თავისებურებას უკანასკნელი თანხმოვანის გამჟღერებაც წარმოადგენს: ზ-ს მაგიერ ყველგან აქ დ არის. მაგრამ ამით ეს ჯგუფი უკვე თანამედროვე ლუმუქურის მზის სახელს მიაგავს.

მზის ჯეკურს, ბუდუხურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებს მესამე განმსხვავებელი თვისებაც აქვს: რ-სა და ლ-ს შუა მათ ხმოვანი (ა, ე) მოეპოვებათ, რაც არც ძველს ლუმუქურს ჰქონია, არც თანამედროვე ლუმუქურს, არქულსა და ჰერკილურს არ მოეპოვება. ამ ხმოვანის ბუნება-წარმოშობის საკითხი ცალკეა განსახილველი. მაგრამ ეხლავე უნდა აღინიშნოს, რომ რ-სა და ლ-ს შუა ხმოვნის მქონებლობით მარტო ზემოჩამოთვლილი ენების მზის სახელი არ ყოფილა საყურადღებო, არამედ ამ თავისებურებით კიდევ სამი-ერთიანი ერთეულის მზის სახელი გამოირჩევა.

მართლაც ზევით ხომ დავრწმუნდით, რომ მზეს აღლულურად და კერულად ეწოდება რად, თაბასარანულად-კი რედ. საქმარისია ეს სახელები მზის ჯეკურ-ბუდუხურ-წახურულ-რუთულურ ზემომოყვანილ სახელებს შეადაროთ, რომ მზის აღლულურ-კერულ-თაბასარანული სახელების წარმოშობის ამოცანა გასაგები გახდება. ისინი მხოლოდ ამით გამოირჩევიან, რომ თავიკიდური ვუ და ვი დაჰკარგათ. სამაგიეროდ სიტყვის მეორე ნაწილი კარგად დაუტავთ და სწორედ ამ დამოუკიდებელ სიტყვად ქცეულს მეორე ნაწილშიც რ-სა და ლ-ს შუა ხმოვანია (ა, ე) ისევე, როგორც ჯეკურს, ბუდუხურს, წახურულსა და რუთულურ სახელებშია. მაშასადამე, ამ თავისებურებით აღლულური, კერული და თაბასარანული ლეგურ ენათა იმავე ჯგუფს ეკუთვნის. დასასრულ ლეგური ენების ერთ ჯგუფს მზის აღსანიშნავად ზემომოყვანილ სახელებზე საგრძნობლად განსხვავებული სიტყვა მოეპოვება. უკვე ვიცით, რომ ანდიურად, ლოდობერულად. ახვახურად და ტინდალურად მიტხლამ, კარატულად მიტხლამ და კამალალურად მიტკლამ ეწოდება.

მზის ზემომოყვანილს სახელებს ერთმანეთისაგან არსებითად არ ასხვავებს რა, ამიტომ უფლება გვაქვს მათზე, როგორც ერთ მთლიან ერთეულზე ვიმსჯელოთ. ამ ჯგუფის მზის სახელს ორი თავისებულება აქვს:

1. თავიკიდურ ბეგრად მას მ და მარცვლად ში მოეპოვება. ამ თვისებით: მზის ეს სახელი ყველა თავისი მონათესავე დანარჩენი ლეგური ენებისაგან განირჩევა და მდებარეობით ისეთი დაშორებული ენებისას უდგება, როგორიც: ლილლური ენები და აბხაზურიც-კია. ეს ფრიად საყურადღებო გარემოება გახლავთ.

2. მზის ამ სახელის მეორე თავისებულება ზემოაღნიშნულზე გაცილებით უფრო თვალსაჩინოა: მეორე ნაწილად მას რთული შემადგენლობის, ე. წ. ლატერალი ბეგრა ტლჲ, ერთს-კი ტკლჲ აქვს.

შარმატულ ენათაგან არცერთს არაფერია ამის მსგავსი არ მოეპოვება.

ანდიური ენათა ჯგუფის მზის სახელის სხვა ყველა ენებისაგან განსხვავების ზემოაღნიშნული სიმკვეთრისადა მიუხედავად მაინც მთლად შემთხვევითი და გაუგებარი არც ეს თავისებულებაა. ამის დასარწმუნებლად მზის ჩანჩური სახელის შალხ-ისა, მეტადრე მისი მრ. რ. ფორმის მელხიშ-ის და მზის წოვერი სახელის მათხ-ის გახსენებაა საჭირო. სამწუხაროდ აკად. შიფნერს ამ უკანასკნელის მრ. რ. ფორმა მოყვანილი არა აქვს. წოვერი ფორმა-კი იმით არის საყურადღებო, რომ ხ-ს წინ თ მოეპოვება ისევე, როგორც ანდიური ჯგუფის შიტხლჲ-შიც ხ-ს წინ ტ ისმის. ა და ი ხმოვნებს რომ თავი დაეანებოთ მით უმეტეს, რომ ეს არსებითი საკითხი არ არის და ჩაჩნურშიც ამ სიტყვით ა ხმოვანობა ყველგან. დაცული არ არის და მრ. რ. უკვე ე-ხმოვანაა—მელხიშ,—წოვერის მათხ-ს, ანდიური ჯგუფის მითხლჲ-თან შედარებით, ბოლოში მხოლოდ ლ ბეგრა აკლია. ამგვარად ანდიური ჯგუფის შიტხლჲ სახელი თავისი შედგენილობით ლილლური ენების სახელს მიაგავს, ამიტომაც შემთხვევითი გარემოების შედეგი არ შეიძლება იყოს. მთავარ საძიებელს აქ ისევე ხ-ს წინ მყოფი თ, ტ-ს ბუნება და რაობა წარმოადგენს.

დასასრულ მზის ბოთლიბური სახელი მიჰი იმავე ანდიური ჯგუფის სახელის შიტხლჲ-ს ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს: მას ტ აღარ მოეპოვება (ან იქნებ არც წინათ ჰქონდა?), ბოლოკიდური ლ-ც დაკარგული აქვს და ხ-ც გასპირატებული და ზ-დლა ქცეული შერჩენია, ე. ი. აქ ამ უკანასკნელ შემთხვევაში ისეთივე ბეგრითი ცვლილება მომხდარა, რანაირიც, როგორც დაერწმუნდით, ჰკრკილურშიც მოგვეპოვება. შარმატული ყველა ენების მზის სახელების ნაირნაირობაშიც მათი ერთგვარ ჯგუფებად დანაწილების შესაძლებლობა მაინც შესამჩნევი ხდება, ამიტომ ამ სახელების თვით ზემომოყვანილი განხილვაც ვამჯობინეთ, რომ სწორედ ასე ჯგუფ-ჯგუფად დაგველაგებინა. ესლა შესაძლებელია მზის ყველა შარმატულს ენებში დაცული სახელების ზოგადს ანალიზსაც შევედგეთ, რომ საბოლოო დასკვნის გამოყვანა გავვიადვილდეს.

მზის სახელები ერთმანერთისაგან უკვე ახმოვნებითაც განირჩევიან და ამ სახელების ამისდა გვარადაც რამდენიმე ჯგუფად გაყოფაც შეიძლება. ამასთანავე გასათვალისწინებელია, რომ მზის სამთანხმოვნისას სახელთა ჯგუფს და

ერთს ორთანხმოვნიანსაც-კი მეორე ხმოვანიც მოეპოვება და ამიტომაც პირველი და მეორე ხმოვნის საკითხი ცალკალკე უნდა იქნეს განხილული.

1. მზის სახელების ერთს ჯგუფს პირველხმოვნად ა აქვს. ამ ჯგუფს ზიე-კუთენება ძვ. აბხ. შარა, ჩაჩ. და ქისტ. მაღახ, წოვ. შათხ, ლენძური—ანწ. და კარ. ბაჟ, ლუმუქ. ბარხ, არკ., ბარჯ, ძვ. აესუ. ბარჰი და ჰარკ. ვარჰი.

მეშასადამე, ა-ხმოვანი სახელი შარომატული ენების სამსავე ჯგუფში მოიპოვება, როგორც სინდურში, ისევე ლილურსა და ლეგურ ენათა ჯგუფშიაც. ამავე ჯგუფს უნდა არკულისავე ე-ხმოვანა ბერტენ-იც მიეკუთვნოს.

2. მზის სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად ო ანდა უ აქვს.

ამ ჯგუფს ძვ. ლენძ. ბოაჟ, ღიდ. ბუჟ და ბუჯ, ყაფ. ბოჯ, ჯეკ. და ბუდ. ვურალ შეადგენენ. როგორც ზემოთყვანილითგან ჩანს, ო და უ ხმოვანა სახელები მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთ ნაწილშია გავრცელებული, სინდურ-ლინდურ ენებს კი ო და უ ხმოვნობა არ უჩანთ, ამ ეამად მაინც.

3 მზის სახელების მესამე ჯგუფს პირველ ხმოვნად უკვე ი მოეპოვება ამ ჯგუფს წახ. ჟირგლ, რუთ. ვირგლ, ანდა., ახე. და ტინდ. მიტხლჟი, კარატ. მიტხლჟი და ქამ. მიტკლჟ შეადგენს, ე. ი. ი-ხმოვანობა ამ ეამად მხოლოდ ლეგურ ენათა ერთს ჯგუფშია, რომელსაც ლატერალურ-ბეგრიანის ყველანი ეკუთვნიან. მაგრამ მზის ჩანჩური სახელის მრ. ო. მეღხიზმ-ის ე-ხმოვნობა ამ ო ხმოვნობას უახლოვდება.

4. დასასრულ, ორს ნახევარხმოვანი გ მოეპოვება: ხვარ. ბჯ და უდ. ბჯლ.

მზის სახელის მეორე ხმოვნის საკითხი ორი თვალსაზრისით არის საყუარადლებო. მეორე ხმოვანი ორთანხმოვნიანს სახელებშია. მეორე თანხმოვანს მისდევს, სამთანხმოვნიანს სახელებში-კი ხმოვანი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუაა მოქცეული, მაგრამ ზოგი ენის მზის სახელს მეორე ხმოვანი აქვს, ზოგისას-კი არ მოეპოვება. ორთანხმოვნიანი სახელი ასეთ შემთხვევაში თანხმოვნით ბოლოვდება. სამთანხმოვნიან სახელს-კი მეორე და მესამე თანხმოვანს შუაა ხმოვანი არ გააჩნია.

მეორე ხმოვანიანი მზის სახელი აბხაზურს ძველადაც ჰქონდა—შარა და თანამედროვესაც მოეპოვება, მაგრამ უკვე ა-შარა-ს სახით. შემდეგ-კი მხოლოდ სამთანხმოვნიანს სახელებშია მეორე ხმოვანი ა, ან ე და ჯ დატული: ჯეკ. და ბუდ. ვურალ, წახ. ჟირგლ და რუთ. ვირგლ. წარსულში ამავე ჯგუფს უნდა აღუდ. და კარ: რალ-ისა და თაბ. რელ-ის წინამორბედი ფორმებიც ჰყუთნებოდა.

მზის ორთანხმოვნიან სახელების საკმაოდ შრავალრიცხოვან ჯგუფს მეორე თანხმოვნის შემდეგ ხმოვანი არ მოეპოვება, როგორც მაგ. ლუნ., ანწ. და კარ. ბაჟ-ს, ღიდ. ბუჟ და ბუჯ-ს, ყაფ. ბოჯ-ს, ხვარ. ბჯ და უდ. ბჯლ-ს. მაგრამ ყველა ზემოთყვანილ შემთხვევაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია მათი ორთანხმოვნიანობა პირველადი შედგენილობის ვითარებას წარმოადგენს, თუ მათს ოდინდელ შედგენილობაში წინათ მყოფი კიდევ ერთი თანხმოვნის გაქრობით წარმოშობილი მოვლენაა.

მზის სამთანხმოენიანი სახელების მოზრდილ რიცხვს მეორე და მესამე თანხმოვანს შორის ხმოვანი არ მოეპოვება, ამ ჯგუფს ჩაჩ. და ქისტ. მალხ, წოგ. მათხ, ლუმუქ. ბარხ. არკ. ბარჯ, ძვ. აქუშ. ბარჰი და ჰარკ. ვარჰაი ეკუთვნის. რა თქმა უნდა ამავე თვისებისაა ანდ., ღიდ., ახვან. და ტინდ. მიტხლოი, კარატ. მიტხლოე, ქამ. მიტკლო.

მზის შარომატული სახელების პირველი და მეორე მარცვლის ხმოვანების ისტორიაც იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ა, ო, უ, ე, ი ხმოვანებას გარდა აღსანიშნავია პირველია და ხმოვნის სრულიადი დასუსტება და მთლიანად გაქრობაც-კი. ენათა ერთი ჯგუფის მზის სახელებს დასუსტებული აქვთ პირველი მარცვლის ხმოვანი, როგორც მაგ. ბუდუხურში ბჯ და უდურში ბჯლ, ისევე, როგორც რუუულურში ვჯრჯ. ენათა მეორე ჯგუფს წინაუქმოდ მეორე მარცვლის ხმოვანი დასუსტებია. ასეთია სახელდობრ წახურული ჟირჯლ და რუთულური ვირჯლ. ასე ხმოვნის დასუსტების შემდეგ მისი სრული გაქრობა ადვილი იყო. ამნაირი მეორე მარცვლის ხმოვანგამქრალი მზის სახელი. მართლაც აქვს ლუმუქურს ბარხ(ძვ.) და ბარჯ, ბერჯენ,—ძვ. აქუშურს ბარჰი და ჯრკილურს ვარჰაი.

მზის სახელები ერთმანეთთან შესაძლებელია აგრეთვე ბგერათა რაოდენობის მხრივაც და ამ ბგერათა შესატყვისობის მხრივაც შეადაროს მკვლევარმა და ამისდა გვირგვინი სახელების რამდენიმე განსხვავებული ჯგუფი წარმოუდგება. მზის სახელების თანხმოვანთა რაოდენობის მიხედვით სამი ცალკეული ჯგუფის გამოყოფა შეიძლება.

1. სახელთა ერთ ჯგუფს მხოლოდ ორი თანხმოვანი მოეპოვება. ამ ორ თანხმოვანთან სახელების ჯგუფში უნდა მოექცეს ძვ. აბხ. მარა და თანამედროვე ა-მარა, ლუნდ.-ანწ.-ქარ. ბოაჟ და ბაჟ,—ღიდ. ბუჟ და ბუჯ,—ყაფ. ბოჯ, ხვარ. ბჯ და უდ. ბჯლ. როგორც ამ სიითვან ჩანს, მზის ორთანხმოენიანი სახელი სინდურ ენათა ჯგუფისაში ერთს მოეპოვება, ლეგურ ენათა ჯგუფში-კი გავრცელებული ყოფილა.

2. მზის სახელების მეორე ჯგუფად სამთანხმოენიანნი გამოიყოფა. ამ ჯგუფს შეადგენს ჩაჩნ. და ქისტ. მალხ, წოგ. მათხ, ლუმუქ. ბარხ, არკ. ბარჯ, ძვ. აქუშ. ბარჰი, ჰარკ. ვარჰაი, ჯეკ. და ბუდ. ვურალ, წახ. ჟირჯლ და რუთ. ვირჯლ. უმკველია, თავდაპირველად, პირველი ნაწილის დაკარგვამდე, აღულ-და კჯრ. რალ და თაბას. რელ-იც ამავე სამთანხმოენიან სახელთა ჯგუფშივე ეკუთვნოდნენ.

ამრიგად ირკვევა, რომ მზის სამთანხმოენიანი სახელი არც ერთს სინდურ ენათაგანს არ უჩანს, ჯერჯერობით მაინც და სამსავე ღილურს ენასა და ლეგურ ენათა ჯგუფითგან-კი ბევრს, სულ 11 ენოვან ერთეულს, მოეპოვება.

3. მზის სახელების მესამე ჯგუფად უნდა ორთანხმოენიანი გამოვყოთ. ასეთი სახელები მარტო ლეგურ ენებში გვხვდება და იქაც მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელთა ჯგუფში. ორთანხმოენიანი სახელების ჯგუფს ანდ., ღიდ., ახვ. და ტინდ. მიტხლოი, კარატ. მიტხლოე და ქამ. მიტკლო შეადგენენ.

საგანგებოდ განხილული უნდა იქმნეს მზის სახელების პირველი თანხმობისა და მეორე და მესამე თანხმობების ადგილმდებარეობის საკითხები.

თუ ჩერქეზულისა და ყაბარდოულის ამ ცნების გამოსახატად გამოყენებულს სულ სხვა ძირის სიტყვის შემოდასახელებული ამოცანის განხილვის დროს დროებით გვერდს ავუქცევთ, მზის ყველა შრომატული ენების ყველა სახელები პირველი თანხმობის სხვაობისდა მიხედვით სამ ჯგუფად ვანლაგდება.

ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელის პირველ ხმოვნად მ მოეპოვება. ამ ჯგუფს მიეკუთვნება ძე. აბხაზური მარა და თანამედროვე პ-მარა, —ჩარ. და ქისტური მალხ, წოვ. მათხ, —ანდ., დოდ., ახვახ. და ტინდ. მიტხლფი, —კარატ. მიტხლფი და კამ. მიტკლო. თუ შემომოყვანილი მზის მ- თავკიდურიანი სახელების სადაურობას ყურადღებას მივაქცევთ, დავრწმუნდებით, რომ ასეთი სახელები შრომატული ენების სამსავე შტოს მოეპოვება: სინდურსაც, ლილდურსაცა და ლეგურსაც. მაგრამ სინდურთაგან ჯერჯერობით მხოლოდ ერთს აბხაზურს, უჩანს, —ლეგურთაგან მხოლოდ ლატერალური ბგერის მქონებელ ჯგუფს აქვს მ- თავკიდურიანი სახელი, ლილდურში-კი სამსავე ენას მოეპოვება. ამას გარდა აღსანიშნავია, რომ მ- თავკიდურიანი სახელი როგორც ორთა-ხმოვნიანს, ისევე სამთა-ხმოვნიანს შორის მოეპოვება.

შრომატულ ენათა ერთ ჯგუფს მზის სახელი ბ- თავკიდურიანი აქვს. ამ ჯგუფს ლენძ., ანწ. და კარ. ბაჟ, დიდ. ბუჟ და ბუჟ, ყაფ. ბოჟ, ხვარ. ბჟჟ. უდ. ბჟლ, ლუჟქ. ბარხ, არქ. ბარჯ და ძე. აკუმ. ბარჰი ეკუთვნის. შემომოყვანილი დაარწმუნებს ადამიანს, რომ ბ- თავკიდურიანი მზის სახელი არცერთს სინდურსა და ლილდურს ენას არ მოეპოვება, რა თქმა უნდა, ამჟამად გავრცელებულია მხოლოდ ლეგურ ენათა შემოდასახელებულ ჯგუფში. ამას გარდა, ბ- მზის თავკიდურიანი სახელი ორთა-ხმოვნიანებშიცა და სამთა-ხმოვნიანებშიც არის. დასასრულ, მზის სახელების გ- თავკიდურიანი ჯგუფიც არსებობს.

ასეთი სახელებია ჰკრკ. ვარჰაი, ჯეკ. და ბუდ. ვურად, წახ. ჭირგლ და რუთ. ვირგლ. საფიქრებელია, რომ წინათ, პირველი მარცვლის დაკარგვამდე, იმავე ჯგუფს ილულ.-კკრ. რად და თაბას. რედ-იკ ეკუთვნოდნენ. მაშასადამე, მზის გ- თავკიდურიანი სახელი არცერთს სინდურსა და ლილდურს და არც ლეგური ენების უმრავლესობას არ მოეპოვება, არამედ ლეგური ენების მარტო ნაწილს.

შემდეგი საყურადღებო საკითხი მზის სახელების მეორე და მესამე თანხმობებია: აქ სამი გარემოებაა გამოსარკვევი: 1. ენათა ერთ ჯგუფს ლ თანხმობა აქვს, მეორე ჯგუფს-კი რ თანხმობანი. რომელი მათგანი უნდა იყოს პირველადი, რომელი შემდგომი ინდელი?

მზის ლ- თანხმობიანი სახელი აქვს ჩაჩურსა და ქისტურს, მალხ, —ანდ., დოდ., ახვახ. და ტინდალურს—მიტხლფი, კარატულს მიტხლფი და კამ. მიტკლო, ე. ი. ლილდურს ორ ენასა და ლეგურ ენათა ლატერალ-ბგერიანს ჯგუფს. მზის რ- თანხმობიანი სახელის მქონებელ ენათა ჯგუფი გაცილებით უფრო მრავალრიცხოვანია. ამ ჯგუფში შედის ძე. აბხ. მარა და თანამედროვე პმარა,

ლუმუქ. ბარხ, არკ. ბარჯ, ძე. აკუშ. ბარპი, ჰკრკ. გარპი, ჯეკ. და ბუდ. გურალ, წახ. ჟირგლ, რუთ. ვირგლ, ალულ. და კკრ. რალ და თაბას. რელ. ამრი-გალ მზის რ- ბგერაიანი სახელი ხინდურ ენათაგანს ერთსა და ლეგურ ენათა თერთმეტს მოეპოვება.

2. შემდეგ გამოსარკვევი გარემოება მეორე და მესამე თანხმონების ადგილმდებარეობაა: 1. ერთს ჯგუფს მეორე თანხმონად რ, ან დი ლ, აქვს. მესამე თანხმონად-კი ხ, ან ჯ ან ა ან ლ.

ამ ჯგუფს ეკუთვნის ლუმუქ. ბარხ, არკ. ბარჯ, ძე. აკუშ. ბარპი, ჰკრკ. ვარპი, ჯეკ. და ბუდ. გურალ, წახ. ჟირგლ, რუთ. ვირგლ. ალულ. და კკრ. რალ და თაბას. რელ. ხოლო ლილლურთაგან ჩაჩნ. და ქისტ. მალხ.

მეორე ჯგუფს ეს თანხმონები წინაუქმო აქვს: ჯკრ ხ ისმის და მას უკვე ლ მისდევს. ასეა ანდ., ლოდ., ახვახ. და ტინდ. შიტკლფი-ს, კარატ. შიტკლფ-სი და ჭამ. შიტკლფ-ს ამ თანხმონათა ადგილმდებარეობა.

მამასადამე გამოსარკვევია რხ და ლხ და მათი სხვა ბგერითი სახესხვაო-ბანი უნდა მივიჩნიოთ პირველად, თუ პირიქით ხრ და ზლ?

იბადება საკითხი მზის სახელების ორთანხმონიანი ჯგუფი წინათაც და თავდაპირველადაც ორთანხმონიანი სახელების მქონებელი იყო, თუ წინათ სამი თანხმონი ჰქონდა და მესამე თანხმონი მხოლოდ დროთა განმავლო-ბაში დაკარგა. ამ საუკრადლებო და ფრიად მნიშვნელოვანი საკითხის გადა-წყვეტა მარტო ამ შემთხვევაში შეიქმნება შესაძლებელი, თუ რომ მზის უცი-ლობლად ოდინდელი სახელი, რომელიმე სხვა ცნების გამოსახატავად გამო-ყენებული აღმოჩნდება და ასეთი სიტყვების ბგერითი შედგენილობა იმავე ენაში, სადაც მზის ორთანხმონიანობაა ამჟამად გავრცელებული, განსხვავებული გამოდგა.

მზის სახელები ჩაჩნ-ქისტ. მალხ და ლუმუქური ბარხ ერთი და იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს, რათგან მათ არსებითად არა ასხვავებს. რა იმის გარდა მხოლოდ, რომ პირველი თანხმონი ერთს მ, მეორეს-კი ბ აქვს. მაგრამ რაკი მზის მ- თავიკიდურაიანი სახელი როგორც ვიცი, ლეგურ ენებშიც არსებობს, ამიტომაც ეს ამ ორი სახელის ნათესაობის დამაბრკოლე-ბელ გარემოებად მისაჩნევი არ არის.

აღსანიშნავია, რომ ანდიურსა და ლატერალური ბგერაიანი სახელის მქო-ნებელ დანარჩენ ენებს შიტკლფი და შიტკლფე რომ აქვთ ლხ კომპლექსის მაგიერ ზლ-ა. მზის ლუმუქური სახელი, რომ ასევე ბგერა განლაგებული წარ-მოვიდგინოთ, გვექნებოდა ბაზრ და ბაჯრ, ხოლო მათი ო- ხმონა სახესხვაო-ბა—ბოზრ და ზოჯრ. საფიქრებელია, რომ მზის სწორედ ასეთი სახელისაგან უნდა იყოს ბოლოკიდური რ-ს გაქრობით მზის ლილლური ბუჯ, ყაფურური ბოჯ და ხვარშული ბჯ წარმომდგარი. ანაირათვე საფიქრებელია, რომ ლე-გური ენების მზის ყველა ორთანხმონიანი ბ თავიკიდურაიანი სახელებიც ბო-ლოკიდური რ-ს გაქრობით უნდა იყოს ორთანხმონიან სიტყვებად ქცეული. მამასადამე მზის სახელების სამთანხმონიანობა ორთანხმონიანობაზე უფ-რო აღრინდელი სახე უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ ლილლური ენების მზის სახელი, მეზობელ ჩერქეზ-ყაბარდოელების სახელისაგან-კი არსებითად განსხვავდება, ხოლო იმავე დროს

მდებარეობა ძალზე დაშორებულსა აბხაზურს მიაგავს: ჩაჩნურ-ქისტურში თუ მალხ გვაქვს, აბხაზურში მარა (XVIII ს.) და ამრა-ა.

ეს მსგავსება თითქმის სრულ იგივეობად იქცევა, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მალხ-ის ლ შესაძლებელია რ-საგან იყოს წარმომდგარი, და წინათ მზის ჩაჩნურ-ქისტური სახელი მარა ყოფილიყო. ამ მნათობის ამის მსგავსი სახელი, ხომ არსებობს კიდეც და მზეს ღუმუქურად ბარხ ეწოდება.

მაგრამ რათქმუნდა მზის ჩაჩნურ-ქისტური ოდინდელი სახელის მარა-ისა და მერმინდელი თანამედროვე მალხ-ის აბხაზურ სახელ მარა-სთან სრულიად დაკავშირება, მხოლოდ იმ შემთხვევაში იქნებოდა შესაძლებელი, თუ წარმოვიდგენთ, რომ მზის აბხაზურს სახელსაც წინათ ბოლოში -ჰ ჰქონდა და მარა-ად, ანდა ამის მსგავსად ითქმოდა. ამის გარდა აქ სხვა ერთნაირი დაბოლოებაც არსებობს: ჩაჩნურ-ქისტურ მალხ-ს და ოდინდელს მარხ მეორე და მესამე თანხმუნებს შუა ხმოვანი არა აქვთ, ძველ აბხაზურ სახელის მარა-სა და თანამედროვე აპრა-ს-კი რ-ს შედეგ — აქვს და თვორიულად ნავარაუდევს მის წინამორბედს მარაჰ-შიც რ-სა და ხ-ს შუა ა- ხმოვანი უნდა ვივულის-ხმოთ. მზის სახელის ასეთი ფორმის არსებობა შარომატულ ენებში დასაჯერებელი კია? დიალა: არამც თუ დასაჯერებელია, არამედ ენათა მთელ რიგს ასეთი სახელი დღევანდლამდისაც-კი მოეპოვება: ჯეკურად ხომ და ბუღუხურად მზის სახელად გვაქვს ფურად, ალულურად და კვრულად რად (←(ვუ)რალ-ისაგან) და თაბასარანულადაც რედ (←(ვუ)რედ-ისაგან); წახურულად კიდეც ჟირგლ და რუთულურად ვირგლ და ვვრგლ (იხ. რუთ. ე. 201: соппе). მაშასადამე მზის ოდინდელად აბხაზურში ნავარაუდევია სახელის მარაჰ-ის მსგავსი ფორმის შარომატულ ენებში შესაძლებლობა არამც-თუ დასაჯერებელია, არამედ, როგორც დავრწმუნდით, მზის ლეგური ენების ვ- თავკიდურიანი სახელები ყველა ასეთი და ამის მაგვარია. მაშასადამე მზის სახელების ძვ. აბხაზური მარა-ს, თანამედროვე აპრა-ს, ქისტურ-ჩაჩნური მალხ-ისა, ღუმუქური ბარხ-ისა, ჯეკურისა და ბუღუხურის ვურად-ისა ისევე, როგორც წახურ. და ბუღუხ. ჟირგლ, ვირგლ-ისა და ალულ-კვრულ. რად-ისა და თაბასაურ. რედ-ის ნათესაობის შესაძლებლობა ირკვევა.

ზევით უკვე გვქონდა აღნიშნული, რომ მზის წოგური სახელის მათხ-ის თ ბგერა ზ-ს წინ მარტო ამ ლილღური ენის თავისებურებას არ წარმოადგენს, არამედ რომ ასეთივე მოვლენაა ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებელი ჯგუფის მზის სახელშიც: იქ მხოლოდ ამ თ-ს ყრუ შესატყვისობა ღ. ისმის ზ-ს წინ და გვაქვს მიტხლჲი, მიტხლჲე და მიტხლჲ.

თუ ამემაღლ თხ- კომპლექსიანი მზის სახელები მარტო ზემო ჩამოთვლილ ენებს აქვთ, არაერთი საბუთი მოიპოვება, რომელიც უხადჰყოფს, რომ მზის სახელის ასეთი ფორმა, თუ ყველას არა, ბევრს ენას მაინც ჰქონია. თავთავის აღგვილას უკვე დავრწმუნდით, რომ ღდისა და სიტუ-ხითხოსა, ისევე როგორც ცხელების ცნებათა გამოსახატავად ენას მზის სახელი ჰქონია გამოყენებული. ეს საყურადღებო გარემოება ამ შემთხვევაში შესაძლებელია მზის სახელის ოდინდელი ფორმების გამოსარკვევად გამოვიყენოთ. მაგ. განა საგულისხმო არ არის, რომ ღდის თანამედროვე აბხაზური სახელი არის აშგშ, ღდეს-კი იქნება

უკვე **ახაზ**, სულ სხვა წარმოშობის სიტყვა, ამ **ახაზ**-ს მზის ძე. აბხაზურ სა-
ხელ **მარა**-სა და თანამედროვე **ამრა**-სთანაც დაკავშირება შეუძლებელია, თუნ-
დაც, რომ **ა** წინამორბედი ნ-სა და მ-ს შენაცვლებად მიგვეჩნია, თუ რომ არ
წარმოვიდგენო, რომ მზის აბხაზური სახელიც ოდესღაც სამთანხმოვნოიანი იყო,
მესამე თანხმოვნად **ხ** ჰქონდა და **მარახ** გამოითქმოდა.

მზის სახელები ჩერქეზული **ტაოლა** და ყაბარდოული **დელა** არც სხვა
სინდური ენების ამავე მნათობის სახელებს და არც დანარჩენი შარომატული
ენებისას არ უდგება, მაგრამ იმავე დროს ისინი გასაოცრად მიაგვანან ქარ-
თული და ქართველური ენების **დღე**-ს, **დლა**-ს (**მეგ**-ს, **ლა** კან.) და სვანურს
ლაღელ-ს, რომლის თავიკიდური **ლა** თავსართია, ძირი-კი **დღე**, უმეკელია წი-
ნათ ქართულს, მეგრულს და ქანურსაც თანხმოვნების შუა ხმოვანი უნდა ჰქო-
ნოდა ა- ხმოვანა კილოკავს ა, ო- ხმოვანას ო, ე- ხმოვანას ე, რომელიც სვა-
ნურში დაცული გვაქვს¹.

ამრიგად, ისე გამოდის, რომ ან **მზის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელე-
ბისა და **დღის** ქართველური სახელების მსგავსება შემთხვევითი მოვლენაა, ან-
და უნდა დაეასკვნათ, რომ **დღის** სახელი ჩერქეზ-ყაბარდოელებს **მზის** სახე-
ლად უქცევიათ, თუ ეგების პირიქით **მზის** სახელი ქართველებს **დღის** სახე-
ლად გამოუყენებიათ. პირველი შესაძლებლობის დასადასტურებლად იმ გარე-
მოების დასახელება შეიძლება, რომ **მზის** ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი
არც სხვა სინდურ ენებისას და არც ყველა დანარჩენი შარომატული ენებისას არ
უდგება და ამიტომაც უცხო შენაძენის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაგრამ ასეთი
დასკვნა ნაადრევი იქნებოდა, ვითარცა აქაჩრებული მსჯელობის ნაყოფი: ჯერ
თვით ქართულში უნდა გვეკონდეს **დღის** მნიშვნელობის შესახებ სრული ცნო-
ბები შეკრებილი, ისევე, როგორც **დღის** ჩერქეზ-ყაბარდოული სახელების თავ-
დაპირველი რაობაც უნდა გვეკონდეს გამორკვეული და მხოლოდ ამის შემდგომ
შესაძლებელი იქნებოდა შეუმცდარ დასკვნის გამოყვანა.

ჩვეულებრივი გამონათქვამის **დღეგრძელობის** მაგიერ **მზეგრძელობა**
გიორგი ხუცესმონაზონსაც აქვს ნახმარი. მისი სიტყვით, გიორგი მთაწმინდელს
ბიზანტიის კეისრისთვის უთქვამს: საქართველოთგან ჩემგან ჩამოყვანილი ობლები
„აღზარდენ და შეიწყალენ სულისა თქვენისა და **შვილთა** თქუენთა **მზეგრძე-**
ლობისათჳს“-ო (ცე გე მთწმინდეს 335). მეორეჯერაც აქვს ამ ავტორს ამავე
აზრის გახსენებისას ეს გამონათქვამი ნახმარი: „შეიწყალენ და დააჩრინენ
მლოცველან სულისა **შენისა** და **შვილთა** თქუენთა **მზეგრძელობისა** და
მონასტერსა მთაწმინდისასა სალოცველსა თქუენსა ოქრობეკედი შეუქმენ“-ო
(იქვე 343). ამრიგად ძველ ქართულში **მზე** და **დღე** სინონიმები ყოფილან,
უფრო სწორედ რომ ითქვას, რაკი **დღე** დროის ძალიან ხანმოკლე ერთეუ-
ლია, რომ სიცოცხლის ხანგრძლივობა ადამიანს დღეების სიგრძოთი უსურ-
ვოს, ამიტომ უფრო სათქმრებელია, რომ **დღეგრძელობის** გამონათქვამში **დღე**
ჩვეულებრივი მნიშვნელობით-კი არ არის ნახმარი, არამედ სწორედ **მზის**

¹ შეად. არ. ჩიქობავას კ-მ-ქ შედარებითი ლ. 193—194. რომელს ქართველურ ენა-
თაგანს ა და რომელს ო ჰქონდა, ამის გადაწყვეტა შეუძლებელია.

მნიშვნელობით. მაშასადამე, ქართულსა და ქართველურშიც დღის სახელი მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და დღის ცნება მზის სინათლის მოქმედებით გამოუხატა. ასევე ყოფილა შარომატულ ენებშიაც.

სეანური ლადელის ლა- თავსართი, რომელიც სა- თავსართს ეთანასწორებ, იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ საშუალებას გვაძლევს მივუხედეთ იმ თვალსაზრისს, რომლითაც მზის სახელი დღის მცნების გამოსახატავად იქმნა გამოყენებული. დღის გამოსახატავად თავდაპირველად მზის სახელის გამოყენების წესის გავრცელებულობის გამოსაჩვენებლად დღის აბხაზური სახელიც არის ყურადღების ღირსი. ძველი ჩანაწერით დღეს ხომ მიშ (სამხ.-დას.) და მიშჩე (ჩრდ.-აღმ.) სწოდებოდა სახელად და თანამედროვე აბხაზურშიც არის აშგუშ, რომლის ძირი, თუ ფუძე, აბხ. ა- ართრონის ჩაპოკლის შემდეგ, მგუშ ჩანს, ე. ი. იმავე მიშ-ის ოდნავი სახესხვაობა. დღის აღმნიშვნელი ეს აბხაზური სიტყვა მზის მეგრულ-ქანურ სახელს მიფ-ს ძალზე მიაგავს. თუ აქ შეზღუდვებითი მსგავსება არ არის, მაშინ ქართულ-ყაბარდოული დღისა და მზის სახელების მსგავსი, მაგრამ წინაუქმო შემთხვევა გვექმნებოდა: მზის საგულევებელი ოდინდელი სახელი აბხაზურსაც დღის სახელად აქვს გამოყენებული. საყურადღებოა, რომ აკუშურსაც, გვლდენშტედტის ცნობით, ჯღისათვის სახელად Beri ბერი ჰქონია (R II 525). ე. ი. იგივე სიტყვა, რომელიც მზესა ნიშნავს.

თანამედროვე ჰერკილურსაც დღისა და მზის სახელად ერთი და იგივე სიტყვა ვარჯაი აქვს (ჰერ. ე. 300—301)¹.

2. ცისკარი, დილა, მწუხრი

ციცკარისა, დილის და მწუხრის, საღამოს მნიშვნელობის გასაგებად ადამიანმა უნდა მაშინდელი მსოფლმხედველობა და რწმენა იცოდეს. წა- ნინოს შატბერდისეულს ცხოვრებაში ამის გასაგებად ერთი, დამახასიათებელი გამოჩენათქვამია ნახშიარი. იქ ნათქვამია: „ვითარცა ცისკარი აღელეობდა, მცირედ მიერულა დათა მათ ჩემთა“-ო (Опис. II, 799). მომდევნო მოთხრობითგან ირკვევა, რომ ამის „მცირედისა ეამისა შემთგომად“ გათენებულია კიდევაც, „რიჟურაჟუ ოდენიჟო“-ო (იქვე 780). ამ ცნობითგან ჩანს, რომ რიჟრაჟს უწინ ცისკარის აღება უძღოდა, ცისკარის აღლებად აქ კონკრეტულად ცისკარის აღებად ან გაღებად არის ნაგულისხმევი. ცისკარის, დილის, პირველადი მნიშვნელობის გამორკვევისა და გათვალისწინების შემდგომ, ანალოგიით მოსალოდნელია, რომ საღამო და ბინდი ქართველს თავდაპირველად იმავე ცისკარის დაზმვად უნდა ჰქონოდა წარმოდგენილი. ეს აპრიორული და ანალოგიით მოპოვებული დასკვნა თვით საღამოს ძველი სახელის მწუხრის პირველადი მნიშვნელობითაც მტკიც-

¹ საგულისხმოა, რომ თურქულ ენებშიც, მაგ. დასავლურ თურქულში, ოსმალურში და ყირგიზულში, მზესა და დღეს ერთი და იგივე სახელი აქვს. გვ. კვ. კო, კვ. როგორც დღეს, ისევე მზესა და ოსმალურში ხინაოლესა და დრასაც ნიშნავს (ცენკერ-ის არაბ.-სპარს.-თურქ. ლექსიკონი და ე. მურსაძე-ის „К географическо́й терминологии и по-мешклатуре киргизов Тянь-Шаня: Изв. Геогр. Общ. 1940 წ. წ. 2, ნაკ. 3, გვ. 323).

დება. ძველ ქართულში წუხვაჲ და დაწუხვაჲ დახურვას, დახუქვასა ჰნიშნავდა.

ეპითანე კპრელის „კაცისა შესაქმის“ ქართულ თარგმანში განმარტებულია, რომ კუნთებისაგანაა „ძრვად ჴელისად და მიმოდრეკად თავისად... და დაწუხვაჲ და ახილვად თულთაჲ“ (მ. ჯან. გამოცემ. გვ. 98).

ესაიას 15, დამოწმებით ს. ორბელიანსაც განმარტებული აქვს, რომ „დაწუხვა დახუქვა“--სა ჰნიშნავდა (ლექსიკონი).

ქართულად დღის დასაწყისი ნაწილისათვის ცისკარს გარდა, რომელზედაც უკვე გვქონდა საუბარი, დღილა-ც მიღებულია სახელად. ქანურად დღის გამოსახატავად სულ სხვა ძირის სიტყვაა, კუშანი, რომელშიც-ან ბოლოსართია (პ.—მ.—ქ. შედ. ლექს. 196).

მეგრულად-კი დღისა ეწოდება ოჟუმარე (მ. გ.). ამის მსგავსი წარმოება ქანურსაც მოგვთვება: იქაც არსებობს სიტყვა ოჟუმე, რომელიც ოღონდ ზვალეს ნიშნავს (პ.—მ.—ქ. შდრ. ლექს.). ამ ქანურს სიტყვას დღილას მეგრული სახელისაგან-არ სუფიქსის უქონლობა ასხვავებს. მეგრულ და ქანურ წარმოებათა მნიშვნელობის ზემოდასახელებული განსხვავება არსებითი არ არის და, როგორც პროფ. ა.რ. ჩიქობავასაც ამაზე სამართლიანად მითითებული აქვს (ქმქ. შედ. ლ. 197); დღილსა და ზვალის გამომხატველი სიტყვების თითქმის არული იგივეობა ბევრ სხვა ენებსაც ემჩნევა.

დღის დასასრულის გამოსახატავად ქართულად სამი სიტყვა მოგვეპოვება: ბოდა ძველად მწუხრი, რომელიც მხოლოდ ხევსურულში-ღაა შერჩენილი, საღამო და სერი, რომელთაგან უკანასკნელი ოთხთავეში (მარკოზის 12_{ვე}) გვხვდება, და აქეთგან ნაწარმოები სერობაჲ, რომელიც უკვე საღამო ზანის პურის ჰამას ნიშნავდა.

საღამოს აღმნიშვნელი მწუხრის-ეტიმოლოგიის ძიების დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ ძველად იგი ბინდს და საღამოს ჰნიშნავდა. ამ სიტყვას ასეთი მნიშვნელობა თანამედროვე ხევსურულშიც აქვს შენარჩუნებული.

მწუხრის ფონეტიკური შესატყვისობა ქანურსა და მეგრულში, სენურშიც-კი არა ჩანს. სერი-კი ქანურსაცა და მეგრულშიც მოიპოვება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: ეს სიტყვა იქ მთლიანად გაბატონებულია და ამიტომ შესაძლებელია გვეფიქრა, როგორც ა.რ. ჩიქობავას აქვს აზრად გამოთქმული, რომ იგი ქართულში სწორედ იქითგან უნდა იყოს შეთვისებული (პ. შ. ქ. შდრ. ლ. 125), მაგრამ ქართულში სერი საღამოს და სერობა საღამოს პურის ჰამის გამომხატველი იყო, ქანურად და მეგრულად-კი ღამეს ნიშნავს.

ქართული ღამე-ს შესატყვისობას იეგრულსა და ქანურში ღომაჲ, ღომა (პ.) და ღუმა (მ.) წარმოადგენენ, მაგრამ მეგრულსა და ქართულში მათი მნიშვნელობა ქართულისაგან განსხვავდება.

ღუმა მეგრულად წუხელ-ს გამოჰხატავს, ქანური ღომაჲ და ღომა-კი გუშინ-ს. რაჲი წუხელ და ღამე ბევრ სხვა ენებშიც ერთი და იმავე სიტყვით აღინიშნება, ღუმისა და ღომა, ღუმას-ს თავდაპირველი იგივეობა მნიშვნელობის მხრივაც უცილობელი უნდა იყოს.

დღის დასაწყის-დასასრულის გამომხატველ სიტყვათაგან განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია დღილს მეგრული სახელი ოჟუმარე და მისი შესა-

ტყვისი, მაგრამ ამჟამად უკვე ზგაღეს მნიშვნელობის მქონებული ქანური ოკუ-
მე ერთი მხრით, მეორე მხრით-ი დღის დასასრულის გამომხატველი ქართული
ტერმინი საღამო.

ქართული საღამო თავსართ სა-სა და ღამ-ო-საგან არის ნაწარმოები.
რაკი სა თავსართი დანიშნულების გამომხატველი ფორმანტია, ამიტომ უნდა
ეფიქროთ, რომ საღამო თავდაპირველად ღამისათვის განკუთვნილობის გა-
მომღაწელებელი უნდა ყოფილიყო. გამოსარკვევია მხოლოდ, თუ სახელდობრ,
რის განკუთვნილობა იგულისხმებოდა ღამისათვის. დროის? ამისათვის ტერმინი
სიღამე არსებობდა ქართულად, ამიტომ საფიქრებელია, რომ რაღაც სხვა
უნდა ყოფილიყო ნაგულისხმევი.

საღამო რომ მართლაც დანიშნულების მაუწყებელი სა თავსართიანი
წარმოებაა და ასეთივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ტერმინს თავდაპირვე-
ლად, ამის დასაწმენებლად დღის მეგრული სახელის ოკუშარე-სა და მის ქა-
ნური შესატყვისობის ზგაღეს გამომხატველი ოკუშე-ს გახსენებაც უნდა ეპარო-
დეს. ეს ორი ტერმინიც ხომ აგრეთვე დანიშნულების გამომხატველი ო- თავ-
სართისა და -კუშ-ესაგან შესდგება, რომელთაგან უკანასკნელი დღის ალ-
მნიშვნელია. მაშასადამე, დღის სახელიც თავდაპირველად მხოლოდ დღისა-
თვის განკუთვნილობის მაუწყებელი ყოფილა, ე. ი. დღისაგან რომ ყოფი-
ლიყო ასეთივე ქართული ტერმინი შერჩენილი პირვანდელი მნიშვნელობით
სადილე უნდა ჰქმედოდა. მაგრამ ამის მსგავსი სიტყვა დღის პურისჭამის
ტერმინად არის ქართულში ქცეული. აქაც გამოსარკვევია, თუ რა იგულის-
ხმებოდა სახელდობრ.

საგულისხმოა, რომ სევანურადაც საღამო თავსართიანს წარმოებას შეად-
გენს და, თუ ღამეს სევანურად ეწოდება ბზ, ქართული საღამოს მსგავსად, იქ
ნებოზ-ს ხმარობენ, რომელშიც ნე თავსართია და ბოზ იმავე ბზ-ას ო- ხმო-
ვანა სახესხვაობა უნდა იყოს.

ამის მისაგნებლად უნდა გავიხსენოთ, რომ დღის დასაწყისს ძველ ქარ-
თულშივე ცისკარი ეწოდებოდა, ტერმინი, რომელიც როგორც დავრწმუნდით,
ჩვენს წინაპრებს სრულებით რეალურად ესმოდათ. მათ სწამდათ, რომ ცაში
მართლაც არსებობდა კარი, რომელიც განთიადისას „აღღებოდა“-ო, ე. ი.
გაელეობდა. რაკი დღის დასაწყისის გარდა დასასრულიც არსებობდა, რომელ-
საც ძველ ქართულში მწუხრი ეწოდებოდა, რომელიც დახურვის გამომხატ-
ველია, ცხადია, რომ აქაც ცის კარის „დაწუხვა“, დახურვა იგულისხმებოდა.

ქართულ ძველ წყაროებში, იმის გამოსარკვევად, თუ ცაში რამდენი კა-
რის არსებობას გულისხმობდნენ, ჯერ ცნობები არა ჩანს, მაგრამ რათგან ცის-
კარი და მზე აღმოსავლეთით ამოდის და დასავლეთით ჩავსვენება ხოლმე,
ამიტომაც, რამდენადაც ჩვენს წინაპრების წარმოდგენით დღის დადგომა და
დასრულება ცის კარებთან იყო დაკავშირებული, მაშინდელი რწმენით ცას
ორი კარი უნდა ჰქონოდა. მართლაც ბაბილონური ძველი წარმოდგენითაც
ცის ორი ცალ-ცალკე კარი ჰქონდა მზისა და მთვარის ამოსვლისა და ჩასვლი-
სათვის.

რაკი თითოეულს ამ ორ კართაგანს განსხვავებული დანიშნულება ჰქონდა, უეჭველია შესაფერისი სახელიც ექნებოდა და უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ დღის დასასრულის აღმნიშვნელ ტერმინად ქცეული ხალაშო თავდაპირველად სწორედ ერთი ამ კართაგანის დანიშნულების მაუწყებელი ზედსართავი იყო და ოდინდელი გამონათქვამის ხალაშო ცის კარის შერჩენილი მხოლოდ პირველი ნაწილიდა.

სადილედ განკუთვნილობის გამომხატველივე ტერმინები ოკუშმარე და ოკუშმე-ც თავდებრიველი გამონათქვამის სადილედ ცისკარის სრული შედგენილობის ნაწილი-ლაა.

ს. ორ ბელიანის ლექსიკონის ერთერთ შემავსებელთაგანს, D რედაქციას, ნათქვამი აქვს: აფროდიტი იგი არს, რომელსა ცისკარის ვარსკვლავსა უწოდებენ... ოდესმე ვალს ღამით და ოდესმე დღისით და, ოდეს სა-ცისკაროდ აღმოვაღოს, ეწოდების აფროდიტიო“-.

F. Ginzel-ის სიტყვით, მნათობთა მწკრივის უძველესი განლაგება უნდა ასურბანიპალის წიგნსაცავში ნაპოვნს ძეგლში იყოს დაცული, რომელშიც მნათობნი ასე არიან ჩამოთვლილნი: 1. სინ—მთვარე, 2. შამაშ—მზე, 3. შულ-პა-უდ-დუ—? 4. დილბატ—ვენუსი, ანუ აფროდიტე, 5. კაიშანუ—შემდეგში სატურნად მიჩნეული, ე. ი. კრონოსი, 6. გუდ-უდ—მერკური, ანუ პერმესი, 7. ძალ-ბატ-ანუ--? (F. Ginzel, Handbuch d. math. u. techn. Chronologie I, 120).

თუ მნათობთა ზემომოყვანილს ბაბილონურს სახელებს დავაკვირდებით, შევამჩნევთ, რომ მათ შორის ერთი და იმავე აგებულების სახელების რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფვა შეიძლება. მაგ. სატურნ-კრონოსად მიჩნეულს მესხუთე მნათობს კაიშანუ ეწოდება, მეშვიდეს კიდეც ძალბატანუ. ორივე სახელს საერთო დაბოლოება ანუ უჩანს, რომელიც, ცხადია, ან ბოლოსართი უნდა აყოს, ან ცალკეული სიტყვა. ავგვარადვე მეოთხე მნათობს აფროდიტეს ეწოდება დილბატ, ხოლო იმავე მეშვიდეს ძალ-ბატ-ანუ. თუ ამ უკანასკნელ სახელს ბოლოკიდურს—ანუ-ს ჩამოვაშორებთ, რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, ვითარცა სხვა მნათობთა სახელების ბოლო ნაწილი, სიტყვის შედგენილობისა და სახელის ძირითადს კომპონენტს კი არ უნდა წარმოადგენდეს, არამედ ზოგადი, საერთო თვისების გამომხატველი უნდა იყოს, ძალ-ბატ-ლა დავგვრჩება სახელად. საკმარისია ამის შემდეგ გავიხსენოთ, რომ მეოთხე მნათობსაც აფროდიტეს დილბატ ეწოდება, რომ ბუნებრივად დაიბადოს აზრი ამ ორი სხვადასხვა, მეოთხე და მეშვიდე მნათობების სახელების აღნაგობის სრული იგივეობისა და მათი ბატ ნაწილის თვისების იგივეობის შესახებაც: უეჭველია, მათი პირველი განსხვავებული ნაწილები დილ და ძალ უნდა იყოს ამ მნათობთა საკუთარ სახელებად, მეორე, საერთო ბატ ნაწილი-კი მათი საზიარო თვისების გამომხატველ და ზოგადი მნიშვნელობის მქონებელ სიტყვად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ამრიგად გამოირკვა, რომ ეენუსის, ანუ აფროდიტეს მნათობის ნამდვილი საკუთარი სახელი ბაბილონურში ყოფილა დილ. ქართულად ამ მნათობს, როგორც აღნიშნული გვკონდა და ისედაც ცნობილია, ციხკრის ვარსკვლავი ეწოდება, იმიტომ რომ სწორედ ის არის მზის ამოსვლის წინამორბედი და პირველად გამოჩნდება ხოლმე. „საცისკროდ აღმოვაღს“ თუ არა, უკვე დილა იწყება. მაშასადამე არსებითად სადილე ვარსკვლავია. რაკი გამოირკვა, რომ აფროდიტეს ბაბილონურად სწოდებია დილ, ქართულადაც ამავე ვარსკვლავის გაჩენითგან მოყოლებულს დღის ნაკვეთს დილა ჰქვია, უნებლიეთ იბადება საკიხი, ეს ქართული სახელი დილა ხომ აფროდიტეს იმავე ბაბილონურ სახელ დილთან არ არის დაკავშირებული და თავდაპირველად დილის ცისკარს ხომ სადილე ციხკარი არ ეწოდებოდა?

მაინც და მაინც დილა რომ ქართულში მარტო დღის დასაწყისი ნაწილის აღმნიშვნელი არ უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ არა-ერთი ქართული ხალხური სიმღერა მოგვეპოვება, რომელიც: „**რე დილს!**“ ს შეძახილით იწყება. მართალია ქართულ ხალხურ მუსიკაში ისეთი სიმღერებიც არის, რომელთა ჰანგებაც სიტყვების მაგიერ ცალკეული ბგერები ჰე, ჰო, ჰა, ანდა ჰე. ჰოა და! და სხვა მნიშვნელობას მოკლებული ხმოვან-თანხმოვნები ერთვის ხოლმე, მაგრამ „**რე დილს!**“ სულ სხვა თვისებისა ჩანს: ჯერ ერთი ის ყოველთვის სიმღერის დასაწყისშია ხოლმე მოქცეული და მისი წარმოთქმის შემდეგ ხმის შეყენება, პაუზა იცინა. ამ რიგად „**რე დილს!**“ ვერებების შეძახილის შთაბეჭდილებას ახდენს. საკმარისია სვანურ ხალხურ წარმართულ დღეობათა აღწერილობის შესახებ ცნობები და იმ დროს წარმოსთქმელოცვა-ვერებები გადაიკითხოთ, რომ დარწმუნდეთ, რამდენად სწორია ზემოაღნიშნული პირველი შთაბეჭდილება.

იქ ყველა სადილებელი სწორედ ასეთი შეძახილით იწყება: „**რე დილს-და!**“. ანდა „**ო-ო, მწლიწან ბარბოლ!**“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 2, შენ. 1), „**ო-ო, დილმე ბარბოლს**“ (იქვე 12), „**ო-ო, დილმე აჯგან, აფსახტს!**“ (იქვე გვ. 50), „**ო-ო, დილმე აჯგან, მალღაუ აჯგან, დანლ აქსმის**“ (იქვე 81). ამ შეძახილების ბუნება ამით ცხადი ხდება: თითოეული მათგანი ამა-თუ-იმ ღვთაებისადმი აღვლენილს მოწოდებასა და მისი სახელის ხსენებას წარმოადგენს. ამიტომაც შეძახილი „**რე დილს!**“-ც უმეტესწილად ო შორისდებულისა და ღვთაების დილას სახელს უნდა შეიცავდეს.

მაშასადამე, ამ მხრივაც დასტურდება, რომ წარმართულ ხანაში ყოფილა ღვთაება, რომელსაც დილა სწოდებია. მას შემდგომ, რაც გამოირკვა, რომ დღის სახელი თავდაპირველად მზის სახელი ყოფილა, ანუ, სხვანაირად რომ ითქვას, დღის, ვითარცა ცაზე მზის სრბოლის დროის ხანგრძლივობის აღმნიშვნელი სახელი მზის სახელით გამოიხატებოდა, ძნელი დასაჯერებელი აღარ უნდა იყოს ის მოსაზრება, რომ დღის დასაწყისის დროის აღმნიშვნელი სიტყვა და ტერმინიც მზის წინამორბედი მნათობის ეენუსის, ანუ აფროდიტეს ვარსკვლავის სახელთან ყოფილიყო დაკავშირებული და მისივე სახელით გამოეხატათ. ამრიგად ყოველგვარი მოსაზრებით საფიქრებელია, რომ ქართული დილა თავდაპირველად უნდა ბაბილონურშიც დატული აფროდიტეს ვარსკვლავ-

ვისა დილ-ბატის მნათობი ღვთაების აღმნიშვნელი ყოფილიყო, ჯერ ვითარცა დილის ცისკარი, შემდეგ უკვე, როგორც მხოლოდ თვით ღრრის ამ მანძილის სახელი.

ჰ. წელიწადისა და წელიწადის არეების აღმნიშვნელი სიტყვები ქართულ-შარობატულ ენებში

ჩვენი მიზნისთვის საჭიროა, რომ წელიწადის აღმნიშვნელი სიტყვებიც ხელთ გვეკონდეს ქართულ-შარობატულ ენებში.

აბხაზურად წელიწადს ჰქვიაან აშქუსჲ (უსლარ. აბხ. ენა 279), მაგრამ წარსულ წელს, შარშან აბხაზურად უკვე ცფჴჴ ანუ წჴჴ იქნება (პ. კარაიას ობ. отиош. аѳхааск. аѳхаа к аѳетнч. 45, § 144 და ღონდ. რ.-აბხ. ლექს. 13-169). პ. კარაიას ეს ტერმინი ორნაწილედ სიტყვად მიაჩნდა და მის პირველ ნაწილად წჴ-ს, მეორედ-კი ფჴ-ს სთვლიდა. წჴ-ს იგი მეგრული წჴ-სა და წი-ს წანა-სა და ქართული წელის ანალოგიით წელიწადის აღმნიშვნელ მარცვლად გულისხმობდა, ფჴ-ს-კი აფხაა-ს უკავშირებდა, რომელიც ნიშნავს წინ (ობ. отиош. аѳха. 45), მაგრამ პ. კარაია გულახდილად აღიარებს, რომ წჴ ასეთი მნიშვნელობით ცალკეულად აბხაზურში არ მოიპოვება.

პ. კარაიას ეს ეტიმოლოგია რომ სწორე არ არის იმითაც მტკიცდება, რომ მომავალ წელს აბხაზურად ჰაფჴა ეწოდება (ღონდ. რ.-აბხ. ლ. 102—8 прошлом году), წჴფჴ-სა და ჰაფჴა-ს საერთო ნაწილი მეორე აქვს და არა პირველი. ხოლო, რაკი ამ ორ სიტყვას საერთო ცნებად მხოლოდ წელიწადი მოეპოვება, ცხადი ხდება, რომ სრულებით შეუძლებელია ამ მეორე ნაწილს ასეთი მნიშვნელობა ჰქონოდა, მით უმეტეს, რომ შემდეგ-ს, მომდევნო-ს აფხაზურად გამოხატავს უააშთაჴს და უაშთითან, რომელთაც მომავალი წლის სახელის მეორე ნაწილთან არაერთგვაროვნად მსგავსება-ს-კი არ ემჩნევა. რაკი ამ ორ ტერმინს საერთო მარტო წელიწადი აქვთ, ამიტომ მათი შედგენილობის მეორე მსგავსი ნაწილი შეიძლება მხოლოდ წელიწადის გამომხატველად ვიგულისხმოთ. ამრიგად ოდესღაც წელიწადს აბხაზურად ფჴ და ფჴა ჰქმნიდნენ ე. ი. იგივე ძირი, რომელიც ჴაფჴულის აბხაზურ სახელში მოგვეპოვება.

ჩერქეზულად წელიწადისათვის ორი სახელი იტლჴჴე და ღო არსებობს (რ. ჩერქ. ლ. 44). მეორე ამ სახელთაგან მჴის სახელის ტოლო-ს მეორე მარცვალს სრულიად მიაგავს, პირველი-კი ლეგური ენების ლატერალური ბგერის მქონებული მჴის სახელს მიტლჴო-ს მიაგავს, რომლისაგანაც მხოლოდ თავი-ღური მ-სა და ტ-სა და ღ-ს შუა ჴ-ს უქონლობით განსხვავდება.

წელიწადი და წელიწადის ეტიმოლოგიის შესახებ ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ორი აზრი იყო გაბოთქმული: ა. ქ. შანიძე ქ. წელიწადი მიაჩნია წელითი-წელადი-საგან წარმომდგარად, მაშასადამე გაორმაგებული წელია. მაგრამ თვით წელი რა ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, ავტორს განმარტებული არა აქვს (იხ. „წელიწადის ეტიმოლოგიისათვის“; ქართ. საენათმეც. წელიწადი I—II, გვ. 1—14), ამიტომ ეს ამ ტერმინის ანალიზი უფრო ფორმის მხრივ ვიდრე ეტიმოლოგია. მეორე, ა. რ. ჩიქობავას ეტი-

მოლოგია, მეგრულ-ქანური წანა-სა და წელიწადის შედარებითი შესატყვისობის გამოკვლევის გზით ისახავს მიზნად საკითხის გადაჭრას. ძირად წარის მიჩნეული, ან და ელ.კი სუფიქსებად (ქ.-მ.-ქ. შედ. ლექ. 205). მაგრამ, რაკი ამ წბგერის მნიშვნელობა ავტორის განსაზღვრული არა აქვს, ეს ეტიმოლოგიაც მასთანადმე ფორმის ანალიზის წარმოადგენს.

წელის თავდაპირველი მნიშვნელობის გასათვალისწინებლად უნდა გავიხსენოთ, რომ ეს სიტყვა, დროის საზომის გარდა, აგრეთვე ადამიანის სხეულის შუა ნაწილის სიმრგვალის აღმნიშვნელიც არის. ამბობენ სარტყელი, ხმალი და სხვა წელზე შემოირტყაო. ცხადია, რომ დროის საზომსა და სხეულის შუანაწილის სიმრგვალეს შორის მხოლოდ ის მსგავსება შეიძლება შემჩნეული ყოფილიყო, რომ ორივე წრეს წარმოადგენდა. ამიტომაც საფიქრებელია—წელი წინანდელი წერი და წირი-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი და კკკლოს-ის cyclos-ის შესატყვისობა იქნებოდა. ე. ი. წელი და წელიწადი თავდაპირველად იმავე ცნების გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, რის გამომხატველიც ბერძნული $\lambda\iota\alpha\sigma\tau\acute{o}\varsigma$ ელიაჯტოს, $\pi\epsilon\rho\iota\alpha\lambda\acute{\iota}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$, $\pi\epsilon\rho\iota\epsilon\lambda\lambda\acute{\iota}\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma$ იყო.

ზაფხულის ეტიმოლოგიისა და შედარებითი შესწავლა ქართულ-მეგრულ-სვანურ-აბხაზურ-ჩაჩნურის სახლის გამოყენებით პირველად პ. კარაიამ სცადა თავის გამოკვლევაში „Об отношении ахазск. языка к яфетическим“ (აბხაზური ენის დამოკიდებულება იაფეტურ ენებისადმი)¹. პ. კარაიამ ქართ. ზაფხული ორი ნაწილისა ზა და ფხული-საგან შემდგარად სცნო და მეგრ. ზარხულს და ბზარხულს, სვ. ლუფხუ-ის ერთი მხრითა და მეორე მხრით თბილის აღმნიშვნელს ჩაჩნურს აფხე-სა და ზაფხულისავე აბხაზურს სახელს აფხენ-ს დაუკავშირა. აფხენ არსებითად სითბოს დროს, სიცხეს ნიშნავსო. დროს აღმნიშვნელ აბხაზურ ტერმინში სწორედ ბოლოკიდური ნ არისო, ზაფხულის ძირად-კი პ. კარაიას ფხუ, ფხვ და რხუ მიაჩნდა (Об стх. ахз. яз. к яфетическим, გვ. 35—37).

პ. კარაიამ ქართული ზამთარი და მეგრული ზოთონჯი რომ ერთმანეთს შეადარა, ორივე მას ნაწილად დაჰყო: ზა-მთა-რი და ზო-თონ-ჯი (Об стх. ахз. яз. к яфет. 36). ნ. მარმა ასეთი დანაწევრება მცდარად აღიარა და იქ მას თავისი ზამთ-არ-ად და ზოთ-ონჯ-ად დანაწილება დაუპირისპირა (იქვე). მაგრამ შემდეგ, როგორც უკვე ვიცით, ზაფხულისა და ზამთრის დანაწევრება თითონვე შესცავლა და პირველ ნაწილად ზაფ და ზამ, ხოლო მეორე ტერმინის ძირად უკვე თარი გამოაცხადა.

აქად. ნ. მარი ამტკიცებდა, რომ იაფეტური მოდგმის ერებს წელიწადი ექვსთვიანი ჰქონდათ, მაგრამ იმავე დროს მისივე აზრით წყვილი წელიწადის სისტემა ჰქონიათ. ეს ორი დებულება იმაზეა დამყარებული, რომ

¹ სამწუხაროდ ეს ნაშრომი დამაინჯებული სახით იყო გამოქვეყნებული. უკვე სათაურია შეცვლილი თვითნებურად, თვითონ გამოკვლევა ხომ აკრელებულია ოთხჯერად ფრჩხილებში ჩასმულ რედაქტორის საკუთარი მსჯელობით, რომელიც ხშირად სრულებით ეწინააღმდეგება და არღვევს ავტორის დებულებებს ისე-კი, რომ მას საშუალება უკვე წინასწარ მოსაოხილი აქვს, რედაქტორისავე უცილობელ კომპრომისის მსგავსად წარმოთქმული და თავზე მოხვეული მსჯელობისაგან თავისი ნააზრევი დაიცვას.

ქართული სახელები გაზაფხული და შემოდგომა დამოუკიდებელი ტერმინები-
კი არ არის, არამედ პირველი ზაფხულის მოახლოების მომასწავებელია, მეორე
კიდევე ზამთრის დადგომისაკენ გადახრის გამოქვეყნებელია. ამრიგად
წელიწადის დანაწილების გამომხატველ ძირითად ტერმინებად მხოლოდ ზაფ-
ხული და ზამთარი-ღა გამოდის.

ნ. მარკი ამ ძირითადს სახელებსაც თავიანთ მხრივ რთულ სიტყვებად
სთვლიდა და ამტკიცებდა, რომ ზაფხული შესდგება ზაფ-ისა და ხულ-ისაგან,
ხოლო ზამთარი უკვე ზამ-ისა და თარ-ისაგან. ზაფ და ზამ წელიწადის აღ-
მნიშვნელია, ხოლო ხული სიცხისა და თარი-კი სიცივისა-ო.

ამ თავისი თეორიის მიხედვით განმარტებული აქვს ნ. მარკს ხალ-
ღურ წარწერებში დატული წელიწადის არეების აღმნიშვნელი ტერმინებიც.
მისი აზრით წელიწადის იდიოგრამის მომდევნო ტარანი ნიშნავს ზამთარს,
რათგან ტარ უდრის თარ-ს და გამოჰხატავს სიცივეს, ან-ი წარმოდგარია
ან-ისაგან, რომელიც ნათ. ბრ. ბოლოსართია. ამრიგადვე წელიწადის იდიო-
გრამის მეორე ტერმინში მომდევნო შიშტინი და მესამე ტერმინში შიშუხანი
უკვე ორნაწილელი სიტყვებია: პირველ ნაწილს შიშ წარმოადგენს, რომელიც
ხიცხეს და ცხელს ნიშნავს და უდრის ცხელების აღმნიშვნელს მეგრულ-კა-
ნურს ჩხე-საო. ამას გარდა შიშ-ის პარალელურ ტერმინად შესაძლებელია
ქართული სუხხიც იყოს ცნობილი, რომელიც პაპანაქებისა და მკაცრის აღ-
მნიშვნელიაო. ხოლო ამავე ტერმინების მეორე ნაწილებითგან ტინი უდრის
ქართულ წინ-სა და უხანი კიდევე უქანასაო. ამრიგად მეორე ტერმინი „წელი-
წადი“ (იდიოგრ.) შიშტინი წარმოადგენს სიცხისწინა წელიწადს და უდრის
გაზაფხულს, ხოლო წელიწადი (იდიოგრ.) შიშუხანი წარმოადგენს სიცხის
უქანა წელიწადს და ქართულ შემოდგომას უდრისო. მთელ ამ თეორიასა და
საბუთიანობას აქად. ი. მეშჩანინოვიც იხიარებს მთლიანად (იხ. ნ. მარ-
კის Заметки по яфетическим клинописям, გვ. 300—304 და ი. მეშჩანინო-
ვის Халдоведение, Баку 1927 г., გვ. 163—164 და Язык Ваяских клино-
писных надписей на основе яфетического языковедения. Ленинград 1932 г.,
გვ. 60—61).

არნ. ჩიქობავას სამართლიანად აქვს აღნიშნული, რომ ამ ტერმინის
ზაფ და ხულ-ად ნ. მარკის მიერ განაწილება მართებული არ არის (ქ.-მ.-ქ.
შედარებითი ლ. 189), ასევე ვერც ზამთარი გაიყოფა ზამ და თარ-ად. ამ ორ
სიტყვას [საერთო] მხოლოდ ზა აქვს. ნ. მარკი ამ საერთოდ მიჩნეულს ნაწილს
ზაფ და ზამ-ს წელიწადის აღმნიშვნელად სთვლიდა, მაგრამ ქართულს ასეთი
მნიშვნელობა არსად დატული არ უჩანს. არნ. ჩიქობავა-კი ფიქრობს, რომ ამ
ორი ტერმინის პირველ ნაწილად მართებულად გამოსაყოფი „ზა—მესაძლა
ცალკე ძირი იყოს“ და „სვან. ზამა «წელიწადის» რომ ნიშნავს, ეგევე ზა—უნდა
იყოს“-ო (ქ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188 შენ. 1).

ამრიგად, არნ. ჩიქობავას მოსაზრებითაც ზაფხულისა და ზამთრის
პირველი, საერთო ნაწილი ზა თავდაპირველად წელიწადის აღმნიშვნელი უნდა
ყოფილიყო. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ არნ. ჩიქობავას ყურადღო-
ბას ის გარემოებაც იპყრობს, რომ ჩაჩურში—ოგზუნ—თბილის ნიშნავს

(იქვე გვ. 189), ცხადი გახდება, რომ პასაც ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხულდ-
უფრო თბილისავე აღმნიშვნელად ეგულებოდა. მაშასადამე ამ ტერმინის თავდა-
პირველი მნიშვნელობის გაგების მხრით ნ. მარის და არნ. ჩიქობავას
შორის განსხვავება არ არის, უკანასკნელი პირველის ამ ტერმინის მხოლოდ
დანაწილებას სთვლის მცდარად.

მაფხა (ათ.-ვიწ.) მოწმენდილ ცასა ნიშნავს დღისითაც და ღამითაც,
ამას გარდა მთვარის სინათლესაც, მაგრამ რიზე-ხოფურად მხოლოდ დღისით
მოწმენდილ ცას გამოხატავს (ნ. მარის ქ. გ. 166).

არნ. ჩიქობავა არ სცდება, როდესაც ქანურ-სენურ მაფხას ქარ-
თულ-მეგრულ ზაფხულს უკავშირებს (ქ.-მ.-ქ. შედარ. ლ. 188). მაგრამ მაფხა
რომ მოწმენდილ ცას ნიშნავს ქანურადაცა და სენურადაც, როგორც ეს თი-
თონაც აქვს მოხსენებული, როგორ დაუკავშიროთ იგი ზაფხულს, რომელშიც
ზა თითქოს წელიწადისა და ფხ ძირი-კი სითბო-სიცხის გამოხატეულია? მაფ-
ხა-ში თუ მა ძირისეული ნაწილი არ არის, ძირი-კი აქაც მხოლოდ ფხ-აა, მა-
შინ არ ფორმანტელ უნდა მივიჩნიოთ, ანდა როგორ იქცა ეთქვით მაცხუნე-
ბელის გამოხატეული მოწმენდილი ცის, ამასთანავე, როგორც დავრწმუნდით,
მთვარის შუქის აღმნიშვნელ სიტყვად? მართალი-კია, რომ მაფხა-ში ძირითა-
დი ცნება სიცხე და სითბოა და არა შუქი, სინათლე? ამის გადსაწყვეტად
ურიგო არ იქნებოდა გვცოდნოდა, თუ ქართულ-ქართველურების მონათესავე
ზარომატულ ენებში სიცხე-სითბოს ცნება და ზაფხული როგორ და რით-
გამოიხატება.

ცხადია, რომ ამ ენებითან ისეთი მაგალითები უნდა გვექონდეს ხელთ,
რომელთა აგებულების და პირველადი მნიშვნელობის გაგება დიდ სიძნელეს
არ წარმოადგენს და საკამათოდ ვერ იქცევა.

ამ თვალსაზრისითა და ამ მიზნით ყველაზე საყურადღებო ზაფხულისა
და ზამთრის, თბილისა და ციფის აღმნიშვნელი ჩერქეზული და ყაბარდოული
სახელებია. ზაფხულის ძველი ყაბარდოული სახელი ღამახტა და თანამედრო-
ვე ღამახო ორნაწილადი სიტყვაა: მეორე ნაწილი, უეკველია, მახტა, ანუ მახო
არის. იგი ცალკეულ სიტყვად გვხვდება და დღეს ნიშნავდა, და ნიშნავს ეხ-
ლაც (დღე Tag—Machua; მახუა: R II, 533, — მახო: ლოპ. 36, ძეხ), ამიტომ ამ
სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილის და-ს რაობა და მნიშვნელობაა გამო-
სარკვევი. ცხადია, რომ ზამთრის ყაბარდოული სახელის ძველი ჟიმახტა-სი და
თანამედროვე სჰუგმახო-ს მეორე ნაწილი მახტა და მახო-ც აგრეთვე დღის
აღმნიშვნელი უნდა იყოს და აქაც ამ ტერმინის მხოლოდ პირველი ნაწილის
ჟი-სა და სჰუგ-ს რაობა—მნიშვნელობადაა გასაგები. ზამთრის ყაბარდოული
სახელის პირველი ნაწილის ძველი ჟი-სა და თანამედროვე სჰუგ-ს მნიშვნელო-
ბა ცივი უნდა იყოს, რათავნ Schaa-შაა ძველდაც ციფს (Kalt) ნიშნავდა (R
II: 534) და ეხლაც სჰუგა სიცივესაცა და ციფსაც ნიშნავს (ლოპ.), ამგვარად
ზამთრის ყაბარდოული სახელი თავდაპირველად ცივი დღის აღმნიშვნელი
ყოფილა. რაკი გამოირკვა, რომ ზამთრის ჩერქეზული და ყაბარდოული სა-
ხელები ორნაწილადი სიტყვები ყოფილა, რომელთა პირველი ნაწილი ციფს,
ხოლო მეორე კიდევ დღეს ნიშნავს, ეხლა ზაფხულის მამვე ენების სახელების

ანალოზი უკვე ძალზე გაადვილებული გვაქვს. ვიცით უკვე, რომ ღომაჭე-სა (ჩერქ.) და ღამაჭე, ანუ ღამაჭო-ს მეორე ნაწილები მაჭე და მაჭეა, მაჭო აგრეთვე დღის აღმნიშვნელებია. ზამთრის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელების აგებულებისა და მეორე ნაწილის იქაც და აქაც დღის აღმნიშვნელობისა და მიხედვით უეჭველი ხდება, რომ ზაფხულის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელების პირველი ნაწილი ღო და ღა ან თბილისა, ანდა ცხელის აღმნიშვნელი უნდა იყოს. მართლაც თავის ადგილას, თბილისს გამომხატველი სინდური ენების სიტყვების განხილვის დროს, უკვე გვექონდა გამოჩენილი, რომ ამ ენების აღმნიშვნელი ყაბარდოულში ხო, ანდა ხოა ყოფილა. ჩერქეზული ღომაჭე-ს პირველი ღო მარცვალა, რომელიც ამ სიტყვის ამავე დროს პირველ ნაწილს შეადგენს, შესაძლებელია სწორედ ამ თბილისს გამომხატველი ხო-ს გამქვრივებული სახესხვაობად მიიჩნია ადამიანს. ყაბარდოული სახელის ღამაჭო-ს პირველი ნაწილი ღა-ც თითქმის იგივე უნდა იყოს, მაგრამ აქ ო-ს მაგიერ უკვე ა ისმის, რაც შესაძლებელია რეგრესიული ასიმილაციის გზით გაჩენილად ყოფილიყო ცნობილი. მაშასადამე ისე გამოდის, რომ ზაფხულის და ზამთრის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელები თავდაპირველად თბილი დღისა და ცივი დღის აღმნიშვნელი ყოფილიყო. მაგრამ ასე შეიძლება მხოლოდ გაიგოს წელიწადის არეების ამ სახელების მნიშვნელობა ზათი მეორე ნაწილის მაჭე-სა და მაჭო-ს აწინდელი გაგებით. არსებითად-კი ძნელი დასაჯერებელია. რომ ამ სიტყვების მნიშვნელობა თავდაპირველად-კი ისეთივე ყოფილიყო, როგორც ეხლა.

აკუმული და ჰერკული, ჰერტულ-ყაბარდოული და აბხაზურ-მეგრულ-ქანური დღისა და მზის თავდაპირველი ხანის სახელების იგივეობის გამოჩენის შემდგომ, შესაძლებელია ისევ მზისა და დღის ყაბარდოულ სახელებსაც დაუბრუნდეთ. თუ მზეს ყაბარდოულად დღლა ეწოდება, დღეს კიდევ მაჭო ჰქვია. მაჭო-კი მზისა-ვე ჩანურ-ქისტურ მალხ-ს და წოვერს მათხ-ს. მივაგავს, ზემოთყვანილი მაგალითების ვახსენებზე აქაც თავისთავად დიბადება აზრი, რომ შესაძლებელია უწინარეს ხანაში დანარჩენ შარმატული ენების მსგავსი მზის სახელი, მაგ. მარხო, ყაბარდოულსაც ჰქონდა. მაგრამ, რაკი ის ამავე დროს დღის ცნების გამოსახატავად-კი იხმარებოდა, ამიტომ დროთა განმავლობაში მხოლოდ-ღა მას განეკუთნა, მზის სახელად-კი უკვე ამავე მნათობის მეორე აღმნიშვნელი დღლა იქცა.

თავის აგებულებითა და პირველადი მნიშვნელობით გაზაფხულის ჩერქეზული, ყაბარდოული და აბხაზური სახელებიც მეტად საინტერესო და ფრიად საყურადღებოა. გაზაფხულის ჩერქეზული და ყაბარდოული სახელი ღათხე უნდა ორნაწილად ღა-სა და თხე-საგან შემდგარი სიტყვა იყოს, ღა-ს პირველადი შედგენილობა სრულად დაცული არ ჩანს: მას თავიერი მარცვლი დაჰქარგვია საუქუნეთა განმავლობაში. თავდაპირველად გაზაფხულის ჩერქეზულ-ყაბარდოული სახელი დღლათხე უნდა ყოფილიყო. ამ სახელის პირველი ნაწილი დღლა, როგორც ვიცით ამ ადიდურ ენებში მზესა ნიშნავს, მეორე ნაწილი თხე კიდევ, ამ ტერმინის პირველი ნაწილის აღმნიშვნელობის შემდგომ, შესაძლებელია მხოლოდ თბილის ანდა ცხელის გამომხატველი ყოფილიყო. თავდაპირველად მაინც, მაგრამ საქმე ის არის, რომ თბილს ჩერქეზულად ღათხე.

ჰქვიან, ცხელს კიდევ სტგრე (ლულ. რ.-ჩ. ლ.), ყაბარდოულადაც ზოაბე ეწოდება. ამრიგად, არცერთი ამ სიტყვათაგანი გაზაფხულის სახელის მეორე ნაწილს თხე-ს არ მიაგავს. სამაგიეროდ სამხრეთ-დასავლურ აბხაზურად ცხელს მე-XVIII ს-ში ჰრქმევია ფზაგუ, ჩრდილო-დასავლურად-კი ჟფზა, თანამედროვე აბხაზურშიც სიტფოს, როგორც ვიცით, ა-ფზარა-ს უწოდებენ. ყველა ამის ფუძე ფზა ჩანს, რომელიც უკვე ისე დაშორებული და გაზაფხულის სახელის მეორე ნაწილში თბილის, ანდა ცხელის გამომხატველად საგულევებელი ძველი თხე-სთვის უცხო არ უნდა იყოს. მაინც რომ ერთი მხრით თხე-ა, მეორე მხრით კი ფზა, გინა თ- და ფ ამ სიტყვების დაკავშირებას არ აბრკოლებს? თუ ეს დამაბრკოლებელი გარემოებაა, ქართულსა და ქართველურებში გვაქვს ცხელი და ცხ ბგერათა კომპლექსი ამ ცნების გამომხატველი. ქართულში თ-სა და ც-ს შენაცვლების არაერთი მაგალითის მიხედვით, უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ცხ-ს გარდა თხ-ც ყოფილიყო და სწორედ ეს ბგერითი სახესხვაობა უნდა იყოს გაზაფხულის აღიღეური სახელის მეორე თბილის ანდა ცხელის აღმნიშვნელ ნაწილში თხე დატული. ამრიგად ირკვევა, რომ გაზაფხული, აღიღეურად ღათხე თავდაპირველად თბილი ანუ ცხელი მზის აღმნიშვნელი ყოფილა. ამის შემდეგ რომ გაზაფხულის აბხაზური სახელის ააფზნ-ის ანალიზს შევედგეთ, უნდა უპირველესად გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ გვლდენშტედრის ჩანაწერში აბხაზურის ერთი დიალექტისათვის მართლაც თითქმის ასეთივე ფორმა აფნა მოგვეპოვება, მაგრამ მეორე დიალექტში უკვე ღაფნე არის აღბეჭდილი.

ცხადი ხდება მეტადრე აღიღეური ზემომოყვანილი სახელის ანალიზის შემდგომ, რომ გაზაფხულის სახელის თანამედროვე და XVIII ს. ფორმას თავში ღ თანხმოვანი ჰქონდა დაკარგული. თვით ღაფნე-ს დანაწევრება-კი ეხლა უკვე აღარავითარ სიძნელეს არ წარმოადგენს: ღა აქაც ცხადია ღღლა-ს, მზის, სახელის ნაშთია, ფნე ამის გამო აქ უკვე თბილის, ანდა ცხელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რასაკვირველია, თავდაპირველად. ფნე-ს შუაში ზ თანხმოვანი უნდა ჰქონდეს გამკრალი და ფზნე-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი. ფზნე-კი რათქმა უნდა სითბოს აღმნიშვნელს თანამედროვე აბხაზური აფზარა-ს ფონეტიკურს სახესხვაობას წარმოადგენს. მაშასადამე, ირკვევა, რომ გაზაფხულის აბხაზური სახელი თავდაპირველად ცხელი, ანდა თბილი მზის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ეხლა რომ ქართული ზაფხულის პირველადი სრული ბგერითი შედგენილობისა და მნიშვნელობის საკითხის განხილვას შევედგეთ, არაერთი ზემომოყვანილი მაგალითის მსგავსად შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ზაფხულსაც ერთი თავიღეური ბგერა უნდა ჰქონდეს ღრთოა განმავლობაში დაკარგული. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მზაფხული იყო, ტერმინი, რომელიც ორი სიტყვის მზა-სა და ფხული-საგან იყო შედგენილი. მზა ისტორიულ ხანაში ცნობილ მზე-ზე უწინარესი ფორმა უნდა იყოს ისე, როგორც მეგრულადაც ამ მნათობის სახელს ბჟა-საც ბოლოკიდურ ბგერად ა-ხმოვანი აქვს. თუმცა კანუხს მზის სახელი ამჟამად მჟორა და ბჟორა (სხვა ბგერითი სახესხვაობაც არაერთი არსებობს), ე.წ. ო-ხმოვანა ფორმა, მაგრამ წინათ

რომ ჰანურსაც მუა ჰქონია: ეს შესაძლებელია მზის დღის აღმნიშვნელი ჰანურის სახელის მუაჩხა და ბჟაჩხა-თიც დამტკიცდეს.

ზაფხულის მეორე ნაწილი ფხული ამისდა მიხედვით ცხელის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს უკვე დავარწმუნდით, რომ ამ სიტყვას ოდესღაც მართლაც ცხელის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მის ფონეტიკურს სახესხვაობას ფუნსა და ფუნა-ფას ასეთივე ცნების გამომხატველობა ღრევიანდამდისაც შენარჩუნებული აქვს. მაშასადამე ქართული ზაფხულიც, საფიქრებელია მზაფხული-საგან წარმომდგარი, თავდაპირველად ცხელი მზის გამომხატველი გამონათქვამი უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ თანდათანობით უნდა იყოს წელიწადის გარკვეული არის ტერმინად ქცეული. მაგრამ ქართული ზაფხული-ს ზემოაღნიშნული აგებულებისა და თავდაპირველი მნიშვნელობის გარდა, უნდა მეორე შესაძლებლობაც გვექნოდეს გათვალისწინებული.

როგორც ცხელ-თბილის სახელების განხილვის დროს დავარწმუნდით, ჩაჩურად ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელი ოთხი სქესკატეგორიის თავსართების მქონები ფორმით მოიპოვება და, ამისდა მიხედვით ვინ, ანდა ვისზე ლაპარაკობენ, გოფხუნ, ან აოფხუნ ან დოფხუნ, ანდა ბოფხუნ-ს ხმარობენ ხოლმე. მაგრამ არსებით სახელად, სითბოს გამოსახატავად, დ-სქესკატეგორიის თავსართიანი ფორმა აოფხუონინ და აოფხულაა დაკანონებული.

გვლდენშტედტის მე-XVIII ს. ჩანაწერში-კი, როგორც უკვე თავის ადგილას მოყვანილი მქონდა, ცხელის იმ დროინდელ ჩაჩურ სახელად დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაფხან არის აღბეჭდილი.

ამნაირადვე იქვე დავარწმუნდით, რომ წოვურშიც სითბო-სიცხის გამომხატველი ტერმინიც დ-სქესკატეგორიანი ფორმა დაფხოლ და ცხელისათვისაც დაფხე არსებობს.

მზისა და სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი სახელების ანალიზმა დაგვარწმუნა, რომ ცხელ-თბილის ცნება მზესა და მზის სახელთან ყოფილა დაკავშირებული და რომ ლილღური ენების ცხელ-თბილის აღმნიშვნელი ზედსართავი სახელიც მზის სახელის ოდინდელი ფონეტიკური სახესხვაობის ბჟუნ-ფხუნ-ისაგან არის სათანადო სქესკატეგორიის თავსართის დართვით. ამრიგად, ცხელ-თბილი იქაც თავდაპირველად მზიურის გამომხატველი ყოფილა. ცხადია, რომ ტერმინს ზაფხულში ამასთანავე ხანა, დრო-ც უნდა ყოფილიყო ნახმარი, ანდა ნაგულისხმევი.

საკმარისია ამის შემდეგ სითბო-სიცხის აღმნიშვნელი წოვური სახელი დაფხოლ ქართულ ზაფხულ-ს შევადაროთ, რომ მათმა მსგავსებამ უნებლიედ ჩვენი ყურადღება მიიპყრას. ჰანური დ-ს და ზ-ს მეგრულში და ქართულში ს-ს შესატყვისობის მაგალითები ხომ მოგვეპოვება: ქართულს სი სხლ-ს ხომ სვანური ზი სხ და მეგრული ზი სხირი უდრის, ხოლო ყველა ამათ ჰანური დი ცხირი და დი ნცხირი.

ქართული ზაფხული ხომ ამნაირივე გზით არ არის დ-სქესკატეგორიანი ფორმისაგან წარმომდგარი? აი კიდევ სახელდობრ რა შესაძლებლობაა გასათვალისწინებელი.

ზამთრის სახელები ლენძური ტხლინ (ძე) და ტალინ (თანამედ.), რომელთაგან უკანასკნელი ძველად ანწუხურშიც ყოფილა, ისევე როგორც ძე. დიდოური ეტყლფერმო-სა და ყაფუქური ტყლიალომა-ს პირველი ნაწილი და თანამედროვე ხეარშულის გტყლანუ, ანდი-დიდოურ ჯგუფის მზის სახელების მიტხლინ-ს, მიტხდლი-სა და მიტკლან-ის მსგავს სიტყვებად წარმოგვიდგება, თუ რომ გავითვალისწინებთ თავიკიდური მი მარცვლის დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შესაძლებლობას. ზამთრის ამ ენების სახელის მზის სახელთან კავშირი ეხლა უკვე [გასაგებია], მას შემდეგ რაც ჩერქეზული და ყაბარდოული ასეთივე სახელების შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ზამთრის სახელი თავდაპირველად ცივი მზის ცნების გამონახატველი ყოფილა. ზამთრის ლენძური და ანდი-დიდოური ენების ზემომოყვანილი სახელების თავდაპირველი შედგენილობაცა და ალმნიშენილობაც ასეთივე უნდა ვიგულისხმობთ: ანინიც ან ორი სიტყვისა, ცივი და მზისაგან შედგენილი ტერწინები ანდა ორნაწილედ სიტყვად შერწყმული იქმნებოდნენ, რომელთაც საუკუნეთა განმავლობაში პირველი სიტყვა ანუ ნაწილი მთლიანად და მეორეს თავიკიდური მარცვალი ჩამოსცილებათ.

სითბოს ლენძური სახელი ხინ მიაგავს ზაფხულის ანდიურსა და ლოდობერულს ყინუ-ს, ბოთლიხურსა და ტინდალურს ყინუ-სა, ბოთლიხურს ყინუ-ს, ახვანჯრს ყინო-სა და კარატულსა და ყვანადურს ყინა-ს. ლენძ. სითბოსი და ანდი-დიდოური ზაფხულის სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება ადვილია, რათგან შესაძლებელია აქაც ზაფხულის სახელი თბილი წელიწადის, ანუ დროს ალმნიშენლად გვეგულისხმება, როგორც ფიქრობენ. მაგრამ იგივე ყინი რომ ლუმუქურში სრულებით თბილს არ ნიშნავს, არამედ დღეს? როგორ შეიძლება დღის სახელი თბილისა და სითბოს ალმნიშენლად ქცეულიყო? ეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება მომხდარიყო, თუ რომ ყაბარდოულ-ქართული ენების მსგავსად თვით ეს დღის სახელი მზის სახელისაგან იყო წარმომდგარი.

ამ საკითხის გასარკვევად საყურადღებოა, რომ მზეს ძე. ლენძურად ბოაჟ, ძე. დიდოურად ბუჟ, თანამედროვე ლენძურად ბჟჟ და დიდოურად ბუჟ და ყაფუქურად ბოჟ ეწოდება. საფიქრებელია, რომ მზის ამ სახელებს ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგული აქვთ და წინათ მზეს ბუჟინუ, ბაჟინუ და სხ. ეწოდებოდა. მზის სახელზე ამ ენებში ბოლოკიდური ნაწილი დაკარგა, დღისა და ზაფხულის ზემომოყვანილი სახელებს-კი, მზის ალულ-კვრულისა და თაბასარანული სახელების მსგავსად, წინაუქმო თავიკიდური ბო, ბუ, ბა მარცვალი ჩამოსცილდათ. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო ვგონებ უფლება უნდა გვქონდეს დავასკვნათ, რომ ზაფხულის ანდიური, ლოდობერული, ბოთლიხური, ახვანჯური, კარატული და ყვანადური სახელები და დღისა ლუმუქური—მზის სახელისაგან უნდა იყვნენ წარმომდგარი.

წელიწადის არეებად [და] ნაწილების სხვადასხვა წესის გასათვალისწინებლად ქართული ხალხური წარმართული ზეპირსიტყვაობითი ძეგლებიც არის საყურადღებო. დაწყალობებათა შორის ზოგი მხოლოდ ორი არის ხსენებას შეიცავს, ზოგი კიდევ სამისას. ამათ გარდა ორ-არაინი ხსენების მქონე დაწყალობებათა შორისაც განსხვავება არსებობს, რათგან თუ ერთი არე ამ ჯგუფებს საერთო მოეპოვება, მეორე არე თითოეულს მათგანს განსხვავებული აქვს. მაგ.: თუ-შურს დაწყალობება-ვედრებაში სხვათაშორის ჩართულია: „**ზამთარ შვიდობისა წაღვარითა, ზაფხულ გამარჯვებისა მოღვვარითა**“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 21 იმ); ანდა „**ზამთარი მშვიდობისა წაღვარიდითა, ზაფხულ შვიდობითი მოღვვარიდით**“ (იქვე I, 22 იმ).

ფშაურს დაწყალობებაშიც ითქმის: „**ზამთარი მშვიდობისა გადააურენით და ზაფხულიც ღალიან-ბარაქიანი ჩამოუყენით**“-ო (იქვე I, 25 კლ).

ორ-არაინი დაწყალობებათა ჯგუფს ზაფხული ანდა ზაფხულობა და სთველი, ანუ შემოდგომა მოეპოვებათ, მაგ.: „**ზაფხულ ობა მშვიდობით გადაუყრიდით, სთველ ღალიან-ბარაქიან ამაუყენიდით**“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანდა „**მშვიდობით დამღვარიც ზაფხულ ობა, სთველი ღალიან-ბარაქიან დაუყენიდით**“-ო (იქვე I, 12—13 დ).

„**ზაფხულ ობა მშვიდობით გარმააურევიდი, სთველ ღალიან-ბარაქიან ჩამოუყენიდი**“-ო (იქვე I, 16 ი).

„**ეს ზაფხული მშვიდობიანად გარდუყენიდი, სთველ ღალიან-ბარაქიან ამაუყენიდი**“ (იქვე I, 14 ვ).

„**ზაფხულ მშვიდობით გარდაგააურევი, სთველ ღალიან-ბარაქიან ჩამაგვიყენ**“ (იქვე I, 15 ო).

„**ზაფხულ მშვიდობით გარდაგააურევი, სთველ ღალიან-ბარაქიან ჩამოუყენითა**“ (იქვე I, 15 თ).

წლის სამ-არაინი სიკეთის შევედრება მხოლოდ ერთად ერთს ფშაურს დაწყალობებაში მოგვეპოვება, რომელშიც ნათქვამია: „**თქვენ გვედრებთან, ყოველნო წმინდანო და ანგელოზნო უფლისანო, თქვენ მინიქეთ ზამთარ-გომა ღალიან-ბარაქიანი, პურიან-წყლიანი, ზამთარი ნებისა-რგებახა, ზაფხული მშვიდობისა**“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 26 კე.).

თუ წლის ორ-არაინი ვედრების დაწყალობებათა პირველი ჯგუფისა და სამ-არაინის დანაწილებას დავაკვირდებით, დავრწმუნდებით, რომ იქაც და აქაც ზამთარი და ზაფხული-ა დაპირისპირებული. განსხვავება მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ სამ-არაინისაში ზამთრის წინ შემოდგომა არის მოქცეული. ამით დაპირისპირება ირდევია და არეთა თანამდებრება-ლა რჩება. ორ-არაინის მეორე ჯგუფის ვედრებაში დაწყალობებს ზამთარ-ზაფხულად გაყოფისა და დაპირისპირებაზე დამყარებული აღნაგობა უკვე აღარა ჩანს და ამის მაგიერ მხოლოდ ზაფხულის ანუ ზაფხულობისა და სთველის სიკეთეს-ლა შეპაატრის ხუცეს-მეხვეწური.

რაკი ძნელი დასაჯერებელია, რომ თავდაპირველს ვედრებაში ზამთრის სიკეთის ღუთებისაგან გამოთხოვას ადგილი არ ჰქონოდა დათმობილი და ზამ-

თარ-ზაფხულის დაპირისპირება უფრო ბუნებრივია, ამიტომაც საფიქრებელია, რომ დაწყალობება—ეგრძელების ამ ნაწილის ასეთი აღნაგობა უფრო აღრინდელი და უძველესი უნდა იყოს, ვიდრე შემოღგომა-ზამთარ-ზაფხულისა და ზაფხულ-სთველის შემცველისა. ამრიგად საფიქრებელი ხდება, რომ წელიწადის მხოლოდ ორ არედ, ზამთარ და ზაფხულად განაწილების ანარეკლი ქართულს თავდაპირველს წარმართულ ლოცვა-ვედრებასა, საღიდებლებსა და დაწყალობებაშიც ყოფილა აღბეჭდილი.

წელიწადის ორ ნაწილად ოდინდელი გაყოფის კვალი არა-ერთი კულტურული ერის უძველესი ხანის მეტყველებისა და ტერმინების ანალიზითაც ირკვევა. ებრაელებს მაგალითად ფსალმუნის (74₇), ესაიას (18₆) და ზაქარიაის წინასწარმეტყველების (148) წიგნების მიხედვით უძველეს დროს წელიწადის მხოლოდ ორი არის სახელი ჰქონიათ: ზაფხულის, რომელსაც ეწოდებოდა ყაახ და ზამთრის, რომელსაც ხმარებდნენ (G. Beer Jahr: H. Guthe, Bibelwört.). ბერძნულს მწერლობაშიც, მაგ. ჰეზიოდეს თხზულებაში ნახმა-რიი მართო ჰერაქს არაგოს, რომელიც დამდეგი ზამთრის სახელი იყო, და ჰერაქს ამნეტოს, დამდეგი ზაფხულის აღმნიშვნელი. ჰომეროსს კი უძვე წელიწადის სამი არის სახელი მოეპოვება: ჰერაქს, ზაფხულის აღმნიშვნელი, ჰერაქს, ზაფხულის გამომხატველი, და ჰერაქს, ე. ი. ზამთრის (F. K. Ginzel, Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie I, 190).

ზაფხულისა და ზამთრის ქართული და შარობათული სახელები ებრაულსა და ბერძნულს ასეთსავე სახელებზე უფრო ძველიც არის და უფრო საყურადღებო, რატომაც, თუ ამ ორს უკანასკნელს არეთა სახელებში მათი მხოლოდ-ღა მერყენობითი დანიშნულება აქვს გამომხატული და ამიტომაც თითოეული ამ ტერმინთაგანი სხვადასხვა ძირისაგან არის დაწარმოები, ქართულსა და შარობათულ სახელებში სრული მთლიანობაა დაცული: ისინი ერთნაირი აგებულებისა და აღქმის ერთსადა იმავც საფუძველზე არიან დამყარებული, სახელდობრ კოსმური მოვლენის, მზის სხივების სითბოს დედამიწაზე და ადამიანის სხეულზე გავლენის სიძლიერის განსხვავების დაკვირვება-აღქმაზე.

რაკი გამოირკვეა, რომ უძველეს ხანაში დროს წლის არეებად განაწილება ისტორიულ ხანაში ცნობილი ოთხ არედ დაყოფისაგან განსხვავებული ყოფილა როგორც ქართველთა შორის, ისე შარობათების ტომებს შორისაც, ამიტომ საფიქრებელია, რომ თვით წელიწადის ხანგრძლიობაც უძველეს ხანაში მერმინდელისაგან შესაძლებელია განსხვავებული ყოფილიყო. მაგრამ მართო თეორიულს მოსაზრებასა და შესაძლებლობაზე დამყარებით ასეთი საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება. ამისთვის ისეთი დამაჯერებელი გარემოება მაინც უნდა გვქონდეს, რომელიც უცილობლად უძველესი ხანის ნაშთად და ანარეკლად არის მისაჩნევი. საბედნიეროდ, ამ საყურადღებო საკითხის გამოსარკვევად მეცნიერებას საშუალება მოეპოვება.

„ქართველი ერის ისტორიის“ I წიგნი (I³, 43—44) აღნიშნული მაქვს, რომ ქართველ ხალხში გავრცელებული რწმენით „საქართველოში იმდენი

წმინდა გიორგის ეკლესიაა და იმდენი წმინდა გიორგია, რამდენიც წელიწადში დღეებია, ე. ი. 365 ან 366. თუ რომ წინათ წელიწადის დღეებრივი ხანგრძლივობა ისტორიული ხანისაგან განსხვავებული ჰქონდათ ქართველებს, ამის გამოძევავენებელი კვალი, რა თქმა უნდა, უპირველესად წარმართული რწმენისა და ზნეჩვეულების არეშია მოსაძებნი. მართლაც, თუშეთში ამ უაღრესად მნიშვნელოვანი საკითხისათვის ერთი მეტად საგულისხმო ლოცვაა დაცული, რომელსაც სათანადო პირი საკლავის დაკლვის წინ წარმოსთქვამდა ხოლმე. ეს ლოცვა, რომელიც ივ. ბუქუჩაულს ჰქონდა პირველად 1897 წ. გამოქვეყნებული¹, ასე თავდება: „ცხრა ოც და სამო წმინდა გიორგივ! თქვენ უშველეთ ქუდოსანთ-მანდილოსანთა, ფურსა, მფეურესა, ჯნასა, მეხბორესა, ჯარსა [მეგრესა?], მეფუთენსა,—ცხარასა, მეცხვარესა,—ცხენსა, მვედარსა,—მონადირესა: ააშორეთ აღორებულ წყალსა, დაგორებულ ქვასა, მოქნეულ ხმალსა“-ო.

ზემომოყვანილ თუშურ ლოცვაში ამრიგად რიცხობრივად ნაანგარიშევი მხოლოდ „ცხრა ოც და სამი წმინდა გიორგი“-ა ე. ი. მხოლოდ 183. ცხადია, რომ ამ თუშური ლოცვის ზემოაღნიშნული ნაწილი იმ ხანის ანარეკლს წარმოადგენს, როდესაც ქართველთა შორის წარმართობის დროითგან სახელნაცვლობით შერჩენილი მთვარის ღვთაების რიცხვი ამაზე მეტად არ ყოფილა ცნობილი. თუ ამის შემდეგ იმ ძველ ქართულ რწმენას გავიხსენებთ, რომელიც უკვე გვქონდა მოყვანილი და რომლის თანახმად საქართველოში იმდენი წმინდა გიორგი ირიცხებოდა, რამდენიც წელიწადში დღე იყო, თანაც იმ გარემოებასაც მივაქცევთ ყურადღებას, რომ 183 ზედმიწევნით სწორედ 366-ის ნახევარს წარმოადგენს, უფლებაც გვექნება დავასკვნათ, რომ ზემომოყვანილი თუშური ლოცვის ეს ადგილი იმ უხსოვარი დროის ანარეკლი უნდა იყოს, როდესაც ქართველებს 183-დღიანი წელიწადი ჰქონიათ.

დოც. ვ. ბარდაველიძეს გამორკვეული აქვს, რომ „სენაურ დღეობათა კალენდარში შემონახულია წლის დასაწყისის სამი თარიღი: 4 დეკემბერი, რომელიც აღინიშნებოდა დღეობით ბარბოლ (ანუ ბარბლშ), 1 იანვარი, რომელიც დღეობას ზომხა (ანუ კანდა, კალანდა) ეწოდებოდა და 14 აგვისტო, რომელსაც ბიხოზ (ბ. ზ.) ანუ ლირსკენალ (ბ. ქვ.) ერქვა. ჩანს ეს ის თარიღებია ახალწლის დასაწყისისა, რომლებიც ეთნოგრაფიულ სინამდვილეს ისტორიული განვითარების სხვადასხვა პერიოდიდან შემოუნახავს. წლის დასაწყისის ამ სამი დღეობიდან ბიხოზ-ის... ხსოვნა მხოლოდ ზემო სვანეთის ხუთ საზოგადოებაში-ლა დაეამოწმე—ფარში, ეცერში, ცხუმარში, ლატალსა და ლენჯერში. უკანასკნელ ორ საზოგადოებაში 14 აგვისტო მხოლოდ ერთი ტერმინით (ბიხოზ) აღინიშნება, ხოლო ბალსქვემოთ მას უფრო მეტად ლირსკენალ-ს უწოდებდნენ, თუმცა ბიხოზ-იც ადგილობრივი მოსახლეობისათვის ნაცნობი ტერმინი იყო. აღნიშნულ საზოგადოებათა გარდა ბალსხემოთ და მთლიანად ქვემო სვანეთში არცერთი ეს ტერმინი, როგორც დღეობის სა-

¹ ამჟამად გადმობეჭდილია კრებულში: „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, I ნაკვეთში (იბ. გვ. 24).

ხელწოდება, შემონახული აღარ არის... ამრიგად, ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში ბიხოზ (ლირსკენალ) მიმქრალი ღლეობაა და ამიტომაც მის შესახებ მასალაც მეტად ნაკლებია“-ო (სვ. ხალ. დო. კალ. XII).

გ. ბარდაველიძე სამართლიანად მსჯელობს, როცა ამბობს, რომ ზემოვანდეთის ხუთ საზოგადოებაში ბიხოზის დღესასწაულის შესახებ დაცული თუნდები მტრე „მასალა მით უფრო საჭიროებს გულდასმითს ანალიზს, რომ გაიკვეს, ეს ბიხოზ-ი (ლირსკენალი-ი) მართლაც წლის დასაწყისის ღლეობა იყო, თუ არა“. მე ჩემ ნაშრომში¹ შევეცადე შეძლებისდაგვარად ნათელმეყო, რომ ბარბოლ-იდან (ბარბლშ-იდან), ე. ი. 4 დეკემბრიდან იწყებოდა ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაული, რომელიც, სხვათაშორის ზომხა-საც (კანდა-ს, კალანდა-ს) შეიცავდა, ანუ, სხვანაირად რომ ვთქვათ, ახალწლის ციკლის ხანგრძლივი დღესასწაულის თავდღეობა ბარბოლ (ანუ ბარბლშ) იყო-ო (იქვე XI—XII). სამწუხაროდ აზრი დამთავრებული არ არის და განუმარტავად არის დატოვებული, თუ ბიხოზ რაღა უნდა ყოფილიყო და რატომბა, რომ ასეთი სახელი 14 აგვისტოს დღესასწაულს ეწოდება.

ყველა სვანური ხალხური ცნობებით ბარბოლ-ის დღესასწაული მზის სრბის სიმციერესა და მატების დასაწყისთან არის დაკავშირებული (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. 1, 3, 4, 6, 7, 10).

ზემოაღნიშნულითგან ჩანს, რომ ბარბოლ-ის სვანური დღესასწაული მზის სიმციერესა და დგომასთან ყოფილა თავდაპირველად დაკავშირებული. მისი უკმე დღეები პირველ სამ დღეს გრძელდებოდა, როდესაც ძველი ხალხური რწმენით მზის სრბა შეჩერებული იყო და არ მატულობდა. იქაც, სადაც დღესასწაული მხოლოდ ერთ დღეს გრძელდებოდა, ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ მზე მაშინ უშუამციერს, მხოლოდ მამლის ოდენა, ნახტომს აკეთებდა თავის სრბოლაში. ბუნებრივია ზემოაღნიშნული გარემოების გამო ამ დღესასწაულის სვანურ სახელში ამის რაიმე ანარეკლის მოლოდინი გვექმნება, ანდა, სხვანაირად რომ ითქვას, ბარბოლ-ის თვით სახელში ზომ მზის სიმცირე არ არის გამოხატული? მაგრამ საკმარისია აღამიანმა გაიხსენოს მზის თანამედროვე სვანური სახელი მიჟ, რომ ზემოგამოთქმული მოსაზრება სრულებით უნადაგო ფანტაზიად ეჩვენოს.

მაგრამ მაინც ყურადღების ღირსია თუნდაც მარტო ის გარემოება, რომ ამ დღესასწაულს სვანურად ეწოდება ბარბოლ და ოღ ბოლოსართი სვანურადვე მართლაც კინობითი ნაწილაკია². მაშასადამე ამ ტერმინის დაბოლოება მაინც და მაინც რილაკის სიმცირის გამომხატველი უნდა იყოს.

ცხადია, რომ ყველაზე ბუნებრივი იყო გვეფიქრა, რომ სვანური კინობითი ბოლოსართის მქონელები დღესასწაულის ეს სახელი ისევე მაინც მზის სიმცირის გამომჟღავნებელ ტერმინად გვეგულისხმება. ეს მოსაზრება რომ დამა-

¹ გ. ბარდაველიძე—სვანური ბარბალ || ბარბოლ.

² გ. თოფურია სვანური ენა I ხზნა, ტფილისი 1931 წ. მას შემდეგი მაგალითები აქვს მოყვანილი: ლარდა—ბინა, ლარდოლ—ბინაკი, მეჯოლ—პატარა ნახევრეტი და სხვ. (გვ. 236).

ჯერებული გამხდარიყო, მაშინ უნდა დაგვესკვნა, რომ მზეს სიანურად წინათ მიჟ-ის მაგიერ სხვა სახელი ერქვა. ოღ კინობითი ნაწილაკის მოკვეცის შემდგომ მზის ოდინდელ საგულებელ სახელად ბარზ-ის მაგვარი ბგერათა კომპლექსის შემცველი სიტყვა დაგვრჩება. თანამედროვე სიანურს თუმცა მზისათვის არც ასეთი და არც ოდნავ მაინც მსგავსი სახელი არ მოეპოვება, სამაგიეროდ არაერთს სხვა ენას გააჩნია. მაგ. ლეგურ ენათაგან მზის სახელად ლუმუქურს აქვს ბარზ, არქულს ბარკ და ძველად აკუშურსაც ბარჰი ჰქონია.

ამრიგად შესაძლებელია წარმოგვედგინა, რომ ბარბოლ წინანდელი ბარზ-ოლ-ისაგან ზ-ს თანდათან გაქრობის გზით გაჩენილი ფორმაა. ზ-ს გაასპირატების ცხადი პროცესი მკაფიოდ ემჩნევა ზემოდასახელებულ ლეგურ მაგალითიდან უკვე არქულსა და უფრო მეტად ძველ აკუშურს სახელებსაც, რომელთაგან უკანასკნელის მ ამ სიტყვის ზ ბგერის სრულ გაქრობამდე მხოლოდ უკანასკნელ საფეხურს-ლა წარმოადგენენ.

1. მთვარე

მთვარის შარომატული სახელები ერთმანერთისაგან თუმცა განსხვავდება, მაგრამ მაინც მათ შორის ბევრი მსგავსებაა. უფრო გულდასმითი განხილვა და შედარებითი შესწავლა ამ განსხვავებათა თვისებასაც გვაგებინებს და ამ სახელების ნათესაობისა და პირველადი მნიშვნელის საკითხის გადაჭრასაც შეგვაძლებინებს.

მთვარის სახელების მთელი ნაირნაირობა უნდა როგორც თანახმოდანთა, ისევე ხმოვანთა შესატყვისობის თვალსაზრისით გვქონდეს განხილული.

მთვარის ყველა სახელები ბგერათა შედგენილობით ორ მთავარ ჯგუფად იყოფა: 1. ერთი და თანაც უმრავლესწევრიანი ჯგუფი ორთანხმოვნიანია. ასეთი სახელები როგორც სინდურს, ისევე ლილურსა და ლეგურ ენებშიც მოიპოვება.

2. მეორე უფრო მომკრო ჯგუფი სამთანხმოვნიანი სახელების მქონებულია. ამ ჯგუფსვე უნდა მივაკუთნოთ ცხ ბგერის შემცველი სახელები, რათაგან ეს ცხ ბგერა თუმცა გარდამავალი და ც-სა და ზ-ს შუალედი ბგერა ც-თ იწყება და ზ-თი თავდება, მაგრამ მაინც გაბმულად გამოითქმის და ამიტომაც ერთ ბგერად უნდა ჩაითვალოს.

მთვარის სამთანხმოვნიანი სახელები სინდურ ენათაგან მხოლოდ ჩერქეზულს აქვს—მაჯერა.

ლილურ ენებს მთვარის მხოლოდ ორთანხმოვნიანი სახელები მოეპოვებათ.

სამაგიეროდ მთვარის სამთანხმოვნიანი სახელები საკმაოდ რაოდენობით არის ლეგურ ენებში. ასეთია ანდიური ფორც (ძვ.) და ზორცისი, ბოთლიხური და ლოდობერული ფურცხო, კარატული პორცხო, ლუმუქური ბარზ და ბერზ (ძვ.) და კარული ჟარძ.

შარმატული ენების მთვარის ყველა სახელები შესაძლებელია პირველი, მეორე და მესამე თანხმოვნებისა, ისევე როგორც ახმოვნებისა და მიხედვით ჯგუფ-ჯგუფად დაეყოთ.

მთვარის სახელების ერთ ჯგუფს პირველ ხმოვნად მ აქვს. ამ ჯგუფს აბხაზ. მეზე (ძვ.) და აშა, —ყაბარდ. შაზა (ძვ.) და შაზე, —ჩერქეზ. შაზერა, —ლუნდ. შოოწ (ძვ.) და შოწი. ამრიგად მთვარის მ-თავკიდურიანი სახელი სინდურს ყველა ენებშია გაბატონებული და ლეგურ ენათაგან მხოლოდ ლუნდურს მოეპოვება. ლილღურში-კი არა ჩანს.

მთვარის სახელების მეორე ჯგუფს ბ-თავკიდურიანი შეადგენენ. ამავე ჯგუფში უნდა ფ- და პ-თავკიდურიანი სახელებიც მოეთათესოთ. ბ., ფ., და პ-თავკიდურიანი სახელებია: ჩაჩნ. და ქისტ. ბუტ, წოვ. ბუთ, აკუშ. ბაძ (ძვ.) და ბამ (ჰვრკ.), —ლუმექ. ბარზ (ძვ.) და ბარზ, დიდ. ბუწი (ძვ.) და ბუცი, —ხვარ. და ყაფუჩ. ბუციო, ყვან. და კამალ. ბოცს, ხინალ. ბუცსა, ტინდ. ბოცსუ, —ბოთლ. და ლოდობ. ფურცსუ, —კარატ. პორცსო. როგორც ზემოთყვანილითგან ჩანს, ბ-თავკიდურიანი სახელი არც ერთს სინდურს ენას არა აქვს და სამაგიეროდ მთლიანად ლილღურ ენებშია გაბატონებული. ძალიან არის იგი ლეგურ ენებშიც გავრცელებული.

მთვარის სახელების მესამე ჯგუფს ჟ-, ანდა ვ-თავკიდურიანი შეადგენენ. ასეთი სახელები არც სინდურსა და არც ლილღურს ენებში არ მოიპოვება.

ლეგურ ენათაგანაც ასეთი სახელი უმცირესობას აქვს.

ჟ- და ვ-თავკიდურიანი სახელებია: ჯეკური ჟამ, თაბასარანული ვამ, რუთულური და წახურული ჟაზ, ბუღუხური ვოზ და კვრული ჟარმ. ყველა შარმატული ენების სახელებისაგან სრულებით განსხვავებული სახელი მთვარისათვის უღერსა აქვს, სადაც ამ მნათობს ეწოდება ხაშ.

მთვარის სახელების მეორე ხმოვანს პირველზე მეტი ნაირნაირობა ემჩნევა, მაგრამ აქაც რამდენიმე ჯგუფის გამოყოფა მაინც შესაძლებელია.

სახელების ერთ ჯგუფს მეორე ხმოვნად ზ ან და ძ აქვს. ასეთი სახელებია: აბხაზ. მეზე (ძვ.) და აშა, ჩერქ. შაზერა, ყაბარ. შაზა (ძვ.) და შაზე, —რუთულ. და წახურ. ჟაზ და ბუღუხ. ვოზ, —აკუშ. ბაძ. (ძვ.) და ჰვრკილ. ბაძ, —ჯეკური ჟამ და თაბასარან. ვამ.

ამავე ზ, ან და ძ ბერიანი ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს ის სახელები, რომელნიც სამთანხმოვანიანი არიან და ზ, ან ძ მოეპოვებათ. თუმცა-კი მეორე თანხმოვნად-კი არა, არამედ მესამედ. ასეთია ლუმექ. ბარზ (ძვ.) და ბარზ, ისევე როგორც კვრული ჟარმ-იც.

ამრიგად მთვარის ზ ანდა ძ თანხმოვანიანი სახელები საკმაოდ მრავალრიცხოვანს ჯგუფს შეადგენს და საგულისხმოა, რომ ასეთი სახელები შარმატულ ენათა ორს კიდურს ჯგუფშია: სინდურსა და ლეგურისაში. ხოლო ენათა შუალა ჯგუფს ლილღურს ენებს შორის არ გვხვდება. ორ ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმოვნად წ მოეპოვება. ასეთი სახელი აქვს ლუნდურს—

მოოწ (ძვ.) და მოწა, ისევე როგორც დიდოურსაც ძველად ბუწი ჰქონია, ცხლა-კი ბუცია აქვს.

მთვარის სახელების ერთი ჯგუფის ენებში კიდევ მეორე თანხმოვნად, ანდა სამთანხმოვნის სახელებში მესამე თანხმოვნად უკვე ც, ცა, ანდა ცა მოიმაოვება, რომელიც დაახლოებით ცხ-დ გამოითქმის. ასეთი სახელებია დიდოური ბუცია (თანამედროვე), ხვარშ, ბუცია, ანდიური ფორც (ძვ.) და ბორცხი, ტინდ. ბოცსუ, კარატ. პორცხო, ყვანად. და ქამალ. ბოცხ, ხინალულ. ბუცსა და ბოთლიხური და ლოდობერული ფურცსუ.

ამაჩიარად, ც, ცა და ცა თანხმოვნის სახელები მხოლოდ ლეგური ენების ანდიდილოურს ჯგუფს მოეპოვება.

თავისი მეორე, ბ ანდა ბ თანხმოვნით მთვარის შარმატულ სახელებში ლილღური ენები ცალკეულ ჯგუფს შეადგენენ. ასეთი სახელი მოეპოვება, როგორც ვიცი, ჩანურს—ბუც, ქისტურს ბუტტ და წოვურს ბუთ. დასასარულ ერთს, ალბანურს ენას მთვარის სახელის მეორე თანხმოვნად შ მოეპოვება—ხაშ.

მთვარის სამთანხმოვნის სახელებში მეორე და მესამე თანხმოვნების ადგილმდებარეობის საკითხიც არის საყურადღებო: ჩერქეზულს მაგ. ზრ აქვს —მაზერ, ლეზგურს-კი რზ—ბარზ, კრულსაც რძ—ჟარძ, ხოლო სამ ენას რც, ანდა რცა (რცს),—ანდიურს ფორც (ძვ.) და ბორცხი, კარატულს პორცხო და ბოთლიხურს ისევე, როგორც ლოდობერულს ფურცსუ. თავისთავად იბადება საკითხი ამ ორი ბგერის პირველადი ადგილმდებარეობის შესახებ.

მთვარის სახელების პირველ თანხმოვანთაგან ყველაზე უწინარესად და თავდაპირველადაც-კი უ და ვ არის მისაჩნვეი, ხოლო მეორე თანხმოვანთაგან ზ და ძ, ხოლო ც, წ და ბ ამ პირველადი თანხმოვნის შენაცვლების უნდა წარმოადგენდეს.

პირველი თანხმოვნის დასაწყისში ვ- მისაჩნვეი იმიტომ არის, რომ მთვარის ეს სახელი ამ მნათობის სქესის გამოხატველი სიტყვა ჩანს. ხოლო, რაკი მთვარე ვაჟად და მზის ძმად ითვლებოდა, მამრ. სქესის ნიშანი-კი უძველეს ხანაში ქართულ-შარმატულ ენებში ვ და უ იყო და ლილღურ-ლეგურ ენებში ნაწილობრივ ეხლაც შერჩენილია, ამიტომაც მთვარის ამ სახელს პირველ თანხმოვნად, რომელიც იმავე დროს ძირისეული ბგერა-კი არ იყო, არამედ მამრ. სქესის ნიშანი, თავდაპირველად უ ან და ვ უნდა ჰქონოდა.

მთვარის ამ სახელის ძირეულ ნაწილად ამრიგად მეორე თანხმოვანი ზ, ძ, ც, ცხ, წ-ა მისაჩნვეი, ეგებნის მესამესთან ერთად, ის უნდა იყოს სწორედ მისი რაობის გამოხატველი. ამ მოსაზრების სისწორის შესამოწმებლად საკმარისია გაეიხსენოთ, რომ მთვარეს ბუდუხურად ვოზ, რუთულურად და წახურულად ჟაჟ, ჯეკურად ჟამ, თაბასარანულად ვამ, კრულად ჟარძ, ხოლო ყაფურ. ბოცია, ტინდ. ბოცსუ, ყვანად. და ქამალ. ბოცხ ეწოდება. ამავე დროს ანდიურად ვოცხი ძმასა ნიშნავს. ბოთლ., ლოდობ., კარატ., ახვახ. და ტინდულურადაც ვაცხი აგრეთვე ძმის აღმნიშვნელია. რაკი ყველა ამ სახელებში ვო, და ვა მამრ. სქესს თავსართია, ამიტომაც ამ სიტყვის ძირად ცა ანუ ცხ ჰგერა გერჩება; საყურადღებოა, რომ ძმის ანდიურ სახელად გვლდენშტედტის

ჩანაწერში, თანამედროვე ვოცგი, ანუ ვოცის-ს მაგიერ აღბეჭდილია Gods გოდ (R II, 521) ე. ი. ამ სახელის მეორე თანხმევანი ც-ს მაგიერ მაშინ ძ ყოფილა, თავკიდური გ, როგორც ჩანს, ვ-ს გვ-დ შენაცვლების გზით არის ამ სიტყვაში გაჩენილი.

აქ ეს გარემოებაა საყურადღებო, რომ ძ შიხ ანდიური სახელის ეხლან-დელზე აღჩინდელი სახე ირკვევა გოდ ყოფილა, ეს ძმის სახელი გოდ-კი თითქმის ზედმიწევნით უდგება მთვარის ბუღუბურს სახელს გოზ-ს და ჯეჟურ-თაბასარანლის მისსავე ა- ხმოვანა სახესხვაობას ჟაძ-სა და ვაძ-ს. ასევეა ლეგურს სხვა ენებშიც, — მაგ.: ტინდალურად მთვარეს თუ ბოცსუ ეწოდება, ბოცსარ უკვე ვერძს, ე. ი. მამალ ცხვარს ნიშნავს (ანდ.-დიდ. მას. 87), — კამალალურადაც ბოცს ხომ მთვარის სახელია, ბოცსატყლადან უკვე ვერძის გამომხატველია (იქვე). მთვარეს დიდოურად ბუწი ჰრკმევია ძველად და ეხლა ბუცოი ისევე, როგორც ყაფურურად ბოცო ეწოდება, ბუწი-კი იმავე ყაფურურად ვერძისვე, ანუ მამალი ცხვარის სახელია (იქვე). ერთი სიტყვით, მთვარისა და მამარბითი სქესის ცხვრელის, არსების ძირი ერთი და იგივე ჩანს.

ყველა ზემოაღნიშნული მაგალითების შემდეგ საყურადღებოა, რომ ჟარძ კარულად რომ მთვარის სახელია, ქართული ვერძისაგან ხომ მხოლოდ თავისი ა ხმოვნით განსხვავდება. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: სრული საფუძველი გვაქვს ვითიქმით, რომ მამაკაცსა ქართულად უძველესი ხანში ვარძ სწოდებია. ამის უცილობლად დამამტკიცებელი ტერმინი ქართულს დღევანდლამდისაც-კი აქვს დაცული საფარძელი-ს სახით, რომელიც საპატრიო საჯდომის სახელად იხმარება, მაგრამ რომლის თავდაპირველი მნიშვნელობა უკვე აღარავის ესმის. საფარძელი, ან დანიშნულების გამომხატველი ტერმინი უნდა იყოს, ანდა განკუთვნილობის. ამ გარემოებას უკვე თვით მისი სა თავსართიც ცხადად ამჟღავნებს. მაგ. სარეცელი ისეთ ავეჯს ერქვა, რომელზეც ლოგინის დასარეცად, გასაშლელად იყო დანიშნული. მაგრამ არსებობს სალიაცო შე(ა)კი თუშეთში, ქალების დასაჯდომად განკუთვნილი და სამამაცო სკამი ხეისურეთსა და საკაცებო ზემო რაქაში, რომელნიც მხოლოდ მამაკაცების დასაჯდომად განკუთვნილ ავეჯს წარმოადგენენ. რაკი საფარძელი არა ჩანს, ამიტომ სარეცელს მსგავსად რაიმე დანიშნულების გამომხატველი სიტყვა იყოს, ამიტომ შესაძლებელია მართო ვარძისათვის განკუთვნილობის აღმნიშვნელ ტერმინად იქმნეს მიჩნეული. ხოლო, რათა დასაჯდომ ავეჯის სახელი და დანაწილება საქართველოში, ან სამამაკაცოდ, ანდა სალიაცოდ განკუთვნილობას გამოჰხატავდა და ვარძს ვერას გზით ქალისა და დედაკაცის სახელს ვერ დავუკავშირებთ, ამიტომ ძველად იგი უნდა მამაკაცის გამომხატველი ყოფილიყო. ამ მოსაზრებას დამაჯერებლად ის გარემოებაც ხდის, რომ ამ სიტყვის ოდნავი ბგერითი სახესხვაობა, ვერძი, მართლაც მამალი ცხვრელის ტერმინია. ისევე, როგორც ვაცი მამალი ცხვრელისა და მამაკაცის, აღამიანის, აღსანიშნავადაც იხმარებოდა (იხ. ჩემი „ქართული და კავკ. ენების თავდაპირველი ბუნება, 176—177), ვერძიც, როგორც ჩანს, ძველად ცხოვე-

ლისაცა და ადამიანის მამრობითობის გამომხატველიც ყოფილა. მაშასადამე, მთვარის ლეგური სახელები მართლაც ამ მნათობის სქესის, მამრობის, ვაჟობის აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილა. ხოლო რაკი ამ სქესის გამომხატველი ქართულ-შარმატულ ენებში უ- ანდა ვ-თავსართი იყო, ამიტომ მთვარის შარმატულ სახელებს შორის პირველი თანხმობის საუკეთესოდ დამცველად სწორედ, რომ ვ-თავკიდურიათ უნდა იქმნეს მიჩნეული.

ზემონათქვამს უნდა ის გარემოებაც დაერთოს, რომ პროტოხატიურადაც ღმერთს, ფორარერის ცნობით, ჟაშაჟ, ანუ ჟაჟაჟ ეწოდებოდა (Die Inschriften und Sprachen des Hatti-Reiches. Die (proto) hattische Sprache: ZDMG 1922 წ. Band (76), გვ. 229), ის სახელი, რომელიც ქართულ ვაჟსა და ვაშახს, ისევე, როგორც ლეგური ენების მთვარის ზემომოყვანილ სახელებს გასაოცრად მიაგავს.

რაკი ირკვევა, რომ შარმატული ენების მთვარის სახელების სხვადასხვა დაცულ ფორმათაგან თავდაპირველად უ-ვ თავკიდურიათი და ზ, ძ-თანხმობიანი უნდა იქმნეს მიჩნეული, ამიტომ ყველა დანარჩენი მის ბგერითს სახესხვაობას უნდა წარმოადგენდეს. რასაკვირველია ეს იმას-კი არ ნიშნავს, თითქოს ეს სახესხვაობანი ახალი მოვლენა იყოს: ბევრი მათგანი უკვე უძველეს დროსვე უნდა ყოფილიყო. კერძოდ მთვარის ღილღური სახელები ბუტ და ბუთ, ვითარცა ადამიანის საკუთარი სახელი და კერპის აღმნიშვნელი სიტყვა ეხლანდელზე მრავალი საუკუნით უწინარეს ხანაში, სომხეთში მამაკაცის სახელად და სპარსეთში კერპის მნიშვნელობით, რა თქმა უნდა, როგორც ძველი მოსახლეობის ენის ანარეკლი, უკვე გვხვდება. იხადება თავისთავად საკითხი მთვარის ძველი ქართული სახელი თთუჲა, რომელიც, როგორც „ქართველ ერის ისტორიაში“ უკვე მქონდა აღნიშნული, უეჭველია უფრო ადრინდელი თთუჲა-საგან არის წარმომდგარი,—მეგრულ-ქანური თუთა და სვანური დოშდულ მთვარის ზემოგანხილული შარმატული სახელებისაგან მეტადრე ღილღურ ბუტ-ის და ბუთ-ისაგან სრულებით დამოუკიდებელია, თუ მათ შორის რაიმე კავშირი უნდა იყოს? თთუჲა-ს, თუთა-ს და სვ. დოშდულ-ის რამდენიმე ეტიმოლოგია არსებობს. უკანასკნელად ვარლ. თოფური ა შეეხო ამ საკითხს და -ულ მას კინოზობითობის მაჩვენებლად აქვს აღიარებული. შდ—ქართ. თ-ს კინონზომიერ სვანურ შესატყვისობად და თავდაპირველ ძირეულ ნაწილად ღუთა აქვს მიჩნეული („ბგერით მოვლენათა თანამიმდევრობა ქართულ ენებში“: მიმოხილველი 216—219). მაგრამ, გაუგებარია, თუ რატომ უნდა იყოს მთვარის, მთავარი მნათობის, სახელი რომელსავე ქართველურში კინოზობის გამოხატველი. ეს ბალხურ რწმენასა და მსოფლმხედველობას სრულებით ეწინააღმდეგება და ამიტომ ულ-ის ასეთი რაობა დაუჯერებელია.

პირიქით, მთვარის სვანური სახელი დოშდულ საყურადღებოა სწორედ თავისი ბოლოკიდური ლ-ით, რომელიც რ-ს შერბილებას უნდა წარმოადგენდეს და რომლის უფრო ოდინდელ ფორმად ამრიგად დოშდურ-ია საგულისხმებელი.

მთვარის -რ ბოლოკიდურიანი სახელი-კი მართლაც არსებობს, როგორც უკვე ვიცით, ჩერქეზული მაზგარ-ის სახით. ამას გარდა ამავე მნათობის რ ბგერის შემცველი სახელი, მხოლოდ მესამედ-კი არა, არამედ მეორე თანხმოვნად ლეგური ენების მიერ რიგსაც აქვს, მაგ., ლუმუქურს, ანდიურს, ბოთლიხურსა და ლოდობერულს, კარატულსა და კკრულს. აქ ხომ არავითარი საბუთი არ არსებობს, რომ რ კნინობითობის ნიშნად მივიჩნიოთ.

თუ ქართულ-მეგრულ-ქანური თ სვანურში ყოველთვის შდ-დ იქცეოდა ხოლმე თავდაპირველადაც, მაშინ უნდა ვიფიქროთ, რომ მთვარის თავდაპირველი სახელი უნდა შდაშდულ ყოფილიყო და დროთა განმავლობაში პირველი შ-ს დაკარგვის გამო უნდა იყოს დოშდულ-ად ქცეული. როგორც არ უნდა იყოს, დუთე, დუთა თუ თუთა, ანდა თუთე-ა თავდაპირველი, მაინც იზადება საკითხი ქართველურ ამ სახელებს ჩაჩურ-ქისტურ ბუტ-სა და წოვეურ ბუთ-ან რაიმე კავშირი აქვს, თუ მათ შორის საერთო ორი შუალა ბგერის გარდა არაფერია და ესეც შემთხვევითს მსგავსებას წარმოადგენს. ქართველურ-ლილლური სახელების ერთმანეთთან დაკავშირება შესაძლებელია მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ წარმოვიდგენთ, რომ თუთე-ს, თუთა-ს და დოშდულ-ს პირველი მარცვალი თუ და დო (თო) უკუქცევითი ასიმილაციის გზით აქვს უფრო ადრინდელი ბუთა-საგან გაჩენილი. მაგრამ, თუ ეს მოსაზრება მართალი გამოდგა ამ შემთხვევაშიც არას გზით აქეთგან ისეთი დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, თითქოს ეს ასიმილაცია ახალი მოვლენა იყოს. საკმარისია გავიხსენოთ, რომ ძველს ეგვიპტეშიც უზენაესს, მთვარის ღვთაებას ჰიქსოსების იქ გაბატონების შემდეგ უკვე ეწოდებოდა თოთ სახელი, რომელიც მთლიანად უდგება მთვარის ძველ ქართველურ სახელს.

5. კოსმოლოგია და რწმენა

თეიმურაზ ბატონიშვილის თეორია ქართული წარმართობის შესახებ იმით განსხვავდება მოქცევაჲ ქართლისაჲს მატიანისა და ლეონტი მროველის ცნობებისაგან, რომ, მისი მტკიცებით, ქართლოსიანნი „თაყვანის სცემდეს კერპთა მრავალთა ღმერთობითისა სახითა, ჰყავთ მათ საკუთარიცა ღმერთნი თჳსნი, რომელთა შორის იყო უპირველესი ღმერთი მათი ბოჩი, რომელსაცა პირველ არმაზისა თაყვანის-ცემისა ამას თაყვანის სცემდეს და შემდგომადცა არმაზის თაყვანის-საცემელად მიღებისა უყოფდეს დიდსა პატივსა ბოჩსა“-ო (ისტორია, 50—51). შემდეგ თეიმურაზს შენიშვნაში ნათქვამი აქვს: „ბოჩი საკუთარი ღმერთი იყო უძველესთ ქართველთა. ბოჩისასა იტყოდეს ამას: „ესხნეს შვდნი ჯელნი, რომლითაცა ჯელმწიფებდა თუთოეულითა ჯელითა თუთოეულთა უმაღლესთა მათ ყოველთა სხვათა მწვერვალთაგან, შეიღია მწვერვალთა კავკასიისათა და თუთოეულსა ჯელსა აქუნდა თუთო ფერი ჯელმწიფება მოფენად სარგებლობისა წყალობისა, გინა რისხვისა... ეგ-სახედვე შვდნი ჯელნი

ბოჩისანი ნიშნავდენ შვილთა ნათესაობათა თარგამოსიანთასა: 1) ქართლოსისა და სხვათა ექვსთა ძმათა მისთა, რომელნიცა იყვნეს ერთ საზოგადოება და ჯელისა ქვეშე ქართლოსისა“-ო (იქვე 51 შენ).

თეიმურაზს კვლავ ბოჩი აგონდება, როდესაც ის პეროდოტეს კოლხთა ეგვიპტიოზგან სეზოსტრისის დროს გადმოსახლების ცნობას უარყოფს მთელი მისი საბუთიანობითურთ. თეიმურაზის აზრით ეს უარსაყოფია ქართული წარმართობის განსხვავების გამოც. „ქართველებს აქენდათ წესი კერპთმსახურებისა სრულიად სხვითა ხატითა და ჩვეულებითა: სრულიად ივერიელთა ჰყავთ უძველესთა შინა დროთა უპირატესს ღმერთად ბოჩი და ტაძარი მისი იყო ფრიადითა სიმდიდრითა შემკობად სამზღვარსა ზედა კოლხიდისა და აფხაზეთისასა ბიჟეინტას... ბოჩი ღმერთი ძველთა ივერიელთა არჩეული არმაზისა თაყვანის იცემოდა მრავალთა საუკუნეთა უწინარესს არმაზისა. ხოლო ჟამსა ფარნავაზ პირველისა მეფისასა,... ფარნავაზ კმნა უპირველესს ღმერთად არმაზ დედელუთა სამშობლოთა თჳსთა კერპი; გარნა თაყვანის-იცემებოდა ბოჩი და პატივსა უყოფდენ მას ზოგად ზემოვსა და ქვემოვსა ივერიელთა ერნი“-ო (ისტორია 84).

მოქცევაჲ ქართლისაჲსაჲს მატინესა და ლ. მროველს რომ აღნიშნული აქვთ ქართველთაგან აღამიანის მსხვერპლშეწირველობა და რეჲ მართლის დროს ამის მაგიერ პირუტყვთა მსხვერპლად შეწირვის დაწესება, თეიმურაზისათვის ეს ცნობა დამაჯერებელი არ იყო. „უძველესნი ერნი ქართლოსიანთა არა თუ ძეთა და ასულთა დაუკლვიდეს, არამედ პირველსა ჟამსა მხოლოდ შესაწირავი მათი იყო კერპთა მიმართ მფრინველთაგან წმინდათა, გარდა ჰათმისა; ბილნი ფერად-ფერადი ახალნი და ძველნი, თაფლნი ახალნი გარდაუდნარნი გოლეულთა, გამტკიცულნი პურნი შოთად გამომცხვარნი ფრიად წმინდათაგან იფქლთა, რომელსაცა სახელის-დება მისვე არმაზ ღმერთად საგონებლისა აქენდა. შოათა არს არმაზ ღმერთისა სახელი. ხოლო შოთი პურისა მისდამი შეწირულისა: რეცა იგი არს სახე მკლავისა, რომელსაცა მიცემისათვის მკლავისა ძლიერებისა და ხრმლისა მკვეთელობისათვის შეწირვიდეს ღმერთთა“-ო (ისტ. 56—57).

უძველესი მსოფლმხედველობისა და რწმენის შესასწავლად და შეძლები-სამებრ სრული სურათის წარმოსადგენად ხალხში დარჩენილ თქმულებებს. ხატობათა დღესასწაულების წესებსა და წარმოსათქმელ ხუცების ლოცვა-ვედრებას, სადიდებელსა და დამწერლობასაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. თვით უძველესი კულტურული დამწერლობიანი ერების ძეგლებში მსოფლმხედველობისა და რწმენის შესასწავლად მაინც და მაინც ბევრი ცნობები არ მოგვეპოვება. უმთავრესად იქ ღვთაებათა სახელები გვხვდება ბოლმე ჩამოთვლილი, ანდა მოწოდება-ვედრების, ფიცისა, ანდა დამრღვევთა წყევლა-კრულის შემკველი ტექსტები ამა თუ იმ ძეგლის ნაწილებში. მათი რაობის, ურთიერთისადმი მათთვის განკუთვნილი მსახურებისა და თაყვანისცემის გამოსარკვევად იქ, ან მეტად მცირე, ანდა სრულებით ბრავათარი ცნობები არ მოგვეპოვება. უამისოდ-ქი ძველი წერილობითი ძეგლებითგან ამოკრებილი ცნობები ხშირად მხოლოდ

ღვთაებათა სახელების სიას წარმოადგენს, რომელიც გონებასაც ბევრს ვერაფერს ამცნებს, გულსა და სულს ხომ არაფერს აგრძნობინებს ხოლმე.

ასეთ ცნობებსა და ტექსტებს ჩვეულებრივ ეთნოგრაფები ჰკრებენ ხოლმე, რომელთაც, რასაკვირველია, თავიანთი მიზანი აქვთ, რომელიც ისტორიკოსის მიზნებისაგან განსხვავდება, მაგრამ, თუ ეთნოგრაფიული ცნობები და ტექსტები სათანადოდ არის შეგროვებული და შესაფერისი სისწორით არის ჩაწერილი, მაშინ ასეთი მასალების გამოყენება თავისი ამოცანებისათვის ისტორიკოსსაც შეუძლიან, რა თქმა უნდა, ჯეროვანი მეთოდების მოშველიებით. ცნობებისა და ჩაწერილი ტექსტების ღირებულება იმაზეა მთლიანად დამოკიდებული, როგორ არის ასეთი მასალა შეგროვებული და წერილობით აღბეჭდილი.

წინათ ეთნოგრაფები იმ წესით აგროვებდნენ ხოლმე ცნობებს, რომ თავიანთი დაკვირვება და შეკრებილი მასალა თითონ აქვთ ხოლმე მოთხრობილი, სიტყვა-სიტყვითა-კი მხოლოდ ლოცვა-ვედრებისა და კურთხევის წარსათქმელებს, რასაკვირველია, ლექსად დატულ მასალასაც. მაგრამ ასეთ შემთხვევებშიც ისინი მარტო იმითაც კმაყოფილდებიან, რომ აღნიშნული აქვთ მომთხრობელის, ან მოქმელის სახელ-გვარი და ჩანაწერის ადგილი. ზოგჯერ არც ასეთი ცნობა მოიპოვება ხოლმე. მაგრამ ისტორიული კვლევა-ძიებისათვის უფრო მეტად პირობების დაცვაა საჭირო. ჩაწერილ ცნობას, მოთხრობას, თქმულებას და სხვადასხვა დანიშნულების წარსათქმელებსა და ლექსებს რომ საბუთის მავარი ღირსება ჰქონდეს, ამისთვის აუცილებლად საჭიროა, რომ მომთხრობელისა და მოქმელისაგან შეკრებილი ცნობა და სხვა ყოველნაირი მასალა სიტყვა-სიტყვით იყოს აღბეჭდილი. ამასთანავე მარტო ამ მასალის მიმწოდებელის სახელ-გვარის აღნიშვნა საკმარისი არ არის, არამედ უნდა მისი წლოვანებაც, ჩვეულებრივი ხელობაც (მაგ. ხევის-ბერია, თუ კერძო პირი, თუ ხუცესია, რომელი ხატის, ადგილობრივი მკვიდრია, თუ სხვაგნითვან მოსული, მისი მამა-პაპაც ამ საქმიანობასვე მისდევდა თუ არა), იყოს უეჭველად აღბეჭდილი ხოლმე.

თვით გარდმოცემა-წარსათქმელ-ლექსების პირვანდელი და სრული სახის აღდგენისათვის, რასაკვირველია, საჭიროა, რომ ერთი და იგივე სხვადასხვა პირის მიერ იყოს, სხვადასხვა თემში და ადგილსაც მოსმენილი და ჩაწერილი.

ამ წესით შეკრებილი მასალა, რომ ისტორიკოსისათვის გამოსადეგი გახდეს ზემოაღნიშნულზე გაცილებით მეტია საჭირო. კარგად ცნობილია, რომ დროთა განმავლობაში წერილობით აღბეჭდილი ძეგლიც თუ მისმა ნუსხა-დგანამა-კი არა, არამედ მხოლოდ მერმინდელმა, მოგვიანებულმა გარდანაწერებმა მოაღწია, თხზულებისა, თუ საბუთის ტექსტი იშვიათად თუ არის ხოლმე იმ სახით დაცული, როგორც ავტორსა ჰქონდა დაწერილი: მერმინდელ გადამწერთა უნებლიეთი, თუ ნებისითი შეცდომით, შესწორებითა და ზოგჯერ ჩანართებითურთაც შეცვლილი და დამახინჯებულია ხოლმე იგი. მით უმეტეს.

ბუნებრივია, რომ ასეთი ცვლილებები და ჩანარებები და შერთული ადგილები გვეკონდეს ზეპირსიტყვაობაში.

უქვეყლია, ხალხურს მეხსიერებასა და ზეპირსიტყვაობას უუძველესი ხანის ზნე-ჩვეულებანი, მსოფლმხედველობა და რწმენა, ზღაპრები და თქმულებები, ლოცვა-სავედრებლობითი წარსათქმელები და წარმართული ხანის სიმღერა-ლექსები [შემონახული აქვს]. მაგრამ, თუ წერილობითი ძეგლები (კი დროის გავლენის სიდუხჭირეს ვერ გადაურჩა, წარმოუდგენელია, რომ ზეპირსიტყვაობის სახით დაცულს გადმოცემასა და ტექსტს საუკუნეთა განმავლობაში ჩვენამდის უცვლელად მოეღწია და სხვადასხვა დროისა და წრის შენაერთი ადგილების არაერთი ფენით არ იყოს აქრელებულ-შეცვლილი.

ზემოაღნიშნული წესით შეკრებილი ზეპირსიტყვაობითი მასალა რომ ისტორიკოსისათვის გამოსადეგი გახდეს, უნდა წინასწარ იმავე ფილოლოგიური და ისტორიული კრიტიკისა და თარგმანების მეთოდებით, რომლითაც ძველი წერილობითი ძეგლების განხილვის დროს ესარგებლობთ, ასეთი ზეპირსიტყვაობითი ძეგლები იყოს შესწავლილი. ამ გზითა და ღონეობით საშუალება გვექნება ძველს ნაწილს მერმინდელი შენართი, როგორც სიტყვიერი მარაგი, ისევე ცნება-წარმოდგენათა ფენები ქრონოლოგიურად განსაზღვრული შრიების მსგავსად გამოვცალკევოთ და მის თავდაპირველ შედგენილობას მივაგნოთ.

ამაირადვე თქმულებებისა და სხვა დანარჩენი სიტყვიერი ძეგლების სხვადასხვა თემაში და ადგილას სხვადასხვა პირისაგან წარმოთქმულ-აღმეჭდილი და ზემოდასახელებული მეთოდებით შესწავლილი ტექსტების, სხვადასხვა რედაქციების შედარებითი ანალიზი მათი შინაარსის შეუმცდარად გაგებასაც გაგიადვილებს.

ღვთაებრივ არსებათა სახელებად გამოყენებულ მარაგში ყველაზე მეტად ანგელოზი, ხატი და ჯვარი-ა გავრცელებული. გვხვდება აგრეთვე ბატონი, ბატონ-მატრონი და უფრო ხშირად იასაული. უკანასკნელი ხევსურულ ჩანაწერებში შოიბოვება. ჩვენ ვიცით, რომ ანგელოზი, ვითარცა ქრისტიანობასთან ერთად ქართულში შეთვისებული ბერძნული სიტყვა, წარმართობის ხანის სარწმუნოებრივს ლოცვა-ვედრებასა და თქმულება-ლექსებში, რა თქმა უნდა შეუძლებელია ყოფილიყო, არამედ მერმინდელ შენართავს წარმოადგენს.

იასაული, ვითარცა მონღოლური სიტყვა, ქართულში შესაძლებელია მხოლოდ მე-13 ს. მეორე ნახევრიდან გაჩენილიყო და წარმართულ ზეპირსიტყვაობაშიც ვერ იქნება იგი შესული, არამედ საფიქრებელია, რომ ბართან შედარებით მთაში უფრო გვიანაც უნდა იყოს გავრცელებულ-გაბატონებული. ბატონი ხომ ამ საბოლოო სახით, როგორც გამოკვეთილი მაქვს, მე-15 საუკუნითგან ჩნდება ბარად და ამიტომაც მთიანეთის წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში მე-16 ს-ზე იდრე საყოველთაოდ ძნელი წარმოსადგენელია.

იმისდა მიუხედავად, რომ ქართული ხალხური სარწმუნოებრივი ზეპირ-სიტყვაობა მერმინდელი და უცხო ლექსიკური ელემენტებით, როგორც დავრწმუნდით, ასე უხვად დატვირთული გამოდგა, თვით მისი შინაარსი უაღრესად საყურადღებოა და ძველის შთაბეჭდილებას სტოვებს მკითხველზე. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ჩათვლიდეთ თუ როგორ ეხატებოდა ლეოთება მლოცველს, შემგებეწელს, „მებევეწურს“, როგორ ესმოდა მას ამ ლეოთების მოვალეობა ადამიანისადმი, თითონაც რა მოთხოვნის დაკმაყოფილებას სთხოვდა ლეოთებას მედრებელი და რა შეადგენდა მის საზრუნავს.

აი რას ამბობდა ხოლმე კარატის ხატის ხუცი თავის დაწყალობებაში საკლავის დაკლვის წინ: თუ შენი მედრებელნი ლეოთებაც „უღუროშგნით ველთ გადიოდან-დ თქვენს ბედს უძახდან, დავლათს ეძახდან,—თქვენ ბედი, დავლათ დაახმარიდით, გახუცვიდით, გაუმარჯვიდით“, ხოლო თუ „მტერს მიზღვედან, მისწივნით,—მოსღვედას ვინ—გამა (ა) ხვეწნიდით, თქვენ კაბის კალთა დაუფარიდით, შინ მშვიდობით შამახვეწნიდით, ჯაფხულობა მშვიდობით. გადაუყრიდით, სთველ ღალიან-ბარაქიან ამაუყენით“-ო (ვ. ბარდაველიძის სასულ. ტექსტ.: მასალ. საქ. ეთნ. I, 11ა).

ხანმატის ჯგერის ხუციც ასე ავედრებდა და შესთხოვდა ლეოთებას: „დიდება შენდა, გმირო კოპალეც, შენ გეძახიან და გეხვეწებიან ეს სამსახურის პატრონები. ქუდოსან-მანდილოსანი. დაეხმარიდი ავის დღისად, ღალის მტრისად, მწარის სიკვდილისად. წული ვის უადვებს, გაუზარდოს,—და თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიებს გამოუთხოვეო, სწულთ ვინ უვანდეს, უღბინეო და ღვინის წამალი დაუყარეო, მაცილი დააშორეო, დაფარეო, ველთ ვინ გავიდეს სახლიდანაო, მეველე, მონადირე,—გამეყვიო, გაუმარჯვეო. მტერზედ სახელ მიეცითაც, ნადირზედ ვახშამიო. მაგათად შემოქცეულსა ღალსა მტერსაო და მწარე სიკვდილსაო გზა უკულა უქციეთაც“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 19—20 იე).

თუშური დაწყალობებაც თავისი შინაარსით არსებითად ზემომოყვანილ-თაგან არ განსხვავდება. ზოგი რამე აქ უფრო მკაფიოდაც-კია გამოთქმული და ხუცი საკლავის დაკლვის წინ იქაც ასე ევედრებოდა: „შორს მყოფი ახლოს დაუსდი, დაიცნი, დაიფარვიდი ზღვაის და წყლის, ხენის და სარჯელის, ღალ-მწარე სიკვდილისა... ზამთარ შვიდობისა წაღვარიითა... აბჯარ აიღონ ვახშამისიით სავენებელ მოაშორეთა,—აბჯარ აიღონ სახელ მისიითა, ტერს მისღვედენ, მისწივნითა,—მოსღვედენ, გამაჯრვივნითა,—ტრის ქელთ ქმალ აღხადეთა,—სიკვდილობას აუსუბუქებდითა,—ტრთან კირს ნუ დაუკარგავთ, სწორთან სამართალსა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 21 იე).

შატლის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყალობებაში უფრო ვრცელი ევედრება: „შენი მედრებელნი რასაც წყალობას გეთხოვებიან, ის წალობა უბოძეთა. ქელ-დ ქმალ მტრისა აჯადეთ, ვმა სიკვდილისა მათრეთ.

—ზაფხულ მშვიდობით გარმაჟრევენიეთ, სთველ ღალიან-ბარაქიან ჩამაუყენეთა,—ვარისა, მკრის ნამაშვრალ ჯვარ დაუწერეთ, ბარაქა დაუტანეთა. თუ ვინ გავიდოდას მაგჩის ყუღრ მთაი მგზავრი, მეგზაური-დ თქვენ ბედსა, დავლათს აჯანებდას,—თქვენ ბედი, დავლათ დაჯმა-რეთ, გახუცეთ გაუმარჯვეთ, საგარეო საქმეზე ელმაუმარ-თეთ,... სავენებელ გადაუდგითა“—ო (იქვე, მის. საქ. ეთნ. I, 15 თ.).

როგორც დაწყალობების სხვადასხვა ტექსტიდან ამოღებული ნაწყევ-ტებიდან ჩანს, ვედრების საგანი და სივრცე ყველგან ერთი და იგივე არ-არის, არამედ მარტივი და ვიწროდ შემოფარგულებული მოყოლებული უფ-რო და უფრო რთული და ფართო სივედრებელი ჩნდება. მაგრამ არსებითად მლოცავ-დამწყალობელი ღვთაებას მაინც სთხოვს უმთავრესად მტრის წინააღ-მდეგ დაცვა-დახმარებას და მტერზე გამარჯვებას, ადამიანისა და მისი საქონ-ლის სიმრთელესა და გამრავლებას, ნივთიერს კეთილდღეობას, მგზავრობაში უვნებლობას, ნადირობაში ხელის გამართვას და დასასრულ, სნეულებისა და სიკვდილისაგან დაცვასაც. ცხადი ზღედა, რომ ვედრებელ-დამწყალობელის ნატურა-წადილის ასე მესაქონლეობისა და ნადირობის—ვეეკაური შებრძო-ლება-მტრობის საზრუნავს მხოლოდ იმდენად სცილდება, რამდენადაც ამას ღვთაების რისხვით გამოწვეული სენ-სასჯელისა და სიკვდილის შიშიც ერთ-ვის. დამახასიათებელია, რომ ხენა-თესვით გამოწვეულს მოთხოვნილებაზე ვედ-რება მხოლოდ ზოგიერთს მცირერიცხოვანს დაწყალობებაში გვხვდება.

ამასთანავე საგულისხმო და საყურადღებოა თუ როგორ ეხატებათ მლო-ცავსაცა და ხუცსაც ის ღვთაებანი, რომელსაც შესავედრებელს მსხვერპლსა სწირავენ. მათ ჰგონიათ, რომ თუ ლოცვა შესმენილ იქმნა, ღვთაება მეხვე-წურს მტერთან ბრძოლაში გაჰყვებოდა, ბრძოლაში დაეხმარებოდა, ზოლო თუ მტერი შემოუტევედა და დასჯაზნადა, თანაც დაედევნებოდა, მაშინ იგი თავის კალთას გადააფარებდა და ამ რიგად მტრის ხმაღსა და ხელს გადაარჩენდა, შინაც მშვიდობით მოღწევის საშუალებას მისცემდა. თუ იგი სანადიროდ წა-ვიდოდა, ნადირისაგან დაიცავდა კიდეცა და ნადირსაც დაახოცინებდა. თუ რომელიმე ღვთაება მის და მის სახლობას სენ-სასჯელს წარმოუვლენდა, მაშინ ეს მისი ძღვენ-სავედრებელით დაკმაყოფილებული ღვთაება მეხვეწურზე განრისხებული სხვა ღვთაების ამ სასჯელს ააიღებდა, მის ამისთვის გამოგ-ზავნილს „ანგელოს“, ან „იასაულს“ სხვას მიუსევდა და სხვა გზასა და ალაგს მიასწავლიდა. თუნდაც დამნაშავე და გამარისხებელი, ის მაინც დარწმუნებუ-ლი იყო, რომ საკმარისი იყო მას განრისხებული ღვთაებისათვის დანაშაუ-ლების სამაგიეროდ ძღვენი, ზეარაკი და სხვაგვარი შესაწირავი მიერთმია, რომ ართმეულ ქრთამს გაეკრა, რისხვა წყალობად შესცვლოდა. ფრიად დამა-ხასიათებელია, რომ დაწყალობების ზოგიერთ ვედრების ბოლოს გულუბრყ-ვილობითა და ბავშური გულახდილობით ხუცი ასეთი საბუთიანობითაც-კ-ცდილობდა თავის მეხვეწურისათვის ღვთაების გული მოეგო და რისხვა წყა-ლობად შეეცვლინებინა: ლუდინი კოდი საწირავად მიიღე და შემეცოდეს

აპატიე, „შენთა ზღვენთა, დიდებათა მემეტების“-ო (მას. საქ. ეონ. I 17 იბ). ანდა კიდევ „შენთა ზღვენთა და ულუფად შეემეტების“-ო (იქვე, I, 20 იგ).

ბევრი საუბარი და დამტკიცება საქირო არ არის იმის დასაჯერებლად, რომ ყველა ზემომოყვანილს ლოცვა-ვედრებაში ღვთაება იმავე ანთროპომორფული სახით არის ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი, როგორადაც გვეხატება ებრაელთა ღმერთი აჰჰეი, „დაბადების“ პირველსა და ნაწილობრივ მეორე წიგნში და როგორიც ეგულებოდა ბერძენთა ღვთაებანი ჰომეროსს. უეჭველია ქართულს ზემოგანხილულს წარმართულს ზეპირსიტყვაობაში ძველისძველი სარწმუნოებრივი მსოფლმხედველობის ნაშთი გვაქვს დაცული: არც ქრისტიანობასა და არც მახლდიანობასთან საერთო მას არაფერი აქვს.

მაგრამ სარწმუნოებრივს ზეპირსიტყვაობაში ამ მერმინდელი ჩანართი ტერმინების მართო გამოყოფვა არ კმარა. ყოველი შენართი შესაძლებელია ან მერმინდელს, მაგრამ წინანდელ ტექსტში უცნობს და მაშასადამე ახალს რამეს წარმოადგენდეს, ე. ი. უბრალო ჩანართი იყოს, ანდა წინათაც ტექსტში არსებული ძველ ტერმინის მონაცვალეს წარმოადგენდეს, რომელიც ზოგჯერ ძველთან ერთად და მის გვერდით იხმარებოდა, ზოგჯერ-კი წინანდელს მთლიანად სპობდა.

ცხადია, რომ სარწმუნოებრივი წარმართული ტექსტების პირვანდელი სახის წარმოდგენა შეუძლებელია, თუ რომ ასეთი შენართი და ჩანართი ნაწილების გამორკვევის შემდგომ, არ გვეცოდინება, თუ რის, ტექსტის რომელი წინანდელი ადგილის ან ტერმინის შემცვლელია თითოეული მათგანი. ამისთვის-კი საჭიროა წინასწარ ამ შენართი ნაწილებისა და სიტყვების ნამდვილი მნიშვნელობა [გაირკვეს] ზოგადად-კი არა მართო, არამედ უპირველესად სწორედ ამ სარწმუნოებრივს წარმართულ სიტყვიერ ძეგლებში. დროთა განმავლობაში ქართულ წარმართულ ზეპირსიტყვაობაში ჩართული, უცხო ენებიდან შეთი-ბებული, სიტყვების გამოცალკევება და ქართულში მათი გაჩენის შესაძლებლობის ხანის განსაზღვრა მართო არ კმარა, არამედ სასურველია შეძლებისამებრ იმის გამოკვლევა, თუ რომელი ძველი სიტყვებისა და გამონათქვამების მაგიერ არის გამოყენებული თითოეული ამ უცხო სიტყვათაგანი. ამის სრული საშუალება გვექნებოდა, ხალხურ წარმართულ ზეპირსიტყვაში უცხო ლექსიკური ჩანართებისაგან თავისუფალი რამოდენიმე დაწყალობება-სავედრებელ-სადიდებელი და მითოლოგიური შინაარსის ლექსი რომ ყოფილიყო გადარჩენილი; მაგრამ სამწუხაროდ არც ერთს ჩვენამდის არ მოუღწევია. ამისდა მიუხედავად ზემოაღნიშნული მიზნის მიღწევა მაინც შეიძლება.

წარმართული ხალხური სიტყვიერების შერჩენილი მარაგის შედგენილობა საბედნიეროდ ყველა მასალად ერთნაირი არ არის: ზოგში უცხო ლექსიკური მასალა სრულიად არ არის გაბატონებული, ზოგს-კი ეს უცხო ელემენტები ქართულს გვერდით აქვს მოქცეული და თითქმის მას აესებდეს და აძლიერებდეს. მაგ., დაწყალობება-სადიდებელთა უმრავლესობაში: მხოლოდ ბარაქა და ბარაქიანი, დოვლათი და დოვლათიანი, ფათერაკი, ღალა და ღალიანი და ჯალაბობა არის ხოლმე ნახმარი. ზოგში ნათქვამია: ზვავი, ანდა ზვავ-ბარაქა (მას. საქ. ეთნ. I, 14 ვ, 23 კა, 24 კბ.), ეტლიან-დავლათიანი (იქვე 25 კდ.)

ხაზლ - ჯალაფობა (იქვე, I, 22 იმ, ით.), **მარცხ - ჟათერაკი** (იქვე, I, 23 კა, კბ).

რაკი ზვავი მარცვლეულის მოსავლის სიუხვის გამომხატველი ქართული სიტყვაა, ბარაქა-კი დაახლოებით ამავე ცნების არაბული შესატყვისობაა, ეტლიანი ძველ ქართულში ზედნიერის, მარჯვენს აღმნიშვნელია, ხოლო დაღლა-თიანო, ე. ი. დოვლათიანი შეწლებულის გამომხატველია, სახლი ძველითაგანვე არსებული ქართულია, ჯალაფობა-კი გაქართულებული უცხო ხიზანი არის, ამიტომ უფლება გვაქვს [მივიჩნიოთ], რომ წინათ ქართულ წარმართულ ზეპირ-სიტყვაობაში ბარაქის მაგიერ ზვავი, დაღლათიანის მაგიერ ეტლიანი, ჯალაფობის მაგიერ სახლი [იხმარებოდა].

ზემოგამოტმული მოსაზრების ცხად-საყოფელად შესაძლებელია და უნდა კიდევაც მაგალითად ასეთ ძეგლებში ყველაზე გავრცელებული ტერმინი ანგელოზი ავიღოთ. საკმარისი არ არის ვიცოდეთ, რომ ეს ბერძნული სიტყვა მოციქულის ნიშნავდა და რომ ანგელოზი, ებრაული და იქითგან შეთვისებული ქრისტიანული წარმოდგენით, ვითომც უსხეული არსებას წარმოადგენდა, რომელსაც ღმერთი თავისი დაეალების ასასრულებლად გზავნიდა ხოლმე. მართალია, ასეთი მსოფლმხედველობისა და რწმენის ანარეკლიც მოგვეპოვება აქა-იქ, იხსენება მიქაელ მთავარანგელოზი და დიდი მთავარანგელოზი (იქვე, მას. საქეთნ. I 16 ია, 17 ივ), თავადი მთავარანგელოზი (იქვე I 16 ი, 28 დ, 27 ა, 31 ზ), მაგრამ ამაზე უფრო ხშირად ანგელოზი სულ სხვა მნიშვნელობის მქონებულია.

ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ ხეცსურულს დაწყალობებაში, რომელაც ღვთისმშობლის ხატის ხუცესის გ. კინქარაულის თქმით არის ს. შატილაში ჩაწერილი, ასეთი დამახასიათებელი ვედრება მოგვეპოვება: „დიდება და გამარჯვება შენდა ჯელ მჭი ფეც ხთიშობელო, ხთის საყვარელო ანგელოზო“-ო (იქვე, I, 15 ც).

ფშაურს ერთს სადიდებელშიც ასეა ნათქვამი: „დიდება შენდა, დიდო თამარ მეფეო, ზემდგომო ანგელოზო“-ო (იქვე I, 14 ი). ან კიდევ წა გიორგიზე თუშურს დაწყალობებაში მიმართვა მაგ. ასე იწყება: „დიდება ღმერთო, წმინდაო გიორგი, მთავარანგელოზო, გომოწრისაო“ (იქვე, I, 23 კ). ფშაური დაწყალობებაც ასეთს თავისებურ ვედრებას შეიცავს: „დიდება შენთვის გიორგი მუხის ანგელოზს“ (იქვე, I, 24 კდ). ხოლო ხეცსურულ და თუშურ დაწყალობებათა მთელი რიგი შეიცავს დიდებას მზისა და „მზის მყოფთ ანგელოზთა“ (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 14 ც, 19 იე, 26 ა) და ფშაურ სადიდებელშიც ასე ითქმის: „დიდება კიდევ შენა, დიდო ღვთისმშობელო და ძეო იმისავე და იმათიანა ყველა თანამართალონო, ყოველნო მოღე-მომძენო და მოთანახმენო წმინდანო ანგელოზნო“-ო (იქვე I, 34 ი).

ერთი გადაკითხვაც უმაღ ყველას დაარწმუნებს, რომ ზემომოყვანილს მაგალითებში ნახსენებს ანგელოზებს არც ქრისტიანობასა და არც ებრაელთა ძველი აღთქმის მსოფლმხედველობასთან საერთო არა აქვს: უცილობელად წარ-ქართული პანთეონის სამყაროს წარმომადგენელნი მოჩანან იქ მხოლოდ! მათ-

სადამე, ანგელოზი ასეთ ტექსტებში სულ სხვა ცნების გამომხატველად: ქცეულა და თავის ბერძნულ მშობელთან ბგერითი მსგავსების გარდა აღარაფერი შერჩენია.

ქართული ხალხური წარმართული ლოცვა-ვედრება და სადიდებელი-დაწყალობება ღვთაებრივ არსებათა რამდენსამე ჯგუფის სუფევას გულისხმობს: ზოგი მათგანი უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ეკუთვნის, ზოგი უმცროს, არის მრავალრიცხოვანი მათი მსლებელთა ჯგუფიც.

უფროს ღვთაებათა ჯგუფს სათავეში ერთი უდგა, რომელსაც ყველა დანარჩენი ემორჩილებიან და რომელიც ყველა მათი გამჩენიც. ა. რ. ხ. წარმართულ ხალხურ ლოცვა-ვედრებასა და სადიდებელ-დაწყალობებაში მას მორიგე ღმერთი ეწოდება. ხევსურებს ამ სახელის ა-ხმოვანა ფორმა მარიგე უფრო ემარჯვებათ და მერმინდელს ჩანაწერებში სწორედ იგი სპარბოზს, კვირიას ხატის ბუცესის ბარისახოელი გ. კინქარაულის თქმით, საკლავის დაწყალობების ბოლო ნაწილში შემდეგი ვედრება მოიპოვება: „დიდება, გამარჯვება თქვენდა, წმინდაო ანგელოზნო!“ ასე იწყებს ხუცი და ასე მიჰმართავს მათვე ბოლოში: „თქვენ თქვენი გამჩენი მარიგე ღმერთი არ მაგიწყენს, არ მაგიძლებსთ, თქვენ თქვენს მეხვეწურს ნუ მაიწყენთ, ნუ მაიძულებთ“-ო (იქვე, მას, საქ. ეთნ. I 11).

პირქუშის ხატის ხუცი ს. არაბულიც ჯერ ხომ ღმერთს ასახელებს დამერმე წარმოთქმული აქვს: „დიდება მზესა, მზისმყოფელ ანგელოზთა“, ხოლო შემდეგ უშუალოდ თავის ვედრებას ასე განაგრძობს: „შენ შენი მორიგე ღმერთი გადიდებს, არ მაგიწყენს, არ მაგიძლებს“-ო (იქვე, I 13 ე).

ხახმატის წა გიორგის ხატის ხუცის ბ. ქეთელაურის თქმითაც „ნალვარში მამურთაღ წა გიორგის ათენგენობას“ ამ ნაირად ეხვეწებოდნენ: დიდება შენდა გიორგივ... ნალვარში მამურთალო. დღეს შენი გამჩენი ღმერთი არ მაგიწყენს, შენ მეხვეწურთ ნუ მაიწყენ“-ო (იქვე I, 12).

ს. ახიელის ხუცის სიტყვითაც, მიქაელ მთავარანგელოზის ვედრებაშიც ითქმოდა: „დიდება შენდა მიქაელ მთავარ-ანგელოზო... შენ შენს გამჩენსა მორიგესა დამრიგესა (ღმერთს) შახევეწნიო“ (იქვე I, 16 ია).

მორიგე ღმერთი „უფდრო კრის დაბჭერი ანგელოზის“ გამჩენად არის სახელდებული. დაწყალობებაში იმაზეც ნათქვამია: „შენ შენი გამჩენი მერიგე (sic) ღმერთი გადიდებს, არ მაგიწყენს, არ მაგიძლებს“ და სხვ. (იქვე, I, 14 ზ).

უფროს ღვთაებათა ჯგუფისაც ვედრება და წალობა-სადიდებელში, მორიგე ღმერთს გარდა, განსაკუთრებული პატივისცემა მზეს, კვირიას, ანუ კვირებსა და წმ. გიორგის ეტყობა.

თუმცა მზევ იმავე მორიგე ღმერთის გაჩენილად ითვლებოდა, მაგრამ ბევრს ხევსურულ ვედრებაში მაინც მზის ხსენება უშუალოდ ღმერთისას მისდევს ხოლმე, მაგ.: „დიდება ღმერთსა მადლო ღმერთსა... დიდება მზესა“ (იქვე, მას, საქ. ეთნ. I, 11 ა და 13 ე, 14 წ, 19 იე, და 26).

მზეს თავისი „ანგელოზები“ ჰყავს, რომელნიც მზისადმი აღვლენილ ვედრებასა და სადიდებელში ყოველთვის მასთან ერთად არიან ბოლმე დასახელებულნი და რომელთაც მზის მყოფნი ანგელოზნი ქვიანთ: „დიდება მზესა და მზისმყოფთ ანგელოზთა“ ანდა „დიდება მზესა, იმის მყოფს ანგელოზს“-ო, ამბობდნენ დაწყალობების დროს სხედასხეა, მაგ. ხახმატის, პირქუშის, ღვთისმშობლის ხატის ხუცები (იქვე, I, 11 ა, 13 ე, 19 იე და 26 ა).

მზისმყოფთ ერთ-ერთი ანგელოზთაგანი უნდა პირქუში ცეცხლისაღიანი ყოფილიყო, რომელიც ამ ხატის ბაცალიგოელი ხუცის ს. არაბულის დაწყალობებაშია მოხსენებული (იქვე I, 13 ე) და რომელსაც სადიდებელში მედარბასე ანგელოზი-ც ეწოდება, მაგ.: პირქუშის ხატისაში „გაგიმარჯოს, პირქუშო მედარბასეო ანგელოზო“ (იქვე, I, 29),—შატილის მთაყარანგელოზის ხატისაში — „გაგიმარჯოს ღმერთმა, მედარბაზევე ანგელოზო, ჟამის მამკლებო, ლოცვა-წირვის მასმინარო“-ო (იქვე I, 30 ე),—შატილისავე ღვთისმშობლის ხატისაში-კი მარტივად ნათქვამია—„გაგიმარჯოს ღმერთმა, მედარბასეო ანგელოსო“-ო (იქვე I, 31 ზ).

წარმართულ ქართულ ხალხურ ლოცვა-სადიდებელ-დაწყალობებში ღვთაებრივ არსებათა ცალკეულ ჯგუფს ღვთისმშვილნი შეადგენდნენ. ხახმატის ჯვარის დაწყალობებში სხვათა შორის ასეთი ვედრება მოიპოვება: „წმინდაო გმირო კოპალაჲ!“ თუ შენს ამ შემავედრებელს „მაცოლს ხაქმე ელირებოდეთ მთხად და ბარისად, მაცოლს დააშორიდი, თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური აართვი და ღთის კარზედ საქრთამოდ შაართვი,—სხვანი ღთისმშვილნი თუ ღაბ უწყრებოდნენ, მადლი, ზოგშანი დაუთხოვე, თითონ პირ-წაღმივ და გულწაღმივ დაუბრუნდი, უშველიდი“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

ღვთისმშვილნი ერთგან კი არ იყვნენ, არამედ ბევრგან, ყველგანაც-კი ეს გაერმოება მყოფიოდ არის აღნიშნული იახსარისა და ღვებების ბრძოლის მომხტრობელ იმ ლექსის ვარიანტში, რომლის ავტორობასაც რომელიღაც აღვანელი თუმი ქალთ თავისად იჩემებს. იქ სახელდობრ ასეა ნათქვამი:

„ხოთს კარზედ შავიყარენით ხთიშვილნი ყველა მკრიხაო.

გარმადგეს ხასწორ-ჩარქი: „კვარავ, დაუგი თვალთაო!“

ეუბნებოდეს ერთუცსა: „აიტანს იატარიო“.

გარდაკვდ, ღმერთსა შავთხოვე: „ღმერთო, შენგან მაქე ძალიო“.

მაშიავ მორიგემ ღმერთმა გარმაშიმეტა ხამო.

ავსწიე სასწორ-ჩარექსა, ძირს გავადინე ქარიო“ (ბ. შანიძე, ხ. პოეზია I, გვ. 576).

მრავლობითად ნახმარი ფორმა ღთისმშვილნი ამ ღვთაებრივ არსებათა სიმრავლეს ამჟღავნებს, ამიტომ გამოსარკვევია, თუ სახელდობრ ვინ ჰყავდა ქართველ ხალხს ღვთისმშვილებად მიჩნეული. მოხელურს ერთ სადიდებელში, რომელიც ხევშია ჩაწერილი მკ წ. აბა არაბულის თქმით, ნათქვამია მე-მე აღგილას „დიდება ჰქონდეს კვირე ღვთისმშვილხა“-ო (იქვე, მას. ქართ. ეთნ. I, 36 იდ).

ღვთისმშვილთა ვინაობისა, მათი მერმინდელი შესატყვისი სახელებისა და რიცხვის გამორკვევა ხევსურული ხალხური ლექსების საშუალებით შე-

იძლება. ასეთ ლექსთა შორის საყურადღებოა თამარ მეფის ხატობაში ფერტოსაჲს დროს ცეკვა-სიმღერასთან დაკავშირებული წარმოსათქმელი, რომლის ბევრი სხვადასხვა ჩანაწერი რედაქცია პროფ. აკ. შანიძეს აქვს მოყვანილი „ხალხური პოეზიის“ I წიგნში (გვ. 223—224, § 542 და გვ. 575—587), სადაც შენიშვნები და ვარიანტებია თანამოყრდელი.

ფერხისაჲ ასე იწყება:

„პირველად ღმერთი ვახსენოთ, შემდეგ ბატონი ჩვენია.

ღვთის კარზედ შავიყარენით ხამოცდასამი ხვთის შვილი“
(გვ. 579).

ასევე ითქმის მეორე სტრიქონი ზემო თიანეთსა (იხ. იქვე გვ. 581).

ზემომოყვანილისაგან განსხვავებული ტექსტია 1889 წ. გამოქვეყნებულს ჩანაწერში, რომელშიც ღვთისშვილთა რიცხვი მეტია დასახელებული:

„ღვთის კარზე შავიყარენით ღთისშვილნი ხამოცდაცხრანიო.

ქვემოთ, ბოლოში ჩამოვუჯე მე, ხატი იაჯსარიო.

გადმოღვეს სასწორ-ჩარეჲ: „კვირაჲ, გვიჰირე თვალიო!“

ჩამაირიგეს ღთისშვილთა, ვერვინ გაუგლო ქარიო.

გადავჯე, ერთი ავწიე: „ღმერთო შენ მამე ძალიო!“

ხამოც ლიტრიანს რკინასა ქვეშ გაუვლიე ქარიო“ (იქვე გვ. 584).

თითქმის მთლად ასეთსავე რედაქციას წარმოადგენს ლუკა მაჩხოშვილის ნათქვამიც:

ღვთის კარზე შავიყარენით ღთისშვილნი ხამოცდაცხრანიო.

გადმოღვეს სასწორ-ჩარეჲ: „კვირაჲ, გვიჰირე მჯარია!“

ქვემოთით. გადმამაჲდინეს მე, ხატი იაჯსარია“ (იქვე, გვ. 586).

ამ ფერხისას სიტყვების სხვადასხვა ვარიანტის შედარებითი შესწავლა საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ, თუ ღვთისშვილის შესატყვის სხვა ტერმინებად რა და რა სახელებს ხმარობს კიდევ ქართველი ხალხი. აღვანელ თუშის ქალს, რომელიც ამ ფერხისას სიტყვების მალექსებლობას ტყუილად ჩემულობს, იახსარის ზემომოყვანილი ამბის მომთხრობელი სტრიქონები ასე აქვს გამოთქმული:

ხთის კარზე შავიყარენით ანგელოზები თაჲნია.

გადმოღვეს სასწორ-ჩარეჲ: კვირაჲ, დაუგი თვალია!

ეზიდებიან იმასა, ვინაც რო ძალიანია.

ქვე-ქვე ბოლოსკე მე გზივარ, ყველას ჩემზე აქვს თვალია.

ერთმანეც ეუბნებიან: „აიღებს იაჯსარია“ (იქვე, გვ. 223).

ზემომოყვანილითგან ირკვევა, რომ ღვთისშვილის მეორე შესატყვის ტერმინად თავნი ანგელოზები ჰქონია ხალხს მიჩნეული.

ღვთისშვილთა კიდევ ერთი სხვა შესატყვისი ტერმინიც გვხვდება ხალხურ სიტყვიერებაში. ამ და სხვა მხრივაც ფრიალ საყურადღებოა ზემოთყვანილი ლექსის ის ვარიანტი, რომელიც გრ. აფშინაშვილს ჰქონდა წარსულ საუკუნის დამლევს ჩაწერილი:

„ღვთის კარზე შავიყარენით სამოც და სამი ხატია.

დაგვიდგეს სასწორ-ჩარეკი, ოქროდ ნაქედო ტახტია.

სამოცსა ფუთსა რკინასა ვერვინ შაუგდო ძალია.

ქვემოთით დავჯე ტახტზედა, კვირას ჩემე აქვ თვალია.

„მაგას იატაკსა არღებებს,—არავის მყრისა არაა“.

ავსწევ, ისე ავიღე, ქვეშ გაუტარე ქარია.

მაჩუქა დამბადებელმა მშვილდ-ლახტი სამარია“ (იქვე, გვ. 581).

ასეთსავე ტერმინს ამ სიმღერის გიორგი ხიშიკაურისაგან გაგონილი ვარიანტიც შეიცავს, რომელიც სხვა მხრივაც საყურადღებოა:

„ღთის კარზე შავიყარენით სამოცდა სამი ხატია.

გამოჩნდა სასწორ-ჩარეკი. „კვირავ, დაგვიგე თვალია.“

მავა და ეზიდებოდა, ვინც უფრო ძალიანია“ და სხვა (იქვე, გვ. 577)-

ამრიგად ორსავე ზემოთყვანილს ვარიანტში სამოცდა სამი ღვთისშვილის მაგიერ უკვე სამოცდა სამი ხატია დასახელებული და აქეთგან ნათლად ჩანს, რომ ხატი ხალხურს სარწმუნოებრივსა და საგმირო სიტყვიერებაში ღვთისშვილის შესატყვისისავე ტერმინს წარმოადგენს.

ღვთისშვილს გარდა ქართულ ხალხურ წარმართულ დაწყალობება-სადიდებლებში ღვთისნასანნი-ც გვხვდებიან, მაგ. ხეცსურთა ხუცები დაწყალობების დროს ასე ევედრებოდნენ: „დიდ კვირავს ხვან ხთის ქანსა ხნ თუ რას უჩიოდან, უკლმ უდგებოდან“, ვისზეც გამწურალი იყვნენ და ჩიოდნენ. იმას დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, მას. ქართ. ეთნ. 1).

კვირიას ხატის ხუცის დაწყალობებაში უკვე „ღვთის ნაბადნი თუ რაზედ უწყებოდან“, დაეხმარეო (ვ. ბარდაველიძე, სასულიერო ტექსტები: მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

ანგელოზთა შორისაც ხალხის რწმენას უფროს-უმცროსობა ეგულვებოდა: უფროსი ჯგუფის წარმომადგენლებს ხალხურ წარმართულ სიტყვიერებაში თავადნი ანგელოზნი, ანდა მთავარი მთავრანგელოზები ეწოდება. მაგ., შატილის მთავრანგელოზის ხუცის თქმით ჩაწერილს ხეცსურულ დაწყალობებაში მოგვეპოვება სწორედ ასეთი ევედრება: „თავადო მთავრანგელოზო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 16 ი). ასევეა შატილის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის სადიდებელშიც (იქვე I, 31 ზ). ბარისაბნის კვირიას ხატის ხუცისა და ს. ლელში ჩაწერილს სავედრებელში-კი ზემოთყვანილას მაგიერ ნახპარია „მთავარო მთავრანგელოზო“-ო (იქვე I, 28 და 27 ა).

„თავნი ანგელოზები იახსარის ბრძოლის მომთხრობელს ლექსშიც მოგვეპოვება: „ხვთის კარზე შავიყარენით ანგელოზები თავნია“ (აკ. შანიძე, ბ. პოეტ. I, 223).

„ანგელოზნი“ დიდ ღვთაებათა მსახურნი იყვნენ, მის კარზე სხედასხვა მოვალეობის ასასრულებლადაცა და გარეშე დავალებათა და ბრძანებათა განსახორციელებლად. მაგ. თუშურს დაწყალობებაში სხვათა შორის ითქმებოდა: „დიდება... მუხის-წვერის ანგელოზთა... ღთის პირის მელვინესა, ღთის მესამსახურე ხა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, სასულ. ტექსტ.: მას. საქ. ეთნ. I, 21 იმ—ს. დოკუ, 22 ით—ს. ჯვარბოსელა).

ხალხის წარმოდგენით, მორიგე ღმერთის კარზე მოსამსახურე ანგელოზებს ბრწყინვალე პირობები ჰქონდათ. თუშურ დაწყალობებათა ცნობით, ისინი „ოქროს ხეამს მჯდომარეთა“ მსახურთა ჯგუფს შეადგენდნენ (მას. საქ. ეთნ. I იმ და 22 ით).

ანგელოზები უფროს ღვთაებებს ახლდნენ, მათთან მყოფნი იყვნენ. მაგ. მზეს ჰყავდა ანგელოზები, რომელთაც სადიდებელ-სავედრებლებში მზის-მყოფნი ანგელოზნი ეწოდებოდა.

ვედრებაში ისინი ყოველთვის მზესთან ერთად და უშუალოდ მის შემდგომ არიან ხოლმე დასახელებულნი. მაგ.: „დიდება მზესა და მზის მყოფთ ანგელოზთა“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე, 14 მ, 19 იე, 26 ა).

ღვთიშობელსაც ჰყავს „მოღდე-მოძმენი და მოთანახმენი წმინდანი ანგელოზნი“, რომელნიც ფშაურს სადიდებელში დიდი პატივისცემით არიან მოხსენებულნი: „დიდება... შენა, დიდო ღვთის-მშობელო და ძეო იმისაგ და იმათთანა უველანო მოღდე-მოძმენო და მოთანახმენო წმინდანო ანგელოზნო“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ი).

წმინდა გიორგისაც ახლავს თავისი „მოძმე-მომხრე ანგელოზები“. მთიულური სადიდებელი მათ არ იგიწყებს, როდესაც მათი უფროსის მოხსენება იყო. საქირი: „ღმერთთა გაუშარჯოს ხელმწიფეს წმინდა გიორგის პირიმეს ახალციხისას, გაუშარჯოს მის მოძმე და მომხრე ანგელოზებს“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ა).

ხაზმატი ჯვრის დაწყალობებაში აღნიშნულია, თუ ანგელოზნი სხვათა შორის რას აკეთებდნენ. იქ ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კოპალაგ!.. თუ (შე-მხედრებელს) სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს სამსახური ააჩუქე“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 20). ცხადი ხდება, რომ ანგელოზების მოვალეობად ხალხის რწმენას დიდ ღვთაებათა კარზე სამსახური შეადგენდა, ისინი ლაშქარსავე იდგნენ იქ და ბრძანებისა და დავალების მიღების მოლოდინში უნდა ყოფილიყვნენ.

ამიტომაც არის, რომ ხევსურულსა და ფშაურს სადიდებლებში მოწოდება მოიპოვება „ლაშქარნო ხთისანო, ხთიშობლისანო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 27 ა, 29 დ.), „ხთიშობლის ლაშქარნო... მორაზმენო ანგელოზნო“-ო (იქვე, I, 31 ზ).

მთავრანგელოზსაც-კი თავისი მორაზმენი ჰყვანდნენ, „მთავრანგელოზის ლაშქარნი“ (იქვე, I, 30 ე).

ღვთაებრივ არსებათა და ადამიანის ურთიერთშორისი დამოკიდებულება ადამიანის ქცევაზე იყო დაკავშირებული: თუ ვინმე შესცოდებდა ღვთაებას, ის დამნაშავეს შენაწყენსა და შენაცოდვარს არ აპატიებდა, არამედ ამაზე

გაუწყებოდა და დასჯიდა, გადახდევინებდა. დამნაშავეც ლოცვა-ვედრებითა და საწირავის მიძღვნით ცდილობდა განრისხებული ღვთაების რისხვა და სასჯელი თავითგან აეცილებინა. კარატის ხატის ზუცის ასეთი საკლავის დაწყებობებში ამიტომაც არის რომ ნათქვამია: ვინმემ „თუ რა შეგცოდნენ ან ზნელსა (ე. ი. ღამე), ან სისკარსა, ან ფევის ნალითა, პირისქართა (ე. ი. სიტყვით), იაშან-მახვილითა, საბელ-სამხრითა, გზა-შარად ღაჯვითა (ე. ი. გზავერობაში), შანაწყენ-შანაცოდარ შაუნდევით“ და სასჯელით-კი არა, ირამედ „ზღვენითა, სანთლით გაღაჯდივიდით“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა).

პირქუშის ხატის ზუცის დაწყებობებშიც ვედრებას ასეთივე შინაარსი აქვს: „თუ (შენმა ხატის ყმამ, ან სხვამ) რა შაგცოდნეს, შაგაწყენეს უცოდრობით (ე. ი. უნებლიედ, უცოდინარობით), უმეცრობით, პირისქართ, ფევის ნალით“, შეუნდეთო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ამნაირადვეა აგებული შესავედრებელი-დაწყებობება ღვთისმშობლის, მთავარ ანგელოზისა და ნახარელას ხუცისაც: „თუ რა შაგაწყენინან უცოდრობითა, უმეცრობითა, პირისქართა, ფევის ნალითა,—შანაწყენ აპატივიდ“-ო (იქვე, I, 13 ე).

თუ დიდი ღვთაება „მორიგე ღმერთი“ დამნაშავესა და შემცოდველს გაუწყებოდა, მაშინ „ხთისკრიგ გამოდიოდა სასჯელ-საზიანო ხაქმეი“ (ზისოს ზუცის დაწყებობება: მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ),—„სასჯელი, საზიანო ხაქმე კაციისა“ და „საქონისა (ე. ი. საქონლის) შავლაი“, (სანაღელეს ხატის: იქვე I, 13 დ),—შემწყენელ-გამარისხებულის სახლში მიავლენდა „სენ-სასჯელს, საზიანოს, მტრის ჯმალს, ხიკვდილს“-აც-კი (კარატის ხატის ზუცის: იქვე I, 11 ა).

ამიტომ არის, რომ ფშაურს წარმართულ სიტყვიერებასა და დაწყებობებში ზუცი თავის ვედრებაში ამბობს: „ღვთისაგან გამოშვებულს ხეცდახნეულეებას“ აშოროს მლოცავი ხატის ყმა-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 25 ელ).

რასაკვირველია, ვინც ღვთაებისადმი თავის მოვალეობას ასრულებდა და ისე, როგორც მაშინ ესმოდათ, „სამსახურის მომჯნეხელი“ (მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა, 13 ე და 3 და სხვაგანაც), მირთმეული ძღვენი და საკლავი, შესაწირავი და ვედრება, საერთოდ „მომჯნეხული სამსახური“ (იქვე, I, 11 ა, 12 დ, 14 ზ და სხვაგანაც) არ დაეკარებოდა და „სამსახურის შემავსებელთ“ (იქვე I, 12 ბ) ყოველთვის სასიოება და იმედი ჰქონდათ, რომ თავის წყალობას არ მოაკლებდა, თანაც განსაცდელისაგან დაიცავდა და დაიფარავდა (იქვე I, 13 ე) და რასაც შესთხოვდა, აღსრულებდა: „კაცს მოუმატებდა ღონეს, ქონებას, ორფეხ-ოთხ-ფეხს“ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 11 ა და სხვაგანაც), „წულს“, ანუ ვაიფილებს გაუმრავლებდა (იქვე I, 12 დ, 13 ე, 15 ე და სხვაგანაც).

როგორც თავიანთი წყალობის, ისევე რისხვა-სასჯელის ასასრულებლად უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ბრძანებათა თავთავიანთი ამსრულებლები ჰყავდა, წარმართული ქართული ხალხური წარმოდგენით, რომელთაც სხვადასხვა დროს სხვადასხვა ერთა გავლენით თავდაპირველი და წინანდელი სახელები ხალხის

მეტყველებაში არა-ერთხელ შესცვლიათ საუკუნეთა განმავლობაში: ჯერ ქრისტიანობის გავლენითა და წაბადულობით ანგელოზთა სახელი მიეკუთნა, მერმე მონღოლთა ბატონობის ხანითგან შერჩენილი სამოხელეო ტერმინი იასა-ულნი-ც კი დაერქვა.

ამ ანგელოზებად და იასაულებად დროთა განმავლობაში სახელდებულ თავიანთ კარზე მსახურთ წარაუდგინდნენ ხოლმე უფროსი 'ლეთაებანი თავიანთი წყალობის მისაფენიდ, ანდა რისხეა-სასჯელის ასასრულებლად, ან კიდევ და-ჩაგრულ-მიმძლავრებულის დასაცავად.

ზესთაბუნებრივ ამ არსებათა შორის, რომელთაც ბრალიანი და გამარის-ხებელი ადამიანისათვის ზიანის მიყენება შეეძლო ხანშიატის ჯვარის ხეცურულ დაწყალობებას მაცლი-ც აქვს დასახელებული: წმინდაო გმირო კოპალაჲ! (თუ შენს მედრებელთ) მაცლიხ, საქმე ეღირებოდეთ მთასად და ბარსად, მაცლიხ დააშორიდი-ო (გ. ბარდაველიძე, მის. საქ. თნ. I, 20 იგ).

როდესაც დიდი ღვთაება თავის ურჩსა და შემოცოდველს დასასჯელად გამოიმეტებდა, იგი ხალხის წარმოდგენით თავის კარითგან სითანდო დავა-ლებით შესაფერისს სამსახურზე მყოფს წარაუდგენდა: და მას, ვისაც ასეთი გან-საცდელი მოელოდა, უნდა დროზე ან განრისხებული ღვთაების ცოდვის მონა-ნიებითა და ვედრება-შესაწირავით მოღმობიერება მოეხერხებინა, ან არა და სხვა ძლიერი თავისი მფარველი ღვთაების დახმარება—შუამდგომლობაზე ეზ-რუნა და მისთვის განკუთვნილი სასჯელის სხვაზე გადატანა მოეწყო.

სწორედ ამას ეხევეწმოდნენ სხვადასხვა ხატის ხუცები, როდესაც მათი მრევლის რომელიმე წევრი ღვთის რისხვის თავითგან ასაცილებლად მსხვერპ-ლად შესაწირზე დაწყალობების სთხოვდა.

მაგ. სანალელეს ხატის ხუცის დაწყალობებაში ნათქვამია: „გიორგი რუჯულიან-ურუჯულოდ სალოცავო, ნღვარში მიხუროთალო... ხთისკრით თუ რა გამოვიდოდ დაქს სასჯელი, სითანდო საქმე ცაცისა, საქონისა მავლადი 'ნუჲ მახკერძიდი, ს'ხვა ალაგ, ქალაქ მთას-წავლიდი“-ო (იქვე, მის. საქ. თნ. I, 12, გ. ჩიტაიას ჩანაწერით).

ლებაისკარისა და კისტანის სამი ხატის ხუცის დაწყალობების ეს ნაწი-ლი უფრო ვრცელია: „თუ რა გამოვიდოდ დას ხთისკრით ხთისი-ს, აულო ჭმელთაზე, კორციელთაზე, ბეგარ-ჟალან (ესე იგი გადასახდეველს) ზღვდას,—ნუ რა მახკერძიდი.—ხენი, სასჯელი, საკლო-საზიანო საქმე ეღირ-ბოდას რა, ეკერძებოდას რა,—მარკე დაღრებულ გადააწორიდი, ავ საქმე კაზედ მაუკციიდი“-ო (იქვე, I, 14, იხ. აგრეთვე გვ. 16 ია, 17 იბ, 18 იბ, 19 იდ და 20 იგ).

მოვალეობა-სამსახურის სიაყვარგისდა მიხედვით ღვთაებათა მსახურებს ორი ზოგადი განმასხვავებელი სახელი ჰქონდათ, რომელთაგან ერთი სა-ხელი წარმართულ სიტყვიერებაში დაცული გვაქვს. მსახურთა ერთ ჯგუფს, რომელთაც კეთილი დავალება და წყალობის მიღენა ჰქონდათ ხოლმე მიკუთ-ნებული, საწარმართო ანგელოზნი და მოწარმართე ანგელოზნი ჰრქმევიათ. სახელად. როდესაც მიმძლავრებულს მადიდრებელს შველა-მფარველობა სჭირდე-

ბოდა, მაშინ უფროს ღვთაებათ სწორედ ისინი უნდა წარეგზავნათ. ბისოს ზუცის ათენგენობას წარმოსათქმელს დაწყალობებაში ნათქვამია: მარიგეს ღმერთსა და დიდს კვირაეს გახვეწებთ, თქვენ უშველეთ თქვენს მეხვეწეთ, ხაწარმართო ანგელოზნ დააუოღეთ“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 12 გ.).

ფშაური დაწყალობებაც ამბობს: „ხადაც თქვენი უღუური დაიძახონ, თქვენი მოწალმართე ანგელოზი მოახმარეთ, თქვენი კაზის კალთა დააფარეთ“-ო (იქვე, I, 25 კლ).

საწარმართო ნიშნავდა იმას, რომ სწორე გზაზე დასაყენებლად და ხელის გამართვისა და ცხოვრების კეთილად წარმართვისათვის იყო განკუთვნილი, მოწარმართე-კი იმ პირს ეწოდებოდა, რომელსაც ამ დავალება-მოვალეობისათვის უნდა ეზრუნა და ხელი შეეწყო.

უფროს ღვთაებათა ამ მსახურთა მოვალეობის სიკეთის გამო, მათ ტკბილი ანგელოზების სახელიც ეწოდებოდა. ფშაურს დაწყალობებაში მაგ. „დიდს ღვთისმშობელს“, რომელიც წარმართული ხანის ღვთაების ადგილის დედის მონაცვალე სახელია, ხატის ხუცი ასე ევედრება: „წმიდის გულით მავედრებელნი ყოველნივე თქვენ შეინახენით წყალობითა თქვენითა, ღმერთსაც თქვენ შავედრეთ და გამოუთხოეთ წყალობა თქვენი თქვენის ტკბილის ანგელოზებით“-აო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 25 კე).

შემცოდისა და დამნაშავის დასჯის უფლება პირადად მხოლოდ უფროს ღვთაებათა ჯგუფს ჰქონდათ, უმცროსებს-კი თითონ არ შეეძლოთ, თუნდაც რომ საფუძველი ჰქონოდა ამა თუ იმ პირს გაწყრომოდნენ. მათ უნდა ერთგრთი უფროსი ღვთაებისათვის შეეჩივლათ და მისგან დამნაშავის დასჯის ნებართვა გამოეთხოვათ. რასაკვირველია, ასეთი პირიც თავის მხრით ცდილობდა, რომ ძლიერი მფარველი ღვთაების შევედრებითა და გამოქომაგებით მოსალოდნელი სასჯელი თავითგან აეცილებინა. აი მაგ., რას ევედრება ხევსურეთის სამი ხატის ხუცი დაწყალობებაში: „დიდ კვირაეს სხევან ხთისნასახნ თუ რას უჩიოდან (ამ მსხვერპლის შენთვის შემომწირეღსა და გვედრებელსაო), უკუღმ უდგებოდან,—მადლი, ხოიშანი დაუთხოიდი, თავად პირწაღმ, გულწაღმ დაუბრუნდი“-ო და განსაცდელს ააშორებდეთ (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 13 ე).

ასევე კარატის ხატის ხუცის დაწყალობებაში: „სხევან ხთისნასახნ თუ რაზედ უწყრებოდან“ დაეხმარეთო (იქვე I, 11 ა) და ხახმატის ჯვარისაშიც ნათქვამია: „წმინდაო გმირო კოპალავ!... თუ სხვები ანგელოზები უჩიოდნენ, მადლი დაუთხოვე, ანგელოზებს (სახიანოდ და დასასჯელად წარკვლებილნი იგულისხმებიან) ხამსახური აართვ და ღთის კარზედ ხაქრთამოდ (იგულისხმება ვედრება და შეწირული მსხვერპლი) შაართვი, სხევანი ღთის შვილნი თუ რას უწყრებოდნენ, მადლი, ხოიშანი დაუთხოვე. თითონ პირ-წაღმივ და გულ-წაღმივ დაუბრუნდი, უშველიდი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 ე).

თუ რომ მძიმე დანაშაულება იყო. მაშინ დასასჯელად წარმოვლენილნი მთელ რაზმსაც შეადგენდნენ და მეთაურიც ჰყოლიათ მათ მიჩენილი. მაგ.,

ახილის ხუცის დაწყალობება სწორედ ასეთს შესაძლებლობას გულისხმობს: თუ „ლთის იახაუღნი გაშავიდოდან ხთისაგანა გამოშობილნი, კვირაი სარდლობდნ, ჯორციელთ“ დასასჯელად, გადაარჩინეო, ნათქვამია დაწყალობების სავედრებელ ნაწილში (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 16 ია).

თუ ზემოთყვანილს ლოცვაში დამსჯელი მსახურნი კვირიას მეთაურობით ჩანან ღვთაებისაგან წარგზავნილნი, ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში გმირ კოპალას ხელმძღვანელობაზეა უკვე საუბარი: „ხთის კრით თუ რა იახაუღნი ხთის ბძანებით გამოვიდოდეს, გმირო კოპალეო, შენით სარდლობით ზორციელზედ ბრუნდებოდეს, ამით ყუდროს ჯალაბობას, ნუ მიჰკერძიდი“-ო (იქვე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე).

თავი მეექვსე

ქართველთა წარმართული პანთეონის წარმომადგენელი ტომები 1. ღმერთი

„ქართველი ერის ისტორიის“ I²-ში ქართული წარმართული სარწმუნოების განხილვის დროს უკვე გამოკვეთილია, როგორც ის, თუ შეიდეულის ცალკეული დღე რომელი ღვთაებისათვის ყოფილა მიკუთვნილი, ისევე იმ ღვთაებათა სახელები და ვინაობაც, რომელთა ძლიერებაც თუმცა ყველას სწამდა, მაგრამ რომელთაც შეიდეულში დღე მაინც მიძღვნილი არა აქვთ. ეს გარემოება გვაუქიჩებინებს, რომ იმ ხანაში, როდესაც შეიდეულის დღეთა პანთეონი შეიქმნა, ასეთი ღვთაებანი ან უფროს ღვთაებათა ჯგუფს არ ეკუთვნოდნ, ან უკვე აღარ იყვნენ მიკუთვნილნი. ცხადია, ქართულ-ქართველური წარმართული პანთეონი ისევე, როგორც ზოგადი ენა და კულტურაც მხოლოდ ერთი რომელიმე ტომის შექმნილი არ უნდა იყოს. ამიტომ საგულისხმო იყო და საჭიროც არის, რომ გამოკვეთილიყო, თუ სახელდობრ რომელ ტომს რა წვლილი აქვს შეტანილი.

ზემოდასახული საკითხის გადასაწყვეტად ამჟამად, რასაკვირველია, რაიმე წერილობითი წყაროების ცნობებზე დამყარება შეუძლებელია. ამისთვის სხვა ღონეობაა გამოსაყენებელი. ამ საყურადღებო ამოცანის გადასაქრელად შესაძლებელია იგივე გარემოება იქმნეს გამოყენებული, რომლითაც ქართული წარმართული პანთეონისათვის გექონდა გამოყენებული და „ქართ. ერის ისტორია“-შია დასახელებული (I², 36), სახელდობრ, რომ ამა-თუ-იმ ერის ზოგად წარმართულ ღვთაებათა გარდა, თვითოეულ თემს თავისი საკუთარი, უმთავრესად ღმირ მფარველად მიჩნეული, ღვთაებაც ჰყავდა. რაკი ზოგადი ქართული წარმართული პანთეონი შეძლებისამებრ უკვე გამოკვეთილი და შესწავლილია, ეხლა აწ დასახული მიზნის მისაღწევად საჭიროა, რომ ჩაუკვიროდეთ, თუ რომელი ამ ზოგადი პანთეონის ღვთაებათა სახელები რომელ ტომს, ან ერს ჰყავს სწორედ თავის საკუთარ ღვთაებად მიჩნეული. ამის ცოდნა ამ საკითხის გადაწყვეტას საგრძნობლად გაგვიადვილებს.

ღმერთის აღსანიშნავად ორსავე აბხაზურში, გვლდენშტედტის ჩანაწერით, Antscha ანჩა ყოფილა (R II, 527), თანამედროვე აბხაზურს-კი ამ ცნების გამოსახატავად ანცუა, ანცია აქვს (უსლ., აბხ. ე.). ვაზ. „ივერია“-ში (1888 წ. № 180, გვ. 1) გამოქვეყნებულ ნაშრომში „აფხაზეთი და აფხაზნი“ პ. ქარაიამ ამტკიცებდა, რომ ღვთის აბხაზური სახელის მეორე მარცვლი ცია მრ. რ. ბოლოსართია, ან-კი დედის ქალ-ღვთაების აღმნიშვნელია. ამისდა მიხედვით, ღმერთის აბხაზური სახელი აეტორს ღმერთების ე. ი. აბხაზთა ოდინდელი პოლითეისტური მსოფლმხედველობის გამომატეველად და გამომჟღავნებელად მიაჩნდა. ეს დებულება პ. ქარაიას 1912 წ. გამოსულ გამოკვლევაშიც ირის გამეორებული (Об отношении афхазского языка к ифетическим, გვ. 31—33). ყველაზე საუყურადღებო საბუთად მას ის მოსახრება აქვს წამოყენებული, რომ ღვთის მიჯნუხს აბხაზები ანცია რეზეზ-ს უწოდებენ, რომელშიც მჯეზ-ის წინ მყოფი რ მრ. რ. მესამე პირის თავსართიაო (იქვე 32).

მაგრამ ღვთის აბხაზური სახელი რომ XVIII ს-ში ანცია-კი არა, არამედ ანჩა-ა და ასევე Antcha ანჩა აქვს კლამროთ-საც (V. II, 424: Dien) ძნელი დასაჯერებელია ცი ვერ გაერჩიათ და ამ ბგერის მაგიერ ჩ მოსჩვენებოდათ, რომ ვაშინაც თანამედროვე ფორმა ყოფილიყო.

ღმერთის ყაბარდოული სახელი XVIII ს. T'ha ტხა ყოფილა და ეხლაც ასევე ეწოდება (რ.-ყაბ. ლ.—дор), ჩერქეზებიც ტლა-ს უწოდებენ (რ.-ჩერ. ლ.).

უფალს XVIII ს. გვლდენშტედტის ცნობით, ყაბარდოულად და ჩრდილო-აღმოსავლურ აბხაზურად Suchoch ჰრქმევია, სამხრეთდასავლურად-კი Sach (R II, 527).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით, ღმერთს ჩანურად Dale დაღე ეწოდებოდა (R II, 504). თანამედროვე მეტყველებაში-კი დღე იხმარება, მაგრამ ზოგს სხვა ბრუნვებში მეორე ხმოვნად უკვე ნ ჩნდება (ნათ. დღლინა, მიც. დაღლა, მოქმ. დალა, ანდა დელურ). საუყურადღებოა, რომ ამ სახელთან მხოლოდობით-ში ვუ და მრავლობითში დუ იხმარება (ჩაჩ. ე. 170).

ღმერთის XVIII ს. ქისტური სახელი Dale დაღა-დ გვაქვს აღბეჭდილი (R II, 504), თანამედროვე ქისტურად-კი დაღა-ს ეძახიან, გრამ. მხ. რ. უკვე დაღი-ა.

ქისტებიც ამ სიტყვასთან მხ. რ. ვ-სქესკატ. ნიშანს, მრ. რ.-ბ-ს—ხმარობენ (მალს., ინგ. გ. 139).

წოვეურში XVIII ს. სახელად Dale დაღე გვაქვს (R II, 504). ეხლა ღმერთს წოვეები დაღ-ს უწოდებენ, დაღე-კი ნათ. ბრ. ფორმაა. დაღობა უკვე ლუთებას ნიშნავს (შიფ. 137).

გვლდენშტედტის ჩანაწერით ღმერთს ლუნძურად, ანწუხურად, ქარულად და დიდოურად სწოდებია Bedsched ბეჯედ (R II, 152). ლუნძურად ეხლა ცი თითქმის ასეთივე სახელი ბეჩედ აქვს (ლუნძ. ენ. 52), ხოლო უფალს, უზუნაგის ჰქვიაან ბეთქამან (იქვე 52).

სანწუხაროდ ღმერთის თანამედროვე ანწუხური, ქარული და დიდოური სახელები წყაროებში არ მოიპოვება.

უფალს ჩაჩნურად და ქისტურად გვლდენშტედტის ჩანაწერით Aela წლა სწოდებოა, წოვებს-კი იმ ხანაშიც უკვე ქართული უფალი უხმარიათ (R II, 504).

ლუმბუქურად ღმერთს XVIII ს-შიც Saal, მ'ააალ ზაალ, ზეზაალ ჰრქმევია (R II, 520) და ეხლაც ასევე ზალ (ნათ. ბ. ზანალ) ეწოდება. ზალდუ, რომელთანაც ბ და ღ სქესკატ. იხმარება, უკვე პატრონს, მამასახლისსა და ღიასახლისს, ზოგჯერ ქმარსაც ნიშნავს (ლუმ. ე. 268).

საყურადღებოა, რომ უფლის ლუმბუქური ეს სახელი გვლდენშტედტის ჩანაწერში Usaldu უზალდუ-ს სახით არის აღბეჭდილი (R II, 520). ეს ცნობა იმ მხრით არის საყურადღებო, რომ ზალდუ-ს, იმ დროს 1 სქესკატეგორ. თავსართი ჰქონია. გვლდენშტედტის ჩანაწერში ღმერთის აკუშური სახელად Zalla ძალდა, ანდა ცალდაა მოყვანილი (R II, 520), აკუშურის მონათესავე. ჰრკილურს-კი ღვთის აღსანიშნავად სულ სხვა სიტყვა, ზთაღაჴაჴ, ზოგუოვება. ხოლო ზთაჴაჴაჴ, (მრ. რ. ზუჴაჴაჴ) პატრონს ნიშნავს (ჰრკ. ე. 451).

რაკი ზთაღა ჰრკილურად ღიადსა და სიღიადეს ნიშნავს, ჩა-კი ვინ-ს (იხ. იქვე 451 და 456), ირკეევა, რომ ღმერთის ჰრკილური სახელი ზთაღაჴაჴ ავსებითად ღიად ვინშეს ნიშნავს. ზთაღაჴაჴ-ისა და ჩაჴ-ის ბოლოკიდურთა ჯ საშუალო სქესკატეგორიის ჰრკილური ნიშანია, რომელიც თავსართისაჴა და ბოლოსართის სახითაც ერთვის. ამრიგად ირკეევა, რომ ღმერთის სახელი ჰრკილურს საშუალო სქესკატეგორიისათვის მიუეკონებია.

უფალსა და თვადს-კი ჰრკილურად უცუმი ჰქვია (ჰრკ. ე. 449).

გვლდენშტედტის ჩანაწერითგან ირკეევა, რომ ან[დ]ილეებს XVIII ს. ღმერთის აღსანიშნავად უხმარიათ Тзов წოჴ (R II, 520), თანამედროვე ანდიურს-კი უკვე მაჴმადიანობის გავლენით არაბული აღლაჴი აქვს (ანდ. ე. 144).

ღმერთს არკულად ჰალ-ს ეძახიან, რომელსაც ად. დ ი რ ი უდურსავე ჰალ-ს ადარებს, იქ ეშმაკის აღმნიშვნელს, და ქართულ ალს (არკ. ე. 149 და შენ. 1). საგულისხმოა, რომ ჰალდუჴ იქვე მფლომელს, პატრონს, ხოლო ჰალდურ უკვე მფლომელ ქალსა და ღიასახლისს ეწოდება (იქვე 149).

ღმერთისათვის წახურულს ღინიჴ სახელი აქვს, რომლის ნათ. ბრ. ღინ-შენ, მოქმ. ღინშა არის (წახ. ე. 151).

საყურადღებოა, რომ ამავე დროს ღდეს წახურულად იქნება ღეინა და ღინა, ხოლო ზვალ—ღიჴ (იქვე). რაკი ჯა ძირი ვლას და მოხვლას ნიშნავს, ამიტომ არკული ზვალ—ღიჴა უნდა ღდეს—მოჴვალის აღმნიშვნელი იყოს.

ამნიარადვე, რაკი წა არკულში ნათ. ბრ. დაბოლოებაა, ამიტომაც ღდეს-ის წახურული გამომხატველი ღეინა და ღინა არსებითად ქართულს ღლჴაჴ-ს უდრის. მაშასადამე, ღდეს და ზვალ გამონათქვამების ანალიზითგან ირკეევა, რომ წახურულად ღდეს ანუ ღი სწოდებოა, ე. ი. ისევე, როგორც უდურად. ეს იმიტომ არის საყურადღებო, რომ ღდეს თანამედროვე არკული სახელი არის ღიდ (არკ. ე. 170).

ზემონათქვამის შემდგომ რომ ისევე ღმერთის წახურულ სახელს ღინიჴ-ს დაეუბრუნდეთ და ჩაუეკირდეთ, ამ სიტყვების ღეინიჴ და ღი-ს პირველი მარცხლის იგივეობის გამო, იხადება ეკვი, მათ შორის ნათესაობა ხომ არ არის

* ჰერმეს ტრისმეგისკოს.

ორშაბათის ყაბარდოული სახელი ბლენზხაა შედგენილია შვიდის აღმნიშვნელი ბლენ-სა და თავის გამომხატველი სმხა-საგან და შვიდეულის თავს ე. ი. პირველ დღეს უნდა ნიშნავდეს.

ორშაბათს ჩერქეზული სახელის ბლიპჰჰ-ს პირველი ბლი ნაწილი 7-ია ხოლო მეორე 3ჰე ნაწილი იგივე ეპჰ უნდა იყოს, რომელიც დახაწყისის გამო-სახატავად იხმარება. ამრიგად მთელი სიტყვა თავდაპირველად შვიდეულის და-ხაწყისის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

სამშაბათს აბხაზურად ჰქვიან აჰაშ. დ. გულიას ანალიზით, ის აჰ-ბა-სა და აშ-ისაგან შესდგება. აშ შემოკლებული აშშ-ი, დღე-აო (აბხ. ისტ. 312). უსლარის თარგმანითაც მეორე დღეს შვიდეულისას ნიშნავს (აბხ. ენა. 198).

ჩერქეზულად-კი ღუბჰე, ანდა ღუბჰე (ღჟლ. რ.-ჩერქ. ლ. 31), ხოლო ყა-ბარდოულ სახელად შ. ნაგომოვს მოყვანილი აქვს უბის (ისტ. 38), ლო-პატინსკის ლექსიკონში-კი აღნიშნულია ღუბჰე (გვ. 25).

ოთხშაბათის აბხაზური სახელი ახაშა-ა. ჩერქეზული—ბირასკეზი (რ.-ჩერქ. ლ. 202), ყაბარდოულ სახელად-კი შ. ნაგომოვს ზორეფია მოეპოვება (ისტ. 38), ხოლო ლოპატინსკის ბერაზჟე (რ.-ყაბ. ლ. 160).

ხუთშაბათს აბხაზები უწოდებენ აფშ, აშა-ს, ჩერქეზებს-კი სახელად მა-ფოჟე აქეთ (რ.-ჩერქ. ლ. 236).

ყაბარდოელები მახახო-ს (შ. ნაგომოვით ისტ. 38), ანუ მახაჟ-ს ეძახიან (ლოპატინსკით რ.-ყაბ. ლ. 181).

მარასკევის სახელად აბხაზებს აქეთ ახტაშა, ჩერქეზებს-კი ბირასკეშჰო (ღჟლ. რ.-ჩერქ. ლ. 174). ყაბარდოული სახელი ლოპატინსკით მარემ (რ.-ყაბ. ლ. 139).

შაბათის სახელი ყველა სინდურ ენებში, ჩერქეზულს გარდა, საერთოდ იმდენად გაბატონებულა, რომ ძველი წარმართული მთლიანად და უკვალოდ განუღწევია. ჩერქეზულს-კი, შებთჟ-ს გარდა, მაჰნჟაჟო-ც მოეპოვება (რ.-ჩერქ. ლ. 207) (აბხაზურად—აბეჟურ კილოზე—ასსაბშა).

კვირას აბხაზურად ეწოდება ამჩიჰშ (უსლ. აბხ. ე. 235). დ. გულიას ამ სიტყვის ორი ეტიმოლოგია აქვს წამოყენებული: ამჩი შესაძლებელია ამჩა-რა-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც „უთხრელობა“-ს, ე. ი. უკმეს ნიშნავს. ხოლო ბოლოკიდური შ დღის აღმნიშვნელი აშშ-ის ნაწილიაო. მისი მეორე ეტიმოლოგიით, ამჩი ნიშნავს ძალას და ეგების კვირის აბხაზური სახელი ძლიერის (იგულისხმება: ღვთის) დღეს ნიშნავდესო (ისტ. აბხ. 312).

ჩერქეზულად კვირას ეწოდება თლაჟმაჟე (რ.-ჩერქ. 28), ყაბარდოულად-კი თხამაჟო შ. ნაგომოვით (ისტ. 88) და ტხამაჟო ლოპატინსკით (რ.-ყაბ. ლ. 22).

ამასთანავე პირველის განმარტებით ეს სიტყვა „ღვთის დღეს“ უნდა ნიშნავდეს, მეორეს აზრით-კი შვიდეულის დღის აღმნიშვნელია (იქვე). უკანას-კნელი განმარტება იმ გარემოებას ემყარება, რომ შვიდეულის სახელად ყა-ბარდოულში ეს ტხამაჟო სიტყვავე იხმარება, შ. ნაგომოვსაც შვიდეულის ყაბარდოულ სახელად იგივე ტხაჟმაჟო აქვს მოყვანილი, რომელიც მისი გან-მარტებით, ვითარცა კვირის სახელი, ღვთის დღის აღმნიშვნელია.

ჩერქეზულადაც შეიღეულის აღსანიშნავად კვირა დღის სახელია გამოყენებული. ამრიგად შეიღეულის, კვირის, სახელად ჩერქეზულად და ყაბარდოულად, ქართულის მსგავსად კვირა დღის სახელივით გამოყენებული. აბხაზურად-კი შეიღეულს ეწოდება აზიზი, რომელიც უსლარის მოსაზრებით დამახინჯებული უნდა იყოს და ნაწარმოები ჩანს დღის აღმნიშვნელი აზზისა და შეიღის—შემა-საგანაო (აბზ, ე. 234—235). დ. გულია ც ასევე მსჯელობს (აბზ, ისტ. 312).

საყურადღებოა თვეების სახელდების ის წესი, რომელიც, უსლარის ცნობით, ჩანებს აქეთ (ჩაჩ, ე. 163).

მზე რომ ქართ. ხალხს სწორედ ქალად და არა მამაკაცად ჰყავდა წარმოდგენილი, ამის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა ხალხური ლექსებითგანაც მრავლად შეიძლება. მაგ.:

„ცაზე მზე დაბნელებულა,
მთვარე აყრიდა შაქარსა.
მთვარე, ნუ აყრი შაქარსა
არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“. (ქართ. ხალხ. პ. 8).

ამ ოთხმუხლედის უკანასკნელი სტრიქონითგან ირკვევა, რომ ცაზე დაბნელებული მზე, რომელსაც მთვარე შაქარს აყრიდა ქალი ყოფილა. ხოლო რაკი იქვე ნათქვამია, რომ „მთვარე... არავინ მოგცემს მაგ ქალსა“-ო ცხადი ხდება, რომ პირიქით მთვარე ამ ოთხმუხლედში ვაჟად არის ნაგულისხმევი.

მზის ღვთაების შესახები წარმართული ხანის წარმოდგენის ანარეკლი სხვათა შორის ძეობის საგალობელს „მზე შინა“-შიც არის დაკული. „ვთუ მამა შინ არ არის, მზეც შინ შემოდიო“ (იხ. ხალხ. პ. 6). თუ მზის მშობლებთან შესვლისათვის ამ საგალობლის შემთხვეულ ხალხს საყაროდ მიუჩნევია მზისათვის მოეხსენიან, რომ იმ დროს ვაჟის მამა შინ არ იყო, აქეთგან საფიქრებელია, რომ ხალხის რწმენით მზე იმ შემთხვევაში თუ ვაჟის მამა შინ იქმნებოდა ახალ-მოლოგინებული ღედის სადგომში არ შევიდოდა. მაშასადამე, ხალხს მზე მხოლოდ და მხოლოდ ქალურ ღვთაებად ჰყავდა ნაგულისხმევი და წარმოდგენილი.

აღსანიშნავია ის საჩუქარიც, რომელსაც ძეობის საგალობლის შემთხვეულნი მზის ღვთაებას პირდებოდნენ „მზეც, შემოდი ბაკებსაო,... ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც, შინ შემოდიო“ (ხალხ. პოეზ. 6). ცხადია, რომ ეს აღთქმა-დაპირება მაკე ცხვარი, ხწორედ ქალური ღვთაების, მზისათვის, ბედნიერი მშობიარობისათვის ხამადლობლოდ განუთვნილხ მსხვერპლს წარმოადგენს.

„მზე-შინა“-ს საგალობელში უკანასკნელი ორი სტრიქონიც არის საყურადღებო: „მზეც შემოდი ბაკებსაო ცხვარს დაგიკლავ მაკესაო, მზეც შინ შემოდიო“ (ქართ. ხალხ. პ. 6).

ძნელი დასაჯერებელია, რომ აქ ბაკები რითმის გულისათვის მაკე-სთან ბგერითად შესათანხმებლად იყოს ნახმარი. უფრო ბუნებრივი იყო გვეფიქრა წინაუქმო, მაგრამ ზემოაღნიშნული ორი სიტყვა ხეირიან რითმისთვის გამო-

სადგებად-კი მისაჩნევი არ არის. ხალხური პოეზიის შემქმნელთა რომ სდომებოდათ, რა თქმა უნდა, ამაზე საუბრისათვის სარითმოდ მასალის მოძებნა შეეძლოთ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში ორივე ზემოდასახელებული სიტყვა უმთავრესად საგალობლის შინაარსის გამოსახატავად იყო საჭირო. გარითმულობას ამ შემთხვევაში მეორეხარისხოვანი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.

თუ ზემოთყვანილი მოსაზრება მცდარი არ არის; მაშინ ირკვევა, თუ რა სადგომად უნდა ვიგულისხმოთ ის „შინ“-ი, სადაც ძეობის საგალობლის თავდაპირველი შემთხვევითი მზეს შესასვლელად ეპატიებოდნენ. რაკი ბოლოს და ბოლოს მზეს შინ შესასვლელად ბაქებში სთხოვდნენ, ცხადი ხდება, რომ ახალ დაბადებულის დედა იმ ხანაში, როდესაც ეს საგალობელი თავდაპირველად გაჩენილა, ბაქებში უნდა ვიგულისხმოთ. ამ მხრივ საყურადღებოა ის წესი, რომელიც ჩვენ მთიელებს ბოლოს დრომდის მშობიერთათვის ჰქონდათ დაცული.

შემოდგომას, 14 აგვისტოს დაწესებული სვანური დღესასწაულის სახელი ზიხობ აგრეთვე საყურადღებოა. ამ სიტყვის მეორე -ობ მარცვლი უნდა უყველია ქართული -ობას მნიშვნელობის მქონებული ბოლოსართი იყოს, რომელიც განყენებული სახელების სვანურში ერთი მაწარმოებელთაგანია (ვ. თოფური ა, სე. ენა I ზმნა, გვ. 218). თვით იმ სიტყვად, რომლისგანაც განყენებული ცნების, დღესასწაულის, გამომხატველი ეს სახელია ნაწარმოები, მაშასადამე, ზიხ არის მისაჩნევი. დღესასწაულის ეს სახელი ზიხობ ისევეა ნაწარმოები, როგორც სხვა ისეთივე დღესასწაულების, მაგ. ელიაობა, მარიამობა, პეტრეპავლობა, გიორგობა, თეოდორობა და ბევრიც სხვა, სახელია აგებული. ამიტომაც, რაკი ყველა ზემოდასახელებულ შემთხვევაში იმ წმინდანის, ან ღვთაების სახელია, რომელსაც თითოეულს მათგანს დღე ჰქონდა მიკუთვნებული, ზიხობ-შიც ზიხ აგრეთვე ღვთაების სახელი უნდა ყოფილიყო თავდაპირველად მაინც. თუ იმ გარემოებას ანგარიშს გაუწევთ, რომ ზიხობ წლის დასაწყისის დღესასწაული იყო და წელიწადის დასაწყისი-კი ან მთვარის, ანდა მზის სრბასა და მდებარეობა—დამორებაზე იყო [დამყარებული] უძველესი დროითგანვე მოყოლებული, მაშინ აქაც ზიხ-ი უპირველესად ერთ-ერთ ამ ორ დღი მნათობთაგანის სახელად არის საგულისხმებელი. მაგრამ თანამედროვე სვანურს არც მთვარისა და არც მზისათვის ასეთი სახელი არ უჩანს. ზიხ-ის ახლო მსგავსი მზის სახელი ლეგურ ენათა ჯგუფსა აქვს, მაგ. ყაფურურად ჰქეი-ან ზოჯ, დიდოურად ეწოდება ბუჯ, ხვარშულად ბჯ და უდურად ბჯღ.

2. ბარბოლ-ბარბალი

საყურადღებოა, თუ რა ღვთაებად ჰყავდა სვანეთის თითოეულ სოფელს ბარბოლ-ი ანუ ბარბალი წარმოდგენილი და რა და რა სახელს, ანდა წოდებულებას ხმარობდა ბოლმე მისდამი აღვლენილ ლოცვაში.

ეს შევლევას ამ ღვთაების თავდაპირველი ბუნების გაგებასაც მიაგნებინებს და მის თაყვანისცემაში შექსოვილი მერმინდელი ელემენტების გამოცალკევებასაც გაუადვილებს.

ბარბოლის დღესასწაულის ორნაირი დანიშნულება ადვილად შესამჩნევია ყველა იმ ცნობებში, რომლებიც მოხუცებული და ხანში შესული სენების მონათ-ბრობში გვხვდება.

ერთი მხრით „ბარბოლ-ის უქმე და მისი სხვა წეს-ჩვეულებანი დაწესებუ-ლი იყო საზოგადოდ საქონლის და, კერძოდ, ძროხის და წველის გამრავლე-ბისათვის“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ბ. დღეობ. კალენდ. I, 1). ამ დღესასწა-ულის დროს ასასრულებელი ლოცვა-ვედრებაც „საქონლის გამრავლებასა და წველადობის მომატებას ეხებოდა (იქვე, 4, 57, 10).

ლახამუღელი ლოცვის დროს, 85 წ. მოხუცის ფარნაოზ კკაღუას ცნო-ბით, ბარბოლს „**ჟეთხმალღიშ ღწმწგრ ღერმეთ**“-ს, **ოთხფეხის სალოცავ ღმერთსაც** უწოდებდა და ფუსლ-საც, ე. ი. ბატონს,—45 წ. ქაბახან კკაღუას სიტყვით—კი, „**მადლიან ბარბოლ წნგლეშ**“-ს, ე. ი. მადლიან ბარბოლ ანგე-ლოზს (სვ. ბ. დღეობ. კალენდ. I, 1, 2.).

ჩუბებევლებიც „ბარბოლ წნგლეშს“ უწოდებენ (იქვე I, 3, 4) და „**ჟეთხ-მალიშ ღამწგრს**“ (იქვე 4), ანუ ბარბოლ ანგელოზსა და ოთხფეხის სალო-ცავს.

ყოველი ლახამუღელი დიასახლისი ბარბოლისადმი განკუთვნილ რძის ფაფას (ლუჯეში გაგ-ს) **შინაური საქონლის მფარველი ღვთაების ხატელზე შესწარავდა** ხოლმე (სვ. ბ. დღეობ. კალენდ. I, 1). თვით ლოცვა-შიც ამავე წოდებულებით მიჰპართავდა დიასახლისი: „**ჟეთხმალღიშ ღწმწგრ ღერმეთ**“—**ოთხფეხის სალოცავო ღმერთო** (იქვე).

მესტიამიც, 60 წ. ტარასი ნაკანის ცნობით, სახლის უფროსი რძალი, **მერბიელ-ი ბარბალ-ს ევედრებოდა**: „**ბარბალ ღერმეთ!**“ „ბარბალ-ო ღმერთო!“ (იქვე I, 11).

შემდეგ სადილის წინ სახლის უხუცესი მანდილოსანიც ლოცვის დროს ამბობდა აგრეთვე: „**ბარბალ ჟიბე ლუკლათხე**“—**„ბარბალ-ო ზეღმარ-თულო“**-ო (იქვე I, 12).

ჩოლურშიც, სადაც ბარბალი ხელისა და გადამღებ სნეულებათა სალო-ცავად იყო მიჩნეული, ლოცვა, 70 წ. თეთრუა ბაბლუანის ცნობით, „**ღერბეთ**“-ისადმი მიმართვითვე იწყებოდა (იქვე I, 19).

ს. ფარში ამ ბარბოლის-სალოცავს ორმაგი და, შესაძლებელია ითქვას, სამმაგი თვისება ემჩნევა. 86 წ. ვიბლიან ვიბლიანის ცნობით დიასახლისი თავის ევედრებას ასეთი მიმართვით იწყებდა: „**ღამწარა მწლღინ**“ ე. ი. „**მად-ლიანო ღამარია**“,—და ასევე ათავებდა: „**ღიღწიშ ლეჟედ ღამწარია**“, ანუ „**ღიღებუის მიმღებო ღამწარია**“ (სვ. ბ. დღეობ. კალენდ. I, 5).

ძროხების მწველელი ქალი, **მეშგაღი-კი უკვე ბარბოლს ევედრებოდა და „ბარბოლ ფუსლ“-ს** ე. ი. **ბარბოლ ბატონს** უწოდებდა (იქვე).

ხოლო საქონლის მკვებავი მამაკაცი, ე. წ. მწანი ლოცვის თავშიცა და ბოლოშიც მხოლოდ „**მადლიან ღერმეთ**“, „**მადლიან ღმერთს**“ მიმარ-თავდა ხოლმე (იქვე I, 5 და 6).

განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია აგრეთვე ის თავისებურება, რომელიც ბარბოლის დღესასწაულის შესახებ 61 წ. დემეტ გერლიანის მონათ-ბრობში (ეცერი) ცხლად შესამჩნევია. უპირველესად აღსანიშნავია, რომ სახ-

ლის [უფროსი კაცი], „ქორა მანტუ“-ი, პატარა კერის წინ ღვთაებას ასე ევედრება: „ტარ ბედნიერ ფუხდ ვიბე ლგკლათხე“, ე. ი. „ტარო ბედნიერო, ბატონო ზე აღმართულო“.

ზემოდასახელებული მოხუცის განმარტებით, „ტარ ბედნიერ-ი წვრილ-ფეხა საქონლის და მათ შორის ყველაზე უფრო ცხვრების მფარველი ღვთაება იყო“ (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 6 და 7), თუმცა-კი თვით ლოცვით-გან ეს არ ჩანს, რათგან იქ ზოგადად არის ნათქვამი, „იღამიანი და სულდგმული (საქონელი) ყველა გაამრავლე“-ო (იქვე 6).

ამავე დღეს აქვე ეცერში მგზრე და ძროხების მწველელი ქალი-ც ბარბოლ-ს ევედრებოდნენ მხოლოდ და ლოცვის დროს ამბობდნენ: „ბარბოლ-ო გაამრავლე ხარი (კწნ) და ფური (ფურ) ჩვენს ოჯახში“-ო (იქვე 7). ამრიგად, აქ უკვე ტარ-ის მაგიერ ბარბოლ-ი ჩნდება და შესავედრებელადაც ხარი და ფური, ე. ი. სხვილფეხა საქონელია დასახელებული.

ბარბლწ-ის ღვთისაწაულება ლენჯერშიც ჩვეულებრივსაგან საგრძნობლად განსხვავდება. უპირველესად საყურადღებოა, რომ იგი, 70 წ. გიგო შუქვანის ცნობით, სახლთან-კი აღარ იყო დაკავშირებული, არამედ გარკვეულ ეკლესიასთან: ამ დღეს „დილით თემის მანდილოსნები მიდიოდნენ ღაშთხვერის თარინგზელ-ის ეკლესიაში“, სადაც ისინი „ევედრებოდნენ თარინგზელ-ს უურების ტყვილისაგან დავვიცავიო“. ამას გარდა „სოფელ ღაშთხვერში თარინგზელის მარეები¹ უდესიანები და ჯაჭვანები ამ დღისათვის ეკლესიის სტიფში (არეზე) აღმართვდნენ დიდ თოვლის კოშკს, ჩამოელსაც შუაგულში ხეს დაატანდნენ და მის წყერზე ხის ჯვარს დაამატებდნენ“. ლოცვისა და ყველიანი ღვეზილების გათავების შემდეგ მლოცავნი „მიემგზავრებოდნენ თოვლის კოშკისაკენ (მუხი მურუტა-ში). აქ ისინი გარს უვლიდნენ თოვლის კოშკს და თან კუჩრია-ს მღეროდნენ“. საგალობლის დამთავრების უმაღლ ნიშნებით აღქურვილი „თითოეული უბნის კაცები თავის მხრისაკენ შეუდგებოდნენ გაშალეზით თოვლის კოშკის ძირის გამოთხრახ, რადგან მათი რწმენით, რა მხარესაც კოშკი წაიქცეოდა, იქით კარგი მოსავალი იქნებოდა-ო (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 10—11).

გაღამებდ სნეულებათა ბატონებად წოდებული გამონაყრიანი მოარულის სავედრებელი „იავ-ნანა“ ამ ავადმყოფობათა გამომწვევთა ვინაობის შესახებ ძველი წარმოდგენისა და რწმენის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. სამწუხაროდ ჯერ ამ იავ-ნანის ყველა ვარიანტი ჩაწერილ-გამოქვეყნებული არ არის, რომ ამ საკითხის ყოველმხრივ და მთელი სისრულით გაშუქება. იყოს შესაძლებელი. აწ გამოქვეყნებული მასალისდა მიხედვით-კი შემდეგის გამორკვევაა შესაძლებელი.

თუმცა მოარულის გამომწვევთ ჩვეულებრივ ხალხი ბატონებს უწოდებს და ასე ეწოდებათ იავ-ნანას საგალობელშიც, მაგრამ, როგორც ამ უკანასკნელ წაწარმოებითგან ჩანს, ნამდვილად ისინი ბატონის შვილები ყოფილან.

ამ საგალობელში მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ამ ბატონების დედასა... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7). მაშასადამე.

¹ კატები.

მათ დედა ჰყოლიათ და მამაც, რომელიც თუმცა ამ საგალობელში დასახელებული არ არის, მაგრამ ბატონად იგულისხმება და გადამდები მოარულის თითოეული გამომწვევთაგანიც სწორედ ამ ბატონის შვილია. სამწუხაროდ ამ ჩაწერილ საგალობელში არც დედის სახელია მოხსენებული. რაქი სიტყვა ბატონი ქართულში შედარებით გვიან, მე-XVI ს-ითგან ჩნდება მხოლოდ, საგალობელი და მისი მსოფლმხედველობა-კი ამაზე მრავალი საუკუნიტ უწინარესი და წარმართულია, ამიტომ ცხადია თავდაპირველად იმ იანენაში ბატონის მაგიერ უფლის შვილი იქმნებოდა.

თ. რაჭიკაშვილის მიერ ქართლში შეკრებილს ხალხურ ლექსებს შორის § 75 და 76 უქველია „იან-ნანა“-ს საგალობლის საგულისხმო რედაქციას წარმოადგენს. მისი შინაარსი საშუალებას აძლევს გველევარს გამოარკვიოს, როგორც ბატონიშვილების დედისა, ისევე იმ ბატონიშვილის სახელიც, რომელიც აქვანში უწევთ.

იქ ნათქვამია:

„დილით მზე ამოსულიყო,
ბარბარე გამოსულიყო.
ეხურა დიბის საბანი,
შიგ ეწვა ბატონიშვილი.
ბატონიშვილი ლევანი,
მარგალიტისა მტევანი,
ზედ ეცვა მოის პერანგი,
გაზნაპოლის ახალოხი,
მთვარე გრეხილად მოეფლო,
მასკელავი ღილად ეჭრა“.

(ძველსაქართ. III, 2 განყ., გვ. 214, ლექსი § 75).

საქმარისია ადამიანმა „იან-ნანა“-ს საგალობლის კარბული ვარიანტის სათანადო სტრიქონები ზემომოყვანილ ვარიანტს შეადაროს, რომ ამ ორივე ლექსის იგივეობა ცხადი შეიქმნეს:

... „ამ ბატონების დედას
უდგია ოქროს აკვანი
შიგ უწევთ ბატონიშვილი...
ატლასის საბანი ჰხურავს...
მოვის პერანგი უცვიათ,
მთვარე გრეხილათ უფლიათ,
გარსკელავი ღილად უბიათ“... (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

თ. რაჭიკაშვილის ჩანაწერი ვარიანტის ტექსტს რაზდენსამე ადგილას (თავშიცა და შუაშიც) ცხადად აკლია. მაგ. ჯერ ნათქვამია, რომ მზის ამოსვლისას „ბარბარე გამოსულიყო“ და ამას უშუალოდ მისდევს: „ეხურა დიბის საბანი, შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ო. ისე გამოდის, თითქოს დიბის საბანი ბარბარეს ეხურა, რაც უაზრობაა. მაგრამ დიბა-დახურული გარეთ მზეზე გამოსული დედაკაცი რომ წარმოვიდგინოთ და დავიჯეროთ, მაინც „შიგ

ეწვა ბატონიშვილი* ხომ უცილობლად გაუგებარია. იქ მოყვანილი ლექსის-და მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ბატონიშვილი იმ დიბის საბანში იწვა, რომელიც თითქოს თვით ბარბარეს ეხურა. ამასთანავე არც ბარბარეს ვინაობა წანს, არც ბატონიშვილის ნათესაური დამოკიდებულება ბარბარესთან და გარკვევით არც ისაა აღნიშნული, თუ, სახელდობრ, ვის ეწვა ბატონიშვილი.

მთელი ზემოაღნიშნული შეუსაბამობა ამ ვარიანტის ტექსტის დაზიანებულობითა და ერთი სტრიქონის ადგილ-მონაცვლებით არის წარმომდგარი. აღწერილობის თავდაპირველი მიმდინარეობა კარბულ ვარიანტში ამ ადგილას კარგად არის დაცული და ეს დაზიანებული ადგილების გამორკვევისა და აღდგენის საშუალებას გვაძლევს.

კარბულ ვარიანტში ხომ ნათქვამია: „ამ ბატონების დედასა უდგია ოქროს აკვანი, შიგ უწევს ბატონიშვილი... ატლასის საბანი ჰხურავს... მოვის პერანგი უცვიათ“. ამგვარად ბატონიშვილი დედას აკვანში უწევს და საბანი ჰხურავს, თითონ-კი მოვის პერანგი აცვია. ცხადია, რომ რაზიკაშვილის ჩანაწერ ვარიანტში სტრიქონების თანამიმდევრობა არეულია და „ეხურა დიბის საბანი“ თავის ადგილას არ არის. მაგრამ თავიდათვე ისაა, რომ „შიგ ეწვა ბატონიშვილი“-ს წინ ერთი სტრიქონია მთლიანად გამორთვებული, რომელშიც, კარბული ვარიანტის მსგავსად, ნათქვამი იქმნებოდა: „წინ ედგა ოქროს აკვანი“.

მეორე ქართული ვარიანტის ტექსტის ამნაირად აღდგენის და კარბულთან შედარებით შესწავლის შენდგომ ირკვევა, რომ ბარბარე ბატონიშვილის დედის სახელი ყოფილა და გადამდები მოარულის ბატონების დედას სწორედ ბარბარე ზემოეწვა, ხოლო აკვანში მწოლიარე ძის შვილს-კი ლევანი.

თუ მოარულის „ბატონების“ მამის ვინაობა საგალობელში დასახელებული არ არის, სამაგიეროდ იქ მათ ბინადრობაზე მოგვეპოვება ცნობა. ანას. ერისთავ-ხოშტარიას ჩანაწერს იავ-ნანაში ამ ბატონებზე ნათქვამია: „თეთრი ზღვიდან წამოვედით“-ო. ამას გარდა ამ ბატონებს ბაღიც ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა: „...ბატონების ბაღშიაო... თეთრი თუთა ასხიაო“ („ბატონებმა არ დაიწუნეს“, ანასტ. ერის. ხოშ. მოთხრობანი და ქართ. ხალხ. პოეზია. 202). ამისდა მიხედვით „ბატონების“ ბინადრობა თეოკი ზღვის სანაპიროსა და არეში ყოფილა ნაგულისხმევი. მათ ბაღი ჰქონიათ, რომელშიც თეთრი თუთა მდგარა. თავისდათავად ცხადია, რომ თავდაპირველად ამ საგალობელში მერმინდელი და უცხო ბაღისა და თუთის მაგიერ მტილი და ფოლა იქმნებოდა.

საგულისხმოა, რომ „ბატონებს“ მამიდაც ჰყოლიათ. ეტყობა ის ცნობილი და ძლიერი ღვთაება ყოფილა, რაკი მისი საგანგებოდ დასახელება და მისდამი განსაკუთრებული პატივისცემის გრძნობის გამომხატვეა საგალობლის შემთხვევით საკიროდ დაუნახავეთ: „ბატონების მამიდასა... ქვეშ გავუშლით ხალიჩასა... იმხანც არ დავაჯერებთ... ზედ გაუფენთ ორხოსაცა“ (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

მოარულების ბატონები და-ძმანი ყოფილან რიცხვად სულ შვიდნი. თვითოეული მათგანი თითქოს ცალკეულ სამფლობელოს, სოფელს ეფინება.

მაგრამ ლექსი აქ მთლიან მკაფიო არ არის. ამის გამო მისი შინაარსის ზედმიწევნით გაგებაც ძნელია. მეორე მხრით ამავე იაფ-ნანის საგალობელში ნათქვამია: „აქ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გაგვახარეს“-ო (ქართ. ხალხ. პოეზ. 8). მაშინაც-კი როცა ერთ ოჯახში ერთი ავადმყოფობით იყვნენ შეპყრობილნი ამბობდნენ და გალობდნენ „აქ ბატონები მობრძანდნენ“-ო. ისე გამოდის, თითქმის ამ ბატონებს მოაზრული ავადმყოფობანი თავიანთ შორის განაწილებული არ ჰქონოდათ.

მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ ბატონების ანუ ბატონიშვილების ფუნქციათა განაწილების წარმოდგენა და ცნობა შემდეგში უნდა ჰქონდეს ხალხს დაეიწეებული. თვით მათი სახელითაც იაფ-ნანაში ნათქვამია: „შვილნი ბატონი და-ძმანი... მოვეფინებით“-ო (იქვე გვ. 7) და ამავე საგალობლის მეორე რედაქციაში იგივე აზრია გამოხატადებული, მაგრამ უფრო მკაფიოდ: „შვილნი ძმანი, შვილნი დანი შვიდ სოფელს მოვეფინებით“-ო (ან. ერისთავის და ქართ. ხალხ. პოეზ. 292). უკვე ის გარემოებაც, რომ ძმათა და დათა რიცხვის მაუწყებელი სიტყვა „შვილნი“ ძველი ქართული გრამატიკის ნორმებისა და თანახმად მრავლობითად ირის გამოთქმული, ამ რედაქციის სიძველეს ცხადყოფს.

მაშასადამე, მთარულის „ბატონები“ ორი სქესისა ყოფილან, შვიდი მათგანი და, შვიდი კიდევ ძმა იყო თურმე. „ბატონების“ მართო ვაჟებად და ქალებად დაყოფაც მათთვის მიკუთვნილ უფლება-მოვალეობათა ოდინდელ სხვაობას გვაფიქრებინებს.

ამეამად ძნელი სათქმელია, თუ რა მოსაზრებასა და მსოფლმხედველობაზე იყო დამყარებული ამ ბატონების მამრობით, თუ მდედრობით არსიდან მიჩნევა, მაგრამ უფრო ბუნებრივია გვეფიქროს, რომ ზოგი ასეთი მთარული ავადმყოფობის გამომწვევად სწორედ ქალი ანუ და-„ბატონი“ იქმნებოდა ცნობილი, ზოგისა-კი ვთქვამ, ძმა-„ბატონი“. ეგების მომავალში, უფრო დაწვრილებითი კვლევა-ძიების დროს, გამოირკვეს კიდევაც, თუ რომელი ავადმყოფობის რომელი ბატონი იყო, მაგ. ყვავილი-ს ანდა წითელას, ან ვარდელას, რომელსაც ქუნთრუშა დაერქვა, თუ ხუნაგის, რომელსაც შუღ-ბატონებასაც უწოდებენ, რომელს და-ბატონი და რომელს ძმა-ბატონი ჰყავდა.

ბატონებს და მათ მშობლებს ყველაფერი არაჩვეულებრივი თვისებისა აქვთ: ბატონის შვილებს „უხსიათ ოქროს ქოჩოჩი“, თანაც „მოვის პერანგი უცვიათ“ და „გარსკვლავი ღილად უბიათ“. ხოლო „ამ ბატონების დედასა... უდგია ოქროს აკვანი... შიგ უწევთ ბატონიშვილი“, რომელსაც „ატლასის საბანი ჰხურავს“ და „ზარ-ბატონისა არტახებით“ დამაგრებულია. აკვანში ჩაწვნილი ბატონიშვილისათვის „მთვარე გრეხილად უვლიათ“ და აკვანს თავზე „ლალის ჩანჩხურა უბიათ“. ამ ბატონიშვილის დედა „გადაჰყვრენ, გადაარწევნენ“ და „ამოდ იტყვიან ნანახს (ქართ. ხალხ. პოეზ. 7).

„ბატონებს“ თავიანთი კარგები აქვთ და სადაც ისინი მოეფინებიან, იქ თავთავიანთ კარავს დასცემენ: „შვილნი ძმანი, შვილნი დანი... შვიდ სოფელს მოვეფინებით... შვიდ სოფელს დავცემთ კარავსა“-ო (იაფ-ნანა ან. ერისთავისა და ქართ. ხალხ. პოეზია 292). კარავის დაცემა, როგორც ჩანს, მთარული ავადმყოფობის გავრცელების მომასწავებელი უნდა იყოს.

იმ ხშირად მრისხანე მიმდინარეობისა და საბედისწერო შედეგის გამო, რომელიც „ბატონების“ გაჩენას მოსდევდა, ყველა ცდილობდა, რომ ბატონებისათვის არაფერი ეწყენინებინათ და ყოველნაირად მოწადინებულნი იყვნენ, რომ პრივილეგიები ეთხოვრებინათ.

ამისათვის ავადმყოფი ბავშვების მახლობლებს უნდა მათთვის სასიამოვნო და საყვარელი ფერის საგან-ნეტეები დაეშადადებინათ. რაკი ამ მოარულ ავადმყოფობათაგან ბევრმა სხეულზე სისხლისფერი გამონაყარი იცის, საფიქრებელია სხვათა შორის ამიტომაც იყო, რომ ამ დროს ბატონების საამებლად წითელი ფერი იყო მიჩნეული და ამის გამო ფარდებითგან მოყოლებული, მაგიდაზე გაშლილ სუფრასა და ზედ დალაგებულ კვერცხებამდე სუყველაფერი წითლად შეღებოლი უნდა ყოფილიყო. წითელი ფერის ასე ქარბად გამოყენება იმ დაკვირვების შედეგაც უნდა იყოს, რომ წითელი ფერი „ბატონებიან“ ავადმყოფებს ესიამოვნებოდა.

წითელიან და ყვავილიან ავადმყოფებს დიდი სიციხისა და გამონაყარის გამო, თვალები გაღიზიანებული აქვთ ხოლმე და მზის ძლიერი შუქისაგან სტიკივით, წითელი ფერი-კი, რომელიც ამ შუქის სიძლიერეს ასუსტებს, მათი თვალებისთვისაც უფრო ადვილი ასატანიც არის და დამამშებელიც.

მცენარეულთა სამეფოთაგან „ბატონებისათვის“ საყვარელ ყვავილებად ია და ვარდი ყოფილა მიჩნეული. ამიტომაც არის რომ „ბატონებს“ გამოჩენისთანავე ავადმყოფების მახლობლები, ხალხური რწმენით, სწორედ ამ ყვავილებით უნდა დაჰხედროდნენ, რომ ეამებინათ. საგალობელშიც ესევე იყო კიდევ ნათქვამი: „აჲ ბატონები მობრძანდნენ... მობრძანდნენ და გაგვახარეს“... „ია ვკრიფე, ვარდი ვშალე... წინ ბატონებს გაუშალე“-ო. მეორე რედაქციით: „ბატონებო მწყალობლებო... იასა ვკრიფე, ვარდსა ვფინავ... ჩემს ბავშვებს უშეღავათეთ... როგორც მოსვლით გაგვახარეთ, ისე წასვლითაო“ (ან. ხოშტარია და ქართ. ხალხ. პოეზ. 8 და 292).

მეორე მხრით ბარბოლ-ისადმი აღვლენილ ლოცვა-ვედრებას ადამიანისა და შინაური პირუტყვის ავადმყოფობისა და ზიანისაგან დაცვაჲ ჰქონდა მიზნად დასახული (იხ. სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 2—3, 7, 10, 12, 14, 15, 16).

აფხაზეთში ს. დალში მცხოვრები მოახალშენე იულონ ხარძიანის სიტყვით ბარბლშ-ის დღეობა ხალხის რწმენით, ... ყოველგვარი ავადმყოფობის საწინააღმდეგოდ იყო დაწესებული. მისი წეს-ჩვეულებანი იცავენ საქონელს და ადამიანს ავი სენისაგანაო.

თვით ბარბოლ-ი სოფლის დოქტორების სალოცავი ღვთაება იყო; თავის მძიმე ავადმყოფობის ისინი ბარბოლს შეავედრებდნენ ხოლმე და მისგან გამოითხოვდნენ თავის ხელობის მფარველობას-ო (სვ. ხ. დღეობ. კალენდ. I, 17).

სვენეთის სხვა თემსა და სოფლებში ქირურგიულ ავადმყოფობას იმდენად არ ჰქონდა ეტყობა მნიშვნელობა, რამდენადაც სხვას, როგორც ჩანს, იქ უფრო გავრცელებულს ავადმყოფობას ჰქონია ყურადღება მიქცეული. მაგ., ლენჯერში ბარბლშ-ის დღეობაში ლოცვის დროს „ვედრებოდნენ თანინ-გზელ-ს ყურების ტკივილისაგან დაგვიცავიო“ (იქვე I, 10).

მულახში კიდევ ღვთაებას სთხოვდნენ „ჩვენ ქორში (ხახლში) მყოფი ადამიანისა და საქონლის თვალის ტკივილი და სხეულის სენი ქვეშათ წყალს შიეცი და ზემოთ ქარსა“-ო (იქვე I, 14).

იფარშიც „სახლის უფროსი ევედრებოდა ბარბოლ-ს—თ ვაღებ იხსიანათ ღეს ნუ მოგვაკლბო“ (იქვე I, 15).

დასასრულ, ჩოლოურში ეს დღესასწაული „განკუთვნილი იყო ხველისა და გადამღებ სნეულებათა საწინააღმდეგოდ“ (იქვე I, 18).

შარომატულ ენებში ცხროს და ციებ-ცხელების სახელი მზის სახელთან არის დაკავშირებული, რათგან მზის ავადმყოფობის ცნებითა და სახელით გამოიხატება. ეს შესაძლებელია ლეგური ენოვანი მასალით უცილობლად დამტკიცდეს. მაგ., ლუნძურად ცხროს და ციებ-ცხელებას ეწოდება ბაყულ უნთი (ლუნ. ე. 48). უნთი ლუნძურადვე ავადმყოფობას ნიშნავს (იქვე 195), ბაყ-კი, როგორც ვიცით, მზის სახელია. რაკი ულ ნათ. ბრ. ბოლოსართია, ამიტომ ცხროს ლუნძური სახელი მთლიანად მზის ავადმყოფობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ანნაირადვეა ლუმუქურშიც, სადაც ცხროს და ციებას ჰქვიან ბურლილ წუწაბუ (ლუმუქ. ენა 250). ამავე დროს ბურლ, როგორც ვიცით მზეს ნიშნავს და ბურლილ მისი ნათ. ბრუნეა. ხოლო წუწაბუ ნაწარმოებია თლისა და ხევის გამომხატველი წუწინ ზმნისაგან (იქვე 378). აბუ ლუმუქურში განყენებულ ცნებათა მაწარმოებელი ბოლოსართია (იქვე 11), ქართული ობა-ს შესატყვისი. ამრიგად ცხროსა და ციებას ლუმუქური სახელი ბურლილ წუწაბუ-ც ამავე თვისება-აგებულების ტერმინი და თავდაპირველად მზისაგან ხეწის გამომხატველი ყოფილა.

არქელშიც ციებ-ცხელებას უწოდებენ ბერვენ აცხი-ს (არქ. ე. 133), რაც მზის ავადმყოფობას, ანუ სატკივარს ნიშნავს.

ჰკრიკლურადაც ცხრო ასევე მზის სახელით გამოიხატება და ვარჰიე ეწოდება (ჰკრ. ე. 301). ეს ტერმინი-კი მზის სახელის ვარჰი-ს ნათ. ბრ. ფორმაა.

ციებ-ცხელებას, ცხროს ჩერქეზულად ტახაჟ-ს უწოდებენ (რ.-ჩერქ. ლ. 100: *лхоража* და 101 *лхора*).

ყაბარდოულად ცხროს სახელი ტეხაღო არის (რ.-ყაბ. ლ. 67), რომლის ბოლოკიდური მარცვლი ლო ნიშნავს ბუნაგსა და სოროს (იქვე გვ. 7, *непрора* და 88, *пора*).

სუმერებისაგან შეთვისებული მოძღვრების თანახმად ბაბილონელებსაც სწამდათ, რომ ყოველგვარი სნეულება ადამიანს ერთ-ერთი ან ღვთაებისაგან ემართებოდა. ასეთ აესულთა რიცხვიც განსაზღვრული ჰქონდათ: დარწმუნებული იყვნენ, რომ ისინი შვიდნი იყვნენ. მათ ისეთი ძალა ჰქონდათ, რომ ერთხელ მთვარის ღვთაებასაც-კი თავს დასხმიან და მისი სინათლე დაუბნელებიათ (მთვარის დაბნელება იგულისხმება). ვერცერთმა ძლიერმა ღმერთმა ვერა გააწყურა და ისინი იძულებული იყვნენ მთვარის დასახსნელად ეასთვის უფსკრულში მიემართათ და დახმარება ეთხოვათ. მან ამ შვიდეულის წინააღმდეგ მარდუკი წარგზავნაო. ამ შვიდი ბოროტი გენიის ყველაზე ავად და მავნელ მდგდრობი-

თი სქესის არსებულ მიჩნეული ლაბარტუ იყო ცნობილი, რომელიც ვითომც: მთიანეთში, ანდა ლელნარში ბინადრობდა. ბაბილონელთა წარმოდგენით ლაბარტუს თავი ძუ ლომისა, სხეული-კი ვირისა ჰქონდა, მაგრამ ტურასავით გაპკიოდა და პირითგან გოგირდს აფრქევდა. ჩვენამდის ერთმა რელიეფურმა გამოსახულებამ მოაღწია, რომელზედაც სნეულებასთან დაკავშირებული მაშინდელი მთელი მსოფლმხედველობაა წარმოდგენილი და აღბეჭდილი.

გამოსახულება ოთხ პარალელურ დასწვრივ ზოლად არის დაყოფილი. პირველ ზოლში ღვთაებათა სიმბოლოებია გამოხატული, მათ ქვემოთ შეიღნი აესულნი ღვანან, იმათ ქვემოთ კიდევ ავადმყოფის ქსაწოლის ორივე მხრითგან აქეთ-იქით თევზის სახით წარმოდგენილი ორი შემოცველი ქურუმი, რომელთა გვერდით განმწმენდელი საცეცხლურია. სულ ქვევით გამოსახულია უკვე თვით გამოდგენილი ლაბარტუ, რომელიც მხედრივ და ნავით ამ ადგილიდან მიილტვის (პროფ. ბ. ტურაევის *История Древ. Востока* 1935 წ. გამოცემის I, 139).

გადამდებ სნეულებათა ღვთაების გამოხატულების შემცველ ზემოაღწერილ რელეფს იმ მხრივ აქვს ჩვენთვის მნიშვნელობა, რომ ამ „ბატონების“ შესახები ზემომოთხრობილი ბაბილონური და ქართული თქმულებების შემოწმება და შედარება შეგვიძლიან. ბაბილონური თქმულებით ავადმყოფის გენიებს სადგომი ვითომც მთიანეთს, ანდა ლელნარში უნდა ჰქონოდათ, ქართული რწმენით თეთრ ზღვაში: იქითგან, „თეთრი ზღვიდან წავედით“-ო, მათი პირითვე ნათქვამია დასამებელ იავ-ნანაში. რომელი ამ ორ რწმენათგანი უფრო სწორე უნდა იყოს, ამის გადაწყვეტის [საშუალებას] ზემოაღწერილი რელეფი გვაძლევს.

ავადმყოფისაგან განდგენილი ლაბარტუ ამხედრებულა და ნავით მიილტვის. თუ! ამხედრებულობა მთიანეთისათვისაც გამოსადეგი იქნებოდა, ნავი მაინც დასაბრუნებლად ხომ ვერც მთიანეთში და ვერც ლელნარში ივარგებდა, რად დასკირდებოდა მას ნავი და რატომ გამოსახავდა ამ ძეგლის გაკეთებელი ლაბარტუს ნავით მიმავალს, თუ რომ ის დარწმუნებული არ იყო, რომ თავის ბინაზე დაბრუნება უნაიოდ მას არ შეეძლო. ამრიგად ბაბილონური ამ რელეფითგანაც ჩანს, რომ ბაბილონური თქმულება დროთა განმავლობაში დამახინჯებული უნდა იყოს და ქართული რწმენა, რომ გადამდებ სნეულებათა გენიებს ზღვაში, ანდა ზღვის პირას ჰქონდათ სადგომი, უფრო ძველია და სწორე, მაინცდამაინც მისი სისწორე ბაბილონურივე რელეფითაც მტკიცდება.

შესაყვარებული იავ-ნანის ერთს ნაწყვეტში როგორც დევრწმუნდით „ყავილ-ბატონების“ დედის სახელად ბარბარე-ა აღნიშნული. ეს რომ სრულებით შემთხვევითი და უაზროდ, მექანიკურად ჩართული ცნობა არ არის, იქითგანაც ჩანს, რომ ყვავილითა და სხვა გადამდები სნეულებით დაავადებულითა მშვილობიანად ტანჯურების შემდეგ ძველად მშობლებს განსაცდელს გადაარჩენილი შეილები ტფილისის მახლობლად აღმოსავლეთით მდებარე „წა ბარბარეს ეკლესია“-ში მიჰყავდათ ხოლმე მოარულის ბედნიერად მოხდისათვის მადლობისა და მსხვერპლის შესაწირავად. თანაც ამ მოცეცელებს იქ წითელი ტანისამოსი უნდა სცმოდათ და მხოლოდ აღთქმის ასრულებისა და შესაწირავის მიძღ-

ნის შემდეგ შეეძლოთ მათ წითელი ტანისამოსი გაეხადათ. ამ ჩვეულებით-განაც ჩანს, რომ ხალხური რწმენითაც „ყვავილ-ბატონებს“ ბარბარეს სახელთან მჭიდრო კავშირი ჰქონიათ. მაგრამ, რაკი წა ბარბარეს სახელი ხალხს შეეძლო მხოლოდ ქრისტიანობასთან ერთად შეეთვისებინა, თვით მკარულის „ბატონების“ რწმენა-კი, რა თქმა უნდა, წარმართულია, ამიტომ ცხადია, რომ ამ „ბატონების“ დედის სახელი ბარბარე უნდა ძველი წარმართული სახელის დამახინჯებას წარმოადგენდეს; იმ ძველ სახელს რაიმე შორეული ბგერითი მსგავსება მაინც უნდა ჰქონოდა ბარბარესთან, რომ ნამდვილი დაჰვიწყებოდათ და ქრისტიანული სახელით შეენაცვლებინათ.

შესაძლებელია ის წარმართული სახელი სწორედ ლაბარტუ-ს მავგარი იყო და შემდეგ რეგრესიული ასიმილაციის გზით ჯერ ბარბარტუ-დ, ხოლო შემდეგ პარდაპირ ბარბარედ იქცა.

ამნაირადვე ცხადია „ბატონი შვილი ღევანი“-ს სახელიც, ვითარცა ქრისტიანული, ძველი წარმართული სახელის უკვე დამახინჯებულს ანარეკლს უნდა წარმოადგენდეს. თუ აქაც ვიკულისებებთ, რომ დამახინჯება მაინც ბგერითს მსგავსებასთანაც უნდა იყოს დაკავშირებული, შესაძლებელია გვეფიქრა წინათ ხომ მღევანი არ ერკვეა ამ ბატონიშვილს? ს. ორბელიანს მღევანის მნიშვნელობა, იერემიის 51₁₉-ის დამოწმებით, ასე აქვს განმარტებული: „ესე არს, რომელსა გულსავესება მიედოს ზეგარდამო შეწევისა აწვე, გინა მეფეთაგან გულსავეს კმნილიყოს“-ო (ლექიკ.). დამოწმებულ ადგილას-კი ნათქვამია: „არა არს ესე მღევანი ნაწილი იაკობისი, რამეთუ რომელნი დაჰაბდნა ყოველნი იგი არს ნაწილ მიხსა და ისრაელ საყტმთხ მკუდრობისა მისისა“ (იერემ. 51₁₉). დაბადების არც ერთს სხვა თარგმანში მღევანის შესატყვისი სიტყვა არ მოიპოვება, არამედ მარტივად ნათქვამია: „ესე ნაწილი იაკობისი“.

3. ქალ-ბაბზარი

მეტად საყურადღებოა ვიბლიანის მნ წლის ფარელი მახუცის მოთხრობა ფარში ზომბის დღესასწაულის წესის შესახებ. ამ აღწერილობის ყველაზე საგულისხმო ნაწილი ქალ-ბაბზარ-ის თავისებურს წესს გვისურათებს, რომელზედაც არცერთს სხვა სვანური ანდა მსგავსი დღესასწაულის აღწერილობაში არავითარი ცნობა არა ჩანს, რის გამო მით უფრო ძვირფასი ხდება ჩვენთვის.

ვიბლიანს ნათქვამი აქვს: ზომბა, ანუ „კალანდა საღამოს სახლის უფროსი („ჰორან მაჭუში“) დაიპერდა ზელში დიხშალ-ის¹ გამომცხვარ დიდი ზომის თხელსა და „რქებიან“ (მუქუარ-იან) ლავაშს, რომელსაც ქალ-ბაბზარ-ი ეწოდება, გარეთ გასვალ კართან ბაჩმადებოდ და შემდეგ ლოცვას წარმოესთქვამდ: „ქალ ბაბზარ მწლდინ, ფიშირ ბაჭიშ ლეთ ხოჩა გუფი ენურდვინ (ე. ი. ქალბაბზარ-ო მადლიანო, მრავალ ამ ღამის ღამეს კარგ გულზე გვაშუფე), მრავალ ამ დროს კარგ გულზე [შეგვასწარი]! მშვიდობის დრო მოგვეცი, მადლიანო, კარგი წელიწადი შეგვიცვალე, მადლიანო!“ (ვ. ბარდაველიძე, სვ. ხალხ. დღეობ. კალენ. I, 130—131).

¹ დიასახლისი.

ზემომოყვანილ ცნობას ეიბლიანის შემდეგი საყურადღებო განმარტება მისდევს: „ქალბაბარ-ი ქაუშელდიან-ის აფხნაი იყო, ქაუშელდიან-ი მზის ყარაულია. ის მზეს დარაჯობდა—გველეშაპმა არ გადაყლაპოხო. მზე რომ დაბნელებოდა ხოლმე, ხალხი ასე გაიძახოდა:

აა-აა ქალბაბარი ქაუშელდია იმეგ ხსარი,—ჟანეცხ, ჟანეცხ!»

აა-აა ქალბაბარ-ო და ქაუშელდინ-ო, სად ხარ, გაიღვიძე, გაიღვიძე! (იქვე I, 131).

ამ განმარტების შემდეგ ეიბლიანის მოთხრობა ქალბაბარ-ის წესის შეწყვეტილი აღწერილობის გაგრძელებას წარმოადგენს.

ზემომოყვანილი ლოცვის, „ლიმზირ-ის, გათავების შემდეგ, სახლის უფროსი გადაბიჯებდა კარის ზღურბლს და იქვე გაჩერდებოდა. ამ დროს თჯახის დანარჩენი წევრნიც ვარეთ გაიკრიფებოდნენ და მომზგრ-ის პირდაპირ კალოზე გაჩერდებოდნენ. მომზგრ-ი მოიძარჯვებდა ხელში ქალბაბარ-ს და ისროდა თჯახის წევრებისკენ. ვინც მის დაპერას მოახერხებდა, ქალბაბარ-ს უკანვე მომზგრ-ს გადმოუგდებდა. ასე სამჯერ ესროდნენ ერთმანეთს მომზგრ-ი და თჯახის წევრები ამ ლავაშს. შემდეგ დაინაწილებდნენ მას და იქვე შეექცოდნენ (სვ. ხალხ. დღეობ. კალენდ. I, 134).

ქალბაბარ-ის ლავაშის განაწილებისა და შექმნის შემდეგ, „მამაკაცები (სახლითგან გარეთ კალოზე) ჯულ-ს გამოიტანდნენ, მას წვერს წაჰკრიდნენ და ჯულ-ის ამ ნაპერს ყავარზე შეაგდებდნენ. ამასობაში სვანის ეზოში იკრიბებოდნენ მისი ნათესავები და მეზობლები. მათგან ორი მამაკაცი გაიღებდა მხარზე მოსახლის ჯულ-ს, რომლის შუა ადგილზე ბავშვს მოათავსებდნენ (ეს ბავშვი, თუ ბიჭი იყო, მაშინ ჯულ-ს მხედრულად გადაჯდებოდა, ქალი-კი მას მუცლით გადაეკიდებოდა) და ყველანი სახლში შედიოდნენ, კერძის გარს უვლიდნენ და თან გაიძახოდნენ:

ბო-ო-მბლა, ბო-ო-მბლა, გემიშ «ბო-ო-მბ-ლა, ბო-ო-მბლა,

ყორუი ხარგელია, რიჩხ!» ბელლის კარზე დატვირთული, რიჩხა.

ჯულზე შემჯდარ ბავშვს ყოველი მხრიდან ბრწყენდნენ და ჩხვლტდნენ ისე გამეტებით, რომ ხშირად ბავშვი ატირდებოდა ხოლმე. ჯულ-ს რომ კერძის გარშემო შემოატარებდნენ, შემდეგ სვირ-ის აღმოსავლეთის კედლის მარჯვენა სარკმელთან მივიდოდნენ და მის წინ ჯულ-ის მზიდავნი უეცრად დაეცემოდნენ მიწაზე და ბავშვიც გადმოვარდებოდა. განთავისუფლებულ ჯულ-ის ერთ ნაპერს კერძაში შეუკეთებდნენ, სადაც ის ნელ-ნელა უნდა დამწვარიყო, მეორეს ლიფანალ-ისათვის შეინახავდნენ, ხოლო ჯულ-ის მესამე პატარა ნაპერს მომავალ კანდა-მდე ინახავდნენ. სახლის უფროსი მივიდოდა ციცებლში შეკეთებულ ჯულ-ის ნაპერთან, ჩაცუცქდებოდა, ჯულ-ის ნაპერზე ნაჭსხუნ-ს მოათავსებდა და შეუღებოდა დანიშნულ მის ჩხვლტებას სიგრძესა და სიგანეზე ჯვრის სახედ. ამ დროს ის გაიძახოდა: „ყველა ღმერთის წყალობა...—დიდი ღმერთის წყალობა...—ადამიანის მშვიდობიანო-

¹ ე. ი. შედრებელი, მლოცველი.

² ორ-ორჯერ არის ყველაფერი ნათქვამი, მოგვყავს თითოჯერ. ივ. ჯ.

„ზა... საქონლის სიმრავლე...—ეს ზორბალი...—ეს ხარი... ეს ფური...—
ეს ცხვარი...—ეს ვაჟაკი...—ეს ქალი...—ეს კიღბანი“... და მრავალ
სხვა სიკეთეს ჩამოსთვლიდა. სვანს ეგონა, რაც უფრო მეტჯერ გაიმეორებ-
და თვითოეული მათგანის სახელს და რაც უფრო მეტჯერ დაჩხვლევდა
ნაქშუდს-ნ, იმდენად მეტი რაოდენობით და სიუზვით ექნებოდა წლის განმავ-
ლობაში ჩამოსთვლილი სასურველი სიკეთე. ბოლოს ჯვარედინად დაჩხვლე-
ტილი კვერი ოთხად გაიკრებოდა. ამას ელოდნენ მაჟურებლებიც, მაშინვე
შისცვივდებოდნენ და კვერის ნაქრებს დაიტაცებდნენ“-ო (ვ. ბარდაველი-
ძე, სვ. ხალხ. ღღეობ. კალენდ. I, 131—132).

ქალბაზარ-ის ერთი მნიშვნელობა ვ. ბარდაველიძეს ასე აქვს და-
სახელებული: „ღვთაება ქალბაზარ-ისათვის განკუთვნილი თხელი და მრავალ-
ქიმიანი ლავაში“ (სვ. ხალხ. ღღეობათა კალენდ. 217). ასეთი მნიშვნელობისა-
თვის გვ. 130^კ და 131^{18, 16}-ია დამოწმებული. ხოლო ამავე წიგნის 197 გვერდზე
განმარტებულია: „ქალბაზარ (ფარ.) ციური არსებაა, ქაშეშელდიანის ამხანაგი
(ქართული ტომების უძველესი მზის ღვთაების ერთ-ერთი ეპითეტი) 131^{1, 7, 10}“.
როგორც ზემოთ დავრწმუნდით ქალბაზარ-ი „მზის ყარაულის“, ქა-
შეშელდინის, „აფხნიკი“ იყო, მაშასადამე, ისიც „მზის ყარაულის“ მსგავს
მოვალეობის აღმასრულებლად უოფილა მიჩნეული. ეს რომ ხალხს მართლა
ასე ჰქონია წარმოდგენილი იქითგანაც ჩანს, რომ მზის დაბნელების დროს,
ხალხი თურმე გაიძახოდა: „ა-ა-ა, ქალბაზარ-ო და ქაშეშელდიან-ო, ხადა ხარ,
გაიღვიძე, გაიღვიძე“-ო, ცხადია, მზისაგან განსაცდელის თავითგან ასაცილებ-
ლად და დასტაცად.

4. კვირია

თუმცა კვირია, ანუ კვირიაე, კვირეე, კვირეე უძლიერესსა და უზენაეს
ღვთაებას, მორიგეს, ემორჩილება, მაგრამ თათონაც უფროსი და ძლიერი
ღვთაება იყო. ეს შეაფიქრა არის შატილში ჩაწერილი ღვთისმშობლის ხატის
ხუცის დაწყალობებაში გამოთქმული: „მაღალო ღმერთო, დიდო კვი-
რეაო, მახვეწურთა სამშუ(ვ)ლო-სამწყალობენლად დიდისა-ცოტაისადა, კა-
ცისა-საქონისა და ორფეწ-ოთხფეწისადა, ქუდოსან-მანდილოსნისადა მეშველი,
მწყალობელიც იქნები, მწყალობდე შენი სახელისაჲმადლსა“-ო (ვ. ბარდავე-
ლიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 15 ა).

დაწყალობებათა უმრავლეს ნაწილში კვირია ჩვეულებრივ დიდად იხსე-
ნიება, მაგ. „წყალობა უბოძდიდითა... დიდსა კვირიას გამოუთხოიდიო“
(იქვე 12ბ), დიდს კვირაეს გაბეწვებთ, თქვენ უშველეთ თქვენს მეხვე-
წელთ“-აო (იქვე: 12 გ. და სხვაგანაც).

კვირიას ღვთაებრივი ძლიერების სიერტე უფრო სრულად ფშაურს სა-
დიდებელშია აღნიშნული, თუმცა მისი მოქმედების სარბიელის მთლიანი აღწე-
როლობა არც იქ მოიპოვება. ამ ფშაურს სადიდებელში ნათქვამია: „დიდება
შენდა კვირაო კარვანო, ღვთისა და მეფის კარზედ მდგომელო, სიშარბლის
პასუხის გამცემელო ღმერთთანა და წალობის გამომტანელო ხმელზე ზორ-
ციელთათვის“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 34 ა). მაშასადამე,

სამართლიანობის დამყარება და წყალობის გამოთხოვა უზენაესი ღვთაებისაგან კვირეის უფლება-მოვალეობად ყოფილა მიჩნეული.

კვირია, როგორც დაერწმუნდით, იწოდება „სამართლის პასუხის გამცემლად ღმერთთანა და წყალობის გამომტანელად“ აღმამიანებისათვის ფშაურს სადიდებელში და საერთოდაც კვირია ითვლებოდა სწორედ იმ ღვთაებად, რომელსაც სამართალი ეკითხებოდა და ებარა. მაგ. შატილის ღვთისმშობლის ხატის ხუცის დაწყალობებაში აღვლენილ ვედრებაში მოიპოვება „დიდება ძალხთისასა, სამართალ კვირიასასა“ (იქვე მას. საქ. ეთნ. I, 15 თ). ასევე შატილის მთავარანგელოზის ხატის ხუცის დაწყალობებაშიც (იქვე I, 16 ი). ხახმატის ჯვარის ხუცისაში-კი ნათქვამია: „დიდება და გამარჯვება ძალ-ღვთისასა, სამართალს კვირიასას. ძალი ღვთისა გწყალობდეთა და სამართალი კვირიასა“—ო (იქვე I, 21 იზ).

რაკი სამართლის წარმოება კვირიას უფლებას შეადგენდა, ამიტომაც ჩივილითაც მისთვის უნდა მიემართათ თვით ზეციერი ძალის წარმომადგენლებსაც-კი. სწორედ ამიტომაც ჭარის სამი ხატის, ღვთისმშობლის, მთავარანგელოზისა და ნახარელას, ხუცის დაწყალობებაში გათვალისწინებული ასეთი შესაძლებლობები: „დიდ კვირიას სხვან ხთისანასა ხნ თუ რას უჩიოდან შენს მედრებელს, შენ უყუდრო კარზე მდგომო ანგელოზო“ და ემზარე და განსაცდელი ააშორე-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 13 ვ). კვირია ხალხურ ლექსებშიც სასწორისა და სამართლის მცველია, მაგ. იახსარის ამბავში კვირიას პირითაა მოხრობილი, რომ როდესაც

„ხთის კარზე; შავიყარენით ანგელოზები თავნია“, მინე გარმოდგეს ხასწორ-ჩარეკი: „კვირავ, დაუგი თვალია!“ განზრახული სამუშაოსთვის მასალის მიღებაც კვირიასთვის უნდა ეთხოვნათ ღვთაებებს. მაგ. თავმოყრილ თავ-ანგელოზთაგან „ეზიდებიან იმას, ვინც რო ძალიანია“. იახსარი ამბობს: სხვებთან ერთად

„ქვე-ქვე ბოლოსვე მე ვზივარ, ყველას ჩემზე აქ თვალია,

ერთმანეს ეუბნებიან: «აიღებს იავსარი». თუმცა

„ხუთნი „მავსთხოვე კვირასა, გამამამიშეტა სამია“, მაგრამ, როცა

„ავწიე საწონ-ჩარეკსა,—«ღმერთო, შენგანა ძალია!», მაშინ-კი

„სამოც ლიტრასა რკინასა ძირს გაუარენ ქარიო“—ო (აკ. შანიძე, ბ. პოეზია I, 223).

ზემომოყვანილს სადიდებლებში კვირიას ერთი მნიშვნელოვანი თვისებაა გამოტოვებული: ბედისა და წულის გამოთხოვა და მიცემაც მორიგე ღმერთზე და დიდ კვირიაზე იყო უმთავრესად დამოკიდებული. თუ ვინმე „ბედისად მეხვეწურ იუვესა, ბედი მორიგეს ღმერთს გამაუთხოიდი, დიდს კვირავს გამაოუთხოიდი“—ო, ნათქვამია მაგ. შატილის მთავარ ანგელოზის ხატის ხუცის დაწყალობებაში (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 16 ი).

ხახმატის ჯვარის ხუცის დაწყალობებაშიც წულის გამოთხოვა-მიცემაზე მათვე ევედრება მლოცავი: „წული ვის ყავდეს, გაუზარდო,—არ ყავდეს-და,

თუ ვინმე გეგვეწებოდეს; ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო (მას. საქ. ეთნ. I, 19).

ამავე ჯვარის მეორე ხუცი თავის დაწყალობებაში თავის მრევლს ჰპირდება: „ხამართალი კვირიაეხა ამ ხატის მლოცავთ, ქუდოსან-მანდილოსანთა, პურს მოგიმატასთ, წულს მოგიმატასთ“-ო (იქვე I, 21 იზ).

ფშაური დაწყალობებაც კვირიას წულის მიმნიჭებელ ღვთაებად სთვლის: თუ „წული ვინმე გთხოვოსთ, წული ღმერთსაც გამოუთხოვეთ, კვირიასაც“-აო (მას. საქ. ეთნ. 25 კლ).

ამრიგად, ქართული ხალხური წარმართული რწმენით, კვირია, მორიგესთან ერთად „წულის“ მიმნიჭებელი მთავარი ღვთაებაა. მორიგე ასეთ ვედრებაში დასახელებულია ხოლმე ვითარცა უზენაესი ღმერთი, რომლის დაუკითხავად ცასა და ღელამიწაზე ვერაფერი გაკეთდებოდა, წულის ბოძება-კი უმთავრესად სწორად კვირიას უფლებას შეადგენდა.

თუმცა კვირია, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, მორიგეზე უმცროსი იყო, მის გაჩენილად-კი ითვლებოდა, მაგრამ მაინც ერთ უუძლიერეს ღვთაებათაგანად ითვლებოდა: „ღმერთმა გაუმარჯოს კვირიეს ძლიერსა“-ო, ნათქვამი მთიულურ სადიდებელში (I, 34 ია). ის უზენაესი ღვთაების ძალად იყო მიჩნეული, მასთან ყველაზე დაახლოვებულ ღვთაებად იყო ცნობილი, თუმცა ხალხური რწმენით კვირიას თავისი კარავი ჰქონდა და ამიტომაც კარავიდან იწოდებოდა, მაგრამ ამასთანავე მას მორიგე ღმერთის კარზე თავისუფალი მოქმედების უფლებაც ჰქონდა, შეეძლო შესულ-გასულიყო, „ღვთის კარზე მოარული“- იყო. ამაზე მეტი-კი ითქმის: კვირია ზოგს დაწყალობებაში, მალალი ღვთის, ე. ი. მორიგეს, მეკარვედაც-კი იწოდება.

მაგ. შატილის ღვთისმშობლის ხატის ხუცისპირის ნათქვამია: „დიდება ღმერთსა, მალლი ღმერთსა... მწესა, მწისმყოლ ანგელოზთა, დიდს კვირიასა, ღვთის მალლის მაკარვსა!“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 14 ო).

ს. ლულში ჩაწერილს სადიდებელშიც ასეა: „დიდება ღმერთსა... მწესა, მწისმყოლ ანგელოზთა, დიდება დიდ კვირასა, მალლის ბთის მოკარცეს“-აო (მას. საქ. ეთნ. I, 26 ა).

ამ უკანასკნელ სავედრებლებითგან თითქოს ისე გამოდის, რომ კვირია მარტო მორიგესთან-კი არ იყო დაკავშირებული, არამედ მწესთანაც, რომლის „მყოლ-ანგელოზთა“ ჯგუფს თითქოს ისიც უნდა ჰქონებოდა.

მოხეტურს სადიდებელში კვირიას წარმომშობილობაცა და მისი სიძლიერის წყაროც ირკვევა: იქ მას ღვთის შვილი ეწოდება—„დიდება ჰქონდეს კვირე ღვთის შვილსა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 36 ილ). ცხადია, რომ თავისი ასეთი ბუნების წყალობით მისი პიროვნება უნდა ბელუხლებელი ყოფილიყო და მართლაც მთიულურს სადიდებელში კვირიას ასეთი თვისება აღნიშნულია კადეც: „გაუმარჯოს კვირიას ხორციელ[თაგან] ბელუხლებელსა“-ო (იქვე, I, 35 იბ).

რაკი კვირიას თავისი საკუთარი კარავიც ჰქონდა, ამიტომ მას კარავანა, ანდა საბამ-კარავანა ეწოდებოდა. მაგ. ფშაურს დაწყალობებაში ნათქვამია: „დიდება შენთვის კვირას კარავანსა!“ (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კლ).

ახიელის ხუციც თავის სადიდებელში ამბობს: „მაგ ჭიქა-ბარძიშჲედა გა-
დიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო ძალო ხთისაო, ხთის კარზე მაიარულო, საბამ-კარა-
ვიანო“-ო (იქვე I, 31 შ). თვით კვირიას ხატის ბარისახოელი ხუცის სადიდე-
ბელი ასეა: „აუმ სანთელ-ჭიქა-ბარძიშჲედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო
ხთის კარზე კარავიანო“-ო (იქვე I, 28 დ). კვირიას რომ თავისი კარავი ჰქონ-
და, თვით უზენაესი ღვთაების ნაბოძები ყოფილა, ეს გარემოება ხეცსურულ
სადიდებელში დაცული შემდეგი ვედრებითგან ირკვევა: „მესამე ჭიქა-ბარძიშ-
ჲედა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, კვირაო, ხთისაგან კარავიანო“-ო (მას. საქ.
ქონ. I, 26 ა).

კვირიას ღღესასწაულში დაცული მოპირდაპირეთა მეთაურების სახელის
ცვალებადობა „კესარი“, „ყაინი“, „ყაენი“ და „შაპი“ საშუალებას გვაძლევს ამ
ღღესასწაულის დროთა განმავლობაში მომხდარი ცვლილების საფეხურები
აღვადგინოთ. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ ერთი გუნდის მეთაურს ეწოდება
ზემო სვანეთში „საქმისაჲ“, მეორისას „ყაინი“. ქვემო სვანეთში ორი გუნდის
მეთაურს „კესარი“ ეწოდება, მაგრამ „ადრეკილაჲ“-ს ჩვეულების მიხედვით საფი-
ქრებელია, რომ ზემოსვანური „საქმისაჲ“-ს მსგავსად, ქვემო სვანეთშიაც ერთი
გუნდის მეთაურს თუ საქმისაჲ არა, ადრეკილაჲ მაინც უნდა ჰქმეოდა. აღ-
მოსავლეთ საქართველოში ყვენობის ერთი გუნდის მეთაურს მეფე, მეორისას
ყაენი, მეფე და შაპი ჰქვიათ. ცხადია, რომ „კესარი“ მოპირდაპირე გუნდის
მეთაურის სახელად უფრო ადრინდელ ხანაში უნდა ყოფილიყო, ვიდრე „ყაე-
ნი“, რომელიც შეიძლება მხოლოდ მონღოლთა ხანითგან, მე-XIII—XIV ს-ით-
გან შემოსულიყო. ამგვარადვე ცხადია, რომ „კესარი“ არ შეძლება I—II სს-ზე
ქ. შ. იყოს მოპირდაპირე გუნდის მეთაურის სახელად შემოღებული, რათგან ეს
სახელი ხომ ბიზანტიის ბატონობის განმტკიცების შემდგომი ხანის ანარეკლს
წარმოადგენს. „შაპიც“ მონღოლთა გაქრობისა და სეფევიანთა სპარსეთის პო-
ლიტიკური ძლიერების ხანის ამოძახილსვე უნდა წარმოადგენდეს, ე. ი. XVI ს.
დასასრულისა და XVII ს. პოლიტიკური ვითარების ანარეკლის აღმბეჭდელი.

დასასრულ, რაკი მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაური შავ-კანიანად უნდა
ყოფილიყო ამ ღღესასწაულში წარმოდგენილი, ამიტომ საფიქრებელია, რომ
თავდაპირველად მას კესარის მაგიერ შავ, ან მუქკანიანი ერის მეთაურის სა-
ხელი ექმნებოდა.

ამ ღღესასწაულის მთავარი სალოცავი ღვთაება „კვირია“-დ იწოდება,
რომელსაც ხალხური რწმენით „წულის მომატება“ აბარია. თავდაპირველია
ღვთაების ეს სახელი, თუ, მოწინააღმდეგე გუნდის მეთაურის სახელის მსგავ-
სად, იქაც დროთა განმავლობაში პირვანდელი სახელი უნდა შეცვლილი იყოს,
გასარკვევია. კვირა ღღესთან მსგავსების გამო ამ ღვთაების სახელის შეცვლილო-
ბის აზრი სრულებით ბუნებრივი და მართებულია. რაკი კვირა დღე შემოქმედი
ღმერთისათვის არის განკუთვნილი და საქმიხაჲს ღღესასწაულიც შვილიერე-
ბის ღვთაების სადიდებლად იყო დაწესებული, ამიტომ ამ ღვთაების ძველი
წარმართული სახელი ქრისტიანობის ხანაში კვირიას სახელად სრულებით აღ-
ვილად შეიძლება შეცვლილიყო.

თუ ეს აზრი მცდარი არ არის, მაშინ ამ შვილიერების წარმართული სახელის გამორკვევის ცდაა საჭირო. ბუნებრივად იბადება აზრი, ეს წარმართული სახელი კვირიას სეანური ღღისასწაულის „მელიაჲ ტულეფიაჲ“-ს წესის სახელში, სახელ-დობრ „ტელეფიად“, რომელსაც „ტულაობა“ და „თულო“-ც ენათესავება, ხომ ამ სახელის ნაშთი არ არის? უეჭველია, ამავე სახელთან უნდა იყოს [დაკავშირებული] კოლხეთის განთქმული ქალაქის „ტელეფისი“-ს სახელიც. ამ მხრივ მეტად საუბრაოდებოა, რომ ბერლინში 1926 წელს გამოცემულ ხეთურ ტექსტებში ერთი ფრიად საგულისხმო და ჩვენი საკითხისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობის მქონებული თქმულება მოიპოვება „ღვთაება ტელეპინუს“-ის „წასვლისა და ამის გამო მოსაყლისა და შვილიერების მოსპობის შესახებ და შემდეგ ამ ღვთაების კვლავ უკან დაბრუნების შესახებ“ (იხ. Keilschrifturkunden aus Boghazköi, Heft XIV—XVII. Berlin. Vorderasiatische Abteilung der Staatlichen Museen 1926 წ.).¹

საბა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ს სიტყვით „მაკინტლობა—ზოხათა და ყურდგელთა მძუენობა“-ს, ანუ სქესობრივ კავშირს პნიშნავს (ლექსიკ.). ცხადია, ამ სიტყვის პირველ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს ორსული საქონლის აღმნიშვნელი ტერმინი „მაკე“ და აქეთვან ნაწარმოები „მაკობა“.

ეს ტერმინი დამადების ქართულ თარგმანშიც არის ნახმარი. შესაქმეთა 30₄₁ სწერია: „მაკდებიდ ცხოვარნი მუცელქმნულნი“. ბერძნულად უდრის „πενημοσται ἔχ περικύκλιοι“-ს. ხოლო ამავე წიგნის 31₁₀ ნათქვამია: „იყო რაჲჲმს მაკდებოდეს ცხოვარნი და ვიხილენ თუალითა ჩემითა იგინი ძილსა შინა და აჰა ვაცნი და ვერძნი აღმომავალნი იუუნეს ცხოვართა მიმართ და თხათა“. აქეთვან ჩანს, რომ მაკობად იგულისხმება ვაცთა და ვერძთა ცხვრებსა და თხეებზე აღმავლობა. ბერძნულ თარგმანში აქ სწერია „ἦν·ἔχ·ἐν·ἐξ·αὐτῶν·ἔχ·περικύκλιοι“, სომხურში „յոյրժամ զկռէլն խաղկնք“.

სახისმეტყველების ძველი ქართული თარგმანი, რომელიც მე-IX ს-ზე აღრინდელი უნდა იყოს, რათვან იქ ქვეყნის აღსანიშნავად ტერმინი „სოფელი“ იხმარება („სოფელსა პინდოეთისასა“ = ქ ჯუჟიქ, TP VI, 37 1-3). გვაფიქრებინებს, რომ „მაკე“ ამ სიტყვის სრული ფორმა არ უნდა იყოს. იქ ერთგან ნათქვამია: „მამალი შეეხის დედალსა... მაქნდის და დედალმან შთანთქის თესლი“-ო (იქვე 16₆₋₉).

სომხურ თარგმანში „მაქნდის“-ს უდრის „դպահ“ და ბერძნული დედა-ნის თუყ·ν·ε·α·-ს (იქვე გვ. 78), რაც სქესობრივ კავშირს, ჩასახვას პნიშნავს. ზმნის ზემომოყვანილი ფორმის მიხედვით სახელზმნად მაქნობაა საგულისხმებელი, ან როგორმე სხვანაირად მხოლოდ „ნ“-რიც ძირეულად გამოდის. „მაკე“, მაქე“ და „მაკინტლობის“ პირვანდელი მნიშვნელობისა და აგებულობის გასაგებად უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ იმერულ თქმაში იხმარება ტერმინი „კუტუ“, რომელიც ბავშვის, ბიჭის სასქესო ორგანოს ეწოდება (ვ. ბერიძე, სიტყვის-კონა გვ. 25).

¹ ამის შესახებ იხ. ცნობა Indogermanisches Lehrbuch XII Band, 1928 წ. გვ. 314 „besonders interessant die Sage vom Verschwinden des Gottes Telepinus dem damit verbundenen Aufhören von Wachstum und Fortpflanzung und der endlichen Wiederkehr des Gottes“.

ეს სიტყვა ამავე სახით მეგრულშიაც გვხვდება და ამავე მნიშვნელობით (ი. ყიფშიძე მ. გ. 263), ხოლო გურიაში ეს ტერმინი „კუტა“-ს სახითა და იმავე მნიშვნელობით არის გავრცელებული.

კანურად „კუტულა“ ბიჭოს, ბავშვსა კნიშნავს, ხოლო „კუტავი“ ძალის ლეკვს ეწოდება (ჭ. გ. 160). იმერულ თქმასაც აქვს ამნაირივე სიტყვა და იქაც „კუტა“ „კუტალია“ პატარა ბიჭს აღნიშნავს (ვ. ბერიძის სიტყვის-კონა 25).

ბიჭის სასქესო ასოს ხოფაში, ხოლო ვიწეში დიდისასაც კანურად „კუტუ“ ეწოდება (ჭ. გ. 160).

საფიქრებელია, რომ „კუტუ“ უნდა იმავე ძირისა იყოს, რომლისაიც „კუნთი“-ა, რომელიც საბაბს მოწმობით 1 მეფეთა 9-ე-ში ყოფილა ნახმარი (ლექსიკ.), მაგრამ ბაქარის მიერ გამოცემულ დაბადებაში არა ჩანს.

გურიაში უკანასკნელ შვილს „ნაკინტალა“-ს ეძახიან, ხოლო უკანონო შვილისათვის სახელად ქვემო გურიაში ხმარობენ „ბუშ-კუტურა“-ს, ზემო გურიაში—კიდევე „ბუშ-კინტარი“-ს¹. საეგლისხმოა, რომ „ნაკუნტალა“-ს ერთგვარს სემასიოლოგიურ პარალელს წარმოადგენს უკანასკნელი შვილის მეგრული ტერმინი „ყვავიში ოხვამური“ (მ. გ. 418).

აღსანიშნავია, რომ, როგორც საცაიშლოს გამოსავლის დაფორთიანა ჩანს, „კუტუ“ ადამიანის საკუთარ სახელადაც და გვარადაც იხმარებოდა სამეგრელოში. მაგ. იქ დასახელებულია კუტუ ხიზარია (ს. კაკაბაძის გამ., 5), კუტუ ხაზარია (იქვე, 6), კუტუ კუტალია (იქვე, 40), მამაკუტუ კუტალია (იქვე, 6), პაპია კუტალია (იქვე, 40).

ალბათ ასეთივე სახელია ქართლშიც გავრცელებული მამაკაცის სახელი „გუტა“.

ლეკვის აღმნიშვნელი კანური ტერმინები „ლაკოტი“ და „კუტავი“ (ჭ. გ. 162 და 160), რასაკვირველია, ამავე ძირის სიტყვებია და პირველი ბოლოშეკვეცილი, მეორე კიდევე თავსართმოცილებული ფორმებია პირვანდელი „ლაკუტაი“-სა, რომელიც თავის მხრივ „ნაკუტაი“-ს ფონეტიკურ სახენაცვალს წარმოადგენს.

ამგვარად ჩვენ გვაქვს „მაკნ-ობა“, „მაკინტლობა“ სქესობრივი დამოკიდებულების აღსანიშნავად, „კუტალა“, „კუტულა“, „კუტა“, „კუტუ“ მამაკაცის სასქესო ორგანოს ტერმინად და იმავე დროს კუტა, კუტალია, გუტა ადამიანთა სახელად და გვარად, დასასრულ „ნაკინტალა“ და „კუტარა“. ძირად ალბათ „კუნტი“ და „კუნტარი“ უნდა ყოფილიყო, ვითარცა კუნთისა და იმავე დროს მამაკაცის სასქესო ორგანოს აღმნიშვნელი ტერმინი და აქეთგან არის წარმომდგარი სახელზმნა „მაკინტლობა“, რომელიც წინანდელ „მაკუნტალობი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგომი და მისი შეკვეცილი ფორმა „მაკნობა“ და სხვა ზემოდასახელებული სიტყვები.

რაკი კუტა, კუტუ, კუტალი, გუტა მამაკაცის სასქესო ორგანოსა და მამაკაცის საკუთარი სახელებია, ნაკუნტალა კიდევე ადამიანის ნაშობს აღნიშნავს, ცხადია ტერმინი „მაკინტლობა“ თავდაპირველად მარტო ცხოველთა სასქესო

¹ უნიერ. დატოვ. [აწ აკად. ნამდ. წვერის, პროფ.] ნ. ბერიძის შვილის ცნობით.

კავშირის გამომხატველი ტერმინი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ ადამიანთა შორის სქესობრივი დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინადაც უნდა ვი-გულისხმოდ. მხოლოდ შემდეგში სოციალური ცხოვრების წარმატებისთან ერ-თად ეს სიტყვა ადამიანთა ურთიერთობაში ვითარცა ტლანქი და უშვერი გან-დევნილა და მხოლოდ ცხოველთა დამოკიდებულების აღმნიშვნელ ტერმინად-ღა დარჩენილა. საფიქრებელია, რომ წინათ „კულტა“ ძირისაგან ნაწარმოები მამაკაცისა, მამრისა და ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინიც უნდა არსებულიყო იმგვარადვე, როგორც ქანურში მიღებული ტერმინი „ყვაჯონი“, ან შემოკლე-ბული ფორმა „ყვაჯი ცხენი“, რომელიც მამალ ცხენს, ულავს აღნიშნავს (კ. გ. 203), თავისი ეტიმოლოგიური მნიშვნელობით ყვერიან ცხენსა ჰნიშნავს და აქ სასქესო ორგანოს თესლწარმომშობი წყვილთა სახელი მამრობითობის აღმნიშვნელ ტერმინად არის გამოყენებული. ამ მამალი, მამრი სქესისა და ქმრის სახელისაგან ნაწარმოებ ნასახელარი სახელზმნის შთაბეჭდი-ლებას ახდენს სწორედ ტერმინი „მაკინტლობა“.

ქართულში ამის მსგავსად ჩვენ მთელი რიგი იმ შინაარსის ნასახელარი ზმნებისა გვაქვს, რომელშიც ან მამალი, ან დედალი ცხოველის სახელისაგან არიან ნაწარმოები. მაგ. დამალეზაჲ, ან მამლეჲ, კერშილობა (კერი სალიტ. ქართ.; კეში (მეგ.) ← კერში ტახსა ჰნიშნავს), ნერბეა (ნერბი-საგან, დედალი საქონლის სახელია), მჟუნაობა (ძუ-საგან, აგრეთვე დედალი ჰირუტყვის სახე-ლია). შეიქველია ტერმინი „მაკინტლობა“-ს მეორე ნაწილი „ნტლობა“, ან „ტლობა“-სთან ან მისი წინამორბედი მამაკაცისა და ქმრის აღმნიშვნელი სიტ-ყვის ბოლო ნაწილთან უნდა იყოს დაკავშირებული ჩერქეზული და ყაბარდოუ-ლი ქმრის აღმნიშვნელი ტერმინები, რომელიც აკად. გ. ჯ. ლ. ე. ნ. ტ. ე. დ. ი. ს. ზანაწერით „ტლგ“-დ გამოითქმობდა ყაბარდოულად, ხოლო ახლა ლ. პ. ა. ტ. ი. ს. კ. ი. ს. ცნობით „ტლგ“ არის, ჩერქეზულად-კი ლ. ჯ. ლ. ე. ს. მოწმობით „ტლგ“ ყოფილა. ამგვარად ჩერქეზული და ყაბარდოული ქმარის აღმნიშვნელი ტერ-მინი თავდაპირველად სქესობრივი კავშირის აღმსრულებლის გამომხატველი სიტყვა ყოფილა.

ჩერქეზების წარმართულ ღვთაებათა სახელებს შორის საყურადღებოა ტლგუზ-ის სახელიც. ლ. ჯ. ლ. ე. ს. ცნობით, ის თურმე მჭედლების მფარველად ითვლებოდა. გარდმოცემით თითონაც მჭედელი იყო. ხალხს მისი ძლიერება სწამდა და მის სახელზე ფიცულობდა. იარაღით დაჭრილის განსაკურნებე-ლად რომ სიმღერებს ამბობდნენ ხოლმე, სწორედ ამ ტლგუზს შესთხოვდნენ შეეღასა და განკურნებას.

ტლგუზის სადიდებლად განკუთვნილი დღესასწაული ჩერქეზებს გაზაფხულზე ჰქონდათ. ლოცვის დროს სახნისზე და ცულზე ზედაშეს წაუქცევდნენ, შემდეგ-კი მიზნად დადებულ კვერცხს ესროდნენ ხოლმე, ყაბახის მსგავსად (ლ. ჯ. ლ. ე. ს. Ворования... у черкесов: 27.)

ამ ჩერქეზული ღვთაების სახელი ტლგუზ ძალიან მიაგავს სვანურს ტლგუ-ფია-სა და ქართულ ტელგუზას.

წ. კოპალა

განსაკუთრებული სიყვარულითა და სასოებით იხსენიებს ხალხი და ხუცეები თაფიანთ ლოცვა-ვედრებაში და სადიდებელში კოპალას, ანუ კოპალეს. ხახმატის ჯვარში დაწყალობების დროს ხუცი ამბობდა: „დიდება მ ზ ე ხ ა, იმის მყოფს ანგელოზს. შენად სამთავროდ, შენად გასამარჯოდ, ძალად ღვთისათა, ძალა წმინდა გიორგი კოპალესათა! შენ გეძახიან, გეხვეწებიან, შენ ნუ მოუწყენ, ნუ მაიძულებ... ხალხსა! შენსა მლოცავსა. დიდება-შენსა, გმირო კოპალე! შენ გეძახიან და გეხვეწებიან... ქუდოსან-მანდილოსანი“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 19).

თუმცა ზემომოყვანილ ვედრებაში და ზოგან სხვაგანაც (მაგ. იხ. იქვე I, 20 იე, 24 ავ.) კოპალე პირველად თითქოს წმინდა გიორგისთან არის დაკავშირებული, მაგრამ ჩვეულებრივ მას გმირი ეწოდება და მისდამი აღვლენილი ლოცვა და დაწყალობება-სადიდებელიც წმინდა გიორგისაგან დამოუკიდებელი არის ხოლმე წარმოთქმული: „გმირო კაპალეო!“ ასეთია ჩვეულებრივ მისდამი მიმართვა (იხ. ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 20 იე, 33, 35 ივ).

გმირი კოპალე ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში მზესთან ჩანს დაკავშირებული: „იმის მყოფს ანგელოზ“-ს უწოდებს მას ხუცი (იხ. აქვე ზემოდ გვ. 209). საგულისხმო და საყურადღებოა, რომ თუშურს ერთს დაწყალობებაში ამ ღვთაების სახელი მრავლობითად არის ნახმარი: „გმირნო კოპალნო, ნერგის ანგელოზნო“-ო (იქვე I, 24 კვ).

დამახასიათებელია, რომ ზემომოყვანილს თუშურ დაწყალობებაში კოპალნი გმირობასთან ერთად ნერგის ანგელოზებადაც არიან სახელდებულნი და მთიულურს სადიდებელშიც ნათქვამია: „გაუმარჯოს გ მ ი რ ხ ა კოპალეს ფუძის ანგელოზის მოძმე-მომხრესა“-ო (მას. საქ. ეთნოგ. I, 35 ივ). უმკველია, გმირი კოპალეს ამავე ფუძის ანგელოზის მოძმეობისა და მომხრეობის რწმენაზეა დამყარებული ხევსურული ხახმატის ჯვარის დაწყალობებაში ჩართული ეს ვედრება: „წუღი ვის ყავდეს გაუზარდო, არა ყავდეს და, თუ ვინმე გეხვეწებოდეს, ღმერთსა და კვირიეს გამოუთხოვეო“ (იქვე I, 19 იე).

ამ ვედრების შინაარსი კოპალეს მეორე ხარისხიდან ზეციერ ძალად გულისხმობს, რომელსაც თვითონ პირადად წულის მიცემა არავისთვის შეეძლო, მაგრამ მას მაინც იმ დიდ ღვთაებათა წინაშე, რომელთა ნებაყოფლობაზეც შეილიერება იყო დამოკიდებული, შუამდგომლობის უფლებაც ჰქონია და თითონაც, როგორც ჩანს, მოწადინებული ყოფილა ადამიანისათვის ამ მხრივ დახმარება გაეწია. მაინც და მაინც მორიგისა და კვირიასაგან მიწვებული შვილის გაზრდისათვის ზღლის შეწყობა და მფარველობა, ეტყობა, გმირი კოპალეს მოვალეობად ითვლებოდა.

კოპალეს ჩვეულებრივი წოდებულება გშირი ცხადყოფს, რომ ის მებრძოლ ლეთაებრივ ძალად ითვლებოდა. ამასვე ამჟღავნებს ერთი ხეცსურული სადიდებელი, სადაც ნათქვამია: „შენ გადიდოს, გაგმარჯოს ღმერთმა, გშირო კოპალაჲ ღახტიანო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 33). და ასეთი შეხედულება რომ მართო ხეცსურთა რწმენის კუთვნილება-თავისებურებას არ შეადგენს, ეს თუშური დაწყალობებიდანაც ჩანს. იქაც კოპალაზე ნათქვამია: „ლალო ლახტნო (sic!) გმირნო კოპალნო“-ო (იქვე I, 24 ი).

მებრძოლს ხომ ლახტი უნდ ქჷონოდა და ლახტიანობა შეჰშვენოდა კიდევაც.

გშირი კოპალას მებრძოლის თვისება მართო პირადი მოღვაწეობით-კი არ შეადგენდებოდა, არამედ ის სხვა თანამებრძოლთა შეთაურაც, სარდალიც უოფილა.

ეს რწმენა ხახმატის ჯვარის ხუცის დაწყალობებაშია აღბეჭდილი. იქ პირდაპირ არის ეს გარემოება აღნიშნული: „ხთის კრით თუ რა იასაული ხთის ბძანებით გაშოფი დიდეს, გშირო კოპალეო, შენით სარდლობით ხორციელზედ ბრუნდებოდეს“, განსაცდელში მყოფი გადაარჩინეო (მას. საქ. ეთნ. I, 20 ი).

ამ ვედრებიდან ირკვევა, რომ გშირი კოპალე, ანუ კოპალა თუმცა მეორეხარისხოვანი ლეთაებრივი ძალა იყო, მაგრამ მაინც ის „იასაულზე“ უფროსი, მათი მეთაური და ხელმძღვანელი უოფილა.

კოპალას რომ ხელთ საგმირო ქჷონდა, ისიც უზენაესი ლეთაებისაგან ნაჩუქარი იყო. ხალხი თვით კოპალას ამბობინებს ამ ამბავს:

„მორიგემ შამამილოცა საგმირო ასლიტრიანი,
ხუთ კიდევ დავადებინე, მკლავჩი ვარ იმედიანი.
სამელთოსაც კარგა უნდოდა, არ იყვა იმედიანი“-ო
(აქ. შანიძე, ხ. პოეტ. I, 224—5).

ამ ლექსის ვარიანტი ზოგს რამეში განსხვავებულებაც არის და უფრო სწორეცა და სრულიც, მაგ. საგმირო იქ, ასლიტრიანის მაგიერ, მხოლოდ შვიდლიტრიანად იწოდება და სხვაც. ზემომოყვანილი ცნობა ამ ვარიანტში ასეა მოთხრობილი:

მორიგემ მე მამილოცა საგმირო შვიდლიტრიანი.
უნდოდა, რომ სახმთოს ეედა,—ვერ იყვა იმედიანი,
მაჲ დვილე კოპალამ, მკლავ-თითთ ვარ იმედიანი“-ო
(იქვე I, 588 გ)

კოპალას ლახტის არსებობა ხალხურმა პოეზიამაც იცის. კოპალა ხეცსურულს ზეპირსიტყვაობაში მშვენიერ, მჭარ-თერო, გოჯა-ფართო უშიშარ მებრძოლად არის მიჩნეული. ხეცსურთა რწმენით, „არ შამინდება კოპალა, თუ ღახტი მაიმართაო“ (აქ. შანიძის ხ. პოეტ. I, 225). ვითარცა უებრო მეომარს, მას შეეღა-დახმარებასაც სთხოვდნენ: „კოპალაჲ მშვენიერო, მიშველე, მჭარ-თეთრო, გოჯა-ფართოო“ (იქვე).

კოპალას ხალხური წარმოდგენით თავისი მოძმეებიც ჰყავდა. ერთი მათგანი პირ-ქუში ყოფილა. ამას ხეცურული ლექსი თვით კოპალასვე ათქმევინებს: „შემომეყარა მოძმეი პირ-ქუში, ნავთის წყლიანი“-ო (აკ. შანიძე, ბ. პოეზ. I, 588 გ). ეს მოძმე ყოფილა ამასთანავე „შუბნური მათრავიანი“-ო. მასაო

„ველთ ჰქონდა ოქროს კოკობნი, ხავსენი ნავთის-წყლიანი,
ნისლის ფერაიც იქ ხყვანდა ფაფარო-მასკელავიანი“-ო (იქვე I, 225 და 588 გ).

ვგონებ კოპალასა და დევებს შორის მტრობის ჩამოვარდნის ამბავს უნდა წარმოადგენდეს იახსარის შესახებ თქმულებაში შეტანილი შემდეგი სტრიქონები:

„ავისგორ ციხეს აგებენ ჩვენს ძირა ცხრანი ძმანია,
ცხრანიც ქვას ეწილდებიან, კარავს ვერ შასდვას თავია.

მე-კი მართუაშ ავილე, შაუდეუ კარის თავია.

ერთმანეთს ეუბნებიან: «ეს ჩვენზე ძალიანია».

შაიყრებიან დევები, ხაცა დიდ მადანია,

გარიგებენ იმასა: ერთუც უჭირათ მკარია,

ხთიშვილთ კოპალა მაუქლათ, თავში დაუცნათ ქვანია“-ო

(ბ. პოეზ. I, 224 და 576, 582)

მაგრამ დევების ეს განზრახვა ღვთისშვილთ შეუტყუილთა და

ეს რო გაიგეს ხთიშვილთა, წალალეს იატსარიო“ (იქვე I, 576), ცხადია დევების დასასჯელად. თუმცა იახსარმა ერთს თვალი გამოსთხარა, მაგრამ იმან მაინც ტბის მორევში ჩასვლა და თავის შეფარება მოახერხა. იახსარი დევს ტბაშიც-კი ჩაჰყვა, მაგრამ იქითგან ამოსვლა უკვე ვეღარ შესძლო.

მის გადასარჩენად ოთხ-რქა, ოთხ-ყურა ცხვრის მოძებნა და მსხვერპლად შეწირვა მოუხდათ (იქვე I, 224 და 576, 577, 579, 581 და 584 და სხვ.).

ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ ბრძოლის რომელ შემთხვევას ეხება შემდეგი სამი სტრიქონი, რომლებიც კოპალას ერთ-ერთ ბრძოლათაგანს გვიჩვენებენ:

„ჩამეეტია კოპალა, ბატკნებურ გასჭრა თავია.

საყაჰეს წმინდა გიორგი ეველაზე მეოშარია,

თუ დევებს ჩამეეტია, ვაი მაგათი ბრალია“-ო (ბ. პოეზ. I, 582 და 583—584 თ, სადაც ნათქვამია „ცხვრებულა გასჭრა-თავია“-ო). ეს სამი სტრიქონი უშუალოდ მისდევს დევების იმ გადაწყვეტილებას, რომ კოპალა მოეკლათ.

6. წყაროსთვალი, მთის ვეშაგი, ცვარიელი, ვეშაპი

იმ გარემოებისდა მიხედვით, რომ წყალს ქართულ მეტყველებაში, როგორც ეს უკვე ილ. ჭავჭავაძემ აღნიშნა, ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ჰქონია, რომ მისგან ნაწარმოებია სიტყვათა მთელი რიგი, ბუნებრივია გვეფიქრა, რომ წყალხაც წარმართული ქართული უძველესი წარმოდგენითა და რწმენით

თავისი მფარველი ღვთაება, ეგების არაერთი-კი, უნდა ჰყოლოდა. მართლაც, თუშურს დაწყალობებაში იგი ნახსენებია და ვედრებაში მას ასე ეწოდება: „წმინდაო გიორგივ წყაროსთვალისაო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 24 კვ).

ხევსურული სადიდებელში წყლის მფარველ ღვთაებას წყაროსთავისად სახელსდებენ, მაგ. ს. ლულში ჩაწერილში ნათქვამია: „აჲმ ჰიქა-ბარძიმშელა შენ გადიდას და შენ გაგვიმარჯოს, გიორგი წყაროსთავისაო“ (იქვე I, 27 ა). კვირიას ხატის ხუცესის სადიდებელში ეს ვედრება ოდნავ განსხვავებით არის წარმოდგენილი: „აჲმ სანთელ-ჰიქა-ბარძიმშელა შენ გადიდას, გაგიმარჯოს, გიორგივ წყაროსთავისაო“-ო (იქვე I, 29 დ).

თუ წყაროსთვალისა და წყაროსთავის მფარველი ღვთაება ზემოთყვანილს სადიდებელში წმინდა გიორგად არის უკვე მიჩნეული, არხოტის ერთ ხევსურულს სადიდებელში ვედრება უკვე ამ სახელს აღარ შეიცავს და დიდება სულ სხვანაირად არის შედგენილი: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა, მთის ვეშაგ წყაროსთავისაო, მოძმე მამკელისაო. ღმერთმა გადიდას ამ სეფე-სანთლით, ღმერთმა გაძრიდას. შენა ხამ-თავროდ, გასამარჯოდ მაიჭმარი ეს სეფე-სანთელი. ზთის კარზე შაბდანი, ღმერთი შენს ბატონობას გაუმარჯვებს“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ბ).

წყაროსთავის მფარველ ღვთაებას ზემოთყვანილ სადიდებელში მაშასადამე მთის ვეშაგი ჰქვია. ამ სახელის მთავარი ნაწილი ვეშაგი-ა.

შესაძლებელია აღამიანს ექვი შეჰპარეოდა, რომ ეგების ეს სახელი დროთა განმავლობაში სადიდებლის სიტყვების თაობითგან თაობაზე გარდმოცემის დროს დამახინჯებულიყოს, მაგრამ სახელი ვეშაგი რომ მართლაც არსებობდა, ეს აღამიანის საკუთარი სახელის ვეშაგური-თაც მტკიცდება. ეს სახელი გვხვდება ერთს ხევსურულს ხალხურ ლექსში, რომლის ამბავი ბაგრატიონთა საქართველოში „დაღვივას“ და აღექისანდრე ბატონიშვილის ბრძოლის ხანას გვისურათებს. ბრძოლაში სხვათაშორის თოთია სუნხანაური დაქრილა და იმაზე ამ ლექსში ნათქვამია:

„თოთიას ამწუხარებენ სუნხანაურის შვილსაო,
თავზე ნახურსა ჩაჩქანსა ჯამს ნატყვიარი სპირსაო.
მაგას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ გარმავლევს პირსაო“.

ბეს. გაბუურს, რომელსაც ეს ლექსი აქვს თავის „რევსურულ მასალებში“ მოყვანილი, ზემოთ ამოწერილი ლექსის უკანასკნელი სტრიქონის შინაარსი ასე აქვს განმარტებული: „ვითომ თოთიას დაქრას მის ძმას ვეშაგურს ვინ ეტყვის, ვინ გაუბედავს, რომ შენი ძმა დაიქრავ“-ო (იხ. „ქართული საენათმეცნ. საზოგ. წელიწდეული“ I—II, 203₁₈₋₁₉).

სახელი ვეშაგური წარმომდგარია ვეშაგი-საგან და ვეშაგის შვილსა ნიშნავს. ამით ვეშაგის სახელის ცალკეულად ოდინდელი არსებობაც მკლავდება და მტკიცდება.

მთის ვეშაგ წყაროსთავისას, ხალხური რწმენით, მოძმე ჰყოლია, რომელსაც ხევსურულს, არხოტში ჩაწერილს, ერთ სადიდებელში მიქველი ეწოდება: თუ ზემოთ დასახელებულს ამ ვეშაგზე ნათქვამია, რომ ის მიქველის

მომქმე იყო, თვით მიქეელს სადიდებელში მეხუთე ადგილი აქვს დათმობილი. იქ სახელდობრ მისი შემდეგი საყურადღებო შინაარსის მქონებული სადიდებელი მოიპოვება: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადიდანსთ, გაგიმარჯოსთ ღმერთმა, მიქეელის მწევარნო, მწყალ-სისხლიანო, საკიდლიან(ნ)ო. თქვენ სამთავრად, გასამარჯოდ მაიკმარეთ ეს სეფე სანთელი-დ ნათელ-ბნელი. თქვენ ახიელელთად, მიქიელის ტახტის ყმათად საშველად, სახოიშნოდ, სამწყალობნელოდ მაიკმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ, ეგრემც თქვენს ძალასა-დ დიდებას. მემატეხის-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 ა).

ისევე, როგორც მთის ვეშაგ წყაროსთავისას მოძმედ მიქეელი ჰყავდა, ამ უკანასკნელსაც მოეპოვებოდა მოძმე, რომელიც სადიდებელში ცალკეულად იხსენიება და სხვასთან დაკავშირებითაც. მიქეელის მოძმე ამ ღვთაებას ახიელის ხუცის სადიდებელში მიქიელი ეწოდება: „მაგ კიკა-ბარძიშვიდა შე გადიდას, გაგიმარჯოს, მიქიელ წყაროსთავისაო, მოძმე(ვ) მიქეელისაო“ (მას. საქ. ეთნ. I, 31 ო).

მიქიელი არაერთი ყოფილა: მაგალ. დასახელებულნი არიან მიქიელი წყალშუისაი და მიქიელ კიშველისაი, როგორც ორი ცალკეული „ხატი“. საგულისხმაო, რომ ეს ორი მიქიელიც მიქიელის მოძმეებად ითვლებოდნენ. არხოტში ჩაწერილს სადიდებელში პირველს ამათგანზე ასეა ნათქვამი: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა, მიქიელ წყალშუისაო, მოძმე მიქეელისაო“. მეორეზე კიდე: „ამ სეფე-სანთელზე შენ გადიდას, გაგიმარჯოს ღმერთმა. მიქიელ კიშველისაო, მოძმე მიქეელისაო“ (ე. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I, 33 თ).

მიქიელს თავისი საკუთარი ლაშქარნი ჰყოლია, რომელნიც შესაძლებელია საგანგებო დავალებით ღვთისაგან ყოფილიყვნენ გამოშვებულნი. მიქიელის ეს ლაშქარნი იმდენად ძლიერად ითვლებოდნენ, რომ მათ სადიდებელში თავიანთი ცალკეული ადგილიც-ი აქვთ მიუთნებული: „ამ სეფე-სანთელზე თქვენ გადიდასო, გაძრიელნასთ ღმერთმა, მიქიელის ლაშქარნო, ხთისაგან გამაშობილნო, ხთისაგან წყალობა ნაქნარნო“-ო (იქვე 32 თ).

ამ მიქიელ „ტახტი“-ც ჰქონია, ყმანიც ჰყოლია. მიქეელისა და მიქიელის მოძმეობა იმდენად მკიდროდ ეგულებოდა წარმართულ ხალხურ რწმენას, რომ ხეცურთა აზრით, მიქეელის მწყალ-სისხლიან, საკიდლიან მწევართ თვით მიქიელის ტახტის ყმათათვისაც უნდა ეშველათ, დახმარება გაეწიათ და მათი ლოცნა-ვედრება, სადიდებელი და მსხვერპლი ღვთის კარზე უნდა მიერთმიათ. აი რასა სთხოვდნენ მათ: „მიქეელის მწევარნო მწყალ-სისხლიანნო, საკიდლიანნო... ეს სეფე-სანთელი და ნათელ-ბნელი თქვენ ახიელელთად მიქეელის ტახტის ყმათად საშველად... სამწყალობნელად მაიკმარეთ, ხთის კარზე შაიტანეთ“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 32 თ).

გაოსარკვევია „ბათონი ცვარიელი“, რომელიც დასახელებულია თუშურს დაწყალობებაში, ხომ აგრეთვე წყლის ღვთაებათა ჯგუფის არ ეკუთვნის. ამ დაწყალობების ვედრებაში ასეა ნათქვამი: „ბათონო ცვარიელი გცხვეწებთან, მოსულან შენთან თავის დაბლით და გულის მართლით. მიეცი შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება. შენი წყალობა გაატანე ქუდოსან-მანდილოსანსა...“

ორფა-ოთხეფსა. მიეც შენ მშვიდობა და გარეთ გამარჯვება მოლაშქრე-
შონადრის, ცხენს, მწეღარს ჯვარი დაუწერე“ და სხვ. (მას. საქ. ეთნ. I.
23 გვ.)

1909 წ. აკად. ნ. მარმა და პროფ. იაკობ სმირნოვმა, ადგილობრივი მოსახლეობის ცნობების თანახმად, გელარადის მთის წვერვლებზე, იქ, სადაც ქურთებისა და თურქების საზაფხულო საძოვრები იყო, რომელსაც ქურთები და თურქები აუღაჰა-აურტა-ს, ხოლო სომხები ვიშაპნერ-ს უწოდებდნენ, ქვის ვეება ქანდაკებანი იპოვეს, რომელთაც თურქ-ქურთები აუღაჰა-ს, სომხები-კი ვიშაპ-ებს ეძახდნენ. ორივე სიტყვა გველეშაპისა ჰქონდა. ამა და სხვა მახლობლად მდებარე ადგილების მაშინ და შემდეგშიც დათვალიერებამ ცხად-ჰყო, რომ 1910 წ. დეკემბრისათვის ასეთი ძეგლების რიცხვი უკვე 23-ს აღწევდა, ხოლო აშხ. ქალანთარმა ასეთივე ვეშაპის ქანდაკება სომხეთის სხვა მთაზეც, არაგაწზე აღმოაჩინა (იხ. Н. Я. Марр и Я. И. Смирнов—Визшаны, 1931 წ. გვ. 59—60, 87—92 და 10: Труды Гос. Акад. Ист. Материальной Культуры, том I).

როგორც უკვე ნათქვამი იყო, ეს ძეგლები ადგილობრივ სომხებს, ქურთებს და თურქებს გველეშაპების ქანდაკებად, თუ ეგების უფრო სწორე იქმნებოდა გვეფიქრა, რომ გაქვევებულ გველეშაპებად ჰქონდათ მიჩნეული და ამიტომევა, რომ ამ ძეგლებს აუღაჰა-სა და ვიშაპნერ-ს, გველეშაპებს, უწოდებდნენ. მაგრამ ნამდვილად თითოეული ამ ქანდაკებათაგანი ზღვის უზარმაზარი თევზის, ვეშაპის, ანდა სიდიდით მისივე მსგავსი სხვა თევზის გამოსახულებას წარმოადგენდა და წარმოადგენს.

ამ ქანდაკებათა გარეგნული მსგავსებისა და მიუხედავად, მათ შორის თვალსაჩინო განსხვავებაც არსებობს. ყველა ამ ძეგლების საერთო თვისებას ის გარემოება შეადგენს, რომ თვითოეული მათგანი ადგილობრივი კლდის ნატეხისაგანაა გაკეთებული და მხოლოდ ქვისაა. ამასთანავე თითოეული ამ ქვის ქანდაკებათაგანი ღიღია. ერთს მაგ. სიგრძე 4,75 მეტრი აქვს, სიგანე-კი 0,55 მეტრი. მეორე ვეშაპს 3,40 მეტრი სიგრძე აქვს, მაგრამ თავი თევზს გაცილებით უფრო ვიწრო აქვს (იქვე გვ. 60 და 62).

ვეშაპთა ყველა ცნობილი ქანდაკებანი ნ. მარს ორ მთავარ ჯგუფად აქვს დაყოფილი. ქვათა ერთი ჯგუფი მხოლოდ უზარმაზარი თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ძეგლთა მეორე ჯგუფი-კი ზედ ამა-თუ-იმ ცხოველის, უფრო ხშირად ხარის ანუ კამეჩის თავისა და ტყავის გამოხატულებასაც შეიცავს. ერთზე სპირალურად დახვეული რკიანი ცხრის თავ-ტყავიც არის გამოყვანილი (იქვე, გვ. 92—93 და 62—63). ყველაზე მოზრდილ ქანდაკებას ზედ წეროების გამოსახულებაც მოეპოვება (იქვე, 89).

უკანასკნელ დრომდე ნ. მარი დარწმუნებული იყო, რომ ვეშაპების ნაქანდაკე ძეგლებს ადამიანის გამოსახულების კვალიც-კი არ უჩნდა და ეს გარემოება მათი უღარესი ხნიერების გამომჟღავნებლად მიაჩნდა (იქვე, 103—4 და 104—5). მაგრამ არაგაწზე ნაპოვნი ვეშაპის ქანდაკებას ადამიანის გამოსახულება აღმოაჩნდა და ამის გამო მას ნ. მარი უფრო მერმინდელი ხანის ძეგლად სთელის (იქვე, გვ. 10).

ამ ქანდაკებათა თავისებურობის გამო, ი. ა. კ. ს მ ი რ ნ ო ვ ს მოყვანილი აქვს ის მოსაზრება, რომელიც ამ მეცნიერს აიძულებდა ეს ძეგლები მხოლოდ და მხოლოდ თევზის გამოსახულებად აღეარებინა. ორსავე ქანდაკებას, რომელთა შესახებ მას ჰქონდა უპირველესად მსჯელობა, ადამიანი თუ არა თევზების, სხვა ვერაფრის სახელს ვერ უწოდებს: ამას, მათს ზოგადი მოყვანილობის გარდა, ისეთი ნიშანდობლივი თავისებურებაც ცხად-ჰყოფს, როგორიც ორსავე ძეგლზე გამოყვანილი თევზის ლაყურები და კუდიანო (იქვე, 60).

ყველა ეს ქანდაკებანი ან მიწაზე განთხმული, ანდა მიწაში სიგრძეზე ჩაფლული იყო ნაპოვნი. ამისდამოუხედავად, საკითხები, რომლებიც უნდა გველევათ დაჰბიდებოდა, ამ თევზების უზარმაზარ ქანდაკებათა თავდაპირველი მდებარეობა და დანიშნულება უნდა ყოფილიყო. ამიტომ პროფ. ი. ა. კ. ს მ ი რ ნ ო ვ ს პირველ ამ საკითხთაგანს ეხება, აკად. ნ. მა რ ს-კი მეორე საკითხი აქვს განიხილული. რაკი ეს ძეგლები თევზის ქანდაკებას წარმოადგენს, ამიტომ ი. ს მ ი რ ნ ო ვ ს თავდაპირველად მათი ასწერივი, სიგრძეზე ამართული მდგომარეობა, ვითარცა თევზისათვის სრულებით შეუფერებელი, დაუჯერებლად მიაჩნდა. ამას გარდა, ეს ქვები რომ ასწვრივ ყოფილიყო ამართული, მაშინ მათ რაიმე საყრდნობის მსგავსი მიწაში ჩასასმელი ნაწილი უნდა ჰქონოდა, რაც არც ერთს მათგანს არ ეტყობა (იქვე, 61). მეორე მხრით ეს ქანდაკებანი, რომ გასწვრივ დგებულყო, მაშინ მათ ქვემოთგან ან მთლიანი, ანდა ორ ალაგას მაინც საყრდნობი უნდა ჰქონოდა. ასეთი გასწვრივი მდებარეობა თევზისათვის ბუნებრივია, მაგრამ ასეთი თევზის ქვის ქანდაკების მუცელზე დება მხოლოდ ისეთ ძეგლებისათვის არის დასაჯერებელი, რომელთაც ქვედა მხარეზე არავითარი გამოსახულება არ ჰქონდათ. 3,40 მეტრ. სიგრძის მქონებელ თევზის ქვის ქანდაკებას-კი სწორედ ამ ქვედა პირზე, მუცელზე, 2,35 მეტრის სიგრძეზე უცნაური ამობორცვილი გამოსახულება აქვს. ცხადია, რომ ასეთი ძეგლის გასწვრივ და მუცლით მდებარეობის დროს ამნაირი გამოსახულება დაიფარებოდა და უჩინარი გახდებოდა. უეჭველია ამ ძეგლების გამკეთებინებლებს ზემოდასახელებული გამოსახულება სწორედ ყველას დასანახად უნდა გამოექანდაკებინა, ამიტომ ამ ვეშაპების გასწვრივ, მუცლით დადგება მათი თვალსაზრისით მიზანშეწონილი არ უნდა ყოფილიყო (იქვე, 61—62).

ზემომოყვანილი ორი ერთმანეთის საწინააღმდეგო დაკვირვებისა და მსჯელობის გამოთქმის შემდგომ, ი. ს მ ი რ ნ ო ვ ს ვეშაპების თავდაპირველი მდგომარეობისა, თუ მდებარეობის შესახებ თავისი საბოლოო დასკვნა გარკვევით გამოთქმული არა აქვს, მაგრამ თავისი ნაშრომის ამ ნაწილის დასასრული წინადადება სმირნოვს იმნაირად აქვს გამოთქმული, რომ მას ეტყობა ამ თევზების ქანდაკებათა პირველ მიწაზე მდებარეობა მიაჩნდა ბუნებრივად და თავდაპირველად. მას სახელდობრ ნათქვამი აქვს: ერთი სიტყვით ქვის თევზები უტყვად მდებარეობენ, როგორც ეს მათ შეეფერებათ კიდევაც, მაღლობებზე, სასადაც მათ დება თითქოს სრულებით არ შეჰშვებითო (გვ. 14)¹.

¹ „Словом, каменные рыбы лежат, как ям в цолобаст немых на высотах, где лежать им, казалось бы, вовсе не место“ (Выш.п.м., гл. 65).

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ქვის ვეშაპების მომეტებულ ნაწილს, მეორე ზემოაღწერილი ძეგლის მსგავსად, მუცელზე და გვერდებზე სხვადასხვა გამოსახულება მოეპოვება, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ამ ქანდაკებათა თავდაპირველადვე პირქვე, გასწვრივი მდებარეობა უფრო დაუჯერებელია, ვიდრე ასწვრივი.

პროფ. ი. სმირნოვის სიტყვით, გელამის მთაზე ნაპოვნი ვეშაპის ორი ქვის ზემოაღწერილი ქანდაკება ერთმანეთის მახლობლად, მაგრამ მახლობლად მდებარე ხევის წყაროების სათავეში-კი არა, არამედ მახლობლად მდებარე მალლობითგან გამოყვანილ რუს ორსავე, იმიერ და ამიერ ნაპირზეა. ამ ვეშაპთა თევზების ქანდაკებათა მიდამოებში ნაშენობის, ანუ საგუბარის, გინდ სხვა რაიმე ამის მაგვარი ნაგებობის არავითარი კვალი არა ჩანს (გვ. 64—65).

რა სახელი უნდა ჰქონოდა თავდაპირველად ქვისაგან გამოქანდაკებულ ამ უზარმაზარ თევზებს, ამის გამოკვლევა აკად. ნ. მარკა იკისრა. მას ნათქვამი აქვს, რომ ვიშაპი სომხურად ძალიან ხშირად გველვეშაპებსა ჰწოდებოდა, მაგრამ ეს სიტყვა დიდი თევზის აღმნიშვნელიც არის და ეს უკანასკნელი მნიშვნელობა ურქველია უფრო ძველია, პირველადიო (გვ. 96). ნ. მარკს თავისი ეს დებულება ერთის მხრით დაბადების სომხ. და ქართულ თარგმანზე აქვს დამყარებული, მეორე მხრით ეზნიკისა და მოსე ხორენელის ცნობებზე.

სომხ. დაბადებაში, რომელიც თავდაპირველად ასურულითგან იყო გადმოთარგმნილი, შემდეგ-კი ბერძნულის მიხედვით შესწორეს, ყველგან ვიშაპი *ψιχάσ* უნდა ყოფილიყო ნახმარი ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძნული კეტოს-ის შესატყვისად, მაგრამ, ბერძნულთან შემოწმება-შესწორების დროს ამ სიტყვის მაგიერ ბერძნულითგან შეთვისებული კეტ-ი იქნა შეტანილი. მაგრამ ყველგან არა: ზოგჯერ, მაგ. იონას 2₁₁ *ψιχάσ* ძილჲს ვიშაპ-ძუჲს, ე. ი. ვეშაპ-თევზს სწერიაო. დაბადების ქართულ თარგმანში, რომელიც სომხური-დან არის გადმოთარგმნილი, იონას წიგნში ვეშაპი-ა ნახმარიო (გვ. 102—103).

აკ. ნ. მარკის მიერ დამოწმებული 2₁₁ იონას სომხური ვეშაპ-თევზი მარკის დებულების დასამტკიცებლად ვერ გამოდგება. რათგან ვიშაპ-თან სიტყვა თევზის დართვა ამჟღავნებს, რომ ვიშაპ-ი თავისთავად, ცალკეულად, უამ-დამატებოდ თევზად არ იგულისხმებოდა. მაგრამ სომხ. დაბადების ჩვეულებრივი გამოცემითგან ჩანს, რომ ზღვის დიდი თევზის, ვეშაპის, ბერძ. კეტოს, ანუ კეტ-ის აღსანიშნავად უმეტეს შემთხვევაში სწორედ ვიშაპ-ია (*ψιχάσ*) ნახმარი. მაგ. სწორედ ეს სიტყვა 4-გან სწერია იობის 7₁₃-ში, ესაიას 27₇-ში (*ψιχάσ* იპჩხჲ), იონას 2₁₁-ში (*ψιχάσ* ძკჲანჲ) და 148₇ ფსალმუნშიც, ხოლო 4₄₀ კეტ-ი მარტო ორგან შესაქმეთა 1₃₁ და მათეს 12₄₀-ში არის ნახმარი. ბაქარის გამოცემით ესაიას 27₁-ში სწერია „ვეშაპსა ზედა გუელსა“, ხოლო იონას 2₁₁-ში: „ებრძანა უფლისა მიერ ვეშაპსა და განაგდო იონა ჳმელსა ზედა“-ო.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ სომხურად ვიშაპ ზოგადად საშვი ცხოველს, ურჩხულსა, ჰნიშნავდა: როდესაც ეს სიტყვა ზღვის ვეშაპ თევზის სახელად უნდოდათ გამოყენებინათ, მაშინ ამ სიტყვას თევზის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვა ძუჲს-ს უმატებდნენ, ხოლო როდესაც გველვეშაპის სახელად სურდათ,

მაშინ ქართულის მსგავსად, გველის აღმნიშვნელ სომხ. სიტყვას *ოძ-ს* ურთავდნენ ხოლმე. რაკი ორგან ზღვის თევზის ბერძნ. *კიტოს-ის* აღსანიშნავად სომხურად მარტო ვიშაპ-ია ნახმარი და თევზის სახელი არ არის დართული, ამიტომ ნ. მარტო ან იყოს, ვიშაპ-ის თავდაპირველ მნიშვნელობად სომხურშიც თითქოს მართლაც ზღვის თევზობა უნდა ვიგულისხმეთ. მაგრამ იქნება ამ ადგილას ეს (*ოძ*) სიტყვა გადამწერტაგან არის გამორტოებული?

საქმე ის არის, რომ *ეზნიკი კოლბელს* მწვალებლობათა დასარღვევად განკუთვნილს თავისს ნაშრომში ნათქვამი აქვს: ამბობენ ვიშაპ-ს სხვად გადაქცევა შეუძლიან და ნახნავითგანა და კალოთგან მოსავლის წაღება ძალუძთო. *ეზნიკი* უპასუხებს: ვიშაპებს არც თავიანთი სახის გამოცვლა შეუძლიან და არც მოსავლის წაღება. მათ საქონელიც არ გააჩნიათ მოსავლის წასაღებათო. ამიტომ კალოზე ტუთილად გაიძახიან და ვიშაპებს მოჰმართავენ ხოლმე: „მოირთვი, მოირთვი“, ანდა „აილე, აილე“-ო (*ხეცხა, ჟარგაჟიხი ლეყაღლიკი, ხეტი აღაზიჟი* I § *ქს* ტფილისს ლუქსიანის 1914 წ. გამ. გვ. 72).

ეზნიკი განაგრძობს: ვიშაპები არც ნადირობენ და არც არავის იჭერენ, როგორც გონიათ, და არც ვინმე მეფეთა, თუ ღმერთთა შთამოგუვალთაგანი ჰყავთ დატყვევებულნი და აქამოდვე ცოცხლივ დატული ჰყავთო, რათგან სხეულოვანთაგან მხოლოდ ორიოა ცოცხალი, ენოქი და ელიაო (იქვე, გვ. 74).

ასევე შემდარნი არიან სომხეთის დევთმსახურნი *ე. ი. წარმართნი*, რომელთაც ჰგონიათ, რომ ვინმე არტავაზდ-ად სახელდებული მღვდებსა ჰყავთ დამწყვდეული, დღევანდლამდე ცოცხალია და რომ ის კვლავ მოვა და ქვეყანას დაეპატრონებაო (იქვე, გვ. 74).

ვევლა ზემომოყვანილის საწინააღმდეგოდ *ეზნიკს* შემდეგი საგულისხმო განმარტება აქვს მოყვანილი: ვიშაპი თავისი ბუნებით სხვა არაფერია, თუ არ გველი. ამ განმარტების სისწორისათვის მას საღმრთო წერილი აქვს დამოწმებული: გველს (*ვაძ კაღქსანჟაო*), ანდა ზღვის ერთ ცხოველს (საღმრთო) წიგნები ვიშაპს უწოდებენო. ისევე, როგორც ძლევაშოსი აღამიანს გმირი ეწოდებო, ასევე ხმელეთის გველსა (*ვაძ ვაძაღაქის ახანიჩი*) და ზღვის ცხოველს (მხეცს: *ღეჟაჟან ბიქსიჟან ქინანჯ*),—კიტ-ებსა და ზღვის ღორებზე (დელფინები) მაქვს საუბარიო,—ვიშაპებს უწოდებენო. *ეზნიკი* კვლავ იმეორებს თავის აზრს და ამბობს: საღმრთო წიგნები ზღვის უუდიდესს თევზებს ვიშაპს უწოდებენ და ვიშაპები სხვა არაფერია, თუ არ ან ხმელეთის უდიდესი გველები, ანდა ზღვის ვეება თევზებო (I, § *ქს*, გვ. 72—73).

ამნაირად, *ეზნიკს* ხაზგასმით აღნიშნული აქვს, რომ საღმრთო წერილის სომხ. თარგმანის მისდროინდელ ტექსტში ვიშაპ-ი როგორც ზღვის უზარმაზარი თევზის ვეშაპისა, ისევე გველეშაპის სახელად იყო ნახმარი. ზემომოყვანილი დაარწმუნებდა ადამიანს, რომ *ეზნიკის* ამ ცნობით დაბადების სომხ. ტექსტი მთლიანად მტკიცდება. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ ვიშაპ-ის *ეზნიკის*დროინდელი მნიშვნელობის გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. *ეზნიკი* მე-V ს. მწერლად ითვლება. თუნდაც რომ ის უფრო მერმინდელი იყოს, მაინც და მაინც მე-VI ს-ზე მერმინდელად მას ვერ მივიჩნიეთ, რათგან იქ, მის ნაშრომში წარმართობა და სპარსული მაზღვიანობა ანგარიშ-გასაწევ,

მებრძოლ მოწინააღმდეგე ძალად გვევლინება, მარკიონელობაც აქტიურ მწვალებლობად არის დასახული. უიანასწელი გარეგნობები ექსნიკის ზეობის ჩვეულებრივ განსაზღვრას უფრო უდგება, ვიდრე მერმინდელობის აზრს. ამიტომ შესაძლებელია ითქვას, ვიშაპი მე-V ს-ში, ეგების უფრო ადრეც, როდესაც საღმრთო წერილი დაბადება იყო პირველად სომხურად გადათარგმნილი, მარტო ზღვის თევზს-კი არა ჰქონდა, არამედ უფრო ზოგადი ცნების საშიშროების, ურჩხულის, გამომხატველი იყო. ექსნიკის ნაშრომის ზემომოყვანილი ცნობებითგან ჩანს, რომ ხალხური რწმენითა და გარდმოცემით ვიშაპი მხოლოდ და მხოლოდ ქართული გველეშაპის შესატყვისობაა. იმ აზრის დასამტკიცებლად, რომ ვიშაპი ზღვის ვეება თევზების მაგვარს ცხოველსაც ჰქონდა, ექსნიკს დაბადების სიამბ. თარგმანის გარდა, სხვა არაფერია წყაროს ანდა საბუთის დასახელება არ შეეძლო.

ამავე გარემოებას სომეხთა მერმინდელი ისტორიკოსის, მოსე ხორენელის თხზულებაში მოყვანილი გოდონელ მელექსეთა მიერ დაცული სიამბ. ხალხური ზღაპრული სიმღერის ნაწყვეტი და თვით ისტორიკოსის განმარტებაც ამტკიცებს. მ. ხორენელის სიტყვით, მელექსენი თურმე ამბობდნენ: არტავანმა არტაშესის პატივსაცემლად წვეულება მოაწყო და ვიშაპთა ტაძარში (ე. ი. სასახლეში) მას ვერაგულად მოეპყრო (*Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց I, գլ. I. გვ. 84* აბელიანის 1913 წ. გამ.). ცხადია, რომ ამ ხალხურ ზღაპრულ ლექსში ვიშაპები გველეშაპებად არიან ნაგულისხმევი. ხოლო თვით ისტორიკოსს მ. ხორენელს თითქოს ისიც-კი დავიწყებული ჰქონია, რაც ეზნიკმა იცოდა და ნათქვამიც ჰქონდა, რომ ვიშაპი ოდესღაც მარტო გველეშაპს-კი არა, არამედ ვეშაპსაც ჰქონდა. მოსე ხორენელს თითქოს განზრახ ხაზგასმით აქვს განმარტებული, რომ არავის ექვიც-კი არ შეჰპარვოდა: აქდაპკს ჩვენ ენაზე ვიშაპი ეწოდებო (იქვე). საგულისხმოა, რომ ესლაც იმ ადგილს რომელსაც სომხები ვიშაპნერ-ს, ე. ი. ვიშაპებს უწოდებენ, თურქები და ქურთი შესაქონლეები აუღაჰა-ჯულტ-ს ეძახიან. მამსადამე ამ ორი სახელის შესატყვისობა 11 საუკუნის განმავლობაში უცვლელი დარჩენილა. მაგრამ ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება: უკვე ეზნიკის დროს და ამაზე გაცილებით ადრეც, როგორც დავრწმუნდით, ვიშაპი უკვე მხოლოდ გველეშაპად იგულისხმებოდა.

ქართულად-კი ვეშაპი უპირველესად ზღვის უზარმაზარს, თევზის მსგავსს ცხოველსა ჰქონდა. ეს დაბადებითგან უკვე მოყვანილი მაგალითებითაც მტკიცდება და ზღაპრული დიდა გველისთვის ცალკეული სახელის, გველეშაპის-ს არსებობითაც. მე-XVII ს-შიც-კი იცოდნენ, რომ ვეშაპი ქართულად ზღვის თევზის სახელია. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „ვეშაპი თევზია დიდი ზღუასა შინა უკიანესა, რომელმან იონა შთანთქა“-ო (ლექსიკ.).

„სიღრმე ზღუასა და ხაბირაჟელნი მისნი, სიერც ქუეყანისა და საფუძველნი მისნი“ (წა ნინოს ცა. Ошх. II, 770).

„ოდეს შეიძრის ვეშაპი იგი დიდი, რომელ არს ზღუასა შინა, და შეიძრის ყოველი ქუეყანაჲ, ვიდრემდის დაირღან მთანი მუარნი და კლდენი“ (ცა წა ნინოს Ошх. II, 770).

გარეჯის უღაბნოს ერთ-ერთ ქვაბში „იყო ვეშაპი დიდი და საზარელი, რამეთუ აქუნდეს თუაღნი დიდნი და მსგავსნი ბრწყინვალეებისა ცეცხლი-სა და რქა დიდი აქუნდა თავსა ზედა მისსა და თმა ფრიალ მსგავსი ძაგარისა სა-შუალ ქედისა მისისა“ (ც.ა. დ. გრჯ.ლს: საქ. სამ. 272). იგივე ვეშაპი ამა-ვე ცხოვერების სხვა რელაქციაში ცოტა სხვანაირად არის აწერილი: „ესხნეს თვალნი სისხლის ფერნი და რქაჲ იყო შუბლსა და ფაჩარი ფრიალ ქედსა მისსა“-ო (საისტ. კრ. 38).

აკად. ნ. მარის თეორიით ვეშაპების ძეგლები სარწყავ-სასმელი წყლის მეურნეობასა და რწმენა-ნაგებობასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მისი დაკვირვებით ამ ქვეყნის არც მიწისმოქმედების და არც ქალაქების არსებობა და ყოფა-ცხოვრება, წყლის რუებისა, არხებისა და წყალსადენების გარეშე წარმოუდგენელია. ბუნებრივი წყარო-მდინარეების სიმცირის გამო, წყლის ნაკლებობის შესაესებად წყლის ხელოვნური საგუბრები და ტბები უნდა ყოფილიყო და ყოფილა კიდევაც. ერთ-ერთი ასეთი წყლის არხთაგანის ნაშთი ეხლაც არსებობს—შვიდ ძმათა წყარო (სომხ. *ხիჭ აყიერ აყიარ*, ათო აღბორ აღბურ), რომლის ქვედა ნაწილი 21 ბორცვისა და [21] ხეობის აღმართ-დამართს მისდევდა და რომელიც წინათ სწორედ ასეთი კულტურული მოთხოვნილების დასაკმაყოფილებლად უნდა ყოფილიყო მოწყობილი (ვეშაპები 80—81). 1910 წ. მოგზაურობის დროს ნ. მარს გამოუჩვენებია, რომ გელამის მთებზე წინათ უზარმაზარი ხელოვნური საგუბრის ნაგებობა ყოფილა, რომლის ნაშთი და ნაალაგები თურმე ეხლაც მოჩანს. ამ ნაგუბარს სახელიც-კი შერჩენია: მას ტოკ-მაგან-გიოლ-ი ე. ი. ტოკმაგანის ტბა ეწოდება თურქულად. სომხები აგრეთვე ვანკი-გიოლ-ს, ანუ ვანკი-ლიტ-საც ეწოდებენ, რაც ვანკის, ე. ი. მონასტრის ტბასა ჰნიშნავს. ასეთი სახელი მას იმიტომ დაჰრქმევია, რომ გელარდის მონასტრის მამასახლისს წარსული საუკუნის 80-იან წლებში ეს ხელოვნური ტბა განუახლებია. ნ. მარის ცნობით, ამ საგუბრის აწ უკვე ხმელ ფსკერზე ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი ყოია (იქვე 82).

ერთ ქურთს ნ. მარისათვის უამბნია თითქოს ქვის ვეშაპის ქანდაკება, რომელზედაც წეროებიც არის გამოსახული, საგუბარში იდგა და საგუბრის წყლის დონის საზომად ჰქონოდეო. წეროების გასწვრივ განივი ხაზი იყო გაელეხული და მხოლოდ მას შემდგომ, როდესაც წყლის დონე საგუბარში ამ ხაზს მიაღწევდა, საგუბრითგან წყლის გამოშვებას იწყებდნო. ამ ქურთის ცნობით, ვითომც ამ საგუბარს ასეთი მოწყობილობა იმ დროს ჰქონოდეო, როდესაც იგი წარსული საუკუნის 80-იან წლებში გელარდის მონასტრის წინამძღვარმა ვართანმა გააკეთებინა. მაგრამ ამ ქურთს უთქვამს, რომ ამართული ქვის ვეშაპი საგუბარში თითონ არ უნახავს. ნ. მარს-კი ამ საგუბრის განმახლებელის ვართან წინამძღვრის თანამშრომლის ვართან ქოჩარიანისაგან შეუჩუტვია, რომ საგუბრის განახლების დროს არცერთის მათგანს არც ქვის ვეშაპებისა და არც მათი ქანდაკებათა არსებობა არ შეუშინებიათ, ნაგებობისათვის მათი გამოყენება ფიქრადაც არ მოსვლიათ (ვეშაპები, გვ. 82—83). ამრავად ცხადი ხდება, რომ ქურთის ზემოთყვანილი მონათხრობი ნაწილობრივ მისი საკუთარი შენათხზი ყოფილა.

აკად. ნ. მარს ამტკიცებს, რომ გამოქანდაკებული ქვის თევზები, ანუ ვეშაპები წყლების არეში, ტბის, ანდა მდინარის სათავეებთან არის ჯგუფურად მოთავსებული ხალხი. ამიტომ მოსალოდნელი იყო, რომ ქვის ვეშაპების ახალი ჯგუფები წყაროებით უხვად შემკულ ისეთ ადგილებშიც აღმოჩნდება, როგორიც გარნისია, მათი მერმინდელი, რომელსე ნაშენობათა აგების დალუქვა-განადგურება რომ საფიქრებელი არ იყოს (ვეშაპები გვ. 85). ნ. მარს აჰგონია, რომ ვეშაპების ქვის ქანდაკებანი ჭეულობლად წყალთან არიან დაკავშირებული და იქ მინდვრადაც იმითომაც იყვნენ დადგმული, რომ იმ ადგილის გარშემო მრავალი წყაროს წყალი გროვდებოდა (იქვე). აკად. ნ. მარსის აზრით შესაძლებელია შეუმცდარად ითქვას, რომ ტოკმაგანის ტბა, ანუ საგუბარი სომეხთა მეფეების მიერ უნდა იყოს სომხეთის სახელმწიფოებრივობის ხანაში აგებული იმ მიზნით, რომ საგუბარში დაგროვებული წყლის მრავალი მდ. აზრს შეპტოვოდა და მთელი ამ სანახების მოთხოვნილების დაკმაყოფილებლად შესძლებოდა, კერძოდ არტაშატის და დედინის ქალაქებისა და სამეფო სასახლისათვის წყალსადენად და რუებადაც მყოფი ყოფილიყო. მაგრამ ნ. მარსი დარწმუნებული არ არის, რომ ეს ნაგებობა სწორედ თავდაპირველი იყო, არამედ მას ჰგონია, რომ ისევე, როგორც ვართან წინამძღვარი ამ საგუბარის მხოლოდ განმაახლებელი იყო, სომეხთა არშაკუნიანი მეფეებიც შესაძლებელია მხოლოდ უფრო ადრინდელი, ურარტელების ხანის, ნაგებობის გამოყენებულ-განმაახლებელნი იყვნენ (ვეშაპები გვ. 84—85).

აკად. ნ. მარსის საბოლოო აზრით, ვეშაპის ძეგლები ისეთ ხანას ეკუთვნის, რომლის შესახებაც არც ადგილობრივი და იმდროინდელი ცნობები არც არსებობს და არც შეიძლება რომ არსებობდესო (იქვე, გვ. 104—105). ვეშაპებად სახელდებულ ძეგლებისა და მათზე გამოქანდაკებულ სახეების რაობის გამოსარკვევად გამოსადეგი ანალოგიები ადამიანთა უნდა უპირველესად უძველესი ხანის ძეგლებსა და თქმულება-წყაროებში ეძებოს, ხოლო შემდეგ მერმინდელსა და თანამედროვე ძეგლ-წყაროებსა და თქმულებებში.

გამოხატულებაათვის მსგავსების ძიების დროს ყველაზე უწინარესად ჩვენი ყურადღება უნდა ტოკმაგან-გიოლის ვეშაპზე (№ 2) გამოისახული რქოსანი ცხოველის, ცხვარის ენა-გამოვადებული თავის (იხ. Висаиан ნ. მარსი, 89) ნახატმა მიიპყროს. თითქმის სრულებით ასეთივე სახე გვხვდება სეანეთში, მიწაში ნაპოვნს ოქროს ილარზე, რომელიც ამჟამად სპ. ხელოვნებათა მუზეუმის ძველი ნაკერების განყოფილებაშია დაცული. რქოსანი ცხოველის თავის ამ ორ გამოხატულებას განსხვავება მხოლოდ იმ მხრივ ემჩნევა, რომ ვეშაპის ქანდაკებაზე ენა შუაში გახრილი ოდნავ მარცხნივ არის, სეანეთის ოქროს ილარისას-კი ენა სწორხაზოვანად აქვს ჩამოშვებული.

შესაძლებელია ითქვას, რომ აელაჰა-მურტის ვეშაპის ქანდაკებაზეც სეანური ილარის მსგავსი გამოხატულებაა (იხ. Висаиан იაკ. სმირნოვის, გვ. 62).

საყურადღებოა აგრეთვე ტოკმაგან-გიოლის ქვის ვეშაპის ნატეხზე დაცული გამოყვანილი არსების თითქოს გრძელ-ცხვირიანი თავისა და ხელის უცნაური მოხაზულობა (იხ. ნ. მარსის Висаиан 91), რომელიც დე-მორგანის მიერ ნაპოვნი ბრინჯაოს ქამრის არეზე გამოყვანილი ორ-ცხენიანი ურმის ანუ ეტ-

ლის მმართველი არსების გამოხატულებას მიემსგავსება (იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. I, 14, ნახ. 9). ტოკმაგან-გაოლისა და იმირზეკის ქვის ვეშაპებზე გამოყვანილი წეროების ანალოგიად შესაძლებელია (იხ. ნ. მარის Визыан 89 და 93) ვირხოვის მიერ გამოქვეყნებული (იხ. Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus) ბრინჯაოს სარტყელზე გამოხატული ფანტასტიური ნახატი იყოს დასახელებული, რომელზედაც უცნაური ადამიანის მარჯვნივ უშველებელი წერო მოჩანს (სურ. იხ. ჩემი ქლი ერის ისტ. I, 18 ნახ. 13).

მაგრამ ქვის ვეშაპებისა და მსგავსი გამოქანდაკებული ძეგლების უმეტესი ნაწილი და პირვანდელი სახით საქართველოშია დაცული. პროფ. ლეონ მელიქსეთბეგმა თრიალეთსა და წალკაში ასეთივე ძეგლები ბლომად აღმოაჩინა. ამ აღმოჩენამ ცხადყო, რომ ვეშაპებისა და მისთანათა ძველი გავრცელების არე საკმაოდ ფართო ყოფილა.

მდინარე წყლის დედოფალს, რომელსაც ეწოდება ფხეგუაშ, გაზაფხულზე წვიმას შესთხოვენ ხოლმე. მაშინ ქალ-ვაჟნი ერთმანერთს წყალს შეასხამენ ხოლმე და წყალში კყამპალაობენ (ლვლამე Ворования: Черкес. 28).

ზღვასაც ჩერქეზთა პანთეონში თავისი წარმომადგენელი ღვთაება ჰყავდა, რომლის დღესასწაულიც ყოველწლივ იცოდნენ ზაფხულში ზღვის პირას; საამისო ლოცვა-ვედრების შემდგომ ფერხულის ცეკვაც იყო წესად დადებული. ზღვის ღვთაებას ჩერქეზულად ზეპეგუაშო ერქვა (Ворования: Черкес. 27). ეს სახელი სამი ჩერქეზული სიტყვისაგან არის შედგენილი: ხე (ხერ) ზღვასა ნიშნავს, ჰე კიდევ ლოგინს და საგებელს ხოლო გუაშ უკვე ქალბატონის გამომხატველია. ამრიგად ზეპეგუაშ მთლიანად ზღვის ფსიქერის ქალბატონის აღმნიშვნელია.

მოგზაურთა, ადგილისა და სხვა ღვთაებები

მგზავრებსაც თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა, რომელსაც მგზავრების პატრონი ეწოდება სადიდებელში. მაგ. მოხურში მეშვიდედ ნათქვამია: „დიდება ჰქონდეს კობის წმიდა გიორგის, მგზავრების პატრონს“-ა (მას. საქ. ეთნ. I, 36 იე). კობის წა გიორგი თუმცა ერთს კიდევ სხვა მოხურს სადიდებელშიც არის მოხსენებული, მაგრამ ოცდა მეერთე ადგილას და მის მგზავრების პატრონობაც იქვეა აღნიშნული (იქვე I, 36 იდ).

ფშაურს ერთს სადიდებელში დასახელებულია მგზავრი (თუ მგზავრთ?) ანგელოზი, რომელიც ალბათ მოხურს მგზავრების პატრონს უნდა უდრიდეს. აქ მეათე ადგილას წარმოთქმულია: დიდება შენდა „წმინდა გიორგი, მგზავრო ანგელოზო, ხახმატის ჯვარო“-ო (მას. საქ. ისტ. I, 34 ი).

იგივე ხახმატის ჯვარი ხევსურულს სადიდებელშიც არის მოხსენებული, მაგრამ განსხვავებული სახით. მაგ. პირქუშის ხატის ხუცის სავედრებელში ნათქვამია: „აჲე ჰიქა ბარჩიშითა, სანთელ-სუფრითა შენ გადილას, გაგიმარჯოხ გიორგი აზადო ჭაჭმატის ჯვარისაო“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 29 ე). აქ ღვთაებას ეწოდება „გიორგი აზადი ჭაჭმატის ჯვარისაი“.

ხახმატის ხატის ხუცისაგან ათენგენობას წარმოთქმულს სადიდებელში ისეა ვედრების ტექსტი შედგენილი, რომ აზადად თვით გიორგი-კი არ იწოდება, არამედ მისი ლაშქარნი: „გიორგიე, გიორგის ლაშქარ-აზადნო, თქვენ გადილათ ღმერთმა, გაგიმარჯოსთ“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 28 გ).

ჩერქეზთა რწმენით მეკობრებს, მხედრებსა და ცხენოსნებსაც თავიანთი მფარველი ღვთაება ჰყავდათ, რომელსაც ზეგჯუთხ-ს უწოდებდნენ. სამეკობროდ და თავსდასახმელად შორს წასვლის წინ სწორედ ამ ღვთაებას შთავედრებდნენ ხოლმე ისინი თავიანთ თავსა და შვილთა-მფარველობას სთხოვდნენ. ამ ღვთაების სახელი ზეგჯუთხ-იც ორი სიტყვისაგან შესდგება: ბოლო-კილური -თხ, ცხადია, აქაც ღვთაებას ნიშნავს, პირველი ნაწილი ზეგჯუთხ-ი უნდა იმავე ძირის სიტყვა იყოს, რა ძირისაჲ ზეკჳთონრა, რომელიც მგზავრობისა და სეირნობას ნიშნავს (ჩ.-ჩერქ. ლ. 49). მაშასადამე, მთლიანად ეს სახელი მოგზაურთა ღვთაების აღმნიშვნელი ყოფილა.

ადგილის მფარველ ღვთაებათა შორის ცალკე ჯგუფს მწვერვალთა ღვთაებანი შეადგენდნენ. მათი თავყვანისცემის მკაფიო კვალი უმთავრესად მთიულურ სადიდებლებს ემჩნევა. მაგ., ერთს სადიდებელში ნათქვამია: „გაუმარჯოს დიდწვერის ანგელოზს, დიდ იალბუზზე დამბრძანებელსა“-ო (ვ. ბარდაველიძე, მას. საქ. ეთნ. I 34 ია).

მეორეშიც წარმოთქმულია: გაუმარჯოს „დიდ პირიმ ზეს, იალბუზ-ზე ბრძანებულს, უყმო ყმის მფველს, ორი წყლის ბატონ-პატრონსა“-ო (იქვე I, 35 იგ).

მოხვეური სადიდებელი ყველა მყინვარიანი მწვერვალის ღვთაების არსებობას გულისხმობს და სწორედ ამიტომაც იქ მრავლობითად განცხადებულია: „დიდება ჰქონდეს ყინვარში ბრძანებულთ ანგელოზთა“-ო (მას. საქ. ისტ. I, 36 იე).

იქაურივე ორ სადიდებელში წარმოთქმულია „დიდება ჰქონდეს ყინვრის I წმიდა გიორგის, მალალ მთებში 'დიდებულსა', — დიდება ჰქონდეს უინვრის I წმიდა გიორგის“-აო (იქვე I. 36 იდ და იე). მალალი მწვერვალის ერთ-ერთ მფარველ ღვთაების სახელად მთიულურს სადიდებელში ფშარაველი არის აღნიშნული; „გაუმარჯოს ფშარაველს მთის მალალსა წვერის ყარაულსა, თავის ძმათა და ყმათა ზედამხედველსა, ჩვენის ბატონ-პატრონის შემნახავსა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I, 35 იგ).

ამ ფშარაველს მოძმე-მო(მ)ხრე ღვთაებაც ჰყოლია, რომელსაც სხვებივით აგრეთვე დიდ იალბუზზე ჰქონია საბრძანებელი. იმავე სადიდებელში, სადაც ფშარაველის ხსენება გვხვდება, ნათქვამია: „გაუმარჯოს მალალ წვერის ანგელოზს, ჩვენის ფშარაველის მოძმე-მომხრესა, დიდ იალბუზ-ზე ბრძანებულს, ძმათა ყმათ მოიხედესა“-ო (მას. საქ. ეთნ. I 35 იგ).

ეტყობა, მწვერვალთა მფარველი ღვთაებების ჯგუფსევე ეკუთვნოდა დუშაყნო სამღთო მალალი-ც, რათგან მთიულურს ერთს სადიდებელში ერთად

არიან ნახსენებნი: „გაუმარჯოს ღუმატხოს სამღთო მაღალსა და თავის ყმათ დაზღუდვართ წვერის ანგელოზსა“-ო (იქვე I. 35 იგ).

მწყემსებიც უპატრონოდ მიტოვებული არ იყვნენ: მოხეურს სადიდებელში მე-14 ადგილას ნათქვამია: „ოდება ჰქონდეს ხორხის და ბახტრის წმიდა გივარგის, მწყემსებიც პატრონს“ (მას. საქ. ეთნ. I, 37 იე). ვარჯის, ანუ ხორხის წა გიორგი და ბახტრის წა გიორგი ცალ-ცალკე ერთს სხვა მოხეურს სადიდებელშიც მოგვეპოვება, მაგრამ იქ პირველი მე-10-ე, მეორე-კი მე-9-ე ადგილას არის მოთავსებული და მათ შესახებ არც ის არის აღნიშნული, რომ ისინი მწყემსებს პატრონობდნენ (იქვე I, 36 იდ). ჩერქეზების ერთ ღვთაებათა-განს, ლჷლგეს ცნობით, სწოდებია სოზერის, რომელიც თურმე მიწისმოქმედთა მფარველად ითვლებოდა. თვით იგი-კი ზღეასნად მიაჩნდათ და ხალხს სწამდა, რომ ის ზღვით უნდა მოსულიყო. ასეთი თქმულებაც ყოფილა გაგრცლებული, რომ სოზერის-ი სანაპიროვან ზღვაში ფეხით მიემგზავრებოდა და უკანაც, ასევე ფეხით დაბრუნდებოდა. სოზერისის მოსიკლას ჩერქეზები მოელოდებიან და მისიდაში მიძღვნილი ღღესასწაული მათ ღვეემბერში ჰქონიათ, სწორედ ქრისტეშობის დღეს. იმ დროისათვის სახლში დამშხუტად (гашухт) წოდებული შვიდტოტიანი შტო შემოჰქონდათ ხოლმე, რომლის ტოტებზეც ყვითელი ცვილის სანთლებს, ღვეზილებსა და ყველის ნაჭრებს ამაგრებდნენ ხოლმე. სოზერისის მოსიკლის მოლოდინში ქუდმოხდილი მამაკაცები სათანადო ლოცვებს ამბობდნენ ხოლმე. ყოველი ჩერქეზის სახლში თაროები ყოფილა, რომელზედაც ყვითელი ცვილის ნაჭრები დებულა, თაროებს ქვეშ-კი ღღესასწაულისათვის განკუთვნილი ხის სასმისები კიდებულა. ლჷლგე ამბობს: რაკი ჰეროდოტეს მოეპოვება ცნობა ეგვიპტელთა ახალშენის შესახებ შავი ზღვის სანაპიროზე კოლხეთში, ბერძნების გაჩენამდე დიდიხნით უწინარეს და სახელე-ბიც მიაგავს, სოზერის-ი ხომ იგივე ოზერის-სი არ არისო? (Черкесия, 26). პეროდოტე კოლხეთზე მოგვითხრობს და ეგვიპტელების შთამომავლობად კოლხების მიჩნევის აზრი ბერძენთა ისტორიკოსს მუქიანიანობაჲა და ხუჭუქთმა-ნობაჲა დაუბადა. ჩერქეზებზე და საერთოდ ჩრდილოკავკასიელებზე მას არაფერი ამის მსგავსი აღნიშნული არა აქვს. რაკი სოზერის-ზე სხვაგანაც არსად ცნო-ბები არ მოგვეპოვება, გამოსარკვევია, რამდენად სწორეა ეს სახელი და თქმუ-ლება. ამის მსგავსი სახელის მქონებული ღვთაება სინდებს რომ მართლა ჰყოლიათ, ეს ყაბარდოელთა განთქმული ღვთისშვილი გმირის სოსრუჟო-ს სახელთაჲც მტკიცდება. სოსრუჟო ყაბარდოულად სოსრ-ის ძეს ნიშნავს. შ. ნაგომოვს ამ ღვთისშვილი გმირის სახელი თავის ისტორიაში სოზიროჟოდ (Созирок) უწერია (გვ. 47). მაშასადამე ამ ღვთაების სახელად გვაქვს უკვე სოზირ, რაც ჰჷლგეს-ისაგან ოდნავ განსხვავდება. რაკი ნაგომოვის ცნო-ბებში სოზერის-ზეცა და საერთოდ წარმართულ ღვთაებებზე არავითარი ნიშ-ბები არ მოიპოვება, ამიტომ მისგან დასახელებული სოზიროჟო-ს ლჷლგესაგან სრულებით დამოუკიდებელი წყაროვან მომდინარედ უნდა იყოს ცნობილი. ზემოაღნიშნულს გარდა, ეს თუნდაც იმიტაც მტკიცდება, რომ თვით ლჷლგეს ამ ღვთის შვილი გმირის სახელი თჳალსაჩინოდ განსხვავებული სახით საუზერუჟოდ უწერია (Черкесия 29).

ამრიგად, მიწისმოქმედთა მფარველი ღვთაების სახელი ოთხი ფონეტიკური სახეობით მოგვეპოვება: ხოზერის (ლულდე), ხაუზერ (საუზერ-წყო:ლ), ხოზირ (სოზირ-წყო:ნაგომოვ) და ხოსრ (სოსრ-წყო: თქმულება: СМОНІК XII 3).

ლულდეის რუსული სახელი იმ ხისა, რომლისაგანაც ჩაჩნები ჩიჩილას აკეთებდნენ, მოყვანილი არ არის, ამიტომ გამოსარკვევი გვაქვს, თუ რა ხის ჯიში უნდა ყოფილიყო ეს ღამშხუტ? საფიქრებელია, რომ ეს სახელი უნდა ჩერქეზულ-ყაბარდოულს კუშხამიშხ-ს უნდა ედრიდეს, რომელიც ზღმარტლს, Mespilns germanica L.-ს ნიშნავს.

ჩაჩნურად მას ღამცეშ-ს და ქისტურად ხამისკს უწოდებენ (იხ. აღ. როლოვის Дикорастущие деревья Кавказа 319) ლულდეის ღამშხუტ-სა და კუშხამიშხ-ს შორის ის განსხვავებაა, რომ პირველს ბოლოში მეორესთან შედარებით უტ მარცვალი, მეორეს-კი პირველთან შედარებით ზედმეტად მოეპოვება კუშ ორივეს ჩამოცილების შემდეგ, დაგვრება ღამშხ და ხამიშხ, რომელთა იგივეობა ცხადია: ამიტომ ჩერქეზთა ჩიჩილას ხე, ან ზღმარტლი, ანდა მისი მსგავსი ხის ჯიში უნდა იყოს.

ტყეების ღვთაებას ჩერქეზები მეზითხ-ს უწოდებდნენ, რაც თვით ამ სახელშივე არის აღბეჭდილი, რათავან მეზე ტყეს ნიშნავს, თხ-კი-ღვთაების სახელის ხმოვან-მოკვეცილი ფორმაა. ჩერქეზთა რწმენით ტყის ღვთაების კეთილგანწყობილებაზე იყო მონადირეების ბედნიერებაც, ამიტომაც სანადიროთ გაზგზავრებისას ისინი მეზითხს შესთხოვდნენ მფარველობასა და ევედრებოდნენ, რომ გამარჯვება მიენიჭებინა. ჩერქეზთა რწმენით მეზითხი ოქროს ჯაგრიან გარეულ ტახზე იჯდა და ისე დაჰქროდა თავის სამფლობელოში, ტყის ყველა ცხოველები მას ემორჩილებოდნენ და ხალხი დარწმუნებული იყო, რომ მისივე განგებულებით ირმები თავს მოიყრიდნენ ხოლმე და ქალები ამ ფურირმებსა სწველიდნენ ხოლმე (Верования, Черкес. 26). ასეთივე რწმენა, როგორც ჩანს, წარმართობის ხანაში ქართველებსაც უნდა ჰქონოდათ. ამ რწმენისა და მსოფლმხედველობის მერმინდელს, ქრისტიანობასთან შეფერადებულს ანარეკლს წარმოადგენს დავით გარეჯელის ცხოვრების ის ადგილიც, სადაც მოთხრობილია, რომ ირმები ღვთის ბრძანებით გარეჯის უდაბნოში მიდიოდნენ და იქ ფურირმებს სწველავდნენ.

ბაღებსაც, ჩერქეზების რწმენით, თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა, ჯაბეჯუაშ-ად წოდებული (იქვე, Черкес. 28). მისი სახელი ბაღის (ჯაბტ) დედოფალს (გუაშ) ნიშნავს.

რკოსანი საქონლის მფარველ ღვთაებას ჩერქეზები ახინ-ს (АХИН) უწოდებდნენ. მათი რწმენით ახინს ჩლიქებიანი ფეხები ჰქონდა. ამ ღვთაებისათვის განუთენილი ტყე იყო და მსხვერპლად მისი ღლესასწაულის დროს ძროხას შესწირავდნენ ხოლმე. ამ მსხვერპლის შეწირვა ერთი საგვარეულოს მოვალეობად იყო მიჩნეული, რომელსაც ტღაბუაზო ეწოდება, რაც ღვთის მწყემსს ნიშნავს. ამ საგვარეულოს შთამომავალი არც ცხოველისა და არც ფრინველის ხორცსა და არც კევრცხს არ სკამდნენ. როდესაც ახინის ღლესასწაული მოახლო-

დებოდა, ძველი გარდმოცემით, წინათ ვითომც ამ „ღვთის მწყემსის“ ერთი ძროხათაგანი ბლავილითა და კიდევ სხვა ნიშნებით ატყობინებდა მას, რომ მსხვერპლშემწირველობისათვის იყო განკუთვნილი და ნაკრძალ ტყეში თითონვე მიდიოდა. შემდეგში კი ეს „ღვთის მწყემსი“ ვალდებული იყო გარკვეული დღისათვის შესაწირავი ძროხა ნაკრძალ ტყეში მიეყვანა და იქ მის რქებზე პურისა და ყველის ნაჭრები მიემაგრებინა. გარემო სოფლების მცხოვრებნი იქ თავს იყრიდნენ, რომ ძროხის საღმრთოდ დაკვლას დასწრებოდნენ. ამ სამსხვერპლო ძროხას ახინი ჩემშე ტლერეყუო (Ахини Чеме тлерекую) ეწოდებოდაო, რაც საახინო ძროხას ნიშნავს¹. საღმრთო გასატყავებლად და გასანაწილებლად სხვადან გადააქეთ, შემდეგ იქითგან სხვადან მიაქეთ ხარკის მოსახარშავად და მხოლოდ იქითგან მიაქეთ ხოლმე მოხარშული საღმრთო დღესასწაულისა და ხატობის პურისკამაზე. საღმრთოს ყოველ ასეთი გადატანის დროს მლოცავეები ქუდმოხდილნი სიმღერით ფერხულს გააჰამდნენ ხოლმე. აღსანიშნავია, რომ ახინის დღეობას ზღვის სანაპიროზე მცხოვრები ჩერქეზები მისდევდნენ თურმე (ლჟღე, Верования: Черкессия 27). ამ ღვთაების სახელი ახინ ჭქოხანი საქონლის მწყემსის ყაბარდოულში დაცულს სახელს გაჯო-სთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ჩერქეზულად მწყემსს ზოგადად ზუაყუო და ჭუო ეწოდება, რომელთაგან მეორე ბოლოში ერთვის ხოლმე იმ ცხოველების სახელს, რომელთა მწყემსადაც იგი გვევლინება (რ. ჩერქ. ლ. 141).

ცხვარსაც თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა, ჩერქეზთა რწმენით, რომელსაც ემიჴ-ს ეწოდებდნენ. მისი დღესასწაული იმ დღეს იცოდნენ, როდესაც ყოჩებს ფარაში გაურეცდნენ ხოლმე (ლჟღე Верования: Черкес. 27).

ღვთაება ტლეზცი გვხვდება ერთ ყაბარდოულს თქმულებაში აშემეჴ-ის შესახებ. იქ შემდეგია მოთხრობილი: ნესრენეაქეს მოუტანეს ცნობა, რომ ტლეზცე-ის ჯოგს, რომლის სამოვრები ორ ზღვას შუაა გადაქიმული, ყურს ხეირიანად არ უგდებენ, ვერ იცავენ (СМОНІК XII, Кабард. тексты 39 და 51). შემდეგ აშემეჴის კითხვაზე თუ ვინ მოუკლა მამა—მისი დედა უხსნის: „მისი მამის მკვლელი პატარა ტლეზციც არის. ეს პატარა ტლეზციც ნახევარკუნძულზე ცხოვრობს და ეს დიდი ზღვა დაგახრჩობს“-ო (იქვე, 41 და 53).

ლოპატინსკის განმარტებით ტლეზციც ყაბარდოულად ფეხზალნინს (мохноногий) ნიშნავს (СМОНІК XII, გვ. 50 შენ. 11). ტლეზციც ცოლს ზედგზუო ერქვა. იქის გარდა, რომ ის გასაოცარი ღამაზი იყო, მის ისეთი თვისებაც ჰქონდა, რომ, მისი სუნთქვა დაქირილს შეეხებოდა თუ არა, უმაღ ყველა მისი კრილობა განიკურნებოდა (იქვე, 46 და 48-55, 56 და 57).

¹ ლჟღეს განმარტებით: „прозывается Тлерекую, т. е. ходоулю“ (გვ. 17. შენ. 1).

შ ა მ ა ო ე ბ ა

ОСНОВНЫЕ ИСТОРИКО-ЭТНОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГРУЗИИ, КАВКАЗА И БЛИЖНЕГО ВОСТОКА ДРЕВНЕЙШЕЙ ЭПОХИ¹

Царевич Теймураз («История», СПб, 1848, стр. 9—10) первый из историков Грузии, обратил внимание на утверждение Иосифа Флавия о том, что Тубал книги «Бытия» является предком иберов, т. е. грузин. Но так как это отождествление не подходило под общеизвестную схему Леонтия Мровели, автора истории Грузии древнейшего периода, то последний признал это утверждение ошибочным и отверг тем более охотно, что Теймуразу, по собственному его заявлению, не удалось ни у одного из древних авторов найти подтверждение подобному отождествлению.

Между тем Левормян, Масперо и др. признали мнение Иосифа Флавия правильным и трактовали тубалов и мешехов как предков картвельских племен, тибаренов и иберов, с одной стороны, и месхов—с другой. Из этого исходил и историк Д. Бахрадзе в своей «Истории Грузии».

В I томе «Истории грузинского народа» я указал как те лингвистические доводы, которыми может быть доказана правильность подобного отождествления, так и все другие соображения, которые приводят исследователя к аналогичному выводу. Эту точку зрения разделял и покойный акад. Н. Я. Марр.

Между многими мною приведенными доводами было также указано, что у анонимного автора древнейшей грузинской хроники Мокцвей Картелисы совершенно определенно говорится, что грузины пришли в Закавказье из своей первоначальной родины, которая мыслится автором где-то на юге. Таким образом, мнение Иосифа Флавия находит подтверждение и в независимой от него грузинской исторической традиции.

Однако, после того как Бедриху Грозному в 1917 г. удалось установить, что язык хеттских клинописных документов индоевропейский и это его открытие вскоре нашло поддержку также со стороны других кучисологов, когда вслед за хеттами мушки с табалами были также причислены западноевропейской буржуазной наукой к индоевропейским племенам, исчезло все, на что опиралось построение истории Грузии древнейшей эпохи.

Ведь если признать, что табалы и мушки—индоевропейцы, то связы-

¹ Доклад, прочитанный на заседании Отделения философии и истории Академии Наук СССР 26—27 мая 1939 г., представляющий одну из глав подготовленного автором к печати I тома «Введения в историю грузинского народа».

вать их с грузинскими племенами, с иберами и месхами, никак нельзя, и в связи с этим пришлось бы заново пересмотреть весь вопрос как о племенном и языковом родстве, так и о происхождении и истории древнейшего периода грузинских племен; так, предков грузинских, картвельских племен, быть может, нужно было бы искать в совершенно противоположном направлении. Не явились ли они в Закавказье с севера так же, как абхазские племена, именно этим путем, повидимому, появившиеся в Закавказье; о пребывании их здесь до I—II вв. н. э. нет никаких указаний в греческих и римских источниках; лишь у Плиния Младшего упоминаются первые апсилы (апшилы), а абхазы, названные северными соседями апшилов, — только у Арриана во II в. н. э.

В пользу северного происхождения картвельских племен, в частности иберов, можно ведь привести и ясное свидетельство Страбона о том, что большинство населения иберов, горные жители, по образу своей жизни и обычаям было сходно со скифами и сарматами, с которыми они жили по соседству и будто находились и в родстве (*Σκιδῶν δίκην ζῶντες καὶ Σαρμάτω, ὡς περ καὶ διόροι καὶ συγγενεὲς εἰσιν*: «Geographica», lib. XI, cap. III, 3).

Ввиду столь определенного указания Страбона, вообще прекрасно осведомленного в историко-географических вопросах Грузии, Колхиды и Иберии, тем более естественно было бы попытаться выяснить, насколько правильно это утверждение знаменитого греческого географа о родстве картвельских племен со скифами и сарматами. Если оно окажется верным, тогда, быть может, для разрешения вопроса о происхождении грузин, о их первоначальной родине и о том, каким именно путем могли они проникнуть в Закавказье, у нас оказались бы вполне надежные данные.

Все это несомненно вынуждает историка Грузии вторгнуться в совершенно, казалось бы, чужую ему область, в весьма сложный и запутанный скифо-сарматский вопрос, о котором столько написано.

Довольно обширные сведения Геродота о скифах и сарматах, об их племенных названиях, образе жизни, языке и верованиях, равно как и об их исторических преданиях с давних пор уже привлекали к себе внимание исследователей. Большое количество греческих эпиграфических памятников Причерноморья дают также весьма важный и надежный материал для решения вопроса о происхождении скифо-сарматских племен. Для истории их материальной культуры также собрано много интересного материала, добытого археологическими раскопками.

Среди многочисленных исследователей, посвятивших себя изучению скифо-сарматской культуры до двадцатых годов текущего столетия, были представители трех направлений: иранизма, урало-алтайской и турко-татарской теорий. В новейшее время акад. Н. Я. Марр выдвинул новую теорию — ифетическую. Иранская теория имела больше всего сторонников в научной литературе и признавалась даже единственно правильной. По-

сколько, однако, представители иранской теории вовсе обходят молчаньем вопрос о происхождении собственных имен явно иеиранского облика, в немалом количестве встречающихся в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, скифо-сарматская проблема не может быть признана вполне выясненной. Уже одно то обстоятельство, что из всего количества 425 негреческих имен надписей Причерноморья Вс. Миллер 2:8 считает иеиранскими, а иранских имен остается лишь 167,—ясно указывает, насколько преждевременно было делать выводы об иранизме сарматского языка.

Приступая к изучению этой проблемы, прежде всего нужно уяснить себе, на что, главным образом, должна опираться исследовательская работа в этой области и какие методы нужно признать в данном случае наиболее рациональными. Для изучения интересующего нас вопроса наука располагает несколькими группами источников:

- 1) общими описательными сведениями классических писателей о скифах и сарматах;
- 2) сведениями об их пантеоне и преданиях полумифологического—полуисторического происхождения;
- 3) перечнем этнических наименований скифо-сарматских племен, а также местных географических имен, имеющих в трудах греческих и римских географов и историков;
- 4) рядом скифских и сарматских слов с их переводом, сохранных Геродотом и некоторыми другими авторами;
- 5) собственными именами и этническими наименованиями, имеющимися в греческих надписях Причерноморья, и, наконец,
- 6) богатым инвентарем, добытым археологическими раскопками на территории бывшей Скифии и Сарматии, дающим массу фактов для суждения как об уровне материальной культуры скифо-сарматского мира, так и о тех дальних культурных связях, в которых она находилась в продолжение ряда веков.

Обычно исследователи в своих суждениях базировались главным образом на источниках первой, второй и четвертой групп, несколько меньше на материалах третьей группы. Пятая же группа источников служила больше лишь подмогой, была предметом исследования преимущественно со стороны поборников иранизма. Все, выходящее за пределы этого уклона, или игнорировалось, или же отменялось как отражение чуждого скифам и сарматам элемента.

Между тем, основным источником, на котором можно базироваться в научных изысканиях без боязни, следует признать лишь эпиграфический материал, так как зафиксированные в нем собственные имена дошли до нас в том самом виде, в каком они были выполнены в момент высекания надписей. Хорошо известно, что, за редчайшими исключениями, эпигра-

фические памятники никогда не переписывались и не переносились со старого оригинала на новый камень. Благодаря этому эпиграфические памятники дают исследователю вполне надежный лексический материал, гарантирующий его от возможности последующих искажений первоначального текста, столь частых в рукописных источниках. Именно поэтому нельзя полагать в основу суждений записи скифских и сарматских имен, наименований и слов, сохранившиеся в произведениях классических авторов, так как все они представлены лишь в поздних списках. Все, кто знаком с палеографией и филологической наукой, знают, как легко искажается текст оригинала при переписке. Тем более это естественно предполагать в памятниках, текст которых переписывался в продолжение многих веков и содержание заключало в себе слова столь чуждых и непонятных переписчикам языков, каковыми являлись для греков скифский и сарматский.

Вышеуказанные свойства различных источников и их разноценность указывают исследователю скифо-сарматской проблемы тот путь и те методы, которые при анализе имен следует признать наиболее целесообразными. Нужно начинать с эпиграфических материалов, и только после того как этим путем достигнуты удовлетворительные и ободряющие результаты, когда выяснится, в каком направлении следует вести дальнейшие изыскания, — возможно и целесообразно перейти к анализу источников остальных групп.

Так как рассматривать и анализировать все 258 неиранских имен в данном докладе не представляется возможным, нужно будет поневоле разделить их по общим структурным признакам на несколько групп, а потом дать как общий, так и частный анализ наиболее существенных групп имен с точки зрения выяснения принадлежности их к определенному языку. Так, например, довольно значительная группа имен имеет второй составной частью *-αγος(-αιος)*, либо *-ακος(-ακος)*, например, *Ἀζίαγος*, *Βαδάγος*, *Βάξαγος*, *Δουάραγος*, *Ἰναάξαγος*, *Μήταγος*, *Μήτακος*, *Μουρίσαγος*, *Ούζιαγος*, *Ούραράγος*, *Σάναγος*, *Χοδίακος*.

Что второй составной частью имен этой группы является именно *-αιος*, либо *-ακος*, видно хотя бы из того, что в надписях встречаются имена и без этих окончаний, например: *Ἀζία*, *Ἀζιαίος* и *Ἀζίαγος*; *Βάδας* и *Βαδάγος*; *Δάδογος* и *Δάδας*.

Во вторую группу имен можно выделить: *Ἀργουάνγος*, *Καδάνακος*, *Καφάναγος*, *Κουκούναγος*, *Μουκουάναγος*, *Ῥηχούναγος*, у которых второй составной частью является *-αγος* либо *-ακος*.

Повидимому, в особую группу имен можно выделить также *Βωρόφαζος*, *Κηρύουαζος*, *Ξαιροσάζος*, *Χούρσαζος*, у которых имеется в конце *-αδζος*, *-ηδζος* или *-αδζος*. Последнее обстоятельство может быть подкреплено

тем донодом, что, наряду с Καρζοῦαζος и Καρβᾶζος существовало также и имя Καρζεις.

Еще Мюлленхоф обратил внимание на имена, встречающиеся в эпиграфических памятниках Боспора и Танаиса, Μᾶζα и Ἀταμᾶζα. Второе из них пишется и с двумя τ; Ἀτταμᾶζα. В Ольвийских надписях имеются и Ὀσπιμᾶζα. Общий групповой вид этим именам придает вторая составная часть -μᾶζα либо -μᾶζαζ. К группе этих имен должно быть, видимо, причислено и имя, встречающееся в Ольвии, —Πύμαζος, в котором вторая составная часть представлена уже в виде -μαζος.

Невольно привлекают к себе внимание и такие пантикапейские имена, как Παρμάτα и Χημάτα (оба женские), особенно, если предположить некоторую связь их общей второй части -ματα с именем Σάρματαζ, которое является как собственным именем мужского пола, так и этническим наименованием. Таких этнических имен, как известно, немало, и о них у нас будет речь особо.

Анализ имен вышеназванных групп было бы целесообразнее всего начать с первых двух на -αιος и -найос, либо -акос. Если К. Мюлленхофу и В. Миллеру имена первой группы представлялись, несомненно, иранскими, то за группой имен на -найос оба призывали чужеродное происхождение¹. Во второй части имен на -αιος, -акос В. Миллер считал -ос греческим окончанием, а -αι- и -ак- «любимыми иранскими суффиксами -ака-», из которых -αι- в осетинском образует, по указанию Миллера, «форму причастия настоящего времени».

Между тем, в именах этих двух групп греческим окончанием на самом деле является не -ос, а лишь -с, а -о принадлежит к звуковому составу второй части; вторую часть имен вышеуказанных групп представляет не -αιος и -найос, а только -аю- и -наю-.

Стоит только хотя бы даже бегло пересмотреть собственные имена, распространенные среди народов и племен северо-восточного Причерноморья, чтобы убедиться, что имена с подобным словообразованием и второй составной частью являются самыми обычными только среди адыгейских племен. Таковы, например, имена и фамилии, которые я беру из адыгейских мифологических преданий, а также исторических сказаний и эпических песен:

1) Батоко, Богарсоко, Болотоко, Бшаншоко, Дохшuko, Ковшоко, Кургоко, Мифоко, Шогеноко, Фамоко и другие, оканчивающиеся все на -око. Но сохранилось одно имя и на -ако: Ахерако.

2) Атажuko, Безруко, Дударuko, Эльжерuko и другие—все имеют второй составной частью -уко, так как р в данном случае, нужно думать, принадлежит первой части имен и является формантом.

¹ К. M ü l l e n h o f, Deutsche Altertümer, III, стр. 107—108; В. с. М и л л е р, Эпиграфические слеза иранства, стр. 242, 267.

3) Антиноко, Исешаноко, Кануко и др., которые имеют второй составной частью *-ноко* либо *-муко*.

Русское начертание *-око* не вполне точно передает согласный звук к этой второй части адыгейских собственных имен и фамилий. На самом деле он является фарингальным согласным.

В адыгейских языках эта вторая составная часть собственных имен является и отдельным самостоятельным словом: в кяхском (черкесском) *окоо* (по начертанию Л. Люлье *оккоо*) означает „сын“ (см. русско-черкес. словарь), в кабардинском то же значение имеет уже *кха*.

Это слово в виде второй части фамильного наименования встречается и в западной Грузии, где известна фамилия Ингороква, которая произносится и как Ингораква, фамилия, ведущая свое происхождение, как это выяснено, из Адыгеи, в частности из Кабарды, и некоторые другие (Чануква-дзе, Гелеква) в той же Грузии¹.

Не менее важно отметить то обстоятельство, что указывая форма интересующего нас слова запечатлена в форме *-ουος (-уо-с)* и в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, именно Ольвии, которых упоминается *Ἀσφύροβουος* (IPE, I, 205).

Что это отождествление окончаний имен собственных на *-αρος*, *-ουος* и *-αος* с окончаниями адыгейских имен и фамилий не ошибочно, равно как и установление их первоначального значения совершенно правильно, можно доказать параллельным анализом имен и фамилий причерноморских греческих надписей и имен, сохранившихся в адыгейских народных преданиях.

В надписях Ольвии (IPE, I, 137) встречается имя *Βαδάρος*, но там же оно является и в виде *Βάδας*—Бадас (IPE, I, 139). Это имя, действительно, встречается в адыгейских народных преданиях как отдельно, так и с двухсоставной структурой. Бадас соответствует адыг. Падис. Это имя упоминается в русском переводе адыгейской народной песни о битве между адыгейцами и аварцами, в которой назван Муко Дижинуко Падис-ов². Это же имя входит также, как мы убедимся позднее, в фамилию героя народного предания Пшибадиноко в форме Бадн, в полном соответствии с греческим написанием. Следовательно, Бад-арос обозначает сына Бада и = Бада-ев.

В ольвийских же именах упоминается *Δουάραρος* Пидеи (IPE, I, 135). Дуарарос также адыгейское имя: оно встречается в сказании о разгроме Тмутаракани, в котором назван герой Дударуко³.

Имя отца вышеуказанного Дуарарос-а также сохранено адыгейским народным преданием в форме Питу: так назывался старший сын князя

¹ С. Джаяшиа, К генеалогии Эгнато Ниношвили. Сб. „Литературное наследие“ (на груз. яз.), изд. Тбилисского университета, I, 1935, стр. 66—70.

² III. Нагомов, История адыгейского народа, 1861, стр. 57.

³ Там же, стр. 83.

Идара¹. Более того, это собственное имя является адыгейским словом, которое в кяхском (черкесском) употребляется в форме *имити* и означает „твердый, крепкий“, а в кабардинском имеется его звонкий эквивалент *бидэ*, имеющий то же значение. Таким образом, это собственное имя выражает твердость характера и мужество героя.

В надписях Ольвии назван Βαζαχος Ἀρωροράρου (IPE, I, 84). Первая часть этого имени *Бакс-* входит в состав имени сына прославленного адыгейского нарта (героя, полубога) Дауо, называвшегося то Баксином то Баксаном, равно как и в наименование притока Кубани, реки Баксан. Следовательно, Баксаго-с первоначально должно было обозначать: сын Бакса, или Бакс-ов.

В ольвийских именах попадаете также *Ιυδαζαχος* (IPE, I, 102), которое также должно быть составлено из *Инсадз-* и *аю-с*. Вс. Миллер в этом имени видел инсий, обозначающие в дигорском диалекте осетинского языка число 20, чему в иронском диалекте соответствует *ссадз*². Прежде всего, маловероятно, чтобы лишь одно число 20 могло быть обращено в собственное имя человека, но, если бы даже это допустить, все же непонятно, какое отношение должен был тут иметь суффикс *-аи-*, который будто бы имеется и в данном имени. Гораздо проще видеть в *Инсадз-аго-с* опять-таки адыгейское слово *имызж*, встречающееся в кабардинских народных сказаниях (СМОМПК, XII, стр. 47) и обозначающее „великан“. Таким образом, *Инсадзагос* должно значить „сын великана“, т. е. это имя равнозначно русскому „Великан-ов“.

Имя упоминаемого в ольвийских эпиграфических памятниках *Σάναχος* (IPE, I, 128) почти точно в такой же форме сохранилось в адыгейских преданиях, где в песне о Казбурунской битве между прочими назван и упомянут несравненным богатырем Самагу, сын *Шипш-а*³. В Майкопе, по сообщению доц. Рогава, фамилия *Самагв* и по сей день существует. Но еще более любопытно, что в Грузии это же имя сохранилось в полном соответствии с греческим *Санагос* в виде фамилии *Сана-дзе*, т. е. сына Сана.

В горгиппийской надписи упоминается *Σαρμάτας Χοδεκίου* (IPE, II, 40). Имя, подобное Ходекию, сохранено нам адыгейской народной поэзией: в древнейшую эпоху у племени кемиргуев было трое князей-братьев, из которых старший именовался Болотоко, средний Зани и младший Хотокоей⁴. Само имя Хотокоей состоит из двух частей: *Хото-* и *-окой*. По-кахски

¹ Ш. Нагомов, История адыгейского народа, стр. 84.

² Вс. Миллер, ук. соч., стр. 245.

³ Ш. Нагомов, ук. соч., стр. стр. 86.

⁴ Там же, стр. 72.

(по-черкесски) *хаады* обозначает „единственный“ (по устному сообщению доп. Рогава), в кабардинском это же слово произносится *квадпй*. Таким образом, и само имя Хотокой по-адыгейски первоначально должно было обозначать, что его носитель был единственным сыном родителей.

Вторая группа неиранских имен Причерноморья имеет второй составной частью *-наос* либо *-накос*. И в данном случае следует указать, что греческое начертание *ι* и *κ* является дефективным и может быть признано лишь приблизительной передачей звукового своеобразия языка местного сарматского населения: в адыгейском также сохранились имена, имеющие в своей второй части подобное окончание. Например: в адыгейском народном предании упоминается потомок Инала князь Коноко, по имени которого вся фамилия была названа Коноковыми¹. В кабардинских легендах, обнародованных Лопатиным, это имя звучит Кавуко (СМОМПК, XXII, стр. 22).

В адыгейских преданиях упоминаются также занские князья, из которых один именуется Антиноко. Далее, в кабардинских народных песнях прославлялись также витязи братья Уесшаноко (СМОМПК, XII, стр. 72 и 27—35). Наконец, из того же источника известно имя парта Пшыбадиноко.

Что во всех вышеперечисленных именах второй составной частью нужно выделить именно *-ноко*, явствует хотя бы из того, что наряду с Уесшаноко имеются также имена Аше и Ашемез², в которых Аше, несомненно, то же имя, что Уесша. Второе из вышеприведенных имен важно тем, что тут второй составной частью вместо *-ноко* является уже *-мез*, о котором, как о составной части целой группы имен будет у нас речь впереди. Равным образом и фамильное имя Пшыбадиноко составлено из *пшы*, которое на адыгейском обозначает „князь“, и фамилии Бадиноко. Со своей стороны Бадиноко также сложное имя, первой частью которого является *Бади-*, нам уже по первой группе имен хорошо знакомое, где оно запечатлено в виде Бад-аго-с греческих причерноморских надписей, второй же частью имени имеем *-ноко*.

Если таким образом, не может уже подлежать сомнению, что во всей этой второй группе имен второй составной частью является действительно *-ноко*, то остается только выяснить его значение. Это слово встречается, повидимому, лишь в записях древних кабардинских преданий, а именно в песне о любимом народном герое Сосруко, в которой сказано: „Сосруко ли (наш) ныхъсш“ (любимец). Кабардинский текст этой песни приведен с подстрочным переводом Лопатиным (СМОМПК, XII, ч. II, стр. 4). Любопытно, что в русско-кабардинском словаре, составленном тем же

¹ Там же, стр. 82, 84, 86.

² Там же, стр. 69; Кабардинские тексты: СМОМПК, XII, стр. 7, 39, 40.

Попатинским, это слово отсутствует, и уже одно это обстоятельство указывает на то, что данное слово—древнее, в обыденной речи редко употребляющееся.

В ольвийских эпиграфических памятниках упоминается Μουκοῦραγος (IPE, I, 129); сущность и значение, а также адыгейское происхождение второй части имени *нагос* нам уже хорошо известны. Остается только выяснить, существовала ли действительно в виде самостоятельного слова первая часть имени. Это легко доказать: в адыгейской народной песне о битве между адыгейцами и аварцами описана смерть вострашного адыгейского богатыря Муко Дижинуко Падис-ова¹. Таким образом и первая часть имени Мукунагос греческих надписей *Муку*-легко может быть отождествлена с вышеприведенным адыгейским именем Муко.

Одна группа имен, как мы убедились, имела конечной частью *-мадза*, как, например, танаисское Ἀταμάζα, ольвийские Ὀσπυμάζας и Πυμαζος. Вторая часть этих имен встречается и в качестве самостоятельного имени в виде Μάσας в Пантикапее (IPE, II, 173 и 259), равно как и первая часть фигурирует также как отдельное имя, например, в Ольвии, да и во многих других местах Причерноморья. Ἀττας в греческих надписях упоминается очень часто (IPE, I, 107, 174, 685; II, 56, 297, 403 bis, 410, 434, 445; IV, 206, 433, 438, 439, 440).

К. Мюлленхоф почему-то отдельной частью этих имен признал *ат* и этот слог сравнивал с санскр. *atya*, а самому слогу придавал значение „wandern, tasch sein“². Вторую же часть этих имен, *-мадза*, он сопоставлял с санскр. *mañ-* и зенд. *maç*, обозначавшими «большой»³. Трудно сказать, как мыслилось ему первоначальное значение этих составных имен в целостности при столь странном отождествлении частей.

Вс. Миллер с отождествлением Мюлленхофа *мадзас* соглашался, но „для слова Ἀτα- или Ἀττα-, нам неясного“, он указал лишь аналогию в имени скифского царского рода Ἀτα-хат объяснения же ему, видимо, не мог найти⁴.

Прежде всего следует указать, что, очевидно, такого же состава и имя Ашемез, которое встречается в кабардинских народных преданиях (СМОМПК, XII, стр. 7, 39, 40),

Маза и *мазас* естественнее всего сравнить с адыгейскими словами: кабардинским *мазе* и кяхским (черкесским) *мазерь*, которые обозначают „месяц, луна“. Что прежде имя „месяц“ звучало *маза*, так именно, как оно запечатлено в греческих вышеприведенных записях, видно из произ-

¹ III. Нагомов, ук. соч., стр. 57.

² К. M ü l l e n h o f, Deutsche Altertümer, III, стр. III.

³ Ibid., стр. 115.

⁴ Вс. Миллер, ук. соч., стр. 257.

водного от него слова *мазаю*, которое обозначает „свет“ и „луч“. Нужно иметь в виду, что Луна у адыгейских племен, так же как у древних грузин, считалась божеством мужского пола и потому применение к ней мужского имени было вполне естественным.

Первая часть разбираемых нами имен — *Атта* также существует в адыгейских языках как самостоятельное слово: в кяхском *jalté* значит „отец“, в кабардинском же теперь употребляют *hade*. Именно отражением давнего адыгейского слова должно быть *Атта* в именах греческих надписей Причерноморья. В кабардинских народных сказаниях упоминается имя Атажуко, в первой части которого имеем как раз это *Ата*-, второй же частью служит *-уко*, обозначающее, как мы уже знаем, „сын“. Аттмадза, или Аттмаза, должно было, следовательно, значить „месяц (луна) отца“: это было тогда, очевидно, ласкательным именем.

Упоминаемое в ольвийской надписи имя *Οὐαυζακος* (IPE. I, 86; IV, 15) также должно состоять из двух частей. Это обстоятельство обнаруживается при сопоставлении с танаисским именем *Οὐαράζακος* (IPE, II, 451). Первая часть интересующего нас имени, несомненно, *Уахо*-, которая должна представлять греческую транслитерацию кабардинского слова *уаю*, обозначающего „звезда“. Вторая же часть этого имени *-дзакос* может быть также сопоставлена с кабардинским словом *заква*, обозначающим „одинокий, единственный“. Нужно указать, что Зыква, по устному сведению, полученному мной от доц. Рогава, и по сей день распространенное имя в Адыгее, да и в западной Грузии: например, в Зугдидском районе, в селении Кулискари, также встречается имя Зиква. Тому же лицу известен житель по имени Зиква Хасна.

Таким образом, имя Уаходзакос должно было первоначально обозначать „одинокая звезда“, т. е. представляет собою ласкательное выражение, примененное в качестве имени любимого, быть может, единственного сына.

В одной из танаисских надписей это же самое имя начертано в форме *Οὐαζζακος* (IPE, II, 454), вторая часть которого *-дзакос* с и перед а хорошо подходит к форме *зиква*, сохранившейся в грузинском и отчасти также в современном кабардинском.

Второе имя Уарадзакос¹ достойно внимания особенно потому, что тут в первой части мы имеем, несомненно, иранское слово *уараз*, употреблявшееся как в самом Иране, так и в соседних странах, Армении и Грузии, в качестве собственного имени. *Уараз* обозначает „кабан“, животное, пользовавшееся в странах древнего Ближнего Востока исключительным почетом, чем и объясняется такая популярность этого имени. Весь интерес данно-

¹ В.с. Миллер имени Уарадзакос предлагал две этимологии: по одной *huz-ara-z* (управлять), по другой — *vara-z* „кабан“ („Эпиграф. следы иранства“, стр. 251), что единственно правильно. О второй части он умалчивает.

го названия заключается в том именно, что, несмотря на иранское происхождение его первой части, вторая часть *დახო-ს* опять-таки адыгейское слово. Таким образом, Уарадзакос должно было обозначать „единственный кабан“, т. е. указывать на исключительное достоинство лица, носящего это почетное имя. Адыгейское происхождение второй части этого имени важно как обстоятельство, явно указывающее, что это иранское имя принадлежало во всяком случае не иранцу, а адыгейцу.

Любопытно также происхождение имени *Заჯѡбѡс*, встречающегося в горгиппийских надписях (IPE, II, 402, 403, 404; IV, 436). Конечное *с* тут не коренное, а греческое окончание, а само это имя, несомненно, адыгейское: в кабардинском *дадзу* обозначает „малютка“ (русско-кабард. словарь). Такое ласкательное слово у многих народов служило собственным именем, и в данном случае мы, очевидно, имеем дело с подобным же явлением.

Ольвийское имя *Σόμαχος* „Атта Сомахос Атта (IPE, I, 107) интересно в своей первой части, так как об Атта у нас речь уже была. Конечное *с* и в данном случае лишь греческое окончание, так что само имя — Сомахо. Структура этого мужского имени напоминает нам адыгейское название горы Эльбруса — Ошхамахо и Шат-горн Сшхэмахо, названия, приведенные у Лопатинского (СМОМПК, XII, стр. 43) и Ш. Нагомова („Ист. адыг. нар.“, стр. 53). Все три имени имеют второй составной частью явно *махо*, первые же части у них разные: *Со-* в собственном имени и *Ошха-* и *Ошхэ-* в последних географических наименованиях. *Ошха* или *Іашха* по-кабардински означает „гора“, что и является выражением полной реальности вышеупомянутых пунктов.

Нам остается в яснить значение первой части имени Сомахос, чтобы знать полностью первоначальный смысл данного мужского имени. При решении этого вопроса нужно принять в соображение, что это имя дошло до нас и в несколько отличной форме, в виде *Σόμαχος* (тавайск. IPE, II, 544). Несомненно, это начертание данного имени ближе передает звуки туземного имени. *Сно* и *Со* представляют собой транскрипцию также адыгейского слова *сюг*, обозначающего по-кабхски „добрый, добротный“, т. е. „счастливый“. Таким образом, имя Сномахо-с и Сомахо-с — адыгейское название, первоначально обозначавшее „благоденственный, счастливый“. Любопытно, что, по словам доц. Рогава, в Кабарде, Нальчикском районе, в сел. Барамта он слышал мужское собственное имя Пшымазва.

Можно было бы проанализировать и отождествить еще немало других имен, упоминаемых в греческих эпиграфических памятниках Причерноморья, между ними и ряд имен, у которых может быть установлена связь и с Грузией, но думается, что для некоторого уяснения вопроса пока достаточно и того, что уже рассмотрено.

Н. Я. Марра было немало колебаний. Так, если в 1922 г. Сармат, по примеру Миллера, ему представлялся составленным из *Сарм* и *ат*, в котором он также видел суффикс множ. числа¹, то в прочитанном в 1926 г. докладе это же этническое наименование, как и Сауромат, оказывается уже содержащим в себе *Сауро* и *мат*, хотя значение каждой из составных частей не указывается². В 1929 г. этот же термин расценивается уже на три части *sar+ma+t* и трактуется как «образование трехэлементное с излишком *+t*, пережитком элемента *S*, условно типически называемого *yon*»³. Таким образом, по теории Н. Я. Марра, сармат представляет собою *sal-ber-yon*-ное, или иначе АВС-элементное слово и наименование.

Что касается этнического наименования «сармат», необходимо отметить, что многие географические и этнические названия в древности действительно являются в форме множ. числа. Но утверждать это о всех наименованиях и видеть всюду суффиксы множ. числа это уже такая крайность, которая и теоретически маловероятна, да и реально нигде на самом деле не существовала. Суффиксами множ. числа снабжены преимущественно географические названия, указывающие на племенное либо родовое расселение в данной области или пункте.

Раскрыть структуру имени Сармат дает возможность любопытное соответствие, найденное проф. К. Паткановым в древнеармянском переводе „Географии“ Птолемея. В этом армянском переводе, вместо имени *Iaxamatai*, бывшего в тексте греческого оригинала, находилось слово „Нахчаматеани“⁴. Ученый арменист приступил к анализу этого имени и признал его составленным из трех частей, а именно: *нахча+мат+еани*. В последней части он без труда мог признать суффикс множ. числа древнеармянского языка. Во второй части *мат* он гадательно предполагал слово, обозначающее страну, территорию. Первая часть *нахча*, очевидно, должна была соответствовать греческому *Iaxa*. Тут-то он и вспомнил, что чеченцы сами себя зовут именно *нахчэ*. Это наблюдение навело ученого армениста на остроумную догадку, что *Iaxamatai* греческих историков и географов должно представлять собой имя чеченского племени⁴.

В 1922 г. Н. Я. Марру удалось уже выяснить происхождение и реальное значение и второй части—*мат*—в армянском эквиваленте греческого *Iaxamatai*—Нахчаматеани. Он совершенно правильно предположил, что, объяснения этой части—*мат*—естественнее всего было искать в том

¹ Н. Я. Марр, Термин „скиф“. Избр. раб., V, 31.

² Н. Я. Марр, Скифский язык. Избр. раб., V, 207, 210.

³ Н. Я. Марр, Первая выдвигавшаяся яфетидологическая экспедиция. Избр. раб., V, 444.

⁴ К. Патканов, Армянская география VII в., стр. 38,

же чеченском либо родственных ему языках. Основываясь на этом, Н. Я. Марр высказал вполне приемлемое соображение, что *матт* должно представлять то самое слово „матт“, которое в чеченском и по сей день значит „язык“. Это слово имеется и в ингушском с той лишь разницей, что там перед нами *окающая* разновидность „матт“. В этнических наименованиях это слово, по предположению Н. Я. Марра, имело значение „народ“¹. Догадка Н. Я. Марра настолько убедительна, что не требует еще каких-либо доказательств.

Возвращаясь вновь к имени *Iaxanatai* и его соответствию в древнеармянском переводе Нахчаматеанк, нужно сказать, что догадка Патканова ценна, главным образом, тем, что в *нахча* армянского перевода он признал имя чеченского племени: этим устанавливалась почтенная давность данного национального имени. Но, говоря по существу, трудно допустить, чтобы средневековый переводчик с греческого, имея в оригинале лишь *Iaxanai*, смог догадаться, что это греческое начертание ошибочно и что на самом деле текст тут нужно исправить, а само имя передать по-армянски не „*јаксаматеанк*“, а именно „*нахчаматеанк*“. Проще и естественнее допустить, что у него в греческом оригинале стояло *Naḡamatai* — форма которая легко могла навести его на мысль передать ее по-армянски в виде „*нахчаматеанк*“.

Изучение терминов, обозначающих язык и вообще звуковую действительность, может убедить исследователя, что слово „матт“ в различных фонетических разновидностях оказывается распространенным на всей территории Северного Кавказа и даже южнее, в самом грузинском. Это наблюдение естественно наводит на мысль, что и в общем этническом названии Сармат вторая составная часть должна представлять то же самое слово и обозначать „язык“, „племя“, „народ“.

Как в *Iaxanatai* мы имеем выражение, указывающее на Иаксово племя, так же точно и первая часть имени Сармат — *sar* — должна представлять собой племенное наименование. Окончательное решение вопроса о структуре и первоначальном значении данного термина зависит фактически от того, найдется ли для первой части имени Сармат и Сауромат неопровержимое доказательство, что такое племенное имя в древности на территории Северного Кавказа действительно существовало. Это также можно установить без каких бы то ни было натяжек.

По сведению Плиния, на расстоянии 700 000 шагов от гор. Себастополиса, на территории Гераклеяской и южнее по Черноморскому побережью лежавшей области жили марды и керкеты, т. е. черкесы, а потом *Serri* и кефалотомы. Внутри этой территории находился богатейший гор.

¹ „Кавкаские племенные названия и местные параллели“, стр. 20—21.

Питис, в тылу которого в Кавказских горах жил сарматский народ эпигерриты, за которыми находились сауроматы (NH, VI, 16)¹. Таким образом, в вышеуказанной области пребывали черкесы, серр-ы, сарматское племя эпигерриты, сауроматы и другие племена.

У классических писателей, как известно, встречаются три варианта этнического имени: сармат-ы, сауромат-ы и сюрмат-ы. Ввиду того, что *мат* означал „язык“, назвавием самих племен должно являться *сар*, *сауро* и *сюр*. В вышеприведенном плиниевском сведении у нас имеются *сар* (-маты), *сауро* (-маты) и *серр-ы*, из которых последнее, очевидно, фонетическая разновидность первого имени, но, так выясняется, эти звуковые различия являлись выразителями и племенных различий.

Из одного места у грузинского историка первой половины X в. Георгия Мерчули явствует, что в северной части Абхазии находились владения Шаройского государя, т. е. Шаро². Таким образом, у нас имеется указание, что приблизительно на той же самой территории, где жили сар-ы, серр-ы и сауро, еще до X в. н. э., было сохранено этно-политическое наименование Шаро. Если учесть отсутствие в греческом и латинском алфавитах буквы для передачи звука „ш“, станет ясным, что местные туземные собственные имена и племенные либо географические наименования со звуком „ш“ классические писатели могли начертать лишь греческой сигмой и лат. *s*. Это дает нам право предполагать, что начертание Сауроматой должно соответствовать шауромат-ам туземного произношения, т. е. что сауро является графической передачей местного звукового шауро, в котором, конечно, нетрудно усмотреть Шаро, этно-политическое имя, сохраняемое, как мы видели, вышеупомянутым грузинским историком.

Несомненно, что всякое общенациональное и политическое наименование вначале было лишь местным, этническим именем, но все же уже одно то обстоятельство, что имя сауроматов употреблялось для обозначения населения на обширном пространстве, обязывает исследователя искать следы такого широкого употребления имени сауро, шауро, шаро в географических названиях и более отдаленных районов.

Поиски в вышеуказанном направлении не остаются безрезультатными. Широкое некогда распространение этнического имени шаро может быть доказано фактом существования в Чачне, в Грозненском районе, географического пункта, посвященного имя Шаро, указанного и на пятиверстной карте (Ж 6, 63—15, 42—15). В той же местности имеется река, именуемая Шаро-аргун (на карте Ж 6, 63—15, 42—45 и Ж 5, 63—15, 43), что означает по-чеченски „река Шаро“.

Следы пребывания племен шаро прочно запечатлены и в исторической

¹ „Achaei, Mardî, post eos Serri, Cephalotomi, in intimo eo tractu Pitys oppidum... a tergo ejus Epigerritae, Sarmatorum populus in Caucasi lugis, post quem Sauromatae“.

² Г. Мерчули, *Житие Григория Ханаатийского*. Т. I, VII, стр. 58 и 59.

топонимике Закавказья. Так, например, древнее название Ширвана, как известно, было Шарван, и владельцы этой области носили имя Шарван-Шахов. Имя же Шарван состоит из *Шар* и *ван*, из которых последнее обозначает «обиталище, дом, местопребывание», слово, имевшееся и в древнегрузинском в точно таком же значении. Таким образом, Шарван не что иное, как «обиталище шар-ов».

Далее, это же самое имя сохранено в названии восточного Закавказья Шарур, встречающемся в армянских исторических и географических источниках; оно, впрочем, уцелело даже и до наших дней.

Наковец, мне кажется, что и имя царя и народа серир-ов, которые приводятся арабскими географами в Дагестане в качестве соседнего с Хазарским царства, должно быть связано также с этим же этническим наименованием и также должно представлять древнюю передачу имени Шерур в котором нельзя не усмотреть фонетической разновидности в эпоху, когда в арабском алфавите звуки «с» и «ш» еще не различались и когда звук «п» мог быть передан лишь буквой *с*. Ясно, во всяком случае, что объяснение и этимология данного имени, приведенного арабскими авторами, а так же связываемое с ним якобы народное предание являются лишь народной этимологией для объяснения непонятного арабам туземного этнического имени.

Таким образом, в топонимике Северного Кавказа и Закавказья мы имеем в обильном количестве имена в виде *Serri*, *Шаро*, *Шар-ван*, *Шарур* и *Серир* (= Шерир-у), которые все могут быть связаны с общим этническим наименованием, сохранившимся в имени Сауро-матай. Вопрос о реальной сущности и значении конечных *-ур* и *-ир* в последних именах должен быть рассмотрен особо, тем более, что и у латинских авторов это имя пишется с двумя *r* в виде *Serri*.

Итак, имя Сарматая, Сюрматая, Сауроматай, употреблявшееся классическими писателями, оказывается туземным, местным северокавказским именем, объяснение которого может быть дано лишь при помощи языков адыгейско-чечено-лезгинской группы.

Среди этнических наименований у древнегреческих и римских авторов упомянуто и Иксобатай. Едва ли может подлежать сомнению, что и это имя должно быть составлено из наименования племени *иксо* и *бат-ля*. *Бат-* в данном и других подобных же случаях, по всей видимости, фонетическая разновидность тех же слов *мант* и *монт*, которые, как мы уже хорошо знаем, означают «язык», «племя», «народ». Можно даже установить этническую принадлежность такой разновидности. Дело в том, что звуку *ж* восточнокавказских языков соответствует *б* в западнокавказских языках. Так, например, «муха», по-чеченски называется *люзу*, а в адыгейских языках, в кяхском и кабардинском, *бадзэ*, в грузинском для названия мухи также мы имеем *бузи*. Равным образом «ноготь» по-чеченски *тһара*, по-кабардински *абжане*, в котором *а* обозначает «рука», по-кахски

же *пантиане*, в котором начальное *а* такого же происхождения, как и в кабардинском, т. е. чеченскому *м* и тут в кабардинском соответствует *б*, а в кяхском, — глухой эквивалент того же звука. На основании этого можно думать, что *банти* является древнеадыгейским звуковым соответствием чеченского *манти* и, следовательно, можно было бы предположить, что этнические имена на *-банти* западнокавказского происхождения.

Таким образом, конечный исход племенных наименований на *-манти* и *-банти* не имеет ничего общего с суффиксом множ. числа. Разным образом выясняется, что имя сауромат, сармат и скурмат могло быть собирательным именем только адыгейско-чеченских и лезгинских племен.

Этот вывод может быть также подтвержден анализом географических наименований того же Черноморья на громадном протяжении.

Из довольно многочисленных географических названий внимание исследователей было приковано особенно к наименованиям городов Пантикапея, Анапы, Хопэ и Синопэ, об этимологии которых имеются обстоятельные рассуждения также и акал. Марра. Вс. Миллер в первой части имени Пантикапея видел иранское *панса*, обозначающее «пять», отождествить же вторую часть этого имени и указать ее значение он не смог: по его личному признанию, «вторая часть не ясна»¹.

Акал. Н. Я. Марр подошел к анализу этих топонимических материалов со своей общей точки зрения: по его заявлению, начиная от Пантикапея вплоть до Синопа все побережье Черного моря было заселено народом, имевшим в своем языке суффиксом множественного числа *н*. На основании этого он делил эти названия на *Сино+нэ*, *Хо+нэ*, *А-на+нэ* и *Пантика+нэ*, причем конечный исход *-нэ* во всех этих случаях он признавал знаком множ. числа², сохранным в эламском — в виде *-нэ*, в мингрельском — в виде *-нэ*, в грузинском *-ები*, в лезгинских языках *-бу*³. Но вопрос, правда ли, что конечным исходом этих имен является действительно *нэ*?

При выяснении структуры и первоначального значения топонимики нельзя, да и нецелесообразно, выставлять этимологии без учета геофизических свойств этих пунктов. Если к рассмотрению этих четырех имен подойти именно с этой точки зрения, прежде всего важно то обстоятельство, что все четыре являются названиями прибрежных пунктов. Уже это одно заставляет задать вопрос, не была ли общая часть всех этих имен на языке первоначального туземного населения тем именно словом либо суффиксом, которое характеризовало как раз этот признак данных городов?

¹ Вс. Миллер, Эпиграфические следы иранства, стр. 241.

² Н. Я. Марр, Термины «скифы». Избр., V, 27.

³ Н. Марр, О происхождении имени Анапа, Избр. раб., стр. 273.

Для рашения втого вопроса следует изучить топонимику близлежащих областей.

Достаточно пересмотреть географические названия Адыгеи, чтобы там обнаружить имена с подобным окончанием. В качестве примера можно назвать: Ашампэ, название впадающей в море речки, Буапэ, или Буа, впадающую также в море южнее Анапы, Псезюапэ, или Псезюз, а также Берендуапэ и Кзиапэ, названия рек¹.

Уже одно то, что все эти названия обозначают впадающие в море речки и все они имеют одинаковое окончание, дает нам основание предполагать, что конец каждого из них должен выражать какой-нибудь общий, всем им присущий признак. Сравнение всех имен друг с другом убеждает, что полным видом окончания является не *-пэ*, а *-апэ*. Но *-апэ* имеется в кабардинском термине «псыххоапэ», обозначающем «устье реки». Этот термин состоит из трех частей, из которых *псы* означает «вода», *хехо* — «впадение», а *апэ* является выразителем «устья». Следовательно, *апэ* — кабардинское слово и термин для выражения «устья».

Ввиду того, что Синопэ, Хопэ, Анапэ и Пантикапэ представляют собою приморские местности и гавани, естественнее всего и тут общей частью этих имен признать не *-пэ*, а именно *-апэ*. Это предположение можно признать тем более вероятным, что Анапа и Пантикапэ ведь действительно расположены на бывшей адыгейской территории.

Вопрос об окончании имен Синопэ и Хопэ значительно более сложный, так как тут налицо уже не *-апэ*, а *-опэ*.

Кабардинский язык дает нам разгадку: в кабардинском существует даже в качестве самостоятельного слова термин *упэ*, который обозначает «губа», «уста», т. е. тоже «устье». Очевидно, оно является фонетической разновидностью, происшедшей от окающей разновидности *-опэ*, эквивалента акающей кяхской формы *-апэ*.

Однако для полной уверенности в безошибочности выставленных нами этимологий необходимо знать также значение и первых частей этих двух географических названий. Дело и с этой стороны обстоит вполне благополучно: *хы* в кабардинском значит «море», но основной смысл корня этого слова — «вода». Таким образом, Хопэ, составленное из *хы* + *опэ*, должно было первоначально обозначать по-кабардински «берег моря», что и является точным выражением реальной сущности этого пункта. Конечно, только с течением долгого времени это общее название могло обратиться в географическое наименование именно данного пункта.

Тоже можно сказать и относительно Синопэ (Sinope): и это имя состоит из *Син* и *опэ*. Значение второй части уже выяснено, первая же

¹ Ляляе, «Общий взгляд»: Черкессия, 7, стр. 7, 8, 17.

часть *син* может быть отождествлена с адыгейским *исын* и *исы*, обозначающим «родник», «вода», река. Любопытно, что, по словам Плиния, скифы реку Танаис называли *Син-ом* (NH, VI, 20)¹. А это наименование на самом деле значит прежде всего «вода».

Это же слово сохранилось до наших дней в ласком в виде *шин*². Так как латинский алфавит, подобно греческому, для передачи шипящего звука не имел знака, то Плинию, естественно, ничего другого не оставалось, как выразить этот звук при посредстве *s*. Таким образом, *Sinore*, Синоре представляет собою туземное наименование, объяснимое только при посредстве адыгейских и лезгинских языков, и должно было первоначально обозначать «берег» или «устье реки». Понятно, что и оно могло стать названием только данной местности лишь с течением времени.

После всего вышесказанного, кажется, должно быть ясно, что и первые части имен Анапы и Пантикапея также должны были быть именами, выражавшими подобные же понятия, но вполне подходящих отождествлений для них пока не видно. Можно лишь сказать, что, быть может, первая часть Анапы *Ан-* потеряла с течением времени начальное *x*, и образовано это имя из *хан+ан*. В западной Грузии существует река, которая носит именно такое название—Хан-ис-цкали, что значит «вода Хан-и».

Итак, целый ряд географических названий древнего Причерноморья свидетельствует, что тамошнее туземное население должно было принадлежать к адыгейским племенам. Следует еще указать, что и имена *Ψυσοί*—Псессы и *Σινδοί*—Синды также должны представлять собою туземные названия. Первое из них, Псессы, повидимому, произошло от туземного имени притока Кубани Пшыш, и означает собственно пшышцев, т. е. жителей бассейна этого притока, а второе—Синды, как то предполагал и Л. Лопатинский, является отголоском местного же этнического имени шинджишве, которым убыхи, по сведениям К. Услара³, именовали своих ближайших соседей абадзехов⁴.

Мы умышленно базировались в подавляющем большинстве случаев на собственных именах только греческих ольвийских надписей. И все же, даже при таком подборе, выяснилось, что эти имена несомненно адыгейские. Далее, и этнические наименования, начиная с сармат, во многих случаях также оказались не иранского происхождения, а туземными, адыгейско-чеченскими лексическими образованиями. Наконец, равным образом и анализ топонимики подтвердил это наше основное положение.

¹ «Tanalm ipsum Scythæ Sinum vocant».

² К. Услар, Лаский язык, стр. 395.

³ К. Услар, Этнография Кавказа, Абхазский язык, Тифлис, 1887.

⁴ Л. Лопатинский, Заметки о народе адыге и о кабардинцах в частности, СМОМПК, XII, 1.

Все это дает право сказать, что эпигонами скифо-сарматов должны быть признаны во всяком случае не чуваша и черемисы. Нельзя считать прямыми потомками скифов и сарматов, конечно, и грузин, несмотря на неоспоримое генетическое родство, как мной это указано и усиленно обосновывается во втором томе моего «Введения в историю грузинского народа», носящем заглавие «Первоначальный строй и родство грузинского и кавказских языков». Скифы и сарматы, как это с достаточной очевидностью выясняется при помощи несомненного лексического материала принадлежали лишь к северокавказским адыгейско-чечено-лезгинским народностям.

Иранские имена, даже отдельные слова, равно как и кое-что из лексики урало-алтайского языкового мира, несомненно имелись среди скифо-сарматского населения, но это должно объяснять соседством, как результат взаимных сношений. Уже одно то обстоятельство, что к иранскому названию либо слову приставлены адыгейско-чеченские окончания, решает вопрос о действительной языковой принадлежности носителей таких собственных имен: во всяком случае нельзя в них видеть иранцев, и тем более урало-алтайцев.

Раз сарматы оказываются не иранскими и тем более не «туравскими», а лишь племенами северокавказского населения, с которыми, как указано у грузин было несомненное генетическое родство, устанавливаемое и при помощи детального лингвистического анализа, то сообщение Страбона о родстве грузин с сарматами получает убедительное подтверждение. Тем более теперь вновь уместен вопрос, не явились ли грузины в Закавказье с севера, где обитали их сородичи в столь большом числе?

Этот интересный вопрос может быть решен только одновременно с другим таким же вопросом: представляют ли собою Северный Кавказ и Причерноморье первоначальную родину скифо-сарматских племен, и не явились ли они туда из какой-либо другой области?

С этой точки зрения древняя топонимика Грузии, Армении и бывшей Албании еще мало изучена, но все же для решения вышеуказанных проблем можно привести достаточное количество весьма любопытных и важных фактов.

На территории Грузии кроме множества древних грузинских топонимических названий имеются и такие, для которых нельзя подыскать ни грузинской этимологии, ни какого-либо разумного осмысления. Так например, если начать с крайнего северо-запада, на пространстве, занимаемом

издавна абхазами, имеются реки, имена которых оканчиваются на *пс* и *пш*, как-то: Ах^ипс, Аа^ипс, Хы^ипс, Лапы^ипс, Гульры^ипш, Хэры^ипш, Дачары^ипш,

Дрыпш, Гагрыпш и Рапш. Ни для одного из этих окончаний *-пс*, и *-пш* в абхазском языке объяснений не находится, между тем как на черкесском, как мы уже знаем, *пси* значит „вода“, *псуху* — „река“. Ясно, что такие наименования рекам могла дать только адыгейские племена. То же самое нужно сказать и относительно происхождения имен с исходом на *-пшы*.

Гораздо важнее, что наименования подобного рода встречаются в Грузии также и значительно южнее, в районе Гурии. Так, например, там имеется река Сунса, название которой представляет сугубый интерес ввиду того, что хотя у нее уже само окончание *-пса* выдает ее черкесское происхождение, но и первая ее часть *Сун-* также может быть отождествлена с названием одного из притоков Кубани Сун¹.

Если оставить черноморские прибрежные районы Грузии и пойти на восток вглубь Грузии, можно найти и там в топонимике следы пребывания в западном Закавказье, в Грузии, адыгейских племен. Так, например, в Шопрапанском районе имеется селение, именуемое Бжинэви; для осмысления и объяснения этого названия в грузинском не может быть ничего подсказано. Между тем, по-черкесски *бжинэф* да и по-кабардински *бжмнух* означает „чеснок“. Это слово состоит из двух частей: из *бжинэ*, означающего „лук“, и „*фэ*“, означающего „белый“, так как название „чеснок“ в адыгейских языках передается при помощи выражения „белый лук“. И столь характерное адыгейское наименование, представляющее полную параллель чисто грузинскому имени в другой местности, Саянорэ, оказывается на территории Грузии.

Для выяснения интересующего нас вопроса о прародине северокавказских сарматских племен важно еще указать на наименования Гостибэ и Гоштибэ — местностей, находящихся как в западной, так и в восточной Грузии. И для данных имен в грузинском нельзя найти какую-либо этимологию и осмысление. Между тем, гуагога по-черкесски и уздыгэй по-кабардински означают „сосна“. Иначе говоря, тут явлицо такое же топонимическое явление, какое мы имеем в имени Сочи, обозначающем по-грузински „пихта“: в этих наименованиях имя местной древесной породы обрратилось в наименование местности. Не мешает отметить, что точно такое же имя Гостюгай (на картах), или Востигай (по сведениям Люлье) носит одно из устьев в бассейне реки Кубани.

Итак, в доисторическую эпоху адыгейские племена должны были жить в западном Закавказье, на территории Грузии исторической эпохи.

¹ Люлье, „Общий взгляд“ и „О натузжацах, шапсугах и абадзехлах“: Черкесия, 6 и 19.

Это подтверждается и анализом топонимики крайнего предела восточной Грузии, где имеются такие наименования, как Чертаleti, свидетельствующее о пребывании в данной местности племени чарцев, как Цобели, указывающее на распространение некогда на территории Кахетии на значительном пространстве одного из чеченских племен, продвижение которого с крайнего юга может быть прослежено благодаря сохранившемуся географическому наименованию Софэнэ, Софанэнэ и Surani, целой области в Малой Азии, с эпохи глубокой древности,—наконец, как наименование Пипинэти, составленное из пипия, обозначающего по-кюрински „бук“ и из грузинского топонимического суффикса *-jan, -éti*. Пипинэти, следовательно, сходно по своему значению с названием Буковина.

Все вышеприведенные факты, добытые путем анализа топонимики Грузии, число которых может быть легко умножено, свидетельствуют с полной ясностью, что восточные провинции восточной Грузии некогда были заселены чеченскими и дагестанскими племенами.

Подобные же факты могут быть приведены из топонимики бывшей Албании, нын. Азербайджана и Армении. Одним словом, анализ топонимики всего Закавказья дает возможность установить с полной несомненностью совершенную беспочвенность предположения о приходе сарматских племен с севера и с такой же очевидностью констатировать, что магистраль направления передвижения этих племен была с юга на север. Тем самым отпадает и предположение о возможности прихода грузинских племен в Закавказье с севера.

Но как же согласовать все это с теми положениями, какие приняты в современной науке об индоевропейском происхождении табалов и мушков, которых, как мы видели, еще древние авторы признавали предками местных иберов, т. е. грузин? Где нужно их предполагать, и имеется ли вообще какая-либо возможность выяснить эти вопросы, когда хеттский и языки табалов и мушков признаны в западноевропейской буржуазной науке несомненно принадлежащими к индоевропейской семье языков, да еще при данном состоянии знания протохеттского, о котором, ввиду крайней скудости и однообразия обраруженных пока еще текстов, мало достоверного известно за исключением лишь того, что, он был языком префиксального строя?

Нельзя, конечно, отрицать сложность и трудность решения этой проблемы, но все же дело не так безнадежно, как это может показаться с первого взгляда. При отсутствии возможности основываться в настоящее время на памятниках языка протохеттов и предков табалов и мушков можно и нужно было попытаться выяснить эти вопросы при помощи анализа собственных имен и племенных названий, а также топонимики.

В этом направлении для изучения и выяснения исторической топонимики Малой Азии древнейшего периода в научной литературе уже кое что сделано. Friedrich Bilabel делит тамошние топонимические названия, имеющиеся в клинописных текстах, на две большие группы: группу имен на *-s(š)āš*, по-гречески *σ(σ)ος* и группу имен на *-anda* и *-anta*. При этом он констатирует, что первая группа имен встречается на территории распространения хеттов, между тем как имен второй группы там нет¹.

Для нас наиболее интересна вторая группа топонимических имен. В виде примеров Билабель перечисляет следующие названия: Allanda, Ariuda, Puranda, Burushanda, Landa, Marasanda, Marassuhanta, Sijanta, Tahanta, Taitanda, Tappašanda, Histauwanda, Wajanawanda, Ziplanda, Ijlanda и Milla-wanda.

Для объяснения этих имен необходимо, конечно, знать также и древнюю топонимику и этноимику Урартского государства. По халдским и ассирийским клинописным памятникам выясняется, что одна группа имен тут оканчивается на *-ахи*, *-эхи*, *-ухи* и *-ха*, так, например: Эрнахи, Иганэхи, Кумухи, Витирухи, Великухи, Аргухи и Диаухи; Шишириха, Халцидиха, Кулха и Забаха. Вторая группа имен с исходом *-ани*, *-иани*, *-анини* и *-уни*, например: Игани, Алкани, Алэрани, Абилиани, Курзани, Этиуни, Макалтуни, Мелаани, Заманини, Элаани, Ушедуани и Турзани.

Достаточно пересмотреть этнические и географические наименования Грузии и территории расселения адыго-чечено-лезгинских племен Северного Кавказа, чтобы удостовериться, что имена с точно такими же окончаниями имеются и по сей день только там. Так, например, в Грузии находится ряд селений с названиями, оканчивающимися на *-аани*: Мйделлаани, Мелаани, Тибаани, Джугаани, Озаани, Мачхаани и много других подобных. Все такие наименования указывают на родовой принцип расселения в данной местности; первоначально в каждом данном пункте жили только члены одного и того же рода, имя которого во множ. числе и употреблялось в качестве названия самого места поселения.

Вторая группа грузинских имен оканчивается на *-аанини*, *-анини* и *-ани*. Оканчивая *-аанини*, *-анини* и *-ани* являются формой родит. пад. множ. числа грузинского склонения и указывают на принадлежность к такому-то роду. По форме эти фамилии соответствуют русским подобным же фамильным наименованиям, как Черных, Белых, Красных и т. д.

Группа топонимических имен на *-иани* указывает на определенное качество, свойство данного пункта, например, Шамбиани (значит „заросший тростником“), Каклиани („местность, изобилующая орешником“), Поцхверияни („местность, изобилующая рысью“) и т. д.

Наконец, хорошо известны грузинские этнические племена на *-хи*, перчисление которых считаю излишним.

¹ „Geschichte Vorderasiens und Aegyptes vom 16. Jahrhundert v. Chr. bis auf die Neuzeit“. Heidelberg, 1927, стр. 281.

Такая же точно картина представит перед исследователем, который потрудится изучить топонимику хотя бы лишь Дагестана. Географические наименования на -хи, -их, -ах, -ох, -ух там самое обыкновенное явление, например, Куанхи, Харахи, Кахи; Шапих, Цинких, Хунзах, Чарах, Хиндах, Рукдах и мн. др.; Бот'лих, Морох, Чох, Хетох; Рутлух, Хойнух, Нусрух, Мурух и др.

В громадном количестве встречаются имена на -*та*, -*ада*, и -*ода*; например, Тасунта, Орота, Карата, Токита, Шотота и др., Шорода, Шахода, Обода, Куанада, Корода и масса других.

Сравнение грузинских и северокавказских (сарматских) этвических и топонимических наименований с протохалдскими и протохеттскими, кажется, не оставляет сомнения, где именно надо искать потомков тех протохеттских и родственных им племен и народов, которые оставили неизгладимый след своего пребывания в древнейшую эпоху на территории Малой Азии и Ближнего Востока. Так как топонимические наименования

на -*ант*а имеются только в грузинском, а в северокавказских это окончание встречается без *н*, -*та*, -*ада*, -*ода* то такие географические имена можно поставить в связь преимущественно с грузинскими. Итак, приходится признать, что родственные грузинские, картвельские и скифо-сарматские племена могли действительно попасть на свою позднейшую родину лишь с юга. Поэтому-то тубал-табалы и мосох-мушки не могли быть индоевропейцами.

До нас дошли, наконец, как древние литературные данные, так и любопытные народные предания, которые подтверждают добытые лингвистическим анализом топонимические данные. Для нашей цели интересна выписка, которая имеется у Евсевия Кесарийского в его труде „Praer. ev.“ („Предуготовление евангельское“), где сказано: „В сочинении Абидаена об ассирийцах я нашел о Навуходоносоре следующее: „Мегасфен говорит, что Навуходоносор, превосходивший силою Геркулеса, отправился в поход на Либию и Иберию и, покорив их, часть их населения поселил на правой стороне Понта“ (IX, 41).

В приведенном эскиперте интересно для нас то, что Мегасфен, автор III в. до н. э., говорит о переселении иберов со столь отдаленного юга. Это во всяком случае свидетельствует, что предание о подобном событии в то время существовало. Как известно, это же событие, переселение или прибытие грузин в Закавказье, более поздняя версия предания приписывает уже Александру Македонскому. Мегасфеновское сведение отражает более раннюю стадию этого предания, датой же самого факта подразумевает, вместо III в., VI в. до н. э.

Случайно ли совпадение, что Либия и Иберия названы тут вместе? И случайно ли, говоря о переселении иберов на Кавказ, автор принужден был вспомнить и о Либии? Это во всяком случае дает нам основание предполагать, что первоначальное предание представляло себе Либию и Иберию

смежными странами. А если при этом принять также во внимание, что и в эпоху римской гегемонии лубен-ы, или липовы (именуемые также лесов), как это видно со слов Плиния (VI, 26), жили в Албании, на склонах Кавказского хребта, следовательно, были также соседями грузия, иберов с Востока, то само собой напрашивается вопрос, не являются ли древние лувиты предками этих лубен-ов и не есть ли тогдашнее их местонахождение один из этапов их вольного, либо вынужденного передвижения с первичной родины на север—на Кавказ, в Албанию? Да и правда ли, что они были индоевропейцами?

Все эти вопросы ждут будущего исследователя, но при изучении всех относящихся сюда материалов мегасфеновскому сообщению должно быть уделено достаточное внимание, как одному из подкрепляющих свидетельств существования древнего предания о южном происхождении грузин из близлежащих к Ливии местностей.

Наконец, и у самих скифов, по свидетельству Геродота (IV, 11), было предание, по которому скифы раньше жили в Азии, но потом, теснимые массагетами, переправились через реку Аракс и переселились на север. Тем же греческим историком сохранено нам скифское предание, дающее исследователю возможность выяснить ту эпоху, к которой они относили свое первое появление на севере. По словам Геродота (IV, 5 и 7), царствование своего первого родоначальника Таргитая, отца трех сыновей—этархов Липоксая, Апоксая и Колаксай, они относили к эпохе за тысячу лет до похода персидского царя Дария на скифов. Если к дате этого похода, 513 г. до н. э., мы прикинем 1000 лет, то получим 1513 г. до н. э. Конечно, эта датировка не может претендовать ни на точность, ни на безусловную достоверность, но все же заслуживает внимания. Раз скифо-сарматские племена пришли с юга и жили в Малой Азии, очевидно, долгое время, одним из тогдашних племенных наименований их можно признать имя Гашгай, Кашга-с, позднее в устах грузин уцелевшее в виде Кашаки, как имя черкесов, а в русских источниках в виде косо-гов.

Известно, что в древнейшей скифо-сарматской металлургической культуре много золотых предметов и бронзы, мало сравнительно железа. Можно ли верить, что если бы культура железа была в расцвете в ту эпоху, когда они переселялись из Азии в Европу, они бы не принесли с собой этой культуры? А ведь первое появление железа в Малой Азии приурочивается к XIV в. до н. э. Вышеуказанная дата начала переселения скифов и сарматов из Азии, быть может, помогла бы нам понять причину указанного

обстоятельства в скифо-сарматской древнейшей культуре, а также объяснить отмеченный уже в литературе факт связи ее с хеттской культурой.

В своем изложении я хотел показать, что имеется не мало данных, для того, чтобы признать, что выводы, окончательно установленные в последние десятилетия в западноевропейской научной литературе, далеко не так уже незыблемы, как это кажется, что, наоборот, имеются все основания для их пересмотра и переоценки с привлечением нового материала и более целесообразным применением научных методов.

ეკსკურსები და ამონაწერები

ა.

„ცხადია, რომ „ჩრდილო მხარეებად“ უნდა იგულისხმებოდეს მთელი ე. წ. ჩრდილო სომხეთი» ანუ «სამხრეთ საქართველო», ე. ი. ოდესღაც გუგარქ-გოგარენე ანუ ე. წ. ქვემო ქართლი ჰერეთის სამხრეთის ნაწილითურთ, რომელთაც მე-XVIII ს. ბორჩალო და ყაზახ-შამშადილი ეწოდათ (იხ. მელიქსეთ-ბეგი, „ჩრდილო მხარეთა სომეხთა მოძღვარნი და მათი ვინაობა“. თბილისი 1928 წ., გვ. 17).

დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგი ფიქრობს, რომ სომხური გამონათქვამი *ჩხაჩხაქი კიიქანუ* — ჩრდილო მხარეებია, რასაკვირველია, სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისით (იხ. იქვე გვ. 13). მაგრამ ამ ტერმინს თვით პალატელები მე-XII ს. დამლევენ ხმარობდნენ: *«Թուրք վարդապետացն Հայոց ჩხաჩხაქի կիւմանու, որ ի Հայաստան ի Սանախն, առ պատուական կաթուղիկითն տէր Դրիդուրի»* (იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგის დასახ. ნაშრ. 7).

აქეთგან ცხადი ხდება, რომ აქ სომხეთში მცხოვრებთა თვალსაზრისის მიხედვით შედგენილ სახელთან კი არ უნდა გვეჭონდეს საქმე, არამედ გეოგრაფიულ ტერმინთან, რომელიც დიდი ხანია უკვე განმტკიცებული იყო.

ამავე გარემოებას მ. ხორენელის „სომხეთის ისტორია“-ც ცხად-ჰყოფს, რათგან ამ ავტორს თავისი ნაშრომის ბოლოს დართულ გოდებაში ნათქვამი აქვს: *«Ողբամ զեզ Հայոց աշխարհ, ողբամ զեզ հանուրը չխախտականապէս վահագին»* (III, გვ. 42, გვ. 358) «გოდებ შენზე, სომეხთა ქვეყანავ, გვოდებ შენზე ყველა ჩრდილოელთა უმადლესო, ან უწარჩინებულესო!».

აქ ხომ აღბატ-სანანინზე არ არის საუბარი, არამედ მთელ სომხეთზე, ამასთანავე ჰგოდებს თვით სომხეთში მცხოვრები ისტორიკოსი, ამიტომ უეჭველია, რომ მას თავისი ქვეყნისათვის, ან ერისათვის, სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისით არ შეეძლო „ჩრდილოელი“ ქვეყანა, ან ერი ეწოდებინა. ცხადია, რომ ტერმინის სადაურობისა და წარმოშობილობის დოც. ლ. მელიქსეთ-ბეგის განმარტება სწორე არ არის. აღსანიშნავია ამასთანავე, რომ მ. ხორენელი ამ გოდებაში სომხეთს ჩრდილოელთა, ანუ ჩრდილო ქვეყანათა ერთ-ერთ ქვეყანათაგანს

უწოდებს, თუმცა უწარჩინებულესს, მაშასადამე, აქ ტერიტორიულად განსაზღვრულ გეოგრაფიულ ტერმინთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ ზოგად განმსაზღვრელ სიტყვასთან, რომელიც აგრეთვე, რასაკვირველია, არას გზით არ შეიძლება სომხეთში მცხოვრების თვალსაზრისის გამომხატველი, ან აღმბეჭდელი იყოს.

წა ნინოს გარდაცვლის გამო „ყოველი ნათესავი ჩრდილოაღმოსავლეთის მფუხარებითა“-ო (წა ნინოსი, Опис. II, 803). წა ნინომ „განაშუენა ჩრდილოაღმოსავლეთის მცხეთაჲ“ (წა ნინოსი, Опис. II, 728). „განაშორა ერთი ესე სამეფოჲჲ ქუეყანაჲ ჩრდილოაღმოსავლეთის“ (იქვე).

იესოს „სამოსელსა მისსა ზედ წილი ითხინეს და წილით ჰხუდა ჩრდილოთა (ქელიშ: ჩრდილოს) მცხეთელთა კუართი იგი უფლისა იესუესი“-ო (იქვე II, 743).

„ვჰქითხვედი ვდ სადაჲ არს ჩრდილოაღმოსავლეთი ქუეყანაჲ. ხოლო დეინელმა სომეხსა მრქუა მე „ჩრდილოაღმოსავლეთის სომხეთისა მთელი არს ... საჯელი მწიფოა ბერძენთაჲ და უფოქთაჲ“ (წა ნინოსი, Опис. II, 744).

წა ნინოს შატერდისეულ ცხოვრებაში ნათქვამია: „მოხედა ღწ წყალობითა ქუეყანასა ამაჲს დაიწყოებულსა ჩრდილოაღმოსავლეთისა კავკასიათა, სომხეთისა მთეულსა (ე. ი. საქართველოს), რომლისა მთანი დაეფარნეს ნილსა და მელნი არმურსა ცთომისასა“ (Опис. II, 759).

პეტრე ქართველის ცხოვრების ასურულ რედაქციაში ნათქვამია:

„ხოლო ქვეყანა, რომლისგანაც იყო ნეტარი პეტრე, იყო ქვეყანა იბერიელთა განთქმული, იმ ჩრდილოელთა, რომელნიც მზის აღმოსავალს მდებარეობენ“-ო.¹

ამგვარად ან მე-V ს. დამლევს, ან მე-VI ს. დამდეგს შედგენილ ასურულ ძეგლში იბერიელნი ანუ ქართველები „ჩრდილოელებად“ იწოდებიან, თანაც აღმოსავლეთით მდებარე ჩრდილოელებად.

გამოსარკვევია თუ საითგან და როგორ უნდა იყოს ეს საქართველოსათვის უცნაური საგეოგრაფიო სახელი გაჩენილი; რატომ არის, რომ ქართველები თავიანთ თავს და სხვებიც საქართველოს და ქართველებს ჩრდილოელებს უწოდებენ? თავის და თავად ცხადია, რომ ასეთი საგეოგრაფიო და ეთნოლოგიური ტერმინი შეუძლებელია თვით საქართველოში იყოს გაჩენილი, რათგან ქართველი თავს თავის ჩრდილოელს ვერ უწოდებდა. სამაგიეროდ ბუნებრივია, რომ სამხრეთელებს ქართველებისა და საქართველოს აღსანიშნავად ასეთი სახელი ეხმარათ. მაგრამ, რასაკვირველია, აქ შემთხვევითა და კერძო სახელთან-კი არა გვაქვს საქმე, არამედ საუკუნეთა განმავლობაში განმტკიცებულ პოლიტიკურ-გეოგრაფიულ ტერმინთან. ამიტომ ქართველთათვის

¹ Petro der Iberer, herausgegeben von R. Raabe. Leipzig 1895 წ., გვ. 4.

და საქართველოსათვის არსებული ამ ტერმინის სადაურობისა და წარმოშობის საკითხი მხოლოდ მაშინ შეიძლება გადაწყვეტილად იქმნეს მიჩნეული, თუ რომ მის განმარტებას პოლიტიკურ-გეოგრაფიული საფუძველი მოეძებნა, თუ გამოირკვა, რომ ასეთი ტერმინი ოდესმეც ოფიციალური გეოგრაფიული ტერმინი იყო.

სომხურ სახელნატყუარ გეოგრაფიაში სპარსეთზე ნათქვამია: „სპარსთა ქვეყანა ასე განიყოფება ოთხად: ქუსტი ხორბარან, ე. ი. დასავლეთის მხარე, რომელშიაც ცხრა ქვეყანაა...—„ქუსტი ნემროჯ, ესე იგი შუადღის მხარე, ესე იგი სამხრეთი, რომელშიც ცხრამეტი ქვეყანაა...—„ქუსტი კაპკო, ე. ი. კავკასიონის მთების ქვეყანა, რომელშიაც ცამეტი ქვეყანაა—აღარბაგანი, არზნ, ე. ი. სომხები,—ვარჯან, ესე იგი ივერნი,—ჩან, ესე იგი ალბანელნი,—ბალა-საკანი, სისაკანი (სიგნიეთი), არე, გელანი, მუკანი (=მოვკანი), ღილეზნი, დეშვეზნი, ტაბრისტანი, რან, ამულ“ (იხ. I. Marquart, *Eranšahr nach der Geographie des ps. Moses Chorenaci* გვ. 8—10)¹.

როგორც ზემოთყვანილი ამონაწერიდან ჩანს, სპარსეთი 4 ნაწილად ყოფილა დაყოფილი. ამ ოთხისაგან სამს ყველას თავისი სახელი ქვეყნის არა-თა მიხედვით აქვს დარქმეული: პირველს „ქუსტი ხორბარან“-ი სწოდებოდა, რაც, როგორც სომხურ გეოგრაფიაშია განმარტებული, დასავლეთის მხარეს ნიშნავდა სპარსულად. ესევე მეორე ნაწილს: „ქუსტი ნემროჯ“-ი ანუ სამხრეთის ქვეყანა სწოდებოდა სახელად სპარსულად და მესამეს „ქუსტი ხორბარან“-ი ანუ აღმოსავლეთის მხარე. მხოლოდ მეოთხე ნაწილის სახელად „ქუსტი კაპკო“-ი, ე. ი. კავკასიონის მთათა მხარე პრქმევია. ამით მთელი სისტემა, რომელიც ქვეყნის არეს სახელების გეოგრაფიულ-ადმინისტრაციულ ნაწილებით თავის გამოყენებას წარმოადგენს, ირღვევა. თავისდათავად იბადება აზრი, რომ ეს სისტემის დარღვეულობა ამ გეოგრაფიული ძეგლის პირვანდელი ტექსტის დამახინჯების, ან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, დაზიანებულობის შედეგად უნდა იყოს და სპარსელებს ამ მეოთხე მხარისათვისაც ქვეყნის არეს მიხედვით უნდა ჰქონოდათ სახელი, ე. ი. მას უნდა ჩრდილოეთის მხარე რქმეოდა და დანარჩენი, რაც სომხურ გეოგრაფიის დაცულ ტექსტშია, ამ გეოგრაფიულ-ადმინისტრაციულ ტერმინის განმარტება უნდა იყოს. არაბთა გეოგრაფები ამ კავკასიის მხარეს „აპახტარ“-ს უწოდებდნენ, რაც ჩრდილოეთსა ნიშნავს (იხ. I. Marquart, *Eranšahr* 94).

უეჭველია აქ უნდა ის დანაკლისი ტერმინი გეკონდეს, რომელიც სპარსელებს მეოთხე მხარის აღსანიშნავად სამი წინამავალის მსგავსად უნდა ჰქონოდათ. ამგვარად სპარსული ადმინისტრაციულ-გეოგრაფიული ტერმინოლოგიის მიხედვით მეოთხე მხარეს „ქუსტი აპახტარ“, ანუ ჩრდილოეთის მხარე რქმევია. ამ გარემოებას ზაქარია რეტორის ის ცნობაც ადასტურებს, რომელ-

¹ *შარაქე აქისარე რუჟ ჯირა რამანსი ჭოსათს მიერეარან, ირ ლიოჟმ არქათსაკ, კილიმ აქსარეჟ ქან... ჭოსათს სიმიოჟ, ირ ლიოჟმ აქსარსაკ, ირ ლიოჟმ, კილიმ აქსარეჟ ქან სთიან... ჭოსათს მიერეარან, ირ ლიოჟმ არქათსაკ, კილიმ აქსარეჟ ქან სთიან... ჭოსათს სიმიოჟ, ირ ლიოჟმ აქსარსაკ, ირ ლიოჟმ, კილიმ აქსარეჟ ქან სთიან... ჭოსათს სიმიოჟ, ირ ლიოჟმ აქსარსაკ, ირ ლიოჟმ, კილიმ აქსარეჟ ქან სთიან... ჭოსათს სიმიოჟ, ირ ლიოჟმ აქსარსაკ, ირ ლიოჟმ, კილიმ აქსარეჟ ქან სთიან...*

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის სიტყვით, ამ გვირგვინოსნის „ჩარდილ-სა [ქუეშე] შეკრებულ იყუნეს ერანი, ტომნი და ენანი, მეფენი და კელმწიფენი ოვსეთისა და ყივჩაყეთისანი, სომხთისა და ფრანგეთისანი, შარვანისა და სპარსეთისანი“-ო (ცხოვრ. მეფისა დვთისი, * 562, გვ. 330—331).

ბ.

სტრაბონის სიტყვით¹ კავკასიონის ქედი იმ მთაგრების წარმოადგენს, რომელიც პონტოსა და კასპიის ზღვებს შუა გადაჭიმული და იმავე დროს ამ ორივე ზღვის გამყოფელი ყელის კედელივით გადამტეხრელია: სამხრეთით ალბანიასა და იბერიას გამოჰყოფს, ხოლო ჩრდილოეთით სარმატთა მიწებებს. ერატოსთენის სიტყვით ადგილობრივი მკვიდრი კავკასიის ქედს უწოდებენ. სტრაბონი ფიქრობდა, რომ შესაძლებელია ასე კასპიების ტომის მიხედვით იყოს ამ მთის სახელი გადაკეთებულია კავკასიონის ქედს სამხრეთისაკენ მიმავალი შტოები აქვს, რომელნიც იბერიას მთლათ გარემოზღუდვადენ და სომეხთა მთებსა და მესხეთის მთებს ეყრებიან იმგვარადვე, როგორც სკვდისეს და პარკადრის მთებსაო. ეს უკანასკნელი მთები ტავრის ქედის ის ნაწილია, რომელნიც სომხეთის სამხრეთ მხარესა ქმნის, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ წარზიდული კავკასიის მთებამდე და შავ ზღვამდე აღწევს და გადაჭიმულია კოლხეთითგან თემისკვრამდე.

კავკასიის მთათა აღწერალობას სტრაბონი კვლავ უბრუნდება და ამ ადგილას მას ზოგიერთი უფრო მკაფიო ცნობები მოუპოვება². მისი სიტყვით ტავრის მთითგან ჩრდილოეთისაკენ ბევრი შტოები გამოდის. ერთ მათგანს ანტიტავრი ეწოდება. ასე ეწოდებოდა აქ იმ შტოს, რომელიც მასსა და ტავრს შორის მდებარე სოფენეს თემის ვაკეს შემომსაზღვრელი იყო. ეფერატის გაღმა მცირე სომხეთში ანტიტავრიდგან ჩრდილოეთისაკენ ერთი დიდი და მრავალშტოიანი მთაა გადაჭიმული, ხოლო ერთს მათგანს უწოდებენ პარკადრესს, მეორეს—მესხეთის მთებს, დანარჩენთ სხვადასხვანაირად. ამ მთებს მთელი სომხეთი აქვთ მოცული იბერთა და ალბანთა ქვეყნებამდის. შემდეგ აღმოსავლეთისაკენ სხვა კასპიის ზღვის გადამყურე მთები ატყდება მდ. რაბაგანისა და დიდ მიდიაზე. ამ მთების ყველა ეს ნაწილები, იმგვარადვე როგორც კასპიის კართან მდებარე და უფრო აღმოსავლეთითაც არიამდე მთის ნაწილები პარახოათრად იწოდებიანო.

მარკვარტი ამტკიცებს, რომ „პარახოათრა“ სომხურ-სპარსულად „პატახვარა“-ად არის ნათარგმანი და ხვარის წინ მდებარე მთას, ანუ იმიერხვარსა ნიშნავს. სტრაბონი (XI, 8, 1) ამ სახელს იალბუზის უღელტეხილს (Elburzketze) უწოდებსო (Eransahr 130 და შენ. 2). სტრაბონი აქ სულ სხვის ამბობს. მისი სიტყვით გურგანის ანუ კასპიის ზღვითგან მოყოლებული აღმოსავლეთისაკენ მთებია გადაჭიმული, რომელთაც ელინნი ტავრს უწოდებ-

¹ Strabo, Geographica, I. XI, c. 2, § 15.

² Strabo, Geogr., I. XI, c. 12, § 4.

ბენო. პამფილიითგან და კილიკიითგან მოყოლებული აქამდის განუწყვეტელი მთაა, რომლის ნაწილებს სხვადასხვა სახელი ეწოდება. აქ გილნი (=გილანელი), კადუსიები, აპარდები, გურგანელი, შემდეგ პართელი, მარგინელი და არიელი ბინდრობენ. ამ მთის იმ ნაწილს, რომელიც სომხეთითგან მოყოლებული აქამდე ან ცოტა მოშორებით აქამდე აღწევს. პარახოთრა ეწოდება (Geogr., I. XI, c. 8, § 1)¹. აქეთგან ცხადი ხდება, რომ პარახოთრა კავკასიის სამხრეთ ნაწილში სომხეთის აღმოსავლეთით მდებარე მთების სახელი ყოფილა.

პლინიუს მცირეს² ტავრის უღელტეხილზე ნათქვამი აქვს, რომ მას, აღმოსავლეთის სანაპიროებიდან მომავალს თავისდათავად უზარმაზარს და ურიცხვ ერთა მაყურებელს, სხვადასხვა ხალხისაგან მრავალი სხვადასხვა სახელი ეწოდება. მის მარჯვენით ნაწილს გურგანისა და კასპის მთებს უძახიან, მარცხენითი ნაწილი კი დევ—პერიჰენდრი, მესხთა მთები, ამაზონური, კორაქიკური და სკვთური მთების სახელით არის ცნობილი. საერთოდ—კი ამ უღელტეხილს ბერძნები კერაზულ მთებს უწოდებენო.

სტრაბონის სიტყვებითგან ჩანს, რომ ზღვის პარას მდებარე მთებს კავკასიაში ბერძნები კერაზულ მთებს ეძახდნენ. მას ნათქვამი აქვს, რომ ალბანეთი ჩრდილოეთით კავკასიონის მთაგერხილით იყო დაცული, რომელიც მინდვრებს დაუურებენო, ხოლო ზღვისაკენ მდებარე მთებს კერაზული ეწოდებათ³. პლინიუს მცირეს სიტყვით Colica ეკრის პონტის ქვეყანას იქ, სადაც კავკასიონი რიპეის მთებისაკენ მიიმართება და ერთი წვერით შავი ზღვისა და მეორის ზღვებისაკენ ეშვება, მეორე წვერით—კი კასპიის და გურგანის ზღვებისაკენ. საფიქრებელი იყო, რომ regio Colica ქვეყანა კოლიკა regio Colchica ქვეყანა კოლხიდასაგან არის წარმომდგარი, რადგან აქ კოლხიდის ჩრდილოეთ მხარეზეა საუბარი⁴.

მაგრამ ჰელსი⁵ კოლიკე იხსენიება სკლიკ კარიჯანდელის თხზულებაშიც, თუ აქ შერმინდელ ჩანართთან არა გვაქვს საქმე, და აქ იგი აქაფელთა, ჰენიხელთა და კორაქსელთა მიწაწყლის სამხრეთით, მაგრამ კოლხებზე გაცი-

¹ „καλειται δὲ τὸ μέγρι δὲντρο ἀπὸ τῆς Ἀρμενίας διατείνον, ἢ μακρὸν ἀπαιεῖπον, Παραχάμπρας“.

² „Taurus mons ab Eois venitens! ...inmensus (ipse fct innumerarum gentium arbiter ...plurimulis se gentium nominitibus hinc etilline inplet, a DEXTRA Nureantius, [Kaspius,] a laeva Parthedrus, Moschicus, Amazonicus, Coraxicus Scythicus APPELLATUS, in UNIVERRSUM ver Grece, Ceraunius“ (Plinius Secundus, I. V, § 97—99).

³ აღბანია „φοραιρεται τοῖς Κρυκαῖαις ὄρεσι (ταῦτα γὰρ ὑπέρκειται τῶν πεδίων, καλεῖται δὲ τὸ πρὸς τῇ θαλάττῃ μέλισσα Κραυσία)“ (Strabo, Geogr. I. XI, c. 4, § 1).

⁴ „Sublitter Pontl regio Calica, in qua juga Caucasi ad Ripaeos montes torquentur, ut dictum est, altero latere in Euxinum et Maeotium deversa, altero in Caspium et Hurcanium mare“ (Plinius Sec., I. VI, § 15).

ლებით უფრო ჩრდილოეთით მყოფ იმიერ-კავკასიაში მდებარე ქვეყნად გამოდის.

თუ რა მთები იგულისხმებოდა პენიონურ ანუ კორაქსულ მთების სახელით, ამის გამოარკვევა პლინიუს მცირეს იმ ცნობით შეიძლება, სადაც მას აღნიშნული აქვს, რომ მტკვარს სათავე პენიონთა მთებში აქვს, რომელსაც სხვები კორაქსულს უწოდებენ. ცხადია, კორაქსული მთები ქართულ კოლას მთებს უდრის. ამგვარი მნიშვნელობით ყოფილა პენიონთა მთებიც ნახშიარი¹.

გამოსარკვევი გვაქვს, რა მთები, თუ მთა უნდა უდრიდეს პარკადრის ანუ პარკედრის მთებს? ან საგეოგრაფიო სახელის მართლწერა ორი სახეობითა გვაქვს გადმოცემული *Паркэдры* და *Parihedrus*, ამ სახელის საერთო წინასახეობად შეიძლება „პარკადრ-ოს“-ი წარმოვიდგინოთ. პროფ. ნ. ადონცი პარკადრის მთის სახელის მერმინდელი შესატყვისობის საკითხს თავისი შრომის სამ სხვადასხვა ადგილას გაკერით ეხება და თავისი აზრი არსად დასაბუთებული არა აქვს. მისი სიტყვით პარკადრის მთები შემდეგ დროინდელ და თანამედროვე პარხალის ქედს და პარხალს უდრის. კოროხის გასწვრივ მდებარე ამ მთის ნაწილს ესლავი ძეგლებურად პარხალი, ან ბოლხარი ეწოდებოდა (*Архения и архия Юстиниана* გვ. 62)². პარხალის მთების სანახებდად მას ტრაპიზუნტიდან მოყოლებული შავი ზღვის სანაპიროს და კოროხს შორის ქედით შექმნილი მაღლობი მიაჩნია (იქვე 26)³. მესამეგან პარკადრის მთის კალთებად ტაოსა და სპერს ასახელებს (იქვე 395).

ლ. ფარპელის სიტყვების მიხედვით, რომელსაც ნ. ადონციც ეყრდნობა თავის მსჯელობის დროს, ერთის მხრით ირკვევა, რომ პარხალის მთები ხალდიის ანუ კანეთის მოსაზღვრე იყო, მეორეს მხრით, როგორც ცტუობა ტაოს თემს ეყრდნობა: ტაოს დაბის ორჯნალის მახლობლად უნდა ყოფილიყო. თვით პარხალის მთები რომ ტაოში ყოფილიყო, ლ. ფარპელი ამ ადგილას მაინც ამ გარემოებას აღნიშნავდა (წ. ჯ. 74 და 75)⁴.

სახელნატყუარი სომხური გეოგრაფიის ცნობით ტაოს თემს დასავლეთით „არსიაც ფი.რ.“ ე. ი. არსიანის ხეობა საზღვრავდა პარხალის მთების მდგომარედ იქ, სადაც წდ. ეოპ გამოდის და სპერზე მიმდინარე თუხარისის ციხესთან კლარჯეთში შედის და შექდეგ ეგრზე, ნიგალზე, მურღულზე მიმავალი შავ ზღვას ერთვის (*Géographie de Moïse de Corène d'après Ptolemée, par Arsène Saubry, Venise 1881 წ. სომხ. ტექსტის გვ. 35 და ფრანგ. თარგმ. გვ. 46*). მდ. ეოპის სახელით აქ კოროხი იგულისხმება. მაშასადამე,

¹ „Cyrus oritur in Hemioclis montibus quos alii Coraxicos vocavere“ (Plinius Secundus, I. VI, § 26),

² „Она называлась в древности Пархальскими или Пархатскими горами и часть ее, простираясь вдоль Чороха, и поныне носит древнее название Пархат или Болхар“.

³ „Нагорную область, образующую Пархарским хребтом между Чорохом и береговой полосой Черного моря до Трапезунта“.

⁴ „... ქორაქსის ირკვევს ჭარქარს, ანერა ან თანამანსაკვილქსისს და დოხანს... ზღვას ირანიანსს მდინარე, ზღვას ანსს წაიხე, დასაღეს ქაიანსს ქუხასსსს ქაიხეიანსსსს ჭარქარსსსს“

პარხალის მთები იწყებოდა იქ, სადაც არსიანის ქედის დასასრული იყო და სადაც კოროხი, უფრო სწორედ რომ ითქვას, კოროხის შემდინარე მიქრის ნიგალის მახლობლად. აქედან ცხადი ხდება, რომ პარხალის მთები ის ქედი ყოფილა, რომელიც ბასიანსა, თორთუმ-ისპირსა საზღვრავდა ტაო-კოლა-კარი-საგან. ამ ადგილას არსიანის ქედი მართლაც თავდება ამჟამად ილლა-იუპარად წოდებულ მწვერვალთან და ყარსის მაღლობის ქვემო ბასიანისაგან (პასინის) გამომდინარე სოღანლულის მთები იწყობა (იხ. Н. Г. Корсун, Военный обозор Турецкого Первого и Причерноморского театров с сопредельными районами Закавказья и Персии I, 144—145, ტფილისი 1913 წ.).

უეჭველია პარკჰადრის მთების სახელი პარხალის მთების სახელში უნდა იყოს შენახული. მაგრამ მეორეს მხრით პარკჰადრის სახელის ნაშთივე უნდა იყოს ეხლანდელი „ბარდუს“-ის მთა და გარდასავალი იმეფ-სოღანლულის მთებში, რომელიც კარის, ანუ ყარსის მაღლობს ბასიანის ეაკესაგან ჰყოფს. მაშასადამე ერთის მხრით პარხალის მთები, მეორეს მხრით ბარდუსი ჩვენ პარიადრის მთების მდებარეობის დიდი ზედმიწევნითობით გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს და ამის წყალობით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ პარიადრის ანუ პარხალის მთების თანამედროვე თურქულ შესატყვის სახელად სოღანლული უნდა იქმნეს მიჩნეული. მაგრამ რათგან სოღანლული ძალიან გავრცელებული გეოგრაფიული სახელია და ბევრ მთა-გორას ეწოდება და ამისგანამ ამ სახელს ბევრი გაუგებრობის შექმნა შეუძლიან, უნდა ისევ ძველი ნაწილობრივ ეხლაი ცოცხალი „პარხალის მთები“ ეუწოდოთ.

კლავდიოზ პტოლემემაფოსის სიტყვით დიდ სომხეთს დასავლეთითგან აკბადუკია საზღვრავდა, ეფერატის გარკვეულ ნაწილთან და კაპადუკიის პონტის ხაზი კოლხეთამდის მესხეთის მთებზე. ამ მესხეთის მთებს, რომელსაც პტოლემემაფოსი სომხეთის მთებად სთვლის, იმ უღელტეხილს უწოდებს, რომელიც კაპადუკიის პონტის ზევით არის გადაჭიმული. სომხეთის მთებად მას პარკჰადრიც აქვს დასახელებული (V, 12).

სტრაბონს აღნიშნული აქვს, რომ მაკედონელნი არიელთა ქვეყნიდან მომავალ მთელ უღელტეხილს კევასიონს (Καβάσιον) უწოდებდნენ (Geogr. I XI, c. 8, § 1).

კლავდიოზ პტოლემემაფოსის მთებისა და მოსაზღვრე ადგილების შესახებ ნათქვამი აქვს¹: ხოლო ეფერატს, მტკვიარსა და არეზს შუა მოქცეულ სომხეთში შემდეგი ქვეყნებია—მესხეთის მთებთან ეგრეთ წოდებული ბოხთა ზემოთ კოტაჩენე, მდ. მტკვიართან ტოსარენე და ტოტენე, არეზს გასწვრივ: კოლთენე და სოლუენე, პარიადრთან-კი სირაკენე და საკაპენე.

¹ „Νῶραι δὲ ἐστὶν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ἐν τῷ ἀπολαμψανμένῃ μετὰ Εὐφρατὸς καὶ Κύρου καὶ Ἀράξου πταμῶν τεῖματι παρὰ μὲν τὰ Τοσαρκηνὴ καὶ ἡ Ἰωτηνῆ... τὰρὰ δὲ τὸν Παρσρῶν τὸ δρος ἦτε Σιρσκηνὴ καὶ ἡ Σιχαπηγῆ“ (V, 12).

I. Marquart-ი ფიქრობს, რომ რათგან ს ტ რ ა ბ ო ნ ს კაბჰსენე-კაბეჩოანის გვერდით ხორზენე სომხეთის ყველაზე უფრო ჩრდილოეთ და თოვლიან თემად აქვს აღნიშნული, ამიტომ შეიძლება მხოლოდ კლარჯეთი იყოს და პტოლემად-ჯოსს რომ გეოგრაფიული სახელი „კოტარძენე“ აქვს „კოლარძენე“-დ უნდა შესწორდესო. ამგვარადვე სტრაბონის „ხორძენე“ უნდა „ხო[ლა]რძენე“-დ შესწორდესო (Eransahr nach der Geographie des ps. Moses Chorenacci. Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. Neue Folge. Band III, N-ro 2. Berlin 1901 წ., გვ. 116). ამ შესწორებით სტრაბონის ხორძენე და პტოლემადჯოსის კოტარძენე ერთი და იმავე თემის, სახელდობრ კლარჯეთის წერიტი შეცდომის დამახინჯებული გარდმონაცემი გამოდის. ამგვარადვე პარჯადრის ფერდობებზე რასაკვირველია უნდა ტაო, ეხლანდელი ახალციხე იგულისხმებოდეს (იქვე). უკანასკნელი ცნობა ცხად შეცდომას შეიცავს, რათგან არასდროს ახალციხე ტაოში არ ყოფილა, არამედ ყოველთვის სამცხეს თემს ეკუთვნოდა. ტაოს თემის საზღვრებიც საკმაოდ არის ცნობილი.

არც კ. პტოლემადჯოსს, არც მის თხზულების გადამწერთ აქ არაერთი შეცდომა არ მოსვლიათ და ბერძნული „კოტარძენე“ ეხლაც შენახულია „გოდერძის გარდასავლის“ სახით, არსიანის ქედში რომ არის, და სამცხეს და აქარის შორის შემაერთებული გზაა. იმის გამოსარკვევად, თუ რომელ თემს ეწოდებოდა მაშინ „„გოდარძენე“, „გოდარძიანთ თემი“ პტოლემადჯოსის ცნობა უნდა გამოვიყენოთ, რომ ის ე. წ. „ბოზას“ ზემოთ მდებარეობდა. „ბოზი“-კი *Βοζα*ს ბუზას-ს სახით სომხურ სახელწოდებას გეოგრაფიაში ტაოს ერთ-ერთ სამხრეთით მდებარე თემად არის აღნიშნული (იხ. სომხ. ტ. გვ. 35, ფ. თარგ. 45). მაშასადამე, გოდერძიანთ თემი არსიანის ქედის გასწვრივ ტაოს ჩრდილოეთ ნაწილში უნდა ვიგულისხმოდ.

(ხალდურად Andani-Boys (Sayce 685), Ketarzani (Sayce 781) გოდერძის გადას.).

ტიგრან დიდმა არშაკუნიანთა სამეფო სახლში, მითრიდატე II დიდის 90 წ. ჩვენ წ. აღ-დე სიკვდილის შემდგომ, ტახტის გამო ატეხილ ბრძოლით ისარგებლა და კორდუნეს, აღიაბენისა და აღრაბაგანის იმგვარადვე აღბანეთისა და იბერიის მეფეები აიძულა მისი უზენაესი უფლება ეცნოთ. აღიაბენელებისა, აღბანეებისა და იბერთა შესახებ ცნობა პლუტარქოსსა აქვს შენახული (ლუკული 26, იხ. მარკვარტის Eransahr 173), მაგრამ ს ტ რ ა ბ ო ნ ს სულ სხვას ამბობს. მისი სიტყვით არტაქსის შთამომავალს ტიგრანს საკუთრივ სომხეთი ჰქონდა სამფლობელოდ, რომელიც მიდიისა და აღბანთა და იბერთა ჭეყნების მოსაზღვრე იყო კოლხეთისა და პონტოს ზღვასთან მდებარე კაპადოკიამდეო (Georg., I. XI, c. 14, § 15). სტრაბონის სიტყვებითგან ცხადადა ჩანს, რომ იბერია და აღბანია ტიგრანს არ ემორჩილებოდა.

3

ქალაქ-სოფლების სახელები

[კოლხეთის]

Σιγάνεον (Σιγάνεος, F. Τιγάναιον A. Tiganeum. Intp. Τιγάνεον)

Αἶα πολίς

Φάσις πόλις

Μεγλεσσός

Μαδία

Σαράκη

Σούριον

Ζαδρίς (Ptolem. Geogr., V, 9).

იბერიის

Λούβριον (Νούβριον) κώμη

Ἄγιονα

Ούάσαιδα, Ούασάνδα, Μ. Ούάσεδα = (Ουασαιγνδα?)

Ουάριζα

Σούρα

Ἀράνισσα

Μεσληται (Μεσληται)

Ζάλισσα

Αρμακται (Ἀρμακταία, Ἀρμακταία, Ἀρμάσταια aut Ἀρμαστίς) (Ptolem.-Geogr., V. 10).¹

კოლხეთსა და იბერიაში

δ Χώβος (Arriani Peripl. 13, λ. 221)

δ Σιγγαμος (Arriani Peripl. 13, λ. 221)

δ Γαρτορο: (Arriani Peripl. 13, λ. 221)

δ Ἴπποι: ποταμος (Arriani Peripl. 12, λ. 221)

δ Ἀστέλεφος (Arriani Peripl. 13)

ς Ἀλαζόνιος (Strabo G. l. XI, c. III, § 2)

δ Σανδοβάνης (Strabo G. l. XI, c. III, § 2)

δ Ποιτάκης (Strabo G. l. XI, c. III, § 2)

¹ Armenochalybes

Gens Sannorum Heniochorum

Hiberia Heniochi

Chobum

შეად. მოქცეა ქმ-ს რომატაქ-ს; სტაგი რომა, შეად. ნ. მარის განმარტება.

δ Χάνης (Strabo G. I. XI, c. III, § 2).

ή Χορξήνη (Strabo G. I. XI, c. 14, § 5).

Γαργαρη (Strabo D. I. XI, c. 14, § 4).

Παραδρη (Strabo G. I. XI, c. 12, § 4, და c. 14 § 5).

δ Ἀψαρος (Arriani Peripl. 7).

Ἀψυρτος (Arriani Peripl. 7).

ἸΠοταμὸς δὲ... τὸν Ὀφιν (Ὀφιν? = ხოთის წყალს?), δ ἀπὲχει Ἰχθυσος λιμνὸς ἐς ἐνεμήζοντα σταδίους μάλιστα καὶ ἐρίζει τὴν Κόλχαν χάραν ἀπὸ τῆς Θιαννικῆς (> Θασαννικῆς = ტაანნიკῆς = ქანეთს) ((Arriani Peripl. 8, ლ.—219).

δ Κύρος, ἐκαλεῖτο δὲ πρότερον Κόρος (Strabo G. I. XI, c. 3, § 2).

δ Αργων (Strabo G. I. XI, c. 3, § 2, 5).

Κόρος (ძველად მტკვარი სტრაბონის ცნობით, შეად. მდ. Κόρος-ს ჩრდ. კავკასიაში და შავი ზღვის სამხ. სანაპიროზე და p. Κυρ-ს ჩრ. კავკასიაში Κεριοιαι რუკაზე ...).

პლინიუს უმცროსს თავისი შრომის შედგენის დროს სხვა წყაროებს შორის კავკასიიდან გადაგზავნილი კავკასიის რუკებიც ჰქონია ხელთ (L. VI, § 40).

დ.

მაკრონთა სახელი შავი ზღვის სამხრეთის სანაპიროზე, I ს. დამლევისთვის ჩვენ წ. აღ-ღე სტრაბონის დროს უკვე გამჭრალი ყოფილა. მას მხოლოდ ის-ლა აქვს ნათქვამი, რომ ტრაპიზონსა და ფარნაკის ზემოთ ტიბარენნი, ხალდე-ბი, ქანები ბინადრობდნენ („სანწოა“), რომელთაც წინათ მაკრონები ეწოდებოდათ (იქვე XII, 3, § 17).

არარიანეს 134 წ. დაწერილი მოხსენებითგან ირკვევა, რომ მაკრონების სახელი მთლად გამჭრალი არ ყოფილა. მაგრამ მისი ცნობითგან მათი სახელის გაუჩინარების მიზეზი ადვილი გასაგები ბდება. მაკრონები თურმე ქენიოხებთან ყოფილან შეერთებულნი. მათ საერთო მეფე ჰყოლიათ ანხილად წოდებული (იქვე § 15).

სტრაბონს დაცული აქვს გადმოცემა, თუ იქნება ცნობა, რომ ხალხ-ბებსა და მოსზნიკებს წინათ კარინი („კარენიტის“) და დერკსენე-ც ჰქუთენ-ბიათ. სომეხთა მმრძანებლებს ეს ორი თემი, კარინი და დერჯანი მათთვის წაურთმევით (Lib. XI, cap. 4, § 5). ამავე ცნობით, ეს ამბავი არტაქსისა და ზარიადრის დროს მომხდარა (იქვე), მაშასადამე მე-II ს. ჩვენ წ. აღ-ღე.

მდინარე ოფი (Ὀφει, არარიანით, Ὀφιοει—ანონიპით) კოლხთა ქვეყანას ქანეთისაგან ჰსაზღვრავდა (ბრძეი τὴν Κόλχαν χάραν ἀπὸ τῆς Θιαννικῆς, არარიან, Müller-ის გამ. § 2. SC 1, 219).

მდ. ოფი-კი ჰესსას მდინარეს და ნავთსადგურზე 90 სტადიონით ყოფილ ა დაშორებული. ხოლო რაკი თვით ეს ნავთსადგური ტრაპიზონითგან 180 სტად-
ლონზე მდებარეობდა (არჩინე: Peripl. § 8; SC I, 219), ირკვევა, რომ მდ-
ოფი ტრაპიზონის აღმოსავლეთით 270 სტადიონის სიშორეზე ყოფილა.

მდ. ოფის მდებარეობის გასათვალისწინებლად უნდა გვახსოვდეს, რომ
იმავე ფლ. ა რ რ ი ა ნ ე ს ცნობით, იგი რიზეს წყლის (δ 'Ριζιδος ποταμους) და-
სავლეთით იყო, რომელიც ოფის წყალზე 180 სტადიონით ყოფილა დაშორე-
ბული, ოფითგან კალოს პორტამოსამდე (ანუ კარგ წყლამდე) 30 სტად., აქეთგან
ფსზხროს პორტამოსამდე (ანუ ცივ წყლამდე) აგრეთვე 30 სტად. და აქეთგან
რიზეს წყლამდე 120 სტადიონი (Peripl. § 8; SC I, 219).

ათინითგან პრეტანის წყლამდე, სადაც მაკრონებისა და ჰენიოხების მე-
ფის ანქიალის ('Αρχαλος) სასახლე ყოფილა, 40 სტადიონი ყოფილა. ხოლო
მეორე მხრით იმავე ფლ. არჩინეს მოხსენებითგან ჩანს, რომ მდ. პრეტანე
არქაბეს ('Αρχαβιος) 120 სტადიონით დასავლეთით მდებარეობდა (Peripl. § 8;
SC I, 219).

უქანასკნელი ცნობის რიცხვი, უეჭველია, დამახინჯებული უნდა იყოს,
რათგან 180 სტადიონი არამცთუ არქაბეთგან პრეტანემდე, თვით ათინამდეც-კი
არ არის.

თუ მდ. პრეტანეს მდებარეობა ათინითგან დაშორებულობის მანძილის
მიხედვით ვივარაუდებთ, მაშინ მაკრონების და ჰენიოხების მეფის ანქიალის
სასახლე დაახლოვებით ეხლანდელი ვიწეს მახლობლად უნდა ვიგულისხმოთ. თუ
ეს მცდარი არ არის, მაშინ მდ. ოფითგან მოყოლებული ქანების მიწაწყალი
ყოფილა, ხოლო ვიწეს ჩრდილო-აღმოსავლეთით მაკრონების და ჰენიოხების
თემი ყოფილა.

ფლ. ა რ რ ი ა ნ ე ს ცნობით მდ. აფსარი ('Αψαρια) არქაბეთგან 60 სტა-
დიონით¹ ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარეობს (Peripl. § 8; SC I, 219).

ანონიმის პერიპლში სწერია, რომ მდ. აფსარიტგან მოყვლებული
მდ. არქაბემდე გადაკიმულ ტერიტორიაზე წინათ ბჰძერებად (λεγοῦσμενοι
Βῆζρες) წოდებული ტომი ბინადრობდა, ეხლა-კი ძვდრეფა-ები (Ζυδρεῖται)
ცხოვრობენო (§ 42) (Müller-ი § I; SC I, 273).

ძვდრიტებზე ფლ. ა რ რ ი ა ნ ე ს თავის მოხსენებაში მხოლოდ ის აქვს
ნათქვამი, რომ ისინი მაკრონებსა და ჰენიოხების მოსაზღვრენი ყოფილან,
იგულისხმება აღმოსავლეთით (Peripl. § 15; SC I, 222).

მათი მიწაწყლის საზღვრები არჩინეს დასახელებული არა აქვს. უსახე-
ლო პერიპლის აღწერილობაში ნათქვამია, რომ არქაბეთგან მდ. ოფამდე წი-
ნათ ეკქეზარი-ებად ('Εμβας οι λεγόμενοι 'Εκχαραεις) წოდებული ტომი ბინა-
დრობდა, ეხლა-კი მაქელონ-ები და ჰენიოხები (Μαχέλωνες και 'Ηνιοχοι)
ცხოვრობენო (§ 42) (Müller-ის გამ. § 1; SC I, 270). ასეთი ცნობა ფლ. არ-

¹ 1 ატტიკური სტადიონი 177 მეტრის უდრის, 1 რომაული მილიონი—1485 მეტრის.

რიანეს არ მოეპოვება, ამიტომ ანონიმს იგი სხვა წყაროვან უნდა ჰქონდეს ამოღებული.

ბჰძერ-თა შესახებ მხოლოდ სტრაბონს აქვს ერთი მოკლე და ბუნდოვანი ცნობა, სახელდობრ, რომ პონტოს აღმ. სანაპიროზე მცხოვრებ ერთ ტომთაგანს ბჰძერ-ებიც ეწოდებოდათ (Geogr. I. XII, c. 3, § 18). მაგრამ მათი ბინადრობის მდებარეობა სტრაბონს დაახლოებითაც კი აღნიშნული არა აქვს. ამიტომ უსახელო პერიპლის ცნობა სტრაბონის ნაშრომზე არ შეიძლება იყოს დამყარებული, არამედ მის ავტორს, რომელიც სხვა წყარო უნდა ჰქონოდა ხელთ. უსახელო პერიპლის ზემომოყვანილი ცნობითგან ირკვევა, რომ მაკრონებისა და ჰენიოხების მიწაწყალი მდ. ოფისა და არქაბეს წყლის ხეობათა შორის ყოფილა მოქცეული. მის დას. საზღვრად ოფის ხეობა, ხოლო აღმ. საზღვრად არქაბეს ხეობა უნდა მივიჩნიოთ.

ამავე ცნობის მიხედვით ძდრიტების დას. საზღვარიც ირკვევა. რაკი ფლ. არრიანეს სიტყვით ძდრიტების ტომი მაკრონებისა და ჰენიოხების მოსაზღვრე ყოფილა აღმოსავლეთით, მაშასადამე მათი მიწაწყლის დასავლეთის საზღვრად არქაბეს ხეობა უნდა ვიგულისხმოთ.

ძდრიტების აღმ. საზღვრის გამორკვევას ერთი მხრით იმავე ფლ. არრიანეს ის ცნობა გვშველის, რომ ძდრიტების მოსაზღვრედ ლაზები ყოფილან (Peripl. § 15; SC I, 222).

ხოლო მეორე მხრით მოსაზღვრე ხაზის უფრო ზედმიწევნით გამორკვევის საშუალებას უსახელო პერიპლის ცნობა გვაძლევს. იქ ნათქვამია: მდ. აფსართგან მოყოლებული მდ. არქაბემდე წინათ ბჰძერ-ებად წოდებული ტომი ბინადრობდა, ეხლა-კი ძდრიტ-ებო (§ 42 (1); SC I, 273). რაკი მდ. არქაბე დას. საზღვარს შეადგენდა, ცხადია, რომ მდ. აფსარის ხეობა ძდრიტების ბინადრობის აღმს. საზღვარი ყოფილა.

მდ. აფსარი არქაბეზე 60 სტადიონით არის დაშორებული, ამბობს ფლავიოს არრიანე, ხოლო აფსართგან 15 სტადიონის სიშორეზე აკამფსი ყოფილა და ამ უკანასკნელზე 75 სტად. სიშორეზე მდ. ბათჰს-ი იყო (Peripl. § 8 და 9; SC I, 219).

ფლ. არრიანეს ხეობათა შორის მანძილების შესახებ ზემომოყვანილ ცნობებს უსახელო პერიპლის ავტორიც იმეორებს, მაგრამ მას მანძილები სიგრძის რომაული საზომითაც აქვს მოყვანილი. მისი სიტყვით, მდ. აფსართგან აკაფსამდე 2 მილიონი ყოფილა, აკაფსითგან მდ. ბათჰსამდე-კი 10 მილიონი (§ 43; SC I, 273, 274).

თუ ძდრიტების აღმოსავლეთ საზღვარს მდ. აფსარი შეადგენდა, მაშასადამე, მდ. აფსარი იმავე დროს ლაზების ბინადრობისა და მიწაწყლის სამხრეთ-დასავლეთი საზღვარი ყოფილა.

გამოსირკვევია ლაზთა მოსახლეობა ჩრდილოეთით სადამდე აღწევდა. ფლ. არრიანეს აღნიშნული აქვს, რომ 134 წ. ლაზთა მოსაზღვრედ აფშილები ყოფილან (Peripl. § 15). ამიტომ ლაზთა მოსახლეობის ჩრდილოეთის საზღვრად იმავე დროს აფშილების სამხ. საზღვარი იქნებოდა.

პროკოპი კესარიელის თხზულებითგან ირკვევა, რომ ლაშთა მოსახლეობის უმრავლესობა მე-VI ს. რიონის ჩრდილოეთით ბინადრობდა. ეფთჳმე მთაწმინდელის მიერ ანდრია მოციქულის გადმოქართულებულ მიმოსვლაში ნათქვამია: ანდრია მოციქული „მიიწია უკუ ქალაქად ტრაპეზუნდათ, რომელი იგი შინ არს სოფელსა მეგრელთასა“-ო (საქ. სამოთხე 30).

ანდრია მოციქული და სჳმონ კანანელი „მიიწიენეს ქუეყანასა ქართლისასა და ვიდრე მდინარემდე ქოროხისასა დაუცადებელად ქადაგებდეს სახელსა ღმრთისასა“-ო (ეფთ. მთაწმინდელი „ანდრია მოციქულის მიმოსვლა“ (საქ. სამ. 35). ამ წინადადებითგან ჩანს, რომ ეფთჳმე მთაწმინდელი ქოროხის აუზის შავი ზღვის მთელ საზღვრეთ-დასავლეთ სანაპიროს ქართლად ე. ი. საქართველოდ სთვლის.

შავი ზღვის ჩრდილო-დასავლეთ სანაპიროზე მობინადრე ტომების მოსახლეობის საზღვრების გამორკვევის დროს უნდა გავიხსენოთ, რომ ფლ. არარიანეს ცნობით ლაშების ჩრდილოეთით აფშილები იყვნენ. ეს ცნობა ლაშთა ბინადრობის ჩრდილო საზღვარს, რიონის კარგა ჩრდილოეთით გვაგულისხმებინებს.

აფშილების ჩრდილოეთით აბხაზები (აბასკოჲ Ἀβασχοι) და აბხაზების ჩრდ-ით სანიგები (Σανίγαι სანიგაჲ) ბინადრობდნენ და რომ ქ. სებასტოპოლი სწორედ სანიგების ქვეყანაში მდებარეობდა (Peripl. § 15; SC I, 212). სებასტოპოლი იგივე დიოსკურია აარს (უსახ. Peripl. § 48 (7); SC I, 275).

ქართული წყაროებითგან ვიცით, რომ ცხუში აფშილებში იყო (ქართვ. ერის ისტორია II, 315 ძვ. გამ.), ხოლო ბიჭვინტა და ნიკოპსიაჲ აფხაზეთს ეკუთვნოდა (იქვე I, 315).

ეფთჳმე მთაწმინდელის გადმოქართულებულ ანდრია მოციქულის მიმოსვლაში-კი ნათქვამია: ანდრია პირველწოდებული და სჳმონ კანანელი „შევიდეს ქუეყანასა აფხაზეთისასა და სევახტე-ქალაქად მიიწიენეს“-ო (საქ. სამ. 36).

ეფთჳმე მთაწმინდელის გადმოქართულებულ ანდრია მოციქულის მიმოსვლაში ამას გარდა ნათქვამია, რომ „სჳმონ კანანელისა საფლავი არს ნიკოფსე ქალაქსა, შორის აფხაზეთისა და ჯიქეთისა“-ო (საქ. სამ. 36).

ამავე თხზულებაში სწერია: ანდრია „მოვიდა ზოსფორ-ქალაქსა, რომელი იგი არს კიდესა ექსინო ზღუისასა, მახლობელად ქუეყანასა მის ტბისა, რომელსა მეოტ ეწოდების“-ო (საქ. სამ. 36).

აქვე ზერსონესი გუთების ქალაქად არის მოხსენებული: „მოვიდა ქალაქსა გუთეთისასა“-ო (საქ. სამ. 37).

ეფთჳმე მთაწმინდელის მაქსიმე აღმსარებლის ცხოვრებაში აღნიშნულია, რომ მაქსიმე „შეამწყუდიეს ციხესა, რომელსა ეწოდების ჰიმარ, მახლობელად ქუეყანასა ოგსეთისასა და ძმად ანასტასიოს... შეაყენეს ციხესა აფხაზეთისასა, რომელსა ეწოდების კოტორი“, ხოლო მაქსიმე აღმსარებლის ამ ექსპორიისა და პერობლების აღმწერელი „მეორე ანასტასიოს... შეაყენეს ციხესა სახელით ბოკილეს, საზღვართავე ოგსეთისათა“. შემდეგ-კი „ანასტა-

სიოს ხუცესი ციხესა სუანთა სოფლისათა“, ხოლო ანასტასიოს დიაკონი „წა-რიყვანეს ციხესა თაკუერისასა აფხაზეთს“.

ლ. მროველს ნათქვამი აქვს, რომ „დარჩა ვარაზბაქარს ქართლი თვნიერ კლარჯეთისა და ჰერეთი და ჰეგრისი“¹ (ცა მფთა * 291, გვ. 116). ამგვარად ჩვეულებრივი ფორმა „ეგრისი“ მერმინდელი ყოფილა, წინათ-კი „ჰეგრისი“ სწოდებოდა.

მ.

პროფ. ჰუმბოლტის კვლევა, რომ ინჯინჯიანის მიერ მოყვანილი ერზიკელის ცნობა, რომელიც მერვე საუკუნის მწერლის სტეფანოსის მოწმობაზეა დამყარებული, სომხეთში აიარაღ-ვოსტანის სომხური დედაენის გარდა კიდევ შეიღი სათემო ენა, ანუ კილოკავი არსებობდა, სახელდობრ კორკაული, ტაოური, ხოიტური, სპერული, სივნიური, არწახური და მეოთხე სომხეთური, ნამდვილად სომხურ კილო-კავებს კი არ ეხება, არამედ ამ ქვეყნების—ქურთთა, ტაოელთა, ხოიელთა, ისპირელთა, სივნიელთა და ალბანელთა ენებს ჰგულისხმობს (Armenische Grammatik 418—420). ი. მარკეატი ჰუმბოლტის ამ აზრს საფუძვლით იზიარებს.

ამ აზრის დასამტკიცებლად ამ საბუთებზე გაცილებით უფრო მნიშვნელოვანი ცნობების მოყვანა შეიძლება, როგორც თვით სომხური, ისევე ქართული წყაროებითგანაც.

მოსე ხორენელს ალბანელთა წინაპრად არანი ჰყავს დასახელებული. იგი სისაკის გუნდის, ანუ სისაკანის ე. ი. სივნიეთის ეპონიმის შთამომავლად არის მიჩნეული. თვით სისაკი მ. ხორენელისავე სიტყვით გელამის შვილი იყო. სწორედ მის ერთ შთამომავალთაგანს, არანს ელდარშაკ სომეხთა მეფემ სისაკანის ანუ სივნიეთის მთავრობა მიანიჭა². აღსანიშნავია, რომ თვით მ. ხორენელისავე სიტყვით სახელი „სისაკან“ სპარსულია, სომხურად-კი ამ ქვეყანას „სივნიქ“-ი, ანუ როგორც ქართველები ამბობდნენ, სივნიეთი ეწოდებოდა. მართლაც არაბები سساکان სისაჯან-ს ეწოდებდნენ, უეჭველია სპარსთა მსგავსად. ეს გარემოება მ. ხორენელს ავიწყდება და ამ ქვეყნის მამამთავრის სახელს სომხური ფორმითგან „სივნიქ“-იდანკი არ აწარმოებს, როგორც უნდა ექნა, რაკი სივნიელებს სომეხ მამამთავართა შთამომავლად სთვლიდა, არამედ სპარსული „სისაკან“-ითგან. სომეხთა ისტორიკოსს, როგორც ეტყობა, ამგვარი წარმოების შეუსაბამობა ვერ უგრძნებია.

¹ ე. ქ. თაყაიშვილს მშდფშლის ქცის ხელთნაწერის მდარ წაწაკითხზე „ჰერეთი და ჰეგრისი“ სპოლიოში ნათქვამი აქვს: „უნდა იყოს ჰერეთი და ეგრისი“ (გვ. 115, შენ. 1), როგორც ჰერეთის მაგიერ შეცდომით ჰერეთი სწერია, ისევე „ეგრისი“ დედნის სწორი „ჰეგრისი“-ს მცდარი წაწაკითხი უნდა იყოს.

² შ. ჯ., გვ. 41.

გარდამანის მდებარეობა — თვისების გამოსარკვევად უმნიშვნელო არ არის იქ კათალიკოზის ცნობა ბულა თურქის მოქმედების განვითარების შესახებ. მისი სიტყვითგან ჩანს, რომ გარდმანის თემი კოტაქის თემის აღმოსავლეთით მდებარეობდა. ამას გარდა, რაკი ბულა თურქის შესახებ ნათქვამია, რომ ის ხაჩენითგან გარდმანის სანახებში გადავიდა, საითგანაც უკის თემში მისულა, რომელშიაც სოფელი *Шула* ყოფილა (*მოქ. წიგ., წიგნი. 127*), ცხადი ხდება, რომ გარდმანის სანახები ხაჩენისა და უტის შუა უნდა ყოფილიყო.

იოანე კათალიკოზის ერთი ნათქვამი გვაფიქრებინებს, რომ გარდმანის სანახები ტყით დაბურული და მაგარი გამოქვაბულებით შემკული უნდა ყოფილიყო (იქვე 230).

3.

ჰონნი ანუ ჰუნები ჩინურ მემკვიდრეებს ხუნნუ სახელით ჰყავთ მოხსენებულნი. მათი ცნობით ეს უბინადრო, მებრძოლი ერი პოლიტიკურ ასპარეზზე მე III ს. გამოდის ძვ. წ. და ორი საუკუნის განმავლობაში ჩინეთს ბევრს უსიამოვნებას აყენებდა თავის თავდასხმებითა და ცარცვა-გლეჯით. ჩინეთი ხან იარაღით იგერიებდა მათ, ხან საჩუქრებით იშორებდა თავითგან. პირველ საუკუნეს ჩვენ წ.-აღ. ჰუნები ჩინეთს დაუმეგობრდნენ. ამ გარემოებას თვით ჰუნების შინაუბრა ქიშპობაჲ და ამის გამო დაუძღვრებამაც შეუწყო ხელი. ჰუნების ერთი ნაწილი ჩინეთს დაემორჩილა, მეორე, უფრო ველური ნაწილი — აიყარა და წავიდა დასავლეთისაკენ და არალის ზღვასთან ყირგიზთა მიწებზე დასდგა. ამ ადგილას მეცნიერთა აზრით მაშინ ალანები ცხოვრობდნენ. ჰუნებმა ალანები დაამარცხეს და დასავლეთისაკენ გარეყეს. ამ პროცესს ჩვენი წ. აღმოსავლეთის 3 საუკუნე მოუხდა. ამის შემდგომ ჰუნების მომეტებული ნაწილი კვლავ დაიძრა, ჯერ კასპიის ზღვასა და ურალს შუა დაბინავდა, მერე მდ. დონისაკენ გაემართა და დონს გაღმა 375 წ. ბალამირის მეთაურობით ოსტგუთების მეფე გერმანრიხი დაამარცხა და შემდეგ დნესტრზე ვესტგუთების მეფესაც სძლია.

ვარზქენი ეუბნება იაკობ ხუცესს: „უწყია, ხუცეს მე ბრძოლად წარვალ ჰონთა ზედა“-ო (ი აკობ ხუცესი, წამებაჲ შუშანიკისი, ს. გორგ. 10₆₋₇), ამის შემდგომ ქართლისა პიტიახში მართლაც განგზავრებულია საომრად. ამისობაში დიდ მარხვას გაუვლია, ხოლო „ვითარ მოიწია აღესვბისა ორშაბათი, მოვიდა პიტიახში ბრძოლისა მისგან ჰონთაჲსა“ (იქვე 10₂₈₋₂₇). ეს ამბავი 466 წ. [უნდა] მომხდარიყო დიდ მარხვაში.

„პიტიახში ჩორღ წარემართა, და ჯოჯიკ ძმაჲ მისი არა დახუდა ოდეს საქმეჲ ესე იქმნა წმიდისა შუშანიკის ზედა, და ვითარ მოიწია ჯოჯიკ, უკუანა სდევდა პიტიახსსა და მიეწია მას საზღვართი ჰერეთისათა“, და აქ სთხოვა, რომ შუშანიკი განეთავისუფლებინა (ი აკობ ხუცესი, წამებაჲ შუშანიკისი 13₃₀₋₃₁ ს. გ.).

„მერმე მოციქულნი მოაქვნიან პიტიაზშმან და ჰრქუა: „ანუ ნებაჲ ჩემი ყავ და მოვედ ტაძრად, უკუეთუ არა მოხედიდ შენა, ჩორღ წარგცე შენ ანუ აპარად კარაულთა“.ო (იაკ. ხუც., 15₂₃₋₂₆).

ს. გორგაძეს აღნიშნული აქეს, რომ წამების ტექსტის მიმდინარეობის მიხედვით ჩორღ და კარი ჰერეთის საზღვრებში არ უნდა ყოფილიყო. ხოლო რადგან აქ ქმრისაგან ცოლის დასასჯელად ვირით წარგზავნაზე საუბარი და ქართული ძველი ჩვეულებით დამნაშავე ცოლს ქმარი სამშობლოში აბრუნებდა, ამიტომ ს. გორგაძე ფიქრობს, რომ ჩორღი და კარი შუშანიკის სამშობლოში, სომხეთში უნდა ვეძიოთ. კარი შესაძლებელია ძველი თეოდოსიოპოლი, კარინი იყოს, მაშინ ჩორღიც მის მახლობლად იქმნებოდაო (წამებაჲ შუშანიკისი, 31, შენ. 6 და 32). მაგრამ საქმეც ისაა, რომ შუშანიკი ვარდან მამიკონიანის ასული იყო და მისი სამშობლო კარინი არ ყოფილა.

შუშანიკის მარტვილობის სომხურ ვრცელ ზედაქციაში, რომელიც ქართულ წამებაზე არის დამოკიდებული, ქართული ტექსტის სიტყვები „პიტიაზში ჩორღ წარეშართა და ჯოჯიკ ძმაჲ მისი არა დახუდა“ (13₂₀₋₂₁) ასეა ნათქვამი: „ჩიქსაქსი ჩიქსაქსი ქიქიქიქი ქიქიქიქი ქიქიქიქი ქიქიქიქი ქიქიქიქი“ (U. ჯ. წიგნი გვ. 39). მაშასადამე, სომეხ მთარგმნელს „ჩორღ“-ის უქანასკნელი „ღ“ ფესვის ნაწილად-კი არ მიუჩნევია, არამედ მიმართულებითი ბრუნვის ნიშნად, თვით საგეოგრაფიო სახელი მას „ჩორღ“-ად ანუ „ქორაღ“ გაუგია, იმ კასპიის კართან მდებარე ცნობილ ადგილად, სადაც დარუბანდის ციხე იყო.

დარუბანდს ნავთსადგური ჰქონდა, რომელიც ორივე მხრით კედლით იყო დატული. ნაგებობის შემოსავალი ვიწრო იყო და დასაწყისში ჯაჭვი იყო დაბმული, რომ ნებადაურთველად არც ერთს ნავს და ხომალდს შემოსვლა არ შესძლებოდა.

დარუბანდი „სირირთა“ და დალისტნის დანიარჩენ წარმართ ტომთათვის ისევე, როგორც ტაბარისტანისა და გურგანისათვის ნავთსადგურად იყო (ისტორიკი: de Goeje 182, კარაულოვი 10—11).

შაქიმდის მიმავალი მდ. სამურის შესახებ ისტაჰრის ცნობ[ით] კარაულოვს [ეს მდინარე] ალაზნად მიაჩნია (გვ. 66, შენ. 50).

ჭერაკელ მეფის მოკავშირე ზაზარნი იმავე დროს ჰონებად იწოდებიან. მათი გარეგნობის გასათვალისწინებლად ტფილისელ სომეხთა ისტორიკოსების ცნობა „ქორა პაჰაკ“-ის [შესახებ], ანუ ჰირას გასავალის მდებარეობა ეხლანდელი დარუბანდის ადგილას მიაჩნია კარაულოვსაც, რომელსაც აღნიშნული აქეს, რომ ლეკურად დარუბანდს „ჩურულ“, ხოლო დარგოულად და კაძტახურად „ჩიულლი“ ჰქვია.

ამ ორი სახელის ქორა-სთან მსგავსება ცხადია. სპარსელებმა მას დარუბანდი, არაბებმა „დარულ-აზვად“—კართა კარი ან „ბაბ-ულ-ხალიდ“ უწოდეს ე. ი. რკინის კარი, რაც თურქებმა „ტემირ-კაჰსი“-დ გადასთარგმნეს (კარაულოვი 61).

ზ.

მდინარეთაგან ჰეროდოტეს მხოლოდ უმთავრესად სახელდობრ ზღვით-
გან სანაოსნოთ გამოსადეგი მდინარეების სახელები აქვს ჩამოთვლილი.

უპირველესად ხუთტოტიანი "Ισθμίου ისთრ-ოს-ი აქვს დასახელებული. შემდეგ მისდევს Τύρρης ტურეს, "Ἰσθμίου ჰჰანის, Βορσამაჰეს ბორკსთენეს. Παρυσამაჰეს პანტიკაპეს, Ἰσθμίου ჰჰაკარის, Γέρρης გეროს და Τάουჯ ტანის-ი (cap. 47. SC I, 22).

ტურეს-ი, ანუ ტურას-ი მდ. დნესტრს უდრის,—ჰჰანის-ი ამ შემთხვევაში მდ. ბუგს, ბორკსთენეს—მდ. დნებრს...

უკვე თვით ჰეროდოტესავე ცნობითგან ჩანს, რომ მისგან სკვთეთად წოდებული ქვეყანა მთლად სკვთთა ტომებით არ ყოფილა დასახლებული.

ანდროფაგების ანუ კაციკამიათა ტომისა და მელანზლანების ანუ შავ-
არასკვითობის გარემოება ხომ თვით მასვე აქვს აღნიშნული. ხოლო აღაძ-
ნების ტომიც თავის კულტურულობით და შედარებით მაღალი მიწისმოქმედე-
ბის, თვით მეზოსტენობისაჲც კი, მიმდევრობით ყველა დანარჩენ სკვითებისაგან
თვალსაზიროდ განსხვავდებოდა და როგორც ჩანს, სკვითთა მრდგმას არ ეკუთ-
ვნოდა. ამიტომ ჰეროდოტეს მიერ სკვთეთად წოდებული მთელი ქვეყანა შესა-
ძლებელია უფრო პოლიტიკურ ტერმინად, სკვითთა სამფლობელოდ საგულის-
ხმებელ მიწაწყლის აღმნიშვნელად [იყოს მიჩნეული], ვიდრე ერთგვარი ეთნო-
გრაფიული ტერიტორიის სახელად.

ჰეროდოტეს, როგორც ცნობილია, სკვთეთის საზღვრების ზოგადი მოხა-
ზულობაც აქვს აღნიშნული და სივრცეც ზედმიწევნით აქვს განსაზღვრული
(IV, 101).

ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ საჯრომატთა (Σαυροματῶν) მი-
წაწყალი მდ. ტანაისის, ანუ დონის გამოღმა იწყებოდა. მათი ბინადრობა
მაგოტიის ზღვის ყურითგან იწყებოდა და 15 დღის სავალზე იყო ჩრდილოე-
თისაკენ გადაქიმული (Lib. IV, c. 21). რაკი თვით ჰეროდოტესავე ცნო-
ბით, ერთი დღის სავალი 200 სტადიონს უდრიდა (იქვე IV, 101). უეჭველია,
ბერძენთა ისტორიკოსს აქ იონური სტადიონი უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი,
რომელიც, როგორც ცნობილია 210 მეტრს უდრიდა. მაშასადამე, სარმატთა
მიწაწყალი მაგოტიის, ანუ ეხლა აზოვის ზღვითგან მოყოლობული მდ. დონის
აღმ. სანაპიროზე ჩრდილოეთის მიმართულებით 630 კილომეტრის სიგრძეზე
ყოფილა გადაქიმული.

საერომატების ზემოთ მდებარე ნაწილში ბუდინ-ება (Βουδίνου ბუდინ-
ოჲ) ბინადრობდნ. მათი ქვეყანა მთლიანად სხვადასხვა ჯიშის ხეების ტყით
ყოფილა დაფარული (ჰეროდოტე IV, 21).

ბუდინებს ზემოთ, ჩრდილოეთით 7 დღის სავალზე ანუ 29,4 კმ. მანძილ-
ზე, ჯერ უდაბნო ყოფილა, ხოლო შემდეგ უფრო აღმოსავლეთის მიმართუ-
ლებით თურმე თუხსაგეტთა (Μασσαγέται თუხსაგეტ-აჲ) მრავალრიცხოვანსა და
მონადირეობის მიმდევარ ტომს უცხოვრია. ამავე სანახებში თუხსაგეტების
მეზობლად მონადირეობისავე მიმდევარს აჯრკთა (Ἰσρκαί აჯრკაჲ) ტომს ჰქო-

ნია ბინადრობა. ჯერკების ზემოთ-კი აღმოსავლეთის მიმართულებით ის სკვთე-
ბი ყოფილან, რომელნიც ე. წ. მეფეთა სკვთებს (ტონ ბასილტონ სკვთონ)
გაჰყრიან და იქ დასახლებულან (იქვე, IV, 22).

საჯრომატთა ქვეყანა, ჰეროდოტეს დახასიათებით, მთლად უტყუო და
უხეხილო ყოფილა, რომელშიც ადამიანი გარეულ ხეხილსაც კი ვერსად ნახე-
და (IV, 21). სრულებით ცხადია, რომ იმ უზარმაზარ მანძილზე 620 კმ. სიგრძე
მიწაწყალზე მობინადრე საჯრომატებს ერთ ტომად ვერ ვიგულისხმებთ. რა
თქმა უნდა, ისინი მაშინაც მრავალ ტომად იქნებოდნენ დანაწილებულნი. ისევე,
როგორც მერმინდელ, უფრო დაწვრილებითი ცნობების მქონებელ, ბერძენთა
და რომაელების ავტორებს საჯრომატების არა ერთი ტომის სახელი აქვთ
აღნიშნული. ამიტომ უეჭველია, რომ უკვე ჰეროდოტეს დროს საჯრო-
მატი ზოგად, ტომთა მთელი ჯგუფისა და თვით ერთა განსაკუთრებულ
მოდგმისათვის საერთო სახელად ყოფილა ქცეული.

ჰეროდოტეს რომ საჯრომატთა ქვეყანასა და ტომებზე იმაზე გაცი-
ლებით მეტი სცოდნია, ვიდრე მას თავის ნაშრომში აქვს მოთხრობილი იქილ-
განაც ჩანს, რომ სკვითეთის ჰაეის დახასიათებაში, თითქოს შემთხვევით, სინ-
დები ჰყავს დასახლებული, რომელთა ხსენებაც-კი არ მოიპოვება საჯრომატთა
ქვეყნის მისსავე აღწერილობაში. ამ ადგილას მას ნათქვამი აქვს, სკვითეში
იმდენად ნაკლები ჰყავდა, რომ მისი განმავლობაში მეტად დიდი სიცივე იცის
და ზამთარში ზღუცა და კიშკერის მთელი ბოსფორიც ისე იყინება, რომ
თხრილს გალმა მობინადრე სკვითები თითონცა და ურმებითურთაც კინულზე
გამოლმა სინდთა ქვეყანაში (ξδ εἰς τὴν Σινδοῦς) გადადიანო (IV, 28). ხოლო
თვით ჰეროდოტესაგანვე ვიცით, რომ სკვითეი მხოლოდ თხრილამდე და ტა-
ნაისამდე აღწევდა და გამოლმა საჯრომატთა ქვეყანა იწყებოდა. რაკი ამავე
ისტორიკოსის სიტყვით, გამოლმა გადმოსული სკვთები უკვე სინდთა სამფლო-
ბელოში შედიოდნენ, ცხადი ხდება, რომ სინდები სარმატთა ქვეყნის მკვიდრნი
ყოფილან, რომ მათ ამ მიწაწყალის უკიდურესი დას. არე სკერიათ. მართლაც
სინდთა ქვეყნის სახელი, სინდიკე (Σινδική) ჰეკატაეოსსაც მოეპოვება. მისი
თხზულების პატარა გადარჩენილი ამონაწერიდან ჩანს, რომ სინდიკე, ანუ
სინდთა ქვეყანა შავი ზღვის სანაპირო არეს ჰკუთნებია. აზიის აღწერილობაში
მას ნათქვამი ჰქონია: იქსიბატები პონტოსთან, სინდიკის მეზობლად მცხოვ-
რები ტომიანო (Fr. 166).

გ.

კონსტანტინე პორფიროგენეტი ჯიძეთს შავი ზღვის სანაპი-
როზე მობინადრე ჩერქეზთა მიწაწყალს უწოდებს, ხოლო „კახახია“-ს უფრო
ზემოთ, ყუბანზე მდებარე ქვეყანას ეძახის, რომელიც ალანთა მოსახლერე იყო
(კლ აპროთის Voyage II, 379).

ოსების სიტყვით, ყირიმითგან ყაბარდოელი მთაერების მოსვლამდე, ჩერ-
ქეზები თავიანთ თავს „კახახ“-ს (Kasakh) უწოდებდნენ. ეს სახელი მათთვის

მეგრელებსაც აქვთ შენარჩუნებული, რომელნიც ჩერქეზთა მთაერებს ეხლაც „კაშაკ-მეფე“-ს ეძახიან (კლაპროთის Voyage II, 279).

კონსტანტინე პოროფიროვიჩი ალწერილი აქვს კაბართა (Kabari) ქვეყნის მდებარეობა.

ჯუანშერის სიტყვით ვახტანგ გურგასალის ლაშქარნი ოსეთის შემდგომ „განიდეს პაქანიგეთსა, რამეთუ მაშინ მუნ იყო პაქანიგეთი მოსაზღვრედ ომსეთისა მდინარესა მას ოსეთისასა წილ და ჯიძმთი მუნვე იყო. შემდგომად ეამთა მრავალთა იოტნეს პაქანიგნი და ჯიქნი თორაძთაზან, წარვიდეს პაქანიგნი დასავლით კერძო ხოლო ჯიქნი დაემკვიდრნეს ბოლოსა აფხაზეთისასა“ (* 321, გვ. 134—135). აქ მხოლოდ ანაქრონიზმია შეპარული, სხვაფრივ-კი პაქანიგებისა და თორქების ბინადრობის შეცვლის ანბავი სწორეა. მე-IX ს.-მდე პაქანიგნი ჯერ კიდევ ვოლგასა და დაიქს შორის ბინადრობდნენ. მე-IX ს. მეორე ნახევარში ხაზარებისა და უზებისაგან ოტებულნი ღონის და ღუნაის შუა მდებარე ქვეყანაში გადმოსახლდნენ, სადაც 1034 წ.-დე ბინადრობდნენ, როდესაც პაქანიგნი მართლაც თორქთაგან ოტებულნი დასავლეთისაკენ წავიდნენ (ისტ. მიზ. და მეთოდ. I, მეორე გამ. გვ. 187—188).

ფრედუტიო ანკონელის (Fredutio d' Ancône) მიერ 1497 წელს ხმელთა შუა ზღვისა და შავი ზღვის რუკაზე სახელი „Kabardi“ „კაბარდი“ ტაგანროგის ოლნავ დასავლეთით არის აღნიშნული (კლაპროთის Voyage II, 378).

გიორგი ინტერიანო-ს დროს, 1502 წელს დაწერილი მისი ნაშრომით, ჩერქეზებს ანუ ჯიქებს აზოვის მთელი მხარე ეკავათ დონიდან მოყოლებული კიშერულ ბოსფორამდე. აქეთგან ისინი რუსებისა და თათრებისაგან იქმნენ განდევნილნი (კლაპროთი Voyage II, 380).

ჩერქეზთა ტომების მოსახლეობა კლაპროთის აზრით ოდესღაც ყირიმამდე აღწევდა (იქვე, II 377). კლაპროთის ჩაწერილი აქვს ხალხური გარდმოცემა, რომ ჩერქეზთა ერთი ტომთაგანი ჰიჯრის VI ს. ყაბარდოთაგანა და ყუბანის მიდამოებიდან დაძრულა და ჩრდილოეთისაკენ დონამდე წაწეულა. მაგრამ მალე ყირიმში დაბინადრებულია მდ. კაჩასა და ბელბიკ-ის შუა ველზე, რომლის ზემო ნაწილს ყაბარდოს სახელი შერჩენია და რომელსაც ეხლაც ყირიმის თათრები „ჩერქეზ-ტუზ“-ს, ანუ ჩერქეზთა მინდორს ეძახიან. ამ თემშივეა ერთი ციხის ნანგრევი, რომელსაც „ჩერქეზ-კერმენ“-ი ეწოდებაო (Voyage II, 378).

ყაბარდოელი ყირიმში დიდ ხანს არ დარჩენილან, არამედ თავიანთი მეთაურის ინალ ტეგენ-ის [მეთაურობით] ისევ აღმოსავლეთისაკენ წამოვიდნენ, მდ. ყუბანის ამიერ და ეხლადღელ ყაბარდოს მიწაწყლამდე ჩერქეზთა ყველა ტომები დაიმორჩილეს (კლაპროთი Voyage II, 378—379).

მე-XIX ს. დამლევს ჩერქეზებს დიდი და მცირე ყაბარდო სკერიათ, ე. ი. სლუჯასა, თერგასა, მილკასა და კაკასიის მთებს შუა მდებარე მიწაწყალ ი. ზოგი მათი ტომთაგანი ყუბანის იქითაც შავ ზღვამდეც ბინადრობდნენ, მაგრამ

კავკასიონის ან ჩრდილოეთით, ან და დასავლეთით. სულ 8 ტომი ყოფილა მაშინ: ბეზლენიე, მიეხოზი, აბაჰეხ, კემერკუჰჰე, რომელსაც თათრულად „ტემირგოჲ“ ეწოდებოდა, ბეედუხ, შაჰშიხ, ეანი და სხეგაკჰ (კლასროთის Voyage II, 381).

გიორგი რუსის შემოსევის დროს მას მომხრეს „შეყარა ყოველი სიანეთი და აბხაზეთი, საეგროი, გურია, სამოქალაქო, რაქა-თაქუერი და არგუეთი მომრთველმა სან[ი]გთა და ქაშოგთამან (M ქუსანგთა და ქეშიგთამან. ქ. ცა, სანიგთა და ჯაშმაგთაგან, ბარათ. ჯაბმათა-გთაჰან) აფუცა რუსისა გამეფებასა“ გეგუთში (ისტორიანი და აზმანი * 650, გვ. 425).

ჯიქების სახელის ბერძნული ფორმა ზეკხოჲ Ζεχχοი; მარტო ბერძნული ანბანის ნაკლით გამოწვეულს სატომო სახელის დამახინჯებას არ უნდა წარმოადგენდეს, არამედ საფიქრებელია, რომ ასეთი სახელი ადგილობრივად მართლაც არსებობდა. ამას ერთის მხრით აბაძეხი ამტკიცებს, მეორეს მხრით ჩერქეზეთის აბხაზური სახელი „ძუხუნგ“ (იხ. უსლარის Агх. жз. 238), რომელიც ძუხუ-ს და ნე-საგან შედგება. ნე ქეენის აღმნიშვნელი აბხაზური საკეცია, „ძუხუ“-ი ამგვარად ჩერქეზთა სახელი გამოდის.

უბიხნიც ყველა აბხაზთა ტომებს საერთო სახელად „აძეგვე“-ს (адыгве(т)е) ეძახდნენ, აბაძეხებს-კი „შინჯიშო“-ს უწოდებენ (პ. უსლარის О языке унх-хос, იხ. Агх. жз. 1887 წ. გამოცემის დამატების გვ. 75).

კლასიკური მწერლების სიზმღ სინდოჲ, სინდნი, ლ. ლოპა-ტინსკის აზრით, შენახულია უბიხებისაგან აბაძეხებისათვის მიკუთვნილ „შინჯიშ“-ს სახელში, ხოლო Ζεχχοი ძიქნი, ჯიქნი უნდა იგივე ჩერქეზთა აწინდლამდე დატული სახელის „აძეღე“ იყოს (Заметки о народе адыге вообщем и кабардинцах в частности, СМОМПК, вып. XLIV, გვ. 1).

ჩერქეზები კლასროთის სიტყვით თავიანთ თავს „ადიგე“-ს უწოდებენ. ისინი ამ მეცნიერს ბერძენთა Ζεχχοი „ძეხოჲ“ [-თ მიაჩნია], რომელნიც არჩიანეს ჰყავს თავის „პერიპლ“-ში მოხსენებული. მაგრამ, როგორც ეტყობა „ძქ“-ებად, ანუ ქართული სახელი რომ ვინმაროთ ჯიქებად ჩერქეზთა ერთი ტომთაგანი იგულისხმებოდა, რათგან არჩიანეს ჯიქები შავი ზღვას სანაპიროზე ჰყავს აღნიშნული „სანიგ“-ების მეზობლად. სანიგ-ები ჯიქების ჩრდილო-დასავლეთით ბინადრობდნენ და ამ ორი ტომის მოსახლეობის საზღვარს მდ. ახეუს-ი შეადგენდა.

კლასროთს „სინდ“ ები და „ქერკეტ“-ებიც, რომელთაც ამგვარადვე შავი ზღვის სანაპირო ეკავათ, ჩერქეზებადვე მიაჩნდა (Voyage II, 377—378).

სინდები უკვე ჰეროდოტეს ჰყავს მოხსენებულნი, მაგრამ მხოლოდ გაკვრით.

საყურადღებოა, რომ მე-VI ს. ჩვ. წ.-ლ-დე ზღვის სანაპირო სკვთეთის უშუაგულესი წერტილთგან, მდ. ბორჯსთენის, ანუ დნეპრის საეპკრო ადგილითგან მოყოლებული, მდ. ჰჰანისა, ანუ ბუგსა და დნეპრს შუა პირველად მობინადრე კალლიბიდებს („კალლიბიდაჲ“) ზემოთ დასახელებული ყოფილა ერთი სხვა

ტომი, რომელსაც სახელად თურმე ალაძონები, ანუ ალაზონები ჰქვამენ (იქ Ἄλαζονες „ჰოა ალაძონეს“). თუმცა ისინი თურმე სხვაფრივ სკვთების მსგავს ყოფაცხოვრებას მისდევდნენ, მაგრამ კულტურულად მაიზე გაცილებით მაღლა მდგარან: პურეულს თესდნ და ჰამდნ ისევე, როგორც ზახვს, ნიორსა, ოსპსა და ფეტვსაც (ჰეროდოტე IV, 17 და 18).

ალაზონების ზემოთ თურმე მხენელი სკვთების (Σαμάχ: ἀροῖρεε სკვთად აროტერეს) ქვეყანა ყოფილა, რომელნიც თუმცა პურეულსა სთესდნ, მაგრამ თავიანთ საქმელად-კი არა, არამედ გასაყიდათო (ჰეროდ. IV, 17).

მხენელ სკვთებს ზემოთ-კი თურმე ნევრები (Νεσρὸς ნევარბ) ცხოვრობდნ, რომელთა ჩრდილოეთით, ჰეროდოტეს თუ დაუუჯერებთ, მოსახლეობა აღარა ყოფილა (IV, 17).

ჰეროდოტეს Νεσρὶς γῆ და Νεσρὸς „ნევრეთი“ და „ნევრ“-ები მე-XII ს. კიეველი მემატიანესიგან მოხსენებული „Земля Нурска“ უნდა იყოსო და უკვე შაჰარაკ-მა და ტომაშეკ-მა ნევრთა სლავობის საკითხი წანოაყენეს (Iustin Prašek, Geschichte der Meder und Perser bis zur makedonischen Eroberung II, 84, Gotha, 1910 წ.). მაგრამ ისიცაა გასათვალისწინებელი, რომ „ნაურსკადა“-ც არსებობს ჩვენ დრომდე მოზღოყის ოლქში (5 ვერსიან რუკაზე E4, 63—00, 43—45), რომლის მოსახლეობას სლავებთან საერთო არაფერი აქვს.

იმავე ჰეროდოტეს სიტყვით, ბორჯთენის, ანუ დნებრის ზღვის მხრივან გამოღმა მაშასადამე ჩრდილო-აღმოსავლეთით პირველად ჰკლავდ ἡ Ὑλαι; ჰე ჰკლავე) წოდებული ქვეყანაა, ამის ზემოთ მიწისმოქმედი სკვთები ბინადრობდნ, რომელთაც ჰჰანისზე, ანუ ბუგზე დამკვიდრებული ბერძნები ბორჯთენელებს (ბორჯთენეიტა) უწოდებდნ, თითონ ისინი-კი თავიანთ თავს თურმე ოლბიოპოლიტებს, ე. ი. ოლბია—ქალაქელებს ეძახდნ. ამ მიწის მოქმედ სკვთთა მიწაწყალი აღმოსავლეთით სამი დღის საფალზე, პანტიკაპეს მდინარემდე ყოფილა გადაქმული, ხოლო ჩრდილოეთისაკენ მათი სანახები სამხრეთის საზღვრებს მდ. ბორჯთენის გზით ნავით 11 დღის საფალზე ყოფილა დაშორებული (ჰეროდოტე IV, 18).

ამ ცნობებისდა მიხედვით მიწისმოქმედ სკვთთა სამეფლობელოს აღმ. საზღვარი დნესტრიითან 126 კილომეტრის სიშორეზე და მდ. პანტიკაპის გასწვრივ უნდა ეიკულისხმოდ, ხოლო ჩრდილოეთის საზღვარი მდ. დნებრის გზით 462 კლმ. მანძილზე ყოფილა დაშორებული. მიწისმოქმედ სკვთთა ზემოთ თურმე უკვე უდაბნო ყოფილა, რომლის იქითაც რაღაც უტხო, არასკვთა ტომის, ანდროფაგების ე. ი. კაციაჰიების მიწაწყალი იდო. შემდეგ-კი, რამდენათაც ვიცით, ნამდვილი უკაცრიელი უდაბნოაო, ნათქვამი აქვს ჰეროდოტეს (IV, 18).

მიწისმოქმედ სკვთთა აღმოსავლეთით, სახელდობრ მდ. პანტიკაპის გამოღმა 14 დღის საფალზე მდ. გერაროს-ამდე (Γερραὶς ποταμός), უბინადრო სკვთების (νομάδες Σαμάχ: ნომადეს სკვთად) ქვეყანა იყო, რომელნიც არც მიწასა ხნავდნ და არც რამეს სთესდნ (ჰეროდოტე IV, 19).

მიწისმოქმედ სკვთთა აღმოსავლეთით, მდ. პანტიკაპის გამოღმა მყოფ უპინადრო სკვთთა მიწაწყლის საზღვარი მდ. გერაროსამდე 588 კმ. მანძილზე ყოფილა. ეს ქვეყანაც უხე-ტყეო ყოფილა (იქვე, IV, 19).

მდ. გერარის გამოღმა უქვე სამეფო სამფლობელო იყო, რომელშიც ყველაზე უქეთესი და მრავალრიცხოვანი სკვთები ბინადრობდნენ, რომელნიც დანარჩენ სკვთებს თურმე თავიანთ ყმებად სთვლიდნენ. მათი სამფლობელო სამხრეთით ტავრიკამდე აღწევდა, აღმოსავლეთით უსინათლოთაგან გათხრილ თხრილამდისა და მახეთის ზღვის სანაპიროზე, კრემნად (Κρηναί: კრემ-ნო'ა) სახელდებულ სავაჭრო ადგილამდე, ნაწილობრივ მათი სამფლობელო მდ. ტანაისამდე ე. ი. დონამდეც-კი აღწევდა (ჰეროდოტე, IV, 20).

მეფეთა სკვთების ჩრდილოეთით მელანხლაჲნიც ცხოვრობდნენ, რომელნიც სკვთები-კი არა, არამედ უცხო ტომი ყოფილა. მათ ზემოთ, რამდენადაც ვიცით, მხოლოდ ტბები და უკაცური უდაბნოაო, ნათქვამი აქვს ჰეროდოტეს (IV, 20).

მაქსამატთა ტომის ბინადრობის გეოგრაფიულად განსაზღვრა ძნელი არ არის, რათგან კლ. პტოლემეაოსის ამაზე სრულებით გარკვეული ცნობა მოეპოვება. მისი სიტყვით, მდ. ტანაისის ჩრდილო მოსაბრუნის გასწვრივ ბინადრობდა დიდი ტომი პერიგრიბიდები, ხოლო სამხრეთის მოსაბრუნის გასწვრივ მაქსამატთა ტომი (Lib. V, c. 8, § 16). მაშასადამე, მაქსამატთა ბინადრობა პტოლემეაოსისა, თუ მის წყაროს ხანაში მდ. დონის აუზის სამხრეთ ნაწილში ყოფილა. რაკი ამ მდინარეს მართლაც 2 მოსაბრუნი აქვს, ბერძენთა გეოგრაფის ზემოპოყვანილი ცნობისდა მიხედვით მაქსამატების ბინადრობის განსაზღვრა თანამედროვე გეოგრაფიულ რუკაზე სრულებით ადვილია: მდ. დონის სამხრეთი მოსაბრუნიდან იწყება და ამ წყლის ზღვაში შესართავამდე. მაშასადამე, დაახლოებით ამ ორ ადგილს შუა მდებარე დონის გამოღმა, ანუ სამხრეთ-აღმოსავლეთის სანაპირო სანახები სკერიით ამ ხანაში მაქსამატებს.

კლ. პტოლემეაოსის ცნობის სისწორეს მაქსამატების ბინადრობის მდებარეობაზე ორი გეოგრაფიული სახელი ამტკიცებს. ამავე მეცნიერის სიტყვით მდ. ტანაისის, ანუ დონის შესართავს შემდგომ აზიის სარმატიაში აქსაბიტისია (Ἀξάβιτις) (იხ. Lib. V, cap. 8, § 2), რომელიც მისი განსაზღვრით 68°—50° მდებარეობდა. ამაჲმად ასეთი გეოგრაფიული სახელი ამ სანახებში აღარ არსებობს. სამაგიეროდ დღევანდლამდე დაცული დონის ერთი შესართავის სახელი აქსაჲ, რომლის ნაპირასაც მე-XIX ს. დამდეგს არსებობდა დონის ყაზახთა სოფელი ოქსაისკაჲ (კლასპროთის Voyage I, 51), ხოლო რკინის გზის გაყვანის შემდგომ აქ ამ სახელის მქონებული საღურვიც არსებობს.

მაქსამატების ტომის სახელს ეს აქსაჲ ისე მიაგავს, რომ საფიქრებელია უკანასკნელა სწორედ ზემოაღნიშნული ტომის ამ სანახებში ბინადრობის შერჩენილი კვალი იყოს. შესაძლებელია აქსაბიტის-ის სახელიც იმავე ტომის სახელთან იყოს დაკავშირებული. მისი სახელი აქსაბიტის-ადაც იწერებოდა.

ეგების თავდაპირველად აქსაბატისი ეწერა და შემდეგ გადაწერათგან დამა-
ხინჯდა. თუ ეს მცდარი მოსაზრება არ არის, მაშინ ამ ადგილის სახელი აქსა-
ბატების... უნდა ვიგულისხმოთ. მაშასადამე აქ აქსაბატების ტომის პარა-
ლელური სახელი აქსაბატების ე. ი. ენის აღმნიშვნელი მატ სიტყვის ბ—
თანხმოენიანი ფორმა გვექმნებოდა დაცული, რომლის მსგავსი ფორმები, რო-
გორც თავის ადგილას გამორკვეული გვაქვს (იხ. აქვე გვ. 96, 103, 104), ჩერ-
ქეზ-ყაბარდო-აბხაზურ ენებში მოიპოვება.

პლუტარქოსის ცნობით, ამაძონელებს გურგანის ზღვისაკენ მოსაზ-
ღვრე კავკასიის ნაწილი ეკავათ, მაგრამ ისინი მაინც ალბანელთა მეზობლები
არ უოფილან, რათგან მათ შუა გელები და ლეგები (Ἰέλαι καὶ Ληγες) ბინა-
დრობენო (Vitae parall. პომპეუსი XXXV. ლატინური I, 493).

„დაეხრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ და... ქართლსა შა სპარსნი განძლიერ-
დეს და [ქერეთი და სომხითი დაიპყრეს. ხო ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და
კავკასიანთა შევიდეს და ძარნი ოვსხათისანი აიგეს და ერთი ღირდი კარი
ოვსთიმჲ და ორნი დვალეთს და ერთი პარჰუანს ღორჰოქათისსა და
იგი მთიოლნი გომარდად დაადგინეს“ (მქცჲ ქა მტრე, Опис. II, 723).

თარგამოსის შეილნი ჰაოს, ქართლოს... ლექან... კავკასიან (გვ. 2).
„მოიყუნა მრავალთა გმირთაგან ორნი გმირნი ლექან [და] კავკასი და მის-
ცა ლექანს ზღუბთაგან დარუბანდისათა ვიდრე მდინარემდემ დიდად ზაზა-
რეთისა ლომავს ჩრდილოთ (?) და მისცა კავკასოს მდინარეთგან ლომე-
კისა ვიდრე დასასრულამდე კავკასიისა დასავლით“ (ლ. მროველი 3). „სას
ჟამსა შინა განძლიერდეს ხაზარნი და უწყეს ბრძოლად ნათესავთა ლექანისა-
თა და კავკასიოსთა... ხოლო შეილთა ზედა კავკასიისათა და ურძეჲ ძე
ტირეთისი (ვარ. ტნენისა ისტ. 32) ზარახნეს ესე ექუსთავე ნათესავთა თარ-
გამოსიანთა და ითხოვეს შეელა ხაზართა ზედა“ (8).

საგულისხმოა, რომ ლეონტი მროველის ცნობით „დურძუკ... უწარ-
ჩინებულეს იყო შეილთა შორის კავკასიისითა“ და ის „მივიდა და დაჯდა
ნაპარლსა შინა მთისასა და უწოდა სახელი თჳს [დურძუკეთი“ (ცა მფთა
*10, გვ. 9). იგი დურძუკი ამავე ისტორიკოსს ტირითეს შეილაჲ ჰყავს მოხ-
სენებული. ლ. მროველი ამბობს, რომ ხაზართა მუდმივი თავდასხმის მოსა-
გერიებლად „შეილთა ზედა კავკასიისათა და დურძუკ¹ ძე ტირეთისი ეზრახნეს
ესე ექუსთავე ნათესავთა თარგამოსიანთა და ითხოვეს შეელა ხაზართა ზედა.
ხოლო შეკრბეს ყოველნი ნათესავნი თარგამოსიანნი და გარდავრეს მთა
კავკასია და მოტყუენეს ყოველნი საზღუარნი ხაზარეთისანი და ალაშენნეს ქა-
ლაქნი პირსა ხაზარეთისასა და წარმოვიდეს“-ო (ცა მფთა *108, გვ. 8).

ამ ცნობის მიხედვით დურძუკი ტირეთის შეილი ყოფილა. ისტორიკო-
სის მოთხრობითგან არა ჩანს, ტირეთი კავკასოსის შეილად არის ნაგულის-

¹ M : ურძუკ, სომხ. თ. Դուրձուկ (გვ. 13) „დურზუკ“ — დურძუკ.

ბმევი, თუ ტირეთი და კავკასიის ერთი და იმავე პირის, ეპონიმის ორი სახელია.

ლ. მ. როველს შობოს ოსთა მამათმთავრად ყადა მიჩნეული. მისი სიტყვით ამ უბოსის მამისაგან მისცემია „ქუეყანა კავკასის ნაწილი, ლომეკის მდინარის დასავლით დასავლეთამდე მთისა და დაეშენა უბოს და მათი ნათესავნი არიან ოგსნი და იგი არს ოგსეთი, რომელ ნაწილი არს კავკასისა“ (ცა მფთა * 109, გვ. 9).

იმისდა მიუხედავად, რომ ლ. მ. როველს უბოს ოსთა მამათმთავრად ეგონა, მას მაინც ნათქვამი აქვს, რომ „ოდეს პირველ გამოვიდა ხაზართა მეფე და მოტყუენა ქუეყანანი“ თარგამოსიანთა და ქალაქები არარატისა და მასისის სანახებისა და „ჩრდილოსანი“, ე. ი. საქართველოსი, როდესაც უკან გაბრუნდა და კვლავ „გარდავლო მთა კავკასია“, მაშინ იყო ძე მისი სახელით უბოს, ძესა მისსა მისცა ტყუე სომხითისა და ქართლისა და მისცა ქუეყანა კავკასის ნიწილი“ ლომეკის მდინარის დასავლეთით მდებარე. აქ „დაეშენა უბოს და მათი ნათესავნი არიან ოგსნი“-ო (ცა მფთა * 109, გვ. 9), მაშასადამე ლ. მ. როველის წარმოდგენით, უბოს ხაზართა მეფის შვილი ყოფილა, ხოლო ოსები თითქოს ამ უბოსის, ე. ი. ხაზართა და ქართველთა და სომეხთა ტყვეების „ნათესავნი“ ანუ შთამომავალნი ყოფილან, ე. ი. ნარევი ეროვნება ყოფილა.

მოქცევაჲ ქ-ს წარმოდგენით ჯერ კიდევ ალექსანდრე მაკედონელმა „იხილნა ნათესავნი სასტიკნი ბუნთურქნი მსხდომარენი მდინარესა ზა მტკუარსა“ და სარკინე ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრჳ და უფლისციხე აეტორს სწორედ მათ ქალაქებად აქვს წარმოდგენილი (Опис. II, 708). ისინი „იუბოხელთა ნათესავნი იყვნეს ყლსა კორციელსა ქამდეს და სამარე მათი არა იყო, მკუდარსა შექამდეს“-ო (იქვე). ალექსანდრე მაკედონელს მათი დამარცხება არ შეეძლო და უკან გაბრუნდა. ამის შემდგომ „მოვიდეს ნათესავნი მბროლნი ძალდემველთაგან გამოსხმულნი ჰონნი და ითხოვეს ბუნთურქთა ოლსიგან ქ-ნა ხარკთა და დასხეს იგინი ზანაჲს“ (იქვე).

მერმე ძლევაბისილი ალექსანდრე მაკედონელი კვლავ მოვიდა და „ჰონთა დასცა მახული“. ქალაქები წაართვა და დაამარცხა, ხოლო ქვეყანა თან მოყვანილ აზოს არან ქართლისა მეფის ძეს მისცა (იქვე II, 708—709).

ს ა ძ ი ე ბ ღ ე ბ ი

პირთა სახელების საძიებელი

- აბდილი 60
 აბელიანი 217
 აბრაჰამი 136
 აბუდენოსი 28, 32, 57
 აგათურსი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116, 130
 ადამი, ადამის ძის შვილი ენოზი (ბიბლ.) 136
 ადარნასე კუროპალატი 104
 ადერკი 94
 ადიბენი 261
 ადოეს 83, 84
 ადონცი ნ. 19, 29, 49, 52, 53, 259
 ადრეკი იხ. ადერკი
 აფგერიანი 14
 ავიციენი 128
 ავშინი 28
 ახო, არან ქართლისა მეფის ძე 277
 ათონელი ექვთიმე 127
 ალექსანდრე ბატონიშვილი 211
 ალექსანდრე კახთა მეფე 48
 ალექსანდრე მაკედონელი 277
 ალექსანდრე მეფე (მაკედონელი) 28, 32, 59
 ალექსარტოს, ტანაისის არაბერძნული სახელ-
 თაგანი 83
 ალთიოს 85
 ალუთაგოს 83
 ამრომარი 89, 95
 ამულ 255
 ანასტასიოს დიაკონი 267
 ანასტასიოს მეორე 266
 ანასტასიოს ძმა 266
 ანასტასიოს ხუცესი 267
 ანდრია მოციქული 266
 ანდრია პირველწოდებული, იხ. ა. მოციქული
 266
 ანკონელი ფრ., იხ. ფრედუციო ანკონელი 272
 ანოთენოს 85
 ანტიოქოზ დიდი 18
 ანქიალოს, მეფე მაკრ. და ჰენიოზებისა 272
 ანეტი 15
 აპი, დედამიწის ღვთაება (ჰეროდოტე) 81
 აპოლოდორ 8
 აპოლონ 81, 126
 აპოლონ როდოსელი 115
 აპოლორი 128
 აპოქსაჲ, იხ. არაპქსაჲ
 არან, ქართლისა მეფე 277
 არანი, ალბანთა წინაპარი (მ. ხორონელი) 267
 არანი, სისაკანის ანუ სივნიეთის მთავარი 267
 არგუანაგოს—სახელი ქ. ოლბიის წარწერები. 84
 არიანე 12, 13, 44, 50
 არიანე ფლ. 263, 264, 265, 266, 273
 არიანე, იხ. არანე
 არაპქსაჲ, შუათანა ვეიკ ტარგიტაძას 58. 129.
 131, 135, 136
 არტაბანი, მეფე სომეხთა 30, 31, 32
 არტაეზ, სომეხთა მეფე 31
 არტავაზდი 33
 არტავანი 217
 არტავაზდი 33
 არტაქსი 18, 19
 არტაქსი, მეფე 263
 არტაქსის შთამომავალი ტიგრანი 261
 არტაშესი, სომეხთა მეფე 33, 217
 არტიშაზა 81
 არშაკუნიანი, სომ. მეფეები 219
 არშაკუნიანთა სამეფო სახლი 261
 არშუშა, ქართლისა პიტიაზში; ტაშირის, ტა-
 შირელთა (კორჯნთ) მთავარი 26, 27
 არჩილ, ქართველთა მეფე 26, 27, 42
 არძუკი 31
 ასურასტანის მესიტორი ბეროზ, იხ. ბეროზ 128.
 ასურბანიპალი 149
 ატამაზა 87, 91
 ატამაძას, ატტამაძას 91
 ატორეს 85
 ატრას 85
 ატრასი 91
 აფინაშვილი გრ. 179
 აშოტ კუროპალატი 104
 აშოტ, სომეხთა მეფე 28, 28 (სქოლიო).

აშქენაზ ძე გომერისა 132

აძია, აძიაფოს 86

აძიავოს 86

აძოს 86, 87

ახუმენიანთა დინასტია 127

აბაა 85

აბაბდუნი თეთრუა 191

აბაო, აბაოს 85

აბგარტ კუროპალატი 104

აბდაგოს 84, 86, 88

აბდას, ადილ. ხ. თქ. გმირი 86, 89

აბგრატიონების დინასტია 211

აბლაშირი, ჰონების მეთაური 268

აბაქანი, ლუნძთა მთავარი 89

აბრბაღ, ბარბოღ, ბარბლაშ—ოთხფეხის მფარ-
ველი ლმერთი (სვან.) 162, 163, 191, 193,
194, 196

აბრბარე, ყვავილ-ბატონეზის დედა 194, 198
199

აბრდაველიძე ე. 150, 159, 161, 162, 162 (სქო-
ლო), 172, 179, 180, 182, 190, 191, 199,
201, 203, 208, 209, 211, 212, 213, 220

აბრტომი 94-

აბრტომი, იხ. ბარტომ 94

აბრტპოლი 127

აბქარი 89, 206, 215

აბქსავოს ამორომარე 89, 95

აბქსანი 89

აბდუზეგო, ტლებიცეს ცოლი (ყაბ. თქმულ. გმი-
რი) 224

აბრიძე ე. 38, 102, 205, 206

აბრეე ად. 89

„აბროზ“, მეისტორიე ასურასტანისა 128

აბრძენიშვილი ნ. 206

აბერტიონი სუმბატ 30, 31

აბილაბელი ფრ. 6, 9, 55, 56, 133

აბიხანტიელი სტ. 11

აბიხანტიელი ფაუსტოს, იხ. ფაუსტოს ბიხან-
ტიელი 33; 52

აბოლას 85

აბოლოთოყო, კემირგოელთა ტომის თავადი 91

აბოკ ე. ფ. 9

აბოკსთენი 58

აბიჩი, „საკუთარი ლმერთი იყო უძველესთ ქართ-
ველთა“ 168, 169

აბოხე ნ. 47, 49

აბოტახოს 85

ბუჭურაული ივანე 161

ბულა თურქი 268

გაბუური ბესარიონი 21

განდაშ, კასიტების მთავარი 15

გარეჯელი დავით 223

გელამი, იხ. სისაი 267

გელლონი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116, 119,
130

გელლონი, იხ. გელლონი

გერლიანი დემეტრე იხ. დემეტრე გერლიანი 191,
192

გერმანიზმი, ოსტგუთების მეფე 268

გერგონის (მით.) 130

გივარგი წმ. 222

გინცელი ფრიდრიხ 149

გიორგი ახალი, ჯავახტის ჯვარისა: ლთაება
(ხუც.) 220

გიორგი ინტერიანოს 272

გიორგი ხუცეს მონაზონი 145

გიორგი წმ. მთავარანგელოსი გომერისა 175,
მზაურის ანგელოზი 220, მუხის ანგელოზი
175, კობისა 220, კოპალესი 208, ყინვისა
221

გიორგი მთაწმინდელი 145

გიორგი რუსი 273

გიორგი წმ. 160, 161

გიორგი ხიშიკაური 179

გნუროს 86

გოგი 132

გომერი (მთავარი თქმ.) 133

გომერის ძე თოგარა 132

გორგამე ს. 268, 269

გორგას (ოსური) 85;

გორგახს 85

გორგაკია 93

გრტყე 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 133

გრიგოლ ტრეტყორდი 256

გრიგოლ ყრმა 256

გუდ-გუდ, მერკური ანუ ჰერმესი (მნათ. ბაბ.) 149
გუგარელთა პირიანში, იხ. მირდატ-დარეპის
შთამომავალი ნახარა 28

გულბაათ მერკური ქალი, ოღლა ბაგრატიონის
ფსევდონიმი 95

გულია დ. 188, 189

გურგასალი, იხ. ვახტანგ გ.

გუტა (ქართლური საკ. სახ.) 206

გუშარა ჰაიკელი 24 (სქოლიო)

გუშარა, იხ. გუშარაძე (ეპონიმი) 24, 24. (სქო-
ლიო), 25

გუმარაჲ, შარას ძე, მამამთავარი კოლბისა, წო-
ბისა, ჯავახეთისა და სხვ. 25
გუჯარაჲ, იბ. გუმარაჲ 25.
გულდენშტედტი 40, 41, 42, 61, 62, 65, 64, 65,
რნ, 69, 70, 73, 74, 75, 76, 77, 100,
101, 137, 138, 156, 157, 146, 165, 185, 186,
187, 207
დადაგოს 85, 86, 88
დადაიოს 85
დადს 85, 86
დადი 85
დადო 85
დადოს 85
დავით გარეჯელი, იბ. გარეჯელი დავით 218
დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი 257
დალატოს 85
დარიოზ კოდომანი 53
დარიოზ, დარიოზი სპარსთა მეფე 32, 58
დარიოზ ჰისტასპი 95
დაყო 89
დელოიზი ფრიდრიხ 121, 122, 124, 132
დემეტ გერლიანი 191, 192
დილ, ენესი ანუ აფროდიტე ბაბილონ., იბ.
დილბატ 149, 150
დილბატ, ენესი ანუ აფროდიტე (ბაბ.) 149
დიეინეუო, იბ. მეუო
დირი, დირი ად. 48, 73, 75 (სქოლიო) 100
186, 187
დოდოს 85
დოობოლუს 85
დუარაგოს პიდე 89
დუდარეუო (ადილ.) 89
დურძე, ძე ტირითესი 276
დურძე, უწარჩინებულესი შვილი კავკასიისა
276
ეა 197
ეუაგრე 33
ეუსევი კესარიელი, ბერძ. ისტ. 57, 128
ეხეიელი 112, 133
ეზნიკი კოლბელი, V ს. სომეხთა ისტ. 215,
216, 217
ემინი 25, 32
ეპიფანე კპრელი 128, 147
ერატოსთენე 52
ერისთავი რაფ. 23 (სქოლიო), 50
ერისთავ-ზოშტარია ანასტ. 194, 195
ესაია 60, 147, 160, 215
ესტატე ანტიოქელი 128

ესქილე 51
ეთოზე მთაწმინდელი 127, 128
ეჩუს (ანტიკ.) 85
ვალარშაკ სომ. მეფე, იბ. ვალარშაკ ს. მ. 24, 32
ვალარში 24 (სქოლიო)
ვარაზბაქარი 267
ვარდან მამიკონიანი 269
ვარზქენ 268
ვართან კოროიანი 218
ვართანი, გელართის მონასტრის წინამძღვარი
218, 219
ვალარშაკ სომხ. მეფე 267
ვახტანგ გურგასალი 29, 272
ვახტანგ მეექვსე 128
ვახუშტი ბატონიშვილი 35, 36, 44 (სქოლიო), 45,
47, 49, 60, 105 (სქოლიო) 110, 128
ვენესი ანუ აფროდიტე, იბ. დილბატ-იქ 149,
150
ვიბლიანი ვიბლიან 191, 199, 200
ვირხოვი რ. 220
ზანნ, კერიგოულთა ტომის თავადი 91
ზარენ, სომეხ. მეფის ძე 31
ზარეპი 33
ზარიადრი 19, 263
ზაქარია რეტორი 255
ზაქარია წინასწარმეტყ. 160
ზეესი 81
თაგოს 35
თალაჲ ნეტარი 127
თამარ მეფე დიდი 175, 256
თამისასადას, იბ. პოსეიდონი 81
თარგა, სატომო სახელი 134, 135
თარგამოსი (ბიბლ.) 128, 276
თარგამოსის შვილი, იბ. ჰაოს 276
თარგამოსის შვილი, იბ. კართლოს 276
თარგიტაოსი ანუ ტარგიტაოსი 129
თეიმურაზ ბატონიშვილი, ისტორიკოსი 128,
168, 169
თეოდანე, პომპეუსის ლაშქრობის მონაწილე 119
თერგა 134
თერგამა გომერის შვილი (ბიბლ.) 132
თერგამა 132, 134
თილგარიმუ (ასურელი) 133, 134
თიმალ 60
თირასი 132
თობელ, თობელი 127, 128, 129
თოველს ანუ თოველ, იბ. თობელ 129

- თოგარმა გომერის ძე 132, 134, 135
 თოგარმა, დას. სომხების მამამთავარი, იხ. გეოგრა.
 სახ. საძიებელიც 132
 თოგორმა (ლათ.) 134
 თოთია სულხანური (სევს. ლექსის გმირი) 211
 თორგამა (ბერძნ. და სომხ.) 134
 თორგამ-ოს და თორგამძე (ქართ. გვარი) 134
 თოფურია ვარ. 2, 162 (სქ.), 162, 167, 190
 თულა (სვ.) იხ. ტელეფია
 თრდატ 33
 იაკობ—იაკობისი 199
 იაკობ ზუცესი 168
 იარაგანდ, სომხ. მეფე 30
 იარედ მაჰალაელის ძე 136
 იაფეთი ძე თობელისა (ბიბლ.), იხ. იაფეტი 128, 129,
 იაფეტი (ბიბლ.) 127, 128, 129, 132
 იაფეტის ძე გომერი 132
 იახსარი, იაკსარი 177, 178, 179, 210
 იდანთვარსოს 82
 იდარი, ადილ. მთავარი 89
 იდუმა 60
 იე კათალიკოზი 268
 იეზეკიელი 60
 იერემია 60, 199
 იესო, იესუ 254
 იეცურ 60
 ილიბოსი, იხ. ქსართამიცი 94
 ილია ჭავჭავაძე 210
 ინალ ტეგენი, ყაზარდ. მეთაური 272
 ისტაჰრი 269
 ინჯინჯიანი 267
 იოანე კათალიკოზი, სომეხთა ისტორიკოსი 28,
 სქოლიოც.
 იოანე პეტრიწი 128
 იობი 215
 იოვანე კათალიკოსი, იხ. იოანე 28 (სქოლ.)
 იონა (დაბად.) 215, 217
 იოსეფოს ფლაბიოს 128
 იპოლიტე 36
 ისმაილი 60
 ისრაელ 199
 ისტაჰრი 106
 იული, სემის შვილის შვილი (ბიბლ.) 128
 იულიოს-ტიბეროს, იულიოს საკრამატი, მეფე
 113
 იულონ ხარძიანი 196
 იუსტინე 97
 იუსტინიანოს, მეფე ბერძ. 33
 კაგაროვი ვ. 81
 კავკასი 276
 კავკასი 271, 276
 კაიზნუ-კრონოსი შემდეგში სატურნი (ბაბ.) 149
 კაინან, სემისა და სალას შვილი 136
 კაკაბაძე სარგ. 19, 51, 206
 კამარსაძე 95
 კამორსაძე 95
 კაო 94
 კარაულოვი 106
 კარძე, კარძოძოს 87
 კარძუძი, კარძუაძე—იხ. ქსართამ. 94, 269
 კარძუაძოს 87
 კასსალია, ჭალის სახ. 85
 კალანკატუელი მ. 27
 „კაშა-მეფე“ ჩერკეზთა მ. 270
 კაშვე—შამაკაცის ყაბ. საყ. სახელი 93
 კაცეალოვი, ა. 80
 ელმან 60
 ეკელიძე კორნელი 127, 128
 ემერუკეჭი, იხ. ტემირგოლ 273
 ესარი, კვრას დღესასწაულის მეთაურის სახე-
 ლი 204
 ყირა, ყირაი, ყირაი, ყირაი, ყირაი,—
 ლეშაბის სახელი 172, 176, 177, 178, 179,
 183, 184, 187, 201, 202, 203, 204, 208, 211
 ყირა კარაიანი, 201
 ყირა, სამართლის ლეშაბა 202
 ყირაი, წულის მომნიჭებელი ლეშაბა (ფშ.)
 203.
 კიდარ 60
 კიკელი (მიტანელი) 5
 კიეველი მებატინე 274.
 კლავდიოზ პტალემახოსი 120, 260
 კლაროთი 51, 54, 65, 101, 110, 137, 185, 271,
 272, 273
 კლომა 9
 კოლაქსა სკოლოტების თქმულების გმირი 58,
 129, 131
 კოლოზოვა, კ. 80—81
 კოლოქსა, იხ. კოლაქსა 58
 კონსტანტინე, აფხაზთა მეფე 211
 კონსტანტინე. პორფიროგენეტი 271, 272
 კონნუს 84
 კოპალა, კოპალე, გმირი ლეშაბა 172, 177, 180,
 181, 182, 183, 184, 208, 209, 210
 კორჯი 26, 27, 28
 კოსსას, კოსუს 84, 93
 კოსუეი 94

კოტტი და კოტკს, კოტკსაო—თრაქ. მეფეთა
სახ. 85

კრფარნოს 85

კოშუქ, იხ. კაშუქ და კოსუქ 94

კრონოსი იხ. ვაიმანუ

კრონოსისა საბატონე ტეშუბ (ზიბლე) 187

კვპრელი ეპიფანე 147

კუენაგოს 83, 84

კულია, კალის სახ. 85

კუტუ ხაზარია 206

კუტუ ხიზარია 206

ლაბარტუ 198, 199

ლამარია 191

ლამეხ ძე იარედისა 136

ლასტივერელი არისტაკესი 19

ლათიშვი, ე. 18, 30, 57, 108, 113 (სქოლიო) 1,
276

ლაშა-გიორგის დროინდელი მემბრანე 256

ლევან ბატონიშვილი 193, 199

ლევან, მეფე ქართველთა 49

ლეონტი მროველი 94, 127, 128, 168, 169, 273
ლინჩი 19

ლიპოქსაჲ (ოს), ტარგიტაჲსის უფროსი ვაჟი 58
129, 131, 135, 136

ლობეის 84

ლოპატინსკი 88, 89, 90, 93, 94 (სქოლიო), 112,
154, 187, 188, 273

ლულიე, ლულე 44, 91 (სქოლიო), 92, 93, 114,
115, 156, 187, 188, 207, 222, 223, 224 (სქოლ.)

ლუარავოს პიდე 89

ლუკა მოციქ. 136

ლუკა მაჩხოშვილი 178

ლუქული 261

მაზა 87

მაზას 91

მათე 215

მაკედონელი ალექსანდრე 30

მალასი, ლაზების მეფე 13

მალსაკვი ხ. 61, 62, 65, 137

მამაკუტე კუტალია 206

მამიკონიანი ვარდან, იხ. ვარდან მამიკონიანი
269

მაოტყელი ტირგატაოს, ჰეკატაჲსის, სინდთა
მეფის მეუღლე 131

მარეშიზო, იდარის შვ., იხ. იდარი 89

მარი ნ. 36, 47, 48 (სქოლიო), 68, 78, 79, 98, 99,

107, 108, 131, 152, 153, 154, 212, 214, 215,
216, 218, 219, 220.

მარკარტი ი. 20, 22, 23, 52, 53, 255, 257;
261, 267

მასსან ძე ისმაილისა 60

მასტუსი 85

მავტოცი 26, 27, 28

მაქსიმე აღმსარებელი 127, 128

მაჩხოშვილი ლუკა 178

მაძოტოს 91

მაძალელი ძე ენოხისა 136

მეგასთენე 57, 58

მეთუსაელ ძე ლამებისა (ბიბლ.) 136

მელიქსეთ-ბეგი ლ. 220, 253, 256

მერხული გ. 104

მესროპი 27

მეშხინიშვილი ი. 153

მეჭუნდაცი 33

მთაწმინდელი ეფთჳმე 127

მრდას 85

მითრიდატე II 261

მილტელი ჰეკატაჲსი 11, 101

მილლერი, ვს. 81, 82, 83, 84, 85, 90, 91, 92,
95, 96, 97, 98, 107, 113, 115

მირდატ დარეჲ, ნახარარი 28

მირიანე 33

მირიჲანი, მიჲრანი 33

მიქაელ მთავარანგელოზი 175, 176

მიქელი, მოძმე მიქიელისა 211, 212

მიჲრანი ანუ მირიჲანი მეფე ქართუ. 33

მიჲრდატი 32

მოკაპორის 85

მრკვოს 84, 85

მოსე ხორენელი 128, 134, 215, 217, 255, 255-
267

მროველი ლეონტი 12, 30, 128, 168, 169, 267,
276, 277. იხ. ლეონტი მრ.

მკლენმოფი ვარ. 81, 84, 86, 87, 113

მკლერი, იხ. მილლერი 30, 86, 91, 97

მუკუნავოს 83, 84, 85

მუკუნავკროს 84, 89, 91

მურსავე ე. 46, 146 (სქოლიო)

მუყო დიფინუო პადისის შვილი 89, 91

ნაბუქოდონოსორ მეფე 28, 32, 57, 58

ნაგომოვი შ. 93, 114, 187, 188, 222, 223

ნაკანი ტარასი, იხ. ტარასი ნაკანი 191

ნანიტა 135

ნებოთ 60
 ნერსეს ეპისკოპოსი 256
 ნესრენეაყე (ზღაპ. ჩერქ.) 224
 ნინო წმ. 48, 126, 146, 217, 253
 ნიჟარაძე ივ. 38
 ნოე ძე იაფეთისა (ბიბლ.) 1:8
 ნოსელი გრიგოლ 36
 იფშენაყო, ყაბარდ. თქმულებებში დაცული
 საყ. სახ. 88
 ოზერისი 222
 ოატოსკროს, ოატოსკროს აპოლონის სკოტური
 სახელი 81

პაბას 85
 პადისი, იხ. მუყო 89
 პარმა, ქალის სახ. 85
 პაპაიოს, ზევის სახელი (ჭეროდორ.) 81
 პაპია კუტალია 206
 პართეველი ვალაჩშაყ 24
 პატეის 85
 პატკანიანი კერ. 22
 პეტრე ნეტარი, იხ. პ. ქართველი 254
 პეტრე ქართველი 254
 პეტრიწი იოანე 128
 პინდაროსი 10, 11, 15, 16, 17
 პინძაძის 91
 პლინიუსი, პლინიუს სეკუნდუსი 104, 105, 107,
 110, 120, იხ. პლ. მცირე 120
 პლინიუს მცირე 120, 135, 248, 259, 260, 263
 პლინიუს უმცროსი, იხ. პლინიუს მცირე
 პლუტარქოსი 261, 276
 პლუტარქოსი 18, 21
 პოლემონი 14
 პოპეგოსი, პომპეუსი 18, 119, 276
 პოსეიდონი 81
 პოსეიდონიუსი 52
 პროკოპი კესარიელი 19, 266
 პსშიზადინიოყო, ყაბარდოულ თქმულებებში და-
 ცული საყ. სახელი 88
 პროკლემავოს კლადიოსი (ზი) 13, 14, 20, 21,
 22, 26, 30, 50, 99, 101, 120, 261, 275
 პუტოდორი 14

ყებელიოვი ს. 83, 113

რაზიკაშვილი თედო 193
 რამზეს II, 16
 რეე მართალი, მეფე 169
 რესკუპორის (ბოსფორის მეფის სახ.) 84

რეზუნაგოს 84
 რესპინდიალოს 84
 რიფათ ძე გომერისა 132
 როგუა გ. 91, 93, 111
 როდოსელი აპოლონ 115
 როლოვ, ად. 223
 რომენტალკეს—დიდი მეფე, მამა საკრომატ მე-
 ფისა 85, 113
 როსტოვეცი 51

საბა-სულხან ორბელიანი 34, 35, 36, 37, 44,
 49, 59, 60, 66, 67, 90, 90 (სქოლიო), 102,
 103, 115, 124, 126, 127, 147, 149, 199, 205,
 206, 217
 საბანის ძე იოანე 44
 სადალას, სადალეს, სადალოს—თრაქიის მეფე 35
 სახუე 30
 საკლეს 85
 სალა, სემის ცოლი (ბიბლ.) 136
 სალას 85
 სამაგე შიფშ 90
 სამბიონ 85
 სამუელ ეპისკოპოსი 27
 სანატოს, ადილ. ბერძნ. წარ. 90
 სან-დარძიოს 115
 სანქარიბი 132, 133, 133 (სქოლიო)
 სატურნი, იხ. კაიზანუ 149
 საკლიოს, 86
 საკრომატი ტიბეროსს იულიოს, ძე მეფისა დი-
 დისა რამენტალკისა 113
 საუბერუყო, იხ. სოზერი
 საურომატ მეფე 113
 სეზოსტრისი 16, 17, 169
 სემი (ბიბლ.) 127, 128, 136
 სემის და სალას შვილი იხ. კაინან 136
 სევთშ 84
 სისაკი, გელამის შვილი 276
 სიომახო 93
 სისოს 85
 სკოლოტისი ანუ სკითი ბერძნ.-თქმულების გმი-
 რი 116, 129
 სკრაპაზის 82
 სკოტი, ბერძნ. თქმულების გმირი 116
 სკვლეს, სკითეთის მეფე 86, 97
 სმბატ, მეფე 33
 სმირნოვი ი. 29, 213, 214, 215
 სოზერის, სოზერისი, ჩერქ. ლუთება მიწისმოქ-
 მელთა მფარველი 222, 223
 სომახო ადილ. მამ. სახ. 93

- სოსრუყო ყაბ. თქმულ. გ. 88, 222, 223
 სოფოკლე 51
 სოცინი 132
 სპარადოვი, თრაკიის მეფე 84
 სტეფანე ბიზანტიელი 108
 სტეფანოსი, VIII ს. სომეხი მწერალი 267
 სტრაბონი 12, 12 (სქოლიო), 14, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 48, 50, 52, 82, 105 (სქ.), 107, 108, 111, 113, 118, 119, 120, 132, 136, 257, 260, 261, 263, 265.
 სუზიანე 127
 სუმბატ, იხ. ბივრტიანი სუმბატ 31
 სუნხანაურის შვილი თოთია, იხ. თოთა 211
 სურკა, მზის ღვთაება ჰინდ. 5
 სჯღოე კარიგნდელი 258
 სჰმონ კანანელი 206
- ტამბატარა (ადილ.) 89
 ტარასი ნაკან 191
 ტარ ბედნიერ, ღვთაება წვრილფეხა საქ., ცხვრების (სვ.) 192
 ტარგიტა, ტარგიტაჰო 58
 ტარგიტაოსი (სკოლოტების თქმულების გმირი) ანუ თარგიტაჰოსი 129, 131, 134, 135, 136
 ტარგიტაჰს შვილი აპოქსაჰ 136
 ტარგატაო მაღოტიელი, ჭკატაჰოსის მეუღლე 131
 ტელეჰინუს ღვთაება (ხეთ.) 205
 ტელეფა (ქართ.), იხ. ტელეს 207
 ტელეფია (სვ.) 205, 207
 ტიბეროს მეფე 113
 ტიგრან დიდი 261
 ტიგრან სომეხთა მეფის ძე 31, 33
 ტირითე, დუროქის მამა 276
 ტლუბიცი, ტლუბცი, ტლუბცი—ყაბ. თქმ. გმირი 9., 94 (სქოლიო), 224
 ტლუფსი, ჰერკ. წარმ. ღვთაება 207
 ტრლას, 84
 ტომავეი 120
 ტრდატ, სომეხთა მეფე 33
 ტრუნოს, 85
 ტუშრატა, მიტანელთა მეფე 8
 ტურაევი ბ. 198
- უარაჰკოს, იხ. უახოჰკოს 92
 უახოჰკოს, ბერძნ. წარწ. საკ. სახ. 92
 უნგნადი 9
 უობოს, ოსთა მამამთავარი 277
 ურანია, იხ. არიტმაზა 81
- უსლარი 40, 44, 47, 48, 51, 62 (სქოლიო), 65, 68, 69, 70, 77, 101, 151, 187, 188, 189, 273
- ფარნავგოს 85
 ფარნავგოს პირველი მეფე 169
 ფარნავგოს — ტანაისის წარწერ. სახელი არა. ბერძნული 83
 ფარნავგონ 85
 ფარნავგოს კადუა 191
 ფარაქელი ლაზარე, იხ. ლ. ფარაქელი 29, 259
 ფაუსტოს ბიზანტიელი, 33
 ფარსმან არმაზელი 30
 ფარსმან, მეფე ქართველთა 33, 94
 ფილოსტეფანოს 115
 ფორევი ემ. 8, 9, 38, 39, 124, 128, 167
 ფრედუიტი ანკონელი 272
 ფრიდრიხ დელიჩი, იხ. დელიჩ ფრიდრიხ. 39, 131
 ფსეგუჰაშ, მდინარე წყლის დედოფალი 220
 ფშარველი, მთის მაღალი წვერის ყარაული 221
- კალანთარი აშხ. 213
 კალ-ბაბარ-ი 199, 230, 201
 კარამშ 94
 კართამ 94
 კართოს, ძე თარგამოსისა ნათესავე-მთავარი სრულად ივერიელთა 128, 276
 კარამშ, კართ. მეფე 13
 კაუშელდიანი, მზის ყარაული 200
 ქეთელაური ა., ხუცი ხაზმატის წმ. გიორგის ხატისა 176
 ქორდატ 60
 ქსარათმ, ქსარტამ, ქსარტამოს 94
 ქსარათმ კარბუძის ძე, იხ. კარბუძი 94
 ქსენოფონტე 10, 11, 12, 17
 ქსერქსე 18
- ლუკასიანი 27, 28, 216
- შანიძე აკაკი 119, 151, 177, 178, 179, 209, 210
 შარაჰ გუშარას, 24, 24 (სქოლიო), 25
 შაპუტ, სპარსთა მეფე 33
 შაფარევი 81, 274
 შერატლოყო, ხალხური თქმულების გმირი 114
 შერუ, კაცის სახელი 114
 შიო 60
 შიფერი 47, 48, 65, 139
 შორ, კაცის სახელი ადილ. ლუნძ. 114
 შორა ნაგომოვი, იხ. ნაგომოვი შ. 89, 91

შოშია, შოშიტა (ქართ. საკ. ს.) 135
 შეყვანი გიგო 192
 შეპილულოუმა 55
 შემანიკი წმ., ვარდან მამიკონიანის ასული 268, 269
 ჩიტაია გ. 179
 ჩიკობავა არნ. 145, 147, 151, 153, 154
 ჩებინაშვილი დავ. 102
 ჩხაიძე მ. 79

ცაგარელი ალ. 36
 ცენკერი (სქოლიო) 146
 ძალ-ბატ-ანუ, მნათ. სახელი (ასურბ.) 149
 ძალსის 84
 ძაძუ 92
 ძეფი 129
 ძელია 95
 ძერო ძიოს, გვარის სახ. თან. საქ-ში 95
 ძეროძიოს, ტეტომეზუს ძე 95

ჭაქვაძე ილია 210
 ჭარაია პეტრე 151, 152, 185
 ჭინჭარული გ. 175, 176
 კადუა ფარ., იხ. ფარნაოზ კადუა
 კუონია ილია 102 (სქოლიო)

ხალათიანცი გრ. 33, 57
 ხატლოხ, საგვ. სახელი 114
 ხახუ 93
 ხახურაძე 93
 ხემატა, ქალის სახ. 85
 ხიმიკაური გიორგი მთ. 179
 ხოდარძოს 115
 ხოდეკი, სარმატას ხოდეკიუ (სარმატას ხოდე-კისძე) 91
 ხოძ'დრა, ქალის სახ. 85
 ხონელი, მ. 57

ხორენელი მოსე 24, 25, 28, 32, 33, 128, 134, 215
 ხოსრო, სომეხთა მეფე 33
 ხოტოკოა, კემირგოელთა ტომის თავადის სახე-ლი (ადილ.) 91
 ხურსადო 95
 ხურსი, გარდაბანის მთავარი 28
 ხურსილაუა 95
 ხურსიძე 95
 ჭურსიძე 95
 ჭურციძე 95

ჯანაშვილი მოსე 36, 147
 ჯუანშერი 32, 272

ჭაიკი, ჭაიკის შთამომავალნი 28
 ჭამერაბი 3, 6 (სქ.)
 ჭამკაზნ, გუშარაჲს შთამომავალი აბოც-ტაში-რის მფლობელი (მ. ხორენელი) 24, 25
 ჭაოს, თარგამოსის შვილი 276
 ჭარშუშა ქართველთა პიტიაზში (იხ. არშუშა) 27
 ჭეზიოდე 160
 ჭეკატაჲოს სინდთა მეფე 12, 18, 100, 101, 103, 131

ჭეკატაჲოსი 271
 ჭენოხ ძე იარედისა (ბიბლ.) 136
 ჭენოხი და მათესალა 136
 ჭერაკლე (ჭერკულესი) 57, 130
 ჭერაკლე მეფე 269
 ჭერკულესი, იხ. ჭერაკლე 32
 ჭერმესი, იხ. გულ-უდ 149
 ჭერმეს ტრიმეგისტოს 187
 ჭეროდოტე 270, 271, 273, 274, 275
 ჭიტრი 268
 ჭეროდოტე 10, 11, 15, 16, 17, 18, 58, 78, 81, 82, 83, 86, 95, 96, 97, 100, 101, 115, 116, 117, 119, 120, 128, 129, 130, 135, 136, 169, 222
 ჭომიროსი 160, 174
 ჭროზნი 6
 ჭვბშმანი, ჭვბშმანი 53 267

გეოგრაფიულ სახელთა საძიებელი

- აფსუ, მდ. აფხაზეთში 43
 აბაძეების თემი 44
 აბილიანი (ხალდ. წარწ.) 55
 აბოცი, ავ. 31
 აბხაზეთი 43, 44, 45, 46, 104, 169, 185, 196, 273
 ადა, სოფ. ტამანის მახ. 112
 ადაბი (სუმ.) 1
 ადარბაგანი 255
 ადილეუეთი 46
 ავშინი 28
 ადეკუმი, მდ. 44
 აზატი, მდ. სომხეთში 219
 აზია 7, დას. მც. აზია 10, 271
 აზიის სარმატეთი 96, 275
 აზოვის ანუ მეოტის ზღვა 120, 270, 272
 ახვასი, მდ. 91
 ათინა, ქალაქი 13, 264
 ათრაატ-ვოსტანი 267
 აკადი, აკადია 1
 აკამფისი, მდ. 12, 266
 აკამფისის ხეობა 44
 ალაზანი, მდ. დიდი და მცირე ალაზანი 49, 50, 51, 54, 269
 ალაძონების ქვეყანა 115
 ალბანეთი 20, 21, 22, 30, 33, 34, 50, 51, 52, 257, 258, 261
 ალბანეთი, ძველი 106
 ალბანეთის მთები 30
 ალბანთა ქვეყანა, იხ. ალბანეთი 257, 261
 ალბანია (იხ. ალბანეთი) 30, 33, 34, 257
 ალფის მთ. 47
 ალვანი, სოფ. 177
 ალზირანი (ხალდ. წარწ.) 55
 აღკანი (ხალდ. წარწ.) 55
 აღლა-იყპარ, მწვერვალი 260
 აღლანთა ველი 24
 აღლანქი, ქვეყ. 24
 აღშე (ხალდ. წარწ.) 55
 აღაძონიოსი, მდ. (იხ. ალაზანი) 50
 ამაზონური მთები 258
 ამიერ-კავკასია 7, 13, 14, 18, 51, 55, 57, 58, 98, 103, 106, 107, 120
 ამოტლზ (ხალდ.) 54
 ანანური 47
 ანაპა, ქალ. 81, 84, 85, 107, 108, 109, 113
 აინი (ხალდ. წარწ.) 55
 ანგედა (ხალდ.) 55
 ანი (ხალდ. წარწ.) 55
 ანტიტავრი, ტაურის ქედის შტო 257
 ანწალ-ორ, მდ. 53
 ანწუხ, 54
 აზრაატის სანაშები 23
 აოდა (ხალდ.) 55
 აპახტარ, არაბულად კავკასიის მხარე 255
 არაბისტანი, 127
 არაგაწ, მთა სომხ. 213
 არაგვი, მდ. 21, 47, 48, 179
 არაგვი-იორის ხეობა 48
 არალის ზღვა 268
 არანის მხარე 256
 არაპახიტის 136
 არაარატის ქედის სანაშები 277
 არაქსი, მდ. 18, 20, 30
 არაქსის ველი 26 (სქოლ.), 30
 არგუეთი 273
 არდაბაგანი 261
 არბელი 7
 არე 255
 არეზი, მდ. 260
 არეზის ხეობა 23
 არია 257
 არიელთა ქვეყანა 257
 არკადია 80
 არმაზი 22, 23, 94
 არაპახი 22
 არაპახიტის, ასურეთის ჩრ. მდებარეობს 136
 არსიანი 32
 არსიანის ქედი 260, 261
 არსიანის ხეობა 259
 „არსიაც ფორი“ იხ. არსიანის ხეობა 259
 არტაქანი, 29, 30, 32
 არტანის, სოფ. 51
 არტაქსატი 22, 23
 არტაშან 30 (სქოლიო)

- არტაშატი, ქალაქი (იხ. არტაქსატი) 22, 23, 219
 არტაქანი 29 (იხ. არტანანი)
 არტოზანი, სოფ. 51
 არტხლადერილ (დალისტ.) 55
 არქაბე, მდ. 264
 არქაბეს წყალი 44, 264
 არლუნი, მდ. 43, 53, 55
 არწახური 267
 არხოტი 211
 ასია (ს მკვიდრნი) 126
 ასურასტანი 128
 ასურეთი 2, 3, 4, 5, 9, 136
 ასურეთი ჩრდ., იხ. ასურეთი 4
 ასურეთ-არაბეთის უღაბნო 59
 ასური, იხ. ასურეთი 2
 ასური, დ. ქალაქი ასურეთისა 2, 3
 ატარა-გო, მთა 53
 აფრიკა 58
 აფსარეაის, სოფ. 44
 აჟსარი 44, 58, 264
 აფსარის ხეობა 44
 აფსასო, მდ. 266
 აფილიეთი 120, 266
 აფხაზეთი, იხ. აბხაზეთი 266
 აფხაზეთისა ბოლო 272
 აქაიელთა მიწაწყალი 258
 აქსა, მდ. დონის შესართავი 275
 აშილნტა (დალესტ.) 55
 აღბატ-სანაპირის რაიონი 258
 აღპატი-ს წმ. ძმობა 256
 აშტიანენა, სოფ. 19
 აჩსო, მდ. ფორტანგის შემდინარე 53
 აძვი სოფ. 91
 აძვგვი, იხ. აძვლეუ 273
 აძვლე 273
 აქარა 19, 261
 ახალი სკვთია, იხ. სკვთია 116
 ახალციხე 180, 261
 ხატანი, სოფ. 51
 ხეუსი, მდ. 273
 ხევატ, სოფ. 44
 ხი (დალ.) 55
 ხიელი, სოფ. 176, 184, 204, 212
 ა-ხუჯ, მთა აბხ. 46
 ხუფს, მდ. აფხაზეთში 43
 ბაბილონი ქალაქი 2
 ბაბილონის სახელმწიფო 2, 3, 5, 136, 148, 149, 198
 ბაბელი 5
 ბაბ-ულ-ხადიდ, ანუ რკინის კარი იხ. დარულ-აბუბ 269
 ბაგრევანდი 30
 ბახალეთი, ტბა 47
 ბახგუნი 256
 ბათსი, მდ. 265
 ბაკ-კარადა, მთა (დალ.) 55
 ბალასკანი 255
 ბალახოვიცის სანახ. 19
 ბალიჩი, ხეობა 4
 ბალკანეთი, ახალი 7, 10
 ბაიქსანი 114
 ბარდუსის მთა 260
 ბარისაზო 176, 179
 ბარსიმიანი, სოფ. 51
 ბასიანი 18, 30 დიდი ბასიანის ხევი 28, 260
 ბალდადი 126
 ბაიდა (დალ.) 55
 ბაილიგო, სოფ. 177
 ბახტ(ა)რი, სოფ. 222
 ბეერგო, მთა დალ. 53
 ბეკოდა, მთა (დალ.) 55
 ბელბიკი მდ. 272
 ბეიშერ-გოლ 39
 ბეიუდა (დალ.) 55
 ბერძენთა სახელმწიფო 254
 ბერძენთა და უეიკთა ქვეყანა 126
 ბიზანტია 145
 ბითლისის წყალი 4
 ბისო, სოფ. 181, 183
 ბიკინტა 104, 266
 ბნელი მთა, იხ. მთინ, მთა ყარალაჯი 25
 ბოთლიხ 54
 ბოკილე, ციხე სახლვრადე ოვსეთისა 266
 ბოლნისი 29
 ბოლნის-მანგლისის ხეობები 29
 ბოლბარი, იხ. პარხალი 259
 ბორვსთენი, იხ. დნეპრი 129, 273, 274
 ბორვსთენი 270
 ბორჩალო, იხ. ჰერეთი 253
 ბოსთა ქვეყანა კოტარძენი, იხ. 261
 ბოსფორი 7, 80, 81, 84, 87, 113, 271
 ბოსფორ ქალაქი 264
 ბოლახკო 3, 6, 9, 39, 40, 124
 ბოხა იხ. ბოხი, ბუხა 261
 ბოხი 261
 ბოკორმა 134
 ბეიბევი, სოფ. 40
 ბუჯი, მდ. 50
 ბუჯი, იხ. ჰვანისი 274

- ბუგი-ჩუს ხეობა 54
 ბუდინების ქვეყანა 117
 ბურდიანი, სოფ. 55
 ბუხა 261
- გაბზულა (დალ.) 55
 გაგრა 95
 გაგრუშ, მდ. აფხაზ. 43
 გაყო-შანი-ბეთურ, მთა (დალ.) 53
 გალატია 132
 გამაშტა (დალ.) 55
 განძაკი 256
 გადღი, მდ. 19
 გარა-კოლო 54
 გარნისი, ქალ. 23, 219
 გარდაბანის ხეობა 28
 გარდაბანი, გარდაბანის თემი, სანახები 268
 გარდამანის თემი 268
 გარეჯის უდაბნო 218, 223
 გაშვების ქვეყანა 133
 გეგუთი 273
 გელაბა, გელუინა 23, 267
 გელამაშენი, სომხ. 23
 გელამის ანუ გელარქუნის ტბა 23
 გელარადის მთა 213
 გელონოს ქალაქი, ბუდინების ქვეყ. 117
 გენი-კოლო 54
 გეორგისი, მდ. 50, 270, 274, 275
 გეტიკი 256
 გელამის მთები 215, 218
 გინდა (დალ.) 55
 გინუხ 54
 გინტა (დალ.) 55
 გიტლწა (დალ.) მთა 55
 გოგარენე 19, 23, 24, 25, 26, 30
 გოგოდა (დალ.) 55
 გოდარქენე, გოდარქინთ თემი 261
 გოდერძის გარდასავალი 261
 გოზოლო-კოლო 54
 გონიუკი, მდ. 19
 გოლხ-ორ 53
 გომარდი 276
 გომეწარი, სოფ. 47, 175
 გონოლა (დალ.) 55
 გონოტო-კოლო (დალ.) 54
 გორგოპია 94
 გორი, ქალ. 35
 გოსტიბე, გოშტიბე, სოფ. 46
 გოსტიგაჲ-ს ხეობა 46
 გოქჩის ტბა 23
- გოლანტი 217
 გონა-კოლო (დალ.) 54
 გოზლ-ორ, მდ. (ლუმ.) 53
 გროხნის ოლქი 105
 გვრჳნი-ი 133
 გუბრა, მდ. სვან. 45
 გუგარეთი 26, 28, 29, 32
 გუგარეთის მხარე 28 (სქ.)
 გუგარქი 24, 29
 გუგარქ-გოგარენე 252
 გუთეთისა ქალაქი—ხერსონესი იხ. 266
 გულრუშ, მდ. აფხ. 43
 გუმარეთი—ჰერეთი 256
 გუმბრა 22
 გურგანის ანუ კასპიის ზღვა 257, 258, 269
 276
 გურგანის მთები 258
 გურია 43, 45, 206, 273
 გურჯაანი, სოფ. 51
 გუშარ, გუშარა, გუშარაჲ, გუშარეთი, გუშა-
 რენე 24, 25, 32
 გუჯარა (იხ. გუშარა) 32
 გუჯარეთი 24 (იხ. გუშარა)
- დალი, სოფ. აფხ. 196
 დანუბი ანუ ისტრა, მდ. 116
 დარადა (დალ.) 55
 დარარუშ, მდ. აფხ. 43
 დარდანელი 7
 დარიალანი 28, -ის ციხე დ. 31
 დარუზანდი 269
 დარუზანდის ზღვა 276
 დარუზანდის ნავთსადგური 269
 დარუზანდის ციხე 269
 დარულ-აბგაბ—არაბულად კართა-კარი, იხ.-
 დარუზანდი 269
 დრუშ, მდ. აფხ. 41
 დაღესტანი, დაღისტანი 51, 52, 53, 54, 55, 106, 136
 დბანა 60
 დელიჯანი 28
 დემავენდი 255
 დემოთი, ციხე 31, 32
 დერქსენი 265
 დერჯანი, იხ. დერქსენე 263
 დვალეთი 276
 დვინი, ქალ. 22, 23, 219, 254
 დიაუბი (ხალდ.) 55
 დიდი სომხეთი, იხ. სომხ. 260
 დილემნი 255
 დიოსკურია ანუ სებასტოპოლი, იხ. 266

დნებრი, იხ. ბორჯსთენი 50, 129, 273
 დნესტრი მდ. ანუ ტვრა, ტვრასი, 116, 131, 268, 274
 დონი, მდ. 83, 84, 116, 268, 270, 272, 275
 დორძოვეთი, იხ. დურძუვეთი 276
 დოჭუ, სოფ. 180
 დუნაი, მდ. 272
 დურძუვეთი 276

ფეგას ზღვა 55
 ფეგიპტე 4, 5, 15, 17, 58, 59
 ფეგიპტე ძვ. 168, 169
 ფეგიპტელთა ახალშენი შავი ზღვ. სან., იხ. ოზე-რისი 222

ფგრი 259
 ფგრისი 13, 94, 267
 ფგროპა 6, 7, 9, 96
 ფგროპის სარმატეთი 96
 ფფერატი, მდ. 1, 4, 55, ზემო ფფერ. 133, 257, 260

ფფერატის ხეობები, ველობები და სანახები 1
 ფეკსინო ზღუდე 266
 ფლაში 2, 6
 ფლიანი 55
 ფრანი 97
 ფრეენის მთ. 29
 ფრაიხი (ხალდ.) 55
 ფრიდუ 1
 ფრწო 48 (სქოლიო)
 ფრწო-თიანეთი 48
 ფტიუნი (ხალდ.) 55
 ფშნუნა (ხალდ.) 55
 ფცერი ზ. სვ. თემი 161, 191, 192
 ფქსამაა 115

ფანის სანახები 4, 7
 ფანანდი 30
 ფარდციხე 13
 ფეგი-ჩუ ხეობ. 54
 ფელოიუხი (ხალდ.) 55
 ფიტირუხი (ხალდ.) 55
 ფიწუ, სოფ. 206, 264
 ფოლაგა, მდ. 272
 ფოპ, მდ., იხ. ჭოროხი 259

ზაბახა (ხალდ.) 55
 ზახი-გოა, მთა 53
 ზამიანი (ხალდ.) 55
 ზან (სასმ. წყარო) (დალ.) 54

ზანა 43
 ზანა, წყალი 43
 ზანავი 43, 277
 ზანათა 43
 ზანატა (დალ.) 55
 ზარხმა 134
 ზახორი, სოფ. 48
 ზემო გურია, იხ. გურია 206
 ზემო თიანეთი, იხ. თიანეთი 178
 ზემო სენეთი, იხ. სენეთი 161, 162
 ზემო შუა-მდინარეთი 3
 ზემო ქართლი, იხ. ქართლი 59, 91
 ზემო შუამდინარეთი 3
 „ზემო ქვეყანა“ 55
 ზემო ჯავახეთი, იხ. ჯავახეთი 29
 ზეტლდი, მთა და დაბა (დალ.) 55
 ზეზორი, სოფ. 48
 ზილოდირაღ (დალ.) 55
 ზკარი, მდ. 91
 ზუგდიდის სანახები 43
 ზულა-გარო, ტბა 39

თაბალის ქვეყანა 133
 თად-კოლო (დალ.) 54
 თაკუგრისა ციხე აფხაზეთს 267
 თბილისი 91
 თეგარამა, თეგარმა 133
 თეთრი ზღვა 194, 198
 თელავის მაზრა 105
 თელეთი 23 (სქ.)
 თემის კვრი 257
 თეოდოსიოპოლი, იხ. კარი 269
 თერგი, მდ. 132, 272
 თერმოდონტი 10, 11, 12, 15
 თიანა—ორ. მდ. (ლუმ.) 53
 თიანეთი 45, 105, 178
 თიანნიკე, იხ. თსანიკე
 თილ-გარ-რიმუ, თილგარიმუ, ქალ. 132, 133 (სქ.)
 თინიკანთ კარი 52
 თოგარმა, თოგარმა, იხ. ტეფთრანიე 132, 133 (სქ.)
 თოველნი, რომელნი აწ იფერად იწოდებოდნ 129
 თოვილო 129
 თორა 47
 თორთუმის პირი 260
 თრაკია 84
 თრიალეთი 26, 29, 29 (სქ.) 31, 220
 თსანიკე, კანეთი 12 (სქ.)
 თენითხო, მდ. ფორტანგის შემდინარე 53
 თურანი 97
 თუმეთი 48, 159, 161, 166, 177, 178
 თუშა, ურარტელების ანუ ხალდეების სახელმწ. დედაქალაქი 7

თუზარისის ციხე 32, 259
თზრილი 271

იალბუზი, მთა 93, 221

იალბუზის უღელტეხილი 257

იანი, ქალ. 13

იბერია აუღ კართლი 14, 18, 20, 21, 22, 26,
27, 28, 29, 30, 50, 51, 57, 107, 126, 257
261, 212

იბერთა ქვეყანა 257, 261

იბერიელთა „განთქმული ქვეყანა“ 254

იგანი, იგანეთი (ხალა.) 55

იგანები 55

ივერი, ივერია, ივერიელთა ქვეყანა 28, 128, 129

იერუსალემი 126, 256

იმეწ-სოღანლუღის მთები 260

იმეგრ-კავკასია 30, 50, 51, 118, 119, 259

იმირხევი 220

ინგალიტა (დალ.) 55

ინუზ 54

ინხო-გორ 54

იორი, მდ. 48, 54

იპიკურის მთები 120

ირანი, ქვ. 92

ირე 104

ისირ-ოს, ხუთტოტა მდინარე 270

ისპირი 10, 20

ისტრა ანუ დანუბი, მდ. 116

იტინი, ქალ. 85

იფარი ზ. სვ. 127

იზუტა 55

კაბადუკია 132, 133, 133 (სქ.)

კაბალიო, წყალი 53

კაბარდი 272

კაბართა ქვეყანა 272

კაბურდაშიკვარა, მდ. აბხ. 45

კაბუხენი—კაბეჩიანი 261

კაენის რაიონი 256

კავკასი, ქვეყანა 49, 51, 276, 277

კავკასია 16, 18, 30, 33, 47, 51, 54, 55, 57, 58,
103, 104, 107, 116, 128, 254, 263

კავკასიანი 254

კავკასიის მთა, მთები 14, 20, 28, 32, 121, 273,
267, 277

კავკასიის მწვერვალები 168

კავკასიის ნაწილი 276

კავკასიის უღელტეხილი 7, 44, 258

კავკასიონი 52, 258, 260

კავკასიონის მთების ქვეყანა, იხ. ქუსტი კაკოპ
255

კავკასიონის სანახები 60

კავკასიონის ქედი 10, 13, 119, 257

კახაზია 271

კალადა (დალ.) 55

კალლიბიდა, დასავლეთ კ. 273

კალოს პოტამოს ანუ კარგი წყალი, 264

კაოს, ქალ. 94

კამბეჩიანი (იხ. კამბეჩენი) 20, 30

კამბეჩენი 20

კანა-ორ, მთა (ლუმ.) 53

კანგარი 24, 29, 32

კანგარი ფამბაკ 29

კანგარკი 24, 25, 26, 29

კაპადუკია 3, 8, 132

კაპადუკიის ბონტი 13

კარადა (დალ.) 55

კარა, მდ. 272

კარატი 172, 181, 183

კარბი 193, 194

კარგარის ხევი 26

კარგამიში 4

კარგი წყალი, იხ. კალოს პოტამოს 264

კარი 269

კარინი (კარენიტოს) 263, 269

კარჩხალის მთები 19

კასპი 277

კასპი ქალაქი 30, 59

კასპიის ზღვა 18, 30, 52, 96, 119, 257, 268

კასპიის კარი 257, 265

კასპიის მთები 288

კაპადუკია, კაპადუკია 260, 261

კახეთი 21, 46, 47, 50, 51, 105

კახეთ-პერეთი 28, 54

კახი, კახი-კალახ 54

კედარი ქვეყანა 30, 59, 60

კედელას კავკასი 60

კეპოა 112

კერაენიული, კერაენული, კერანული მთები,
(უღელტეხილი) 258

კერჩი, ქალაქი 113

კვარა, მდ. და ციხე რაჭაში 45

კითხი 54

კიი-ჩუ (ხეობა) 54

კილატხლჷ (დალ.) 55

კილდტრ-მეერ, მთ. 53

კილიკია 257

კიმერული ბოსფორი 272

კიმერის ბოსფორი 271

- კინოლოს, პაფლაგონიის ქალაქი 84
კისტანი 182
კიპტატნა 55
კლარჯეთი 20, 29, 31, 32, 94, 259, 261, 267
კობი 220
კოდორის უბსართავი 120
კოდის წყარო 39
კოლა (საქ. თემი) 12, 21
კოლას მთები „კოლიკა ორე“, იხ. კორაქეკული
12, 21, 259
კოლარძენე, იხ. კოტარძენე 261
კოლაქსაი 135
კოლბა 22
კოლბი (ხეობა) 23, 24, 25, 26
კოლთენე 266
კოლი, მდ. 19
კოლიკა ქვეყანა, იხ. ქვეყანა კოლხიდაც 258
კოლო, კოლო-ხარა 54
კოლომბერდი 19
კოლბი 29
კოლოროსოლ, მდ. 54
კოლქისი 13
კოლხეთი 11, 12, 13, 14, 17, 20, 21, 51, 222,
კ. დიდი კ. მც. 12, 14, 257, 261, 262
კოლხთა ქვეყანა 263
კოლხიდა, ქვეყ. კოლხედა 258
კოლხის (ჰე კოლხის), იხ. კოლხეთი 13
კონიის ეელობი 39
კოისუ, მდ. ლენძ. 53
კორაკის მთა 13
კორაქიკური მთები 258
კორაქსელთა მიწაწყალი 258
კორაქსთა ქვეყანა (კორაქსიკე, ხეობა) 12
კორაქსელი მთები 259
კორდუნე 261
კოროდა (დალ.) 55
კოროკონდამიტის ტბა III, 112
კორკენუ-მეგრ, მთა 53
კოტ-ი (იხ. კოტოა)
კოტოა, სოფ. 22, 23
კოტაქის თემი 268
კოტჯფორა, ქალაქი 11
კოტორის ციხე აფხაზეთში 266
კოლი (იხ. კოლი) 19
კრემნი, საეპრო ადგილი (კრემნო) 275
კუნნი 54
კუარა 45
კუდა-ორ, მდ. (ლუმ.) 53
კუდარო 60
კუდა-კალ-ბაკლი, მთა 53
კუდაკალ-ბეთერ, მთ. (დალ.) 53
კუიდა, (დალ.) 55
კულპი 26
კულხა 55
კუმუზი (ხალდ.) 55
კურიანი (ხალდ.) 55
ლაგაში I
ლაგოდეზ-ორ, მდ. 53
ლაზისტანის ქედი 19
ლარსა I
ლატალი (ხ. სვ. თემი) 161
ლაშფსუ, მდ. აფხაზ. 43
ლაშფვერი, სოფ. 192
ლახამელა (ხ. სვ. თემი) 191
ლახუმტერა, მდ. სვან. 45
ლეზისკარი 182
ლეზურა, მდ. 48
ლეჯერი (ხ. სვ.) 161, 192, 196
ლიაზვი, მდ. 35
ლიბიელთა ქვეყანა 28, 57, 58
ლიბჯა, იხ. ლიბიელთა ქვეყანა 57, 58
ლიჩიკი, მდ. 19
ლიხის მთა 14
ლომეკის მდ. 277
ლოპოტის ხევი 47
ლუკანი, სოფ. 51
მაარა, მთა 46
მახადა (დალ.) 55
მახაზი (თემი) 23
მაკალტუნი (ხალდ.) 55
მაკრონების და ჰენიოზების თემი 264
მანგლისი 29
მაგოტიის ზღვა 110, 275
მაგოტიის ზღვის ყურე 270
მარტული, სოფ. 127
მასისის სანახები 277
მატაანი, სოფ. 51
მაშვიკვარა, მდ. აფხ. 45
მაჩააანი, სოფ. 51
მედელანთკარი 52
მეგალო-პოტამია, მდ. 13
მეგრელთა სოფელი „... შინ არს სოფელსა მეც-
რელთასა“ 266
მეხაჯარა, მდ. აფხ. 45
მეთლედნტა (დალ.) 55
მელაინი (ხალდ.) 55

- მელანი 255
 მელიტენე, ქალ. 7, 132, 133
 მესხეთის მთები 257, 260
 მესხთა მთები 258
 მეოტის ანუ ახოვის ზღვა 120, 258
 მეოტ, ტბა 266
 მეოტიდი 83
 მესოპოტამია 1
 მესტია 191
 მესხეთი 18, 36, 59, 95
 მესხეთის მთები 18, 20
 მთაწმინდა 256
 მთინე, მთა 24, 25, 26
 მიდია, დიდი მიდია 257
 მიტრანი 3, 4, 5, 55
 მირზაანი, სოფ. 51
 მიქრის ნიგალი, გოროხის შემდინარე 260
 მოხდოყის ოლქი 274
 მორახ 54
 მორჩანსი, სოფ. 19 §
 მოსოხის ე. ი. მესხთა ქვეყანა 60
 მტკვარი, მდ. 19, 20, 21, 22, 24, 26, 29, 30, 52, 59, 94, 259, 260, 265, 277
 მტკვარის ხეობა 60
 მუგუ ძვრხუეა აფხ. 46
 მუერა მთა 46
 მუკანი, მოვკანი 255
 მულხრა, მდ. სვან. 45
 მურადა (დალ.) 55
 მურუზ 54
 მურულული 259
 მუსკების ქვეყანა 133
 მუშკების ქვეყ., იხ. მუსკების
 მყარი მთანი 217
 მცირე აზია 3, 5, 6, 7, 8, 55, 56, 132
 მცხეთა, ქალ. 31, 48, 94 254
 მწარე წყარო, იხ. ექსამპადი, მხენელ სკვთები-
 სა და ალაძონების ქვეყნის გვერდზე მდებარე
 114
 მხენელი სკვთების ქვეყანა 115, 274
 ნაგოლ-ლესულ-ბეთერ, მთ. (დალ.) 53
 ნაირის (ასურ). ჩრ. ქვეყანა) ქვეყნები 7
 „ნაურსკაია“, მოხდოყის ოლქის გეოგრ. სახ.
 274
 ნაფსაბ, ნაფსი 44
 ნაჯიყეთი, მცხ. საკათალიკოზოს სოფ. 48
 ნეჯრეთი 277
 ნეტლემიდუზ 54
 ნეტხოზ მდ. 53
 ნიგალი 260
 ნიგოეთი 126
 ნიზიზინის სანახები 4
 ნიკოფსე, ნიკოფსია ქალაქი 266
 ნილოსი, მდ. 17
 ნიტლოდა (დალ.) 55
 ნოვოროსიისკი, ქალ. 113
 ნოსტე, მდ. 31
 ნოჯა, მცხეთის საკათალიკოზოს სოფ. 48
 ნუხენი 48
 ნუხერებ-ვოჟ, მთა დალ. 53
 ნუხუტლ-კოლო 54
 ნაიკი 272
 ოზოდა, მთა (დალ.) 55
 ოცხუა—აფხ. 46
 ოვსეთი რომელ არს ნაწილი კავკასიისა 33, 257, 272, 277
 ოვსეთისა კარნი 276
 ოზაანი, სოფ. 51
 ოზურგეთის თემი 106
 ოლბია, ქალ. 81, 83, 84, 91, 115
 ოლო-კოლო 54
 ომარ-ვახუშტა-ბეთერ, მთა (დალ.) 53
 ორდუნია 28
 ორთა-კოლო 54
 ორია-ორ, მდ. (ლუნდ.) 53
 ოროდა (დალ.) 55
 ორხო 194
 ორჯანალი 259
 ოსნალეთი 12 (სქ.)
 ოტენე, თემი იბერიის აღმ. 51
 ოტობაია 45
 ოფი, მდ. 13, 263, 264, 265
 ოფის ხეობა 265
 ოძრაზე 30, 31, 59, 60
 ოძრავე, იხ. ოძრაზე
 ოძრკშ 277
 ოშხამაზო, იალბუზის სახ. ყაბ. 93
 ოშხემაზო, შატმის სახ. ყაბ. 93
 ოზალუაში, მდ. 112
 პალანი, პალინის ციხე 19
 პალესტომის ტბა 45.
 პალესტინა 4
 პამფილია 258
 პანკისი 47
 პანტიკაპე, მდ. 50
 პანტიკაპი, მდ. 270, 274, 275
 პანტიკაპეა, პანტიკაპეი, ქალ. 83, 84, 85, 107, 108

- პარაზეზუარ, იხ. პარაზოატრა 257
 პარაზოატრა, მთ. 258
 პარაზოატრის მთები 30
 პარტენონი, მდ. 10, 15
 პარიადრის ფერდობები 19, 261
 პარიანდრის მთები 19
 " ქვეყანა 19
 პარმატა, ქალ. 85
 პარკადრის მთები, 30, 257, 259
 პარკადრის მთები 259, 260
 პარკადრ-ოს 259
 პარუარი (-ს თემი) 29
 პარუარის სანახები 29
 პარხალი, სოფ. 24, 31
 პასარადა, სპარსეთის უფ. ქალაქ. 118
 „პატრია მასაგეტონ“ 118
 პაფლაგონია 39, 84
 პაჭანიკეთი 272
 პერი, ქალაქი 19
 პერიპედრის მთები (იხ. პარკადრის მთები) 258
 პირიადრი 19, 20
 პონტო 11, პ. ზღვა 18, 28, 32, 44, 57, 257, 261, 265, 271
 პონტოსის ზღვა, იხ. პ. ზღვა
 პონტოს ქვეყანა—კოლიკა, 258
 პონტოს ქედი 19
 პონტოს ხაზი 260
 პონტოსის ზღვა, იხ. პ. ზღვა 260
 პრეტანე აქაბის წყალი 264
 პრეტანის წყალი 264
 რან 47
 რალეთი 47
 რეკოდა, მთა დალ. 55
 რელეს ხეობა 60
 რაბაგანი, მდ. 257
 რანი 256
 რაფუ, მდ. აფხაზ. 43
 რაშიფუარა, მდ. აფხაზ. 45
 რაჭა 45, 60
 რაჭა-თაქურბი 273
 რახედალიტბლე, მთა (დალ.) 55
 რახსი, მდ. 24, 34
 რეგარამა, იხ. თოგარამა 132
 რიხე, ქალ. 13
 რიხეს წყალი 264
 რიონი, მდ. 10, 11, 13, 16, 17, 266
 რიონის აუზი, იხ. რიონი 11
 რიპიეს მთები 258
 როგდო-მეერ—მთა 53
 როდოპოლისი 13
 რომი, ქალ. 127
 როცოცხლუ, ჭედი (დალ.) 55
 რუგლდა, მთა (დალ.) 55
 რუკდაბ 54
 რუმინეთი 39
 რუტდუბ-ხეანუბ, მდ. 54
 საბერძნეთი 127, 256
 საეროი 273
 საზომატო მიწაწყალი, ქვეყანა 270
 საკაენე, იხ. საკასენე 30, 260
 საკასენე 30
 სამეგრელო 43, 45, 50, 93, 95, 206
 სამეფო ქვეყანა ჩრდილოდა 254
 სამოდა, მთა (დალ.) 55
 სამური, მდ. 269
 სამშვილდე, ციხე-ქალაქი 28
 სამცხე 19, 29, 31, 261
 სანაპინი 256
 სანიარტა (დალ.) 55
 სანიგების ქვეყანა 266
 სანიორე 46
 სარა-სალდა-ორ, მდ. 53
 სარკინე, ქალ. 30, 59, 60
 სარმატია 13
 სარმატო მინდვრები, ქვეყანა 271, 277
 სარმატო მინდვრები 257
 სასანიანთა დროის სპარსეთი, იხ. სპარსეთი 125, 127
 საქართველო 12, 20, 22, 23, 26, 27, 28, 39, 34, 46, 47, 48, 50, 51, 60, 88, 91, 92, 93, 104, 107, 110, 126, 127, 128, 145, 161, 201, 254, 255, 277
 საშვილდე, იხ. სამშვილდე
 საჩადა (დალ.) 55
 საჩანეთი, იხ. საჩენეთი 55, 54
 საჩენეთი 105
 საცაიშლო 206
 საწარმართო ქუეყანა 126
 საყაქე, სოფ. 210
 საბითო, სოფ. 19
 სებასტოპოლი 104, 266
 სეზე-მეერ, მთა დალ. 53
 სეფანგის ტბა 23
 სეფასტე—ქალაქი, იხ. სებასტოპოლი 266
 სენაქი 43
 სენაქის რაიონი 45, 46
 სერიორ, სახელმწიფო (ისტორი) 106
 სვანეთი 45 (სქ.), 161, 190, 196, 201, 219, 273
 სივნიეთი, იხ. სისაკანი 23, 255

- სიენიკი, იხ. სიენიეთი 267
 სირაკენე 51, 260
 სირია 8
 სინდეთი 85, 101, 112, 271
 სინდიკე 81, 271
 სინდიკეს ნახევარკუნძული 81
 სინილა (დალ.) 55
 სინოპი 11, 107
 სისაგან, სისაჯან (სპარ.), იხ. სისაქანი ანუ სივ-
 ნიეთი 267
 სისაქანი ანუ სიენიეთი 255, 256, 267
 სკვითია ანუ სკოლეტეთი იხ. სკვითეთი 116
 სკვითეთი 116
 სკოლოტეთი იხ. სკვითეთი
 სკადისეს მთები 257
 სკვითა მიწაწალი 274
 სკვითეთი, სკვითეთი 271, 273
 სკვითეთი 270
 სკვითური მთები 258
 სოდუკენე 160
 სომეხთა მთები 257
 სომეხთა ქვეყანა 253
 სომეხთი 4, 13, 20, 22, 25, 24, 26, 27, 52, 55,
 92, 167, 219, 253, 254, 256, 258, 261, 269
 სომეხთის მიწაწალი, იხ. 4
 სომეხთი დიდი, იხ. სომეხთი 13, 20, 21, 27
 სომეხთი, იხ. ზურთთა ქვეყანა 55
 სომეხთის მთები 260
 სომეხთის სახელმწიფო, იხ. სომეხთი 219
 სომხითი 31, 126, 257, 276, 277
 სომხითისა მთელი 254
 სოპი-ლულია, მდ. 39
 სოფენის თემის ვაკე 257
 სოლანდლის მთები 260
 საჩადა (დალ.) 55
 სოქი 46
 სოხუმი, ქალ. 44, 45
 სპარსეთი 10, 18, 127, 167, 257
 სპარსეთის სრუტე 127
 სპერი 259
 სუანთა სოფლისა ციხე 267
 სუბარტე 3
 სუზა, სპარს. დედაქალაქი 127
 სუმბადა (დალ.) 55
 სუმერთა განასლებული სახელმწიფო 2
 სუნჯა 272
 სუმაბი-მეერი, მთა 53
 სუქანი 49
 სუფსა, მდ. 43
 სხეგაკე 273
 ტაბალი 132
 ტაბალ-მუშეების ქვეყანა 133
 ტაბარისტანი 255, 269
 ტაგანროგი 272
 ტაგოლა (დალ.) 55
 ტაერი 257
 ტაერის ფელეტებისლი, ქედი, მთა 257, 258
 ტაერიკი 275
 ტალაროტა (დალ.) 55
 ტოლახ 54
 ტამანი, ტამანის ნახევარკუნძული 84, 85, 112,
 115
 ტამუდა (დალ.) 55
 ტამტრა, იხ. ტრამტრა 46
 ტანისი ანუ დონი, მდ. 80, 83, 84, 85, 87, 93,
 110, 113, 115, 270, 271, 275
 ტაო 20, 31
 ტაო-კოლა-კარი 260
 ტაოს თემი 261, 267
 ტასირენე, ტოსაზენე 26
 ტასუნტა (დალ.) 55
 ტაშირი, ტაშის სამფლობელო 24, 25, 26, 27
 28, 29 (სქოლიო), 32
 ტაშისკარი 35
 ტახოტა (დალ.) 55
 ტეგამია 23
 ტეფორანე, მტ. აზიის ადგილი 132
 ტეკიტა (დალ.) 55
 ტელედა (თელეთი?) 23 (სქ.)
 ტელეფისი, კოლხეთის ქალაქი 205
 „ტემირ-კაპსი“, დარუბანდი თურქულად 269
 ტიგროსი, მდ. 1, 2, 49
 ტიგროსის ხეობები და ველობები 1
 ტიზანი, სოფ. 51
 ტირეთი 277
 ტლანადა 55
 ტლარატა 55
 ტლახ 54
 ტლახადა 55
 ტოკიტა (დალ.) 55
 ტოკმაგან-გიოლ, იხ. ტოკმაგანის ტბა (თურქ.)
 218
 ტოკმაგანის ტბა 218, 219
 ტოკმო, ტოკმენო 132
 ტოლო-კორო, მთ. 54
 ტომშეკი 274
 ტოსაზენე, იხ. ტასირენე 260
 ტოტენე 26
 ტრამტრა (კან.), იხ. ტრაპიზონი, ქალ. 46

- ტრანსკასანია 7
ტრაპეზუნტა, იხ. ტრაპიზონი ქ. 44
ტრაპიზონი, ტრაპეზონი, ტრაპიზუნტი, ქალ. 11, 12, 13, 14, 44, 46, 259, 260, 263, 264, 266
ტროკმენოა 132
ტურა, ტურან ანუ დნესტრი, მდინარე 96, 116, 131, 270
ტურასი, ტურაგგეტა, ტურიგგეტა, ტურაგგეტა, იხ. ტურა, 96
ტურ-გაბინი 4
ტურიანი (ხალდ.) 55
ტურლისი, ქალ. 22, 23, 28, 29, 162, 198, 216
ტხლენდადა 55
- უბინადრო სკოთა მიწაწყალი 275
უბუბრე 23, 52
უბინი, მდ. 91
უფიკეთი 126, 127, 254
ურალი 266
ურბნისი, ქალ. 30, 59, 277
ური 1
ურუს-ნუხ 54
უფლის ციხე 277
უტი (თემი) 26, 28, 52, 268
უშედუინი (ხალდ.) 55
უბი (ხალდ.) 55
უჯარმა ანუ უჯარმო 134
- ფახისი, მდ. 10, 15, 16, 17
ფარი (ხ. სე.) 191, 199
ფარნაკია 14, 263
ფარსმის ხევი (თუშ.) 47
ფილადო (ფოლადურა?), სადგ. 23 (სქოლიო)
ფიფინეთი, ფიფინეთის წყალი 49, 50
ფიჩორა, მდ. 45
ფოკიდა 126
ფოლადო, სადგ. 52
ფორტანგი, მდ. 53, 54
ფრანგეთი 257
ფრიგია 7, 10
ფსუზროს პორტოსი 264
ფსურტსხა, ფსურტა, ფსურტა, ფსურტ -სხა, ცხა, თხა, თხემი, მდ. აბხ. 46
ფშიშა, მდ. 112
- ქალდეა, ქალდია, ქალდეა 44
ქართლი 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 60, 94, 126, 206, 253, 254, 256, 266, 267, 276, 277
ქართლის მეფობა, იხ. ქართლი 276
- ქართლი ანუ იბერია, იხ. 126
ქართლი ანუ საქართველო, იხ. საქართველო
ქართლისა ქვეყანა 266
ქართლი, ქვემო ქართ., იხ. ქართლი და ჩრდილო მხარეებიც 253
ქენქანთ-კარი 52
ქიარკიკა, მდ. აფხ. 45
ქიზიყი 51
ქიშ-ი (kis) 1
ქოთა („კოტა“, ბერძ. „კტაი“) 15
ქორძენე (იხ. ზორძენე) 20
ქრცხინვალის ზეობა 60
ქუთაისი, ქალ. 13
ქურთების და თურქების სახანოთო სამოვრები 213
ქუსტი აპარტაბ 255
ქუსტი კაკოპ 255
ქუსტი ნემროჯ 255
ქუსტი ხარბარან 255
- დადო, მთა 31, 32
ლართდ-კოლო 54
ღანდრა, მთა სვან. 45 (სქ.)
ლული, სოფ. 179, 203
ლუმუქ 54
ლუნძეთი 53
ღრიკუტარა, მდ. აფხ. 45
- ყაბარდა, იხ. ყაბარდო
ყაბარდო 89, 272
ყაზახის თემი 26
ყაზახ-შამშადილი, ყაზახ-შამშადინი, იხ. ჰერეთი 253, 256
ყაიფული 27
ყარალაჯი, მთა 25, 26
ყარსის მაღლობი 260
ყიფაყეთი 257
ყირგიზთა მიწები 268
ყირიმი 271, 272
„ყოველი ქართლი“ 28
ყოშარა, მდ. სვან. 45 (სქ.)
ყუბანი 44, 46, 271, 272
ყუბანის მიდამოები 272
ყვანადა (დალ.) 55
- ზავი ზღვა 10, 11, 13, 14, 33, 46, 50, 51, 57, 83, 85, 86, 94, 95, 104, 107, 110, 115, 120, 257, 258, 259, 272, 273
ზავი ზღვის სანაპირო 115, 120, 259, 263, 271, 273

- შავი ზღვის სანაპირო ქვეყნები, იხ. შავი ზღვის
სანაპირო 115, 120
შავი მთის საყდარი და ეკლესიანი 256
შლაყი არლენი, მდინარე (დალ.) 54
შალკა 272
შაორი 106 (სქოლიო)
შაიხ (დალ.) 54
„შარაულა“, მდ. რაჭაში 106
„შარა-წყალი“ 106
„შარა-ხევი“, „შარო-ხევი“ 106
შარვანი, იხ. შირვანი 106, 257
შარო, აბზაზ. შუშავალი (იგულისხმ. აფხაზთა
სამეფო ანუ დ. საქ.) ერთ-ერთი პოლიტ. ერ-
თეულის ქვეყნის სახელი 104, 105
შაროა, სარან. 105
შარო-ანგუნ, „შარო-არლენ“, შაროს წყალი
ანუ მდინარე 53, 105
შატბერდი 126, 127, 146, 254
შატილი, 172, 175, 177, 179, 202, 203
შატ-მთა, იხ. ოშხემახოც 93
შაქიში (შაქი) 269
შაშინი, სოფ. 51
შაფსუგების მიწაწყალი 44
შახადა (დალ.) 55
შეანაგორი 111
შილდა (დალ.) 55
შირაკავანი 30
შირვანი 106
შირაქი 51
შიდა ქართლი, იხ. ქართლი 59
შიშირიხა (ხალდ.) 55
შიოროდა (დალ.) 55
შირაპანი, ციხე 14
შოტოდა (დალ.) 55
შუადლის მხარე, იხ. ქუსტი ნემროკ 255
შუა მდინარეთი 1, 2, 3, 4, 5
შუგუ-მეფე, მთა 53
შურუპაკი-ი 1
შოტოტა (დალ.) 55
შეცკარა, მდ. აფხ. 45
- ჩანყ-არგუნ, მდ. 53
ჩ არაზ 54
ჩარმეხეს წყალი, მდ., იხ. სოპი-ლუღლია 39
ჩასავალი 60
ჩალმა, ჩალმართის ხევი 47
ჩერდ-ჩუ, ხეობა 54
ჩერქეზეთი 89
ჩერქეზთა მიწაწყალი 271
„ჩერქეზ-კერმენ“ ციხე 272
- „ჩერქეზ-ტუზ“ ანუ ჩერქეზთა მინდორი, თემი
272
ჩინეთი 268
ჩიტხლ (დალ.) 55
ჩაბორაკი 28
ჩოდა-კოლო 54
ჩოლური, სოფ. სვან. 191
ჩორ, ჩორა, ჩორდი 268, 269
ჩოროდა (დალ.) 55
ჩოზ 54
„ჩარდილო“ ანუ საქართველო 277
ჩრდ. მხარე, მხარეები, იხ. ჩრდ. სომხეთი და
სამხ. საქართველო 253, 256
ჩრდ. სომხეთი, იხ. სომხეთი 253
ჩრდილოა ქუეყანა 126, 254, 255, 256
ჩრდ. კავკასია იხ. კავკასია 121, 187, 263
ჩუბურხუა აფხ. 46
ჩულლი, დარგოულ-კაბაზურად დარუბანდი
269
ჩურულ, ლუკურად დარუბანდი 260
- ცადა (დალ.) 55
ცელი, ტბა 31
ცემა-ორ, მდ. (ლენი.) 53
ცილიტხლ (დალ.) 55
ცინალმბეთერი, მდ. (დალ.) 53
ცინიკი, მთა 54
ციხალ-ბოთლახ 54
ციხის-ძირი 47
ცულმა (დალ.) 55
ცხდა 55
ცხუმი 266
ცხუმარი, ზემო სვან. თემი 161
- ძეგამი 50
ძორი 24 (სქოლიო)
ძოროფორის რაიონი 256
ძოროფორი, ხევი 26
ძუხუნე, აფხაზეთთა ჩერქეზეთი 273
- წალკა 220
წალკიტა (დალ.) 55
წარდალი 48
წედისი 60
წითელგორი 50
წილდრა, მდ. სვან. 45 (სქოლიო)
წინაზია, იხ. აზია 5
წინამძღვრიანთ-კარი 52
წიფლაქა 50
წიფლოვანის ხევი 50

- წიფნარი 50
 წიბენა, სოფ. (ხატის-წიბენა 48) 28, 48
 წიბენი 48, 48 (სქ.)
 წიბი, ხეობა 24, 25, 26, 28
 წიბონა, სოფ., იბ. წიბენა 48
 წიბონო 48
 წიბონო, მთა 48
 წივა 47, 48 (სქ.) 49
 წივბანი 48 (სქ.)
 წივბისი 48 (სქ.)
 წივრი 24, 48 (სქ.)
 წივბაბორ, ხევი იბ. წიბი 28
 წივბაბორაკი, ხევი 28
 წივბაბორსანე, ხეობა 26
 წიფენე 49
 წიფი, ხეობა 29
 წიფქ, იბ. სოფანენე 48
 წიბენი, სოფ., იბ. წიბონა
 წიბენო 48
 წივარი 48 (სქოლიო)
 წივდა-დემოთი, იბ. წივდა ქ. 31
 წივდა, ქალ. 30, 31, 32
 წიფანი 49
 კანების მიწაწყალი 264
 კანეთი 2, 12 (სქ.), 13, 263
 კანეთის თემი 44
 კართალეთი იბ. კართალი
 კართალი 47
 კობირაკი, იბ. ჩობორაკი 28
 კირას გადასავალი 269
 კორ (კახეთი ანდიურად) 47
 კორა პაპა, იბ. დარუბანდი და კირას გადა-
 სავალი 269
 კორი, იბ. დარუბანდის ციხის მახლობელი ად-
 გილი 269
 კოროხი, მდ. იბ. ეოპ 19, 20, 259, 260, 266
 კოროხი, აუზი 266
 მაზარეთი, მაზარეთისა საზღვარი 276
 მაზართა სახელმწიფო 106
 ხალდია, ანუ კანეთი 259
 მალციდიხა (ხალდ.) 55
 ხალხალ, მთა 19
 ხამუშ, მდ. 95
 ხანის-წყალი, მდ. 110
 ხარადა (დალ.) 55
 ხარახი (დალ.) 55
 მარი-კოლო (დალ.) 54
 ხატის წიბენა 48
 ხაშადა 55
 ხაჩ, მთა 19
 ხაჩენი 268
 ხაჩი-ჩუ, ხეობა 54
 ხახმატი, სოფ. 172, 176, 177, 180, 182, 183,
 184, 202, 203, 208, 220, 221
 ხევრგო, მთა 53
 ხევსურეთი 179, 181, 182, 183
 ხეთა 7, 56, 59, 133
 ხეთების ქვეყანა, იბ. ხეთა 133
 ხელდრა, მდ. სვან. 45 (სქოლიო)
 ხენძკვარა, მდ. აფხ. 45
 ხერსონესი, გუთების ქალაქი 266
 ხეტოხ (დალ.) 54
 ხეტუზ, მდ. აფხაზ. 43
 ხეტუარა, მდ. აფხაზ. 45
 ხვან-ორ, მდ. (ლენძ.) 53
 ხვარის წინ მდებარე მთა, ანუ იმიერ ხვარი,
 იბ. პარახოთორა მთა 257
 ხინდახ (დალ.) 54
 ხმელთა-შუა ზღვა 272
 ხოდა-კოლო 54
 ხოდოტა (დალ.) 55
 ხოლარძენე (იბ. ხორძენე) 20, 24, 261
 ხორა კერტი 256
 ხორანთა 49
 ხორხენე 19, 261
 ხორძენე 261
 ხორსაბადი 132, 133 (სქოლიო)
 ხორძინი 19, 20
 ხორხი 222
 ხოფა 206
 ხოფი 107
 ხოჩადა 55
 ხრეითი 126
 ხუზისტანი 127
 ხუნანი 94
 ხუნახ 54
 ხურთა ქვეყანა, მერმინდელი (იბ. სომხეთი) 55
 ხუშდადა (დალ.) 55
 ხუშუზ, მდ. აფხ. 43.
 ჯანატი 220
 ჯაეახეთი 24, 25, 29, 31, 32
 ჯაეახეთის ტბები 29
 ჯეჯორის მდ. 60
 ჯეჯარბოსელა, სოფ. 45
 ჯიქეთი 266, 271
 ჯოხ-ორ, მდ. (ლენძ.) 53
 ჯრუჭი, სოფ. 127
 ჯუგანის, სოფ. 51
 ჯუმალკვარა, მდ. აფხ. 45

- ჰაბტურ-ის ხეობა 4
 ჰათესძის რაიონი 256
 ჰალისი (ხემო ჰალისსი) 133
 ჰარანი 136
 ჰარუ 8
 ჰატრუშა, ქალ. (ბოლახ-ჯოგ) 40
 ჰალბატი 256
 ჰალარწინი 256
 ჰეგრისი, იხ. ეგრისი 267
 ჰენიოხელთა მიწაწყალი 258
 ჰენიოხური, ანუ ჰენიოხთა მთები 259
 ჰერაკლეუმი, ქალ. 104
 ჰერეთი 26, 50, 267, 268, 276
 ჰერეთის საზღვარი 268
 ჰერეთი, სამხ. ნაწილი ბორჩალო, ყაზახ-შამშა-
 დინი 253
- ჰინდოეთი 5, 17, 205
 ჰიმარ, ციხე „მახლობელად ქვეყანისა ოვსეთისა“
 266
 ჰირკანის (გურგანის) ზღვა 20, 21
 ჰნარაკერტის ციხე, 24, 24 (სქოლიო) 34
 ჰერკანის ზღვა, იხ. ჰირკანის ზღვა
 ჰესსო, ნავთსადგური 13
 ჰვლაე, ჰვლაიე, ქვეყანა 274
 ჰვანის, ჰვანი მდ. ანუ ბუგა 270, 273, 274
 ჰვპაკრის მდ. 270
 ჰვსას, მდინარე, ნავთსადგური 264
 ჰურისტანი 126
 ჰურის ქვეყნები 3, 4
 ჰურიტების ქვეყანა, იხ. ჰურის ქვეყნები

ტომოგრივი სახელების საძიებელი

- აბსკოა, იხ. აბხაზები 266
 აბაძეები 44, 273
 აბხაზები 120, 226
 აბხაზთა ტომი, ტომები 45, 46, 103
 აბხაზნი 120, 127, 185
 აგათურსების ტომი 116, 117
 აგათურსის ტომი 131
 ადიაბანები 261
 ადიგე 273
 ადიღები 187
 ადიღევი, ხალხი 114
 ადიღეველები 89, 92, 93
 ადიღეველთა მოსახლეობა 109
 ადიღეველნი 54, 114
 ადიღეველ-ლენძები 91
 ახიელები 4
 აქადელები 2, 3
 აღანები 268
 აღანი 271
 აღაროდები 18
 აღაძონები 50, 274
 აღაძონების ტომი 270, 274
 აღაძონეს ჰოა 274
 აღბანელები 13, 20, 53, 119, 131
 აღბანთა ტომი, იხ. აღბანელები 131
 აღბანნი, აღბანელები, აღბანელნი 255, 261, 267, 276
 ამაძონები 115, 118, 119, 276
 ამორიტები 1, 2, 3
 ანდიელები 47
 ანდროფაგები ანუ კაციკამიები 274
 ანწუხელები 47
 არაბნი 28, 59, 60, 127
 არაბთა გეოგრაფები 255
 არასკიითთა ტომი, იხ. ანდროფაგები 274
 არეველნი 127
 არიელი, არა ასურული ტომი 119
 არიელი სპარსელები 119
 არიელნი 258
 არნ, იხ. სომხები 255
 ასსირიელნი 3, 57
 ასურები 10, 11, 48
 ასურელები 7, 15
 აშკატები 129
 აფსილები, იხ. აფშილები 120
 აფშილები 13, 120, 265, 266
 აფხაზნი, იხ. აბხაზნიც 127, 185
 აქაელნი 101
 აქსაბატის, აქსაბატები 275, 276
 აღმოსავლეთით მდებარე ჩრდილოელები 254
 აღმოსავლელნი 256
 ამცევე, ახ. ტომების სახელი უბეჭურად 273
 ბაბილონელნი 128, 197, 198
 ბალადელნი 126
 ბეზლენი, ტომი 273
 ბერძენი, ბერძენები 8, 11, 31, 50, 58, 81, 96, 100, 105, 112, 113, 116, 117, 120, 127, 129, 130, 132, 136, 174, 258, 271
 ბორკსთენელნი, ბორკსთენეიტა 274
 ბეედუხ 273
 ბუდინები, ბუდინოა, გელონების მეზობელი ხალხი (ტომი) 116, 118, 270
 ბუნ-თურკნი 30, 59, 277
 ბჰძერ-ბაოდების ტომი 264
 ბჰძერები 265
 გააკადებული სუმერები 2, 3
 გარბანელნი 127
 გარგარელთა ტომი 24, 33
 გარდაბანელთა ტომი 24, 30, 33
 გელი, გელონთა ტომის წამდილი სახელწოდება 116, 117, 118, 119, 131
 გელები 276
 გელები-ს ტომი, იხ. გელი 118
 გელონების ტომი, იხ. გელი 116, 117, 118, 131
 გელონოა 119
 გეროროს 50
 გილანელები 119, 257
 გიოგო-სატლობ ტომი 114
 გოგი 132
 გოგი ანუ გიგარელნი 133
 გომერი 132

- გუგარულნი 28, 32, 30, 257
 გუთები 132, 136, 160, 187
 გუტები 2
- დალისტნელები, დალისტნის ტომები 52, 73, 269
 დევთა სახლი—ქაჯატუნები 30
 დრილები 11, 13
- ებრაელები 128, 131, 132, 160, 174, 175
 ეგვიპტელები 3, 4, 7, 15, 16, 17
 ეთიოპელები 15
 ელამიტელნი 126
 ელლინები 115
 ერანელები 98
 ერანელები გათურანებული 98
 ერანელი ტომები 83, 113
 ერანულ-ოსური მოსახლეობა 34
 ერმანი ანუ სომეხნი 128
- ვარჯან, ანუ ივერნი 255
 ვესტგუთები 268
- ხვდრიტები 13
- თათრები 272
 თარგამოსიანთა ნათესაობა 169
 თარგამოსიანნი 276, 277
 თიბელი ე. ი. ჭართველნი ანუ ივერნი 128
 თოგარმა 133 (სქოლიო)
 თოველნი, რომელ აწ ივერად იწოდებიან 129
 თარგამოსიანები 132
 თორქნი 272
 თრაკიელები 115
 თრაკიულ-ფრიგიული მოდგმის ტომთაგანი 7, 10
 თუბალ 133
 თუბალ-მეშხის-ს ტომები 133
 თუბალ-მოსონი 135
 თუმალ, კუმუზ-ლევების სახელწოდება ღუნ-
 ჭარად, იხ. თუბალ, (თუმაუ მრ. რ.) 51 (სქ.)
 თურანელნი, გავრანებული 98
 თურქები 212, 213, 217, 269
 თურქ-ქურთები 213
 თესსაგეტნი, თესსაგეტა 270
 თუშები 47, 51, 136
- იაფეტიანი მოდგმის ერები 78, 152
 იაკსამატა 96
 იბერები 18, 20, 23, 32, 57, 58, 79, 261
- იბერიელნი 254
 იბერ-მესხნი 135
 იეზოსელთა ნათესაენი 30
 ივერიელები 32
 ივერიელთა თემი 128
 ივერიელთა ტომი 28, 32
 ივერიელნი, ძველნი ივერიელნი 169
 ივერნი 255
 ინდო-გერმანელები 6, 9
 ინდო-გერმანული ტომები 10
 ინდო-ევროპელები 4, 7
 ინდოელები, იხ. ჰინდოელნი 4, 17
 ისპირელნი, იხ. სასაგარნი (ები) 18, 267
 იუბოსელთა ნათესაენი 277
 იუდიანელნი 128
 იქსობატები, პონტოსთან სინდთა მეზობელი ტო-
 მი, იხ. იქსობატა, იქსობატები 96, 100, 103, 271
 იქსობატა 96
 იქსობატები 100, 103
- კადუსიები 53, 257
 კავკასიელთა ტომები 81, 85
 კახაზ, ზერქებების საკუთარი თავის სახელწო-
 დება 271
 კაილიპიდეები 50
 კარატელები 62
 კასიების ტომი 257
 კასიტები 5
 კატარები 129
 კემირაგელთა ტომი 90
 კემურ კუპაჟ—ტემირგოლ თათრ. 273
 კერკეტები, იხ. ზერქებები 273
 კეფალ 104
 კოლაელები („კოლა“) 12, 131, 135
 კოლხები, კოლხთა ტომი 10, 11, 12, 12 (სქ.)
 13, 14, 15, 16, 17, 18, 78, 120, 127, 169,
 258
 კოლხნი, იხ. კოლხები 120, 169
 კორაქსები, კორაქსთა ტომი 12
 კორაქსთა, აფშილები ბერძნულად 120
 კოსსეველები, იხ. კასიტები 5
 კვრელნი, ლევების ერთი ტომთაგანი 50
 კუმუზ-ლევები 51 (სქოლიო)
- ლაზები 13, 266
 ლეგები 276
 ლეგ-ეს, ლეგები (ბერძნ.) 136
 ლეგური ტომები, დალესტნის ლეგური ტომები
 53, 131
 ლეკან 276

- ლეკები, იხ. ლეკს 136
 ლეკთა ტომები 51 (სქოლიო)
 ლეკი 49, 50, 127
 ლეპი, იხ. ლეპონეს
 ლეპონეს, ლეპონთა, ლეპონითა ტომი (ლათ.).
 118, 135, 136
 ლიბიულნი 32
 ლუხენების ტომი, იხ. ლეპინეს ტომი, ლუპინე,
 ლუპონ
 ლუეები, ლუეილები 89
 ლუკან 276
 ლუპინეს ტ. 135, 136
 ლუპონეს ტომი 52, 118, 135, 136
 ლუნიკი, იხ. ლეპონეს ტ. (სომხ.) 52, 135

 მაკდონელნი 260
 მაკრონები, კოლხ. მეზობელი ტომი 11, 12 (სქ.)
 13, 15, 16, 18, 263, 264, 265
 მაიოტები, მაიოტთა ტომები 81, 113
 მარგინელნი 258
 მარდნი 52, 104
 მარები 18
 მასაგეტების ტომი 118
 მასუქ 272
 მატინები 18
 მეგრელები 13, 78, 278
 მეგრელნი 13, 28, 31, 45, 51, 78, 127
 მელანსლანები 270, 275
 მესხები 12, 18, 51 (სქ.)
 მეფეთა სკვთები 271, 275
 მესურელნი 127
 მთელნი 48
 მთიელები 51 (სქ.), 189
 მთილნი 276
 მიდიელები 18, 126
 მიდნი, იხ. მიდიელები 126
 მიეხოშ 273
 მიტანელები 4
 მიწის მოქმედი სკვითები 275
 მოსოხი 60
 მოსოსხ 51
 მოსსუნეები 11, 18, 258
 მოსხები, იხ. მესხები 18
 მოხევეები 17
 მუშკები 7, 8, 10
 მცხეთელნი 254

 ნაღბოს ტომი 91
 ნატუნელები 91
 ნატუნეზაჯედების ტომი 92

 ნატუნეზაჯედის ტომი 91
 ნახე 98
 ნახეა ნახე 98
 ნახეამატები 99, 104
 ნახეოები ე. ი. ჩანები 100, 103
 ნახეოს ტომი ანუ ჩანები 51 (სქ.)
 ნემეტლოზ, ადიღეულთა ტომის საგვარეულო
 სახელწოდება 114
 ნეტახოს ტომი 93
 ნეჯრნი, ნეჯრები, ნეჯროა 274
 ნომადეს სკვთაა 274

 მაქსაბატები, მაქსამატები, მაქსამატთა ტომი,
 275, 276
 მაქსამატი 100, 104
 მაჯრთა (მაჯრამას) ტომი 271

 ოაოპატა—იხ. ამაძონები 115
 ოსნი, იხ. ოსებიც 31, 32, 60, 271, 277
 ოსები 271
 ოსნი 271
 ოსტგუთები, 268
 ოტენე, ამიერ-კავკასიაში, იბერიის აღმ-თით.
 მდებარე თემი, იხ. უტოელნი 51

 პავგრატთა, ტომი აზიის სარმატეთში 96
 პარალატა, კოლქსაჲს შთამომავალი ტომი.
 96, 129
 პართნი, პართელები 126
 პართელნი 257
 პაქანიგნი, პაქანიები 272
 პერიერბიდების ტომი 275
 პონტოელი ბერძნები, მოაბალშენენი 116, 117,
 119, 120, 130
 პროტო-ირანულ-სუმერული მოსახლეობა 125
 პროტოხეთები 6, 8

 ეანი 273

 რან ე. ი. ალბანელნი 255
 რომაელები, რომაელნი 105, 113, 116, 136,
 271
 რუთულელნი 187
 რუსები 112, 272, 273

 სავრომატები 270
 საკაჲ, სკვთების ძველი სახელი (ჰეროდოტე) 95.
 საყბის ტომი 52, 53, 95
 სამხრეთელნი 254
 სანიგაჲ, იხ. სანიგები 266

- სანიგები, სანიგნი 120, 266, 273
 სანწო, იხ. ჰანი 12 (სქ.), 263
 სასაქარნი 10, 18
 სარ სარო 104, 105
 სარმატები, იხ. სკვით-სარმატები 78, 79, 81, 104, 105, 105 (სქ.) 107, 113, 114, 118
 სარმატი 100
 საჯრომატები, საჯრომატების ეროვნება 104, 105, 105 (სქ.), 107, 119, 129
 საჯრომატნი 115
 საჯრომატი 109
 საძენ, იხ. აუგა, აბახათა ტომი 95
 სემიანთა აღმ. შტო, იხ. აკადლეები 2
 სემიანთა დასავლელი შტო, იხ. ამორიტები 2
 სემიანთა მოდგმის ტომები 1, 2, 3, 4
 სემიტები 133 (სქ.)
 სერები 104
 სენები 10, 191, 200
 სიენიელნი, სომეხ მამამთავართა შთამომავალნი 267
 სინდები 51, 81, 91, 96, 100, 103, 120, 221
 სინდნი, სინდო 273
 სინდურ-ლილურ-ლეგური მოდგმის ტომები 131
 სირაკები (ჰოა სირაკეს) 51
 სირაკენი 120
 „სირირნი“, ტომი 269
 სისაი 24
 სკვირები 51, 78, 81, 87, 91, 96, 97, 98, 113, 118, 124, 131, 134, 136
 სკვითთა ხალხი, იხ. სკვითები 96
 სკვით-სარმატების ეროვნება, იხ. სკვ-ები 81, 87, 113, 131, 132, 135, 136
 სკვითების და სარმატების ჩამომავლობა 114
 სკოლოტები ანუ სკვითები 58, 118, 119, 129, 130, 131, 135, 136
 სკოლოტების ტომი 116, 117
 სკოლოტნი 115
 სკოლოტ-შარომატები 58, 59
 სკვითები 95, 96, 110, 115, 116, 129, 130, 131, 270, 271, 274, 275
 სკვითები, მზენელი სკვითები 115
 სკვითა პროტურეს, იხ. სკვითები
 სკვითთა მოდგმა, იხ. სკვითები 270
 სკვითთა ტომი—გელები 96, 119
 სკვითთა ტომები, იხ. სკვითები 270
 სკვითურ-სარმატული ტომები 96
 სლაგები 274
 სომეხთა მბრძანებლები 263
 სომეხთა მოძღვართა 256
 სომეხნი, იხ. სომეხები 277
 სომეხები, ტფილისელი სომეხები 11, 18, 20, 21, 24, 29, 30, 31, 32, 48, 127, 128, 132, 213, 217, 218, 219, 227
 სოფანენე, სოფენე 48, 49
 სპარსელები 31, 119, 127
 სპარსი ანუ უეიკი 127
 სპარსნი 267, 276
 სუბარე, აკადურად ჰურრიები 3
 სუმერები, 1, 2, 3, 197
 სუმერთა სახ. 3
 სურები 55
 სხაპეტეს ტომი 93, 114
 ტაბალ-იმერ-მეშხ-მესხნი 135
 ტაბასარანთა ტომი 106
 ტაოენი 276
 ტარგ-ები ანუ ტერგ-ები 131
 ტასკუნნი 33
 ტემირგო, იხ. კემურ კუშპატ (თათრ.) 273
 ტიბარანები, ტიბარენები 11, 14, 18
 ტიბარები 51 (სქ.)
 ტიბარენი 263
 ტოოლა, მგერელები ყაბარდ. 15 (სქ.)
 ტორენი 113
 ტრასკიენი 129
 ტკრიგეტების ტომი 131
 ტუბალი ანუ თობელი 51 (სქ.)
 ტუსკები 136
 ტუსკო, წოვა-თუშნი 51 (სქ.)
 უბინდრო სკვითები, ანუ ნომადის სკვითა 274
 უბიხები, უბიხნი 273
 უდესიანები 191
 უზები 275
 უეიკები, უეიკნი ანუ სპარსელები 126, 127
 ურარტელები 7, 219
 უსინათლონი 275
 უტიელთა ტომი 24, 33, 51
 ფინიკიელნი 15, 17
 ფესოი 112
 ფხოველნი 48
 ფილან 106
 ქალდეელნი, ძველთა ქალდეელთა შთამომავლობა 128, 277
 ქანანები 2
 ქართველები 22, 30, 31, 32, 46, 50, 78, 79, 116, 126, 127, 146, 160, 161, 223, 254

- ქართველთა ტომი კოლაელნი 131
 ქართველთა ტომები 51 (სქ.), 132, 138, 140, 142, 153, 157, 187
 ქართველი ტომები, იხ. ქართველთა ტომები
 ქართველნი 60, 127, 131, 137, 160, 184, 189
 ქართველურ-ლილლური მღვდლის ტომები 168
 ქართლოსიანნი 168
 ქართულ-შარმატული ტომები 55
 ქაშოგნი 273
 ქაჯატუნნი, იხ. დევთა სახლი 30
 ქეზიგნი, იხ. ქაშოგნი 273
 ქისტნი 47, 68, 185
 ქრისტიანე ერი 256
 ქუენანი, ქისტნი 47
 ქურთები 213, 217, 218
 ქესანგნი, იხ. ქაშოგნი 273
 ლატკაჲს ანუ ხატკაჲს ტომი 112
 ლუნძები 51 (სქ.), 51, 89, 114
 ლუზუკელი ლეგები 51
 ყაბარდოელები 51, 143, 157, 187, 222, 224; 272
 ყაბარდოელი მთავრები 271
 ყაბარდოელნი 272
 ყირიმის თათრები 272
 შავრასკიითები 270
 შარები 106
 შარო 104, 105
 შარმატების ტომები 116, 160
 შარმატული ერები 120
 შარმატული ტომები 59, 120
 შაფსუგები, შაფსუღები 44, 91
 შაჰშიხ, ტომი 273
 შინჯიშო, აბხაზთა ტომების საერთო სახელი
 აბაძებურად 273
 შუამდინარის მკვიდრნი 126
 ჩანგები 48 (სქ.) 68, 69, 74, 98, 99, 189, 223
 ჩაჩნური ტომი 48, 48 (სქ.) 51 (სქ.)
 ჩერემისები 78, 179
 ჩერქეზები, ჩერქეზთა ტომები 43, 46, 47, 104, 187, 220, 221, 222, 224, 272
 ჩერქეზები ანუ ჯიქები 272, 273
 ჩერქეზები, ზღვის სან. მცხოვრებნი 224
 ჩერქეზ-ყაბარდო-აბხაზები 276
 ჩერქეზ-ყაბარდოელთა ტომები, ჩერქეზ-ყაბარდოულ ტომთა ჯგუფი 43, 103
 ჩერქეზთა მთავარნი 272
 ჩუეაშები, ჩუეაშ-ები 78
 ჩრდილო კავკასიელები 222
 ჩრდილოელნი, რომელნი მზის აღმოსავლს მდებარეობენ, იხ. იბერიელნი 254
 ჩრდილოაზია ნათესავნი 254
 ცოფანაჲ (ასურული სახელწოდება), იხ. სო. ჭენე და წოვათა ტომი 48
 ძიქნი 273
 ძვდრიტების ტომი, იხ. ძვდრიტების ტ. 265
 ძუქები, იხ. ჯიქები 273
 ძუხოა 273
 ძვდრიტების ტომი 264, 265
 ძუხუ, ჩერქეზთა სახელი უსლარით 273
 წავდეელთა ტომი 24, 33
 წოზენი 49
 წოზენი ანუ წოვანი 48, 49
 წოვ, 48 (სქ.), 49
 წოვა (თუშები) 48, 49, 51 (სქოლიო)
 წოვა, 48, 49
 წოვანი 48, 65
 წოვები, თუშეთში გადმოსახლებული და გა-ქრისტიანებული ჩაჩნ. ტომი (დიარით) 47, 48
 წოველები 72
 წორ-ი ტომი 48 (სქ.)
 წოფანის ტომი 49
 წილკანელნი 48.
 წინა აზიის ძველი მოსახლეობა I
 წუნარი 48 (სქ.)
 კანები, 12, 13, 46, 263
 კარელები 137
 კართალელნი 47, 48
 კარი, ლეგური ტომის სახელი 47
 ხაზარები, ხაზარნი 269, 272, 276, 277
 ხაზართა მეფე 277
 ხალდეები 7, 13, 14, 263
 ხალდეები, ურარტელები 7
 ხალიბები 51
 ხალიბ-მოსინიკები 22
 ხალჯები 11, 12, 263
 ხატკაჲს ტომი 112
 ხატუკები 112
 ხახურატე, ნეტახოს ტომის ერთი საგვარეულო 93
 ხახუს, ადიღეველთა ერთ-ერთი ტომის—სხაჲ-ტეს საგვარ. სახელი 93
 ხეესურები 17, 176, 179, 209
 ხეთები 3, 4, 6, 7, 8, 39, 55, 56
 ხუდოყო, ნადხოს ტომის ერთი განშტოება 91

ზუნნი, იხ. ჰუნები 268

ჯაბშათაგნი, იხ. ჯაშმაგნი 273

ჯაშმაგნი 273

ჯიქები, ჯიქნი 50, 127, 272, 273

ჰაიკის შთამომავალნი 28

ჰალპატელები 253

ჰარუ ეგვიპტურად ჰურარი 4

ჰენიოხები 13, 50, 136, 263, 264, 265

ჰერები 50

ჰერნი 127

ჰიბერ 51 (სქ.)

ჰირაეს ტომი 52

ჰიქსოსები 168

ჰობოლ-ალ, მთიელების და თავიანთ თავის
სახ. ლენძურად 51

ჰობოლუ—ჰობოლ-ალ-ის მრ. 51

ჰონები, იხ. ხახარნი, ჰუნები, ჰონნი 268, 269,
277

ჰონნი, ანუ ჰუნები 268, 277

ჰორი, ებრაულ ძეგლებში ჰურის დაწერილო-
ბა 3

ჰუნები 268

ჰუნალ-ჰიბერ 51 (სქ.)

ჰურები (ჰურარიტები) 3

ჰურარიტები 3, 4, 5, 6, 7, 8

ჰურანი 15

ჰურარი, ჰურარის ერი (მიტანელნიც) 3, 4

ჰურარიები 4, 9

26. ივ. ჯავახიშვილი

- აბხაზური ენა 40, 41, 43, 44, 45, 61, 120, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 146, 151, 152, 155, 156, 164, 185, 187, 188, 189
 აბხაზური ენა (თანამედროვე აფხ.), იხ. აბხაზური 141, 142, 146, 185
 აბხაზური კილო, აბჟურუი 188
 აბხაზურ-მეგრული ენათა ჯგუფი, იხ. აბხაზ. 155
 აბხაზური, „ორივე აბხაზური“, იხ. აბხაზური 61
 აბხაზურ ენათა ჯგუფი, იხ. აბხაზური 137
 ადიღური ენა 95, 111, 114, 156
 ადიღურ-ენოვანი ჯგუფი 54
 ავესტური 92
 აკადური ენა 2, 42, 43
 აქუმური ენა, ძე. აქუმური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 146, 155, 163, 164, 186
 ალბანური ენა 53, 165
 ანდი-დიდოური ენა 158, 165
 ანდიური ენა 63, 100, 138, 139, 141, 142, 143, 158, 163, 165, 166, 168, 186
 ანდოს ჯგუფის ენები, იხ. ანდიური ენა 100
 ანდო-დიდოური ენები თუ დიალექტები, იხ. ანდიური ენა 100
 ანდოური ენა 100, 142
 ანწუმური ენა 123, 142, 178, 185, 190, 191
 არაბული ენა 146, 186
 არიული ენა 131
 არკული ენა 138, 140, 141, 142, 143, 163, 186, 197
 ასურული ენა 132, 133, 134, 215, 254
 აფხაზური, იხ. აბხაზური
 ალულური ენა 140, 141, 142, 143
 ალულურ-კარულ-თაბასარანული 142, 158
 ახალი სპარსული ენა, იხ. სპარსული 97, 125
 ახვანური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 158, 165
 ახემენიანთა ლერსმული დამწერლობის ენა 108
 ბაბილონური ენა 150
 ბერძნული ენა 56, 83, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 126, 132, 135, 136, 152, 160, 171, 176, 215, 216, 273
 ბერძნული წარწერების ენა 83
 ბოთლიხური ენა 100, 139, 158, 163, 164, 165, 168
 ბოთლიხურ-ლოდობერული ენები, იხ. ბოთლი-
 ხური ენა 163
 ბოსფორის ბერძნული წარწერების ენა 81
 ბუდუხური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144, 164, 165, 166
 დარგოული ენა 269
 დალისტნის ენები 100, 101
 დალისტნის დიალექტები 103
 დალისტნის კუმუხურ-ლეკურ-წახურული და
 რუტულური ენები, იხ. დალისტნის ენები 101
 დიდოური ენა, ძველი დიდოური ენა 137, 140, 141, 142, 143, 158, 164, 165, 166, 190
 ებრაული ენა 131, 132, 133, 134, 160, 175
 ელამური ენა 108
 ერანული ენა (ენები) 81, 83, 86, 97, 113, 115
 თაბასარანული ენა 141, 142, 143, 144, 158, 164, 165, 166
 თურქული ენა 50, 123, 146, 218, 260
 თუშური დიალექტ. 175, 180
 თრაკიული ენა 115
 იაფეტური ენები 152
 ინგლისური ენა 185
 ინდოევროპანული ენები 7, 8
 ინდოევროპული ენა, ენები 4, 6, 9, 10, 56
 იმერული კილო (თქმა) 38, 205
 კავკასიელთა ტომების ენა 85
 კავკასიის ენები, იხ. ჩრდილო-კავკასიის ენები
 111
 კავკასიური ენები 8, 9
 კანისური 38, 39
 კამტაბური ენა 269
 კარატული 100, 138, 140, 141, 142, 143, 158, 163, 164, 165, 168
 კასიტური ენა 5
 კელტური ენა 6
 კრული ენა (ლეგურ ენათა ჯგუფის) 50, 140, 141, 142, 143, 144, 158, 163, 164, 165, 168
 კორკული კილოკავი 267

ლათინური ენა 126, 152, 135
 ლეგური ენათა ჯგუფი 50, 67, 111, 138, 139,
 140, 141, 142, 143, 151, 163, 164, 165, 166,
 167, 168, 190, 197

ლუგური ენა. 269

ლუვიური ენა, იხ. ლუვიტური 9

ლუვიტური ენა 9, 38, 39

ლურსმული დამწერლობის ენები 56

მეგრული ენა 41, 145, 147, 152, 187, 206

მეგრულ-კანური ენა 41, 115, 146, 152, 167

მიტანელეების ენა, იხ. მიტტანური ენა 3

მიტტანური ენა 3, 9

მონღოლური ენა 171

მცირე აზიაში მცხოვრები ერების ენა 56

ოსმალური ენა 146

ოსური ენა 83, 85, 97, 98, 115

პამირის დიალექტები 91

პროტოხეთური ენა 8, 38, 167

რაკული (კილოკავი) თქმა 38

რაიხ-ხოფური კილოკავი 154

რომაული ენა 52, 115, 118

რუთულური ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144,
 164, 165, 187

სარმატული ენა 80, 81, 82, 119, 120

საჰრომატული ენა, იხ. სარმატული 119, 120

სემიტური ენა 133

სემური ენა 2, 3, 4, 8, 9

სვანური ენა 38, 45, 145, 146, 147, 152, 154,
 162 2 (სქოლიო), 163, 167, 187, 190, 205

სიენური 267

სინდურ ენათა ჯგუფი ანუ სინდური ენები 88,
 122, 137, 140, 141, 142, 143, 145, 155, 163,
 164, 188

სინდურ-ლილლური ენათა ჯგუფი 140

სინდურ-შარომატულ ენათა შტო 142

სკიითური, სკუთური ენა 78, 80, 82, 98, 117,
 119, 120

სკიითურ-სარმატული ენა, იხ. სკიითური 80, 82

სკოლოტური ენა 115, 120, 136

სომხეთური, სომხური კილოკავები 267

სომხურ-თურქული (გამოთქმა) 19

სომხური ენა 126, 132, 134, 135, 215, 216, 217,
 256, 267, 269

სპარსული ენა 51, 52, 125, 255

სპერული 267

სუბარული ენა 3

სუმერული ენა 2, 3, 8, 9, 121, 122, 123, 124,
 125

ტანაისის ბერძნული წარწერების ენა 80

ტინდალური ენა 138. 140, 141, 142, 143, 158,
 164, 165, 166

უგრო-ფინური ენა 98

უდური ენა 137, 141, 142, 164

ურალ-ალტაური ენა 98

ურალური ენები 97

უტიური გამოთქმა 53

ფალური ენა 125

ფინური ენა 97

ფშური კილოკავი 159, 175, 180, 181, 183,
 201, 203, 220

ქართველური ენები 123, 145, 154, 168

ქართული 267

ქართული ენა 45, 47, 48, 50, 67, 97, 111, 118,
 120, 121, 122, 124, 136, 145, 146, 150, 151,
 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 166, 167,
 168, 171, 172, 174, 175, 176, 177, 179, 186,
 187, 193, 194, 195, 198, 207, 210, 216, 217

ქართულ-მეგრული, იხ. ქართული ენა 154

ქართულ-მეგრულ-სვანურ-აფხაზურ-ჩაჩნური ენე-
 ბი, იხ. ქართული ენა 152

ქართულ-მეგრულ-კანური ენები, იხ. ქართული
 ენა 168

ქართულ-ქართველური ენები, იხ. ქართ. ენა
 154, 184

ქართულ-ყაბარდოული ენა, იხ. ქართული ენა
 და ყაბარდოული ენაც 146, 155

ქართულ-შარომატული ენები, იხ. ქართული ენა

და შარომატ. ენა 120, 121, 151, 167

ქართული ძველი, იხ. ქართული ენა 56, 193

ქისტური ენა 41, 42, 47, 137, 141, 142, 143,
 144, 154, 155, 164, 165, 185, 618

ქისტურ-წოვეური 137

ქურთული ენა 267

ლილლური ენები, ენათა ჯგუფი 42, 47, 137, 138,
 139, 140, 141, 142, 143, 144, 157, 163, 164,
 165, 167

ლოლობერული (ანდიურ ენათა ჯგუფის) ენა
 138, 141, 143, 158, 163, 164, 165, 168

ლუბუქური (ლეგური ენათა ჯგუფის) ენა 63, 137,
 138, 140, 141, 142, 143, 144, 158, 163, 164,
 165, 186

- ლუნძური ენა და მისი დიალექტები 100, 123, 137, 140, 141, 142, 158, 164, 185
 ლუნძურ-ანწუბური და კარული 123, 140
 ლუნძური, თანამედროვე 137, 158
 ლუნძური, ძველი 140, 158
- ყაბარდოული ენა 35, 41, 114, 115, 137, 142, 143, 145, 146, 154, 155, 158, 164, 185, 188, 189, 197, 207
 ყაბარდოულ-ქართული ენები 158
 ყაფასარანული ენა 141, 142
 ყაფუბური ენა 137, 143, 158, 164, 165, 166, 190
 ყვანადური 158, 164, 165
 ყირგიზული ენა 146
- შარომატულ ენათა ჯგ. 66, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 154, 155, 160, 163, 164, 165, 167, 197
- ჩაჩნური ენა და მისი დიალექტები 41, 42, 47, 48, 100, 103, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 155, 157, 164, 165, 168, 185, 186
 ჩაჩნურ-ქისტური ენა, იხ. ჩაჩნ. ენა 144, 155
 ჩაჩნურ-ქისტურ-წოვეური, იხ. ჩაჩნ. ენა 137
 ჩერკეზულ-ადიღეური ენ. 187
 ჩერკეზულ ენათა ჯგუფი 54, 115, 137, 142, 145, 154, 155, 158, 163, 164, 165, 168, 185, 187, 188, 189, 197, 220, 223
 ჩერკეზ-ყაბარდო-აბხაზური ენები 276
 ჩერკეზულ-ყაბარდოული ენოვანი ჯგ., იხ. ჩერკეზულ ენათა ჯგ. 54, 145, 223
 ჩინური (მემატიანე) 268
 ჩრდილო კავკასიის ენები 111
- ძველი ქართული ენა, იხ. ქართული ენა 56, 193
 ძველი ებრაული, იხ. ებრაული 160
- წარწერების ბერძნული ტექსტების ენა 33
 წახურული ენა 138, 140, 141, 142, 143, 144, 164, 165, 186
- წოვეური ენა, ლილიურ ენათა ჯგუფისა, ჩაჩნურ-ქისტურის მონათესავე 41, 42, 47, 48, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 157, 164, 165, 185
- კამალალური კილოკაი 138, 140, 165, 166
 კანური ენა 115, 145, 146, 147, 148, 152, 153, 154, 157, 187, 206, 207
 კანურ-მეგრული, იხ. კანური ენა 115
 კანურ-მეგრულ-ქართული, იხ. კანური ენა 153
 კანურ-სვანური ენა, იხ. კან. 154
 კანური კილოკაი 56, 62, 123, 140, 141, 142, 143, 185
- ხალდური 261
 ხალდური წარწერების ენა 55, 153
 ხვარშული 137, 140, 141, 142, 143, 158, 164, 165, 190
 ხევსურული კილოკაი 38, 147, 171, 175, 176, 177, 179, 182, 204, 209, 210, 211, 220
 ხეთური, ლურსმული წარწერების ენა 6, 8, 36, 124, 132, 134, 205
 ხინალლური კილოკაი 75, 164
 ხოიტური 267
 ხორსაბადის წარწერების ენა 132, 133
 ჯეკური კილოკ. 138, 140, 141, 143, 144, 164, 165, 166
 ჯეკურ-თაბასარანული 166
- ჰინდური ენა 5
 ჰინდური ენა ძველი 125
 ჰორიტიული ენა, იხ. ჰორიტიული 124
 ჰრკილური, აკუშურის მონათესავე ენა 42, 43, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 155, 164, 186, 197
 ჰრკილური თანამედროვე, იხ. ჰრკილური ენა 42, 43, 138
 ჰურიული ენა 4
 ჰურიების ენა, იხ. ჰურიტიული ენა 3
 ჰურიტიების ენა, იხ. ჰურიტიული 8
 ჰურიტიული ენა 3, 4, 8, 9, 124, 125

ბერმინთა სამიგბელი

- ა, ართრონი 66, 146
 ააფენ, გაზაფხული აბ. აფხ., იბ. აფნა და ლაფ-
 ნეც 71, 72, 156
 ააფენ, გაზაფხ. თანამ. აფხ., იბ. ააფენ 67, 156
 აბა, აბი 66
 აბზ, ენა (ზოგადად) აფხ. 101, 102
 აბო (-ობა ქართ.) განყ. ცნებათა მაწარმოე-
 ბელი ბოლოსართი ლუმ. 197
 აბეიბ, შუაგული 120
 აბენ, ზამთარი აბ. აფხ. 76
 აგ (მილერი) 82
 აგ (ოსური), აწმყო დროის მიმღეობის ან ნახმ-
 ნარი ზედსართავის შემქმნელი სუფიქსი 82, 92
 აგოს, შვილის აღმნიშვნელი ბოლოსართი ბერძ-
 ნულ სახელებში 84, 87, 88
 ად, დანიშნულების გამომხატველი სუფიქსი ძვ.
 ქართულში 56
 ადგილის დედა, წარმართული ხანის ღვთაება,
 დიდი ღვთისმშობელი 183
 ადრეებული წყალი 161
 „ადრეკლამ“-ს ჩვეულება (ძვ. სე.) 204
 ადგუ, წყალდიდი უსლ. აფხ. 40
 აეუჯი 166
 აეი გუბე, იბ. ტბორე (საბა) 34
 აეი დლე 172
 აეისგორა (ხლა.) 210
 აეი სენი, 196
 აეი ღვთაება 197
 ახადი, გიორგი ახადი ქაჭმატის ჯვარისა 220,
 221
 ათენგენობა, ხევსურული დღეობა 176, 183, 221
 ათეი, სიცხე, ცხელი სე. 68
 ათქა, წინ, ჩერქ. (უსლარი) 187
 აინი, იბ. ანი, ბოლ. ხალდ. გეოგ. სახელებში 55
 აკ, იბ. აკ (მილერი.) 82, 92
 აკვანი 192, 193, 194, 195
 აკვინი თაეი 195
 „აკბე“, ზაფხული ჩაინ. ქისტ. (გვლდ.) 73
 ალა, უფალი, ჩაინ. ქისტ. (გვლდ.) 186
 ალი (ქართ.) 186
 ალალა, ღმერთი 186
 ალტანნის, კანისურად წყარო 39
 ამაუყენილით 159
 ამურის, დამდეგი ზაფხ. ბერძნ. 160
 ამაზ, მთვარე აბ. აფხ. 65, 164
 ამოდ თქმა ნანისა 195
 ამრო 95
 ამრომპარ(უ) 89, 95
 ამოყენება 172
 ა-მრა, მზე აბ. აფხაზ. 61, 137, 141, 142, 144, 145.
 ამრა გვლუმეტ, მზე ამოდის აბ. აფხ. 64, 145
 ამრა თაშიდუმეტ, მზე ჩადის, აბ. აბზ. 64
 ამუყენილი 159
 ამა, იბ. ამჩიებ, დლე აფხ. (უსლარი) 188, 189.
 ამაშ, დლე აბ. აფხ. 62, 144
 ამა, ძალა აფხ. 188
 ამა, კირა 188
 ამაზა, იბ. ამა-იკ შვიდეული (კირა), აფხ. 189.
 ამაზარა, კირა (გულია) აფხ. 188
 ამაშე, კირა (უსლ.) აფხ. 188
 ამაშდუმება 198
 ან, ნათესაობის აღმნიშვნელი ბოლოსართი კა-
 ნურში 147, 152, 153
 ან, ქალ-ღვთაება აფხ., იბ. ანცა ჯ(კ. კარაია)
 185
 ანგელოზები ტკბილი ანუ მოწარმართე და
 საწარმართო 183
 ანგელოზები ყინვარი ბრძანებულნი 221
 ანგელოზი, ანგელოზნი 171, 175, 176, 177, 179,
 180, 182, 183, 203, 220, 221, 222
 ანგელოზი დიდწვერისა, იალბუხზე დაბრძანე-
 ბული 221
 ანგელოზი, იბ. მგზავრი ანგელოზი 220
 ანგელოზი მხისმყოფი 203
 ანგელოზი პირქუში, ცეცხლის ალიანი 177
 ანგელოზი წვერისა 222
 ანდა, ზეთური გეოგრაფ. საბ. ბოლოკიდური 55
 ანი, გეოგრაფ. საბ. ბოლოკიდური ხალდური 55.
 ანონიმი, 264, 265
 ანუ, მნათობთა სახელების ბოლოკიდ. (ბაბილ.)
 149
 ანტა, ზეთ. გეოგრ. საბ. ბოლოკიდური 56
 ანჩა, ღმერთი აფხ. ძვ. და ახალი (გვლდ.) 185

- ანცია, იხ. ანცუა
 ანცია რეზუზ, ლეთის მიხეზი, აფხ. (პ. ჭარაია) 185
 ანცუა, ანცია—ღმერთი თან. აფხ. 185
 აპრ, დედამიწის ღვთაება (ჭეროდორტე) 81
 აქდაპა, ვიშაპ, ქვის კანდაცებები, ევშაპები (თურქ. ქურთ.) 213
 აქდაპა, იხ. ვიშაპ (მ. ხორენელი), გველშაპი 217
 აქდაპა-მურტა, ქართულ-თურქული საზოგადო საძიებები 213
 აქდაპა-მურტი 219
 აქდაპა-მურტი 217
 არ, სუფიქსი მეგრ. 147
 არაზ-უნ, მართვა-გამგეობა (ოსურ.) 92
 არგუას, საყვარელის გამოშვებული საკუთარი სახელი ბერძნ. წარწ. 89
 არგუნაგოს, საქსახელი ბერძნ. ოლბიის წარწ. 84
 არე, არეები (წელიწადის) 155, 159, 194
 არე კამრისა
 ართმეული ქრთამი 173
 ართმევა სამსახურისა 177, 180, 183
 არიასი თახაშხა, თახა 187
 არინნა, წყარო (ბოლახკოას ტექსტ.) 38
 არინნა, წყარო ლუკიტური (ფორარეით) 38
 არმაზი, კრაპი 168, 169
 არმური ცდომისა 254
 აროტოს, დამდეგი ზამთარი ბერძ. 160
 არტახები ზარ-ბაბთიანი—„ზარბაბთისა არტა-ზემით“ 195
 ასლიტრაინი 209
 ასპარეზი, ვიწრო ასპარეზი 116
 ასსაბა, შაბათი აფხ. აბუჟურ კილოზე 188
 ასუბუტება, ასუბუტებდითა 172
 ატა, მამა ჩეჩქ. 91, 92
 ატაკამ, სკივთების სამეფო საგვარეულოს სახელი 91
 ატამაზა, მამათმთავარი ჩეჩქ. 87, 92
 ატამაძას 91
 ატრა 91, 94
 ატრამაძას 91
 ატოზ, გაზაფ. დიდოურა 72
 ატოანუ, გაზაფხული სვარა. და დიდოურ. 75
 ატოოჯ, გაზაფხული დიდ. 72
 ატოოზ, შემოდგომა, დიდ. 74
 აუზი, მდინარის ჩრ. დ. აუზი 116
 აუტკოისი, ცივი ახ. ლუნდ. 71
 აუნა, გაზაფხული, სამხ. დას. აფხაზ. (გვ. ლდ.) 71, 156
 აფროდიტე, ცისკრის ვარსკვლავი 149, 150
 აფსიგულტმძ, სილა აფხ. 41
 აფუკუბული 66
 აფშ, შაპ, ხუთშ. აფხ. 188
 აფუცა 273
 აფხ, ზაფხული, სამხ. დას. აფხ. (გვლდ.) 73
 აფხარა, სითბო ახ. აფხ. 66, 67, 68, 156
 აფხარა, თბილი აფხ. 66, 67, 68, 156
 აფხარა, სიტყვა ახ. აფხ. 68, 156
 აფხე, თბილი ჩაჩნ. 152
 აფხაა, წინ აფხ. 151
 აფხენ, ზაფხული აფხ. 73, 152
 აფხენ, სითბოს დრო, სიტყვ. (პ. ჭარაია) 152
 აქლაად, ქაღალდი (აფხ.) 40
 ალაჯი, ხე, ტყე (თურქ.) 25
 ალგა ბაჯრისა 172
 ალგა კარისა ანუ გალგა 148
 ალგა ცისკრისა, ალგებოდა ცისკარი 146
 ალგენა 202
 ალგენა ლოცვისა, ლოცვა-ყდრებისა 150, 190
 196
 ალტქის ასრულება 198
 აღმავლობა 205
 აღმოსულა საცისკროდ 149
 აღმოცენება 36
 აღმარებელი, (მაქსიმე აღმარებელი) 127
 აღწერა, აღწერილი, აღწერილთა 128
 აღბა კმლისა 172
 აყო, იხ. აგოს, ოყაცა და ოყო 88
 აყვა, იხ. აგოს, 88
 აყვარა, მდინარის რიყენაპირი აფხ. (უსლარ.) 44
 აყურა, ზღვის რიყე აფხ. (უსლ.) 44
 აშა, იხ. აფშ, 188
 აშემეზ, თქმულება ყაბ. 224
 აშქუსა, წელიწადი აფხ. 151
 აშქუ, კარი აფხ. 187
 აშქუაზა, ორშაპ. (გულ.) აფხ. 187
 აშლახტ, ორშ. (უსლ.) აფხ. 187
 აც, ცხელი თანამ. აფხ. 68
 აძღუ, მდინარე, თანამ. აფხ. 40
 აძი, აძი, აძია, აძიავოს, აძიავოს, აძოს 91
 აძთატა, იხ. აძთატრა 40
 აძთატრა, ტაბა, აფხ. (უსლარ.) 40
 აძთატრა, წყლისსაცავი აფხ. 40, 41
 აძქუა, წყლები აფხ. (უსლ.) 40
 აძუ, ლინო აფხ. 40
 აძე, წყალი თანამ. აფხ. 40
 აძეზ, წყარო თანამ. აფხ. 40
 აწუზ, ლამე თანამ. აფხ. (უსლ. დონდ.) 64
 აბალოზი 193
 აბაშა, ოთხშ. აფხ. 188
 აბთა, ცივი სამხ. აღმოს. აფხ. (გვლდ.) 70

ახი, ბოლოკიდ. ხალდ. გეოგრ. სახ. 55
 ახილვა თელთაჲ 147
 ახინ, რქოსანი საქონლის მფარველი ღვთაება (ჩერქ.) 223, 224
 ახინის დღეობა 223, 224
 ახინ ჩემმე ტლერეყუო (ჩერ.), სამსაფერპლო ძროხა 224
 ახტუან, შუადლისას თან. ლუმუქ. 63
 ახტუშა, პარასკევი აუხ. 188
 ა-ხტუ, მთა, აუხ. 46
 ახუტს აუხ. 43
 ახთა, სიცოვე თანამ. აუხ. 70
 ახიშოიაშია, ცივი თანამ. აუხ. (უსლარ.) 70
 ახიშოიაშია, ცივითან. აუხ. (დონდ.) 70
 აჟდა, კელთ კმალ მტრისა აჟადეთ 172
 აჟაშ. სამშაბათი აუხ. (გულია) 188
 ბ-სქესკატ. თავს. ნიშანი ჩაჩ. ქისტ. 68, 185, 186
 ბაყ, მზე თან. ლუნდ. 137
 ბაყ, მზე (კარ. ანწ.) (გვლდენშ.) 61, 137
 ბად 88
 ბადას, საკ. სახ. ხალხ. თქმ. (ადილ.) 89
 ბადაგოს 88
 ბადინო 88
 ბადინიყო 88
 ბადინიყოს 88
 ბაზ 101, 103
 ბაზ, ლამე სვან. 148
 ბათ, იხ. ბუთ მთვარის წოვეური სახელწოდების ძირი (შიფნერი) 65
 ბაყბი 189, 190
 ბაკლ, დალ. გეოგრ. სახ. მეორე ნაწ. 53
 ბარაქა (არაბ.) 174, 175
 ბარაქიანი 179
 ბარაქის დატანება 173
 ბარბალი, იხ. ბარბოლ-ბარბალი 191
 ბარბალკიბმე ლუკლათხე, ბარბალ—ხელმმართუ-ლი (სვან.) 191
 ბარბარე 198, 199
 ბარბარტუ, იხ. ლაბარტუ და ბარბარე 199
 ბარბლანშ, იხ. ბარბოლი
 ბარბოლ-ბარბლ, ღვთაება, სვანური სალოცავი, 161, 162, 163, 191, 192, 196
 ბარხ, მთე. ძე. და თანამ. ლუმუქ., იხ. ბერხ-იცი 164, 165
 ბარხა, მთვარე ახ. ლუმუქ. 66
 ბარხრუა, მთვარე მრ. რიცხ. ლუმუქ. 66
 ბარი 171
 ბარლ, მზე თანამ. და ძე. ლუმუქ. 61, 137
 ბარძიმი 220

ბარხ, მზე ლუმუქ. (გვლდ.) 61, 137, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 163
 ბარხ-ოლ, ბარბოლ-ის სავარაუდო წინამორბედი ფორმა სვან. 163
 ბარჯ, მზე არკულად 138, 140, 141, 142, 143, 163
 ბარკ, ბარკი, მზე ძე. აკუშური 61, 138, 140, 141, 142, 143
 ბასტი, შემოდგომა ჩაჩნ. ქისტურად (გვლდ.) 74
 ბატ 101, 102, 103, 149
 ბატონი, ღვთაებრივ არსებათა სახელი 171
 ბატონი, ბატონები გადამდებ სნეულებათა სა-ხელწოდება 191, 192, 193, 194, 195, 198, 199, 212
 ბატონი-და 195
 ბატონი ცვარიელი (თუშური დაწყ.) 212
 ბატონი, 7 დამძანი 195
 ბატონი ძმა 195
 ბატონიშვილები, დედა 192, 193
 ბატონების დედა 192
 ბატონ-პატრონი 171
 ბატონებისა მამიდა 194
 ბატონის შვილები 192
 ბატრალ, იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბატრანა, იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბატრიმ, იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბატტურ, იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბატხლკინ—მზის აღმოსვლა, აღმოსავლეთი წოვ. 65
 ბაუკქროსია, ცივი ახ. ლუმუქ. 71
 ბაქს 89
 ბაქსაგას, ბაქსაგოსი 89
 ბაქსანი 89
 ბაქსაგოს ამრორმარუ 89
 ბაყ, მზე თანამ. ლუნდ.; ანწ., კარ. 61, 137, 141, 142, 158, 197
 ბაყალ, მზეები თან. ლუნდ. 61
 ბაყინე, მზეს სავარაუდო ფორმა ლუნდ. დიდო-ურში 158
 ბაყულტნთი, ცხრო—ციებ-ცხელება ლუნდ. 197
 ბამ, მთვარე ძე. აკუშ. (გვლდენ.) 66, 164
 ბბაჟ—ენა ჩერქ. (კლპაროტი) 101;
 ბბხჟ—ენა ჩერქ. 101
 ბე, იხ. აბა, აბე 66
 ბეგარ-ყალან-ი 182
 ბედი 173
 ბედნიერი, იხ. ვტლიანი 175
 ბედნიერად მოხდა ბატონებისა 198
 ბედხუბუკა, ტლებიციეს ცოლი (ყაბარდ.) 224

ბეთერ, დალ. გეოგრ. სახელთა მეორე ნაწ. 53
 ბეთერჰან, უფალი, უბენასი, თანამ. ლუნძ. 185
 ბერაზეყი, ოთხშაბათი ყაბ. (ლოპატ.) 188
 ბერზ, იხ. ბარზი, მთვ. ძვ. ლუშ. (გვლდ.)
 66, 163
 ბერი, იხ. ბზრაი-ც დღე და მზე აკუშ. (გვლდ.)
 61, 138, 146
 ბეტაშუ, მთვარე მრ. რიცხვი თანამ. ქისტ. 65
 ბეტტინიშ, იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბეტტინ იხ. ბუტ. ჩაჩნ. 65
 ბერკენ, მზე ლუმუქ. და არკ. 138, 140, 141
 ბერკენ აცხი, მზის ავადმყოფობა, სატყივარი
 არკ. 197
 ბერქდ, ღმერთი ახ. ლუნძ. 185
 ბენნი, შემოდგომა აკუშ. (გვლდ.) 76
 ბეჯღე, ღმერთი ლუნძ., ანწ., კარ. და დიდ
 (გვლდ.) 185
 ბზა, ჩრდილოეთ კავკასიასა და ამიერ კავკასიაში
 გავრცელებული ძირი 103
 ბზარი ქართ. (საბა) 35
 ბზარხელი, ზაფხული მეგ. 152
 ბზაჰ 101, 102
 ბზე, ენა, მეტყველების პროცესი, აფხ. ჩერქ. ყა-
 ბარდ., (გვლდენ.) 101, 102, 103
 ბზეგუ, ენა ჩერქ. 101
 ბზეგ-გუ, ენა ყაბ. (კლპარ. და ლულეგ) 101
 ბზეკ-უ, იხ. ბზე 101
 ბზეცნ, ხახვი, ყაბ. 46
 ბზეცნუხუ, ნიორი ყაბარდ. 46
 ბზილი 103
 ბზუ, ენის განმსაზღვრელი ფორმა აფხ. 101.
 ბზუკ 101.
 ბინა, იხ. ლარდა სვან. 162
 ბინდრობა 118
 ბინაკი, იხ. ლარდთოლ სვან. 162
 ბინდი ქართ. 146, 147
 ბირასკეშუო, პარასკ. (ლულეგ) ჩერქ. 188
 ბირასკეზია, ოთხშაბათი ჩერქ. 188
 ბიხ, ლეთების სახ. სვან. 190
 ბიხოზი, წლის დასაწყისის დღესასწ. სვან.
 161, 162, 190
 ბლაბურხუა 46
 ბლი, შვიდი ჩერქ. 188
 ბლიპე, ორშ. ჩერქ. 187, 188
 ბლიეზა, ორშ. ყაბ. 187
 ბლჟ, შვიდი ყაბარდ. 188
 ბლესშისა, ორშაბათი, ყაბარდ. (ლოპატ.) 187
 188

ბნელი ღამე 181

ბაძ, ბეძ—მთვარე. ჰერკილ. 66, 164

ბო, სქეს კატეგორიის თავსართი ნიშანი ძვ.
 აკუშ. 69
 ბო, თავიღური აღულ. კვრ. თაბ. მზის სახლებში
 158
 ბოაყ, მზე იხ. ნაყ. ძვ. ლუნძ. 61, 137, 140, 141,
 158
 ბოზუნა, თბილი ახ. ჩაჩნ. 68, 157
 ბორეცია, ოთხშაბათი ყაბარდ. (ნაგომოვი) 188
 ბორტოტი გენია 197
 ბორცვი 218
 ბორცვი, მთვარე იხ. ფორც ანდ., 66, 163, 165
 ბორცადულ, მთვარეები ახ. ანდ. 66
 ბორცადულტყლი, ბორცვილტყლი, მთვარისა
 (ნათ. ბრუნ.) ახ. ანდ. 66
 ბოცარლე, იხ. ბოწარლე, ცხელი. ძვ. აკუშ.
 (გვლდ.) 69
 ბოც, მთვარე ყვან. და ჭამ. 164, 165, 166
 ბოცარ, ვერძი, მამალი ცხვარი ტინდ. 166
 ბოცადულდან, ვერძი ჭამალ. 166
 ბოცსუ: მთვარე ტინდალ. 164, 165, 166
 ბოცო, მთვარე ანდ. დიდური 66, 164
 ბოცო, მთვარე ყაფურ. 66, 165, 166
 ბოძება წულისა 203
 ბოწარლე ცხელი, იხ. ბოცარლეც ძვ. აკუშ.,
 (გვლდ.) 69
 ბოჟ, მზე ყაფურ. 61, 137, 140, 141, 142, 143,
 158
 ბეა, მზე მეგრ. 156
 ბეაზა, კვირა, მზის დღე ჭან. 187
 ბეზა 7 აფხაზ. 189
 ბეგეზა, ზამთარი ჩერქ. (ლვლ.) 73
 ბეგლა, ბეგლა-ფო, შემოდგომა ახ. ჩერქ. 74,
 76
 ბეგლა, ზამთარი ახ. ჩერქ. 76
 ბეგა, შემოდგომა ყაბ. (გვლდ.) 74
 ბესეზა, შემოდგომა ახალ. ყაბ. 74
 ბსემა, იხ. ფსემა და სემა-ფსემა მეგრ. 35
 ბზტ, მთვარე წოვ. და ქისტ. 65
 ბუ, დღე ანდ. (გვლდ.) 63,
 ბუ, მთვარე ჩაჩნ. 65
 ბუ, იხ. ბო 158
 ბუზ 102, 103
 ბუზი, მწერი 103
 ბუზულ, ბუზი სვ. 103
 ბუზლუნი 102, 103
 ბუთა 168
 ბუთ, მთვარე წოვ. დიდ. 65, 164, 165, 167,
 168

- ბუთ, ბუტ კერპი სპარს. 167
 ბუისი, ლამე ჩაჩნ. 64
 ბუისინ, 64
 ბუისინინი, ლამისა (ნათ. ბრუნ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისინინა, ლამეს, (მიტ. ბრუნ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისინინი, ლამეები ჩაჩნ. 64
 ბუისინინი, ლამით (მოქმ. ბრ.) ჩაჩნ. 64
 ბუისუ, ლამე წოვ. 64
 ბუნაგი, იხ. ლა.
 ბურლ, მზე ლუმ. 197
 ბურლილ, მზეები 61, 137, 197
 ბურლილ წუწაბუ, მზისაგან ხეწა, ცხრო და ციბე-ცხელება ლუმექ. 197
 ბუსუნი 102
 ბუტ, იხ. ბუთ სომხ. მამაკაცის სახ., სპარს. კერპი 167
 ბუტ, იხ. ბუთ 167
 ბუტ, მთვარე დილდურ. 167
 ბუტ, მთვარე ჩაჩნ. ქისტ. 65, 103, 164, 168
 ბუტბუტი 102
 ბუტრ, მთვარე ქისტ. 65, 165
 ბუშ-კინტრი, უკანონ. შვილი ხემო გურია 206
 ბუშ-კეტურა, უკანონო შვილი ქვემო გურია 206
 ბუტ, მთვ. ჩაჩნ. 165
 ბუცი, მთვარე თანამ. დიდ. ანდ. კაფ. 66, 164, 165, 166
 ბუცი, მთვარე ხვარ.-ყაფუჩ. თან. დიდ. 66, 164, 165
 ბუცა, მთვარე ხინალ. 164, 165
 ბუწი, ვერძი ყაფუჩ. 166
 ბუწი, მთვარე ძვ. დიდილურად (გვლდ.) 66, 165, 166
 ბუწ, მზე, ძვ. დიდილური (გვლდ.) 61, 137, 140, 141, 158
 ბუყინუ, იხ. ბაყინუ და სხ. მზე კავკას. ენებში 158
 ბუხარაბ, ცივი (ანწ. გვლდ.) 70
 ბუკ, მზე (დიდ.) 61, 137, 141, 142, 143, 158, 190
 ბუშა, იხ. ფუშაუც, ავსება, გამსება მეგრ. 36
 ბუზნ, იხ. ფუზნ, თბილი ლილდ. 157
 ბუჯახა, მზის დღე მეგრ. 157
 ბუჯორა, მზე თანამ. კანურ. 156
 ბუდ, მაგარი მკერივი ყაბარდ. 90
 ბუხალ, ღმერთი ლუმექურად, იხ. ხალ 186
 ბუღ, მზე უდურ. 137, 140, 141, 142, 143, 190
 ბუკ მზე ხვარ. ბუღ. 137, 140, 141, 142, 143, 190
 ბუტსტე გახაფხ. ჩაჩნ. 72
 ბუღ, მზე უდურ. 61
 ბუკ, მზე ხვარუ. 61
 გაბუსუნება, სულის განაბეა, მოყრუება (სქოლიო)
 გაგდება ქარისა 178
 გადაყრუენი 159
 გადაყრა აკენისა 195
 გადამდები მთარული, სნეულება 191, 193, 194, 198
 გადამწერი 170
 გადარწევა აკენისა 195
 გადაყრა, გადუყრით 159, 172
 გადაქდეენება 181
 გაერეცელებლობა 146
 გახაპულ, გახაფხული წოვ. (გვლდ.) 72
 გახაფხული 69, 71, 72, 73, 75, 153, 155, 156
 გახნაოლის ახალხი 193
 გალ, ზაფხული აღულ. 75
 გამართვა ხელისა 183
 გამარჯვება, გაუმარჯვე 172
 გამარჯვებისა ზაფხული 159
 გამტკიცული პური 169
 გამაქრწინება, გამაქრწინითა 172
 გამახუ, ზაფხ. ყაბარდ. (გვლდ.) 73
 გამოთხოვა წულისა 208
 გამოთხოვა წყალობისა 172, 183, 196, 201, 203
 გამოთხოვება, იხ. გამოთხოვა 172
 გამოთხოვე, იხ. გამოთხოვა 203
 გამოწყარინი მთარული 192
 გამოსავლის დაფთარი 206
 გამოსახულება 198
 გამოფატრა 115
 გამოშვებული ღვთისაგან სევედა-სნეულება 181
 გამოწლა 115
 გამოჭე, ზაფხ. ჩერქ. 73
 გამჩენი 176
 განმწმენდელი საცეცხლური 198
 განსახლრა 171
 გარდაგვარევი 159
 გარდანაწერები 170
 გარდაუდნარი თაფლი 166
 გარდამეტება 177
 გარდმოცემა 128
 გარდუყენი 159
 გარმოყრა, მშვიდობა ზაფხულისა გარმაყრევი-ნეთ 173
 გატარება ქარისა 179
 გაღება ცისკრისა, იხ. აღება ცისკრისა 146
 გაყოლა 172
 გაყოფა, გაყვიდით 172
 გაშლა 166
 გეზოფუამ, გავამსება, კან. 30

- გემიშ ყორღი ხარგელია—ბელლის კარზე დატ-
ვირთული 200
გენიები ავადმყოფობისა 198
გველუშაი 213, 215, 216, 217
გვირაბ ანუ ჩადუნა (მცენ.) 23 (სქოლიო)
გზა-შარა 181
გიდოდ, ლამე დიდოურ. გვლდ. 64
გი-მა-რ-ენჯი, მდგომარე მეგრ. 57
გიორგობა 190
გვინვა 37
გოდოდ, ლამე დიდოურ. (გვლდ.) 64
გოლუელი 169
გონი, ზამთარი აკუშ. (გვლდ.) 77
გოზ, დაღესტნის გეოგრაფიულ სახელთა ბოლო-
კიდური ბგერა 53
გრეხილი 193, 194, 195
გან, იხ. კან., მზე, დღე, თურქულ ენაზე (დას.
თურქ. ოსმალ. და ყირგ.) 146 (სქოლიო)
გუშ, ლამე ალულ. 64
გუმბრა, იმერეთ-გურიანში გვიმრას ანუ ჩადუნს
უწოდებენ 23 (სქოლიო)
გულსაესება 199
გურა, გაზაფხული ჩან. ქისტ. (გვლდ.) 72
გუზ, დედოფალი, ქალბატონი ჩერქ. 220, 223
გუზბოლა, ფიკვი (ჩერქ.) 46
გუშლი, იხ. ვეშაპიკი 215
გურიე—შემოდგომა ჩან. 72, 74
გულადი 56

დ, სქეს. კატეგ. თავსართი ძვ. ჩან. 68, 69, 157
დ, ჰან. სუფიქსი 157
და, დაღისტ. გეოგრ. სახ. ერთი ჯგ. ბოლოკი-
დური 55
დამეგრულში მოქმედებითი მიმღობის ფორმა 57
დაბადება, საღმთო წერილი 131, 132, 134, 135,
174, 199, 205, 206, 215, 217
დაბნელება მხისა 189
დაბრუნება გულ-წალმივ, პირ-წალმივ 177,
183
დაგორებული ქვა 161
დადგომა დღის 148
დავლება 175
დავლათი 172, 173
დავლათიანი 175
დათბოვა 180, 183
დაკლავა ძეთა და ასულთა 169
დაკვირება 170
დალ, ღმერთი თან. წოფურ. 185
დალა, მოქ. ბრ. დელესი, იგივე დელეო 185
დალწ, ღმერთი თანამ. ქისტ. 185
დალა, ღმერთი ქისტურად 185
დალე, ნათ. ბრ. ფორმა დალ-იდან წოვ. 185
დალე, იხ. დალ ღმერთი წოვ. (გვლდ.) 185
დალინ, იხ. დალა 185
დალა, მიც. ბრ. დელესი 185
დალობა, ღვთაება წოფურად 185
დამბადებული 179
დამდგარივე ზაფხული 159
დამდგარი ზამთარი 160
დამდგარი ზაფხული 160
დამამლებია 207
დამარღვენი 169
დამსჯელი მსახურნი 184
დამწუხარება, ამწუხარებენ ხევს. 211
დაპატრული ანუ დახეტილი 115
დარგვა, რეცვა ძვ. ქართ. 166
დარუსა, სიცივე ღუმუქ. (გვლდ.) 71
დარუსა, იხ. დარუსა 71
დარჯრო—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დარჯროსა—ცივი ახ. ღუმუქ. 71
დარჯროლულ—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დასამებელი იავ-ნანა 198
დასაჯდომი ავეჯი 166
დასარულბა დღის 148
დატანება 173
დაუყენილი 159
დაუზან, ცხელი ჩან. ქისტ. (გვლდ.) 68, 157
დაფანული 94
დაფარვა 172
დაფარება კაბის კალთისა, იხ. კაბის კალთის
დაფარება 172, 183
დაფხა, წვა ახ. წოვ. 69
დაფხე, ცხელი ახ. წოფურად 69, 157
დაფხოლ, სიცხე-სითბო, ახ. წოვ. 69, 157
დაცემა კარვისა 195
დაწესება 24 (სქოლიო)
დაწუხება, ცის კარის დაწუხება ანუ დახურვა,
ან იხ. დახუჭვა ძვ. ქართ. 147, 148
დაწვლობება 159, 160, 172, 173, 174, 175,
176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184,
201, 202, 203, 208
დახმარება 172
დახუჭვა ანუ დაწუხება 147
დახწვა ცისკრისა 146
დაქმარება 173
დაკჯილ—სიცივე ახ. ღუმუქ. 71
დაჯდომა ქვემოთით 179
დაჯლე, ცივი აკუშ. (გვლდ.) 71
დაგომა მხისა 162
დე, დღე ჩან. და წოფურ. 62

დებუისა, დღე-ღამე წოვ. 62
 დედუელთა სამშობლო 169
 დედოფალი მდინარე წყლისა 220
 დელე, ლეერთი თანამ. ჩაჩ. 185
 დენინო, ნათ. ბრ. დელე-სი, 185
 დელიეზ, იხ. დალა 185
 დენი, დლისა (ნათ. ბრ.) წოვ. 62
 დერკუ. ცივი ლუმუქ. 70
 დერკუ, ცივი ლუმუქ. (გვლდ.) 70, 71
 დესტა, დღეს ლუმუქ. (გვლდ.) 63
 დიაბეტი 34
 დიასაღისი, იხ. ხალდე 181, 186
 დიბის საბანი 193
 დიდებოშ ლეკედ ლაშვარია—დიდების მიმღები
 ლამარია (სვ.) 191
 დიდება 174
 დიდი ღვთისმშობელი, იხ. ადგილის დედა 185
 დიენნა, დღეს, იხ. დე ჩაჩნ. 62
 დიენეზ, იხ. დე ჩაჩნ. 62
 დიენეზოშ, იხ. დე ჩაჩნ. 62
 დილა ანუ ცისკარი 146, 147, 148
 დილა, წარმართული ღვთაება 150
 დილ-ბატ მნათობი ღვთაება ბაბილ. 151
 დილის ცისკარი 150, 151
 დინინე, იხ. დე ჩაჩნ. 62
 დიოსისა ობიშა, პარასკევი 187
 დიოფალი 123
 დირალი, ბოლოციდური დალ. გეოგრ. სახ. 55
 დილა ანდა დღლა, მზე (ყაბ.) (გვლდ.) 61, 137
 დიუბირი, დინცბირი, სისბლი (ჩან.) 157
 დიხშალ, დიასახლისი (სენურად) 199
 დო, სუფიქსი კან. 56
 დოვლათი 174
 დოვლათიანი 179
 დოვუნე—თბილი ახ. ჩაჩნ. 68
 დოვუნე, იხ. ვოვუნე 157
 დოვუნე ყა, თბილი ზამთარი 76
 დოკა, დოყა 42
 დოყახი, მდინარე ქისტური. (გვლდ.) 42
 დოკონ, დოკონ 42
 დოკონი, დოკონი, მდინ. ჩაჩნ. (გვლდ.) 42
 დოლუ—წვიმა ჩაჩნ. 42
 დოლუნე, იხ. დოლუ ჩაჩნ. 42
 დოსტაქრები 196
 დოლონი, მდინარე წყალი ჩაჩნ. 42
 დოლუ, წვიმა ახ. ჩაჩნურად 42
 დოლუნე, მომსვლელი ჩაჩნ. მდინარე 42
 დოკონი ან დოკონი, მდ. ჩაჩნურად (გვლდ.) 42

დრშდოშ, ორშაბათი სვან. 187
 დოშდულ, დოშდურ—მთვარე სვან. 167, 168
 დოშა, მთა ყაბარდ. 93
 დოჯარი, დიდი მდინარე ქისტ. 42
 დოკუნ, ჩაჩნური ოუკუნენ-ის ქისტური შესატ-
 ყვისობა 42
 დრო 157, 158
 დუ, სქესკატ. თავსართი ჰვრკილ 65, 69
 დუ, მრ. რ. სქესკატ. ნიშანი ჩაჩნ. 61, 62, 65, 69, 76
 დუარ 89
 დუარავოს, დუდარავო ადილ. 89
 დუდარ 89
 დუირინო ხი, მლაშე წყალი ჩაჩნ. 41
 დლა, დღე მეგ. კან. 145
 დუთა, დუთე, თუთა, თუთე, მთვარე მეგრ. 168
 დუმაცხო, საღმთო მაღალი, მწვერვალთა მფარ-
 ველი, ღვთაების ჯგუფისა (მთიულ.) 221, 222
 დუწრუმ, გაზაფხ. ჰვრკილ. 69
 დუწრუმ, ზაფხული ახ. ჰვრკ. 69, 75.
 დუდილი 67
 დუღო, ღამე ჰვრკილ 64
 დუჟა, სიცივე ახ. ჰ რკილ. 71
 დუჯალილი, ცივი (ახ. ჰვრკილ.) 71
 დუჟყე, ღამე აკუშ. (გვლდ.) 64
 დღე ქართ. 62, 137, 144, 145, 146, 150, 154, 155, 158, 184, 187
 დღევრძელობა 145
 დღევრძივი ხანგრძლივობა წელიწადისა 161
 დღე მომავალი, იხ. ღოჯა 186
 დღეობა 161, 162
 დღის დასასრული 147, 148
 დღის დასაწყის-დასასრულის გამოშხატველი
 სიტყვები 147
 დღის ნაკვეთი, დილა 150
 დღესასწაული 190, 199
 დღლა, მზე ყაბარდ. ენაზე 61, 137, 155, 156
 დღლათზე, ყაბ. მზე 155
 დღლა, ყაბ. მზე 145
 ეარ, გაზაფხული (ჰომიროსი) 160
 ედ, მქონებლობის გამოშხატველი ძე. ქართ. სუ-
 ფიქსი, იხ. ად-იც 56
 ეთნარკი, ეთნარკები 116, 131, 132
 ეკა, ერთი ჰინდ. 5
 ეკერძებოდა რა 182
 ელიაობა დღე 190
 ემე, გაზაფხ. ხვარშ. 73
 ემეზა, გაზაფხულები ანდ. დიდოურ ენებზე 73
 ემედა, გაზაფხ. ყაფუჩ. 73
 ემიშ, ცხვრის მფარველი ღმერთი ჩერკ. 224

- ძნ. დაბოლოვება, გეაროვნული, მოსახლეობის
 მაღწეხელი მრავლობის აღმნიშვნე. 135
 ენჯი, მოქმედ. მიმღ. ფორმების მაწარმ. ბოლო-
 სართი მეგრულში 57
 ეშაჟ, გაზაფხ. აკუშ. (გვლდ.) 73, 75
 ეაჟღაშ შალა, ზაფხული აკუშ. (გვლდ.) 75
 ეტ, ზმნის მაწარმოებელი ნიშანი აფხაზ. 40
 ერთუცი, ეუბნებოდეს ერთუცსა 177, 210
 ერი 118, 136
 ერკინაზა, საშუაბათი სვან. 187
 ერმის ტარხუ, იბ. ოთხშაბათი 187
 ეროვნება 129
 ეტლიანი, ძე. ქართ. 175
 ეტლიან დაფლათიანი 175
 ეტყლეგრძო, ზამთარი ძე. დიდ. 158
 ეტლმონჯ, გაზაფხ. დიდ. 75
 ეფერო, გამსებული იბ. ფშაფერიც კან. 36
 ექსამპა, ექსამპაოს, მწარე წყაროს სკიოთური
 სახელი, ელინურად—სალმრთო, წმინდა გზები.
 81, 115
 ექსამპაოს 81
 ეხთა—სიცოცე, ცივი, სამხ. აღ. აფხაზურად (გვ-
 ლდ.) 70
 ეხი, ხალდ. გეოგრ. სახელთა ბოლოსართი 55
 ეხკი, ზაფხ. ჩან. 74
 ექაშა, ლამე, არკ. 64
 ექაშამინ, საღამოთი არკ. 64
 ექაშამის. ლამით არკ. 64
 ეშაჟ, გაზაფხული აკუშ. 75
 ეშაჟლაშ შალა, ზაფხ. 75 (გვლდ.)
 ე, სქეს. ნიშ. მხ. რ. დალი-სი (ქისტ.) 185
 ე, საშ. სქესკატ. თავსართი და ბოლოსართი ნი-
 შანი ჰვრკილ. 186
 ე, სქესკატ. თავსართ. ნიშანი ახ. ჩან. ქისტ. 68,
 185
 ე, მამრ. სქესის ნიშანი ქართულ-მარომატულ
 ენებში უძველეს ხანაში 165, 167
 ეა და ეო მამრ. სქესის თავსართი ბოთლ. დიდ.
 კარატ. ახვ. და ტინდალურში 165
 ეან, ქალაქების და სოფლების სახ. მეორე ნაწ.
 106
 ეანკი, მონასტერი (სომხ.) 218
 ეანკი გიოლ, იბ. ტოკმაგან გიოლ 218
 ეანკი-ლიჯ, იბ. ტოკმაგან-გიოლ 218
 ეაჟ, ეაჟი, იბ. ეოჟი 122; 165, 167
 ეაჟობა 167
 ეარდკოზა ანუ ქუნთრუშა 193
 ეარძი, უძე. ხანაში ქართულად მაშაყის უნდა
 უდრიდეს, 166
 ეარჰაი, მზე თანამ. ჰვრკ. 138
 ეარჰიდ დღე და მზე თ. ჰვრკ. 146
 ეარჰი, მზე ჰვრკ. 138, 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 197
 ეარჰა-ი, მზე ახ. ჰვრკ. 61
 ეარჰაჟ, მზის ცხრო და ეარჰი-ს ნათ. ბრ. ჰვრკ.
 197
 ეარჰაი, მზე ჰვრკ. 140, 141, 143, 197
 ეაშა 167
 ეაშურამ, ვისუნავ, ესუნავ, შებერვით ეაშურებ
 რამეს ჰან. 37
 ეაჩინა 95
 ეაცი, ეაცი მამალი ცხოველი 166, 205
 ეაცი, ძმა. ტინდალ. ბოთლ. კარატ. ლოდობ.
 ახვ. 165
 ეაჟ, მთვარე თაბასარ. ჯეჟურ. 66, 164, 165, 166
 ეახშაჟი 172
 ეეჰიშ. პარასკევი სვან. 187
 ეედრება, ეედრების აღელუნა 159, 175, 176, 177
 180, 181, 197, 202, 204, 208, 209, 221
 ეედრების შეძახილი—ო დილა, 150
 ეერძი, მამალი ცხვარი ქართ. 166
 ეერძი, ცხოველის და აღამიანის მამრობითობის
 გამომხატველია 166
 ეეზაგი, იბ. მთის ეეზაგი 7:1
 ეეზაგური. შვილი ეეზაგისა 211
 ეეზაჟი, ეეზაჟები, ქანდაკება 214, 217, 218, 219,
 220
 ეეჰა ქართ. 40
 ეირალ—მზე ბუდ. 61, 138
 ეირლიდ რუთ. მზის 61
 ეირჟლ 140
 ეენჯლ, იბ. ეირჟლ 140, 144
 ეიშაჟ სომხ. 213, 216, 217
 ეიშაჟი 214, 215, 217
 ეიშაჟ-ქუნ, ეეშაჟ თევზი სომხ. 215
 ეოჟუნ, იბ. აოჟუნ ან დოჟუნ, ბოჟუნ სქეს-
 კატ. თავსართი ცხელ-თბილის აღმნიშვნ. ზედ-
 სართვი სახელი ახალ ჩან. 68, 157
 ეოჟ, მთვარე ბუდ. 164, 165, 166
 ეოჟ 122
 ეოცის, ძმა თანამ. ანდ. 165, 166
 ეოშურაჟამ, ვასუნებინებ ჰან. 37
 ეოჟ, იბ. ეოცის ძმის ანდიურის სახელის ადრინდ.
 სახე 166

- ეურალ, მზე ჯგუჯურად და ბუდუხ. 61, 138, 140, 141, 142, 143
 ეუჭალი, ცივი აკუმ. (გვლდ.) 71
 ზანძ, მთვარის თავსართიანი სახელები მეგრ. 164
 ზა, წელიწადის აღმნ. ნაწილი (არნ. ჩიქობ.) 153
 154
 ზა, ზაჲ, წელიწადი სვან. (არნ. ჩიქობ.) 153
 ზაალ, ბეზაალ, ღმერთი ლუმ. 186
 ზალ, ღმერთი თან. ლუმ. 186
 ზალდუ, პატრონი, დიასახლისი, მამასახლისი, ზოგჯერ კმარიც ლუმ. 186
 ზაპ, წელიწ. აღმ. ნაწ. 153
 ზამთარ თუმ. 159
 ზამთარი 76, 152, 153, 154, 155, 158, 160, 172
 ზამთარ-ზაფხული 159, 160
 ზამთარი შეიდობისა 172
 ზანალ, ღმერთისა თან. ლუმ. 186
 ზაჲ, წელიწადი სვ. 153
 ზარ-ბაბთიანი—არტახები 195
 ზარხული, ზაფხ. მეგრ. 152
 ზაფ, წელიწადის აღმნიშ. ნაწილი 153
 ზაფხულ, (თუმ.) 159
 ზაფხული 67, 69, 73, 74, 75, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 172, 173
 ზაფხულობა 159, 172
 ზაფხულ-სთველი 160
 ზაყუბ, ერთად-ერთი, მარტო, ყაბარდ. 92
 ზებუ, დღე ანდ. კარატ. ტინდალ. ზეარაშ. 63
 ზედ, დღე ყუჩანდურაი 63
 ზედამხედველი 221
 ზედაშეს წაქცევა (სახნისზე და ცულზე) 207
 ზეკუთნეგრ, მგზავრობა, სეირნობა ჩერკ. 221
 ზემდგარი ანგელოზი, დიდი თამარ მეფე 175
 ზეგუ, იხ. ზეკუთნეგრ 221
 ზეგუთხ ლეთაება მოგზაურთა, მეკარეთა, მზე-დართა, ცხენოსანთა ჩერკ. 221
 ზესთაბუნებრივი 182
 ზვარაკი 173
 ზიბუ, დღე, ბოთლიხ. და ლოდობერ. 63
 ზიგ, წყარო ორივე აფხაზ. (გვლდ.) 40
 ზიკუ, ფური ანდ. დიდ. 63
 ზისხ, სისხლი სვან. 157
 ზისხირი, სისხლი მეგრ. 157
 ზოთონჯი, ზამთარი მეგრ. 152
 ზომხა ანუ კანდა, კალანდა, იანვრის დღეობა 161, 162, 199
 ზომხის დღესასწაული ფარში (ზემ. სვან.) 199
 ზროზა 205
 ზუბუ, დღე თანამ. ანდ. 63
 ზუბოდულ, იხ. ზუბუ 63
 ზუბოდატყლოი 63
 ზუბულ, იხ. ზუბუ 63
 ზუბუტყლოი, იხ. ზუბუ 63
 ზურდალიდი, მთვარე ნათ. ბრუნ. მრ. რიცხ. ლუმუქ. 66
 ზურულ მთვარე ნათ. ბრუნ. (ლუმუქ.) 66
 ზღუასანი 222
 ზღავი 172
 ზღვენი 174
 ზღვის დედა, იხ. ტემარუნდა სახ. საბ. 116
 ზღუნა 181
 ზღურბლი კარისა 200
 თავადნი ანგელოზნი ანუ მთავარი მთავარანგელოზები 175, 179, 186
 თავაკი (თავაკი), იხ. სარაგ (მილლერი) 82
 თავდღეობა, ახალწლის დღესასწა. ციკლისა 162
 თავი, იხ. სარაგ 82, 98
 თავნი ანგელოზები 178, 179
 თალა, შენობა, სკა, ლუნდ. 47
 თამარ მეფის ხატობა 178
 თამისასანდას 81
 თანამართლანი 175
 თარ-ი, სიცოცხის აღმნ. ნაწილ. ზალდ. წარწ. 153
 თარინგხელ-ის ეკლესია (ხ. სვ.) 192, 196
 თარგმანება 171
 თაფლნი ახალნი გადუმდნარნი გოლეულთა 169
 თაყვანისცემა 168, 190
 თახა, იხ. არიასი 187
 თახაშხა, სამშაბათი მეგრ. 187
 თახშუ, სამშაბ. სვან. 187
 თბილი 67, 68, 69, 74, 76, 154, 155, 156, 158
 თბილი ზამთარი 76
 თბილი ზაფხული 74
 თბილი წელიწადი 158
 თვედრობა 190
 თეთრი თუთა 194
 თემი 128, 171, 184, 192
 თეროს ზაფხ. (ჰომიროს.) 160
 თვალების სინათლე 197
 თვალედი ხატი 56
 თვალის დაგება 179
 თვალის დაქერა, გვიტირე თვალი 178
 თთუფა, მთვარე ძვ. კართ. 167
 თიკანი 67
 თლა, იხ. წუწაბუ 197

- თოთ, მთვ. ძვ. ეგვ. ჰიქსოსების დროს 168
 თუთა, მეგრ. კან. მთვარე 167
 თუთია, თუთა და დომედულ 167, 168
 თუმური დაწყალობება 172, 208, 211
 თუთაშხა ორშაბ. მეგრ. 187
 თუთაჩხა, ორშაბათი, მთვარის დღე კან. 187
 თუმბაუ, ერთი, ლუნძ. 51
 თქმულება, თქმულებები 169, 176, 198
 თლაუმატე, კვირა ჩერკ. 180
 თხა, ღმერთი ყაბ. 185, 187
 თხამახო, კვირა ყაბ. 188
 თხამახო, კვირა ყაბ. (ლოპატინსკი) 188
 თხე, თბილი ან ცხელი ადიღეურ ენებზე 155, 156
 თხელი 67
 თხრა 67
 თხლალ, დღისით ანდ. 63
- თევ-ნანა, საგალობელი 192, 193, 195, 198
 თამან-მხევილი 181
 თანი, ბოლოკ. ხალდ. გ. სახ. 55
 თასული ხთისა 171, 182, 184, 209
 თაქსარის წალაღეა, იხ. წალაღეა 210
 თბი, ენა აფხ. (გვლდ. და კლაროტი) 101
 იდო, სუფიქსი კან. 57
 იელ-არ, იელბუ, წვიმის მოსვლა, გაწვიმება, ტირილი ჩაჩნ. 35
 ით დამდისოუ, გახუფხულის დასაწყ. ლუმუქ. 73
 იმეგ ხარი, სად ხარ სვ. 200
 იმხო, შემოდგომა ანწ. (გვლდ.) 74
 ინდ, ბოლოსართი 57
 ინთ, გახუფხული ახ. ლუმ. 72, 73
 ინთ, ძვ. ბერძ. სახელების ერთი ჯგუფის სუფიქსი 56, 57
 ინთლილ, გახუფხულის, ახ. ლუმუქ. 73
 ინთლილ ბარხ, გახუფხულის თევ, ლუმ. 73
 ინსაძ, იხ. ინსაძაგოს 90
 ინსაძაგოს, გმირის შვილი, ადიღ. 90
 ინსბი 20 ოსურ დიგორულ დიალექტზე 90
 ინთუ, ინტუ, გახაფხ. ლუმუქ. (გვლდ.) 72
 ინტუ, გახუფხულზე ახ. ლუმუქ. 73
 ინჯ, ბოლოსართი 57
 იონური სტადიონი 270
 იტლესე, წელიწადი ჩერკ. 151
 იტლოინე სიარული, ლუნ. 77
 იფქლი, იხ. ფრიად წმ. იფქლი 169
 იშ ვარჰოი, დღეს ჰერკ. 64
 იძანსნიტ, ჩაედე აფხ. 40
- იხთა, ცივი სამხ. აღმ. აფხ. (გვლდ.) 70
 იხორუპ, ცივა ახ. აფხ. 70
 იხტი, გახაფხ. ანწუხ. (გვლდ.) 72.
 იქ, დღე არკულ. 63
 იქ, გახაფხულ. ლუნძ. 72
 იქდალ, გახუფხულის ლუნძ. 72
 იქლინ, დღის არკ. 63
 იქტხლი, ლუნ. 77
- კაბის კალთის დაფარება, იხ. დაფარება კ. 172, 183
 კალანდა 161, 199, 200
 კალენდარი სვანური დღეობებისა 161
 კალო 200
 კამარ 95
 კამარსაძო, იხ. კამარ 95
 კამორ 95
 კამორსაძე, იხ. კამორ 95
 კანდა, იხ. კალანდა 161, 162, 200
 კაჟი, იხ. ტალიც 90
 კარავი 203, 210
 კარაიანი კვირია 201, 203
 კარედი ხატი 56
 კარევი ბატონებისა 195
 კარვის დაცემა 195
 კარხა, იხ. კარძეა და სხვ. 92
 კარზე მსახური 182
 კარხეილ, ადიღეველთა ნატუხუაჟელების ტოი ახანურთა საგვარეულო 92
 კარი 148
 კარის ზღურბლი 200
 კარძეა 92
 კარძოა ანუ კარძოა 92
 კარძო-ძო, კარძაძოს 92
 კარძაძე ანუ კარძაძოს 92, 94
 კაშე, მამაკაცის ყაბარდ. სახელი, საგვარეულო სახელიც 93, 94
 კაცისა—შესაქმშ 147
 კერა, პატარა კერა 192
 კერია 200
 კერპი 167, 168, 169
 კერპთმსახურება 169
 კერპილობა 207
 კერძო, დასავლეთ კერძო 272
 კეტ-ი, იხ. კეტოს 215
 კეტოს, ვეშაპი ბერძ. 215
 კერა 44 (სქოლიო)
 კვერი ნაქმუხნი 201
 კვირა 188, 189, 204

- კვირიას კარავი 204
კირისა, სითბო ლუმუქ., იხ. ყირისა (გვლდ.) 69
კიტოს, ბერძ. თევზი 216
კიდ, კვდ., ზამთარი რუთულ. 77
კჭიას დლესასწ. 204
კოაჩ, სიცოვე ახ. ლუნდ. 70
კოაჩაზაბ, ცივი, ახ. ლუნდ. (გვლდ.) 70
კოდი, იხ. ლუდინი კოდი 173
კოთინას ატრა 94
კოლო, დალისტინს გეოგრ. საბელთა ბოლოკი-დური 54
კოლო, კოლი, ხუტორი ლუნდ. 54
კრონოსისა საბატონე, იხ. ტეშუბ 187
კოპალა 210
კოსუე 94
კოშუე, იხ. კაშეე-იუ 94
კოჩინა 94
კოპობნი ოქროსი 210
კვკლოი, იხ. წერი და წირიკ 152
კნ, იხ. გვან, თურქ. ენაზე მზე და დღე, ოსმალუ-რად სინათლე და დროც 146 (სქოლ.)
კუარა, დელე აფხ. 45
კუართი უფლისა 254
კუთხედი 56
კუჩირია, სვანური საგალობელი 192
კუკუს, საყვარელს მგ
კულაუ, წყარო ჩაჩნ. (გვლდ.) 42
კუნ, იხ. კვნ
კუნთი 206
კუნტი, კუნტარი (ძირი) 206
კუტა, მამაკაცის და ბიჭის სასქესო ორგანო (გურ.) 206, 207
კუტა (ძირი) 207
კუტა, კუტალია, პატარა ბიჭი იმერ. 206
კუტაკი, ძალის ლეკვი კან. მებრ. 206
კუტალა 206
კუტარა 206
კუტუ (იმერ. მებრ.) 205, 206
კუტულა, ბიჭიკო (კან.) 206
კუშაშიშხ, ზღმარტლი ჩერქ. ყაბ. 223
ლა, თავსართი სვან. ლადელში 146
ლადელ, დლე სვან. 145, 146
ლავეზი რქებიანი 199
ლაკოტი, ლეკვი კან. 206
ლაკუტავი, იხ. ნაკუტავი 206
ლანხურ, სალოცავი სვ. 191
ლამი 41
ლარდა ბინა სვან. 162 (2 სქოლ.)
ლარდოლ, ბინაკი 162 (2 სქოლ.)
ლალი-მტერი 172
ლალ-მწარე სიკვდილი 172
ლამ 75
ლაშქარ-აზადნი 221
ლაშქარნი მთ. ანგელოზებისა 180
ლაშქარნი მიქიელისა ღთისაგან გამაშობილნი, 212
ლაშქარნი ღთისანი 180
ლაშქარნი წმ. გიორგის 221
ლახტი 179, 209
ლახტიანი გმირი კოპალა 209
ლახტიანობა 209
ლახტის მომართვა 209
ლაქვა (მგზავრობაში ლაქვის) 181
ლეკან 106
ლეღნარი 198
ლეჟი 135
ლეღმა ქართ. (საბა) 35
ლია, ლიამპალი 40 (სქოლიო)
ლილი ქართ. (საბა) 35
ლიმზირი, სვ. ლოცვა 200
ლირსკვნა. იხ. ბიზობ
ლირსკვნალი, იხ. ბიზობი
ლიტრა რკინა, სამოციტრიანი 178
ლიფანალ სვან. 200
ლიფშირე, შობა, გამრავლება სვ. 38
ლიშავი ЛИШАВЪ, ЛИШАВЪСЯ (ივ. ნიუ.) სვან. 38
ლოგინი 166
ლოცვა 191, 192
ლოცვა-ვედრება 169, 174, 176, 181, 191, 196, 208, 220
ლოცვის აღელენა 190
ლოცვა სვედრებლობითი წარმოსათქმელები 171
ლუდინი კოდი 173
ლულთუნე, ცხელი სვან. 68
ლულა 40 (სქოლიო)
ლულიაჲ, წყარო (ფოთური) 39
ლუო, თოვლი ჩაჩნ. 70
ლუბი 135
ლურსმანი 42
ლურსმული წარწერა 132, 133
ლუნ-ენჯი, მძინარე მებრ. 57
ლუფხუ, ზაფხ. სვ. 152
ლფინქ სომხ. 135
ლხინის წამლის დაყრა 172
ლზობა 35
ლჳკლათხე, იხ. ბარბალ ტიბე ლჳკლათხე 191
ლჳჯგმი გაგ, რძის ფაფა ბარბოლისადმი გან-კუთვნილი სვ. 191

- მა, ბოლოკადური 135
 მა, თავიკიდუი ბგერა სინდ. ენებში 139, 151, 164
 მა, (მაუზა) 154
 მა, მოკმედებითი მიძლეობის ფორმების მაწარ-
 მოვებელი თავსართი მეგრულში 57
 მა—ჩამინ-და, მაჩამინ-ჯა, მებენაი მეგრ. 57
 მაჟ, მაჟ, ენა, ლუნძ. კარ. ანწუხ. (გვლდ.) 100
 მახბურთალი წა გიორგი, იხ გიორგის წმ. 176
 მაგოგი (ბიბლ.) 132
 მადა (ბიბლ.) 132
 მაღლი 183
 მაღლიან ბარბოლ, იხ. ბარბელ 191
 მაღლის დათხოვა 177, 180, 183
 მაღდანი 210
 მავედრებელი წმიდის გულით 183
 მაველი საქონისა 181
 მახ, დიდი, 91
 მახ 101, 103
 მაზა, (ძე. ყაბ.) მთვარე (გვლდ.) 65, 91, 164
 მაზალო, სინათლე, შუქი ყაბარდ. 91
 მაზქ, თანამ. ყაბ. მთვარე 164
 მაზა და მაზე 164
 მაზე, მთვარე ახ. ყაბარდ. 65
 მაზერ, ამთვარე ახ. ჩერქ. 65, 91
 მაზერა, მთვარე, ჩერქეზ. 163, 164, 165, 168
 მათუსალა, იხ. ჰენოზი
 მათხ მზე წოვ. 61, 137, 139, 140, 141, 142, 144, 155
 მათხ, ბატხლინ, მზის აღმოსვლა, აღმოსავლეთი
 წოვ. 65
 მაყე საქონელი, მაყე ცხეარი 189, 205
 მაყერძება 182
 მაკინტლობა 205, 206, 207
 მაკნდის 205
 მაკნობა 206
 მაკუნტალობა 206
 მალაზ, მზე ჩაჩნ. და ქისტ. 140
 მალეკსებელი 178
 მალხ, მზე ჩაჩნ., ქისტ.. თანამ. აფხ. 61, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 185
 მაღანა 61
 მაღუზ ბუზუ, მზე ჩადის ჩაჩნ. 65
 მაღუზ 61
 მაღხ კიწ-ტუ, მზე ანათებს ჩაჩნ. 65
 მაღხ კიწ-ტუ, მზე ამოდის ჩაჩნ. 65
 მამალი ცხეარი, იხ. ეერძი
 მამასაზლისი, იხ. ხალდე 186
 მამლუა, იხ. კერშილობა 207
 მამლისოდენა ნახტომი 162
 მაზრი სქესი 207
 მაზრობა 167
 მანდილოსანი 172
 მანფუვა (მანფუნა), მდულარე სვ. 67
 მანცხია, ციება 70
 მაძტა 96
 მაძარტა 96
 მაძ 91
 მარა, მზე აფხ. 137, 140, 141, 142, 144, 145
 მარახ, მზის აფხაზ. ოდინდელი სახელი 145
 მარდუკი (მითოლ.) 197
 მსუ, კაცი სენ. 192
 მწოვები 192
 მ.რემ, (ლოპ) პარასკ. ყაბ. 188
 მაგმიზი, ილარიო მეორე შვილის სახ. 89
 მა-რ-ენჯი, არსებელი, მყოფი, მეგრ. 57
 მარ-ი, იგივე იბერი 79
 მარი, მარა 89
 მარიამობა 190
 მარიგე, ღმერთი 176, 183
 მარგიონელობა, აქტიური მწყალებლობა 217
 მარტვილობა 269
 მარცხელული 175
 მარც-ტათოვაკი 175
 მარცხ მზე ჩაჩნ, ქისტ. 144
 მარხო, მზე შარომ. ენებში 155
 მარჯვე, იხ. ეტლიანი 175
 მასაგელ-ონ 118
 მასმინარი, ლოცვა-წირვისა 177
 მატ-ი, ენა ჩაჩნ. 99, 100, 101, 103, 104
 მატება, იხ. სიმცირეი
 მატინე, მოქც. ქართლისა 128, 169
 მატრანა 100
 მატრ, ენა ჩაჩნ. 99
 მატრალ-ია 100
 მატრუნე 100
 მატრულ 100
 მაფა 67
 მაფხა; (ათ.-ვიწ) მოწმენდილი ცა დღისით და
 ღამით და მთვარის სინათლე (არნ. ჩიქობავა)
 154
 მაქცევა (აქ საქმეს კარზედ მაუქციიდი) 182
 მაყვლეანი 50
 მაშაე (მამინათვე) 177
 მაცილი 177, 182
 მაცილის საქმე 177, 182
 მაცილის დაშორება 172
 მაცხენებელი 154
 მაძა 91

- ზაშო 91
 მაწ, ენა ახ. კარატ. 100, 103
 მაზაკი—ხუთშ. ყაბ. (ლოპ.) 188
 მაზაო, ზუთშ. ყაბ. (ნაგომ.) 188
 მაზენჯი, მჯღომარე 57
 მაზეწურნი 201
 მაზო, დლე ახ. ყაბარდ. 62, 93, 154, 155
 მაზუა, მაზო, დლე ძე. ყაბ. 154
 მაჰადიანობა 186
 მაჭე, მეორე ნაწ. ლომაჭე-სი დლე ჩერქ. 155
 მაჭე, დლე ჩერქებ. (გვლდ.) 62
 მაჭეზაკი, შაბათი ჩერქ. 188
 მაჭოკე—ჩერქ. ზუთშ. 187
 მგზავრი, მგზაური 173
 მგზავრი (მგზავრთ) ანგელოზი 200
 მგზავრების პატრონი ღვთაება 220
 მებრძოლი ღვთაებრივი ძალა 209
 მეგუთნე 161
 მედარბაზე ანგელოზი 177
 მეერი, ბოლოსართია დალ. გეოგრ. სახ. 53
 მეველე 172
 მეზე, ტყე ჩერქ. 223
 მეზე, მთვარე ძველი აფხ. 164
 მეზითხ, ტყეების ღვთაება ჩერქ. 223
 მეთაური, სარდალი კოპალა 181, 209
 მეთოლ, პატარა ნახერტი სვან. 162 2 (სკოლ.)
 მეთისტორი, „მეთისტორიე ასურასტანისა“ 128
 მეკარე, მაღალი ღვთისა—კვირია 203
 მელიაი ტულეფიაი სვან. 205
 მელძ, ენა ტაბას. 101
 მელხინ, მზის ჩაჩნ. 61
 მელხიშ, მზე შრ. რ. ჩაჩნ. ფორმა 61, 137, 139, 140
 მერბიელ-ი ბარბალ 191
 მერკი, იხ. სადიაცო მერკი
 მესაქონლეები, თურქ. ჰერტო. 217
 მეჯურე 161
 მელეინე 180
 მეშველი, მწყალობელი 201
 მეშენი, მთავარი (ბიბ.) 132, 133
 მეცხვარე 161
 მეძ, ენა, კვრულ-ლეკური 100, 101
 მაწ, ენა დიდ. 100
 მესხორე 161
 მეხეწული 201
 მახეწენი 183
 მეხეწური 172, 173, 176
 მეზორე 192
 მეხერ, ზაფხული ხინალულურ. 75
 მეჯრე 161
 მეზუხ, მიხუზი გარ. 185
 მედვრებელი, მედვრებელი 172, 182
 მზაფხული 156, 157
 მზე 61, 65, 79, 137, 145, 146, 148, 150, 155, 157, 158, 175, 176, 180, 189, 190, 203, 208
 მზეგრძელობა 145
 მზე ერტყმევა 65
 მზე ეცემა 65
 მზე, მორიგე ღმერთის გაჩენილი 176
 მზე. იხ. სვან. მიე 163
 მზე, ცხელი მზე 156
 მზის ავადმყოფობა, მზის ავადმყოფობის ცნება 67, 197
 მზის ამსება 65
 მზის დლე 157
 მზის დლე, კვირა 187
 მზის მოძრაობა 65
 მზის მყოლი, მყოლი ანგელოზები 175, 176, 177, 180, 203, 208
 მზის სიმცირე 162
 მზის სრბა 162, 190
 მზიური 157
 მზის ღვთაება 189
 მზის ყარაული—ქაჭუღელი სვან. 200
 მზის ძმა, მთვარე 165
 მთავარ ანგელოზი 175, 179, 181
 მთავარანგელოზი დიდი 175
 მთავარი მთავარანგ-ი 179
 მთავარ ანგ. ლაშქარნი 180
 მთავარი მნათობი, იხ. მთვარე 167
 მთა—მთა და ბარი 171
 მთვარე 65, 91, 148, 163, 164, 165, 165, 167, 168, 189
 მთვარის დაბნელება 197
 მთვარის დლე, ორშაბათი 187
 მთვარის სრბა 190
 მთვარის სინათლე, იხ. მაფხა 154
 მთვარის ღვთაება 161, 197
 მთვარის ზუქი 154
 მთიანეთი 171, 198
 მთინ, ძე. სომხ. ბნელი, უცნობი, ნაკლებცნობილი 25
 მთის ეგეზი, წყაროს თავის მთარეული 210, 211, 212
 მთიულური სადიდებელი 203, 208, 221
 მიდგომა, პარხალის მთების მიდგომა 254
 მიელენა 181
 მიხ, ენა, რუტულური, წახურული 101

- მათხზვე, მზე კარატ. 62
 მიკროძება 181
 მიკუთუ ება 184
 მიკუთენილება 129
 მიმოდრეკა 147
 მიმქრალი დღეობა 162
 მიმძალერებელი 182
 მიე, დღე მეგ. კან. 146
 მიე, თანამ. სვანური და ძვ. სვან. მზის სახელი 162, 163
 მირზინე ზი, სასმელი, ანუ ტკბილი წყალი ჩაჩნ. 41
 მირულეა 146
 მიტალა, მზე კამად. და ანდ. დიდორ. 62, 138, 140, 142, 143, 144, 158
 მიტოლხე, მზე ანდ. დიდ. ახვ. ლოდ. კარატ. 62, 67, 138, 140, 141, 142, 144, 158
 მიტოლჰი, მზე ანდ. ლოდ. ახვ. ტინდ. 67, 138, 140, 141, 142, 143, 144, 151, 158
 მიტალა, მზე კარ. 141
 მიშ, დღე, სამხ. დას. აფხაზ. ძველ. 146
 მიშლადელ, სვ. კვირა 187
 მიშე, დღე ძვ. აფხ. ჩრდ. აღმ. 146
 მიწ, ენა ანდოს. ჯგ. ყველა ენაზე 100
 მიწევა 266
 მიწევა მტერისა 172
 მიწის მოქმედება მფარველი ლუთება, იხ. სოხე-რი 222
 მიში, მზე ბოთლ. 62, 139
 მკადრობა 199
 მღევაი 199
 მლოცვე-დამწყალობებელი 173
 მლოცვაი 203
 მლოცველები 198
 მლოცველნი 172
 მმართველი ორცხენიანი ურმისა 220
 მნაობი, დიდ მნათობი 137, 144, 145, 165, 166, 190
 მორაული (ავადმე.) 193, 194, 195, 196, 198
 მოახალშენე 117
 მობშა, სამსე, გამსებული მეგრ. 36
 მოდგმა 136
 მოდე-მოქმენი 175, 180
 მოვალეობა ღვთაებისა 172
 მოვის პერანგი 193, 194, 195
 მოვლენა, 181
 მოთანხმენი 175, 180
 მოლა, თბილი საკმელი კან. (ნ. მარი) 68
 მოლაშქრე, მონადირე 213
 მოლმოზიჯება 182
 მოლხენა (ულოხენე) 172
 მომდგენი 151
 მომხზრ, მეიდრებელი მლოცველი სვ. 200
 მომთხრობელნი 128, 170
 მომრთველი 273
 მონადირე 161, 172, 213
 მონაცვლება, ბინადრობის მონაცვლება 118
 მორახზე ანგელოზები 180
 მორიგე, დამრიგე 176
 მორიგე უზენაესი ღმერთი ფშ. 180, 181, 203, 208
 მოსამსახურე ანგელოზები 179, 180
 მოსახლის ფული 200
 მოსუსხვა 67
 მოსუქ 127
 მოტი, მტერი, ენა, ნახვ. ანუ ჩაჩნ. ინგუშ. (გვლდ.) 100
 მოტი 102
 მოტი, ენა ინგილ. 99
 მოფენა, მოფენვა ბატონებისა 168, 195
 მოფენა წყალობისა 182
 მოქმედი ხმალი 161
 მოქცევა კართლისა, მატიაზე 168, 169
 მოწორება 172
 მოძე-მოხმრე ანგელოზები ფშ. გიორგისა 180
 მოძე-მოხმრე ფუძის ანგ. გიორი კოპალე 208
 მოძე-მოხმრე შუარაულისა 221
 მოლოწ, მთვარე (მწ. ხ.) ლუნდ. 164, 165
 მოწა, მთვარე ლუნდ. 164
 მოწარმართე ანგელოზნი, იხ. საწარმართო ანგ. 132, 183
 მოწილ, იხ. მოლოწ და მოწი ლუნდ. 66
 მოწარარ, ახ. ლუნდ. 66
 მოწმენდილი ცა 67, 154
 მოწოდება-ვედრება 169
 მოხუერი სადიდებელი 177, 203, 220, 223
 მოხდა მოარულისა 198
 მოხმარება, იხ. მოწალმართე 183
 მოხსენებული სამსახური 181
 მეა, მზე ძვ. კან. 157
 მეახა და ბეახა, მზის დღე კან. 157
 მეორა, მზე თანამ. კანური 156
 მრა ჩარლამუჯი, მზე ანათებს ახ. აფხ. 64.
 მრაც, მზე ახ. აფხ. 61, 137
 მსხვერპლის შეწირვა 198
 მსხვერპლზემწირველობა 169
 მუგუ-ძრუბა—აფხ. ეგოგრ. სახ. 46
 მუკო ადილ. 91

მუკუს, საყვარელს 89
 მუოტ, ჩაჩნ. ინგ. 100, 102
 მოტტი, მუოტ 100, 102
 მულარენჯი, მულ-ორენჯი, საცხოვრებელი
 მეგრ. 57
 მუსი მურყუამ, თოფის კოშკი სე. 192
 მუტელქმუნული 205
 მუტუზრ, რქებიანი სუან. 199
 მუხის წვერის ანგელოზი გიორგი 175, 180
 მუზლელი 46
 მუხუჟ, ქვა ჩერქ. 41
 მფლობელი ქალი, დიასახლისი 186
 მფრინველი წმიდანი 169
 მფიშინვარება, ქართ. 36
 მფუფელი, ქართ. 36
 მფინვარიანი მწვერვალების ღვთაება 221
 მშვიდობის ზამთარი, მშვიდობისა ზამთარი
 თუშ. 159
 მშვილდ-ლახტი საომარი 179
 მშობიარე 190
 მშუმინფიერი, ქართ. 36
 მციოე ტბა 35
 მძ, იხ. მძვე ჩერქ. 41
 მძეუნობა 205
 მძუნაობა, ძუნაობა ქართ. 207
 მწარე-წყარო, იხ. ექსამპაჲ 115
 მწარი სიყვდილი 172
 მწვალელობა 216
 მწველელი ქალი 192
 მწველი 69
 მწვერვალთა ღვთაებანი 221
 მწვერვალი 168
 მწყალ-სისხლიანი, მწყალ-სისხლიანნი 212
 მწებრი, საღამო, დღის დასასრული ძე. ქართ.
 დღეს ზვესრულს ახასიათებს 146, 147, 148
 მწყალბელები ჭატონები 196
 მკედლების მჟარველი ღვთაება, იხ. ტლფესი 207
 მხედრები 221
 მხედრივ ღვთაება 198
 მხლებლების ჯგუფი ღვთაებათა 176
 მხოლოობითი რიცხ. 185
 მქარ-თეთრი-კოპალა 209
 მუხჟ, მთვარე ახ. აფხ. 65
 მუნნი, საქონლის მკვებები მამაკაცი სუან. 191
 მუჟ, დღე ახ. აფხ. 146
 მუმჯალი ძროხის მწე. ქალ. სუან. 191
 მესი, ცივი, სიცივე სუან. 70

ნა, ნათ. ბრ. დაბოლოება არქ., 186
 ნა-ბსუმა ნა-სემა, ფსელა, ფსელი, მეგრ. 35

ნაგებობა 215
 ნაგოს, სახელთა ბოლოყიდური (მკლერ) 84,
 87, 88
 ნადირი 172
 ნავე, ცხრა ჰინდ. 5
 ნავთის წყლიანი, პირქუში მომე, იხ. კოპალა
 210
 ნავი 198
 ნათესავთ მთავარი 128
 ნათივი, იხ. ათივი, სიცივე სუან. 68
 ნაყინტალა, ბოლოშვილი გურ. 206
 ნაყუნტალა, იხ. ნაყინტალა
 ნაყუნტავი 206
 ნამაშვრალი 173
 ნასახნი ხთისა 179
 ნალვარი 176
 ნალვარში მებურთალი 182
 ნაშენობა ანუ საგუბარი 215
 ნაჟედი ტახტი, იხ. ოქროდ ნაჟედი 179
 ნაჟუშუნი 200, 201
 ნაზარელას ხუცი 181
 ნახვენჯი, ნაჯდომი მეგრ. 57
 ნახტომი უმცირესი, მხის, მამლისოდენა 162
 ნახიე 98
 ნახჟა 98, 104
 ნახჟამატ-ჟანჟ 98
 ნე, თაესართი სუან. 148
 ნე, ქვეყნის აღმნიშვნელი ნაწ. აფხაზურად 273
 ნებისა-რეებისა ზამთარი ფშე. 159
 ნებოზ, საღამო სუან. 148
 ნეჟე, დღეს ჩერქ. (გვლდ.) 62
 ნერბეა (ნერბი), ნასახ. ზნ. 207
 ნერგი, ფშანი რაჟ. იმერ. 38
 ნერგის ანგელოზნი გმირნი კოპალნი 208
 ნეშორუ, ღამე ახ. დიდ. 64
 ნიშე, ღამე ყაფუჟი. 64
 ნიჩეი (ბოტან.) 50
 ნობე, დღეს ახ. ყაბარდ. 62
 ნოყა, ქართ. საბა 35
 ნოყი, საყვარელი, საწვევარი ყაბ. 88, 89
 ნუსხა, დედანი ძეგლისა 170
 ნუზუსმა, ნუზუსში, საყვარელი ყაბ. 88
 ა, სქესკატ. ნიშანი ახ. წოვურში 68, 70
 ა, სქესკატ. თაესართი ჩაჩნ. 157
 აა, ძველი ჩვენებითი ნაცვალსახელი უნდა იყოს
 თან. აფხ. იხ. აე 62, 64
 აჟან-ი (ბაბილ.) 132
 აარტაშუმიტ, ანათებს თანამ. აბხ. 64
 აატრე, მამა ჩერქ. 92, 94
 ააუხე, სიცივე ჩაჩნ. და ქისტ. (გვლდ.) 68

- მაღ, დღე აღელურ. 63
 მახაბ, დღეს თ. აფხ. (გულ.) 62, 144, 145
 მაჯა, ამალამ (უსლ.) 64
 მაჯა, დღევანდელი დღე, ან წინა დღე აფხ. 64
 მაჯულა, ღამით თანამ. აფხ. 64
 მე, იხ. მა 62
 მეღან, დღე (თაბსარ.) 63
 მეცია, დღეს აფხ. (მარი, დონდ.) 62
 მეხბა, ამ დღეს სამბ. დას. აფხ. 62
 მიწიშ (ნათ. ბრ. მიწში, მიწში. მოკ. მიწი-
 რა) ღმერთი რუთ. 157
 მიწსაჲ 90
 მიწხუჲ 90
 მიწხუჲ 90
 მიუბზე, სიცხე წოვ. 68
 მიჲ, ღამე კვრ. 64
 მიღ, დღე თანამ. არკ. თაბასარ. რუთულ., წაბურ.
 63, 186
 მიღა, დღისით რუთულ. წაბურულად 63
 მიღბე, დღეები, წაბ. 63
 მიშში, ღამე თაბას. 64
 მოვხულლა, სითბო ახ. ჩაჩნ. 68
 მოვხუნე, თბილი ახ. ჩაჩნ. 68, 157
 მოვხუნე გსკიე, თბილი ზაფხ. ჩაჩნ. 74
 მოვხუო, სითბო, სიცხე ახ. ჩაჩნ. და ქისტ. 68
 მოვხუონინე, სითბო ჩაჩნ. 68, 157
 მოღ, დღე კვრ. 63
 მოჲ მდ. 13
 მო, სქესკატ. ნიშანი ახ. ჩაჩნური 64, 68, 70 74
 მობზე, სიცხე წოვ. (გვლდ.) 68
 მოხან, გაზაფხ. წაბ. 73
 მოხა, ცხელი ჩრ. დას. აფხ. 156
 მასა, იხ. მოხა, ცხელი ჩრდ. აღ. აფხ. (გვლდ.) 68,
 156
 მო, დანიშნულების გამოშვატეული თავსართი 148
 მო, თავსართი 57
 მო-ო, შეძახილი სვან. 150
 მო-შორისდებული ქართ. 150
 მო-რენჯი, სამყოფელი თავშესაფარი მგერ. 57
 მოზ, ობის მწ. ბოლოსართი სვ. განც. სახ. მაწარ-
 მოებელი (ვ. თოფურია) 197
 მოზა, აბუ 197
 მოზა ქართ. 190
 მოცბეჲ 46
 „მო-დილი“-ქართული ხალხ. სიმღერის შეძახი-
 ლი, 150
 „მო-დილე-და“ 150
 ოდინდელი 144, 163, 185
 ოდინდელი სახელი 144, 163
 ოვხუნ, თბილი ჩაჩნ. 153
 ოვხუნე, ცხელი, თბილი, ახ. ჩაჩნ. ქისტ. 68
 ოთხ-რქა, ოთხ-ყურა ცხვარი (ზღაპ.) 210
 ოთხშაბათი 187, 188
 ოლ, ბოლოსართი ნაწილაკი სვანურში, კინო-
 ბითობის მახე. 162, 163
 ონსა, თბილი წყალი ახ. ანდ. 69
 ონსოლ, ცხელი მრ. რიცხ., ახ. ანდ. 69
 ომარ, მამაკაცი სკვითურად 81
 ომორპატა, ქმრის მცველები, სკვითურად ამბო-
 ნების სახელწოდება 115
 ომტოსკროს, აპოლონი სკვითურად 81
 ორ, თბილი ღუნძ. 53
 ორალ, თბილები ღუნძ. 53
 ორ არიანი დაწყალობება 159
 ორთანხმოიანთა ჯგუფი სახელებისა 163
 ორნაწილელი სიტყვა 151, 154
 ორფეხ-ოთხფეხი 181
 ორცხენიანი ურემი 217
 ორშაბათი 187, 188
 ოს, ბოლოსართი ბერძნ. 135
 ოსპი, ბოტ. 274
 ოსპინ, რკინა ვრან. 91
 ოსპინმძას (მკლერი) 91
 ოფეშა, სავსე, ჰან. 36
 ოქრობეკელი 145
 ოქროდ ნაკედი ტახტი 179
 ოქროს სკამი 180
 ოყეა, ოყო, შვილი ყაბ. 88
 ოშურა, სუნეა ჰან. 37
 ომტკმხო, იალბუზის სახელწოდება ყაბარდ.
 93
 ომემახო, შატ-მთა ყაბარდ. 93
 ოძ, გველი სომხ. 216
 ოქუმარე 149
 ოქუმარე, მეგ. დილა 147, 148
 ოქუმე, ხვალე ჰ. 147, 148, 149
 ოხენჯი, საჯდომი მგერ. 57
 ოხოხსა, გაზაფხული ღუნძ. (გვლდ.) 72
 ოხოლ, გაზაფხული ღუნძ. 72
 ოქრილი, გაზაფხული ღუნძ. 72
 ოქოლისა, გაზაფხულზე თანამ. ღუნძური 72
 ოქოლისა, გაზაფხული ახ. ღუნძ. 72
 ოქუნე, დიდი, ჩაჩნ. 42
 პანთოფი--ღოთებათა პანთოფი 115, 184, 187
 პანკა, ხუთი ჰინდ. 5
 პაპანაქება 153
 პაპიტა 135
 პარასკე, პარასკევი მეგ. 187

პარასკევი 187, 188
 პატივის გაყოფა 169
 პატრონი 186, 220
 პატრონი, იხ. ხალდე 186
 პაუზი, ხმის შეყვება 150
 პე, ლოგინი და საგებელი ჩერქ. 220
 პეტრეპავლობა 190
 პინამარს 91
 პიპინი, წიფელა კვრ. 50
 პირიმზე, ახალციხისა წმ. გიორგი 180
 პირისახე 39 (სქოლიო)
 პირისქარი (სიტყვა) 181
 პირმშო შვილი 136
 პირ-ქუში, კოპალას მოძმე 176, 177, 181, 220
 პირქუში, ცეცხლისაღიანი ანგელოზი 177
 პირქუშის ხატი 176
 პირქუშის ხატის ხუცი 177, 181, 220
 პიტალო, პიტალო კლდე 90
 პიტე, მავარი, მტკიცე, ჩერქ. 89
 პიტე, იხ. პიტე 89
 პიტეიძე, ზაფხული არკ. 75
 პოლითესტური მსოფლმხედველობა 185
 პორცო, მთე. კარატ. 66, 163, 164, 165
 პსუჲ, თავადი ყაბარდ. (ლოპ.) 88
 პჲე-უჲ, დასაწყისი ჩერქ. 188
 პსე, იხ. ფსე 41
 პსი, წყალი (გვლდ.) ყაბარდ. 41
 პსინეჩაჲ, წყარო, ჩერქ. 41
 პსინნა, წყარო ყაბარდ. (გვლდ.) 41
 პსენ, წყარო ახ. ყაბარდ. 41
 პსეზუბე, აბანოს მინერალური წყალი, წყალ-
 ცხელი (სიტყა-სიტყვით), ყაბარდ. 41
 პსე, თვალი ყაბარდ. 41
 პსე, წყალი, ახ. ყაბარდ. 41
 პსენე-ი, წყლის თვალის წყალი ახ. ყაბ. არკ. 41
 პურელის აღება 75
 პურიან-წყლიანი შემოდგომა 159
 პური შოთად გამომცხვარი 169
 პერობილება 266
 პშა, წყლის სახ. ყაბ. და აფხ. 46
 პშელ, იხ. პშელეც, სიცივე ახ. წოვ. ცივი ჩაჩნ.
 ქისტ. 70
 უანეცხ, გაიღვიძე სენ. 200
 უამი პირველი 169
 უამი უარნაოზ მეფისა 169
 უამის მაგვლები ანგელოზი 177
 უაშხ, მეგრ. კეირა (მარი, დონდ.) 187
 უესშ, ღამე ახ. ყაბარდ. 64
 უეტალ, დღეს 63

უეტხლნალ, ამ დღეს, დღეს ანდ. 63
 უი, ზამთ. ყაბ. სახ. ნაწ. ცივის აღმნ. 154
 უიბე ლუკათზე, ზე აღმართული 192
 უიმასტა, ზამთარი ყაბარდ. (გვლდ.) 43, 154
 უო, დღე ახვახ. 62
 უოლა 194
 უოლულ, ზაფხული უდურ. 75
 უჭლულ, გახ. უდურ. 73
 უჲე, მდინარე წყალი ყაბარდ. 41
 რა, განყენებული ცნების ბოლოსართი აფხ. 66
 რახში 183
 რაოზა, რაობის გამოშატეველი თანხმეოვანი 165,
 169
 რად, მზე აღულურად და კვრულად 61, 138,
 140, 141, 142, 143, 144
 რალენ, მზისა აღ. კვრ. 61
 რაჲლარ 61
 რაჲლინა, 61
 რაჲლინი, 61
 რეზუ, გაზაფხული ყუან. ბოთლიხ. 73
 რეგეზუ, გაზაფხული ლოდოზ. 73
 რეგეზუ, გაზაფხული კარატ. 73
 რეგეზუ, გაზაფხული ახ. ანდ. 73
 რეპა, ღამე ყუანდ. 64
 რეტხლას, ღამე ლოდოზ. კარტ. ახვახ. ტინდალ.
 ხუან. 64
 რეტხლო, ღამე, საღამო ანდ. 64
 რელ, მზე თაბასარ. 62, 138, 140, 141, 142, 143
 144
 რელარ, იხ. რელ. 62
 რელინ, იხ. რელ. 62
 რეხუს, საყვარელი ბერძნ. წარწ. 89
 რიბუ, გაზაფ. ანდ. (გვლდ.) 73, 75
 რიდალ, ზაფ. ლუნდ. (გვლდ.) 74
 რიი, ზაფხ. ახ. ლუნდ. 74
 რიბიბო, გაზაფხ. ტინდ. 73
 რიბიდა, ზაფხულში ახ. ლუნდ. 74
 რიბიდალ, ზაფხულში ახ. ლუნდ. 74
 რიფრავი, რიფრავუ ანდ. (გვლდ.) 146
 რისხვა 168
 რისხვა-სასჯელი 181, 182
 რორდა, ზაფ. მიმართ. ბრ. ახ. ლუნდ. 74
 რორლ, ზაფ. ნათ. ბრ. ახ. ლუნდ. 79
 როპი, სიცივე ანწ. (გვლდ.) 70
 რჲმენა 168, 169, 171
 რჲჲულიან ურჲჲულით სალოცავი გიორგი 182
 ს, ქართ. 157
 სა, დანიშნ. მაუწყ. თავსართი ძე. ქართ. 146,
 148

- სა, თავსართი ქართ. განკუთვნილების აღმნიშვნელი 166
- საახინო, ძროხა იხ. ახინ 224
- საბამ-კარაიანი 203, 204
- საბელ-სამხარი 181
- საბუთიანობა 169
- საგალობელი 189, 190, 192, 193
- საგალობელი იავნანისა 195
- საგარეო საქმეზე კელის მომარჯვება 173
- საგმირო, ასლიტრიანი .09
- საგონებელი ლტოლ 169
- საგონებელი 169
- საგუბარი 215, 219
- სადგომი 190
- სადიაცო მერტი, ავეჯი თუში ქალების დასაჯდომი 166
- სადიდებელი, ქართ. დაწყალობება, საეცდრებელი 160, 174, 175, 176, 177, 179, 180, 204, 208, 220, 221
- სადიდებელი ხეცსურული 211
- სადილე 148, 149
- სადილე ვარსკვლავი 150
- სადილე ცისკარი 149
- საეარძელი 166
- საეცდრებელი იხ. სადიდებელიც 172, 179, 220
- საენებელი 172, 173
- საზიანო 181 182
- საზოგადოება, ერთ საზოგადოება 169
- სათავე 46
- სათემო ენა ანუ კილოკავი იხ. 267
- საქ 53
- საკა (მჟღერო) 96
- საკაჲ 95
- საკანი 39 (სქ.)
- საკაცებო, ავეჯი მამაკაცთათვის დასაჯდ. განკ., ხეშო რაქა 166
- საკიდლიანი 212
- საკლავი 161, 172, 176, 181
- საკუნისი 39 (სქოლიო)
- სალოკავი, ლოცვა 90
- სამადლობელო 189
- სამამაცო სკამი, ხეც. 166
- სამართალი 172
- სამართალი კვირიანესა 203
- სამ-არჩიანი 159
- სამი არე წელიწადის 160
- სამეაული 114
- სამეიდრებელი 116, 117
- სამეფო-სასახლეთა წყალსადენები 219
- სამეშველო-ჰ წყალობენელი 201
- სამშლარი 169
- სამოკალაქო 273
- სამოხელეო ტერმინი 182
- სამსახურის ართმევა, იხ. ართმევა სამს. 177, 183
- სამსახურის მომცესენებელი 181
- სამსახურის შემცესენებელი 181
- სამკეული 42
- სამფლობელო 194
- სამშაბათი 187, 188
- სან, სან, ლინო ოსურ. 115
- სანაგო, სანაგოს 90
- სანაპა, მთვრალეები თრაქიულად (აპოლ. როდოს.) 115
- სანაპირო 194
- სანაღლის ხატის ხუცი 182 ✓
- სანახები 127, 133, 219
- სანახები, სპარს. სრუტის ჩრ. სანახები 127
- სანთელ-სუფრა 220 ✓
- სანთელ-კიქა-ბარძიმი 204, 211 ✓
- სანთლით გადაცდენიება 181
- სანუკე-არ-ი 88
- სანჭირიბის წარწერები 132, 133 (სქოლიო)
- საომარი მშვილდ-ლახტი, იხ. მშვილდ-ლახტი 179
- საპატო საჯდომი ანუ საეარძელი 166 ✓
- სარ 98, 104
- სარა, თავი ერან. 82
- სარანგ თავაკი ოსურ. (მჟღერ.) 82
- სარბიელი 201 ✓
- სარგებლობა 168
- სარდლობა კვირიანისა 184
- სარი, ჯახბა ჰუკი. 71
- სარმუხი, სარმატის სახესხეობა ნ. მართ 7)
- სარეცელი, ავეჯი, ლოგინის დასარეცი 160
- სარო 105
- სარტყელი ბრინჯ. 152, 220
- სასწორო-ჩარეკი 177, 178, 179 ✓
- სასჯელ-საზიანო საქმე 181
- სატომო სახელი 127
- სატკივარი, იხ. ბერტენ აცხი 197
- სატტა, შიდი ჰინდ. 5
- საჯრო 104, 105
- საფტინ, შაბათი სვან. 187
- საფუძველი 217
- საქმე მოციქულთაჲ 126
- საქმიანობა 170
- „საქმისაჲ“, გუნდის მეთაური კვირის დღესასწაულზე 204
- საქმისაჲს დღესასწაული 204
- საქონლისა მავალი 181, 182
- საქრთამოდ შარტუა 177, 183 ✓

- საქევი ჰალისის 7
 სალამო, იხ. მწუხრი პართ., 146, 147, 148, 149
 სალამოს ცისკარი 149
 სალამო ხანი 147
 სამართო წერილი 216
 საყვარელი 89
 საწმინდელი ძვ. პართ. 36
 საცესტული 198
 საცისკროდ აღმოსვლა 149, 150
 სამირკულნი ზღვისანი 217
 საძეს 95
 სამოს 95
 საწარმართო ანგელოზნი 182, 183
 საწირავი 173
 საწირავის მიძღვნა 181
 სახელდება 183
 სახენაცლობა 161
 სახელისდება, იხ. სახელდებაც 169, 183
 სახელის მიცემა მტერზე 172
 სახე, იხ. პირი-სახე 39 (სქოლიო)
 სახესხვაობა 146
 საიფნელი 129
 საიის მეტყველების ძველი ქართული თარგმანი 205
 სახლ-ჯალაფობა 175
 სახლი 175
 სახლობა 173
 სახთიშნოდ... მოკმარება 212
 საჩიბას-სერიო, ტახტის მკერდელი არაბულად 106
 სოლო ტლფენ, ცივი წყალი ახ. ანდ. 71
 სოლო, ცივი ახ. ანდ. 71
 სგირი-ი სვან. 200
 სეზიხ შემოდგომა ანდ. დიდ. 75
 სეზიხ-ეცხლი-ნაჯ 75
 სეზიხი, ზამთარი ახ. დიდ. 76
 სედუ-ლელე, მდინარე, ჩრდ. დას. აფხაზ. (უსლ.) 40
 სევედა-სნეულება 181, 198
 სემიტბლო, შემოდგომა თანამ. დიდოური (გვლდ.) 74, 75
 სენი 172, 197
 სენი, სასჯელი საეკლ-სახიანო საქმე 172, 181, 182
 სერი, დღის დასავალი ძვ. პართ. 147
 სერი, ღამე მეგ. კან. 147
 სერობაჲ, სალამო ხანის პურის კუბა ძვ. პართ. 147
 სეფე-სანთელი 211, 212
 სეია ქართ. 38
 სთველი 159, 172, 173
 სთული 256
 სიბარუ, შემოდგომა, ახ. ანდ. 76
 სიბინდულ, შემოდგ. მრ. რ. ახ. ანდ. 76
 სიბოუა, შემოდგომა ყაფუჩ. 76
 სიბურლა, შემოდგომა ყუანად. 76
 სივრცე ლთაბეროვი სიძლიერისა 201
 სივრცე ქვეყნისა 217
 სითბო 39, 57, 69, 154, 158
 სითბო-სიცხე 152, 157
 სიკეთე 201
 სიკეთის შევდრება 159
 სიკეთის ღვთაება 159
 სიკდილობა 172
 სილა 41
 სიმრგვალე 152
 სიმცირე და მატება მზის სრბისა 162
 სინ, მთვარე ბაბ. 149
 სინათლე 75, 154
 სისკარი 181
 სისხლი, იხ. სვან. ზისხ., მეგ. ზისხირი 157
 სიტყო 68, 156
 სიტყვიერება, იხ. ხალხური სიტყ. 179, 181
 სიშტ, შემოდგომა ახ. ღუმუქ. 75
 სიუხე 175
 სილამე, დროის გამომშ. ტერმინი ძვ. ქართულ-ში 148
 სიცვე 68, 70, 71, 153
 სიცხე 68, 69, 70, 152
 სიცხე-პაპანაქება 39
 სიცხე-სითბო 144, 154
 სიცხის უკანა წ., იხ. შიშუკანი, შემოდგომა ხალდ. წარწ. (მარი) 153
 სიცხის წინა წელიწადი, გაზაფხული, იხ. შიშ-ტინი, იდიოგრა. 153
 სლავობის საკითხი 274
 სნეულება, იხ. სევედა სნ. 181, 198
 სნეული 172
 სოსრ 88
 სოფელი ანუ ქვეყანა (სახისმეტყ.) 205
 სრბა 190
 სრბა, სრბოლა მზისა 150, 162, 190
 სსამ, ოცი (ირონული დიალექტი ოსურ) 90
 სსიბო, შემოდგომა ხვარშ. 76
 სსიბობა, შემოდგომა მრ. რ. ხვარშ. 76
 ს(ს)ოს, ბოლოკიდ. გეოგრა. სახ. ხეთ. 56
 სტაბო, შემოდგ. ახ. წოვ. 74
 სტაბოჲ, შემოდგ. წოვ. 74
 სტადიონი, სიგრძის საზომი ერთეული ძვ. ბერძნ. 262, 263, 264, 270.

- სტრე, ცხელი ჩერქ. 156
 სუბტილ, შემოდგომა ღუმუქ. 75, 76
 სულდგმული (საქონელი) 192
 სულთქმა, ქართ. 36
 სული, ქართ. 36
 სული, სუნი, კან. 37
 სულნელი (საბა) ქართ. 36
 სუმერულ-სემური კულტურა 3
 სუნი, ქართ. 36, 37
 სუნელი, საბ. ქართ. 36
 სურდო, ღამე ღუნძ. კარ. ანწუხ. (გვლდ) 64
 სური, სუნი ძვ. ქართ. 36, 37
 სურნელება, ძვ. ქართ. 36
 სურნელი, ძვ. ქართ. 36
 სურკა, ძველი ჰინდური მზის ღვთაება 5
 სუსხი, მცირე დაზრობა, სიცოცხის ნაწილი რამ
 დამწველი, დამკნობელი (საბა) 67, 153
 სუფ, სუფსის ადიღურობის მაჩვენებელი ნაწი-
 ლი 44
 სუფეკა 176
 სუიფი, არე სვან. 192
 სუოჯოუუ—ზმნა ჯაყარ-ის აწმყო დრო ჩაჩნ. 65
 სუტ, კეთილი, ბედნიერი ადლ. 93
 სუთლიასტი აპოლონ როდოსელისა 115
 სშერასშე, სამკაული, მშენებელა ყაბ. 114
 სშეცა, სიციფე, ცივი ყაბ. 154
 სშეცახო, ზამთ. თან. ყაბ. 154
 სწორთან 172
 სხა, მდინარეთა სახელების ბოლოციდური აფხ.,
 46
 სხეულის სენი 197
 სხარდალი, ღამეები, ღუნძ. 64
 სხარდრლ, ღამეს, ღუნძ. 64
 სხორდო, ღამე ახ. ღუნძ. 64
 სხუტბილი, შემოდგ., შემოდგომაზე ახ. ღუმუქ.
 75, 76
 სხუტ, შემოდგომა თანამ. ღუნძ. 75, 76
 სჟ, მე-ს გამომხატველი თავსართოვანი ნიშანი
 აფხ. 40
 სჟაა ფშელუმატ, მე წყალში ვიცქირები აფხ.
 40
 ტა, ბოლოსართი 134, 135
 ტა, დალისტინის გეოგრ. სახ. ერთი ჯგუფის ბო-
 ლოციდური 55
 ტაბა, ქართ. 41
 ტალი ანუ კაი 90
 ტალინ, ზამთარი თანამ. ღუნძ. ანწუხ. (გვლდ.)
 74, 158
 ტანისის წარწერები 83, 84, 85
 ტარანი, იდიოგრ. ზამთარი (მარი) 153
 ტარონი ჩხოვა, ცხელი და თბილი ჰაერი კან.
 (6. მარი) 68
 ტახაუ, ციფე-ცხელება, ცხრო ჩერქ. 197
 ტახტი მიქელის 212
 ტახტი ოკროდ ნაქელი 179
 ტაბა 34
 ტბორე, ავი გუმბე, ცუდი მცირე ტბათაგანი 34,
 35
 ტებლი, თბილი სვან., იხ. ათვი და ლუთიუნეც 68
 ტევა, ქართ. 41
 ტემარუნდა, ზღვის დედა სკვითურად 116
 ტემენე, ჰაობი, ტა და ზღვა ჩერქებ. 115
 ტელეფა, ტელეფია 207
 ტეჩი, ტერთან კირი, სწორთან სამართალი 172
 ტეშუბ, იხ. კრონოსისა საბატონე, შაბათი 187
 ტეშალო ცხრო ყაბ. 197
 ტია, ჯდომის აღმნიშვნელი ძირი 41
 ტიკინახა სამშ. კან. 187
 ტინი ქართ. 90
 ტინი, წინ. ხალდ. იდ. 153
 ტკლინ, ზამთარი ახ. ღუნძ. 76, 77
 ტკლინუ, ზამთარი ახ. ანდ. 76
 ტკლა, მეორე ნაწ. მზის, მიტკლ-სი, ტინდ. 139.
 ტკლფა, დალ. გეოგრ. სახ. ბოლოციდ., იხ. ტყლფა
 55, 139
 ტლუ, ქმარი, (ლვლ.), იხ. ტლუ ყაბ. 207
 ტლუბცი, ღვთაების სახელი (ყაბ.), იხ. ტლუბციე
 ტლუბეცე და სხვ. 224;
 ტლუბეცე ყაბარდ. 94, 224
 ტლუფსის დღესასწაული გახფხულზე ჩერქ. 207
 ტლოზუხოყ, საგვ. სახ. 114
 ტლავა-ა, ყაბარდ. ფეხი და თათი, იხ. ტლო-
 ყო, ტლავა 114
 ტლუ-ქმარი თანამ. ყაბ.(ლოპატინსკი), იხ. ტლუ-ც
 207
 ტობა, მეგრ. კან. 41
 ტოკმაგან-გოლის ევშაი 219
 ტომი 118
 ტომები 184, 193
 ტომობრივი დამოკიდებულება 129
 ტოლო, მზე ჩერქ., იხ. იტლესე 151
 ტრი, სამი ჰინდ. 5
 ტროგო, ტროლო, მზე ჩერქ. 61, 137, 145
 ტულ, თულ, წყარო, სუმერი-იდიოგრაჟა 38
 ტულაობა, სვან. იხ. ტულეფა.
 ტულა, ცხელი საჭმელი კან. (6. მარი) 68
 ტლა, ღმერთი ჩერქ., იხ. ტხაყ. 185
 ტლაზუბო, ღვთის მწყემსი ჩერქ. 223, 224

- ტყდსი, დალ. გეოგრ. სახელთა ბოლოკიდური 55
 ტყდსი, ნათ. ბრუნვის ბოლოსართი ანდიურში
 63 (სქოლიო)
 ტყლიდმა, ზამთარი ანდ. (გვლდ.) 76
 ტყლიდმა, ზამთ. ყაფუფი. 76, 158
 ტყლინი, ზამთარი ანწუხ. 76
 ტბა, ღმერთი ჩერქ. ად. (ლვლ.) 187
 ტბაუმახო — შვიდეული ყაბ. (ნაგომ.) 188
 ტბა, ღმერთი ყაბ. 185, 187
 ტბაუმახო, შვიდეული ყაბ. ნაგ. 188
 ტბაუმახო, კვირა ჩერქ. ლოპატ. 188
 ტბაუმახო, შვიდეული ყაბ. (გვლ.) 188
 ტბლა, შუადლე ანდ. 63
 ტბლანნიყი, გახაფ. არქ. 73
 ტბლანი, ზამთარი ძვ. ლუნძ. და ანწ. (გვლდ.) 158
 ტბლა, იხ. ტალა, ლატრალი ბგერა მზის სახელ-
 თა მეორე ნაწ. კამალ. 139
 ტბლენიცი, იხ. ტლენიცი ყაბ. 224
 ტბლსი, ბოლოკიდური დალ. გეოგრ. სახ. 55
 ტლუ, კმარი ყაბ. ჩერქ., იხ. ტლე და ტლს
 (გვლდ.) 207
 ტლს 207
- უწხ, სიმძიმე ოსურ. 92
 უარაძ 92
 უარაძკოს, უარაძ-აკოს 92
 უალო, ვარსკვლავი ყაბ. 92
 უაშოთან, იხ. უაშოთან 151
 უაძ, მთვარე, ჯექ. თაბას. 164, 165, 166
 უაზო, იხ. უალო 92
 უბის, სამშ. ყაბ. (შ. ნაგომოვი) 188
 უბთხმალლიშ, ოთხფეხი (სვ.) 191
 უხალდე, იხ. უფალი დმ. (გვლდ.) 186
 უხენაესი უფალი, იხ. ბეთურქან 185
 უხენაესი ღვთაება, იხ. მორიგე 201, 202, 204
 უკიანე („...ზღვასა შინა უკიანესა“) 217
 უკულმა ქიეუა გზისა 172
 უკულმ დადგომა, უკულმ უდგებიან 183
 ულ, კინობითობის ბოლოსართი სვან. (ვ. თო-
 ფური) 167
 ულ, ნათ. ბრ. ბოლოსართი ლუნძ. 197
 ულაყი, იხ. ყვაჯონი (კან.) 207
 ულუფა 174
 უმეცრობა 181
 უმეცროსი ღვთ. ჯგუფი 176
 უნი, ავადმყოფ. ლუნძ. 197
 უნი, ბოლოკ. ხალ. გ. სახ. 55
 უნსა, ცხელი ძვ. ანდ. 69
 უნსა ანწ ონსა, თბილი ახ. ანდ. 69
- უაშოთან, შემდეგ, მომდევნო აფხ. 151
 უაზდლუმა, ფიჭვი ყაბარდ. (ლოპატინსკი) 46
 უპირატესი ღმერთი, იხ. ბოზი 169
 უპირანი 256
 „ურთხელობა“ ე. ო. უქმე 188
 ურჩხული, საშიში ცხოველი, ვიშაპი 215, 217
 უფალი, 185
 „უფლისა ფილოსოფოსი“ იოანე პეტრიწის მიერ
 თარგმნილი 128
 უფლისშვილი, იხ. ბატონი 193
 უფროს-უმცროსობა 179
 უფროსი ღვთაება 180
 უფროსი ღვთაებათა ჯგუფი 176, 179
 უფროსი ჯგუფის ანგელოზნი 179
 უქმე, უქმე დღე 162, 191
 უღელი 129
 უღელგერხილი 260
 უღურის-ს, დაძახება ფშაურ. 183
 უყე, წყალთა და ზღვათა საფლობი, ქართ. (საბა)
 35
- უყო, იხ. ოყო 88.
 უცოდრობა 181
 უცუმი, უფალი, თავადი ჰვრ. 186
 უწყება, ივერიელთა თემის შთამომავლობათა
 უწყება 128
- უხანი, უკანა ხალდ. 153
 უყარ, ცივობა ჰვრკლ. 71
 უყარილ, ცივი ახ. ჰვრკლ. 71
 უაძ, მთვარე ჯექ. 164
 უაზ, მთვარე რუთულ. წახურ. 66, 164, 165
 უანა, სითბო ჰვრკლ. (უსლარი) 69
 უანალ, თბილი ჰვრკლ. (უსლარი 69)
 უარძ, მთვარე კვირა. 66, 163, 164, 165, 166
 უალო, ვარსკვლავი ყაბარდ. იხ. უაზო 92
 უაძ და ვაძ, მთვარე ჯექ. თაბ. 66, 164, 166
 უაზარ 92
 უაზო 92
 უაშუ-უაჟუ, ღმერთი პროტოზ. (ფორარერი) 167
 უახოდაყო, ერთად ერთი, ობოლი ვარსკვლავი
 ყაბარდ. 92
 უაჟ, ღამე სამ. დახ. აფხ. 64
 უეთხ მალში ლმზურ — ოთხფეხის სალოცავი სვან.
 191
- უოლო, ყაფუფურად დღე 63
 უიოულ, მზე წახ. 138
 უიოულ, მზე წახ. 61, 140, 141, 142, 143, 144
 უიუ, ღამე რუთ. 64
 უშხარილ, უკალ 71

- ფათერაკი 175, 179
 ფარი (ზემო სვახეთის საზოგადოება) 161
 ფაფარ-მასკვლავიანი ნისლისფერი 210
 ფაჩარი, ფრადი, იხ. ძაგარიც 218
 ფეშვო, ქვიშა, ლამი ყაბარდ. 43
 ფერი, თუთო ფერი ჯეღმწიფება 168
 ფერხისაის სიტყვები 178
 ფერხულის ცეკვა 220
 ფერჯისაჲ, იხ. ფერხისაი 178
 ფეტვი, ბოტ 274
 ფეხბალნიანი, იხ. ტლეგბეკუ 224
 ფეჟის ნალი 181
 ფილა, ფალნი 36, 129
 ფილიანი სარტყელი 130
 ფითრი 50
 ფიფი, ფითრის და ნიჩვის მეგრული სახელი (რ. ერისთ. ლექსიკ.) 50
 ფიფინა, ბრინჯის ფუშრუკი, ქართ. საბა 49
 ფიფინეთი, წიფლნარის აღმნ. 50
 ფიფინ, კვრული პიპა, წიფელა 50
 ფიშირ, სვან. 199
 ფიცი 169
 ფე, თბილი, ცხელი აფხ. იხ. ფეჰე 156
 ფეშინი, ქართ. 37
 ფორც, იხ. ბორც-იც (მთვარე ძე. ანდ.) 163, 165
 ფს, გეოგრ. საზ. ბოლოკიდური საქართველოსა და ამიერკავკასიისში.
 ფსა 43, 44
 ფსალმუნი 160, 215
 ფსე, წყალი, ჩერქ. 41, 43
 ფსე, სული, სულიერება, სიცოცხლე, ცხოველუ-
 რი ძალა, ყაბარ. 35
 ფსელა, მეგ. იხ. ფსელი
 ფსელი, შარდი საბა. ქართ. 35 36
 ფსილა, სილა მეგრ. 41
 ფსმა, ფსლის დათხევა საბა ქართ. 35
 ფსაღლემძ, ფსაღლუ, წყალი, იხ. ფსე-ც ჩერქ. 41
 ფსუმ, ფსი, ფეს-ამ, ფესი და ფსელი ან მსელი
 ჰან. 36
 ფსუზუო, მდინარე, ჩერქ. 43
 ფსუ—გეოგრაფ. საზ. ბოლოკიდური (მეორე ნაწ.)
 საქართ. და ამიერკავკ. იხ. ფს და ფსე 43
 ფსუ, წყალი, მდინარე, წყარო, ყაბარდ. 35
 ფსურტსხა (ფსურძხა, ფსურცხა, ფსურტ—სხა, ცხა,
 თხა, თხემ) მდ. სახ. აფხ. 46
 ფუალა, იხ. ფუნაფა 67
 ფუნა, იხ. ფხული 157
 ფუნაფა, ფუალა, დუღილი მეგრ. 67, 157
 ფუჟე, დუღილი სვან. 67
 ფუნე, „ქმელი ნეხე“ ქართ. (საბა) 66, 67
 ფურ, ფური სვან. 192
 ფური 161
 ფურცსუ, მთვარე ლოდ. ბოთლიხ. 69, 163, 164,
 165
 ფუსდ, ბატონი სვან. ლახამ. 191
 ფუძე (სიტყვისა) 146
 ფუძის ანგელოზი 208
 ფუშრუკი ბრინჯისა (საბა) 49
 ფშ, იხ. ფჰ 43
 ფშა, წყალი ყაბ. აფხ., იხ. პშა 41
 ფშა „მდინარისაგან წყარო მუნეჲ ახლო გამდე-
 ნელი“, ქართ. საბა 34, 35, 38
 ფშაქა, ქვიშა ახ. ჩერქებ. 41
 ფშალა, სვია ქართ. 38
 ფშანი, გამოცემული სიტხე, წყალი ქართ. საბა
 34, 35, 37, 38
 ფშატალა, გახუხუღში თოვლნარევი წყალი
 ქართ. საბა 34, 35
 ფშათა, 36
 ფშახა, ლამი, ქვიშა, ორ. აფხ. ყაბარ. 41
 ფშახუ, ლამი, ქვიშა, ყაბარ. 41
 ფშახუა, ქვიშა, ლამი ახ. ჩერქ. 43
 ფშავო, ქვიშა, ლამი ყაბარდ. 41, 43
 ფშვა, სუნის გამოღება, გამოცემა ძე. ქართ. 36,
 37, 38
 ფშვი, 37
 ფშვინი, შრომითა ფშვინი (ვახუშტა) 36
 ფში, იხ. ფშანი 37
 ფშინვა „სნეფლისაგან საქმელ სულის-კეთა...“
 ქართ. (საბა) 37, 38
 ფშინვა—„მდინარისაგან სულის ბერეა“ (საბა)
 ქართ. 37
 ფშურამ. ფშურაფ, ფშვი, სუნი მაქვს ჰან. 37
 ფხ, ძირი აითბო სიცხ. გამოშ. (არნ. ჩიქ.) 67,
 154
 ფხა, თბილი ძე. აფხ. 66, 67
 ფხა, ფუქა ფხაგუ, ფხა-სი და სხ. სახელებისა
 156
 ფხაგუ, ცხელი საშხ. დას. აფხ. 156
 ფხარაკ, სიტყუა ახ. აფხ. 68
 ფხნი, ზაფხული, ჩრდ. აღ. აფხ. (გვლდ.) 71
 ფხუ, ფხუ, რხუ, ზაფხულის ძირი 152
 ფხული, თბილის აღმნ. ნაწილი 67, 154 157
 ფხუნ, ცხელი 67
 ფჰ და ფჟა, აფხ. ოდინდელი 151
 ფხუ, ფხუ-ს (აფხ.) (პ. ჰარაია) 151

ფუნე. სითბოს აღმნიშვნელ აფხარა-ს ფონეტიკურ-
რი სახესხვაობა, რხ. ფუნე-ც 156
ფუნ, ქართ. ფუნე, წეგრული ფუნა-ფა 67

ფაბაგე, სითბო ჩერქ. 68
ფაბე, თბილი და სითბო, ჩერქ. 66, 68, 155
ფაბერი, თბილი ჩერქ. 68
ფაბტქარი, ზაფხული ზინდალ. და ჯგკ. 75
ფი, თეთრი, იხ. ხუზე ჩერქ. 46
ფილან, 106

ქალბაზარ, ღვთაება (ქართველი ტომების უძ.
ველეის მზის ღვთაების ერთ-ერთი ეპითეტი)
199, 200, 201

ქალბაზარის ღვაჟი 191, 200, 201
ქალური ღვთაება—მზე 189
ქალ-ღვთაება 185
ქარგუნდა, ღრმა ჩაჩნ. ქისტ. (გვლდ.) 43
ქართამ, ბაღნიანი, ბუსუსიანი 94
ქართლის ცხოვრება ვახტანგ მეექვსისა 128
ქარის გაგდება 178
ქარის გატარება 179
ქარამ 94

ქაუშელდიანი, მზის ყარაული 200, 201
ქაქურუნ 43
ქედი (კისერი) 218
ქეამონ, ზამთარი (ჰომიროსი) 160
ქეაბი გარეჯის უდაბნოსი 218
ქეე-ქეე 178
ქეეშოთით დაჯდომა 179
ქეის ვეშაი 215
ქეის თევზები 213, 214
ქი, ზამთარი თანამ. ღუმუქ. 77
ქი დადილე, ზამთრის დასაწყისი ღუმ. 77
ქი დადილე, ზამთრის დასასრული ღუმუქ. 77
ქი დამარბუ, შუა ზამთარი ღუმ. 77
ქინო 77
ქინთლიბუ, ზამთრობით, ზამთარში ახ. ღუმუქ. 77

ქინთლილ, იხ. ქი 77
ქინილ, იხ. ქი 77
ქინტულ—ზამთრობით, ზამთარში, იხ. ქინთლი-
ბუ ღუმუქ. (გვლდ.) 77
ქინტულ, ზამთრობით ზამთარში, ახ. ღუმუქ.—
იხ. ქინთლიბუ 77
ქინტულსაჲ, საზამთრო, ზამთრისა ღუმუქ. 77
ქირი, ცხელი ახ. ღუმდ. 69
ქირისა, სითბო ღუმუქ. (გვლდ.) 69
ქირისნა, ცხელი ახ. ღუმდ. 69
ქირისილაჲ, ცხელი ზაფხული ღუმუქ. 75

ქირიშიბუ, სიცხე ახ. ღუმდ. 69
ქმრის მველელი, იხ. ლიხრაქა სკეითური ამა-
ძონთა სახელწოდება 115
ქორა მახუში, სახლის უფროსი სვან. 192, 199
ქონგუნ, ღრმა ახ. ჩაჩნ. 43
ქონგუნ ხი, ღრმა მდიარე ჩაჩნ. 43
ქორი (სახლი) სვან. 197
ქედოსან-მანდილოსანი, ქედოსან-მანდილოსნები,
ქედოსან-მანდილოსანნი 112, 161, 201, 203,
208, 212
ქუნთოუშა, იხ. ვარდოცხა
ქურუმი 198
ქშენა, ქშინვა ქართ. 37

ლა, ნაშთი დღლა მზის სახლ-სა აფხ. 156
ლა, ხე თანდებელი რუთ. 63
ლათხე, გახფხული ყაბარ. ჩერქ. ადილ. 72, 155,
156
ლათხე, თავდაპირველად თბილი ანუ ცხელი მზის
აღმნიშვნელი ადილ. 156
ლალა 174
ლალიან-ბარაკიანი ზაფხული ფშაჲ. 159
ლალიან-ბარაკიანი სიველი 172
ლალიან-ბარაკიანი შამოდგომა—159
ლალიანი 174
ლაბაზო, ზაფხული თანამ ყაბარდ. 73, 154, 155
ლაბაბუა, ზაფხული ძვ. ყაბარდ. (გვლდ.) 73, 154,
155
ლაბე 62, 64, 147, 154
ლაბუხ 223
ლაბუცუ, ზღმარტი ჩაჩნ. 223
ლაბუზუტ, შვიდტოტიანი შტო, ჩიჩილაჲ ჩერქ.
სოხერის დღესასწაულზე 222, 223
ლაფენ, გახფხ. აფხ. 72, 156
ლე, დღე ძვ. წახ. 63
ლე, ზაფხული ახ. ღუმუქ. 75
ლე, დღე უდურ. 63
ლედობლულაჲ, გრილი ზაფხული ღუმუქ. 75
ლეინა, ღინა ღღეს, წახ. 186
ლეშე 53
ლელისა, თბილი ახ. ღუმდ. 69
ლენაჲნათ. ბრ. ღი-სი უდურ. 63
ლენთ, ზაფხ. ახ. ღუმ 75
ლენნ, დღე უდურ. 69
ლერბეთ, ღმერთი სვან. 191
ლერიშიბუ, სითბო ახ. ღუმდ. 69
ლერმეთ, ღმერთი სვ. 191
ლევხილი 192
ღვთაება დიდი, ღვთაებანი დიდი 180, 182.
ღვთაება, ადგილის მფარველი 168, 169, 170
172, 173, 174, 180, 181, 184, 187, 190, 197,
202, 203, 221

- ღვთაება მგზავრებისა, იხ. მგზავრ. პატ. 220
 ღვთაება მეკობრეთა, მხედართა და ცხენოსანთა, იხ. ზეგუთხი 221
 ღვთაება მზის 189
 ღვთაება, მფარველი 184, 211
 ღვთაება ტყეებისა, მფხითხ ზერქ. 223
 ღვთაება ზერქ. 222
 ღვთაება ქალბატონი 199, 200 201
 ღვთაება წარმ. 184
 ღვთაება ცნობილი და ძლიერი ბატონების მა-
 მიდა 194
 ღვთაებათა მსახურები 182
 ღვთაებათა სიმბოლოები 198
 ღვთაების უფრ. ღვთ. ჯგუფი 181, 183, 184
 ღვთაებანი, უფროსი ღვთაებანი 183
 ღვთ. ჯგუფი, უმცროსი ღვთ. 183
 ღვთაებანი დიდი 180
 ღვთაებანი მწვევადთა, 191
 ღვთაებები წარმართული 222
 ღვთაებრივი არსებანი 171, 177
 ღვთაებრივი სიძლიერის სივრცე 201
 ღვთის დღე 188
 ღვთის კარი 178, 179
 ღვთის მიზნი 185
 ღვთისმშობელი 179, 180, 181, 183, 200
 ღვთისმშობლის ხატი შატლისა 172, 179
 ღვთისმშობლის ხატის ხუცი 177
 ღვთის ნაბადნი 179
 ღვთის ნასახნი 179
 ღვთის შვილი, იხ. ხვთის შვილიც 178, 179
 ღვთის შვილი კვირა 203
 ღვთისშვილი 177, 179, 210
 ღვთის იასაულნი 184
 ღვთის კარი 179, 183
 ღვთის მესამსახურე 180
 ღვთის პირის მელნიე 180
 ღი, დღე უდურ. 63, 186
 ღინა, ღვინა, ღვს, წახ. (უდრის ქართულს
 დღეს) 186
 ღინიშ, ღმერთი წახურ. 186
 ღინიშ, მოქ. ბრ. ღინიშ-ისა, 186
 ღინიშენ, ნათ. ბრ. ღინიშ-ისა წახ. 186
 ღილა, დღეს რუთ. 63
 ღიჯა, ხვალ ანუ დღე-მომავალი არქ. 186
 ღიქი, ხვალ წახ. 186
 ღმერთი 172, 175, 178, 184, 185, 186, 187, 203
 ღმერთი მაღალი 201
 ღმერთი საქონლის მფარველი 191
 ღმერთი, იხ. დღე ჩაჩნ. (აგლდ.) 185
 ღმერთის კარი 203
 ღო, თბილის ან ცხელის აღმნიშვნელი ზერქ. 155
 ღო, გამკლერებული ხო 155
 ღო, ბუნაგი, სორო ყაბ. 197
 ღო წელიწადი ზერქ. 151
 ღომენ, ღომა, ღამე, გუშინ ღამე მეგრ. კან. 147
 ღომაზე ზერქ. 155
 ღონი, იხ. გონი 77
 ღუბე, სამშ. ყაბ. (ღუპატ.) 188
 ღუბეჲ ან ღუბეჲ, სამშ. ზერქ. 188
 ღუბეჲ, იხ. ღუბეჲ
 ღუიდი, დღე ახ. დიდ. 63
 ღუიდიბი, მრ. რ. ღუიდი-სა 63
 ღუმა, წუხელ ღამე მეგრ. 147
 ღუნე 102
 ღუტარ, ღმერ. კარ. (უსლარი) 187
 ღულუნი 102
 ღულ, ხაფხ. წახ. 75
 ღულდუ, ხაფხ. რუთულ. 75
 ღუტატუარ, გახაფხ. კარულ. 73
 ღზად, ხაფხული კარულ. 75
 ყინი, ყინი, იხ. კეისარი 204
 ყინიშ, ხაფხული ახ. ანდ. 73
 ყაფხ, ხაფხ. ძე. ებრ. 160
 ყარ. შავი თურქ. 25
 ყარაული, იხ. გზის ყარაულიც 200, 201
 ყარეფახ, გახაფხ. ჯეჟური 73
 ყელ-ბატონები 195
 ყვავილი, ავადყოფობა 195, 196, 198
 ყვავილი, ბატონები 195, 196, 198
 ყვავილი, მოარული სენი 195
 ყვარა, იხ. ყუარა 44
 ყვაჯონი ან ყვაჯი, მაღალი ცხენი ულაყი კან.
 207
 ყინერის წმინდა გიორგი 221
 ყინი, დღე ახ. ღუმუქ. 63, 158
 ყინუ, ხაფხ. ღოდობ. 75, 158
 ყინუ, გახაფხ. ანდ. (გვლდ.) 73
 ყნათ დამხედარანი წვერის ანგელოზნი 222
 ყმანი მიქელისა 212
 ყო, ყოა-ს—შვილის აღმნიშვნელი ტერმინის
 ბოლომოკვეცილი ფორმა ლოპატინსკით 89
 ყო, დღე ახ. ღუნძ. 62
 ყოა, შვილი ყაბ. 89
 ყრდიშ, ზამთარი წახურ. 77
 ყარდ, ზამთარი თაბასარ. 77
 ყორე, ქართ. 44 (სქოლიო)
 ყორეჲ ხარეგელია—ბელის კარზე დატვირთული
 სენა. 200

ყოტრეცა—ზამთარი არქ. 77
 ყუარა, მდინარის ქვევარი რიყისა და ნაპირე-
 ბის სახელი, იხ. ყოტრეც 44 (სქოლიო)
 ყუდ, ზამთარი კვრული 77
 „ყუდრო კრის დამკვეთი ანგელოზი“ 176
 ყუდროშიგნით 172
 ყუდროს ჯალაბობა 184
 ყურდგელი, ძვ. ქართ. (საბა) 205
 ყუღაზი მარტოდ-მარტო, ყაბარდ. იხ. კუღაზი 91
 ყუნუ, ზაფხ. ბოთლ. 75, 158
 ყიზა, ზაფხ. კაზარტ. ყუანად. 75, 158
 ყიზო, ზაფხ. აზვ. 75, 158
 ყიზიუ—ზაფხული ბოთლ. და ტინდ. 75, 158
 შა, ყინული ჩაჩნ. ქისტ. (უსლ.) 70
 შაა, ცივი ყაბარდ. (გულდ.) 70
 შაპ, სიცივე ყაბ. (გულდ.) 70
 შაბათი, ქართ. (შენახულია ყველა სინდ. ენებ-
 ში) 187, 188
 შაქ, იხ. საცები 53
 შალა, სინათლე ჰვრკილ. 75
 შამაშ, შხე (ასურბანიალის წიგნსაცუის ძეგ-
 ლდან) 149
 შამოდგომა 159
 შანაწყენ-შანაცოდარ-ი 181
 „შარა წყალი“ 106
 შარე 106
 შარი 105
 შარო 104, 105
 შარო-არგუნ 53, 105
 „შარო“ 105
 შარუ. 106
 შარშან ანუ წარსული წელი 151
 შაუ, ღამე უღურ. 64
 შაურ 105
 შაშხოლოკიდური ხეთების გეოგრ. სახელები-
 სა 56
 შაჰი, იხ. კვისარი 204
 შდაშდულ, იხ. დოშდულ 168
 შებეთუ, ჩერკ. შაბათი 188
 შედგენილობა (თედაპირველი) 171
 შევედრება 196
 შემავედრებელი 188
 შემკობა 169
 შემკრები ისტორიისა 128
 შეპლოცელი ქურუმი 198
 შემოდგომ-ზამთარ-ზაფხული 160
 შეპოდგომა 72, 75, 76, 153
 შემორტყმა წელზე 152
 შეპოტყელი, მაგათი შემოტყელი დიდი მტე-
 რი 172

შემცოდე 183
 შემცოდველი 181, 182
 შემწყუენელ-გამარისებელი 181
 შემევეწელი 172
 შენაცოდვარი 180
 შენაწყენი 180
 შერთული ადგილები 171
 შესავედრებელი დაწყალობება 181
 შესავედრებელი იაენა 198
 შესაწირავი 129, 169, 173, 187, 198
 შესაწირავის მიძღვნა 198
 შეულდება 119
 შეძლება—„რაიცა შევეძლე პოენად ძეელისა...
 სრულად შევერბე“ 128
 შეძლებული, იხ. დავლაიანი 175
 შეწენა, ზეგარდაშო შეწ. 199
 შეიდუელი 184, 189
 შეიდუელის დღეების სახელები 187
 შეიდუელის თავი ანუ პირველი დღე ორშაბ.
 188
 შეიდუელის პანთეონი 187
 შეიდუელის შინაქარი 187
 შეიდულიტრიანი საგმრო 209
 შეიდნი, მრავლობითობის აღმწ. ძვ. ქართ. 195
 შეიდობის ზამთარი 172
 შეიდძმათა წყარო 218
 შეილი 88, 89
 შეილიერება 204, 205
 შეილიერების ღვთაება 204
 შეილიერების წარმართ. სახელი 205
 შემინ-ვა, ძვ. ქართ. 37
 შთამომავლობა 116
 შიბლე, იხ. კრონოსისა საბატონე, შაბათი 187
 შიქ, იხ. შა. 70
 შიელუ, სიცივე ჩაჩნ. ქისტ. (უსლარ.) 70
 შიელ, სიცივე ჩაჩნ. ქისტ. (გულ) 70
 შილინწ, ცივი ზამთარი ჩაჩნ. 76
 შილინი, ცივი ახ. ჩაჩნ. 70
 შინ, წყალი აქუმ. (გულდ.) 43
 შინ, წყალი ახ. ჰვრკ. 43
 შინ დუქალი სარი, წყალი ცივი გახდა ჰვრკ. 71
 შიშ—ხალდ. წარწ. სიტყ. ნაწ. სიტყ. ან ცხელი
 153
 შიშტინი, წელ. იდიოგრ. ხალდ. წარ. 153
 შიშუქანი, შიშუხანი, სიტყვის უკანა წელიწადი
 ანუ შემოდგომა იდიოგრ. ტერინი (ნ. მარი)
 153
 „შნავი“, ლი-შნავის ძირი, 38
 შოთი პური 169.
 შუამდინარეთის ხანა 1
 შუბნური მათრავიანი, კოპალას მოძმე 210

შულ-პა-უდ-დუ 149
 შუმინვა სუნთქვა (ძვ. ქართ.) 36, 37, 38
 შუმინვარი, მხევალი, სულიერი, ცხოველი; მშუ-
 მინვიერი, (ძვ. ქართ.) 38
 შუნი, დედალი ირემი ხეეს. 38
 შუნ, ძუნა ძალლი სომხ. 38
 შურა, სუნი კან. 37
 შური, სიო, სუნთქვა მებრ. 37
 შური გონტამს, სუნი გამოაქვს კან. 37
 შური, სული, სუნთქვა, სუნი, მებრ. კან. 37
 შური, სუნლი, სუნი, მებრ. 37
 შურიამ, კასიტების შვის ღვთაების სახელი 5
 შურიონი, სუნიანი კან. 37
 შურიონი, დედა თხა კან. 37
 შურიონი, თიკანი კან. 37
 შხო, მსხვილი, დიდი ყაბარდ. 46
 შხო, მსხვილი, დიდი ჰერკ. 46

ჩა, ვინ ჰკრკ. 186
 ჩამ, გემო ჩაჩნ. 41, 42
 ჩამ ბოლუნში, გემრიელი წყალი ჩაჩნ. 41, 42
 ჩამომავლობა 118
 ჩამონაქუთა (ჩამონაქუთილა) 133
 ჩამოყენება 159
 ჩანჩუხა ლალის 195
 ჩაჩქანი თავზე ნახური 211
 ჩაჩხა, ხუთშ. 187
 ჩეა, ცივი ჰერკ. 70
 ჩეამაფე, ზამთარი ჰერკ. 73, 76
 ჩეარ, სიცივე ჰერკ. 70
 ჩერემიზი-ი ცის შვილი (ნ. მარი) 79
 ჩესკინიზი, ჩქარი მდინარე ჩაჩნ. 42
 ჩეშე, ლამის ჰერკ. 64
 ჩეშე, ლამით ახ. ჰერკ. 64
 ჩეშეგე, ლამით ახ. ჰერკ. 64
 ჩიჩილაკი 223
 ჩოხ, გახადხ. ბინდალური 73
 ჩევაშ, ჩევაშ (ნ. მარი) 79
 ჩუჩუნა, თბილი, იხ. მოლა კან. 68
 ჩხ, სიცხის და ცხელის, ცივისა და სიცივის გა-
 მომზატველ სიტყვათა ძირი მებრ. 68
 ჩხანა, სიცივე მებრ. 67
 ჩხანაფა, ცხუნება მებრ. 67
 ჩხაფა, ჩხუაფა, ცხელი და თბილი ჰეა და ჰეა-
 რი კან. (ვიწ.) 68
 ჩხე, ცხელი მებრ. 67, 153
 ჩხოლა, ჩხოპა, ცხელი და თბილი ჰეა და ჰეარი
 კან. (ხოფ.) 68
 ჩხური, ცივი მებრ. 68
 ჩხურე, სიცივე მებრ. 68
 ჩევაშ იხ. ჩევაშ 79

ჩიგზარ, ზორბლელი ახ. აფხ. 75
 ჩიგზარ თავალან, შემოდგომა (პურელის მკის
 დროს) ახ. აფხ. 75

ცა 79, 148, 189
 ცალა, იხ. ძალა
 ცაშ, ხუთშაბ. 187
 ცახცახი 102
 ცდომა 254
 ცეკვა-სიმღერა 178
 ციება 39, 70, 197
 ციებ-ცხელება 67, 197
 ცივი 43, 68, 70, 71, 154, 158
 ცივი დღე, ზამთარი ბაბ. 154
 ცივი დღე 155
 ცივი ზამთარი 76
 ცივი მზე 158
 ცისკარი—დღის დასაწყ. ძვ. ქართ. 146, 147, 148
 ცისკარი ანუ დილა 146
 ცისკრის აღება ანუ რივრავი 146
 ცისკრის დაშეა 146
 ცისკარი ანუ ვენუსი, აფროდიტე ანუ დილა.
 144, 150
 ციკანი 67
 ცოფი 70
 ცს, ბგერის შემცვ. სახ. 163
 ცსიბარ, ზამთარი ტინდალ. 77
 ცსიბერა, ზამთარი კარატ. 77
 ცსიბორ, ზამთარი ახეაბ. 77
 ცსიბურე, ზამთარი ლოდ. ბოთლ. 77
 ცსორო, შემოდგ. ახეაბ. 76
 ცული 129
 ცხ, ცხელისა და სიცივის, ცივისა და სიცივის.
 საერთო ძირი სუანურში 70
 ცხელება 144, 153
 ცხელ-თბილი, მზიურის გამომზატველი 157
 ცხელი 66, 67, 68, 69, 155, 156, 157
 ცხელი მზე 156, 157
 ცხელი ზაფხული, იხ. ქირისნალე 75
 ცხენთომომუნებლობა 135
 ცხენოსნები 221
 ცხვარი 161
 ცხოველი 166
 ცხოვარი მუცელქმუნული 205
 ცხრო 67, 197
 ცხუნება 67
 ცია, მრ. რ. ბოლოსართი ღვთის აფხ. სახ. (პ.
 ჰარაი) 185
 ცგფუზ ანუ წუფზ—წარს. წელი მარშან აფხ. 151
 ძაა, წყალი (თ. აფხ.) 40
 ძაგარი, მსგავსი ძაგარისა, იხ. ფაჩარი 218
 ძაე, წვიმა ახ. ჰკრ. 43

- ძაკოს 92
 ძალ 149
 ძალ-ბატ 149
 ძალიანი 210
 ძალდა ან ცალდა, ღმერთი აქუშ. (გვლდ.) 186
 ძაძუ, ჩვილი ყაბარდ. 93
 ძე, წყალი ორივე აფხაზ. (გვლდ.) 40
 ძელე, ღელე, მდინარე სამხ. დას. აფხ. (უსლ.) 40
 ძეობის საგალობელი 189, 190
 ძველი აღთქმა 175
 ძი, მარილი ახ. ჰვრ. 43
 ძირი სიტყვისა 146, 166
 ძილამ, მაცულის ბუჩქი კვრული 50
 ძმა 166
 ძრუა კელისა... 147
 ძუნ, თევზი სომხ. 215
 ძურძიოს 95
 ძუროძის ტეტომუტუს ძე 95
 ძღუენი 173, 181
 ძღვენ-სავედრებელი 173

 წ. ძირი წანასი და წელის (არნ. ჩიქობ.) 152
 წა. ცეცხლი ჰვრკილ. 69
 წაბაქულობა 132
 წაგვრა, წაღვარებითა თუშ. (ბრძ. კ.) 195
 წალაღვა-210
 წანა, წელი მეგ. 151, 152
 წარ-ლე, იხ. წა 69
 წარმართი 184
 წარმართობა 160, 168, 169, 171, 174, 175, 177, 179, 181, 183, 187, 189, 210, 212, 216, 223
 წარმართობის ხანა 171, 183, 187, 189, 223
 წარმართული ლოცვა-ვედრება 160
 წარმართული პანთეონი 175, 184
 წარმართული სახელები 199
 წარმართული სიტყვიერება ფშ. 181
 წარმართული ქართული უძველესი წარმოდგენა 210
 წარმართული ხალხური სიტყვიერება 174
 წარმართული ქართული ხალხური ლოცვა სა-
 დიდებელი, დაწყალობება 177, 179
 წარმოსათქმელი ცეკვა-სიმღერასთან დაკავშ. 178
 წარმოსათქმელი ლოცვა ვედრება 169
 წარმოსება 128
 წარმოსებილება 119, 203
 წარსათქმელი სხვადასხვა დანიშნულებისა 140

 წარსათქმელები 171
 წელი 151, 152
 წელი, ადამიანის სხეულის შუა ნაწილის სიმ-
 რგველ 152
 წელითი-წელადი 151
 წელიწადი 151, 152, 153, 181
 წელიწადის არე, არეები 153, 157, 159, 160
 წელიწადის დრონი 66
 „წელიწადული“ ქართული საენათმეცნიერო
 ჟურნალი 151
 წერი, იხ. წირი და ელიაზტოს 152
 წესი 170, 199
 წეს-ჩვეულება 191
 წესი კერატმსახურებისა 169
 წესები დღესასწაულებისა 169
 წველაობა საქონლისა 191
 წიალ... „მდინარესა ამას ოვსეთისასა წიალ“... 272
 წითელა 195, 196
 წითელი ტანისამოსი 198, 199
 წინამორბედი 144
 წინამძღვარი, ალატის წმ. ძმობის წინამძღვარი 256
 წირი, იხ. კვლოსი 152
 წიფლა ვაკე 50
 წიფლნარი 50
 წლის სამ-არხანი სიკეთის შევიდრება 159
 წმინდა გუბები, ჰიარა ჰოდრა ელინური სახელ-
 წოდება მწარე-წყაროსი, 115
 წმინდა ძმობა ალატის 256
 წობენი 48, 49
 წოდებულება 190
 წოვა, წოვანი 47, 48, 49
 წოვები 186
 წოფენეს 49
 წოფე, სომხ. 48, 49
 წოუ, ღმერთი ანდ. (გვლდ.) 186
 წრ, ცეცხლისა და წვის ცნების გამომხატველი
 ძირი ჰვრკ-ში 69
 წრე 152
 წუხელ, იხ. ღუმე 147
 წუხვა, იხ. დაწუხვა, დახურვა, დახუტვა ძე.
 ქართული (საბა) 147
 წული ანუ ვაჟიშვილი 172, 181, 203, 208
 წულის ბოძება 203
 წულის მიმატება 204
 წუფან 49
 წუწაბუ, იხ. წუწინ ღუმე 197
 წუწინ-თლა, დახუწვა ღუმე 197
 წყალი 210
 წყალბა 168, 202

- წყალობის გამოთხოვა 183
 წყალობის მოფენა 182
 წყარო 34, 42
 წყაროსთვის ღვთაება, წყაროსთვის წმ.
 გიორგი, წყლის მფარველი ღვთაება 210, 211
 წყევ-კრულვა დამრღვევა, იხ. დამრღვენი
 წყელი წელიწადის სისტემა 152
 წყლის მფარველი ღვთაება გ. წყარ., იხ. წყაროსთვის ღვ. 211
 წყლის ქეები 41
 წყლის ღვთაებათა ჯგუფი 212
 წყურტი 34
 წ2 151
 წ2, წელიწადის აღმნიშვნელი მარცხალი აფხა-
 ზურში (პ. ჭარაია) 151
 წებლა, ღამით აფხ. (უსლ. დონდ.) 64
 კართილი კანურ. 57
 კიგო 38
 კირი 172
 კიკა-ბარძიმი 204, 220
 კილეა, კილეა—კიგო, ფშანი რაჭ. იმერ. 38
 კილეა. ფშანი რაჭ. იმერ. 38
 კილო, წნელი 38
 კუშანი, დილა კან. 147
 ხა, ბოლო. ხალ. გ. ს. 55
 ხასტ 42
 ხალხური პოეზია 179, 190, 177
 ხალხური ლოცვ. ვედრ. 176
 ხალხური ლოცვა სადიდებელი დაწვავლობება
 ქართული 177
 ხალხური სარწმუნოებრივი და საგმირო სიტ-
 ყვიერება 174, 179
 ხალხური ლექსები 189
 ხამისკ, ზღმარტლი ქისტ. 223
 ხამიშხ, იხ. ხამისკ 223
 ხასაბ, შემოდგომა ღუნძ. (გვლდ.) 74
 ხასალ, შემოდ. ანწუხ. (გვლდ.) 74
 ხასალ, " " 77
 ხასიკელ, ზამთარი ახ. ღუნძ. 74, 76, 77
 ხასილიტხლში, შემოდგომა 77
 ხატი 170, 171, 176, 179, 181, 182, 183, 202,
 203
 ხატი, სხვისა ხატი 169
 ხატი ღვთისმშობელი 203
 ხატი ღვთისმშობლისა ხეის. 175
 ხატი, ღვთისშვილის შესატყვისი ტერმ. ხეეს-
 რულში 179, 203
 ხატის ყმა 181
 ხატობა თამარ მეფისა 178
 ხატობათა დღესასწაულები 169
 ხაშ, მთვარე უღურად 66, 164
 ხაშ, მთვარე ალბ. ენაზე 165
 ხაშკილო, კანური 57
 ხაზას, ადილ. 93
 ხაზას გორგოსა, ადილ. 93
 ხაზუ, ადილ. 93
 ხაზურატე, დალ. 93
 ხე (ხერა), ზღვა ჩერკ. 220
 ხეი 53, 177
 ხეის ბერი 170
 ხელადა 56
 ხელისაქვეშეთი „მძინი... ექვსნი ხელისაქვეშეთ-
 ნი კართლისსანი“ 128
 ხელის გამართვა 183
 ხელმწიფე წმ. გიორგი 180
 ხელობის მფარველობა 196
 ხენტი, სითბო, იხ. ხენტხლში ახ. ანწ. (გვლდ.) 69
 ხენტხლში, სითბო ანწ. 69
 ხაა ანუ ხაა, დღის გამომხატველი აფხ. 62
 ხეპეგუაშ, ზღვის ფსკერის ქალბატონი 220
 ხეპეგუაშ, იხ. ხეპეგუაშ ზღვის ღვთაება ჩერკ.
 220
 ხეაი 174, 175
 ხეა-ბარაქა 174
 ხეალ, ხეალე 147
 ხეან, ჯდომა მეგრ., იხ. მახენჯი, ნახენჯი და
 ოხენჯი 57
 ხეწა 197
 ხეთის კარი 179
 ხეთისაგან კარავინი კვირია 204
 ხეთის რასული 182
 ხეთის კარზე კარავინი 204
 ხეთის კარი თუშ. 177, 178, 181, 182, 184,
 204, 209, 211, 212
 ხეთის ნასახი 183
 ხეთის საყვარელი ანგელოზი 175
 ხეთისშვილი, იხ. ღვთისშვილი 177
 ხეთისშვილი, კელმწიფე ხეთისშვილი (შატრილი)
 175
 ხეთისშვილის ლაშქარი 180
 ხი, სატომო სახელების ბოლოსართი 12
 ხი, წყალი, მდინარე ახ. ჩან. 42
 ხი, წყალი სამივე ლილღზე ენაზე 42
 ხი, მდინარე წოდებულად 42
 ხიხანი 175
 ხითხითი 102
 ხილნი ფერადი-ფერადი ახალნი და ძველნი 169
 ხინ, სითბო ახ. ღუნძ. 69, 158
 ხინ ბუგო, თბილა ახ. ღუნძ. 69

ზინტზლაცი, სითბო ახ. ლუნძ 69
 ზინტზლაცილეუ, თბილი ახ. ლუნძ. 69
 ზინტზლუნ ბუგო, თბილა ახ. ლუნძ. 69
 ზიხაისტ, წყარო ჰისტ. (გვლდ.) 42
 ზკო, ზაფხული, წოვ. (გვლდ.) 73
 ბო, იხ. ბუ, ზუა, ხოა 66, 155
 ხოაბე (ს), სითბო, თბილი ახ. ყაბარდ., 66, 68
 ხოაბე, ყაბ. ცხელი 156
 ხოიშანი 183
 ხოეშანის დათხოვა 177
 ხოა, ჩაჩნ. წყლები სახელთა ბოლოკიდ. ბგერა 53
 ხორეუ, ზამთარი ძვ. ებრ. 160
 ხოსესს 94
 ხოსს ლიკტზლაცი, შემოდგომა ახ. ლუნძ. 74
 ხოროკოა 91
 ხორციელი 184
 ხორციელნი 201
 ხორციელთაგან ჯელუბლბელი კვირა 203
 ხრამლი, ხრამლისა მკვეთელობა 169
 ხუ, სითბოს ცნების გამოხატეული ყაბარდო-
 ულში 66
 ხუა, ხოა სითბოს ცნების გამოხატეული ყა-
 ბარდოულში 66
 ხუაბა, თბილი ძვ. ყაბარდ. 66
 ხუაბე, თბილი ჩერქ. 66
 ხუაგეხე (მრ. ხუგინი), პატრონი ჰერკ. 186
 ხუალაჩე, ლეთის აღმწ. სიტყვა, ჰერკილ. 186
 ხუაყუო, მწყემსი ჩერქ. 224
 ხუთშაბათი 187, 188
 ხუგუო 41
 ხუგინი, იხ. ხუაგეხე
 ხუდოყო 91
 ხუხე, თეთრი ყაბარ. იხ. ძე-ც 46
 ხული, სიცხის აღმწ. ნაწ. ზაფხულში (ნ. მარი)
 153
 ხუნაგი, ყელ-ბატონები 195
 ხუცები 170
 ხუცესი 176
 ხუცეს-მეხვეწური 159 202, 203, 204, 208, 209
 ხუცი 173, 176, 179, 181, 182, 183, 184, 202,
 203, 204, 208, 209, 220, 221
 ხმაცხაზო, ზამთარი ახ. ყაბარდ. 76
 ხმაცხაზო, ზამთ. ყაბარდ. 73
 ხბაბე, იხ. ჭაბე, თბილი ჩერქ.
 ხეუს, მდ. აფხ. 43
 ხიარაჰე, გაზაფხული თაბასარ. 73
 ხითა, სიტყვე აფხ. 40
 ხიხიუ, ღამე ახ. ლუმუქ. 64
 ხუალა, დიდი, სიდიდე ჰერკ. 186
 ხუაგეხე 186

ხუალაგეხე, ლეთის აღმწ. სიტყვა, დიდი ვინმე
 (ჰერკ.) 186
 ხუალაყჩე, ღმერთი (ჰერკ.) 186
 ჯა, ღამეს აფხ. 64
 ჯა, (ძარი) ელა, მოსელა წახ. 186
 ჯან, ხარი სვან. 192
 ჯაჟარ, იხ. ჯეჟინა, ცქერა, მზერა, კყეტა ჩაჩნ. 65
 ჯარი ძვ. კ. 161
 ჯარჯის, იხ. ზორხის წა გიორგი 222
 ჯასტამი, სამსველი, ლურსმანი 42
 ჯატე, ბალი ჩერ. 223
 ჯატეგუაშ, ბაღების მფარველი ლეთება ჩერქ.
 223
 ჯბო 161
 ჯელი 172, 174
 ჯელი, ბოჩსა ესხდეს შჯინი ჯელნი... 168
 ჯელმომარჯევა 173
 ჯელმუფი, ხთისშობელი ჯელმუფი 168, 175
 ჯელმუფი (ქელთა) 168
 ჯეჟინა, ცქერა, მზერა-კვერეტა ჩაჩნ. 65
 ჯიეტან, იხ. ჯიეტუ ჩაჩნ. 65
 ჯიეტუ, მზე ეცემა, გრტყემა 65
 ჯმა სიკვდილისა 172
 ჯმლი 172
 ჯმელთა 182
 ჯო, იხ. ზო
 ჯოდი, საგაზაფხულო ლუნძ. 72
 ჯონი, იხ. გონი 77
 ჯორციელნი 182, 184
 ჯოჟე, მისაღება, ალერსი ახ. ყაბარდ. 93
 ჯული 200
 ჯულ-ის წვერი 200
 ჯულის მხიდავნი 200
 ჯუო, იხ. ზუაყუო მწყემსი ყაბარდ. 224
 ჯუაღა, მარტოდ-მარტო ჯიხურნი 91
 ჯა, ბოლოსართი მოქ. მიმლ. ფორ. მაწარ.
 (მეგრ.) 57
 ჯალაბობა 174, 184
 ჯალაფობა გაქართ. 175
 ჯაყად, დღეს ახ. ლუნძ. 62
 ჯეჟელ, დღე დიდ. (გვლდ.) 63
 ჯეჟელ, დღეს დიდ. 62
 ჯვარი 171
 ჯვარის დაწერა თუ ჯვარის წერა, ჯვარ დაუ-
 წერელი 173
 ჯოყა, დღეს თ. ლუნძ. 62
 ჯუმაშხა, ჯუმაჩხა, ოთხშ. მეგრ. 187
 ჯუმაშ, ოთხშ. მეგრ. 187
 ჯაჰეანები 192

ბალ, ეშმაკი უდურ. (დირ. 186)
 ბალ, ღმერთი არკ. 186
 ბალლურ, მფლობელი ქალი დიასახლისი არკ. 186
 ბალლურ, მფლობელი, პატრონი არკ. 186
 ბაფეა—მოზავ. წელი აფხ. 151
 ბაყენუ, ამ დღეს ღუქ. 63
 ბინიბაპარ, შემოდგომა ახ ტინდალ. (?) 76
 ბინიჭ, ცივი წყალი, წყარო აკუშ. 42, 43
 ბირაჲ ჰოდოჲ, ელლინურად წმინდაგზები-ს სა-
 ხელწოდება 115
 ბიშ ვარშადი—ამ დღეს ჰკრკ. 64
 ბობოლ-ალ—მთიელები თავისთავს ასე უწოდებ-
 ბენ 51

ბიშ, გაზაფხ. რუთულ 73
 ბივე, გაზაფხული ახ. ჰკრკილ. 73
 ბიორ, გაზაფხული აღულ. 73
 გალ, ზაფხული აღულ. 75
 ჯინი, ზამთარი ჰკრკ. 42
 ჯინიძ, წყარო თ. ჰკრკ. 42
 ჯავო, სახელი სამ. ყაბ. 224
 ჯონქი, მზე ხინდ. 62
 ჯეცლანუ, ზამთარი (?) თან. ხკარშ. 76, 158
 ჯად, ზამთარი, ზამთრის განმავლობაში 76
 ჯინიზამ, თარი თან. ჰკრკ. 77
 ჯიუშნი, შემოდგომა ჰკრკ. 76

ბაჭყალითი ზეპურებაჲსი განყოფილება

გვ.	არის	უნდა იყოს
21	მტკვარი იხსენება	მტკვარი არ იხსენება
24	წორი	ძორი
47	ფოხმა იყოს	ფორმა [უნდა] იყოს
49	ვახუშტის	ვახუშტის
50	ლეგების	ლეგების
53	თენითხოჲ	თუ ნითხოჲ
54	ორ ჯგუფს	ერთ ჯგუფს
64	რეჰა	რეჰა
75	ვარატულად	კარატულად
85	’Aწ:აყიჲ	’Aწ:აყიჲ
86	’Oწ:აყიჲ	’Oწ:აყიჲ
90	მასის შეილობა	მამის შეილობა
94	დაჯდეს ქართულთა შეფედ	დაჯდეს ქართულთაგანი შეფედ
96	(Her. 14, 6)	(Her. V, 6)
97	ქართულში მოიპოვება	ქუთათულში მოიპოვება
99	ინგილოურად	ინგუშურად
100	დირის	დირის
102	ისე, რომ სიტყვით ღულენი	ისე რომ იმის სიტყვით ღულენი
102	იმ არსებისა. თუ	იმ არსებისა, თუ
104	კეფალოტმები	კეფალოტომები
105	გასაკვირველი არის	გასაკვირველი არ არის
105	შორიელი	შარიელი
105	ირეში	არეში
106	ერის	ენის
123	ნინა	ნანა

